

Біль і гнів

Анатолій Дімаров

БІЛЬ І ГНІВ

Частина перша

Ніхто ще не знав, що незабаром — війна.

Ніхто й гадки не мав, що мине менше року, і па пошматовану землю впаде перший убитий і перша мати буде битися головою об стіл.

Люди жили повсякденними клопотами; клопоти ні їм здавалися набагато важливішими од тривожних подій у Європі. І якійсь тітці Ганні її зозуляста важила більше, аніж усі міжнародні події, разом узяті.

Хоча й сюди, якщо придивитися пильніше, докочувався відгомін далекої поки що війни.

Найрегулярніше про закордонні події дізнавалися з газет.

Надходило їх у Тарасівку аж тридцять три штуки: на два двори по одній. Передплачували б, може, і більше, коли б розносили щодня, а то двічі на тиждень: в четвер і неділю. Іншого листоношу давно б уже без хліба з'їли, бо не тільки ж газети, а й листи, і посилки, а там, гляди, кому й телеграма, щоб стрічали на станції. То той, кого мали стрічати, вже й онучі удома осушить, а телеграма все ще лежить у районі... То ж іншого листоношу давно б уже вигнали, а цього не чіпають: інвалід громадянської. Одна рука по плече одпанахана, друга — по лікоть, іде — рукавами порожніми світить. Цигарку скрутити і то жінку просить. Та ще і в спині два фунти осколків. То як на такого руку підняти?

Савелій Хомецько повернувся в село не одразу. Довго валявся по шпиталях, провонявся всілякими ліками так, що потім і духу їх не переносив, а медиків обходив дев'ятою дорогою. А як виписався, теж не спішив у село: подався у Харків — шукати протези. Хотів — повернутись якщо і не з своїми, то хоча б із фабричними, бо людина без рук — не людина, а гірша цурупалка. Такому хіба що торбу на плечі та з ціпком попідтинню.

Але Хоменко був не з таких: цомиратиме, а за милостинею руку не простягне. То ж коли йому врешті сказали, що нічим поки що не можуть допомогти —і— наука ще не доросла,— він тільки буркнув: "І на цьому спасибі",— та й подався світ за очі. Де він бродив, як жив — тарасівці так і не взнали: Савелій про те згадувати не любив, а коли хто цікавився, то сердивсь.

Сімнадцять літ не було чути Савелія. Люди про нього вже й забули, тим більше що батько-мати померли, а порожню хату забрали в колгосп. Аж у тридцять шостому прокотилася чутка: повернувся Савелій. Та не сам — з жінкою. Вона якась аж на жінку не схожа: як хвойда, обстрижена, та ще й в окулярах.

— А яку б ви хотіли? Хай дякує Богові, що хоч така за нього пішла.

— Як же вона з ним, бідолашна, й живе? Він же й матні сам не розстібне.

— Яюсь та живе, якщо досі не кинула. Повернувшись, Хоменко не став домагатися хати:

поселилися в бездітної удови Васи́лини. І за якісь кілька днів уся Тарасівка знала, що Хоменкова жіночка таки справді з-за вутла мішком прибіта: мало того що окуляри носить, а ще й читає. І днює, й ноче з книжкою.

— І на хвильку книжку не випустить з рук,— розповідала удова.— їсть — і то книжку до носа... От побий мене грім, якщо я брешу!

— То вона, мо', не нашої і віри?

— А кат її зна!.. Тіки я теперечки уночі замикаюся: ще візьме ножа та приріже...

Однак минав час, а Васи́лина лишалась живою. В селі трохи пригасла цікавість до незвичайної пари і все менше було охочих пройтися мимо двору та мов ненароком заглянути у вікна. Тим більше що й Савелій, посидівши щось із тижднів у хаті, прийшов до сільради: давайте роботу.

Там довго чухмарили потилиці, роздумуючи, куди б приткнути каліку. На клуб поставити? Так який із нього буде завіду́ючий, як він і замка сам не навісить?.. Сторожувати до крамниці? Теж не виходить. Там же який не є, а крам. Ану ж полізуть злодії — що Савелій робитиме? Наставлятиме куксу: "Стій, бо устрелю"?.. І Врешті Савелій сам підказав:

— А листоношею?

— Листоношею то мона було б... Тіки ж чи справитесь?

— Та яюсь уже справлюся.

Отак і став Хоменко листоношею.

Двічі на тиждень, в середу і суботу, до Хоролівки вирушала підвода. На підводі — бідони з вершками з-під сепаратора, попереду — їзовий, а поруч — Савелій із чорною порожньою сумкою через плече. Здадуть вершки, заїдуть на пошту, і вертається Савелій уже з набитою сумкою: і газети, й листи, а то, гляди, й посилка під боком.

На півдорозі до району — невеликий гайок. їзовий, коли їдуть ще в район, обов'язково туди заверне. Зупинить коней, одкупорить крайній бідон:

— А скуштуємо, що вони сюди наколотили! Прикладалися по черзі. Пили, скільки могли: дармове ж,

не куповане! Савелія спершу кану́дило, потім звикнув: випивав по літрізі. Морда стала біла, молочна, навіть на шиї, сухій та захарчованій, геть розгладилися зморшки, і чи то од вершків, чи з якоїсь іншої причини жінка Савелія, до цього бездітна, розв'язала враз пупа. По хлопчикові, по хлопчикові, та всіх здорових, нівроку, наче бичків. Ще одне не встигне одмахати в колисці ноженятами, а вже друге до маминої циці дереться.

Однак навіть діти не одірвали її од книжок. З дітьми більше поралася Васи́лина, вона їх і мила, і годувала, вони вже й самі з усім бігли до неї, а не до рідної матері. Бо матір поки од книжок одірвеш, то і в штаненята накла́деш. Та ще до тата, якого дуже любили: стрічали всім гуртом ще за двором. Вийде, бувало, Савелій надвір, сяде навпроти сонечка, а вони по ньому, як кошенята.

Повернувшись із району, Савелій розносив пошту наступного дня. Вставав рановранці, особливо в неділю. Ще й не світає, а він уже штурхає жінку, щоб допомогла одягтися, і, сяк-так поївши, рушає селом. У двори не заходить: в останні роки в Тарасівці появилися собаки якогось заводу скаженого,— всі чорної масті і люті, як тигри. Так і цілять іклами в горло, а якщо не дістануть, то хоч за литку. Тих, смирніших та ласкавіших, перестріляли ще в тридцять п'ятому за наказом Твердохліба: підходимо впритул до соціалізму, а в соціалізмі ні замкам, ні собакам місця немає.

То ж якийсь час у селі було, як на кладовищі. Особливо вночі: вийдеш із хати, а* навкруг наче вимерло.

Невдовзі хтось із тарасівців, знудьгувавшись за живим голосом у дворі, дістав сучку: чорну як сажа і таку люту, що й сам попервах боявся підступатися до неї. Від сучки тієї й розповзлася нова порода по всьому селу. Навіть Твердохліб не витримав: привіз якось із району німецьку вівчарку, ростом із добре теля. Ще і вчену: мало газет не читає. То ж тепер, вважайте, біля кожної хати свій сторож, і Хоменко не заходить у двір, а гупає в хвіртку ногою. Лупає і сердито гука:

— Гіване!.. Та чи тобі позакладало!..

На поріг виходить заспаний Іван. Чухмарить розхристані груди, позіхає, аж щелепи тріщать, запитує:

— Тобі іншої роботи нема — людей серед ночі полохати? То бригадир щоранку мордує, а це тебе нечиста сила під ворота піднесла!

Ішов через двір, навалювався гарячими грудьми на ворота:

— Що тамечки пишуть?

— Пишуть, щоб ти раніше очі продирав! — сердито Савелій.

— А все ж таки?..

— То вже сам прочитаєш!

Савелій схилявся над сумкою, ловко висмикував зубами газету.

— Коли її в біса й читати? — журився тим часом Іван.— Щоднини так нагарцюєшся — рачки додому прилазиш. Забув уже, коли й жінку обнімав...

— Гріха менше буде.

— Та воно ж якби отой гріх та не був таким солодким,— скалив уже зуби Іван.— Ще ж і в заповідях написано: не согрішиш — не покаєшся. То що — дурні люди їх писали?

Савелій вже одмовчувався. З цим Іваном тільки зв'яжешся — до вечора не одстане. А йому ж усеньке село оббігати. Закривав сумку, йшов далі. А Йван, тримаючи обережно газету, вертався до хати. Клав на покуті, поверх інших: попораємося по хазяйству, отоді й прочитаєм.

По обіді брав газети під пахву, виходив на вулицю. Там уже на колодці чекали безгазетні сусіди: смалили махорку, аж дим коромислом. Бо наодинці вроді з таким смаком і не куриться, як у кумпанії. Навіть недуже охочі до курива, навіть ці не витримували: тяглися до кисетів. То що вже казати про затятих! У яких нігті жовті і вуса мов посилені сіркою. Передерій он уже другу куфайку докурює. Визнає ж лишень кресало, бо від сірника смак зовсім не той, а де кресало, там і вата: на гніт. Він потроху

з поли і висмикує: одну куфайку скурив, тепер за другу узявся.

Підійшовши, Іван статечно вітається та й сідає якраз і посередині, щоб було однаково чутно і лівим, і правим. До 'нього одразу ж тягнуться дружно кисети: вгощайся, з якого захочеш. Та Іван порядок знає, пам'ята, до якого залазив минулої неділі. Непоквапом запускає руку до чергового кисета, довго майструє цигарку — набива собі ціну.

Починали найчастіше з погоди. І завжди виходило так, що раніше й погода була, як погода, тепер же чорт його зна й що! Треба дощу, а воно пече, аж шкіра облазить. А посеред жнив дощами періщить. Й обов'язково хтось із старших докине:

— Порозоряли церкви, от воно й одливається.

— Дак Бога ж немає! — кукурікне молодший.

Той, із старших, помовчить, цілячись глузливо примруженим оком.

— А ти там бував?.. То ж сиди і не рипайся...

— А хіба раніш посух не було?

— Були, та не такі.

Скаже, як припечата. І молодшому лишається хіба що знизати плечима та прикусити язика. Бо почнеш сперечатися, неодмінно почуєш:

— І що б воно ото знало! Сиділо б уже та мовчало!

То ж молодший замовкає завбачливо, і так цікаво розпочата розмова гасне, мов вогонь без соломи. Натомість заводиться інша:

— Не чували: солому скоро даватимуть?

— А тобі спати ні на чому?

— Мені то є, а от корові немає... Жінка вже й голову проїла: діставай солому де хочеш!

— Передай своїй жінці, щоб лаштувала корові перину.

— А то чому? _

— Бо розпорядження таке вийшло: хочеш соломи — увесь гній на колгоспне поле одвези.

— А на город?

— А на город, то вже як хоч... То вже хоч з-під себе носи...

— Та що ти його умовляєш? — втручається інший. — Як Твердохліб роз'яснив?.. Тому, хто працює чесно в колгоспі, город зовсім непотрібен. Той із колгоспу все матиме.

— Батькові своєму розкажи! — вже сердиться перший. — Ти багато минулого року огірків із колгоспу приніс? А помідорів, цибулі?..

— Та я хіба що... То Твердохліб так сказав... А молодший знов не витримує:

— А хіба у колгоспі не можна ті ж огірки сіяти? 1 помідори, цибулю?

— На голові своїй дурній посій! Я на своєму все літо що захотів, те і вскубнув. Чи на борщ, чи до картоплі.. А в колгоспі як поставлять сторожа з пукавкою — принесеш тільки солі у гузні.

— Хо-хо-хо! І солити не треба!

— Смійтесь, смійтесь!.. Ось одберуть городи — будете городину восени тіки й нюхати. На трудовень по цибуліні!

— Та хто у вас одрізатиме! Хтось ляпнув, а ви уже в крик. І ця розмова пригасла. Той, хто питав про соломку, не

хотів далі й заводитись. Сидів насуплений, смалив люто цієї*арку Накуриться, аж очі пожовкнуть. Прийде потім додому — хоч святих із хати винось.

— Та чи тебе, чоловіче, у пеклі смалили?.. Просмердівсь тютюнищем, що й дихати нічим!

Не скаже нічого. Мовчки посує за стіл і вже звідти охриплим од курива голосом:

— Сип, що є їсти.

Возитиме ложкою, не помічаючи, що він і їсть. Бо думками — все довкола соломи. І корівчини, якій підстилку хоч із чуприни наскубуй. Й того он городу, що поза хатою, до левади спускається. Що його за останні роки навчився крізь пальці просіювати. Жодна бур'янина щоб не проклюнулась. Що його і гнійком, і збереженням попелом. Навіть курячим послідом, про який колись порядний хазяїн і слухати не став би. А воно виходить, що й надаремно. Бо там, де отим чортovinням посиплеш, пре, як із води. Гарбузи отакенні, хоч бери та коти!

А теперечки що воно буде? Якщо отой правду сказав та городи одріжуть?

Прикидатиме і так і сяк. Бо якщо колись до городу не навертався з весни аж до осені (весною зорав — та й сади собі, жінко, що тобі в голову збрече,— не город нас годує, а поле); якщо раніше хазяїна і навернути за хату протягом літа не можна було; якщо колись вважалося, що городина — справа суто жіноча,— то зараз дядько "повернувся лицем до городу", як написала одного разу районна газета. Маючи, ; звісно, на увазі не передового колгоспника, а відсталого, несвідомого, який не встиг позбутися дрібновласницьких нахилів. І як його, того несвідомого, як його не турили від отієї індивідуальної власності, як не обрізали її та не обкладали податками, він чіплявся за останній клаптик власної земельки з такою затятістю, що і в гонителів його часом опускалися руки. Вони просто ііііі могли зрозуміти, що якомусь Петрові чи Свиридові важить (не тільки те, що він збере з городу, а насамперед те, що він хоч тут може відвести знудьговану за непідкомандним господарюванням душу: садити що хочеш, сіяти де хочеш, де тобі самому здається найкраще. І доки там десь кричали про остаточне відмирання дрібновласницьких нахилів, доки писали, що треба зовсім передати присадибні ділянки колгоспам, бо люди, мовляв, самі од них відмовляються, дядько недосипав, недоїдав, а, повернувшись із колгоспного поля, товкся та й товкся на своєму городі...

Докуривши цигарку, Іван брався нарешті за газети. Починав з міжнародних подій. Про те, що діялося під боком, і без газет можна довідатись. Л закордон є закордон, то тільки на карті поряд.

То ж читав спершу повідомлення з Берліна, із ставки фюрера. Потім, що пише про те ж саме Париж, а за Парижем і Лондон. Після кожного повідомлення дядьки обов'язково посперечаються: де правда, а де брехня. Одні ставали за німця, інші — за

француза чи англійця. Врешті доходили згоди, що брешуть і ті, й ті.

— Ось послушайте, які німець на Англію бонби скидає,— гортав тим часом газету Йван.— Десять тонн одна бонба!

— Десять тонн! Скільки ж це, як на пуди перевести?

— Десять тонн!.. А-яй-яй!

Це — Курочка. Дрібненький, щупленький, гостроносий, ще й чубчик, як гребінь. Й одне око темніше, а друге — світліше. Тому, мабуть, і не дивиться обома відразу, а голову набік схиливши, блим-блим то одним оком, то другим. І завжди всьому дивується. Що для іншого — річ найбуденніша, для Курочки — Америка. Зустріньте, для прикладу, привітайтеся та запитайте:

"А куди це ви під дощ ідете?"

"Під дощ? Та невже?"

Наче на нього й не капа. Дивиться на вас такими очима, що вже і ви починаєте задирати до неба обличчя: чи й справді йде дощ, чи то вам тільки здалося...

— І то скажіть: десять тонн! — продовжує дивуватися Курочка.

— Це якби на наше село — була б яма під рибу!

— І не кажіть!

— А люди все гинуть... Німці, французи — всі чиєїсь матері діти...

— То вже так...

Замовкнуть. Потягнуться за цигарками, бо не один на війні побував, смерті понюхав. Той на імперіалістичній, той на громадянській, а той на обох, так що знають по чому фунт лиха. Це молодим воно забавка: як побачать гвинтівку, аж трусяться, а старшим — вік би їй, зброї тієї, не було!

Іван знову узявся за газету, щоб пошукати, що іще є цікавого, та не встиг:

— А погляньте, хто ото йде!

Всі враз повернули в той бік, голови.

Серединою вулиці повагом простувало сільське начальство. Твердохліб — голова правління артїлі, Нешерет — голова сільради, директор школи — Колядко. Ішли не в один ряд, хоч вулиця була не вузенька, а журавлиним ключем: Твердохліб — попереду, а обіруч, на корпус позаду,— Нешерет і Колядко. На всіх — хромові чоботи і сині штани-галіфе. Так що, якби присісти та подивитись із низу до пояса, то й не розібрав би, де Твердохліб, де — Нешерет, а де Колядко: три пари блискучих чобіт, три галіфе — мельк-мельк перед очима. Твердохліб ще й у напіввійськовій захисного кольору "сталінці" з твердим, як обруч, коміром, і такого ж кольору картузові, посадженому міцно на голову. Привіз ту обнову минулого року з Києва, з наради колгоспного активу, і тепер зодягає, як їде в район, та хіба що в неділю. Йде попереду,— строгий, прямий, задарма ні на кого й не гляне,— слухає мовчки, що говорять до нього оті, які трохи позаду.

— Куди б це вони?

— А Бог їх знає! Хіба ж вони скажуть!

— Мо', у сільраду?

— Дак сьогодні ж неділя!

Начальство ж тим часом підходить все ближче. Ось воно зупинилося, привіталось, торкнувшись кашкетів, і дядьки давай піднімати свої: хто пониже, а хто і повище. Кому пекло з чимось до Твердохліба, той рвав так, що й голову заледве не одривав. Курочка ж аж на ноги зірвався. Сяє, мов рідного тата зустрів: сто років не бачились!

— З неділею вас! Посидьте з нами!

Однак Куроччину радість можна було до уваги й не брати: він усім отак замало на шию не вішався. То ж Твердохліб у його бік навіть не глянув, а звернувся до Івана:

— Газети читаємо?

— А що, мо', заборонено? — удав, що злякався, Іван Приходько: один тільки він і наважувався отак жартувати з Твердохлібом, називати його вперто Володькою.

— Хто б це вам забороняв! — Твердохліб невдоволено. — Ви завжди щось як ляпнете, то й на голову не налізе.

— Це, Володю, дивлячись на чію, — не поліз за словом у кишеню Іван. — Як на таку розумну, як у тебе, то й справді не налізе, а на мою — в самісінький раз.

Твердохліб лише плечима стелував: що з таким і заводитись! Хотів уже далі рушати, та не такий Приходько, щоб за будь здоров одчепитись!

— Володю, гов, Володю, постій, не тікай!.. То правду люди брешуть, що весь гній з-під корів забирають?

— А ви на тих зборах за що голосували? Руки за що піднімали?

— Та чи я знаю? — набрав зовсім уже дурнуватого виду Іван. — Ти ото як скомандував: підніміть руки угору — я і задер...

— Ви, дядьку, демагогію тут не розводьте! — спалахнув Твердохліб. — Мелете кат його зна що! Раді, що довгог^язика маєте?

— От-от! — аж зрадів нібито Приходько. — Про це мені й братуньо ве́дь час нагадує. Укороти, каже, язика, бо він у тебе за всі тини чіпляється. Гляди, щоб хто на нього не наступив та не оддавив...

— Розумну пораду давав, — усміхнувся Твердохліб.

— Розумну то розумну, тіки й без'язикуму жаба цицю дає, — не погодився Приходько. — З довгим хоч одбрешешся, а з коротким і кури загребуть...

— Ну, кого-кого, а вас не загребуть, — пожартував Твердохліб. Іще на прощання сказав, що краще газети читати, ніж вигадувати казна-що, на що Курочка радісно вигукнув: аякже, читаємо, вигукнув, щоправда, уже в спину, які віддалялися.

Деякий час дядьки сиділи мовчки: хто цигарку нову лаштував, а хто поліз до кишені за насінням, насмаженим заради неділі. А потім знову загомоніли: про се та про те. Розмовлятимуть отак аж до обіду, поки якесь із дітей, послане матір'ю, підійде бічком та й замре, роздивляючись свої "курчатами" всіяні ноги.

— Тобі, Грицю, чого? — запитав його батько.

— Мати казали, щоб ви обідать ішли, — скаже соромлячись Гриць.

Отоді й стануть розходитись потихеньку дядьки. Поволеньки, аж неохоче: не встигли посидіти, а півдня уже й збігло. Отак і життя. Крутишся, вертишся, та й не

зчуєшся, як і до могили підеш. І куди воно отой час летить? Котиться, мов із гірки...

Дехто попрямує додому, а дехто й на крамницю оком накинє. Та й скаже до кума здивовано:

— Ти диви, одчинена! — мов би вона у неділю мала бути зачиненою.

— А таки й справді одчинена! — в свою чергу здивується кум. — Мо', що привезли?.. Крамнину, альбо й на чоботи...

— А у вас хіба немає чобіт? ;

— Та катма ж... На халяви доп'яв, а на передки і немає. Хоч розіпнись — не дістанеш!

— І куди воно шкіра дівається?.. То, мо', куме, заглянемо?

— Та мона й заглянути... Чого ж не заглянути, як одчинено. Зайдуть. Постоять, роздивляючись вивчені на пам'ять полиці.

Запитають у крамаря, чи не привіз на передки. Не дуже й засмуться, коли той відповість/ що раз на полицях немає, то не привіз, нащо його і питати! "Ото, вже й спитати не можна!"

— "А не можна! Думаєте, не знаю, чого питаєте?" — "А чого?"

— "Кожне про те тільки й дума, що крамар щось під прилавок приховує, своїм з-під поли роздає. Подивилися б краще, що крамареві на базі дають!" — "Та ми хіба що... Ми просто так... От кум без чобіт, то ми й поцікавилися". — "Ото ж то й воно, що просто так... Один просто так, другий просто так — до вечора й дихати не захочеш!"

Куми вже й замовкнуть. Помнуться, потруться та й куплять півлітру. Бо раз уже зайшли та людині голову морочили, то воно якось і незручно з порожніми руками покидати крамницю. Невдобно.

І вже по дорозі додому запитає кум кума:

— І чого б ото крамареві казитися?

— Не було б чого, то й не казився б.

— І то правда.

Отак по одному, по двоє та й розійдуться по хатах. Та й сядуть до столу. Хто із чаркою, а хто і без чарки. Як сів Іван Приходько. Що іншого разу й хильнув би, а сьогодні про чарку і заїкатись боїться: прошпетився перед Федорою. А вона, бісова жінка, ще й доливає за шкіру окропом:

— Кишкунця вже провідував?

І анахтемські діти, що обліпили стіл, хто в кулак, хто в рукав: чмих-чмих із тата дурного. Не витримав — поліз із-за столу.

— Тату, куди ж ви?

Це — старший, Микола. Вимахав — вищий од тата. Минулої неділі збирався на ярмарок — купувати кабанчика, а Іван його й не пустив: ану ж, привезе не такого як слід. Загодованого або, не доведи Господи, кишкунця. Вирішив їхати сам...

Краще й не їздив би!

— Мамо, а чого тато не обідають?

Це найменший. Не розуміє нічого чи теж із батька кепкує?. В людей діти як діти, а

ці так і зирять, як би рідного тата на кпиту узяти..

— їжте, не зважайте на тата! — сердито Федора.— Тато за кишкунцем душу сушить. Іван за картуз та із хати. І вже, вибігаючи в сіни, почув, як, найменший спитав:

— Тато до кишкунця побігли?

А горіли б ви із своїм кишкунцем!

І то ж кажіть після цього, що немає нечистої сили на світі! Він же, Іван, можна сказати, на свинях зуби проїв, вік звікував поміж ними. То щоб йому не розібратися, що і до чого. А от же підлізла нечиста сила під руку, ввела в оману! Вибирав кабанчика, з усіх боків обмацував, до реберця добирався до кожного, Христом-Богом міг би заприсягтися: обійдіть увесь ярмарок — не знайдете кращого, а приніс на підводу — сусід і очі витріщив:

— Здоров був, Іване; а нащо тобі кишкунець?

І тут наче полуда спала з Іванових очей: кишкунець! Та такий, що й додивлятися не треба!

Кинувся нещасний Іван шукати дядька, що йому нечисту силу підсунув, а того й слід прохолов. Так і поїхав додому з підкидьком. Вже перед Тарасівкою сусід, який всю дорогу мовчав, повернув до зажуреного Івана вусате обличчя:

— Ото, Іване, як зайдете у двір, то гукніть одразу Миколу: "Оце бачиш, сину, який кишкунець. Півярмарку оббігав, поки дістав..."

Іван мов води у рота набрав. Знав: сміятиметься із нього тепер уся Тарасівка. Помре, забудуть, де він і лежатиме, а кишкунця пам'ятатимуть.

І не витримав Іван: добравшись додому, пожбурих анахтемську тварюку в с аж, а сам зашився на город, поміж огудиння. Дістав пляшку "Московської", що віз обмити покупку, та й став запечалену душу кропити. Хилив із пляінки. заїдав огірками, слухав, як його на всі боки батькує Федора. Встигла, видать, заглянути до сажу, роздивитись, який подарунок привіз їй Іван. Слухав і скрушно хитав головою: "Ти, Федоро, хоч кричиш... тобі легше, Федоро... А я мовчу... Мовчу, Федоро, мовчу.."

— Тату, йдіть дообідувати!

Микола. Двоє найстарших уже в армії, тепер цього черга підходить: на весну лоба забриють. Стоїть, світить очима: ясними, веселими — вилитий тато. Ще й татів язик: ти йому слово, він тобі — десять.

— Кишкунця вже провідали?;

Е, ні, не діждешся, сину, осідлать татуса! Покаталися — годі! ■

— Провідував, чом не провідати.

— То й що ви з ним робити збираєтесь?

— Як що? — вдає із себе здивованого Йван.— Ти ж у армію йдеш?

— Ну, йду,— не розумів, куди гне тато, син.

— У кавалерію?

— А куди ж!..

— От і вигодуєм тобі жеребця. Осідлаємо, загнуждаємо — прямо в армію на ньому й

поскачеш!

— А як не приймуть? — сміється вже й син.

— Приймуть. Отакого рисака та не прийняти! А як ще розкажеш, як на бахчі воював, то й тобі одразу командирські лички нашіють.

Отут синкові й заціпило: одразу перестав скалити зуби. Скривився, мов кислицю розгриз. "Ото так, синку: знатимеш, як з рідного тата кепкувати!" І, зовсім уже розвеселившись, Іван йде дообідувати, а Микола все ще супиться: батькова ущиплива репліка таки допекла його до живого.

А все почалося із того, що якось у село прикотив представник тсоавіахіму. Хоч був іще молодий, та, видать, битий: не став тертись-м'ятись, а рішуче зайшов до сільради:

— Ви — голова?

Петро Нешерет за час свого головування надивився усяких: і привітних, і строгих. Більше строгих, бо на те воно і начальство, щоб страху наганять на підлеглих, і на першій порі одразу ж впадав у тихий мандраж. Хтось навіть чутку пустив: новий голова не встигає сушити підштаники. Та чутка — не правда, не кожній чутці можна і вірити, тим більше що й сам Нешерет, коли його якось за чаркою обережно запитали про це, образився і поліз із-за столу:

— Я, натурально, мокрим і в колисці не був! І хто такс вигадує, той підрива мій авторитет і супроти радянської влади!

І Твердохліб тоді Нешерета авторитетно підтримав:

— От розшукаємо, хто це воня, подивимось, у кого будуть мокрі підштаники!

Так що, мабуть, те все і неправда. Тільки факт лишається фактом: Нешерет спершу таки лякався, та згодом, охмо-лоставшись, розсудив, що не кожного начальства треба боятись. Бо од іншого тільки й страху, що крику. То ж стрічав тепер начальство залежно од того, на чому воно приїжджало.

Якщо райвиконкомівською бричкою чи, не доведи Господи, машиною, тоді не роздумуй: вилітай щодуху назустріч. Коли ж припиля пішака, то не треба і квапитись. Можна й взагалі не вийти з-за столу: показати, що й ми якась шишка на рівному місці...

Цей же хоч і не прикотив на бричці, але й не прийшов пішака: Нешерет у вікно ще роздивився, як він педалі велосипеда накручував. Тому й звівся назустріч і, подавши долоню дощечкою, відповів, що голова — оце він і що товаришеві треба до нього.

Товариш дістав із нагрудної кишені книжечку в червоній оправі, помахав нею в повітрі:

— Я — представник теоавіахіму.

Що таке теоавіахім, Нешерет — убийте! — не знав. Слово це означало, певно, якусь із отих установ, які наче навмисне називалися так, що кат їх і вимовить. Виду, однак, не подав — дипломатично мовив:

— Так ви, натурально, звідти... То я вас, товаришу, слухаю.

— Як ви готуетесь на випадок війни?

Питання застукало Нешерета зненацька. Доки він розгублено кліпав очима,

молодик продовжував сипати запитаннями:

— Що ви робитимете в разі нальоту ворожої авіації?.. А хімічної атаки?..

Нешерет навіть гадки не мав, що його село може становити якийсь інтерес для ворожої авіації. Та молоденькому представникові з районної гірки видніше, і Нешерет, так і не знайшовшись, що відповісти, поліз п'ятірнею до потилиці.

Уповноважений теоавіахіму одразу ж помітив красномовний той жест:

— Отже, до майбутньої війни ваше село не готове?.. Так і запишемо...

Довелося спішно споряджати обід і вже .за обідом продовжувати розмову.

— Виправимо!.. Натурально!..

Отак у Тарасівці з'явилася первинна організація теоавіахіму. Записалася до неї майже вся парубота села, не лише допризовники: пообіцяв-бо той меткий представник і гранати, і гвинтівки, і навіть ручний кулемет з повним комплектом набоїв. Обіцянка, звісно, цяцянка, обіцяного три роки ждуть, то ж не дивно, що й тарасівські теоавіахімівці довгий час ходили з порожніми руками та вивчали з нудьги єдиний плакат, на якому була зображена трьохлінійка зразка 1898 року. Справа, може, так і захрясла б, але представник врешті згадав про обіцяне і прислав на випадок хімічної атаки два протигази.

Протигази одразу ж вдихнули життя в діяльність гуртка: тарасівська парубота дістала дві білі ряднини та й заходилася полахати по темному дівчат. Як виросте з-за тину біла мана, як наставить гумову личину з довгим хоботом, як завие моторошно — то й душа геть із тіла. І верескне якась Валя чи Галя, так верескне, що й куток весь розбудить, та й дремене світ за очі. А потім її й калачем не заманиш на вулицю.

Однак дівочий той вереск до уваги не брали: дівчат з роду-віку годилося лякати,— підвело тсоавіахімівців інше. Якось підкралися до комірникової хати, прилипли гумовими мордяками до вікна та й постукали в шибку. Комірник, який саме вечеряв, як глянув, так одразу й посинів: удавивсь картоплиною. І його щастя, що вечеряв не сам, а з крамарем: крамар спершу вгатив кулаком по комірниковій дугою випнутій спині, а тоді вже закричав: "Каравул!"

Після цього випадку Нешерет покликав тсоавіахімівців до сільради, добре їх випуштрив, ще й одібрав протигази.

І знову стала дихати на ладан первинна організація. Але цього разу врятував її уже Микола Приходьченко, якому й було доручено очолювати гурток: з'їздив у район і виплакав "тозівку", ще й десять пачок набоїв до неї. І наступного дня, якраз у неділю, здивовані тарасівці проводжали поглядами парубків, які йшли не абияк, а в строю і співали нову, нечувану досі пісню:

Возьмем винтовки новые, На них — флажки, И с песнею в стрелковые Пойдем кружки.

І хоч Микола запам'ятав лишень перший куплет, а решту забув по дорозі з району, тарасівська парубота не дуже тим журилася. Вдаривши раз-два ногою, починала спочатку:

Возьмем винтовки новые, На них — флажки, И с песнею в стрелковые Пойдем

кружки.

Стріляли за селом, у байраці, щоб часом когось не підранити. Коли ж пристрілялись як слід, рушили до могили, що недалеко й була,— палицею докинути. Могила висока, розложиста, зверху до низу поросла шовковистою тирсою, в яку як ляжеш — що у воду пірнеш. Парубки й залягли, як годилось військовому людові, та й давай розстрілювати кавуни на колгоспному баштані. Вибирали, який побільший та доспіліший. Як ужарять, то він вибуха, наче бомба: так шмаття червоне й летить! Сторож як вискочив із куреня, то й очі на лоба полізли: лежав же щойно перед очима кавун, цілий-цілісінький, і раптом — гах! — на всі боки...

Довелося Нешеретові одбирати й гвинтівку. Ще й за хуліганство, за попсовані кавуни, за те, що ледь не підстрелили сторожа, налігати тсоавіахімівців до примусових робіт: одним городити паркан довкола сільради, іншим — лагодити місток за селом, що геть прогнів, от-от провалиться.

Попогрівши чуби, тсоавіахімівці вже про дрібнокаліберку й не заїкалися. І згодом Нешерет озброїв нею сторожа біля крамниці, а на поодинокі нагадування з району,— як там у вас оборонна робота? — справно відповідав, що робота "йде натурально" і Тарасівка до бомб та газів готова.

Та незабаром майбутня війна ще раз постукала у вікна Тарасівки.

Цього разу приїхав міліціонер та й вручив Нешеретові пакет із п'ятьма сургучевими печатками. Дістав при цьому прошнурованого зошита, розгорнув, де положено, ткнув залізним нігтем: розпишіться!

Нешерет як розписувався, то й пальці тремтіли. Бо міліціонерові що: міліціонер сів та й поїхав, а Нешеретові лишатися при пакеті. Носити його при собі, як болячку, мацати повсякчасно,— не витрусив? не загубив? — бо, не доведи Господи, посієш — суши тоді сухарі та збирайся до "казьонного дому"!

Обережно зламав сургучеві печатки, дістав цупкий білий папір. Вгорі було надруковано: "Цілком таємно!" — то ж Нешерет спершу замкнув ключем двері, а тоді вже взявся читати.

Вимагалось негайно, під особисту відповідальність голови сільради, забезпечити п'ять парокінних підвід. Куди і для чого, не писалося, повідомлялось лишень, що підводи мають прибути в неділю о восьмій ранку до району і на кожній має бути фураж для коней з розрахунку на два тижні і відповідно — харч для їзових. Нешерет, не довго роздумуючи, сховав той пакет поглибше в кишеню, одімкнув двері й вийшов у сусідню кімнату: дзвонити Твердохлібові.

Там, на стіні, поруч із столом секретаря сільради, висіла здоровенна дерев'яна бандура, потемніла од часу. Багато років тому, може, ще до революції, прикрашувала вона стіни якогось палацу; згодом змушена була поступитися апаратові більш сучасному, а сама помандрувала; в глибинку. Привезли їх у Тарасівку таких аж два: одного повісили у сільраді, другого — в конторі правління артїлі. Люди одразу ж охрестили їх віялками, бо поки додзвонишся, то ручку попокрутиш. Та ще й до того ж треба було кричати щосигіи, щоб тебе у районі почули. То ж коли хтось дзвонив із

сільради або контори,— на півсела було чути: "Га?! Що?! Та дужче кричить, бо нічого не чую!..."

З конторою можна було розмовляти тихіше — не надривати горлянку, але щоб повідомити якусь таємницю, не могло бути й мови. То ж Нешерет лишень спитав, чи Володимир Васильович на місці, та попросив передати, що він зараз буде.

Надворі стояла ота благословенна пора, коли вже не літо, але ще й не осінь... Ні, таки уже осінь, бо й обжалися, й обмолотились, і виконали першу заповідь перед державою... Лє осінь ще не ота: запнута хмарами, прибита мжичкою, пронизана сирістю, а ясна, чиста і свіжа, як молоденька хазяєчка, якій все у новинку, все наче забавка. Вона посміхалася людям такими ласкавими днями, що не можна було не замилюватись нею, і люди, одриваючись од щоденної праці своєї, мимоволі на неї задивлялися — і яснішали обличчя, і лагіднішали очі. Один тільки Нешерет не помічав нічого, а, тримаючись руками за кишеню, де лежав пакет із п'ятьма сургучевими печатками, пиляв до контори колгоспу. На ньому було все те ж празникове галіфе і хромові чоботи, хоч сьогодні не пахло святом і всі довкола ходили в буденному. Але з десяток років тому, коли Нешерет лише починав головувати, в село навідався голова райради Петько та й застукав його у виляючій сорочці, в полотняних штанах, ще й босоніж

— Старцювати зібрався? — З притиском наказав: — Ти мені той... Щоб я більше тебе в оцьому не бачив! На носі собі зарубай: ти тепер не хто-небудь, а представник радянської влади... То ж і ходи... соответственно...

З тієї пори тарасівці вже не бачили босих ніг свого голови. І полотняного, домотканого одягу. Нап'явши празникове, Нешерет вже із нього не вилазив, а пізніше розжився і на галіфе та хромові чоботи.

Спершу почувався незручно, згодом так звикнув, що без хромових чобіт, вже не міг і кроку ступити. До того ж іще одну, зовсім уже несподівану вигоду принесло йому святкове вбрання: жінку Настю, яка досі ганяла його, мов солоного зайця, наче підмінили. Все її єство, виховане на заощадливості та бережливості, на побожному ставленні до нового вбрання,

2 А Дімароп

33

яке уже як надів, то ні повернись у ньому, ні тернись,— вся її хазяйновита натура повставала проти того, щоб людина, одіта в празникове, та виконувала чорну буденну роботу. Вона не те що бачити — уявити собі не могла чоловіка в синьому галіфе (по тридцять карбованців метр набору!) з лопатою чи сокирою в руках. Аба в нових хромових чоботях — і з вилами у гнояці. І потроху-потроху вся ота робота лягла на її плечі, а згодом і на синів, як попідростали; сам же їх тато, ледь розплющивши очі, ускакував мерщій у галіфе, і жодна трясця не могла б його витіпати з отієї рятівної одежини.

То ж Петро Нешерет звично вимахував у галіфе по дорозі до контори колгоспу і все сушив собі голову, для якої лихої години знадобилися районів підводи з їздовими.

Спершу подумав, що для будівництва нової дороги, було вже таке, та одразу ж відкинув цей здогад. Адже тоді повідомили б не пакетом, а подзвонили, та й наказали виділити підводи на дві доби. Всього на дві доби, а це ж на два тижні.

Твердохліб теж не міг здогадатись, для чого. Прочитавши таємний отой папірець, роздратовано мовив:

— Знайшли ж коли вимагати підводи! Нешерет лише зітхнув, безпорадно розвів руками.

— А буряки чим я буду вивозити? — продовжував тим часом Твердохліб. Жбурнув на стіл папірець, грюкнув шухлядою. — Тільки те й знають, що дай та дай... От візьму та й не дам!..

Нешерет підхопив папірець, дбайливо склав, заховав до конверта. Всім своїм виглядом показував, що він поділяє гнів Твердохліба, але що ж поробиш, як ізверху наказують! Хочеш не хочеш — виконуй. То ж він лише зітхав та покинував співчутливо головою на гнівні тиради Твердохліба.

— Не знаєте, для чого? — вже трохи спокійніше запитав Твердохліб.

— Та ж не написано... Сказано тіки: на два тижні...

— На два тижні! — знову завівся Твердохліб. — Легко їм тими тижнями розкидатися! А буряки хто — Пушкін возитиме?

Твердохліб звівся з-за столу, сердито пхнув кулаком у вікно. Віконниці одчинилися так, що ледь шибки не повилітали, разом із свіжим, аж солодким повітрям до кімнати хлюпнуло гомоном із колгоспного двору: людські голоси, дзвін заліза у кузні, нутрянний рев бугая, що його недавно купили і ще не пускали у череду.

— Не звикне? — поцікавився Нешерет.

Твердохліб не відповів. Висунувся у вікно, сердито закричав:

— Якиме, ти що ото робищ?

— А що? — донісся голос невидимого Нешеретові Якима.

— Зерно розсипаєш! — гримнув Твердохліб.

— А знайдіть хоть зернину!.

— А я кажу: розсипаєш! — ще більше розгнівався Твердохліб. — От оштрафую на п'ять трудовнів — враз ті зернини побачиш!

Яким щось відповів — уже тихіше. "Поговори мені, поговори!" — кинув йому Твердохліб та й знову сів до столу.

— Так що вони хочуть?

Нешерет давно уже звик до того, що Твердохліб слухає-слухає, а як щось йому не сподобається, то вдає, ніби й не чув. Тому він знову поліз до кишені — за пакетом.

— Не треба! — поморщився Твердохліб, і його неголене, пожмакане обличчя знову насупилось. — Добре вам! — сказав раптом він, і щось аж неприємне ворухнулося в його зеленкуватих очах. — Живете в колгоспі за пазухою. Посівна, хлібоздача — все це вас не обходить. Написав дві-три довідки, стукнув печаткою — та й уся робота.

— А позика? — заперечив трохи ображений Нешерет.

— Що позика?.. За позику з мене не менше питають, аніж із вас... Отак з ранку до

ночі й крутишся, як білка в колесі... Поміняємось, може, роботами?.. Га?..

— Воно б то можна,— хитренько погодився Нешерет.— Тіки хто ж нас захоче міняти?.. Що я проти вас, натурально?.. За вами колгосп як за кам'яною стіною... І обратно ж, ви сильно партейний...

— А ви хіба поза партією?

— Чого ж, і я в партії... Тіки чиї козирі сильніші?.. Воно хоть і книжечки у нас мов би однакові, і палітурки червоні, а покладіть їх рядком?.. Ваша всі козирі битиме, а моя так: разок походити...

— Плетете ви казна-що! — обірвав Твердохліб. — Та що ж нам із тими підводами робити?

— Я думаю таю виділяти.

— Ну, гаразд дзвоніть до району. Післязавтра й пошлемо. Нешерет, радий, що халепа — з плечей, більше й не

засиджувався. Виходячи тільки й сказав:

— І я, мабуть, до району поїду.

— Викликають?

— Пакет одвезу, будь він неладний! Уночі сто разів проснуся та все під подушку рукою: чи на місці?.. То вам нічого в районі не треба?

2*

35

Твердохліб відповів, що нічого. Іншим разом обов'язково щось би придумав: у райком зайти чи в райземвідділ, зараз же на район був сердитий. Мало того, що не дали вантажну машину (Упораєшся й так, нам інших треба витягати з прооиву!), так іще й підводи вимагають. А не вивезе вчасно буряки — із кого питатимуть? Навісять догану, як обротьку на шию,— носи і не мекай!..

Посидів, посидів, соваючи безцільно чорнильницею (чорнильниця важка, мармурова, придбали її з нагоди переїзду до нового приміщення, але ще жодного разу не заливали чорнилом: приловчилися гасити недокурки). Пригадав, що викликав комірника: милити шию. В коморах мишви позаходилося — підлога ворухиться. Заступник поскаржився, що зауважив комірникові,— зерно ж їдять, а той цапки: "А я що — кіт, щоб за ними ганятися?" — "Хоч ви йому скажіть, Володимире Васильовичу, бо так розсобачився, що вже й влади над собою не знає!" — "Поклич на третю до кабінету,— наказав Твердохліб.— Я йому дам: в зубах кожну мишу до контори приноситиме!" Збирався тепер пригрозити, що вижене з роботи, та після зустрічі з Нешеретом не хотілося нікого й бачити. Роздратування, викликане розпорядженням з району, не згасло,— каламутно осіло в грудях. І просторий кабінет з двома великими вікнами, з високою стелею та великим столом, і кольорові плакати по стінах — все це не тішило зараз Твердохліба, а лише дратувало. Він звівся, нап'яв поглибше картуз, вийшов із кабінету.

В другій кімнаті, де сиділи рахівник і бухгалтер, вже чекав комірник.— говорив щось до бухгалтера, скаржився, мабуть, на заступника. Бухгалтер слухав його у

піввуха: він підбивав остаточно, скільки здано державі зерна, балаканина комірникова йому заважала, але він не наважувався сказати, щоб той замовкнув, а лише притакував, добре не знаючи й сам, чому він притакує. Побачивши Твердохліба, комірник зірвався на ноги, бухгалтер же ще нижче схилився над паперами, а рахівник енергійно заклацав на рахівниці. Твердохліб зупинився коло бухгалтера: хотів сказати, щоб виписав на ті п'ять підвод фураж, та одразу ж вирішив, що скаже пізніше. Повернувся, пішов із контори.

Комірник бічком-бічком та за ним.

— Ви мене кликали, Володимире Васильовичу? Твердохліб у його бік навіть не глянув.

— То мені, мо', пізніше зайти?

Твердохліб мов і не чув. Наче й не стояла поруч людина

— так щось, місце пусте. Повернувся до стайні, гукнув їзового Якіма. Той, ще сердитий на Твердохліба, не вибіг на оклик, а лише виставив голову.

— Запрягай! <

Колись, на початку головування, мотався Твердохліб на двох на своїх. Де пішаницею, де на попутній підводі — встигав протягом дня побувати усюди. Прибивався додому опівночі — хоч у перевесло в'яжи. Їв не їв — падав одразу ж у ліжку, одкидав натоптані ноги. Почорнів, схуд, як гончак, і Маруся не встигала вшивати штани, що метлялися на всохлій сідниці, як обвисла ганчірка.

— Ти хоч би себе пожалів! — плакала ся Володьчина жінка.— Перевівся на мощі — страшно й глянути!

Але Володька не жалів ні себе, ні людей. Чарівною зіркою горів на обрії соціалізм, і він ладен був покласти півсела, аби лишень пошвидше добратися до нього. Ще рік, од сили — два, здавалось Володьці, і вони ввійдуть у світ Братерства, Рівності, Щастя.

Та минали рік за роком, а жадане царство все ще лишалось на обрії.

Тоді Твердохліб осідлав коня. Може б, так швидко й не зважився, коли б у тридцять третьому, саме коли дозрівали хліба, не застукав у полі одного з торбою й ножицями. Тоді їх розвелось достобіса, отих стригунів, і Володька воював із ними не на життя, а на смерть: одбирав торби і ножиці, штрафував, а попадалися вдруге — оддавав без жалю до суду.

Цей, мабуть, був із битих: щоб ніхто не впізнав, навісив на морду ганчірку. Встиг настригти півторби колосків, і Володька уже був підкрався до нього, та зашелестів необережно пшеницею. Стригун, побачивши Володьку, стрибонув, наче заєць, закинув торбу за плечі і таким шаленим галопом ушкварив по полю, що якби Твердохліб мав рушницю, то не встиг би й прицілитись,— щойно був поруч і вже аж он де!

"Стій!" — закричав гнівно Володька.

Стригун ушкварив ще дужче. Торба підскакувала у нього на плечах, біла по шиї, і Володька, вкінєць розлютившись, кинувся слідом.

На той час Твердохліб бігав нівроку: зайця міг би спіймати. А тут іще й колгоспний хліб — майже півторби — спливав з-під носа. Однак і стригун попався із тих, що

обганяв запросто зайців: як Твердохліб не натискав, а відстань між ними не зменшувалась.

Отоді й сів Твердохліб на коня.

Сіддали йому жеребця, бо іншим коням і так вистачало роботи, а цей тільки даром ясла гриз та іржав од сили дурної.

Спершу жеребець не хотів скорятись Володьці — скидав на землю. Одного разу як хряснув, то Володька і очі під лоба пустив. Дехто подумав, що він хоч після цього од клятої тварини одступиться, але не такий був Володька, щоб так одразу здатися: полежав-полежав та й знову сів на жеребця.

У тридцять восьмому пересів Твердохліб уже на бричку. Не те, що важко стало верхом, а незручно. Хай об'їзник чи бригадир,— тим і Бог велів гуцикати верхи, а то ж голова колгоспу. Вже і в районі почали кепкувати із нього, здебільшого ті, що приїжджали на бричках та на дрожках. То ж Твердохліб і вирішив утерти всім носа: замовив під парокінний виїзд фаєтон. На високих ресорах, з м'яким сидінням, з металевими підніжками. А на колесах — шини. Та не залізні — гумові, їде — наче в колисці погойдується.

Чи то од їзди на бричці, чи од того, що настало спокійніше життя, а може, підійшли уже й роки, тільки за останній час Твердохліб розповнів, роздався в плечах і у поясі, а худе колись обличчя пішло обручем. І перші жирові складочки появилися на шиї, лягли на твердий, наче панцир, комір незмінної "сталінки".

Боячись, що голова так і поїде, комірник спробував ще раз звернути на себе увагу Твердохліба:

— Так я потім зайду, Володимире Васильовичу?

Але марно він чекав хоч слова у відповідь. Дивлячись мимо комірника, Твердохліб сів у бричку, наказав:

— У поле!

У поле вело дві дороги: одна спускалася донизу, через село, друга повертала праворуч, до кладовища. Хоч другою й ближче, однак Твердохліб не любив нею їздити. То ж злопам'ятний Яким повернув саме на неї. Твердохліб помітив це лише тоді, коли вже було пізно завертати: кладовище — ось воно, поряд!

Ніщо так не розповість про історію села, як його кладовище. Розкритою книгою лежить воно перед очима кожного, хто має очі і вміє дивитися. Про все розповість, розкриє усі таємниці. Як люди жили і як помирали. Хто ходив у багатстві, а кого їли злидні. Кого любили, кого ненавиділи, а до кого були і байдужими. Який рік був щасливий, а який — ні. Про все розповість вічна ця книга, і не шукайте на її сторінках жодного слова неправди.

Кладовище Тарасівни теж вело лік історії. З давніх-давен, од того судного дня, коли ховали першого Тараса, аж до нашого часу. Кожен рік, відходячи в небуття, лишав по собі зарубки — могили. Коли одну, коли дві, а коли й більше. Он отой жодної не полишив: махнув, лагідний, рукою,— живіть собі всі та не згадуйте лихом! А той сипонув, наче маком.

Викосило тоді майже половину Тарасівки. Померло б і більше, аби не Твердохліб. Поділив село навпіл: на тих, що в колгоспі, і на тих, які лишили колгосп після статті Сталіна "Запаморочення од успіхів". І хоч гупали на нього кулаком у районі, що він розбазарює хліб, гупали й погрожували оддати під суд за шкідництво, Твердохліб врятував од голоду багатьох колгоспників. Пухнути — пухли, але більшість дожила до нового врожаю. *

Що ж до індусів, то тут Твердохліб був безжальний. Боротьба є боротьбою, колгосп на чолі з Володимиром — по один бік барикад, а індуси — по другий: зрадили, покинули в найтяжчі хвилини, переметнулися на бік недобитого класового ворога, який гострив ножа в спину молодій радянській владі, а тепер до нього ж, до Володьки, за хлібом? Затиснув серце в кулак, закам'янів, задушив жаль у зародку:

— Нема для вас хліба!

Просили не хліба: хоч полови, хоч дерті.

— Нема для вас дерті!

Хрести на всіх тих могилах — німі докори Володьчиній совісті. Але що він міг зробити? Що міг удіять, коли сам аж хитавсь од недоїдання постійного? Коли його дружина, яка саме народила другу дитину, з плачем тицяла в голодного дитячого рота висохлі груди. Міг би узяти, користуючись владою, для себе трохи зерна із комори, міг — та волів краще померти із голоду. "Як усім, так і мені", — ось що живило в той час його непохитність, давало йому право відмітати всі докори. Навіть тоді, коли до сільради зайшов його тесть, батько Марусин.

Кладовище лишилося позаду: сплигло хрестами, проминуло могилами. Десь там лежить його мати, давно треба навідатись, та все не збереться. Казала Маруся, що треба й могилу поправити, — зробить і це...

А бричка котиться й котиться, і перед Твердохлібовим зором розгортається звичний пейзаж. По ліву руку, утоплена в балці, — витикається деревами та бовдурами Тарасівна: от^к і буде підглядати за головою, куди б не поїхав; по праву ж — у безкінечному мареві розгорнулися лани. Ні деревця, ні хатини — рівнина й рівнина, яка ллється без кінця та без краю.

Хіба що подекуди височіють прадавні могили. Була б Твердо-хлібова сила та воля, він зрівняв би їх та зорав, щоб не напускали бур'янів, а так туляться до них трактористи з своїми вагончиками, та іноді виорюють біля них іржею поїдену зброю: мечі, списи й шабляки. Шапками, кажуть, от' гори наносили. Скільки ж то народу збиралось докупити!

Ось і зараз побачив іще здаля Твердохліб усі три трактори, що працювали у нього в колгоспі. Сповзлись під могилу докупити, наче жуки: не інакше, трактористи сіли обідати. Твердохліб міг би спокійно їхати далі: хто-хто, а трактористи його ще не підводили, та зайвий раз перевірити, нагадати, що й над ними є око, не завадить ніколи.

— Завертай до трактористів!

По дорозі кілька разів зіскакував з брички, встромляв у борозну патик. Прикидав, чи не мілко орють. Не мілко. Задоволено посопуючи, наздоганяв бричку (сердитий ще Яким хоча б тобі зупинився!), стрибав на підніжку. Оглядав свіжу та чорну, що не встигла й просохнуть, ріллю: добре хлопці орють! І вже зовсім повеселілий під'їхав до трактористів:

— Хліб та сіль!

— Спасибі!.. Сідайте з нами!

Трактористи сиділи довкола мисок у своїх засмальцьованих робах. Та й руки, й обличчя — в мастилi, по чубах тільки й можна було догадатись, хто із них смаглявий, а хто білявий. І причіплювачі, що примостилися поруч, теж не чистіші. Виділяючи їх трактористам у підмогу, Твердохліб наказав: придивляйтеся, хлопці, до машин, пошлю взимку на курси — будете на сталевих кониках їздити... От вони і стараються: з ранку до вечора трактористам життя не дають. Як тільки зупиняться хоч на хвилинку, так одразу й до трактора: "Дядьку, а це для чого? А це навіщо ось крутиться?" — "Крутиться, щоб ти туди дурного пальця не пхав! — сердито тракторист.— Одмотає руку по лікоть — будеш знати, як питати". Але то не біда, що розсердиться,— нам до того не звикати. І знову з запитаннями. Трактористи вже й Твердохлібові скаржились, що не міг прислати серйозніших, але той лише посміювався: "А ви що: схуднете, як мої хлопці чомусь навчаться?" Про себе ж думав: "Будуть свої трактористи, з ними легше і кашу варити. Свій — не чужий, що задер хвоста та й побіг. Тут і хата, і жінка, і діти — далеко не забіжиш. А то тим чортам сто разів поклонися, годи, як панам, а воно іще як не по-його, то й кирпичу набік..."

Ось і зараз: при появі голови причіплювачі поштиво схопилися на ноги, трактористи ж вели себе незалежно,— зводилися лише тоді, як голова подавав їм руку.

Твердохліб привітався в першу чергу з бригадиром: низькорослим, худорлявим, більше схожим на підлітка. На сухенькій голівці коротко обстрижений чубчик. Отой чубчик його й видає: не так уже мало років людині, коли чуприна геть сива.

Знав бригадира ще з початку головування. Із тієї пори, коли для багатьох він іще був просто Володькою. Бригадир же уже й тоді сивий чубчик носив, і був він тоді чи не перший на весь район тракторист. Коли йшов вулицею, люди на нього дивилися, мов на чудо якесь заморське.

Нині трактором не здивуєш нікого. Чи косовиця, чи оранка — гудуть, як джмелі. Куди б у степ не зашився, обов'язково на обрії трактор побачиш.

Твердохліб з бригадиром привітався, як з рівнею:

— Пилипові Івановичу!.. Як здоров'ячко?

Пилип Іванович на здоров'я з роду-віку не скаржився.

— А каша як?.. М'яса вдоволь?..— Кабанця уже третього колять — спеціально для трактористів. Твердохліб знає, що робить,— не дарма ж до нього трактористи самі набиваються. Бо й додому як їдуть, Твердохліб не забуде ніколи комірникові кивнути:

"Ану, налаштуй щось хлопцям у дорогу!"

Комірник порядок уже знає: і сальця, і м'ясця, і борошенця, а то й меду в

трилітрову посудину,— оце вашим діткам. їдуть хлопці, наче од тещі з гостей.

— Так ні на що не скаржитесь?.. Може, дівчат пару підкинути?

Трактористи регочуть,— ну й голова! Всміхається скупко і бригадир: маленький, слабенький, а тримає своїх хлопців у строгості. Поки робота — жінку рідну забудь, якщо вона в тебе і є.

— Все гаразд, Володимире Васильовичу, дуже вам вдячні!.. З водою, щоправда...

— Що з водою? — стривожено Твердохліб.

— Та водовоз занедужав, а цей, новий, поки повернеться, то й вода в радіаторах повикипає...

— То що, не могли спритнішого дати?.. Бригадирові казали?

— Каже, що людей вільних немає.

— Ось я йому дам вільних людей! Сьогодні ж нового водовоза підкинем.— І вже до причіплювачів: — Ну, а ви, хлопці, як? Стараєтесь?

— Стараємось! — ті хором од миски: трактористів свіжиною годують, то і їм перепадає. Хоч комірник і скаржився: їдять, як за себе кидають! Чи не можна, мовляв, їм варити окремо?.. Не можна! Мине осінь, зима — своїх трактористів будемо мати.

— Глядіть мені! — посварився на них жартома Твердохліб.— Як Пилип Іванович поскаржиться — враз у свинопаси переведу!

— Хлопці хороші, справді стараються,— заступився бригадир за причіплювачів.— Так що ви їх не дуже і лайте.

— Нічого, вони в мене не горді. А за одного битого знаєте скільки тепер небитих дають?.. Спитайте в райкомі...

— Пожартувавши отак, Твердохліб прощається і сідає у бричку. Яким, що не злазив із передка, цмока на коней, і вони ідуть далі.

Одразу ж за могилою, що під нею дообідували трактористи, починаються стерні. Полукіпки уже звезені, стерні жовтіють, наче воском налиті. Тут ще просторіше, небо здається ще вищим, аніж над ріллею, а сонце мов аж ясніше. Пригріває по-літньому. Твердохліб скидає картуз, розстібає твердий комір.

— Ану, поворуши батогом!

Булані одразу ж пускаються риссю. Біжать весело, дружно, несуть бричку, наче пір'їнку, і тугий струмінь повітря обвіває обличчя, через розстебнутий комір обдуває розпарені груди, лоскоче аж попід пахвами.

Хороше!

Твердохліб мружить задоволено очі, ледь помітний усміх торкає завжди твердо складені губи. Він ворушить ними, мов пробує на смак м'яке осіннє повітря.

Та ось Твердохліб перестає усміхатись. Застібає комір, надіває картуз. Ліворуч, із степового облудного марева, вигулькнули постаті школярів, і Яким, уже не питаючи, повернув прямо на них.

Ого, скільки їх! Твердохліб навіть не підозрював, що у Тарасівці стільки дітлашні. Директор постарався — вивів усю школу. Учні сунули довжелезною звивистою лінією, видзьобуючи колоски. А поміж ними, кожен на чолі свого класу,— учителі, як лелеки.

Теж нахиляються — даром не ходять.

Бричка ще й не підкотила, а від довжелезного цепу одірвалися дві постаті, заспішили назустріч. Твердохліб упізнав директора школи і бригадира рільничої. Того самого, що трактористів підвів з водою. Цибатий директор викидав довгі ноги, як журавель, опецькуватий же бригадир поспішав за ним підтюпцем — вибивав пилку з стерні. "Біжи, біжи, я тобі чуба нагрію!.."

Підійшли, привіталися. Твердохліб, скочивши з брички, директорову руку потиснув, бригадирової мов і не помітив. Пішов одразу назустріч школярам.

— Ну, як у вас справи? 1

— Краще й не треба — п'яту підводу вантажимо,— похваستався директор.

— А я що казав! — І на бригадира не дивлячись, кудись мимо нього у простір: — Ану, махоніть на ферму! Передайте, що я наказав привезти п'ять бідонів молока школярам... Вистачить? — вже до директора.

— Вистачить, дякуєм!

Бригадир подався майже учвал: до конячини, що паслася ген при дорозі. І не встиг Твердохліб подумати, що разом не завадило б і за воду вибатькувати, як за ним і слід прохолов. Гаразд, потім шию намилую, ніде він не дінеться.

Тим часом підійшли до дітей. Діти всі, як одне, з торбинками: в кого через плече, а в кого на шиї, щоб зручніше набивать колосками. Торби теж різні: менші, більші, а в декого й такі, що об стерню ледь не чіпляються. І не розбереш одразу, що більше: дитина чи торба.

На торби ті дивлячись, одразу можна сказати, чиїх батьків дитина. Бо в кого майже повна, а в кого лише на денці. Твердохліб підізвав того, що з найповнішою торбою, запитав:

— Ти чий?

— Грицаїв.

— А як звати?

— Микитою.

— Молодець, Микито! Виростеш — стахановцем будеш.

— Діти, ви чули, що сказав голова? — підхопив ті слова директор.— Треба всім так старатися, як Микита Грицай.

Діти мовчки дивилися на директора й голову. Твердохліб пройшовсь по стерні, де вже було зібрано, підняв один колосок... другий...

— А збирають треба краще™ Не лишати й колоска на потраву..

— Діти, ви чули, що сказав голова? — вже строго директор. Твердохліб подумав-подумав, що б іще сказати, врешті

спитав:

— Чий клас?

Хоча б міг і не питати: одразу ж помітив у гурті школярів і свого. Ревниво придивився до торби — майже повна — і вже веселіше:

— То хто у вас учителем?

— Відповідайте, діти, коли вас запитує голова! — звернувся до 'учнів директор. І вже тихіше сказав Твердохлібові: — Світлична, он вона і стоїть.

І Світличну помітив одразу Твердохліб, ще тоді, як підходив. Стояла осторонь, не сміючи підійти до начальства — на вчительку мало й схожа. Напнула хустку майже на очі, блаженська кофтина на ній, вилиняла спідниця, тільки й того, що не боса. "Світлична! — гмикнув про себе Твердохліб.— А давно була Івасютихою?.." Чомусь пригадав, як стояв колись на порозі багацької хати: холодний, голодний, ще і в постолах, а вона сиділа, багато вбрана, за весільним столом з такими напівнаїдками, що йому і не снилися. "Отак, значиться: ти тепер он хто, а я ось хто!" І Твердохліб кивнув Світличній, вітаючись, кивнув і до картуза руку підніс, бо все ж таки учителька, та ще і його сина. І потім уже, сідаючи в бричку, самовдоволено думав: "Бач, як воно повернулося: ти он де, а я ось де. А хто все те повернув? Ми, своїми руками!.."

Іще ворухнувся поблажливий жаль до Світличної: жінка ж бо одинока, без чоловіка, та ще й при двох дітях, та ще й менший — байстрюк Воно хоч радянська влада і розкріпостила жінку: роди хоч і од негра, та село є село, в села свої закони, які не так легко зламати. То ж коли помітили, що учителька ходить вагітна, було балачок, а ще більше осуду. Знайшлися навіть такі, що хотіли писати куди слід, щоб прибрали із школи. Бо раніше б отакій — спідницю на голову та з села. А ця учить наших дітей.

Але Твердохліб не став прислухатися до тих балачок. І коли його якимось запитав Нешерет: "Так що нам з учительшею робити?" — "З якою?" — "Та з Світличною, бо байстря привела",—відповів: "А нам яке діло до того?.. І зарубайте собі на носі: у радянської влади нема байстрюків! Ви це старорежимне слово з голови викиньте і каблуком розтопчіть!.." І потім, демонструючи свою незалежність од сільської, з дореволюційним душком, моралі, зупинив якимось Світличну посеред вулиці, на очах у людей, поцікавився, як вона живе. Може, поміч яка потрібна од колгоспу: соломи на зиму піч топоти чи ще що, хай прийде до правління — не соромиться. З чим і будьте здорові.

Після цього, звісно, ніхто й заїкнеться не смів — Світличну з села щоб спровадити.' Плескати плескали, але всім язика не зав'яжеш, поплещуть та й набридне, учителька ж незабаром подала на розлучення і з Івасютихи знову стала Світличною. Що теж схвалив Твердохліб. Воно хоч і Світличні не з нашого, з попівського роду, та все ж хоч одділилася од гнилого куркульського кореня. Тим більше що за кілька років по тому Твердохлібів синок пішов до і першого класу і якраз до Світличної. Стрічаючись з учителькою, не забував цікавитись:

"Ну, як там мій учиться? — І| додавав неодмінно: — Ви не дуже з ним панькайтесь: як що не так, то моєю рукою".

Збігли й думки про Світличну — за новою okazією. Голові, куди оком не кинь, скрізь морока. Така вже посада. Досить тільки де недоглянути, так шкода і вигулькне.

Ще здалеку помітив Твердохліб худобу під скиртою. Збилася до купи, прямо із скирти хліб травить. А пастуха мов корова язиком злизала. Не інакше, десь на сонці

пригрівся. Заснуло, стерво, а' худобу голова хай пасе?

— Ану, завертай!

Так і є: висмикує худоба хліб прямо із скирти, толочить, товче. Твердохліб її батогом, батогом! Обійшов потім скирту довкола — ледь об пастуха не спіткнувся. Лежить, черево вивернув, сон солодкий дожовує — слину ротом пуска. Ледве утримався Твердохліб, щоб не уперіщити батогом. Ткнув пужалном у пузо, grimнув:

— Ану, просніться!

Пастух охнув, схопився за живіт — зі сну нічого не тямить.

— Де ваша худоба?

— Десь тутечки...

— Тутечки! — передражнив його Твердохліб. — Ви нащо до худоби приставлені?.. Боки пролежувати?.. Явитесь у четвер на правління — там поговоримо.

Повернувся — не хотів більш на нього й дивитись. Так його зараз ненавидів — у землю втоптав би! "Витурити к бісовій матері з колгоспу!.. І з села за одним махом!.." І де воно, таке ледащо, і вродиться! Сорок років уже розміняло, пора б уже й розуму хоч крихту мати, а в голові аж гуде. Скільки вб'єш, стільки й уїдеш. "У того Оверка й навильники од вил найкоротші", — казали про нього в селі. Пригледівсь якомсь Твердохліб — таки найкоротші! Беруть скиртоправи соломі із волока — він тут як тут. Метушиться, виделкою своєю розмахує — його тільки й видно. А коли скирту вершити та соломі нагору підважувать, то він і в кущі:

— Вершіть, хлопці, без мене, бо мій навильник закороткий. Навильник короткий, зате ложка — найдовша: з-за чужої спини дістане.

Та зась! Погодували — скільки можна терпіти?..

Десь аж до обіду мотався Твердохліб у степу — наводив порядок. Встиг заскочити ще до орачів. Збились у гурт, забалакалися, тютюнцем бавлячись, не встерегли, як і голова підкотив.

— Отак, значить, оремо?.. Ну й ну!

— Та ми тільки од плуга! — виправдовувались орачі. — Ось помацайте, ще й чепіги не охололи.

— І без мацання бачу, що спини давно вже просохли. Чи, може, так і орали: з холодком та з оглядочкою?

Підійшов до коней, провів по шерсті долонею:

— Добре ж орали: хоч пилюгу вибивай!

Дядьки уже мовчки за батогі та до плугів: од гріха подалі. Твердохліб же то за одним, то за другим пройшовся, перевіряючи оранку, аж тоді зібрався на бричку. Від'їжджав, роздратовано думав: "Роблять, мов на дядю чужого!.. Ні, доведеться-таки міняти бригадира: з цим тютієм ні вкуєш, а ні вмелеш!.."

— В третю завернемо? — запитав тим часом Яким. — Зупинив коней на роздоріжжі: праворуч — у третю бригаду, прямо — в село.

— Прямо паняй! — Твердохліб невдоволено: бракувало йому ще третьої! Хоч знав

напевно, що нічого там не знайде такого, до чого можна придратися, однак при одній думці, що доведеться розмовляти з Миколою Приходьком, виникало глухе роздратування.

Приходько став бригадиром три роки тому, після того, як перебрали усіх придатних до керівництва людей. Кого не поставлять — за місяць, за другий прибігав у контору, кидав на підлогу батіг.

"Знімайте із третьої, бо або я когось порішу, або мене розтерзають на шмаття!"

На нього не дуже й сердилися: всі ж бо знали, що то за штучка — третя бригада. До неї входив весь Марфин кут, де жили переважно багатодітні жінки. Чи то земля така там була, чи ще щось, тільки яка туди заміж не піде, так і починає сипати дітьми. Не зупиниться, поки з десятків не наплодить. І не боялися вже після того ні Бога, ні чорта. Стукає, було, бригадир у ворота, кличе на роботу Одарку, а та наче оглухла: возиться біля печі, у вікно і не гляне. І не витрима врешті бригадир зіскоче з коня, та й, кленучи весь білий світ, заскочить до хати:

— Чи тобі позакладало, що й не догавкаєшся? Кидай свої горшки та гайда на роботу!

— Аякже, так я тобі й кинула! — од печі Одарка. І посічене лихим довголіттям обличчя її враз наливається злістю.—

А дітей хто годуватиме? Мо', ти за мене довариш?.. Так ставай до печі, а я сяду на твого коня та й буду кататись селом!

І вже підступа з рогачем — от-от штрикне межі очі. Бригадир задком-задком та в сіни: "Одчепись, сатано!"

— Ось визвемо на правління та всипемо як слід! — гукне уже з двору.

Отоді й вискочить Одарка слідом. Розпалена, роз'юшена — так пеклом і дише:

— Я вашому правлінню і голови порозвалюю! Забирайся із двору, поки рогачем не охрестила!

Бригадира не треба й припрошувати: зв'язався із сатаною — сам уже не радий. Скочить на вороного та вже й не знає: їхати далі чи завертати назад В наступній-бо хаті теж чорт у спідниці: тільки й чекає, щоб хтось підвернувся під руку...

Твердохлібові теж колись дісталось. Молодий іще був та гарячий. А тут жнива: день проґавиш — рік чухмаритись будеш. А з третьої бригади дві з половиною жінки у полі.

— Де ваші люди? — до бригадира.

— Та не йдуть, хоч убийся! Од печей не одірвеш...

Од печей?.. Твердохліба аж затіпало: тут хліб осипається, а вони біля печей?..

— Поїхали!

Скочив на жеребця, погнав так, що бригадир одразу ж одстав. Влетів у двір крайній: так і є — топиться! Дим із бовдура мало не до самого неба.

— Чому не в полі?

— А їсти ви, може, наварите?

— Я питаю, чого на роботу не вийшли?!

Слово по слову — до крику дійшло. До ОТОГО: "Ідіть к лихій матері, чого ви

присікались?!" Як почув оте Твердохліб, ухопив відро та плюх із нього у піч: на чавунки та горшки. Так парою й бухнуло!

— Щоб зараз же мені у полі були!

Два тижні по тому слід од нігтів носив. Як загородила, вража жінка, та й проорала од лоба аж до підборіддя. Твердохліб хотів був спершу до суду подати, та, схолонувши, передумав: дізнаються у районі — засміють.

То ж він не дуже і сердився, коли черговий бригадир третьої жбурляв • на землю батіг та кричав, що краще під шибеницю, ніж з отими чортяками справу мати...

Ламали-ламали голови, кого ще поставити, як бухгалтер візьми й підкажи:

— Давайте спробуємо Приходька.

— Якого? Івана?

— Та не Йвана — Миколу.

Члени правління одразу ж замовкли. То сміялися, почувши про Йвана, а це враз притихли. І всі подивились на голову: що він на те скаже? Знали ж бо, що Твердохліб Микслу І Приходька тер>піти не міг. Після розкуркулення отого невдалого. Коли йому, Твердохлібові, на горіхи в районі дісталось.

Твердохліб і справді одразу насупився, на бухгалтера зиркнув сердито. Той, бідолаха, вже раком назад:

— Та воно можна й іншого...

Твердохліб же пригадав, як І Приходько виступав на останніх зборах,— кивав на правління і голову. Мовби й не критикував — підказував, і виходило так, що й підказував правильно, та Твердохлібові було од того не легше. Тим більше що й представник із району поруч сидів, усе до блокнота записував. Поцікавився навіть, що то за один.

— Так, із рільничої,— неохоче відповів Твердохліб. Ледь не додав, що із колишніх куркуликів, але вчасно стримався. Слухав Приходька, роздратовано думав: "Всі ви розумні — пальцями тикати! Спробували б самі потягти!.."

"А що, як і справді впрягти його в третю? Хай обпечеться — може, хоч трохи заціпить..." І для членів правління несподівано:

— Чого ж, можна й Приходька... Повчати уміє, подивимось, як цей розумник на ділі себе покаже...

Після того спершу чекав: от-от прибіжить Приходько та й кине традиційно батогом об землю. Отоді він йому й пригадає отой виступ на зборах.

Та Приходько до контори не прибігав. Схуд, почорнів, із жінотою воюючи, а не просився з бригади. Одну лиш умову висунув: щоб йому не заважали. Довірили бригаду, так до кінця, і під руку не лізьте. Прийде осінь — отоді за все і спитаєте.

Це коли Твердохліб поцікавився, хто йому дав право орати колгоспними кіньми городи багатодітним жінкам. Та ще й орачів виділяти. Що, може, в бригаді вже й роботи немає?.. І зовсім уже чудернацькі історії переповідали про Приходька Твердохлібові. Буцім із першого ж разу став до печі їжу варити. Як зайшов до Одарки, як почув: "А хто за мене дітям їсти наварить? Може, ви?" —г— "А чого ж, можу і я".

Картуз на лавку, піджак із плечей, щоб не так жарко було, та й до печі: "Поки я тобі їсти варитиму, ти на моєму коні покатайся — жінок на роботу поклич". Одарка, кажуть, з того дива ледь язика не ковтнула...

Далі — більше: організував Приходько чергування щоденне. Сьогодні Одарка, завтра Васирина, післязавтра Ольга. "Зносьте до гурту усіх сопляків, і нехай; у вас голови не болять аж до вечора". А Одарці — Васирині| — Ользі — по півтора за те трудовня. Бухгалтер був став цапа: незаконно! Але Твердохліб несподівано на нього визвірився:

— Самому закортіло на третю?!

Лаяв бухгалтера, аж той вкінці розгубився. Не знав, що Приходько голові — шпичкою в боці. Що йому легше було б бачити, як Приходько жбурляє додолу батіг, аніж переконуватись, що третя бригада поволі на ноги спинається...

Та годі про це!.. Тим більше що он уже й село показалося.

В'їхали з протилежного боку: од ставу.

Ставок зовсім іще молоденький: другий рік, як загатили, а вже де-не-де поріс осокою, взявся першим рястом. Для дітлашні — рай, цілісіньке літо бовтаються, стрибають із греблі вниз головою — чия скоріше знайде пеньок. Твердохлібові ж — докір німий. Планували рибу розводити, обіцяли виділити мальків, навіть у районній газеті про це написали, а поки що плодяться пуголовки. "Треба буде змотатися в район, хай дістають де хочуть... А ні, то аж у область..." 1 качву треба розвести, качка ряст любить, качку випустиш весною на воду, а восени — готовий прибуток.

Далі, за ставом, потяглися садиби. І то з одного двору, то з іншого — чорти з рогами. Кози, бодай вони повиздыхали! Розплодилось їх в останній час до стобіса,— і в дворах, і на вулицях, і на хлівах — усюди побачиш. Общишують все, об'їдають — деревця не полишать.

Колись у Тарасівці про козу і чуть не чували. Як завів іще до революції корчмар із сусіднього села — майже все село бігало дивитись. Жінки, які постарші, тиждень по тому одхрещувались: нечиста сила!

Минули роки — прийшли кози і в Тарасівку. Козі ж ні сіна багато на зиму не треба, не те що корові, ні ганяти щоденно на пашу: сама собі їжу наводить, та ще ж до того й не підлягає податкові.

Перший завів дві кози Іван Приходько. Вирихтувався на ярмарок по телицю, а привіз ротатих прояв.

Поплакала, покричала бідолашна Федора, та куди було діватись? А згодом і сама переконалася, що можна жити і : козами. Молоко густе та солодке, аж канудить од незвички, та малі Приходьченки й смолу будуть пити, аби лише ішолу| Як висушать вранці по чашці — до обіду їсти не просять.

З легкої Іванової руки кози потроху-потроху та й розбрелися селом. Заводили їх здебільшого вдови та одинокі, старі вже жінки. Що з коровою вже й не справляється, та й нащо вона, корова, одинокій людині, а коза в самісінький раз.

Твердохліб їх терпіти не міг. Докоряв не раз Нешеретові:

— Ви хоча б хазяїнів приструнили! Розпустили нечисть по всьому селу, скоро вже й вуха нам пооб'їдають!

Нешерет завжди виправдовувався тим, що він, натурально, воює із козами, тільки од тої війни толку мало. Самі ж бо знаєте, який тепер народ: ти йому слово, він тобі десять...

— Мо', пообідаєте?

Яким уперше за всю дорогу озвався — пересердився. Притишив коней якраз перед завулком, що вів до хати голови.

Твердохліб уже хотів був погодитись, та враз згадав, що не дав розпорядження лаштувати підводи в район, і наказав їхати прямо до контори.

— Будем уже обідати, як із голови знімуть.

— Хто вас зніматиме! — Входжені коні легко перейшли на рись, і за кілька хвилин розмальована бричка підкотила під саму контору.

— То мені розпрягати? — Яким усе ще надіявся, що голова передумає — накаже завертати обідать. Вечір же скоро, он і сонце на прюзі, а вони з самісінького ранку зернини макової в роті не мали. Про те ж, щоб самому підскочити додому, Яким і думать не смів. Поки голова в конторі, доти й він має бути при конях. Щоб як команда — одразу ж і їхати. Хоч і до світанку. *

Бувало частенько й таке. Особливо влітку. Вивалиться опівночі з контори голова, скаже запрягати. Та й покотить полахати сторожів і об'їзників: чи не дрімають? Так привчив, що тільки шелесне, а сторож уже в крик, як гусак

"Служба собача!" — зітхає Яким. Ішов — радів: робота чиста, при бричці та конях, запряг — та й катайся паном. Добрий пан: і поїсти як слід не дадуть!

От і сьогодні: стирчав у конюшні голодний, до пізнього вечора. Уже й зорі загорілися в небі, коли врешті стали розходитись. А завтра ж, ще й день не проклюнеться, знову біжи на роботу. Зривайся з постелі гарячої, од молоденької жіночки, та, похапцем щось до рота укинувши, — із темної хати в ніч ще темнішу. В оту передсвітанкову пору, коли все довкола мов дьогтем залите: по звуку тільки й здогадаєшся, що хтось суне назустріч. То це така робота легка? Та не потрібні йому й оті півтора трудовдя, що кожного дня набігають, — дайте у волю хоч виспатись! Та' пообідати по-людському.

— Взимку будемо одсипатиф, — каже Твердохліб. — Як ведмеді. Ти бачив, Якиме, як ведмідь взимку спить?

— Де б я їх бачив!

— Заб'ється до ями та й сесе лапу. Цілісіньку зиму...

— Дак то ж ведмідь... — бере сумнів Якима. — А тут поки тої зими діждешся, то й спати розучишся.

Розпрягає коней Яким, пригадує всі ті розмови. І дружину свою молоденьку, яка жде Якима — не* діждеться. Не спатиме, коли б не вернувся. Яким тільки рипне, а вона вже й з постелі. Хуткіше до печі: щось розігріть поїсти чоловікові.

Сяде потім навпроти, кулачком підборіддя підіпре — очей із нього не зводить.

— Ти чого? — питає Яким.

— Так...— усміхнеться зніяковіло.— А ти їж... Чи, мо', несмачне?

— Смачне, чого ж...

А сам ледь щелепами ворушить — і їжа до рота не йде. їв не їв, тільки ложку намочив, та й скоріш у постіль. А дружина вже поруч: горнеться, ласки просить...

Ех, служба собача!..

Твердохліб же тим часом урядує в конторі.

Щовечора, в кінці робочого дня, збирав ланкових, бригадирів,— дати на завтра наряд. Ранок настане, тоді буде ніколи. Зараз же можна й посперечатися, порадитись, як його краще робити: так чи отак Поки Твердохліб до столу долоню притисне, коротко скаже: зробимо так!

Сідав за стіл, на шкірою оббитий стілець. Стілець той був один такий у конторі, з високою різьбленою спинкою, з тонкими фігурними ніжками, з якогось чорного дерева: ножом ріж — не візьме! Дістала його ще давно комсомолія як реквізит для вистав — приволікла аж із Хоролівки, стілець так і стояв би в сільбуді, аби одного разу не наткнувся на нього завгосп. Саме побудували нову контору, в кабінеті голови появилася вже й стіл, і мармурова чорнильниця, а стільця підходящого і не було. То ж завгосп, не довго думаючи, стілець той на плечі та й у контору.

З того часу Твердохліб на ньому й сидить. Та інколи ще заступник, коли голова у районі, до стільця того приміряється. Сяде на краєчок, щоб швиденько і зіскочити, як голова раптом появиться. Ось він і зараз сидить за столом, праворуч од Твердохліба,— не так за столом, як при столі. Решта ж розсілася навпроти, на внесених лавках.

Перш ніж приступити до нарядів, Твердохліб кожного вислухав, вияснив, що зроблено за день. Як завжди почав бухгалтер. Розкрив папку, дістав накладні, став доповідати. По зернових з державою розраховалися повністю, ще й перевиконали...

— На скільки? — поцікавився Твердохліб.

— На шістнадцять ^відсотків супроти контрольної цифри. Твердохліб задоволений. Ревниво стежив за тим, щоб його

колгосп першим у районі виконував план хлібоздачі.

Виручало завжди Івасютине поле. Чи тому, що лежало найвище, чи куркульня вже до того землю привчила, тільки довкола... та що там довкола: по всьому району лише половіє, а тут уже воском береться. І пускає Твердохліб жатку та косарів, і гуде зголодніло молотарка,— і засипається в мішки перше зерно. А Твердохліб уже накручує ручку "віялки", додзвонюється до директора заготпункту: приймай першу валку нового врожаю!

Споряджав не валку — весільну перезву. В гриви коням вплітали червоні стрічки, їздових наряджали у святковий одяг, на передньому возі — прапор, а попереду всіх — Твердохліб на своїй мальованій бричці. І по Хоролівці їдуть — не одразу до заготпункту, а через усе місто — мимо райради, райкому партії та інших керівних установ. Хай дивляться, хай бачать, хто такі тарасівці і хто такий Твердохліб.

Дивилися. Бачили. Хвалили на всіх нарадах, ставили в приклад, затикали роти:

— Хліба ще не дозріли? А в Твердохліба що — інше сонце світить?..

Обирали завжди до президії: сидів Твердохліб коло секретаря, на виду, і вже дехто про себе подумував: а чи не планують оцього раннього, та вже битого у якесь районне начальство?

І в газетах не жаліли місця для першої валки: од районної аж до обласної Раз навіть у республіканській було надруковано. Йутько спеціально заїхав:

— Читав?

Твердохліб, який встиг уже вивчити оту інформашку напам'ять, прикинувся, що нічого не знає.

— Що ж ти так?.. Про нього на всю республіку дзвонять, а він нічого не чує!.. На ось, читай!

Секретар навіть дзвонив:

— Твердохліб?.. Молодець!.. Правильним курсом ідеш! Сам знав, що правильним. Твердо тримався цього курсу

з року в рік, знав: багато що можуть простити — не простять одного. Не виконаєш першої заповіді перед державою — тоді начувайся! То ж коли б уродила єдина зернина, він і ту поспішив би одвезти. Та не в кипені, в хустині загорнену, — ні! — на парокінній підводі одвіз би, ще й сам їхав би попереду, у своїй мальованій бричці. То вже потім, як не вистачить зерна на посів, можна податися в район, поплакати, де треба, та позичити тихенько до нового врожаю, — із тієї ж комори державної, до якої недавно й одвозив.

Після бухгалтера мали доповідати бригадири рільничних. Але Твердохліб цього разу порушив порядок:

— Комірник тут?

Комірник, який сидів на ослоні попереду, в Твердохліба під самісіньким носом, притьмом схопився на ноги:

— Осьдечки я!

Твердохліб очима недобрими комірника з ніг до голови зміряв — зім'яв.

— Ану розкажуйте, — почав грізно він, і всі враз відчули, яка хмара нависла над комірником, — розкажуйте при всьому народі, для чого мишву взялися розводити!.. Шкідництвом займаєтесь?

Всі так і обмерли, як про шкідництво почули: вимовить Твердохліб іще два слова — "ворог народу" — чи не вимовить? Скаже — каюк комірникові! Не врятує його вже ніщо, навіть сам Твердохліб, хоч би й захотів. І вже ті, що сиділи поруч з комірником, вгощалися щойно його ж тютюнцем, — совком, совком — та подалі од нього.

Не сказав. Аж зітхнули полегшено, аж світліше мов стало. Комірник, ледь на ногах уже тримаючись, щось белькотів, але Твердохліб його вже не слухав:

— Обмежимося цього разу попередженням... Глядіть же мені: ще раз про миші почую — сушіть сухарі!

Сів комірник. Втира рукавом мокрого лоба, а ті, що одсувалися, знову поближче присунулись. І вже потім, розходячись, гомонітимуть поміж собою:

— Ну, начувайтесь, миші! Комірник у кожну нірку полізе, за хвоста кожну мишу

цупити буде. І кота не треба заводити!

— Поліз би на його місці і ти!

Після комірника пішло веселіше. Твердохліб чи то весь свій заряд на нього витратив, чи не було уже сил лаятись, тільки бригадира першої рільничої майже й не пуштрив. Наказав:

— Щоб я більше од трактористів жодної скарги не чув! Поскаржаться ще раз — перекину в другу бригаду, а ви тоді хоч пальцями орить.— Та ще пастуха пригадав: — Гасюка — на правління. Виганятимем к бісовій матері!

— Давно б пора,— притакнув бригадир, радий, що так обійшлося.— Я, Володимире Васильовичу, з ним уже замучився: не знаю вже, куди його і приткнути...

— Ладно, з цим вирішено,— припечатав долонею Твердохліб.— Тепер давайте про буряки...

Поговорили й про буряки: копати чи ще хай трохи постоять. Буряки ж цього року — ще таких мов і не було. Та й не диво: стільки гною убухали, що й камінь коріння пустив би! Та ще й од довгоносика вдалося врятувати. У сусідів всі плантації переполовинив, Твердохліб же кинув на довгоносика мало не всю Тарасівку. Обмережили поле канавами, заливали їх гасом, а учні збирали жучків у пляшки, в баночки. А тоді ще й курей пустили: колгоспних і людських. В якої баби одна несущка була — мобілізували і ту. Як рушило куряче військо поміж буряками — держись, довгоносику!

Зате ж і буряки! Твердохліб щодня навідується, милується.

— То як, Наталко?

Голос у Твердохліба аж потеплішав, коли до Наталки звернувся. Ланкової комсомольсько-молодіжної. І очі приязним поблиском узялися. Всім добре відомо, чому голова так злагіднів. Плекав Твердохліб надію виростити у своєму колгоспі ланкову-орденоноску. Першу в районі. Вже і в райцентрі кому треба про це натякнув. Не з трибуни, звичайно, а так, у приватній розмові. Порадився: як ви на це дивитесь? Там дивилися прихильно: вирощуй давай! Тільки ж гляди: якщо вже на таке замахнешся, то рачкувати буде пізно!.. Твердохліб і сам це добре розумів. Не відмовляв тому ланковій ні в чому. Так їй з самого початку і сказав:

— Не пожалієм нічого. І якщо з чим непереливки — звертайся особисто до мене.

Наталку теж вибрав не випадково: роботяща, здорова, красива. А що вже весела, що співає: як заллється, то її тільки й чути. Орден на груди повісить — на неї тільки й дивитимуться. Вже й кореспондент один приїжджав, то мало всього заряду фотоапарата об неї не змилив. Наставляв і так, і сьак, все допитувався, де вона, така красуня, і вродилась.

— Вам артисткою треба бути... На сцені... У мене є друг, режисер,— хочете, познайомлю?

Твердохліб про те як почув, кореспондента миттю спровадив з Тарасівки. Клацати — клацай, а до іншого — зась! Дівчина самим нам потрібна. А. настане пора, ми їй такого режисера підшукаємо, що й про сцену забуде. Он хлопці які, як орли. Наталці тільки моргнути — будь-кого рушниками пов'яжемо!..

— То будемо копати, Наталко, чи почекаємо трохи? Наталка звелася недбало: знала, бісова дівка, що Твердохліба

боятись їй нічого! Відповіла, що можна й копати, а можна кілька днів і переждати. Буряк ще росте, як день — так і прибавка. І хоч Твердохлібові дуже кортіло першому в районі почать копати буряки, однак орден переважив.

— Вирішили: почекаємо до наступного тижня... Здається, все... Чи ще хто що має?

Ніхто нічого не мав. І тільки Твердохліб сказав:

— Тоді все, можна й розходитись,— лампочка блим-блим — і погасла. Локомотив зіпсувався, напевно. Старенький уже, чахкав, гляди, літ з півсотні, не менше. Ще пан як привіз, як пустив у економії, то трудиться й досі. Од молотарки його одлучили,— трактором веселіше, тоді Матвій Переярок придумав йому службу нову: змотався до району, дістав генератор, приладнав — і зачакотів знову локомотив на всю Тарасівку.

Електрики, щоправда, на все село не вистачало: повісили лампочки лише в корівнику, та в стайнях, та посеред колгоспного двору, та в конторі, та в школі, та в клубові, та ще у сільраді — оце, здається, і все. Завгосп ще хотів підкинути дві лампочки й голові, тим більше що й/Дроти тягнули мимо його хати, але Твердохліб не дозволив. Краще зайву лампочку у свинарник, а він почекає разом з усіма, поки прилаштують динамомашину до греблі — вода вже хай крутить.

— Дайте час — заллемо світлом всю Тарасівку. А поки що потерпимо.

Тарасівці, правду казати, не дуже за тим світлом і побивалися: локомотив старенький, спрацьований, коли розкрутиться, як молодий, а коли і задихатися починає. То й світло таке: лампочки або розгораються, або ледь жевріють, і школярі тоді, які в другу зміну навчаються, носами в книжки:

"Тетяно Олексіївно, нічого не видно!.."

Ось і зараз — погасло зовсім. Ну, це вже надовго. Щось зламалося або десь обірвалось. Добре, що хоч місяць присвічує: повис угорі повний та круглий — ну видно, як удень! Ніч іще тепла, тиха — ніде й не шелесне. І стоять садки та хати, мов зачаровані. А там, де густіші тіні, то цигарка жариною зблимне, то долине приглушений сміх: молодь тирлується. Цим і ночі мало. Чатуватимуть місяць, поки не зайде, а вранці не добудишся.

— А погляньте, Миколо, чи не ваш ото з якоюсь тин підпира?

— Якщо тин, то не мій. У мене сурйозніший: шукай одразу на сіні у клуні.

— Весь, значиться, в тата?

— А що, було колись і в нас.

— Да... Закурити з досади, чи що?

Закурюють. Ідуть, гомонять собі стиха, мов бояться наполохати тих, що пасуть свою молодість. По траві шовковій, з золотою вуздечкою. Що ні печалі їм зараз, ні воздыханій.

— І наряди роздавати не треба: кому з якою...

Пора б і прощатися — так ніч така, що і в хату не тягне!

Врешті розходяться. То один одірветься од гурту, то другий; скажуть стиха: "На

добраніч",— та й зникають у себе в дворах. Де в якому вікна ще світяться, а в якому ніч палець наслинила та вогонь і погасила.

У Твердохлібовому новому будинкові ще світилося: переїхали місяць тому, то Марія щовечора допізна товчеться. То те придума, то друге. Ось і зараз стрекоче машинкою: фіранки шиє на вікна.

Став Твердохліб посеред молоденького двору, будинком замилювався. Будинок: удень очей не одвести, а зараз мов іще красивіший. Дах високий, залізний, в червоне пофарбований, димар бляшаний, оцинкований, аж горить проти місяця. Ставні узорчасті, ґанок високий, не те що у хатах сільських. А всередині — три кімнати, і кухня окремо. Маруся просила, щоб піч, але Твердохліб на те не пристав: піч тільки ледарів плодить, як що, так і на піч. Отож печам не довго лишилося й жити: от зберемося із силами та заходимося перебудовувати села на новій, соціалістичній основі — повикидаємо їх к бісу! На смітник історії.

Замість печі поставив плиту з духовкою: вари, печи, що твоя душа забажає. Зовсім мало місця займає й — культура.

Маруся все ніяк не могла до плити звикнути: то переварить, то недоварить. А хліб заходилася у духовці пекти — вуглиною узявся.

Нічого, голубонько, звикнеш! Нове завжди спершу муляє. Поки обноситься.. До колгоспу он довго звикали. А зараз скажи кому: бери землю назад — багато знайдеться охочих? Та на все село один, од сили — два, три! Та й то із тих, що постарші, що пам'ятають, як на власному полі орали. А молодші й слухати не захочуть. їм трактора, машину давай. Або до міста — на навчання. І так воювати щороку доводиться: не встигне семирічку закінчити, а вже йде до сільради за довідкою — хоче далі учитись. Ну, гаразд, підеш учитися в Хоролівку або й у Полтаву, ти підеш, другий піде, третій... а в колгоспі хто буде робити?.. Мов і не до нього говориться: очі, як у тумані Дивиться тими очима задурманеними кудись мимо тебе, куди тобі й зором не сягнути, і знай одне:

— Учитися хочу!

А коли Твердохліб наказав не давати довідок, поки хоч рік не попрацюють у колгоспі, тоді що було! До району дійшли, а таки свого добилися. Отакі песиголовці!

Виручали дівчата. Ці якось легше осідали в колгоспі: на фермах, у ланках. РіКхТіопрацює, другий, то вже про те, щоб кудись подаватися й ш думає підбирає судженого-вудженого. Так його, неборакуг^бплутає, що він уже сам на роботу до колгоспу проситься: згідно з набутою освітою. То ж поки дівчата не перевелися в Тарасівці, Твердохлібові журитися нічого. Бо дівчата тарасівські здавна красою славилися: своїх хлопців не вистачить, доберемо в сусідів...

Перед тим як на ґанок ступити, Твердохліб ще зайшов до вбиральні. Стояв той веселий будиночок трохи осторонь, в усіх на виду — теж ознака нової культури. Годі кропити кущі чи махати віхтем за клуню. Не раз дорікав Нешеретові: живемо у яку он добу, так давайте ж будемо культурні у побуті! А то натикають патиків із соняшника та й думають, що нічого не видно. Хдеш мимо двору якого — одвертатись доводиться. Так

це ж нам дивитися гидко, а сторонній людині? Що про нас подумати може?..

Отак в усьому: поки сам не додивишся та не натикаєш носом, ніхто й не почухається. Мов одному йому, Твердохлібові, усе це потрібне.

Йшов до ґанку, заглянув у вікно: так і є, сидить за машинкою.

— Діти вже сплять?

— Сплять — що їм робити!

— Та я просто так...

Лишень тепер відчув, як зголоднів. І натомивсь — аж похитує. Сів важко до столу, хрипло спитав:

— їсти даси?

— Ти хоч би руки помив. Назбирав пилуги — аж сиплеться. Т то правда. Пройшов до вмивальника, пополоскав обличчя

і руки водою. Мов аж полегшало.

їв мовчки, жадібно. А Маруся знов до машинки: хоче, певно, сьогодні й закінчити. Твердохліб же, як трохи черв'ячка заморив, поцікавився:

— Як там Кім? Не приніс поганої оцінки?

Кім — старший. Як народився, то щасливий Володька й ім'я йому підібрав: Комуністичний Інтернаціонал Молоді. Скорочено — Кім. Маруся не сперечалася, дуже ж бо на той час була у чоловіка закохана, на все його очима дивилася, зате Володьчина мати-покійниця на все село пробі кричала:

— Людоньки добрі, та мій же Володька зовсім розуму збувся: назвав свого первістка так, що й не вимовиш!

До Володьки грозилася:

— Перехрести, бо й з дому зйду! І не подумав:

— Вам, мамо, старе доживати, а йому будувать комунізм. А туди Петрів та Йванів і на поріг не пускатимуть.

Так і лишився хлопець Кімом.

Ріс той "Інтернаціонал" лобурякою добрим: де яка шкода, там і шукайте Кіма. А до школи пішов, то Твердохлібові довелося й за пасок узятися: не хотів учитись. Твердохліб же і в думці допустити не міг, щоб його син пас задніх.

Зараз Кім учиться непогано. Чи то подіяв пасок, чи учителька підбрала ключик до дитячої душі, тільки добрав нарешті смаку в науці й з добрих оцінок не злазить. Одна біда: на стайню внадився. Як побачить коня, так його і затрусить. Твердохліб уже й Ганжу просив:

— Ви .мого малого, як на конюшні побачите, женіть у потилицю.

Тільки Ганжа щось не дуже наказ той виконує. Інші діти давно уже після уроків додому повернуться, а Кіма нема та й нема.

Врешті появиться. Як зайде у хату, то наче коня завели. І питати не треба, де байдики бив.

— Знов пропадав біля коней? — мати до нього. Мовчить, тільки шморгає носом. Омине матір, потиличника

по дорозі схопивши, книжки на стілець і так, мов його і не лають:

— Мамо, що їсти?

Проголодався, сердеїшний! Попід кіньми лазячи.

— Ось я батькові скажу, він тобі дасть! Він тебе одучить з кіньми водитись!

Мовчить, тільки сопе.

Дочку, яка народилася через три роки після Кіма, Твердохліб хотів назвати Тракториною або Індустрією. Але цього разу вперлася Маруся. •

Після довгих суперечок назвали Кларою. В честь Клари 1 Істкін.

Дочка — татова мазаниця, так до нього і липне. Як заїде обідати — кида мерщій свої ляльки і — до тата. І коли тато приласкає, од надмірної втіхи, од повноти почуттів починає говорити баском.

Спить і Клара — поруч із Кімом. І Твердохліб, осоловівши од їжі, теж куня за столом. Отак за столом і заснув би — нема сили й звестися.

— Лягай уже спати. Завтра ж знову удосвіта зірвешся. Не заперечував, звівся. Минув уже той час, коли без Марусі

: "аснути не міг. Лишень, як мимо проходив, провів долонею по налитій спині дружини, похвалив:

— Та й пишна ж ти стала!.. Головиха!.. Маруся лише плечима здвигнула: йди вже, йди!

Занаряджені ще звечора підводи вирушали удосвіта. Дорога ж не близька, а наказано бути в Хоролівці о восьмій ранку.

П'ять підвід — п'ять їзових. Твердохліб довго думав та гадав, кого послати: роботящих жалко, ледарів же не дуже і зручно. Дуже молодих теж не виходило: ще щось накоять, а тоді з голови і спитають.

Врешті вирішили послати постарших. Не інвалідів, а таких, що і в колгоспі од них уже толку не дуже багато: Приходька Івана, Протасія Непідкованого, Мефодія Курочку і на підпряжку зовсім уже молодого парубка Павла Заволоку. Щоб не сказали, що колгосп "Червоний хлібороб" самих тільки дідів і прислав. Хлопцеві немає сімнадцяти, а на вид можна дати всі двадцять. Вимахав з добрячу верству, а ноги, як під ведмедем: до цих пір ще жодної пари чобіт не зносив. Бо в крамниці які не приміряє — малі, а шити — й вола не вистачить. Купували Павлові калоші: людям на валянки, йому — на босу ногу.

Чотирьох їзових набрали, стали голови сушити, кого п'ятого. Щоб за старшого був і, головне, коней доглянув.

Тут Ганжа і напросився:

— Я поїду.

Він на першій підводі і їде. Як сів на передок, як ворухнув віжками, так одразу й задрімав, бо цілісіньку ніч очей не зімкнув, з хворим лошам провозився. Від'їжджав — помічникові наказував ока не спускати із нього. То Йван Приходько, який їхав слідом, уже Ганжу й не чіпав. Обернувся, гукнув до Курочки:

— Як коні, йдуть?

— Ідуть! — весело Курочка.

— То й нехай собі йдуть, а ти паняй до мене! Удвох веселіше.

Курочка з радістю. На дорогу ізскочив, коней до воза Приходькового прив'язав та й підсів до господаря. А згодом те ж зробив і Протасій. Цей уже появився незваний: Заволока з воза власного вижив. Підсів до Протасія та й ну з нудьги нишком бавитись. Звісив босу ногу із воза і притиска підшоною колесо. Як натисне — коні й стають. Протасій уже і свистів, і матюкався, а коні стають та й стають. Мов наврочені. Врешті не витримав: прив'язав чортів до Курочкиної вже підводи та підсів до гурту.

— Угостить тютюном.

— А в тебе що: не вродило?

— Вродило, та, бач, забув.

— Щось ти, Протасію, дуже забудькуватий став. На нового бичка гроші збираєш?

Протасій одразу ж надувся. Бо Йван спитав, як у око вліпив. Не забув, бач, і досі, як Протасій бичка на вила підняв. А хто б не підняв на місці Протасія? Якби отак узявся чистити гній, упарився та й скинув куфайку. Оглянувся, а бичок гроші дожовує. Цілісіньку пачку висмикнула із кишені вража тварина! Податок збирався до сільради однести, та нечистий напоумив гній спершу почистити. От і почистив: ні бичка, ані грошей!..

— На вже, та не сердься... Ото люди — і слова сказати не можна!

І поки Протасій мостить цигарку, Іван дума, про що б його почати розмову. Таку, щоб якраз до Хоролівки вистачило.

— І скажіть на милість,— починає він здалеку, ще як слід і не знаючи, що говоритиме далі,— чого воно .так одним людям везе, а другим не везе?

— Це в чому? — цікавиться Курочка.— У чому тобі не везе?

— А хоча б і з жінками. Парубком був — не знав, що таке дівку до тину притиснути, а женився, то й поготів...

— На вулицю батьки не пускали, чи що?

— Та де не пускали! В шияку замало не гнали.... І парубок же із мене був мов не порчений, і дівчата заглядалися, а от не везло, хоч убий... Мокрину пам'ятаєте?

— Це ту, що минулого року втопилася?

— Та вона ж... Дівка була, як вогонь. Як гляне, то тебе то в жар кине, то в холод... Ну, підсів я якось до неї на колоді. Обіймаю — мовчить. Тулюся — знову ж мовчить. Я й осмілів. "Мокрино,— питаю,— що ти сю ніч, приміром, робити збираєшся?" —"Приміром, спатиму в клуні". В мене на серці й музики заграли. "А собаку у вас на ніч одв'язують?" — "Одв'язують, та не кожної ночі. Сю ніч буде прив'язана".— "То я до тебе, Мокрино, прийду".— "Приходь, як утрапиш..." Після розмови такої я додому півнем летів. Зайшов до хати, а тато й питають: "Що це нашого Івана сьогодні мов хтось медом помазав?" "Медом,— думаю,— не медом, а сьогодні буду в Мокрини. Ось ви лишень посніть..."

Полягали, послули. Я тихенько одіж на себе, чоботи в : "уби та й у двері. Скрадаюсь

попідтинню, в руках чоботи несучи. І нащо я ті чоботи взяв — спитайте!.. Добіг до Мокрини, присів, через тин у двір заглядаю. А воно якраз хмари місяць макрили — хоч у око стрель. Стирчав я ото під тином, стирчав, ." тоді й подумав: "А проберусь краще до клуні. Поки Мокрина прийде, я й кубельце зів'ю..." Переліз через тин, півдвору прокрався, а далі й зась: од вікна світла доріжка якраз посередині

— перегородила весь двір. Ану ж, хто гляне у вікно та побачить! Ісрся, м'явся, та й вирішив оту доріжку проскочити...

— Ну, а далі? — нетерпляче Курочка. Він аж рота роззявив, заглядаючи в обличчя Іванове.— Проскочив? ч

— Зажди, дай по порядку... Метнувся я ото головою вперед, а по той бік, якраз навпроти, стовпець дубовий стояв. Батько Мокрини, щоб йому й руки покорчило, для чогось того стовпа укопав: не інакше — на мою погибіль. Як утесався ж я у той стовп головою — земля захиталася! Чорти із очей пливли, скільки хотіли. Ліг і ратиці набік одкинув... Поніс потім моргулю на голові, як добру балабуху...

Батько Мокрини другого дня як вийшов, як глянув на стовп,— давай дочку лаяти. Що, додому вернувшись, ворота за собою не зачинила. "Не інакше, бугай колгоспний погостював,— стовп геть набік звернув..."

— Ну, а Мокрина? — допитується Курочка: він аж захлинається сміхом.

— Та й Мокрина туди ж: вийшов через тиждень на вулицю

— в мій бік і не гляне.

Курочка знову зайшовся. А Протасій мов і не слухав. Сидить з непорушним, аж сонним обличчям, і на чавунній його головешці воронячим гніздом стирчить ота шапка, що він її приніс ще з імперіалістичної. Де тільки вона не бувала, якими вітрами її не шарпало, якими дощами не прало,— уже й на шапку не схожа, а от не скида чоловік! І шинелька на ньому та ж сама, тільки тепер уже й на шинелю не схожа — скоріше піджак: підрізав її Протасій аж двічі, викидаючи обтріпані поли,— теж завжди надіває в дорогу.

Сидить Протасій, байдужий, а Курочка, вибулькотавшись сміхом, знов пристає до Івана:

— То після Мокрини ти більше й залицятись ні до кого не пробував? — і маленькі, кругленькі очиці його готові щомиті пирснути сміхом.

— Чого ж, залицявся,— відповідає охоче Іван,— тільки з того знову ж нічого не вийшло. Одного разу собацюра ледь ноги не одгриз, а другого — гусак защипав мало не до смерті...

— Гусак?

— Та гусак, яка ж іще личина! Думаєш, як птиця, то й щипатися не вміє? Хвата, як обценьками!..

І знову заливається Курочка.

— А з Федорою ж як? — допитується весело.

— З Федорою вже добрі люди звели. А то отак і помер би старим парубком. Та й то: чи таке то уже щастя? Живеш собі паном, горя не знаєш, так ні ж — шукаєш на шию

хомут! А як хто над тобою ізмилується та хомут отой перехопить, так ти замість того, щоб танцювали, мерщій у петлю... Або за ножак — та й різатись...

— А так, а так,— притакував Курочка.— Оце ти в самісіньку точку попав.

— В точку не в точку, а так воно і є... От у мене, для прикладу... Федора — людина мов як людина, й по хазяйству, і коло дітей. Поки якась віжка під хвіст не підладиться. А тоді пиши вже пропало. Як що надумається, то хоч ти її переріж — по-своєму зробить!

— А так, а так... Точнісінько така і моя.

— Що твоя! З твоєю ще можна жити та Богові дякувати. А от з моєю тигрою спробуй окріп щодня сьорбати. Пробі кричатимеш, поки й охрипнеш...

Отак слово по слову, та й не зчулися, як укотили в Хоролівку Розбрелись по підводах, і — но! — аж до центру.

А там, на площі центральній, що перед самим райвиконкомом, підвод не менш*е двохсот. А то, може, й більше. Коні іржуть, люди перегукуються — шум, гам, як на ярмаркові. І щойно тарасівці знайшли собі місце, щойно Ганжа пішов заявитися, як з-поза возів до них прискочив райвиківський півник. Молоде, а вже у начальниках: таке важне, що ну! Та заклопотане, заклопотане. В одній руці — блокнот, у другій — олівець.

— Якого колгоспу?

— "Червоний хлібороб",— охоче Іван: завжди перший до розмови устряне.

— Чого так пізно?.. Хто старший?

— Старший зараз прийде. Тіки ви його не дуже чіпайте.

— А що він за цяця така?

— Він у нас припадочний. Ще й довідку таку має: як кого покалічить, то щоб не судили. В цьому році вже трьом нашим в'язи звернув...

Півник те як почув — одразу злиняв. Бічком-бічком та до інших підвід.

— Передайте, щоб нікуди не розходились! — гукнув лише на прощання.

— Передамо, аякже! — Іван йому весело. Аж ось і Ганжа:

— Скоро будемо рушати.

— Не казали — куди?

— Не казали. Сказали тільки, що скоро.

Оте "скоро" тривало аж до обіду. Іван нудьгував-нудьгував та й одпросився в Ганжі до магазину.

— Ідіть, тільки не надовго.

— Та я — одна нога тут, а друга там!

За Йваном ув'язався і Курочка. Павло теж був поліз: "І я, дядьку, з вами", та Йван не схотів його брати: ще, дурне, десь загубиться. Протасій же навіть не поворухнувся: шапку на очі, шинельку на вуха — спить, як зарізаний.

Вибрали магазин щонайбільший. А там прилавків, а там крамарів — і не порахувати! Те продають, те приймають, до того всміхаються, а од кого й огризаяться. А як же, на те і торгівля. А народу, народу! Приходько із Курочкою спершу збоку дивилися, за чим люди душаться, а потім не витримали: попхалися й собі. Іван од

прилавка крайнього як почав — усі обійшов. Цікаво все ж таки подивитися, що люди купують. Спершу так приглядався, а потім став і собі прицінюватись.

— А подайте он те... А дістаньте оте...— І вже на містечкову жіноту, що тисла з усіх боків, щораз сміливіше погукував: — Дамочки, пустіть-но мене! Я командировочний!

Візьме, подивиться, понюхає навіть і, назад повертаючи, обов'язково поцікавиться:

— А чого так дорого?

— Вас не спитали, як ціну назначали! — сердито крамар чи крамарка.

— І даремно не питали.— не ліз до кишені за словом Іван.— Крам випускають для кого: для нас чи для коней? От нас і треба спитати, по скільки ми згодні за нього платити. Бо візьмемо й не купимо.

Потроху-потроху та й добралися до прилавка, де взуттям торгували. Де стояли й галоші, і валянки, і кирзові чоботи, а над ними всіма, на полиці окремі, мов на троні,— із хрому блискучого. Не чоботи — казка.

Іван як побачив, так очима і вп'явся.

— А подайте мені он оті... Оті, що найвище...

Про ціну вже й не питає: узяв правий чобіт, роздивляється, цмока. Що халяви, що передки — дивився й очей не відводив би! А що вже подошви — зносу не буде! Та ще, мабуть, і з рипом.

— Приміряти можна?

— Купувати збираєтесь чи просто так? — крамар недовіжливо.

— Чого б це я так приміряв? Звісно ж — купувати!

— Тоді приміряйте.

Сів прямо на підлогу Іван ("Людоньки, потісніться!"), скинув свій чобіт пошвидше — рудий та стоптаний, онучею ногу витер та й узув хромове чудо. Устав і ногою притупнув.

— Ну. як? — питають цікаві.

— Мов на мене пошитий... А ке сюди лівий!

Крамар спершу заартачився, та люди, спасибі, підтримали: "Дайте, дайте, купує ж бо чоловік!. Як же так: отакі гроші платить, та щоб не приміряти!" — "А як утече, хто тоді гроші платитиме?.." — "Та куди йому утікати? В оцих чоботях його одразу міліція вхопить". Нарешті умовили.

Взувся Іван, стоїть і вже не знає: його це ноги чи не його. До колін мов його, а вже нижче — наче у пана.

— Ану розстуттіться, людоньки, спробую, які вони на ходу! Пройшовся гоголем по крамниці, звернувся до Курочки:

— А що, Мефодію, як нові чоботи?.. Оце ж якби мене Федора зараз побачила — умерла б!

— То що. берете, дядьку, чоботи? — крамар з-за прилавка.

— Я б, чоловіче, і взяв, отакі чоботи та щоб не взяти, та, на біду, усі гроші вдома залишив. Заховав їх десь так, що вже й до смерті, мабуть, не знайду.

Сів та й давай роззуватися. Крамар лається, люди сміються, а Йванові хоч би тобі

що! Роззувся, чоботи рукавом витер, помилювався востаннє та й подав на прилавок:

— Спасибі, чоловіче добрий,;що дав хоч трохи поносити! І, вже з магазину виходячи, все цмокав губами:

— Отаку пару чобіт зносити — і помирати не жалко! А як на вулицю вийшов, то сказав до Мефодія:

— Жаль, що грошей ні шеляга немає. А то ми ще не так торгонули б!

Вернулися до підвід. Не встиг Іван розповісти Ганжі про чоботи, як пролунала команда рушати, і довжелезна валка покотила за місто.

Одразу ж за Хоролівкою розгорнувся степ. Безкінечний гостинець прорізав його з краю в край, впирався у обрій. Не жарке уже сонце світило ясно і чисто; зависнувши над гостинцем, воно било прямо в очі, але не сліпило. Довжелезна валка порипувала возами, стукотіла колесами, майже не здіймаючи пилюки,— вимочений дощами, продутий вітрами, гостинець був твердий, мов із каменю.

Іван дивився, дивився захоплено: "Господеньку, а простору! Та пусти сюди тищу підвід — і то не заповнять!" — і в його світлих, неспокійних очах мерехтів щирий подив. Може, вперше за все своє життя відчув Приходько неосяжність землі, на якій йому судилося прожити, і свою перед нею нікчемність. Це ж ми супроти цього усього — наче комахи! їй-бо, як комахи!.." І, не витерпівши, обернувся до Курочки:

— Мефодію, ходи-но сюди!

Курочка блимнув сонним оком, спитав:

— Що там?

— Та йди пошвидше!.. А то прозіваєш!

Появився Мефодій. Примостивсь коло Йвана, дзьобнув гострим носом повітря, голосно чхнув.

— На здоров'я! — відгукнувся луною Іван.— Хотів запитати: куди оцей гостинець веде?

— Куди?.. У Полтаву, мабуть.

— А далі куди?

— Гм, далі... Кудись та веде...

— А я так думаю: дорозі оцій кінця-краю немає!

— Таке й скажеш — немає! Десь та мусить бути кінець.

— А от немає! уперто Іван.— Тягнеться цей гостинець — хоч сто років їдь по ньому — до кінця не доїдеш... Ех, була б моя воля, кинув би все: і Федору, й хазяйство, прихопив би синів та й покотив би оцим гостинцем, куди очі дивляться, їхав би й їхав, через усі, які є на світі, землі, роздивлявся б, як різні люди живуть... Того підвіз, того підсадив,— розпитував • ні. хто він гаки її і яка йому випала доля...

— Так би ти й зумів по-їхньому! — заперечив Курочка.— Він тобі — бе, а ти йому — ме...

— Навчився б,— Іван переконано.— Голод навчив би, як по-їхньому хліб та вода... Зате ж і світу побачив би!..

І таке, мабуть, привиділося Йванові, що він аж замовк. І засіяне ріденькою

щетиною, помережане дрібненькими сміхотливими зморшками обличчя його стало як у дитини.

А валка рухалася й рухалася, похитуючи головами коней, порипуючи сонно возами, і Курочка знов задрімав — напустив біленьку плівку на очі...

Їхали до пізнього вечора. Їхали й наступного дня — добралися до місця вже по обіді. І свиснув вражено Йван Приходько, як побачив, куди вони приїхали, а Курочка тільки головою крутив та приойкував: на широченному полі, вирівняному, укатаному, мов тік, вишикувані в довгі ряди, стояли вкриті брезентом літаки. Скільки їх там стояло: сотня?., дві?., три?..— важко було й угадати. І по всій тій площі: поміж застиглими, націленими в небо літаками, побіля величезних, недобудованих ангарів, по численних дорогах, доріжках, стежинах розтривоженими мурахами снували військові. Всі вони щось робили, всі кудись квапилися, і трудно було розібрати, що вони роблять. А праворуч, за добрі гони, стояв зосереджений гул: там без кінця то злітали, то сідали тупоносі, на джмелів схожі машини. Навіть Протасій, скинувши із себе вічну байдужість, ожив од того дива,— заворушився на возі, зняв зачудовано шапку, мов збирався молитись, гукнув до Приходька:

— Іване, поглянь, що робиться! — наче той і не роздивлявся в усі очі довкола.

— Ну, хлопці, бути війні! — сказав трохи згодом Іван. Трохи згодом, коли якийсь військовий наказав розпрягати коней та відпочивати до завтра. А завтра уже й за роботу.

— Звідки ти знаєш? — поцікавився Курочка.

— А ти що — сліпий? — аж розсердився Приходько.— Раз яропланами землю забили, то треба ж когось воювати...

Тарасівці зупинилися у вибалкові, поруч з іще незакінченим аеродромом. Зіставили в коло вози, щоб не затесався хто чужий, стриножили коней, кинули сіна. Про те, щоб пустити на пашу, поки що нічого й думати: набилося підвід — ногою ніде ступити. Добре, що хоч вода поблизу: глибоченький струмок. Ганжа одразу ж дістав відра та й загадав Павлові роботу: носи, поки коней напоїш, а тоді уже будем ладнати вечерю.

і Харчуватися вирішили спільно: однією комуною. Розіслали ряднину, стали діставати хто чим багатий, і Найбагатшим виявився Курочка: і сальце, і м'ясце, і глечичок масла. Та ще й на додачу повне решето сирих крашанок.

— Ти що їх — наніс по дорозі? — не стримавшись, поцікавився Йван.

Протасій теж голодувать не збирався: завалив півряднини. Не пожаліли й Павлові у дорогу батьки: дитина нівроку, їсть, як у прірву, то щоб не охляла.

— Що ж, приймайте й моє, коли так,— підійшов із своїм і Ганжа. Чоловік безсімейний, ні хазяйства, ні хати, то й привіз, що контора виписала та комірник не пожалів: фунтів десять борошна, та пшона, та пляшку олії. Воно й комірника судити ні за що: комора ж не власна, ковбаси в ній не висять. Хоча, якщо розсудити по справедливості, то міг би підкинути й сала, і баночку меду додати. Та Ганжа так і не навчився видирати своє: що дали, те мовчки і взяв. До того ж і комірник проти нього зло затаїв: пропісочив його нещодавно Ганжа на зборах. Сказав, що таких тюхтіїв треба

гнати в три шиї. Комірник йому і одважив...

— От живем, дак живем! — радів отій купі Іван. І, де вже його не пропадало, доклав і свого, що Федора дала: дві хлібини й відро картоплі.— А картопля, хлопці, у мене добряча, ні в кого така не родить! Як поріжу на сковороду, то й сала не треба: жир із неї так і топиться... Федора вже з макітру смальцю назбирала: на базар думаємо везти...

До нього й не були в особливій претензії: кожен знав, що Іван сало хіба що вві сні їсть. Що дітей наплодив — на півсела, а що й хазяїн такий...

Зажурилися за дровами: харчів хоч одбавляй, а варити на чому? Тут уже знайшовся Курочка: узяв два десятки крашанок та й пішов до ангарів. Невдовзі й прибіг

— Запрягайте пошвидше підводу!

Припер із Павлом мало не повну підводу обрізків: із сосни і дуба. Ще й під низом два добрячі обаполи.

— І ці оддали?

— А вони й не дивилися. "Бери,— кажуть,— дядьку, тільки, щоб командир не побачив".

— Ех, жаль,, що крашанок мало взяли! — журився тим часом Іван.— Якби було вдосталь — яроплан виміняли б. Прилетіли б на яроплані додому — знай наших!

Та сміх сміхом, а тарасівці тепер зовсім не журилися: як тільки стало смеркати, розвели багаття та й поставили куліш у відрі щонайбільшому. Дух згодом од куліша того пішов: хто й мимо проходив — облизувався.

Вечеряли, посідавши в кружок. Всі мовчки діставали ложками уварену, приправлену цибулькою й салом смачнину, один лиш Іван вправлявся і їсти, й молоти язиком:

— І чого воно, хлопці, на волі все смачне? Чи того, що жінка під руку не гавкає, чи од чого іншого?... Мабуть, таки од того, що жінка. Моя Федора як гляне, то й шматок у горло не лізе".

Він перший і наївся. Одвалився од відра, перекинувся догори черевом.

— Оце натрудився!.. Теперечки і закурити не гріх... Павло, сину, дістань-но на моєму возі кисета й газету. Бо я вже й поворухнутись не можу.

Пахкав димком, мружив блаженно очі на високі зорі, на далекі СВІТИ:

— І чого воно таю як людина добре поїсть, так і думки різні лізуть у голову? А як голодна, то в голові порожньо, хоч покоти.

Ніхто не відповів: ще довечерювали. Та Іван і не сподівався на відповідь: Іванові не скучно й самому. Дивився на зірки, теревенив:

— Це ж і там, гляди, люди живуть...

— Де там? — облизав свою ложку Мефодій.

— Он тамечки, на зірках! — показав у небо рукою Іван. Так показав, наче сам там побував, та оце щойно вернувся.

— І вигада ж чоловік: на зірках люди живуть! — хіхикнув Мефодій.

— А ти що: на лекції не був? — повернувся до нього Іван.— Лектор отой про що

увесь вечір нам товк?

— Який лектор?

— Отой, що у нього голова, як коліно, і в підштаниках... Він що казав? Скільки у небі зірок, стільки й світів.

Курочка не знав, що й казати. А Іван, знову до зірок обличчя задерши, замріяно продовжував:

— Оце ж, мабуть, там десь зараз такий, як я, лежить та донизу на мене і дивиться... Цікаво, чи й він у колгоспі, чи й досі господарюють по-старому? Як ти думаєш, Василю?

Ганжа, сидів у задумі, майже не слухав Івана. І коли той звернувся до нього, він аж стрепенувся:

— Чого тобі?

— Питаю, чи й тамечки уже до колгоспів додумались, чи живуть, як при непові?

> — А чим тобі колгосп не вгодив?

— Мені?.. Таке й вигадасяш!.. Та я, відколи у нас колгосп заснували, стою за нього тіки горою! Я вже і Твердохліба згоден терпіти, аби лишень у колгоспі...

— Отак припав до душі? — ледь усміхнувся Ганжа. Суворе обличчя його мов аж освітілось на мить, та одразу й погасло.

— А як же ти думав,— всім корпусом повернувся до нього Іван.— Колгосп якраз по мені... Як раніше було?— Весна підходить, все живе їй радіє, а ти сушиш голову, де на посів дістати, бо за зиму песиголовці стравили усе до зернини... А там півполя не зорана восени рук не хватило... А там плуг обламався, мов навмисне, та ще й не твій, а сусідів... А там кінь підбився, а сусід не дає: "Почекай, Іване, я ще сам не впорався". То й дочекаєшся, поки всі вже обсіються. Вийдеш на поле, а по ньому бур'ян аж гуде... То скільки разів я шапкою об землю бив?.. Проклинав той день, коли й народився?... Ниньки ж мені рай — не житуха. Посівна — засівна — мені й горенька мало. То у Твердохліба голова хай болить, що сіять і як. У Твердохліба голова хай розвалюється. Моє ж діло собаче: одгавкав — і в будку. Заробив трудовень та й лягай собі набік... Живу, як у Бога за пазухою.

— Доброго ж ти, Іване, собі Бога завів! Був би я тобі Богом,— я б тебе давно з-за пазухи витрусив!

— Е, не квапся, Василю: мене на цугундер не візьмеш! Мінімум трудовнів виконую? Виконую...

— Ото ж тільки й того, що мінімум... А тоді, як у пісні отій: "Трудовень, трудовень: дай, бабо, хліба хоч на день"...

— Все, що накажуть, роблю? — наче й не чув Ганжі Іван.— Роблю!

— Робиш, як мокре горить.

— А ти, Василю, вік уже прожив, а й досі розуму не набрався. Людина що — віл чи яка інша робоча худобина? Звідусіль тільки й чуєш: роби та роби! Мов я й народився тільки для того, щоб спину з ранку до вечора не розгинати. Так краще було тоді й не родитися!

— То й не родився б. Одним ледарем менше було б.

— Де ж мав діватись, як мати надумалася. Гадаєш, я не опирався? Так опирався,— що не головою — ногами до білого світу повернувся. Так повитуха ж клятуща за ноги як ухопила — пробкою вилетів!

, — А я чув: тебе за інше тягнули,— глузливо Ганжа.

— За що ж ще?

— За язика! Не даремно ж у тебе язик тепер нижче колін теліпається.

— Ні, Василю, таки за ноги.. Так бісової віри личина потягнула, що одну ногу геть набік звернула! Місяць вправляли, поки на місце поставили... То я до чого веду... От ти, Засилу, робиш як проклятий, день і ніч не вилазиш із стайні, за кіньми твоїми вся армія наша полює, у Москві на виставці навіть були, а яка тобі дяка за те?.. Хто їздив на виставку — у вуздечках шовкових твоїх коней виводив?

— Не заради того, щоб побувати на виставці, я працюю, Іване.

— А подивись, як ти живеш? — напосідався Іван.— Де твоя хата мальована, Василю?

— Мені добре й без хати...

— Та у твоїй комірчині, що при стайні, і повернутися ніде! Ти ж, скільки тебе пам'ятаю, весь час отак і спиш: то в сільраді на столі, то на попонах...

— В мене боки не з тіста — не розповзуться.

— Знаю, що не з тіста. Тільки не повірю я ніколи, що тобі не кортіло хоч раз поспати по-людському: на подушках та на перині.

— Спав і по-людському,— відповів Ганжа та й насупився: пригадав, мабуть, те, про що не хотів і згадувати. Отут Приходькові й замовкнути б, та не таким уже мати народила Івана:

— А яка тобі дяка за це од людей?

— Дяка, питаєш? — перепитав Івана Ганжа.— А мені особливої дяки й не треба, Іване. Для мене дяка найвища — те, що люди ніколи мене не цуралися.— Звівся, руки об сіно обтер:

— То що, дядьки, пора вже й спати?

Лягали кожен на своєму возі. Сіно за наказом Ганжі поскидали, як тільки приїхали,— склали в стіжок. На возах же лишили, аби не муляло в боки. І Курочка, який страх не любив, коли люди заводяться сперечатись, гукнув до Ганжі, що спустивсь до струмка:

— Василю, я тобі ще сінця підмощу, щоб м'якше було!

— Мости вже собі — мені й так буде м'яко,— відповів Ганжа з темряви. Підійшов потім до воза, спитав: — Коней будемо стерегти?

— Який дідько їх візьме! — озвався уже сонний Іван.— Ти давно хоч одного конокрада бачив?

Ганжа не відповів. Пошарудів сіном, поскрипів возом — ліг. Улігся одразу й Протасій: цьому дай тільки поспати. Захропів і Павло. Курочка теж шамотів, шамотів та й затихнув.

Далеко за північ схопились од тріскоту. Так, наче хто з

воза дошку виламував. Присвітили, глянули: ну ж, бісів парубок,— розвалив майже воза! Лапищами в задок як уперся, так дві дошки й висадив! 1

— Це ж і кувалдою так одразу не виб'єш,— дивувався Іван.

— Та я ж т.ки ноги хотів випростати...

— А ти землю розламав би?

— Яку землю?

— Отак: аби ярочок попався, щоб в одну стінку плечима упертися, а в другу — підощвами... їй-бо, розвалив би навпіл!

Посміялись, покепкували з Павла й знову поснули. Всі, крім Ганжі, що, розбуркавшись, уже не міг заснути до ранку.

Лежав, кутався у кобеняк, дивився у небо. Чорне, аж смоляне, воно уже віяло передсвітанковим холодом, а зірки мов аж збилися до купи, щоб хоч трохи зігрітися. Місяць зависнув тоненьким серпом, і було щось у ньому сумне та ображене: "Коли я був великий та повний, всі ви горнулися до мене, а як схуд та поблід, то нікому вже й не потрібен". Довкола стояла тиша: непорушна, первісна, можлива лише в степу, де ніщо не зашумить, не шелесне. Люд увесь спав, навіть коні перестали хрумати сіном та бряжчати залізом: звисли важкі голови, мирно дрімали. Тільки там, де стояли літаки,— поопускали крила до землі, як сонні наморені птахи,— лише там час од часу загоралися два прожектори і нестерпно сліпучі, прямі, як мечі, стовбури світла то впиралися в небо, висвітлюючи поодинокі хмаринки, то падали з усього маху на землю. Часом прожектористи¹ шастали ними по сонному табору, тоді з темряви враз виникали підводи і коні, пронизані наскрізь трепетно-сліпучим вогнем, різко обламани на грані світла й пітьми. Од того здавалось, що й підводи, і коні якось дивовижно рухаються, то розбухаючи в світлі прожекторів, то знову стискаючись у темряві. Було щось аж моторошне, аж лячне, тривожне у тих прожекторних спалахах, і хто просинався у той час, той довго не міг потім заснути.

Не спав і Ганжа.

Суперечка з Іваном не минулась даремно: розтривожила, розворушила наболілі думки, і не було вже од них порятунку.

Пригадав, як зовсім недавно зчепився з одним парубійком, що натер коням загривки — до м'яса натер! Ганжа як побачив, у ньому так і закипіло:

— Це тебе батько учив так запрягати?

— А що?

— А те, що ти коней геть покалічив!

— То й що? Вони ж не мої!

— Тебе б, сопляка, хоч раз отак упрягти!

Парубок хотів щось сказати — вже й рота розтулив, та Ганжа, боячись, що зараз не витрима — шморгне віжками по мордяці нахабній, крізь зуби сказав:

— Іди!.. Іди од гріха!..

І таке було, мабуть, у нього обличчя, що парубок пішов мовчки із стайні. І вже

надворі закричав, ображено й зло:

— Це як кожен нами буде командувати!.. Що я таке зробив, щоб одразу з кулаками на мене!..

Ганжа був аж смикнувся — наздогнати, провчити, та стримався: що з дурнем зв'язуватись! "Вони не мої! А чії?"

Промивав стерті місця марганцем, заглядав у розумні, терплячі до болю й людської невдячності очі тварин, і серце його пік гнів до отаких, як отой парубійко. Бо скільки їх ще є у колгоспі!

"Виганяти, судити, щоб іншим неповадно було! — сказав колись Твердохліб.— Щоб інші й духу боялися!"

Й інколи здавалося Ганжі, що Твердохліб має рацію. Та, охолонувши, похитував докірливо сам собі головою: ні, не для того воював він за нове життя, щоб потім у ньому основною рушійною силою був страх. То вже скоріше пахло б в'язницею, аніж вільним життям.

З цього приводу не раз сперечався з Твердохлібом. Той твердив одне: побудуємо соціалізм, отоді й будемо розбиратися, що і до чого. А зараз ніколи вмовляти та панькатись. Ви нашого дядька не знаєте? Та його поки вмовиш — тричі помреш!

Ганжа не погоджувався: важливо не тільки те, що ми будуємо, а й те, як будуєм. З охотою, весело, чи похмуро та з примусу. Треба, щоб усі усвідомили: є одна лише вірна дорога — отоді нікого й підганяти не треба буде. А кулаком по столу стукати та страху наганяти під шкіру — на цьому не заїдеш далеко. Битий кінь тільки хвостом потім одмахується...

Якось Твердохліб не витримав — роздратовано кинув:

— Нічому, бачу, вас не навчило!

Ганжа здогадався одразу ж, на що натякав Твердохліб, однак удав, що не зрозумів:

— Це про що ти, Володю? — спитав якомога спокійніше.

— А ви хіба вже й забули?

Ні, Ганжа не забув. Такого не можна забути. Які тоді йому бирки навішали, коли виключали із партії? "Правий опортуніст", "посібник класового ворога", "злісний саботажник стопроцентної колективізації". В той час на них не скупилися, то ж не пожаліли, й Ганжі.

І Після в'язниці, повернувшись додому, зайшов до Твердохліба, попросився на стайню, до коней. Якраз шукали, кого б поставити старшим конюхом.

— З людьми не зумів — може, з кіньми справлюся. Днював і ночував на стайні: такий тоді був час, що за всім

треба було ока та ока,— дядьки туго зивкали до колективного. Отоді й поселився у комірчині, що при стайні: до коней поближче. Поставив ніч, збив нари, стіл, під книжки етажерку, повісив угорі лампу: тепло, світло, затишно — чого іще треба! І люди потроху привчилися: як звечоріє, так і заходять на вогник.

Ганжа нікого не гнав — усім місце знаходилося. Коли побрехеньки розводили, особливо, як Іван Приходько навідувався, коли газету читали та новину пережовували,

а найбільше про своє, колгоспне життя сперечалися: куди воно далі піде та що з того буде. Ганжа слухав з однаковою увагою, що б хто не мовив, не перебивав навіть Івана, і людям це подобалось... І якось так умів повернути, що несерйозне, несуттєве одразу ж одсіювалось — лишалося головне.

Бувало, що з ним і не погоджувалися,— Ганжа лише всміхнеться, хитне головою:

— Побачимо, хлопці, побачимо.. Ану, хто на тютюн багатий.-Накурювали так, що й лампа ніби гасла. Твердохліб колись

як зайшов, то аж головою покрутив:.

— Та й дух же у вас!

Оглянув спорожнілу комірчину (люди щойно розійшлися, Ганжа лаштувався до сну), помітив забуті кимось засмальцьовані карти, спитав вражено:

— Ви що, в дурня тут граєте?

— Було таке діло,— спокійно Ганжа.

— Ви ж комуністом були, дядьку Василю!

— А комуніст що — хвіст собачий? От ти, Володю, на людей уже привчаєшся більше з президії дивитись... А зайшов би коли до мене та посидів з дядьками...

— У дурня грати?... Так я ж не вмію.

— Навчили б... Дурне діло не хитре.

— Та й ніколи мені — не до карт. Я соціалізм будує...

— Сам будуєш, Володю?

— Чого ж — і люди мені допомагають... Тільки не всі.

— А треба, щоб усі. Усі до одного. Один в стороні лишиться — ночі треба не спати, поки він не стане поруч із нами.

— Ну, знаєте!.. Так ми багато не вбудуємо... Тільки те й знатимемо, що переконуватимемо...

— Зате міцно, Володю. Міцно будуватимем. Щоб століття стояло, а не до першого струсу. Бо для кого ми соціалізм будуємо?

— Для наступних поколінь...

— Для наступних! — хмикнув Ганжа.— А чи не здається тобі, що ті, хто отак говорить, на попів схожі? Ті утішали віруючих: страждайте, терпіть — за все вам на тому світі воздається. І ми слідом за ними: працюйте, з шкіри пніться; хоч вам і не доведеться життя нового скуштувати, зате діти ваші, а онуки, то вже напевно, розкошуватимуть у ньому. То чи не подумає дядько: та на біса воно мені й здалося, як я його і в очі не побачу!

— То несвідомий отак подумає...

— А скільки їх, отаких несвідомих? Ти не цікавився?

— Ніколи мені рахувати,— буркнув Твердохліб.— У мене й без цього роботи по горло.

— Роботи в тебе багато,— погодився Ганжа.— На те ти й голова... Та чи не забуваєш ти, Володю, потроху, для кого працюєш? От на кого ти працюєш, Володю?

— Як — на кого? — здивувався Твердохліб отакому питанню наївному— На

державу... народ...

— А що таке держава, народ? — допитувався далі Ганжа.— Гаразд, давай з іншого кінця... Чи не здається тобі, що ти державу, народ потроху-потроху та й від живих людей відокремив? Од своїх односельців... От захворів Заволока, Яким... Місяць у постелі пролежав — ти хоч раз його провідав?

— Я йому лікаря з району привіз.

— Підводу дав, це вірно, спасибі тобі. А сам не найідався ж! Хоч Заволока не ледар — кращий тесля в колгоспі... А зайди ти до нього, хоч на хвилинку заглянь, так він же рік потім згадував би: от який у нас голова!..

Твердохліб уже мовчав. Відчував, мабуть, що в словах Ганжі є якась правда.

— А занедужає, приміром, корова на фермі,— продовжував тим часом Ганжа.— Так ти ж сто разів па день забіжиш,— що та як... А Марфа — доярка, яка біля тієї ж корови порастється,— зляже, то мимо її хаті-г проїдеш — і голови не повернеш... Чому так, Володю?

— Марфа молока не дає,— пожартував похмуро Твердохліб.

— Мені здається, що туг проста арифметика,— не сприйняв того жарту Ганжа.— За Марфу тебе з району не спитають, як що з нею трапиться. Ну, пожурять в крайньому разі... А корова здохне, та ще, не доведи Господи, рекордсменка, з тебе й шкіру злуплять. Такого страху наженуть, що рік після того гикатимеш... Так де наша висока'свідомість, Володю?..

Не раз отак розмовляли, в комірчині сидячи. А потім — як обрізало... Коли це сталося? Уже й не сказав би напевне, тільки давно...

Покритикував Твердохліба на зборах. А коли вже розходилися, він кивнув до Ганжі:

— Зачекайте, маю слово до вас.

Діждався, поки спорожніло в приміщенні, звів на Ганжу недобрий погляд (досі ще так і не дивився!):

— Ви. от що... Ви мені підніжку не підставляйте!

— Ти, Володю, що? — запитав Ганжа вражено — Ти розумієш, що кажеш?

Але Твердохліб уже наче й не чув: був у тому стані, коли людина чує тільки себе.

— Критикувати ви всі розумні!..

— А я думав, Володю, що ти розумніший...

В Твердохліба аж кола червоні по обличчю пішли:

— Ви про Володьку забудьте! — мовив із притиском.— Кому Володька, а кому й не Володька!..

З того часу Ганжа звертається до Твердохліба тільки офіційно: товаришу голова. І задушевним розмовам — кінець!

Хоч мовчати не мовчав. Особливо на зборах. Жалко тільки, що люди стали боятись Твердохліба. І виходило так, що він, Ганжа, завжди один проти всіх.

Ні, він таки не засне! Звівся, намацав кисет. Злаштував цигарку, затягнувся, закашлявся.

Починало світати. Вже видно й підводи, й коней, а над струмком колихався туманець. І хоч у небі миготіли ще зорі, але їх уже наче хто прополов: там одна, там одна, а там уже й одної немає. На сході небо зовсім посвітлішало, незабаром появиться сонце. Ганжа наколов дровенят, сховався по воду, почистив картоплю. Дав коням їсти, аж тоді вже заходився будити земляків:

— Ану, хлопці, вставайте!

Просиналися по-різному. Курочка зблимнув одним оком, блимнув другим, запитав здивовано: "А що, вже ранок?" — наче й не було йому світлом в обличчя. Швиденько зіскочив, зайшов за підводу. Одразу ж і вискочив, метушливо глянув до казана із картоплею: "Картопелька? А-я-яй!.. То будеш розпалювати?" Павло довго позіхав і ще довше злазив із воза, а Протасія ніяк не могли добудитися. Натягнув усе, що було, на голову, укушався так, що інший давно задихнувся б: хропе, аж харчить. Ганжа торсав його, торсав, та врешті, розсердившись, потягнув пужалом вподовж спини: ти довго будеш лежати колодою! Аж тоді перестав хропіти Протасій. Вивільнив голову, сів, похмуро спитав:

— По-людському позвати не можна?

— Тебе позовеш! — сварився Ганжа. — Півгодини вже гавкаю!

— Хіба вже пора?

— Продери баньки та глянь сам.

Протасій посунав із воза, почалапав до струмка: умиватися. Бурчав по дорозі:

— І поспати не дадуть...

Один Приходько проснувся, мов ясне сонечко. Очі чисті, обличчя веселе, як щойно з купелі.

— Який мені сон приснився, Василю!.. Мов я на війні, ще на тій, у чотирнадцятім... Біжу мов на німця в атаку, один наче біжу — не лишилось нікого. А снаряд як счисне! Я й упав. А він крутиться, крутиться — ось-ось шандарахне!.. Отут ти мене й розбудив...

— Знав би, то почекав...

— До чого воно така чортівня наснилася? — роздумував тим часом Іван. — Мо', й справді супроти війни?.. Але ж і снаряд був — як кнуряка! Ну, думаю, зараз як хрюкне, то й кісточок моїх не позбирають!..

Однак сном журився недовго — за сніданком вигукував захоплено:

— От де, хлопці, житуха! Вік би звідси не їхати!..

— Зачекай: ось роботу загадають, — розхолоджував його Протасій: він не виспався і тому й на сонце супився. — Як упряжуть землю возити — ратиці одразу відкинеш!

Прийшла і робота: кому й справді землю возити, а кому й до ангарів. Тарасівцям повезло: їх поставили підвозити ліс. Робота чиста, весела, ще й пахуча: сидиш, помахуєш батіжком, а під тобою обтесані обаполи або дошки, щойно з-під циркулярки, — живиця аж капотить.

— От де ладан пропадає! — журився Курочка. — Колись за тридев'ять земель ходили, над крихтою кожною трусилися, а тут на землю даром стікає.

Іще поглядав круглим оком на дошки, на обаполи. Обмацував, прицмокував:

— Скіки ж це настроїти можна!.. А-я-яй!..

І тихенько, щоб не помітили односельці, під'їжджав до старшини, який відав усім тим добром,— то крашанку йому, то шматочок сальця:

— Кутайте, кутайте!.. Нам для воєнних нічого не жалько.— І, мовби між іншим, завертав нй своє: — То й добра ж у вас!.. Оце якби отаких хоч з десятків — були б і в мене засіки у коморі. А то комору звів, а засіки хоч з лози городи...

Старшина попався не гордий: гостинці брав і обіцяв, як уже розг'їджатимуться, не забути про Куроччині засіки.

Івана не дошки цікавили: з літаків очей не зводив. Питав кожного військового, незалежно од посади та чину:

— Мого не стрічали? Він у мене льотчик, Приходько Євген Іванович. На мене й схожий...

І хоч йому відповідали, що не стрічали, не втрачав надії, що рано чи пізно, а таки натрапить на чоловіка, який би знав його сина. І коли пролітав над головою "ішачок", обов'язково голову задирав: чи не Євген?

Кілька разів брався рахувати літаки, та щоразу збивався із ліку:

— Тища — не менше!.. Оце сила, дак сила! Ці як ударять, то кому завгодно в'язи скрутять!

Щодня вчасно сніданок, обід і вечеря, та ще й під дудку військову: як заграє, то зробив не зробив, а випрягай коней та й лягай собі набік. Не життя — раювання Іванові. Під кінець аж погладшав. їй-бо!

— Оце якби із місяць отут потовктися, то і в двері не пропхався б!

Одробили рівно два тижні — ні більше, ні менше. Перед тим як відпускати додому, взяли з усіх розписку: забудь усе, що бачив! Де був, що возив і що над головою літало. Ляпнеш де — суши сухарі!

Тарасівці, налякані, гнали од того аеродрому, не оглядаючись. Та ось аеродром зникнув за обрієм, вщух і бджолиний гул літаків,— страх потроху влігся. І вже вдома, обсіяний молодшими синами, не втримається щасливий од зустрічі Йван: розповість, де був і що бачив.

— Там яропланів, як бджіл на пасіці. Як те небо й витримує!-Федора другого ранку похвалилася сусідці, і незабаром

про новий аеродром знала уся Тарасівка.

Протасій же нічого не розповідав своїй Мокрині. Увалився в хату, в чому був, посунув за стіл:

— Давай, що є їсти!

Вилигав чавуняку борщу, запив глеком молока і одразу ж у постіль. А коли Мокрина поцікавилась, де він був, сказав, як одрізав:

— Не мона... Бумага підписана...

Мокрина уже й не допитувалась. Тим більше, що од чужих людей узнала все.

Курочка ж таки добився свого: як повертався, то колеса його воза аж у землю

вгрузали. Привіз і дощечок, і обаполів — старшина не обидив. Склав за сараєм, подалі од чужого заздрісного ока, ще й соломкою зверху прикрив. А після вечері, коли ще й не смеркло, заглянув у хлів. Хлівець уже з півроку порожній, Курочка давно збирається завести кабанчика, та все не з'їздить на ярмарок, то ж не було б особливої потреби туди й заглядати, аби не зошит. Захований поглибше під стріху, щоб дітлахи не налапали, старанно в ганчірку замотаний. В чорній ледериновій палітурці. В ньому ж і хімічний олівець, добре вже списаний.

Курочка, перш ніж того зошита дістати, надвір обереж-ненько виглянув: чи ніхто не підглядає? — потім двері причинив, ще й кілком підпер із середини. А тоді уже послав руку під стріху.

Зошит цей появився у Курочки майже чотири роки тому, у тридцять сьомому. Він би його й не заводив, коли б не трактор, а вірніше — тракторист, що — така вже роззява! — поліз під машину, а струмент залишив без нагляду. Курочка мимо як проходив, то й зупинився заворожено. Глянув на ноги, що стирчали з-під трактора, схилився над інструментом: "А роздивлюся поближче!" Роздивлявся, роздивлявся, та й не зчувся, як у руці його опинився шведський ключ. А тоді-вже вийшло якось само собою: ключ за пазуху — та й дай Бог ноги!

Приніс Курочка ключ той додому: навіщо — і сам до ладу не знає. Жодної ж гайки у хазяйстві нема, хіба що дійки корові одкручувати! Тут спрацювала скоріше з діда-прадіда засвоєна наука: тягни все, що легко лежить, — колись та знадобиться. Носився, носився з тим ключем Курочка, та врешті й приткнув його під стріху.

Стирчав би там ключ, поки й іржа його сточила. Стирчав би, незважаючи на те, що другого дня на загальних зборах колгоспників Твердохліб об'явив: "Хто од трактора ключ поцупив — поверніть назад! Поверне — нічого не буде, а знайдемо самі — хай не прогнівається!" Курочка найбільше обурювався невідомим злодюгою: "А-я-яй, як же так!" — але й не подумав вернути ключа: переховав лише у садок, в порожній вулик, — на випадок обшуку.

Вулик його і підвів. Та якби ж то знала людина, де падати буде, — сіна наслала б!

Куроччин старший синок, весь геть у тата, ще раніше влаштував у тому вулику схованку. Поліз за рогаткою та ключ і намацав. Як глянув, то аж упрів: отака несподівана знахідка!..

Грався, грався, а потім до школи й поніс: перед товаришами похвастатись. А діти до вчителя: "Іване Гнатовичу, а ключ у Курочки!" — "Ключ? Який ключ?" — "Отой, що од трактора!" Цои — сільце й зашморгнулося! Того ж вечора приїхав з району міліціонер, одтарабанив Курочку в Хоролівку.

І шили там Курочці не що-небудь: економічну диверсію. Знищення сільськогосподарської техніки з метою розвалу колгоспу. Сумнівалися тільки в одному: сам Курочка діяв, як кустар-диверсант, чи за завданням контрреволюційної організації. Схилилися до організації, так було солідніше...

— Ось перо і чорнило, сідай, такий-сякий, і пиши!

— Що писати? — перелякано Курочка.

— Список усіх членів підпільної терористичної організації. Бились тиждень, другий.
На смерть переляканий Курочка

ніяк не міг уторопати, що од нього хочуть. Плакав, сякався у
ПОЛУ, БЕЗ КІНЦЯ ПРИМОВЛЯЮЧИ:

— Оце ж я пропав!

Врешті слідчий, який вів його справу, втратив останній терпець. Підійшов до Курочки, дав понюхати кулака:

— Чуєш, чим пахне? Могилою!

Отут Курочка повівся вже зовсім несподівано: підпер по-баб'ячому щоку долонею, заголосив. Так затужив, що слідчий і рота розтулив: надивився всього, а такого ще не стрічав!

Після цього Курочці дали надовго спокій. Сидів у камері, щоранку брався виносити парашу: ніхто не хотів, огинався, а Курочці воно як за іграшку. Звів на нарах кубельце, розгледівся: їй-бо, жити можна! Харч, щоправда, піснுவатий, та зате робити не примушують. Охоче заводив знайомства, встрявав у розмови, розповідаючи, за що його посадили. А під час перевірки весело відгукувався:

— Осьдечки я!

Якось серед ночі Курочку підняли й одвели до просторої кімнати. Там якийсь начальник новів із Курочкою задушевну розмову.

Передусім поцікавився, скільки у Курочки діток. Подивився на нього співчутливо, похитав головою: як же діткам отим буде без тата? Курочка одразу ж захлипав, засякався в полу:

— Оце ж я пропав!

Так, шансів вийти на волю у Курочки мало,— погодився добрий начальник— А якщо сказати точніше, то їх зовсім немає. Економічна диверсія — не фунт ізюму: двадцять років — не менше. А то й "вишка". Поставлять до стінки і — клац! (приклацнун пальцями начальник) — з діркою у потилиці й винесуть.

— Ох пропав, ох пропав! — голосив уже Курочка. Начальник трохи помовчав, давши Курочці наплакатись

уволу, потім сказав:

— Але для вас є можливість врятуватися. Можна сказати, що вам повезло неймовірно: випав один шанс на тисячу...

Курочка за той шанс обома руками готовий вчепитись. Та Господи! Та він робитиме все, що тільки накажуть!.. Землю їстиме, аби лише одпустили живого!..

— Нащо землю? — посміхнувся начальник поблажливо.— Ми не звірі які, щоб вимагати од вас такої дорогої ціни...

Після того із ним розмовляли вже інші. Навчили, як прислухатися, що хто говорить, а головне, запам'ятовувати: коли, де і ким сказано.

— До всіх прислухатися? — питав зачудовано Курочка.

— До всіх, хто б не був,— відповіли йому.— Ви повинні недовіряти нікому, всіх брать на підозру, бо ворогом може бути будь-хто. Навіть найближчий ваш друг.

Начальники після того, як відпустили Курочку додому, могли спати спокійно: кращого ока й вуха годі було й шукати. Ще змалечку цікавий до всього, заробляв не раз Курочка по потилиці: а не підслуховуй! Не лізь, де розмовляють дорослі! Тепер же прислуховувався не лише з цікавості, але і з обов'язку.

Одна біда: боявся щось наплутати. Коли хто що казав, де саме й при кому. То ж і довелося, на порушення найстрогіших інструкцій, завести зошита.

Перший запис у тому зошитові — про Терентія Гусака. Який, сидячи на колоді поміж дядьками, на чиєсь запитання: "І що воно таке, ота п'ята колона?" — візьми й ляпни: "Ото як кожного п'ятого посадять, ото вам і буде п'ята колона!"

Приїхала невдовзі чорної ночі чорна машина — за Гусаком тільки фуркнуло! Лишилася Гусачка з двома синами... Сини, щоправда, уже величенькі: одному в армію скоро, а другий ходить до сьомого класу. Та все одно не дуже весело без хазяїна в хаті. То ж Курочка кріпився-кріпився, а тоді й не витримав: замотав потай од жінки четвертинку сала — і до Гусачки:

— Оце вам до борщу! ,

Сидів, журився разом із жінкою, утирав сумно то одне око, то друге: •

— От біда, так біда! і

ОДЛЯГЛО після того трохи на серці. Добре, що хоч хлопці великі: самі собі раду дадуть.

Другий запис появився набагато пізніше Учитель Куроччиного сина, отой, що ключ одібрав та одніс Твердохлібові, надумався порадувати учнів новими зошитами. Привіз цілу пачку з району та дітям і роздав — для контрольних робіт. Зошити як зошити, з портретом Сталіна, а перевернути догори ногами та придивитись пильніше, то й можна прочитати, з вусів починаючи, слово "смерть". "С" — вуса, "м" — як лінійкою частину підборіддя прикрити, "е" — до купи зведені брови, "р" — праве вухо, "т" — ліве, а м'якої літери не було, як не крутили. І виходило твердо і страшно: "смерт".

Кому "смерт" — ясніше ясного...

Директор власноручно одбирав ту крамолу в учнів Нагоріло і вчителів: чому саме ці зошити купив, а не інші? Інших хіба не було?..

Курочка все те акуратненько в свій записник. І за вчителем фуркнуло!

Ну, цьому так і треба! Знатиме, як доносити на чесних людей!..

А далі вже посипалися записи, і для отієї установи призначені, й особисто для Курочки. Добравши смаку, Курочка став записувати майже все, що чув і що бачив. Сусід сусіда побив — гуляйте, хлопці, до зошита! Марта Лисючка бригадира вибатькувала — запишем і це. Отак по слову, по другому та й списав Курочка майже півзошита.

Відчував потаємну насолоду. Він, Курочка, якого і за людину ніхто не вважав, а так, прости Господи... якого навіть рідна жінка під сердиту руку обзивала й нікчемою, й покидьком... набув раптом страшну владу над усіма односельцями. Хай невидиму, хай потаємну, але од того не менш реальну. І не раз, дивлячись на того чи на того, думав із

мстивою втіхою: "А мені тільки пальцем кивнути!.. Тільки мізинчиком!.." Забирався потайки в хлів, читав-перечитував записане в зошиті. Виходив надвір — аж вищий на зріст...

За час своєї нової діяльності посадив Курочка менше десятка: сім чоловіків і одну жінку. Хоча останню й за жінку можна було не вважати: баба Килина, ота сама, якій давно уже треба було вкоротити язика. Якій ще жодна влада не могла догодити. Кляла у свій час і царя, і Керенського, і Директорію, а радянська влада прийшла — і на неї загавкала. Розперезалася, бісова баба,— впину немає! Як зайшов якимось Нешерет із членами комісії свиню записати, вона свою вершу й розкрила:

— Пиш'ть уже й kota на додачу!

Kota іще можна було б простити, аби баба на цьо^у й заговкла. А то Нешерет ще встиг сказати:

— Це, бабо, по розпорядженню радянської влади,— як баба йому й одлила. Сказала таке, що й вуха зів'яли.

За бабою приїжджала та ж працююча машина. І що то — жінка! Чоловіки вели себе, як порядні,— залазили досередини мовчки, баба ж село все на ноги підняла: ""Рятуйте, хто в Бога вірує!.." В Бога-то вірили — рятувати не квапились. Сиділи по хатах і носа боялись виткнути на вулицю.

Одсиділа баба три роки — прийшла ще лихіша, аніж була. З ходу, не сказавши й добридень, накинулася на сусіда, що той наче городу шмат приорав. А Нешерет прийшов мирити — і Нешеретові дулю піднесла.

Отака баба клятуша! І тюрма не виправила.

То ж Курочка, якщо не рахувати баби Килини, посадив усього сім душ. Інший на його місці півсела за ґрати спровадив би, Курочка ж на кого донесе, а кого й пожаліє. Так що мав іще совість...

Почитавши попередньо написане, послинив Курочка олівця і великими літерами ВИВІВ:

"А Іван Приходько щитав щодня самолюти.— Подумав-подумав, дописав: — Скільки й па яродромі було".

Це — для тієї установи.

І ВЖЄ ТрОХИ дрібніше:

"У Заволочиного хлопця хтось потягнув із підводи віжки. Ремінні, нові. Ганжа сказав, що раз така роззява, то вирахують з трудовнів".

Цс вже для себе.

Щодо першого запису, то не знав, як і бути: Іван же людина душевна, хороша, з Мефодієм запанібрата. Так що, може, й рискне — змовчить.

Записав же про всяк випадок — для порядку.

Пізньої осені, по першому легкому морозцю, чекав Твердохліб на полювання гостей. Мав "припожалувати" сам товариш Путько, ще й редактора обіцяв прихопити з собою.

— Зайців на всіх вистачить?

— Та їх у нас, як сміттяр Одбою немає. Як деревце молоденьке — хоч обв'язуй, хоч не обв'язуй — все одно обгризуть!

— То й добре... Припилънуй тільки, щоб не дуже полохали. Твердохліб хоча й хвастася про зайців, однак вирішив

заздалегідь подбати про полювання: виділив для цього поле з люцерною, наказав косити не всю підряд — залишити острівці. А пізніше для приманки стали розкидати капустяне листя.

Наглядати за тим полем поставив Корнія Пекельного, який водночас і на баштані сторожував. Баштан же поруч, палицею докинути, то не так уже й важко протягом дня разів зо три на те поле навідатись.

— Корів, коней гони втришия! Щоб зайців не полохали. Корній обіцяв постаратися, хай голова не переживають:

жоден заєць не пропаде. Сам уже років чотири пострілює, так що знає, що таке заєць. І хоч Твердохліб вважав Пекельного чоловіком не дуже надійним, виходу, однак, не було: окрім Корнія, ніхто більше з тарасівців не бавився з рушницею.

Зроду-віку дивилися на полювання, як на пусту панську забавку. Щоб порядний, статечний господар дозволив собі взяти в руку пукавку та ганятися з нею по ріллі за куцохвостими — де б це ви бачили й чули! Засміяли б, облили б навіки зневагою. Або сказали б, що не всі дома,— не вистачає десятої клепки.

Корнієві ж людських насміхів боятися нічого: обходився без клепки ще змалку. Окрім того, що й робота котяча: цілісінький день байдики бий та ховайся од сонця в курінь. Коли-не-коли турнеш школярів, що пробують прихопити кавунця, та вночі одганять парубків... З цими, щоправда, важче, ці поки кавунами мішки не наб'ють, з баштану не підуть, але кавунів, слава Богу, завжди родило стільки, що вистачало на всіх, до того ж у Пекельного для цього випадку була гаківниця. Ота, Івасютина, що заряджалася з дула, а вже як садоне, то не доведи і помилуй!

Крім школярів та паруботи, навідувалися на баштан іще й зайці, а за ними полюючи, забігали й лисиці. Корній на них дивився-дивився, а потім якось і подумав: "А дай устрелю на обід хоч одну звірину!"

З того часу й прокинувся в ньому мисливець.

Стріляв спершу Корній з отієї гаківниці: сипав пороху, шроту, скільки Бог на душу покладе, а потім, прицілившись, поминав нишком царя Давида і всю кротість його та й натискав на гачок. З місяць отак пополювавши, зовсім був оглухнув, і коли хто до нього кричав, то розтуляв рота, як вершу.

Згодом довелося розпрощатися з куркульською зброєю: якийсь зайшлий мисливець, якесь стерво міське, щоб йому й білого світу не бачити, насипав Корнієві добру пригорщу бездимного пороху. Корній його весь у гаківницю і вбухав. Та ще й добре шомполом глушевим утовк, щоб надійніше стрельнуло.

Той постріл пам'ятають у Тарасівці й досі. Одні кажуть, що в усіх хатах шибок — як не було. Інші заперечують, що ні, не в усіх, а тільки в тих, які од баштану поближче, зате худобу потім по всьому району шукали. Корнія ж знайшли аж за баштаном: чи то

залетів, чи закотився. Годину одливали по тому.

Довго одлежувався удома Корній: думали, що вже й не встане. Поки він лежав, жінка його взяла гаківницю та й однесла до сільради:

— Заберіть оцю манію, поки вона мого чоловіка зовсім не добила!

Вичухався Корній — прийшов у контору:

— Як же я теперечки без ружжа?

Аж хитається іще чоловік, а за рушницею плаче. Ото, як полювання його за душу взяло!

Пуштрив, пуштрив його Твердохліб, а потім і змилювався: наказав дати гусятницю.

Гусятниця теж була у селі з давніх пір. Спершу володіли нею Гайдуки (привіз старий ще під час громадянської разом з іншим майном награбованим), а пізніше довго стояла в сільраді. А коли організувався колгосп, Твердохліб взяв у контору, для сторожа.

Гусятниця — рушниця вже фабрична, двостволка, восьмого калібру — дитяча рука в кожне дуло улізе. Як її на землю поставити, то якраз на зріст доброго дядька. З курками, ще й три латунні гільзи до неї. Гільзи аж чорні од пороху, геть потріскані, але стріляти можна, досі ще не розірвало. Віддача менша, ніж у гаківниці, однак шапка з голови злітала, і як забудеш притиснути щосили приклад до плеча, то носитимеш синячище до нових віників.

Зате ж і стріляла! Заєць хай куди одбіжить, такою рушницею нічого й пробувати, а з гусятниці тільки добре прицілься — і звірина у торбі. Пекельний навмисне зайців подалі од себе одпускав. Бо одного разу зблизька як ужарив — тільки голову-лапи й знайшов.

Одна біда, що важка: півпуда, не менше. Поки прицілишся, то й руки помліють. Але Корній пристосувався і тут: вирубав рогачик із вишні та так і ходив, — на плечі — гусятниця, а в правиці — рогачик. Підніме зайця, рогач у землю ввіткне, приладить гусятницю, а тоді вже й вицілює.

Не мазав ніколи. Як гільза порожня, так і заєць при боці. Жінка, діти їли зайчатину майже щодня, не забував і Твердохліба та інше начальство сільське. Бо коли добре підсмажений, та ще нашпигований салом із часником — пальці оближеш!

Отож Корній і стеріг оте поле — гостей непрошених турив подалі.

Якось увірвався в контору задиханий:

— Голова!.. Тамечки люди!

— Які іще люди?

— Нетутешні... Зайців молотять!..

Твердохліб про зайців як почув — пробкою з-за столу вилетів.

— А ти нащо поставлений?! — закричав на Корнія. — Чом не прогнав?

— Дак вони усі з ружжами... Я їм кричу, а вони мене к такій матері посилають... О, чуєте, знов стріляють!

За вікном, з боку поля, і справді: тах! тах! — як у дошку.

Твердохліб, матюкнувшись, до залізного ящика, що правив за сейф. Одімкнув,

ухопив кобуру з пістолетом, картуза на голову — та надвір. Корній з рогачем і гусятницею попер за ним слідом.

— Якиме, запрягай!

Помагав навіть виводити коней — така його била нетерплячка. Скочив у бричку, гукнув до Корнія:

— Сідай!

Гнали щодуху. І щоразу, як бабахкали постріли, Твердохліб матюкався крізь зуби. Яким же батожив коней, що й так мчали галопом.

Поки доїхали, мисливці вже впорались. Сиділи під стогом (Твердохліб наказав стога того поки що не чіпати: може, Путько захоче посидіти в засідці), підобідували. Одну пляшку вже встигли висушити, друга стояла, щойно почата. Поруч і зайці постріляні — сім русаків. Твердохліб на тих зайців як глянув — аж затіпався:

— Документи!

Мисливців було троє: один старший, двоє молодших. Старший крихти із сивого вуса струсив, мовив докірливо:

— А може, привітатися спершу потрібно?

— Документи, кажу! — аж почервонів Твердохліб.

— А ви хто такий, щоб документи питати?

Це — наймолодший. І не подумав устати, коли Твердохліб підійшов. Дивиться нахабно, ще й усміхається.

— Ану, давай документи, а то ружжо одберу! — скипів зовсім Твердохліб. Тоді той, наймолодший, рушницю на коліна, ще й на Твердохліба навів:

— Котись ти знаєш куди?!

— Зачекай! — сивовусий до нього: не хотів, мабуть, заводити сварку. І до Твердохліба примирливо: — Ви, товаришу, хто такий будете?

— Не ваше діло!.. Документи давайте!..

І рукою до кобури — за пістолетом. Мисливці й собі за рушниці.

— Ану, сховай свою пукавку, бо в нас тяж картеччю заряджено!

Корній бачить, що таке діло, і собі гусятницю пошвидше з плеча. Одступив тільки подалі, щоб за одним пострілом усіх прихопити. Цьому лише кивни — влупить не задумуючись!

Далі — більше. Мисливці уже й на ноги зірвалися, у Твердохліба рушницями тичуть. Матюкня, аж дим стоїть!..

— Якиме! — закричав зблідлий од люті Твердохліб. — Гони по міліцію!

Яким, не питаючи, куди по ту міліцію їхати: в район чи, мо', й далі, розвернув коней та одразу в галоп. Мисливці ж, про міліцію почувши, давай підбирати все, що на стерні розіклали. Як стали зайців до боків приторочувати, то знов мало не до бійки дійшло: Твердохліб кожного зайця з боєм оддавав. Ухопили мисливці по зайцю, а на решту й плюнули.

— Скажи спасибі, що дітей твоїх пожаліли! А то решето із тебе зробили б!.. Собака ти — не людина!..

— Ідіть, ідіть к такій матері! Ще раз поткнетеся — ноги поперебиваємо!

І за мисливцями уже й слід прохолов, а Твердохліб все не може заспокоїтись: розполохали зайців! Та ще і Якима кудись чорти занесли. Про міліцію ж так, для страху гукнув, а той дурень всерйоз її шукати поїхав. І другий стоїть — обперся на гусятницю!

— Будеш тепер зайців з усього поля сюди зганяти!

— Та ви не журіться: зайців тут, як гною. Самі набіжать. Почекали ще трохи Якима та й попиляли пішака у село.

Твердохліб, все ще злий, з пістолетом при боці, Корній же зайцями трофейними обвішаний. Люди в селі з-за тинів виглядали, дивувалися стиха:

— Ти диви, і наш голова зайців стрілять заходився! Твердохліб же того вечора подзвонив до І Іутька на квартиру.

Довго, мов, ще будете збиратися? Зайці вже аж плачуть за вами, Митрофане Онисимовичу!!

Путько відповів, що б чекав у суботу.

Прикотив, як і обіцяв, персональною малиною: райвиків-ською чорною "емкою". Сам сидів поруч із шофером, а позаду, притримуючи мисливське начиння, трусився редактор. Як їхав селом, то івалт собачий за машиною так хвилю й котився, і дітлахи із дворів пшоном висипали. Бігли слідом, тільки п'яти мелькали.

До Твердохліба заїжджати не став: прямо до контори.

— Ану показуй, синашо, як господарюєш!

Вилазив із "емки", набитий, опасистий, в три обхвати хіба що й обіймеш. Зняв картуза, як і в Твердохліба, захисного кольору, пригладив геть-зовсім сиве волосся. Підстригався під бокс і од того потилиця здавалася твердою, як дубовий пеньок: не зігнеш, не зламаєш.

Та він і справді здавався багатьом незламним і вічним: п'ятнадцятий рік в одному і тому ж кріслі сидить. Скільки за цей час змінилося начальства районного: той угору пішов, той покотився униз, а того й кури серед білого дня загребли,— один Путько лишався на місці. І, стрічаючи нового першого, промацував його маленькими хитренькими очима: ану, скільки ти протримаєшся? Брав тим, що протягом п'ятнадцяти років корінням вріс у район: знав про всіх усе, хто чим дише і хто що думає, і всі його побоювались. Навіть у області, посилаючи нового секретаря райкому, раїли не заїдатися з Путьком, бо тоді життя не буде: завариться таке, що поли ріж та тікай.

І що цікаво: які чвари не вибухали, які не наїжджали комісії, Путька ніколи не могли впіймати на гарячому — завжди виходив сухим із води.

Твердохліб давно уже мав нагоду переконатися, із якого тіста замішаний голова райради. Ще у тридцятому, після статті "Запаморочення од успіхів", коли він, молодий ще тоді півник, мало не обламав собі крильця. Виконував же запально наказ ізгори: "Дайош сто відсотків колективізації!" — в тім числі й самого Путька категоричний наказ, та й довиконувався, що ледь не поплативсь головою. На загальних зборах села, у сільбуді, скликаних з приводу тієї статті.

Народу набилося — стіни тріщали. Не треба було і загадувати. І коли Путько, який приїхав проводити збори і сидів за столом президії (з одного боку — блідий Володька, а з другого — зовсім уже обмерлий Нешерет)... коли Путько звівся й сказав, обома руками показуючи на Твердохліба та Нешерета:

— Ось вони сидять перед вами, злісні порушники цілком і повністю правильних наших установок про добровільну колективізацію! — вибухнуло одразу таке, що й досі страшно згадувати. Як заревіли осатаніло дядьки й тітки, як полізли на сцену: "А давай їх сюди!" — то Володька вже й не пам'ятав, як із-за столу зірвався. Махонув у вікно, виніс па плечах раму, та од сільбуду в степ. А позаду Нешерет, а ще трохи позаду розгніваний, роз'юшений натовп: "Лови!.. Держи!.." — упіймають — утопчуть у землю! Спасло тільки те, що вони кричали, а Володька і Нешерет бігли мовчки.

Два дні і дві ночі переховувалися по яругах та тернах. На лахміття подерли весь одяг, проголодалися до того, що жували тютюн, який випадково прихопив Нешерет у кисеті, і врешті не витримали: пішли не в село — у район. Явилися до Путька: робіть тепер із нами що хочете.

Путька їхня поява ні здивувала, ні вразила. Наперед наче знав, що вони таки прийдуть до нього.

— А, явились, голубчики! Оце вам наука!.. Щоб знали, як перегиби робити!

— Я туди не вернусь! — буркнув Володька, повний образи і на Путька, і на своїх односельців.

— Вернешся — де ти подінешся! Краще умийтеся та поїжте, отоді й потолкуємо...

З того часу Путько назива Твердохліба тільки "синашою". І, представляючи Твердохліба новому районному начальству, не забував додавати:

— Цей у нас орел! Сам виховав! Татусь, туди йому в печінку!

Отаким був Путько Митрофан Онисимович, незмінний і незамінний голова Хоролівського райвиконкому.

Таким і представ на очі народу: Твердохліба, заступника, бригадирів і Нешерета. Тицьнув кожному руку: важку, пухку, білу — Твердохліб потиснув її однією, решта ж приймали в обидві та й, погойдавши поштиво, відпускали... Привітавшись отак із народом, Путько кивнув набік головою:

— А оце вам і редактор!

Віталися і з редактором районної газети — молодим іще чоловіком. Твердохліб зовсім уже по-панібратському (обидва ж члени райкому), а заступник і бригадири все так же брали в обидві, тільки не так довго гойдали.

— Зайдемо в контору?

Зайшли. Путько одразу ж. у іТвердохлібове крісло — аж чатріщало:

— Ану показуй, що тут у тебе!

Цікавився, скільки зорали на зяб, скільки посіяли озимини, чи виконали спущений план. Твердохліб відповідав, до блокнота навіть не заглядаючи, — знав кожну цифру напам'ять, серед ночі розбуди та запитай — скаже одразу й не зіб'ється, — і і Путько обертався щоразу до редактора:

— Запиши!

Не забув і про ланкову, про Наталку:

— Як там вона?

— Та нічого... Відвідує агрогурток, взяла нове зобов'язання...

— Чув?... Запиши!.. Кохту під орден пошила?

— За кохтою діло не стане. Якби тільки орден дали.

— Дадуть! Можеш не сумніватися.— І до редактора: — Фотоапарат прихопив?

— Є, у машині.

— Треба фото зробити. Щоб як вийде указ — одразу в газету.

— Зроблю, Митрофане Онисимовичу!

— Ось тут покінчимо — заїдем до неї...

Почувши, що Путько збирається провідати Наталку, Твердохліб — морг одному з бригадирів. Тьй бічком-бічком та непомітно за двері.

— Та-ак... Ну, а як із фермою?.. Як надої?

— Нормально, Митрофане Онисимовичу!

— Молодця, молодця!.. Запиши!

— Ну, а колгоспники як? Задоволені? На трудовень по багато даєш?

Твердохліб відповів, що немало. По сімсот п'ятдесят грамів лише зернових. Не рахуючи додаткової оплати.

— Молодця, молодця... Запиши!

Редакторів їй нагадувати не треба — записує старанно. Лише попросив, щоб назвали кількох колгоспників, які на зароблені трудовні найбільше хліба одержали.

Назвали їй колгоспників. Твердохліб двох, бригадир ще одного підказав, а Нешерет, який досі стояв скромно осторонь, наважився і собі нагадати:

— А Приходько Іван, Володимире Васильовичу! В нього ж семеро душ ходять в колгосп.

Редактор за олівець: аж семеро! То скільки ж це вони виробили трудовнів?

Покликали бухгалтера. Хоч Твердохліб і не дуже хотів, щоб у газеті згадували прізвище Приходька, та коли Нешерета за язика смикнуло...

— Підрахуйте, скільки трудовнів Приходьки виробили! Бухгалтер відомість розкрив — цоки-цок рахівницею:

— Одну тищу шістсот двадцять три.

— Закругляй на тищу сімсот,— сказав Путько редакторові. Редактора вчити не треба — закруглив.

То скільки ж це буде, як на оті сімсот п'ятдесят грамів помножити?

— Множте на вісімсот — будете ще на грами розмінюватись! Помножили. Отримали не багато не мало: одну тисячу

триста шістдесят кілограмів.

— Закругляй до півтори!

Розпитавши про все, що положено, Путько зводиться з крісла.

— Чорнильницю приведи у порядок! — наказує Твердохлібові.— Знайшли, де

недокурки гасити!.. А то скажу от редакторові — він тебе на весь район пропечата!

"Запиши", однак, не додав, і всі зрозуміли, що Путько погрожує жартома. Твердохліб, відповівши, що і це зауваження він обов'язково врахує, запитав:

— Як, Митрофане Онисимовичу,— на ферми чи до Наталки? Путько відповів, що до Наталки. Подивився хитренько на

Твердохліба, запитав:

— Сват уже ж, мабуть, давно в неї сидить? Помітив-таки, як Твердохліб моргнув бригадирові!

В машину, окрім Путька та редактора, втиснулися й Твердохліб з Нешеретом. Заступник і бригадир лишилися у конторі. Твердохліб наказав нікуди ні кроку: може, знадобляться.

Наталка недалеко од колгоспного двору й жила — бригадир давно уже добіг. Ще недавно тут було поле, а тепер у два рівні шнурочки стали хати. Зселяли минулого року із хуторів — майже кожного хазяїна облогою брали. І вмовляли, й погрожували, що трактори пустять та все к бісу розвалять, якщо по добрій волі не схочуть.

Та воно і не диво: тут же і садок, і колодязь, і хлівець, і сарай... То кидати оце, все і їхати на голу толоку? Там же і дерево не ростиме, і вода гірка, як полин!

— Та чи ви її куштували? Ви спершу колодязь викопайте, а тоді уже й говоріть!

— Нащо мені пробувати, як я знаю й без цього!

Отакий у нас народ! Спробуй із ним поговорити но-людському!

Найдовше воювали з Протасієм. Цей як уперся — тиждень морочились. Аж поки Нешерет придумав: послали Протасія з підводою на шлях, і за два дні, поки його не було, розібрали та й перевезли до села хату і все, що було при хаті збудоване. Садок же вирубали і двір переорали. Повернувся Протасій, а його хата вже на новому місці: цілою бригадою ставили!

— А Кононенки як — не опиралися? — цікавиться Путько.

— Старі трохи покомизилися, але Наталка нам допомогла.

— Чув? — до редактора.— Запиши!

Наталка стрічала гостей у воротях. І бригадир виглядав із-за клуні: стерігся, щоб не помітив Путько. Твердохліб йому махнув досадливо: виходь уже, зна все одно!

Наталка у хустці барвистій, у платті новому, у туфлях чорних, модельних: одягнула що мала найкращого. Бригадир же попередив: "Для газети зніматимуть!" Руки-ноги засмагли, а обличчя біле: все літо од сонця берегла, хусткою по самісінькі очі обв'язувалась. Стоїть, бісова дівка, як намальована,— очей не одведеш! Вибрав Твердохліб під орден ланкову — не промахнувся.

— Ну, дочко, приймай сватів,— вилазив із машини Путько.— Чи, може, уже засватана?

— Як для кого! — сміється Наталка. Розбитна, у матусю вдалася! Батько, той би давно од машини за хату сховався. Наталка ж із Путьком уже добре знайома: була в районі на зльоті, і він кілька разів прямо у поле до неї навідувався. Незвичайна ж ланкова: взяла найвище на весь район зобов'язання. Вже не раз красувалася на

шпальтах районної газети: коли сама, а коли і з своїми дівчатами; а тепер треба заготовити парадний портрет.

Редактор мостив Наталку і так, і сяк — ганяв по всій хаті. Хотілося ж, щоб кожному, хто на майбутнє фото дивитиметься, було добре видно не тільки ланкову-орденоноску, а й те, як вона живе, які її духовні попити.

— Патефона ні в кого немає?

— Та один є... У директора школи.

Погнали машину по патефон. Колядко сам на колінах і привіз: що була нагода з начальством привітатися, а що й боявся — зіпсують.

Поставили Наталку біля патефона: пластинка крутиться, музика грає, редактор цілився, цілився,— ні, не виходить! От якби іще показати, що Наталка не просто відпочиває, а й тримає виробничий зв'язок... Ну хоча б і з правлінням колгоспу... По телефону дзвонить, чи що...

По телефону? Так це в один мент!

Цього разу машина погнала до контори: Твердохліб наказав бригадирові "віялку" зняти і дроти обрізати. Потім почепимо. І вже навздогін:

— Сталіна прихопи!

— Якого: того, що у вас, чи того, що в сільраді?

— Того, що у мене!

Привезли й телефон. Приладнали на живу нитку до стіни, а Сталіна трохи вище повісили, щоб якраз над головою. Стала Наталка біля телефону, трубку до вуха піднесла: слухала щойно патефон, а це якась думка важлива ускочила до голови, от вона й дзвонить в контору,— так, мов і так.. І Сталін над нею — це Твердохліб здорово придумав, нічого не скажеш!

Поклацав редактор фотоапаратом, скільки треба було,— стали прощатись з Наталкою.

— Готуйся в Москву. До Калініна в гості...

Буде-таки орден! Митрофан Онисимович слів на вітер не кидає!

Зняли телефон, портрет, патефон назад oddали та й поїхали: Путько ще хотів побувати на фермах. Бригадир же, що прибігав до Наталки, майнув на простець до Твердохлібової хати: попередити, що гості скоро будуть.

А там кипить, а там шкварчить: і смажене, й варене. Маруся другий день од плити не одходить. Чоловік же разів десять нагадував: приїде не хто-небудь — сам товариш Путько! То щоб не довелося червоніти.

Вчора сама весь день прокрутилася, сьогодні комірник свою жінку на підмогу прислав. Маруся червона, сердита (підгоріли пиріжки в духовці), лаяла і свого чоловіка, і всіх на світі гостей. Що їй уже давно в печінках. Хто не приїде, хто не заявиться, обов'язково до голови лізе обідати. "Марусю, вгощай!" Дихати вже Марусі не хочеться!

— А так, а так,— підігрівала, як у сопілочку, комірничиха.— Ми вже давно із своїм толкуємо: де воно совість в тих людей? Думають, що як голова, то у нього й бочка

бездонна.

Не встигли й упоратись — бригадир на поріг

— Володимир Васильович передавали, що скоро вже будуть!

— А ваш Володимир Васильович не передавав, хто нам дров нарубає! — Маруся сердито. — Сам побіг ще удосвіта, а ти, жінко, хоч розірвися!

— Дров немає?.. Так чого ж ви не сказали? Я миттю.

— Дякую, вже сама нарубала^

— Чого там, — втрутилася комірничиха, — хоче допомогти чоловік, хай і допоможе. Ідіть, ідіть, Остапе, врубайте хоч трохи...

— Біля сараю сокира! — услід вже Маруся. Бригадир зацюкав згодом за вікном, наче дятел.

— Отак і мій, — скаржилася тим часом комірничиха. — Устане, посніда та й повіється до свого колгоспу. А вдома хоч земля не роди... А то наведе гостей повну хату — хоч сама на сковороду сідай! Добре, що сало та яйця не переводяться, — утовчеш, кілька десятків та й їжте, хоч подавіться...

Упоравшись біля плити, стали готувати на стіл. Маруся скатертину дістала крамничну, новісіньку ("Заллють же, загадять, що й не доперетесь!" — бідкалась комірничиха), тарілки розставляла і біля кожної — по виделці: точнісінько так, як бачила колись у гостях в Хоролівці; ще й чарки на ніжках високих, що їх чоловік нещодавно привіз. Чарки мов скляні, а торкнеш — малиновим дзвоном оддзвоніють. Комірничиха тільки прицмокувала. Буде ж завтра дзвонити по селу, які чарки виставля головиха на стіл. Та хай собі дзвонить, Маруся того не боїться: куплене чесно, не крадене. Ніхто ще не посмів на її чоловіка сказати, що десь щось незаконно узяв.

Тільки зібрали на стіл — новий посланець. Тепер уже комірник.

— Драстуйте в хату!.. Так що зараз і будуть... Оце ось куди? Дістає сулію — під полою приволік. Та ще й городами:

менше бачитимуть — менше й гріха.

— Господи, я ж іще і не вдіта! — забідкалась Маруся.

— Та йдіть перевдягайтеся — я вже сама впораюсь, — сказала їй комірничиха. І до чоловіка: — Став-но сюди!

— Градусів на сімдесят буде! — не втерпів — похвалився комірник. — Без сірника загоряється.

— Ви вже скоро й самі згорите! Не треба й підпалювати!

— Чув? — поскаржився комірник бригадирові, який саме дрова до хати вніс — Робимо, робимо, та ще й випити нам не дають.

— Вам не даси!.. Як неділя, так і борода у горілці!.. Аж капотить.

Трохи згодом прийшли і заступник та другий бригадир:

— Не приїхали?

— Та зараз будуть.

З хати уже й не виходили: до столу запрошені. Посідали на лавку, у вікно поглядають, щоб не взівати.

Підкотили у сутінках: заїжджали іще до ставу. На ферму як зайшли, Твердохліб навмисне Путька поперед себе пустив. Там, посеред проходу, поріжок. Наче і невисокий поріжок, а доярка яка як забуде, обов'язково перечепиться. Воно хоч і електрика, та лампочок обмаль: так, аби дійки намацати.

Путько й шкопиртнувся:

— Тобі що, лампочку зайву важко вкрутити? — сердито до Твердохліба.— Так я привезу особисто.

— Лампочки не жаль, давно б уже навішали скільки треба...

— Так чого ж ви?..

— Генератор не тягне, Митрофане Онисимовичу! Генератор у нас заслабкий...

— Зайшов би до мене — щось та придумали б. А то — генератор!

Дякує Твердохліб і не нагадує, що якимось уже був у Путька. Та лише заїкнувся про генератор, той на нього мокрим рядом:

"В тебе що: інших ділов зараз немає? Тут ось хлібоздача горить, область дихати не дає, а йому — генератор!.."

Під гарячу руку, видно, підліз. Митрофан Онисимович такий: добрий, добрий, а розгнівається, то й не підступайся до нього!

— За язика вас треба тягнути! — бурчав тим часом Путько.— Де ставити збираєтесь?

— Та на греблі ж!

— Ану, поїдем подивимось. Може, там так намостили, що й генератор не варт виділяти!

Походили по греблі, Путько навіть пальцями воду пробував: скупатися б, якби оце літо було! Забув уже, коли і в річку заходив. Міг би в неділю, у вихідний, але де? Не буде ж голова райвику разом із іншими ("З протчими",— як сказав Митрофан Онисимович) лізти у воду! Авторитет свій підмочувати!-

— Так тому й бути — присилай по генератор! Умовили тата._

Сідали в машину зовсім уже веселі. Нешерет навіть дозволив собі помріяти вголос:

— Та ми, натурально, усе село залемо електрикою. Якби ще стовпів де дістати...

— Дам і стовпів,— розщедрився зовсім Путько.— Тільки глядіть мені, щоб до Нового року і засвітили!

— Засвітимо! — Твердохліб упевнено.— Так засвітимо, що вся буржуазія посліпне!

— Чув? — Путько до редактора.— Запиши!

Редактор чирк-чирк у блокноті: "електрика", "риси нового". Потім уже розгорне на цілу колонку, а це, щоб не забути...

Заїхали прямо у двір. Твердохліб, пропускаючи наперед

І Путька, гукнув до дружини: 1

приятно до Путька:

— Марусю, приймай гостя дорогого! Маруся, в світлій батистовій блузці, у вузькій синій спідниці,) черевиках з блискучими пряжками, тїє й на закаблуках високих <"[ми вміємо одягатися не гірше ваших, міських!)"... Маруся, косою чорною, з бровами

лискучими, з обличчям круглим і рум'яним... Маруся, помолоділа й погарніла, аж Твердохліб

— А ми гостям завжди раді!

Путько ущипнув злегка Марусю за щоку, поблажливо мапитав:

— Ну, як, дочко, живеш?.. Не скучала за татом? — тобто за ним, за Путьком. І дітьми поцікавився, Кімом та Кларою. Це ж скільки в голів колгоспів дітей — усіх пам'ятав! Пам'ять Бог дав чоловікові — хоч одразу в наркоми!

— Нагодувала та й побігли гуляти... Та сідайте до столу! Ви ж, певно, голодні...

Що голодні, це точно. Та ще й стіл: чого тільки на ньому немає! І риба, заливна та варена, і курчата в мисці глибокій, і окремо м'ясо з картоплею, і сало в дві долоні завтовшки, і і холодець, і пиріжки з начинками всілякими,— з каггустою свіжою й жареною, з квасолею й маком, і сметана, і масло, а захоче хто розбити крашанку, он і крашанки — ціла гора,— пташиного молока, здається, тільки й немає. А посередині столу пляшки і і наливками різними. Маруся сама й готувала. І сулія, як дзвіниця. І Путько на все те добро як глянув, то й руки потер.

— Бачив, як у нас люди живуть? — обернувся до редактора.— Запиши!

Редактор притьмом до блокнота: "заможне колгоспне життя".

Посідали до столу. Путько — в центрі (де сів, там і центр, центр обов'язково починався од нього), по праву руку — Твердохліб, по ліву — редактор, а далі вже решта. Чоловіки: Нешерет, заступник, комірник та бригадири — всі, як один, долонями чуби пригладили, а картузи та кашкети поклали собі на коліна. Єдині дві жінки — Маруся й комірничиха — примостилися скраю: їм подавать та приймать, то нікого щоб не тривожити. Комірникова, так та й зовсім не хотіла сідати до столу, аж поки Твердохліб не сказав: "Та сідайте, чого ви!" Годі лише сіла комірничиха: краєчком хустки губи витерла — запишалася.

"Та кому ти, луб'я старе, потрібне! — поглядав на неї комірник.— І вона з своїми козами на торг!.."

— То що ж, наллємо по першій? — зівся господар.— Як. Митрофане Онисимовичу?

Митрофан Онисимович був не проти. Коли з розумом та в міру, то чому б і не випити.

— Як ти дивишся на це, редакторе? Редактор дивився позитивно.

Налили чоловікам, наповнили чарки й жінкам.

— Тост давайте!.. Тост!..

Твердохліб, раз уже зівся, то йому й починати.

— Пропоную всім устати і випити за товариша Сталіна! — і аж очі зволожились.

"Похвально, похвально",— закивав до Твердохліба Митрофан Онисимович. Важко зівся, вгору чарку підніс:

— За нашого дорогого вождя і навчителя!

— Хай йому, натурально, тищу років живеться!

— Чув?.. Запиши!..

Випили стоячи та одразу й сіли: дух забило. Мовчки ухопили до рота, що хто

побачив, а тоді вже й почалася розмова.

— "Короткий курс" усі ізучаєте? — піддіваючи виделкою сало, поцікавився Путько.

— Ізучаєм, аякже!

— Через четверту главу перевалили? — бо сам на четвертій навіки застряв. Спіткнувся на діалектиці ("діалектрика" — вимовляв Путько) і ні вперед, ні назад! Другий рік до особистого плану записує: "Ізучити четверту главу". А як її в біса "ізучиш", коли мовби й слова усі зрозумілі, а почнеш складати докупи — туман!

— Та ще ні... Саме дійшли...

— Ну як дійшли, то иопотопчетесь! "Діалектрика" — це вам не ціпом махати!..

Випили й за "діалектрику". За четверту главу, щоб подолати. А потім уже простіші тости пішли: за Митрофана Онисимовича, його дорогоцінне здоров'я, за господаря і господиню, за процвітання колгоспу і вдале полювання на зайців.

Зашуміло, завертілося в головах — розв'язало усім язики. То сиділи мовчки, прислухаючись, що скаже Путько, тихцем заїдали, що стояло поближче, а це загомоніли, перебиваючи один одного.

— Я от що кажу: треба сіять люпин...

— Мені, натурально, до школи ходити не треба... Про дітей мусимо думати!..

— Та чого ж ви пиріжків не їкуштуєте?.. Беріть он той, що па вас дивиться...

— Люпин, кажу, сіяти!.. (

— Усі тільки й бачать: комірник, комірник... А комірник що: у Бога теля з'їв?..

— Та вам жити ще мона. Бригадирського хліба скуштуйте!

— Оце у самісіньку точку: хто бригадиром не був, той і горя не знав.

— То ви, звиняйте, й самі оті фотографії печатати будете?

— Сіять люпин!..

Торкнулися й міжнародних подій:

— Німець — людина серйозна... Я ще коли в плену був, то вже як скаже, то скаже...

— А янгличанин що — так собі?.. Янгличанина теж голими руками не візьмеш!..

— Натурально!

— А я кажу — німець!.. Од кого люпин? Од німця!.. Сперечалися, сперечалися, звернулися до Путька: розсудіть. Путько пив не менше, ніж інші, заїдав теж добряче:

Твердохліб ледь встигав на тарілку йому підкладати. Почервонів, упрів, комірець білої сорочки горло здушив, однак чорної краватки не зняв: заїдала культура. Коли до нього звернулися, він не відповів одразу. Дожував пиріжок, запив узваром, витер рушником губи.

— Питання треба правильно ставити,— мовив повчально.— Що значить: німець, англієць?.. В корінь учіться дивитись: трудящий народ у цій війні переможе чи світовий капітал... Є авторитетна думка, що переможе трудящий народ...

— А я що казав — німець! — зрадів прихильник люпину. Жінки в суперечки не встрявали. Маруся більше моталася,

подаючи та приймаючи, комірничиха ж, після чарки-другої посміливішавши, пересідала, пересідала, та й сама незчулася, як опинилася біля Путька.

— Та ви ж нічого і не їсте!.. Оце горенько: мо', не смачне? Випила до товариша голови району чарку вже білої —

розвезло зовсім.

— Оце б же я й заспівала! — і, не чекаючи, поки її попросять, підперла долонею щоку, завела:

ГОЙ, НЕ ШУМИ, ЛУ-УЖЕ-Е, ЗЕЛЕНИН БА-АЙРАЧЕ-Е...

Співали до півночі. І Путько навіть співав, і редактор. Редактор, щоправда, не в ті ворота тягнув: назюзякався так,

4 Л Дімароп

97

що й очі запухли, але в загальному ревищі не луже й чутно було, як він фальшивить.

Насиділися, наспівалися — стали розходитись. Пора ж і честь знати: скоро на полювання, треба поспати хоч трохи. Щоб рушниці в руках не стрибали.

Путькові послали на ліжкові, але Митрофан Онисимович лягати в хаті не захотів: душно.

— Стелися надворі!

Як не вмовляли — надворі, й квіт!

Нічого не лишилося робити Твердохлібові: наказав Марусі тягнути рядна-подушки із хати.

Послали під ґанком. Намостили сіна з добру копицю, заслали, а поверх подушок — рядна й кожухи. Ночі ж холодні, то щоб не застудити.

Путька поклали посередині, а по боках лягли Твердохліб і заступник: про те, щоб лишити голову спати самого, й мови бути не могло! Хоч із класовим ворогом мов би й покінчено, та хто дасть гарантію, що його недобитки десь не причаїлися, на дорогоцінне життя голови райвику ножа не гострять?

То ж Твердохліб іще й пістолет під подушку. Наказав одному з бригадирів, щоб змотався за Павлом Заволокою. Хай прийде, постереже машину. Та ломаку поважчу щоб не забув прихопити.

Поснули одразу. А за годину Твердохліба мов підкинуло: хтось стоїть! Вихопив пістолет з-під подушки, розплющив ОЧІ: стоїть!

Чорний, великий, з ломакою!

— Хто?!

— Та це я.

Заволока! Твердохліб аж спітнів: мало не вистрелив!

— Чого приперся? — зашипів до парубка.

— Дивився, чи спите. Що дурневі скажеш?

— Іди до машини! Щоб там і стояв... Чуєш?

— Та чую. Почалапав.

Ліг Твердохліб, пістолет знову під подушку засунув. А заснути не може: заворушилася підозра. Чого б отому Заволоці до них підходити? "Подивитись, чи

сплять"... А може, інший намір був у голові?..

Так уже й не заснув. Лізли думки різні в голову — ні кінця їм, ні впину. Та й скоро вставати: звикнув давно підхоплюватися раніш од усіх.

і СКІЛЬКИ разів сонна Маруся вмовляла: "Та поспи іще хоч годинку — ніде та робота не дінеться!" Скільки разів брала гпокуса іще хоч годинку поніжитись у постелі! Не піддався ні разу. Привчив уже й бригадирів, і ланкових — весь свій актив — до того, що хай каміння із неба сиплеться, а голова рівно

О шостій буде в конторі. І їх чекатиме в шість. Хто прийде раніше — добре. А хто запізниться, то начувайся!

Бо інакше не можна. Бо лише попусти — все піде шкереберть. Хоч раз прийди на годину пізніше, і село усе ниатиме: а наш голова щось заледачів. Ти вчасно не вийдеш, на тебе дивлячись, і інші стануть запізнюватись...

Не раз на зборах говорив:

— Хто працює чесно в колгоспі, той по-людському й житиме. А хто огинається — хай нарікає на себе. Обріжемо город по саму ріпицю, а не допоможе, то й з колгоспу витуримо!

І хай ще більшість працює не за совість, а за страх, як каже Ганжа, хай іще досі для них гуртове — чортове... Ох, те гуртове! В'їлося в голови, ввійшло в кров ще на початку колгоспного руху, скільки не воюй, а воно, як кукіль. Сьогодні ішполов тут, а завтра глядь — в іншому місці проросло.

— Миколо, хто вас учив так орати? Огріх на огріхові!

— Та де ті огріхи!.. Я ж і так стараюся, аж спина тріщить... А в очах так і світиться: "гуртове — чортове"...

— Голово, а коли вже нашим корівкам сіна вкосити дозволите?

Нашим — це значить: своїм, особистим. Тих, що в колгоспі, тих ніколи нашими не назове. То чортове, то гуртове.

І проходитиме мимо ферми — хай дах піднімається од голодного колгоспного мукання — і не подума заглянути!

І отак щодня. Майже на кожному кроці.

Боятися, не люблять? Ледарі й не люблять. А йому аби колгосп процвітав. Рано чи пізно, а всі зрозуміють, що про них же дбає Твердохліб, не даючи спуску нікому, для них же старається, а не для якогось там дяді з району...

♦ Знали б ви, дядечку Василю, то, може, і язык у вас не повернувся б говорити оті всі несправедливі слова", — згадав недавню розмову з Ганжею.

По старій пам'яті називав про себе Ганжу "дядьком Василем". Це лишилося з тих далеких років, коли він був іще парубком, молодим комсомольцем і дивився на Ганжу, як на Бога. Дядько ж Василь встиг побувати і в царській в'язниці, і в революції брав участь, і на фронтах громадянської, то хто він такий супроти Ганжі!..

4*

99

Мабуть, з тих часів лишилася в Твердохлібовому серці іскрина тепла до Ганжі. І

тому, хоч був переконаний, що дядько Василь під час колективізації зійшов із правильного шляху, підпав під вплив класового ворога, що його в свій час правильно виключили із партії і посадили до в'язниці, однак слід од давньої поваги до ватажка тарасівської бідноти лишився у ньому й досі.

Чи не це спонукало його в тридцять четвертому, після вбивства Кірова, стати на захист Ганжі? Коли хтось невідомий написав на нього доноса: так мов і так, ви там ворогів ловите, а наш серед білого дня по вулицях ходить, і ніхто його не чіпає. Пішов у райком, пробився до першого, сказав, що коли зачеплять Ганжу, то й у область поїде, а докаже, що це — злісний наклеп.

Ганжу не зачепили. Ходив на волі й не знав, хто його врятував.

Нічого не сказав про це Ганжі. Хоч, може, й не одну ніч потім не спав: а що як дядько Василь і справді сплутався з ворогами народу?..

Були й такі думочки. Але ж не поїхав, не сказав, що помилився, беручи під захист Ганжу!

Отака вона, вдячність людська!..

Засопів, заблимав ображено, виліз з-під кожуха. Розпарене тіло одразу ж став пробирати морозець: бач, як вибілів двір. Вкрив памороззю і траву, і машину, біля якої ведмедем топчеться Павло: боїться одходити.

Незабаром світатиме. Твердохлібові й годинник не був потрібен: як кожна людина, що народилася й виросла в селі, він якимось шостим чуттям відчував плин часу. От і зараз: ледь подумав, що треба будити гостей, як у курникові заляпотіли крила і таке оглашення "кукуріку" вибухнуло над самісіньким вухом, що Твердохліб аж здригнувся: "А щоб ти був здох!" Півень же надривався так, мов теж був головою якоїсь пташиної артілі і мав добудитися всіх курей села.

Ось йому відповів якийсь молоденький, початкуючий півник не зміг навіть доспівати до кінця — зірвався на ноті найвищій; ось загорлав басовито сусідський... ще один... ще... І невдовзі по всьому селу, з двору в двір котилося невсипуще півняче піяння. І, гляди, то там зблимне вікно, то там, стукнуть двері, випускаючи господаря або господиню із хати, і вже у першому відрі видзвонює перший струмінь молока, і сонний ще голос жіночий ласкаво вмовляє: "Ногу, Мань, ногу!"

Село просиналося.

Твердохліб підійшов до машини. Павло ворухнувся йому назустріч, висока, ще батькова, шапка була мов посилана сіллю.

— Не замерз? !

— Так щоб сказати, то й не дуже...

— Паняй додому... Передаси бригадирові, що я наказав сьогодні тебе не чіпати. Або постій... Ходімо до хати, я тобі чарку наллю... Ходімо, ходімо — трохи зігрієшся!

В хаті було сонно і тепло. Твердохліб поліз до буфета, бо Маруся іще вчора помила та прибрала, дістав шклянку, налив перваку. Не повну, а трохи більше половини, щоб не розібрало.

— Зачекай, дам щось загризти.

— Та я уже й так...

— Зачекай, зачекай.

Дістав пиріжок, шмат холодного м'яса:

— Бери!

— Дякую, я б уже й так... То за ваше здоров'я!

— Пий на здоров'я!

Павло вихилив одним духом первак, обережно поставив шклянку, навстоячки з'їв пиріжок, закусив м'ясом.

— То будьте здорові! — І, посміливішавши од спиртного: — Ви, якщо треба буде ще коло машини, мене зовіть.

— Покличу, покличу,— посміхнувся Твердохліб. "От вона, ціна любові! Чарка горілки!"

Павло пішов, Твердохліб заходився піднімати гостей.

Збудив спершу дружину. Вона спала в другій кімнаті, разом з дітьми. Твердохліб, щоб не розбуркати дітей, торкнув тихенько Марусю за гаряче плече:

— Марусю, встань та збери щось на стіл.

Маруся мов би й не спала — схопилась одразу. Косу під хустку, спідницю на себе, а блузку застібала уже на ходу:

— Картоплю зварити?

— Не треба, збери щось із вчорашнього.

Довго не міг добудитись редактора: згорнувся клубочком, сюрчав, наче коник

— Га?.. Що?..

Ніяк не міг зрозуміти, де він і що з ним — так бідолаха вчора назюзявся. Скаржився, що голову наче в обруч узяло. Якби знав, то й до рота не брав би!

— Ось похмелимось — пройде,— утішив його Твердохліб.— Уставайте, бо час уже на полювання рушати!

— Митрофан Онисимович уже встав? — прочуняв нарешті редактор.

— Іду будити.

Митрофан Онисимович лежав, як гора: тільки піднімався-опускався кожух. Та ще на білій рубашці ворушилася чорна краватка: не зняв її, навіть лягаючи спати. І вчорашнє все випите йому аж ніщо: Твердохліб лишень тихенько покликав, як він і прокинувся. Ото здоров'я в людини!

Поки вдягалися, гоки вмивалися, Маруся вже й на стіл збрала.

— По одній! — скомандував строго Митрофан Онисимович.— Полювати ж приїхали, а не горілку дудлити!

Випив, заїв, навіть за стіл не сідаючи. А на нього дивлячись, й інші. Редактор разів зо три шклянку до рота підносив — все не міг зважитись. Кривився так, ніби смерть свою мав ковтнути. Аж поки Петько пораїв:

— А ти заплющ очі й одним духом!

Під'ївши, стали збиратися. Путько обперезавсь патронташем, зібрав двоствольну рушницю. З полірованим прикладом, безкурківку, якусь дорогу іноземку. Скільки

коштувала, не знав і сам: на шістдесятиріччя піднесли йому працівники райради, придбавши в складчину аж у Києві, в комісійному. Сказали лишень, що з колекції магната Потоцького.

— Одне неудобство, що ні до чого ремінь причепити,— казав про рушницю Путько.— Він, гад пузатий, даже рушницю лінувався носити: лакея позаду тримав!

— Давайте я вам носитиму! — вискочив Твердохлібів заступник: страшенно хотів потрапити на полювання. Та не так на полювання, як потертися біля начальства: а що воно ще скаже цікавого.

— Дякую, я вже сам якось,— покосився на нього Путько. Окрім Путька, мали полювати редактор, Твердохліб, шофер

і Пекельний Корній. У редактора була одностволка, та й та, мабуть, крива: збирав у кутку, щоб і не бачили. Твердохліб узяв у сторожа: поржавілу, з роду-віку нечищену, в дуло глянеш, а там тільки павуків і немає,— з такої як стрельнеш, то невідомо, хто буде вбитий,— мисливець чи заєць. Та Твердохліб і не збирався особливо стріляти. Йому головне, аби Путько збив охоту. В шофера ж була тулка, курківка, рушниця не дуже показна, але надійна.

— Він. сучий син, уже мене обскакав! — скаржився Путько .— Як патрон, так і заєць! ,

Пекельного з його гусятницею та трьома набитими до неї гільзами цієї ночі— в селі не було. Ще вчора зранку, як тільки додзвонився до Путька, вирядив Твердохліб Корнія у поле: стерегти, щоб якийсь мисливець туди не зашився.

— Хоч один заєць пропаде І— голову одірву!

І Пекельний простирчав там весь день і всю ніч. Не приходив навіть обідати: дочка носила у вузликові.

Побачивши машину, він одірвався од стогу, пішов назустріч. Був у кожусі, а шапку аж на вуха насунув. Твердохліб одвів його набік і, поки гості вилазили з машини та розминали ноги, занепокоєно допитувався:

— Зайці є?

— Одбою немає!

— Придививсь, де найбільше залягали?

— Аякже!.. В оту он балочку натовклося, як гною...

— Понад нею й підемо. Та гляди мені: зайця піднімеш — не стріляй! Гони прямо на Путька!

— На отого пузатого?

— Тс-с, сатано!.. На нього...

— А як прямо учеше?

— Ну, тоді вже стріляй. А на тих, що в його бік бігтимуть, і дивитись не смій! Ясно?

— Та ясно, чого ж...

Поки розібралися, хто де йтиме, і сонце зійшло. Викотилося з-за обрію — велике, червоне, мовби з похмілля, і покритий сизою паволокою степ враз ожив, заіскрився, спалахнув такими вогнями, що аж боляче було дивитись на нього. Добре, що сонце

світило у спини, а то батька лисого що вполювали б!

Йшли обережно, иепоспіхом, як і ходять на зайця. Путько — в центрі, редактор і Твердохліб — по обидва боки од нього, а ще далі, замикаючи підкову,— шофер і Пекельний. Довгі тіні чорно лягали на землю, під ногами тріщала-ламалася затверділа стерня, рілля взялася груддям, так що йти було легко, не те що під дощ. А прохолодне повітря, особливо чисте й ясне серед степу, саме, здавалося, лилося в груди, очищаючи їх од вчорашнього перепою, і навіть редактор уже перестав терти лоба, а, повеселішавши, ніс перед собою одностволку, весь націлений на майбутнього зайця. І все було б добре, аби були зайці.

Твердохліб уже кляв про себе Корнія: кінчилася балочка — і хоча б що тобі ворухнулося!

— Де ж твої зайці?

Корній винувато зблимував червоними повіками, він і сам не міг утямити, куди вони поділися. Сам же на власні очі бачив, як залягали в оцій балочці! Крізь землю провалилися, чи що?

— Проспав усю ніч?

— От їй-богу ж не спав!

— Давайте прочешемо ще той он горбочок,— запропонував Путько. І тільки рушили, як із-під ніг у редактора вискочив заєць. Вискочив так несподівано, що редактор як ніс рушницю дулом у лівій руці, а прикладом — у правій, так і смалонув. Смалонув не цілячись, не в зайця — в шофера, який аж підскочив та й став матюкатись. Л заєць, прищуливши вуха, задніми-задніми — покотивсь по стерні сірою кулею, тільки закуріло.

— Промазав! — люто закричав Путько на редактора.— Мисливець собачий!

А заєць котивсь і котивсь, вириваючись геть із підкови. Ось приклався поспіхом до рушниці шофер: пах! пах! — вирвалося з обох стволів по димкові,— заєць ушкварив ще дужче, тільки тепер став забирати в бік Пекельного.

— Корнію, стрілай! — щосили гукнув Твердохліб. Корній, що досі байдуже і аж сонно якомсь стежив за

зайцем, повернув до Твердохліба обличчя, покивав головою: чую, мов, чую. Встромив перед собою рогачик, став прилаштовувати гусятницю. Робив усе те мов навмисне повільно, і Путько, рубаючи кулаком повітря, досадливо вигукнув:

— Ех, прозівали! Котів вам, а не зайців стріляти! Корній тим часом прицілився, вистрілив.

Понад степом пішов гук, мов од гармати. Голова Корнія мотонулась назад, шапка злетіла на землю, а по зайцю мов ударили невидимою мітлою: він спершу злетів у повітря, а потім покотивсь по стерні. І не встигла влягтися луна од пострілу Пекельного, як перед Путьком. наче змовившись, зірвалися два зайці одразу.

Ці недалеко й одбігли: Путько зрізав їх таким артистичним дуплетом, що обидва постріли майже злилися в один.

В Митрофана Онисимовича все ще тремтіли руки, коли він приторочував зайців до

пояса. Пекельний же тримав свого за лапи і не знав, що з ним робити: оддавати одразу чи вже потім, як одполуються. А в Твердохліба одлягло нарешті од серця.

Наполювалися по самісіньку зав'язку. Зайці зривалися майже на кожному кроці, Путько звалив аж вісім штук, шофер — на два менше, Корній узяв іще двох, і навіть редакторів вдалося поцілити одного із свого кривого дула: перебив задню ногу. Заєць довго не давався, ганяли його з півгодини, витратили більше набоїв, аніж на решту, а він усе стрибав та й стрибав, як заворожений. Аж поки шоферові його вдалося нарешті добити.

— Мисливець зачуханий! — насміхався з редактора Путько. Очі його задоволено сяяли, він усе поглядав на зайців, розкладених в рядок біля машини..— А ти чого не стріляв? — цс вже до Твердохліба. |

— Я, Митрофане Онисимовичу, стріляю тільки тих, що на столі. У глибокій тарілці.

— Мисливці, так вашу за ногу! — весело лаявся Путько. І вже у машині, повернувшись до Твердохліба, що сидів позаду, поруч з редактором: — А за динамкою завтра і приїжджай! Поки я добрий.

День, який так щасливо почався (Путько таки не забув: сьогодні подзвонив, щоб забирали генератор), раптом мов нечистий урвав. Обірвав, світлу ниточку викинув, а чорну доточив: посипались неприємності одна за одною.

Щойно, провівши Путька, ступив до контори — задеренчала "віялка". Твердохліб підняв трубку з отим лихим передчуттям, що ніколи ще його не підводило.

Так і є! Дзвонив завідуючий райземвідділом, Твердохлібів

ІфИЯТеЛЬ:

— Володимире Васильовичу, твоя Наталка горить!

— Як горить?

— Не витягає на орден... Тільки на медаль... Двох тонн буряків не вистачає!

— Як не вистачає?! — закричав Твердохліб.— Ми ж із лишком вивезли!..

— Ну, то вже не знаю... Дзвони на цукрозавод — вони дані нам прислали...

Пожбував Твердохліб на важельок трубку — замало не обірвав. Ухопився був за ручку — дзвонити, та одразу й роздумав: хіба по цьому чортові про щось домовишся!.. Нап'яв на голову картуз, вийшов на ґанок:

— Якиме, запрягай!

І на свого дружка з райземвідділу: "Не міг подзвонити ще вчора — з Путьком би й поїхав... Хоча — вчора ж неділя була, все одно нікого не добився б..."

От уже як не везе, так не везе!

Погойдуючись у бричці, думав сердито про Наталку. Виростила собі .буряки, і горя їй мало! А ти от мороч голову, наче не їй, а йому орден носити.

Й отак в усьому. Отак з усіма.

Цукровий завод стояв при в'їзді в Хоролівку. Твердохліб на заготпункт не став і заходити: рушив прямо до директора.

Там, у першій кімнатці, товклося повно народу. Твердохліб на ходу окинув оком присутніх, чи нема ще якогось голови колгоспу. Голови не було. Тоді він перший. Не

зупиняючись, пішов до дверей. Лише запитав мимоходом секретарку:

— У себе?

Одчинив двері не стукаючи.

Там теж товкся народ — не менше, аніж за дверима. Той із заявою, той з накладною, і кожен хоче пробитися першим. А тут іще й телефон: деренчить, аж підскакує. Директор хапає трубку, притиска її головою до плеча:

— Слухаю!.. Слухаю!..— а руками вільними бере то накладні, то заяви. Одні підписує, інші повертає назад: — Не можу!.. Та ні, це не вам! — сердито у трубку: засмикали зовсім чоловіка! Та воно і не диво: з осені для цукрозаводів лише й починається гаряча пора.

Твердохліб не став товпитись поміж тими, що оточили стіл: так до пуття не достойшся. Одного постороннє, іншого просто легенько відіпхнув — сів на стілець, що стояв біля столу. Почекав, поки директор покладе трубку, мовив стримано:

— Омеляне Свиридовичу, я до тебе... Здрастуй!

Зовсім уже очманілий директор помітив спершу "сталінку", а тоді вже Твердохліба.

— А, Володимир Васильович!.. Пробач... Голова йде обертом!

— Та бачу,— поспівчував йому Твердохліб.— Я б тебе й не тривожив, аби люди твої не наробили ділов...

— Що сталося? — стривоживсь директор.

— Та нічого особливого... Недощитали тільки з десятків тонн буряків.— Десятків тонн махонув для солідності.

— Не може бути! — вступився за своїх директор.— У мене облік на висоті.

— Може — не може, а що недощитались, це точно,— стояв на своєму Твердохліб: сидітиме хоч і до вечора, а без двох тонн не повернеться.— А в мене орден горить. Наталка моя хіба що: на бугая усе літо хребет ламала?

— Так би й сказав, що орден! Пішли, розберемося. Побували на заготпункті, а тоді і в бухгалтерії. Підняли усі

накладні і таки розшукали дві тонни. Та не дві, а цілих три з половиною. Якась із дівчисьок, що їй танці лишень у голові... якась із вертихвісток, що лпуть у контору, бо нікуди більше приткнутися... що заглядає більше у люстро, аніж у накладні... якась із отих, яким Твердохліб наступав би на одну ногу, а за другу вже роздирав би навіпіл... узяла та й не дописала три з половиною тонни...

— Та гони її к бісу!.. Щоб і не воняло!..

— Я б погнав,— бідкався директор.— Погнати не штука... Та де кращої взяти? Думаєш, краща прийде?... Теж вітер у голові, тільки що з іншого боку. і

Попрощався, поїхав. Півдня змарнував із-за якоїсь вертихвістки! Не встиг укотити в село — бригадир назустріч. Виглядав Твердохліба біля крайньої хати.

— Володимире Васильовичу, біда: трактор провалився у річку!

Твердохліб аж матюкнувся: та що це за напасть така! Не встиг одне лихо одвести, друге на голову! На півдня із села поїхав — трактора утопили!

— А ви куди дивилися?!

— Та ми в тім не винні... Трактори ж скільки разів через той місточок ходили... А цей, як нарошне...

— Тракторист хоч цілий?

— Цілий, Володимире Васильовичу. Ногу тільки повредив. Так шмат м'яса і видерло...

— Жаль, що не голову. Понесло його!.. Сідай!..

Ще здалеку помітив натовп. Одні вже верталися од річки, інші ще тільки туди поспішали. А ще більше товклося біля мосту. Та ось і ті, що йшли додому, побачивши голову, швиденько повернули назад. Як же, безплатна вистава!

— А народ чого? — Твердохліб до бригадира. — Робота в колгоспі закінчилась?

— Та ми ж, Володимире Васильовичу...

— Ми ж, ми ж!.. Тільки од вас і чуєш, що ми ж!.. Один за одного ховається, на голову все спихає.

Під'їхали.

— Ану розходьтесь! — вилізаючи з брички, гукнув Твердохліб на зівак. — Нічого тут...

Трактор провалився якраз посередині. Не з цього краю чи з того, а вибрав там, де найглибше. Звідкіль його найгірш діставати. Лише задні колеса ледь-ледь з води витикалися.

Як його, чорта, й діставати тепер?

— Доведеться з цього боку місток зовсім розібрати, — бригадир тракторної. — Інакше й не дістанемо.

Розібрати! Легко сказати — розібрати! Осінь глибока: хто у воду холодну полізе?

— В МТС дзвонили?

— Ще не дзвонив.

Спасибі хоч за це. Там же директор — перший в районі перестраховщик. Довідається, одразу кине́ться в райком і до прокурора.

— Витягнемо трактор, отоді вже й подзвоните.

— Я давно казав, Володимире Васильовичу, що місток треба укріпити.

— Казав, казав!.. Усі тепер казатимуть!.. Валіть на голову!.. А не можна було ще раз нагадати?.. У мене, думаєте, що: один ваш місток у голові? Чи сто голів на плечах, щоб усе пам'ятати?

Підійшов неспішно Нешерет: відчував — найбільше його провина. Все збирався організувати народ, щоб полагодити, та одкладав із дня на день. От і доодкладався.

— Ви теж хороші! — побачив його Твердохліб. — Кому, як не сільраді, про мости дбати?

— Помилочка наша, натурально, — скис уже зовсім Нешерет.

— Ну, гаразд!.. Якиме! На ось півсотні, катай у крамницю! Візьмеш ящик горілки, якщо не вистачить, скажеш, що потім доплачу. Хто у воду, тому кухоль горілки, щоб не замерз.

Серед народу пожвавлення. Чоловіки враз повеселішали, загомоніли: та ми його за

одним махом витягнемо! І голову поміж собою хвалили: оце голова, не те що в інших. Найголосніше ж — Курочка. Той перший до річки примчав — не одходив.

— Оце голова дак голова: грошей своїх не пожалів!

А прийде додому — обов'язково запише: "Твердохліб утопив попервах трактор, а по тому споював чесних колгоспників".

Бо дружба — дружбою, а служба, брате, службою.

Твердохліб же, подумавши трохи, сказав, що витягатимуть завтра вранці. Бо мало розібрати місток, а ще й трактора треба витягти. Накаже комірникові дістати вірьовок, та й у трактористів трос є сталевий. Обв'яжемо, обплутаємо, двома тракторами зачепимо — де він подінеться! А тоді вже такий міст поставимо — танк не провалиться!

— Правильно, бригадире? — до бригадира тракторної.

— А що ви робили неправильно?

— То давайте розходитись.

Сказав іще поставити сторожа на ніч. Бо народ є народ. Ще знайдеться стерво: по темному щось зняти із трактора. Без горілки у воду полізе! І хоч вона, — ота деталь, йому хіба що до задниці, все одно не поверне. Заховає — з міліцією не знайдеш!

— Щоб сторож всю ніч не одходив!

Ну, здається, все. Заїхав Твердохліб ще в контору, потовкся там годин із чотири, а тоді вже й додому пораніше. Минулої ночі майже не спав, та й позаминулої, то аж у голові макітрилось

Але заснути одразу не вдалося: ота ниточка чорна все ще з клубочка одмотувалась. Тільки ступив на поріг — Маруся поспішила чоловіка порадувати:

— Оце що хочеш із Кімом роби! Бо у мене й сили більше немає!

— А що там таке? і

— Із школи вигнали. Казала учителька, щоб без батьків і не приходив.

— За віщо?

— Це вже у нього спитай! — Маруся сердито.

— Ану розкажуй! — підійшов Твердохліб грізно до сина. — Розкажуй, що там накоїв!..

Кім сидів над підручником: удавав, що учить уроки. Схилився й не писне.

— Чого мовчиш? Язик проковтнув? — Та лясь по потилиці сина.

Мовчить все одно. Твердохліб потягнувсь був за паском, та директор завадив: постукав саме у двері.

— Доброго вечора!

Стоїть на порозі, мов до хати ступити не сміє.

— Проходьте та сідайте! — Маруся до нього.

— Дякую, я на хвилинку, — однак одразу ж і сів. Опустився на стілець і Твердохліб.

— Як у вас там діла? Вистачить палива? — а думав про сина.

— Дякую, Володимире Васильовичу, вистачить!

— Ну, аби тепло було. Наука любить тепло...

Згадали ще трактор, поговорили про погоду: що скоро зима, цікаво, якою вона буде, — із снігом чи малосніжна. "Мабуть, що з снігом, — усі прикмети за це". — "І наука

це ж каже — метеозведення".— "Ну, ті як накажуть — вуха розвішуй!.. Минулого року що обіцяли? Літо сухе? А сіно геть усе погнило..."

Закінчили про погоду, а про що далі говорити, вже й не знають.

— Що там мій накоїв? — не витримав нарешті Твердохліб. І до сина: — Вийди в ту хату!

Провів сина важким поглядом.

— Так що там з моїм?

— Я, власне, за цим і зайшов, Володимире Васильовичу... Кім Тетяну Олексіївну куркульською вовчицею обізвав...

— Вовчицею? — вражено Твердохліб.

— Він-то прямо їй у вічі цього не сказав,— вже наче аж заступався за Кіма Колядко.— Дітям сказав... А діти є діти: одразу до вчительки... Світлична, ви самі розумієте, й образилась... Після уроків усю перерву в мене проплакала... То ви, Володимире Васильовичу, поговоріть із ним, що так негарно... А я Тетяну

Олексіївну уже вмовив — хай іде хлопець завтра до школи... Діти є діти...

Твердохліб Колядка аж до воріт провів. Руку на прощання тиснув, обіцяв одразу ж поговорити з СИНОМ:

— Сім шкур із лобуряки спущу!

— Бити не треба, Володимире Васильовичу! — вже оступався за Кіма директор.— Діти ж Колись самі такими були...

— Колись батьків боялися та слухались, а теперішні діти і вухом не ведуть!

— Час такий, Володимире Васильовичу...

Пішов Колядко. А Твердохліб вертався до хати — все у ньому аж кипіло. До чого додумався, песиголовець — куркульською вовчицею учительку обізвати!..

І враз аж у груди штовхнуло: пригадав, звідки син узяв оті два слова! Ускочив у хату, не до сина — до комоду метнувся, де всі документи лежали. Ось тут вона має бути... Ось тут... В оцій ось книжечці записній, складена учетверо... Перелистав, потрусив навіть — нічого не випало.

Грюкнув щосили шухлядою, ускочив до другої кімнати:

— Ану признавайсь: рився в шухляді?!

І, вже не стримуючись,— лясь! лясь! Кіма по щоках, У того так сльози і бризнули. Вискочив із-за столу, за щоки вхопився, на батька з ненавистю дивиться.

— Самі написали, та ще й б'єтеся! А-а, сам!..

Не знав, що і зробив би, аби син не догадався із хати втекти. Ухопив підручник, шарпонував і одразу ж опустили руки: пожовклим, аж поруділим од часу метеликом випурхнула звітти газетна замітка. Погойдалася в повітрі, лягла на підлогу.

Колись він її вирізав дбайливо з газети, пильнуючи, щоб не пошкодити жодного слова, а особливо підпису, набраного товстими, жирними літерами. Тішив себе думкою, що не тільки в рідному селі — по всьому району віднині знатимуть: живе у Тарасівці комсомолец Володимир Твердохліб, непримиренний поборник світової революції та радянської влади. Всіх ворогів класових, а особливо ж куркулів та їхніх полигачів, бере

під нещадний класовий ніготь і чавить безжально, аж бризки летять! Попалася Тетяна Світлична, дочка попа, жінка куркуля Івасюти — давай під ніготь і Світличну! Ось так її, так, куркульську вовчицю! Щоб не калічила бідняцьких дітей своїм попівсько-куркульським дурманом!

В той час вважав, що виступив правильно, з класово вірних позицій. То ж і зберіг цього дописа-

Нині ж перечитує і відчуває себе ніяково. Не за ті далекі часи, не за того Володьку, що марив світовою... Тоді інакше й не можна було, тоді йшли стіна на стіну: або ми вас, або ви нас... Тоді було не до сентиментів... Але зараз... Зараз уже не ската в би так категорично, що раз Світлична з попівського роду, то й геть її з школи...

І Іс раз і не два, коли Кім став ходити до школи, розпитував сипа, чому там навчає дітей їхня учителька.

<Л що вона каже про Бога?" — "Бога немає!" — відповідав категорично син. "Та-а-ак... А земля яка?" — "Кругла!"

Спускав сина з колін, штовхав у потилицю: ну, паняй, побігай по круглій земельці!

Одного разу здалось Твердохлібові, що він таки застукав учительку на гарячому.

Було це рік тому, коли син ходив уже до третього класу.

Морочився над якоюсь задачкою, що її Світлична задала дітям додому. Врешті звернувся до тата за поміччю.

— Давай її сюди!.. Ми її враз!.. Значиться таю "В одному колгоспі видали на трудовень по шість кілограмів пшениці", — почав читати у голос. Почав і одразу ж затнувся... "Постій-постій, як це по шість кілограмів?.. А державі?.. А на посівну?.. А на фураж?..".

Одразу ж заворушилася підозра: для чого б це учительці надавати дітям отакі задачки?

Став читати далі. Вже мовчки, про себе:

"Жита ж видали на чотири кілограми більше, аніж пшениці, а картоплі удвоє більше, аніж жита. Питається, скільки було видано на трудовень жита й картоплі?"

Та-ак... Зрозуміло, до чого веде отаке запитання! Бач, де кіitik виткнувся! Рішайте, дітки, оцю на перший погляд невинну задачку та й задумуйтесь: а чому вашому татові видали хліба усього по вісімсот грамів на трудовень, коли в отому он колгоспові аж он по скільки дають?.. Ясно, до чого йдеться?..

Узяв зошит, сказав здивованому синові зачекати. Пішов не до Світличної — одразу до Колядка: ось подивись, директоре, що твої учителі витівають! То мені самому дзвонити до району, чи ти це зробиш?..

Повертався додому вкiнець розгублений. Колядко спершу перелякався: аж руки трусилися, коли читав оту задачку у зошиті. А потім кинувся до етажерки. Дістав задачник, став гарячково гортати сторінки. Знайшов й одразу ж полегшено зітхнув:

— Ось, Володимире Васильовичу!. Те ж саме і в підручниках!..

Читав Твердохліб і очам своїм не вірив — та ж сама задачка, цифра у цифру!..

— Та-ак, — одклав задачник понуро. — То що вони там: державі жодного грама не

здали, а на посів і зернини не лишили? Та за таку задачку голова колгоспу аж загуде до тюряги!..

— Що поробиш, Володимире Васильовичу,— зітхав Колядко.— Не ми їх складали...

— Я б отих складачів хоч на тиждень у колгосп1 — сердився Твердохліб.— На жнива або прополку!.. Сидять по кабінетах, хлібом розкидаються! Сюди пуд, туди пуд,— а ви хоч бачили, як він родить?! Інтелігенція!..

Синові ж сказав, зошит на стіл жбурнувши:

— Передай своїй учительці, що я заборонив тобі такі задачі рішати...

Отже, й тут Світлична виявилась не винна... Хоча хто його знає... Могла ж навмисне оту задачку підібрати?..

Однак із дописом цим вийшло нехороше... Погано вийшло!..

— Де він? — запитав про сина.

— У дворі десь сховався,— дружина засмучено.— І що з нього буде?

— Бандюгою буде!.. Скільки казав: не балуй хлопця! — гримав уже па дружину.— От і догралася!.. Витурять із школи — у свинопаси оддам... Давай уже спати, божа заступнице...

Полягали спати. Твердохліб, натомлений, засмиканий, одразу ж і заснув, а Маруся ще не раз уставала з постелі, виходила з хати: кликати сина. Однак Кім, хоч би і як мати гукала, все одно не почув би: давно уже сидів у Ганжі.

Просився:

— Я у вас заночую... Можна?.. Ось тут, на лавці...

— Ночувати можна, місця не перележиш,— погоджувався наче Ганжа.— А що твій батько скаже?

— Я додому все одно не вернусь!

Дивиться на хлопця Ганжа, на чуб наїжачений,— ну, викапаний татусь, як одкинути років п'ятнадцять! Чи, може, й більше. Татусь світовою революцією марив, а у цього що в голові?.. *

— Чим же це тобі так дома не вгодили?.. Батька побив, чи мати віника понюхати дала?

Слово по слову — дізнався про все.

— Я вчительку тільки так не обзивав! — гаряче Кім.— Я тільки Миколі показав, а він і доніс!..

— А навіщо було показувати?.. Краще уже прямо сказати, ніж отак — спідтишка! Знав же, що учительці буде неприємно, якщо довідається?

— Я ж тільки Миколі...— бурмосився Кім.

— Хоча б і Миколі.

— То ж не я — тато писали.

— В батька твого було тоді розуму стільки, як оце зараз у тебе! — не втримався Ганжа. Поліз до кисета. І аж коли докурив, спокійно звернувся до Кіма: — Що ж тепер нам з тобою робити?

— Не знаю.

— А я, думаєш, знаю?.. Тільки я на твоєму місці до вчительки обов'язково сховався би. Розказав би їй, як було насправді. А то кому вона тепер вірить — Миколі?

— Я Миколі морду наб'ю!

— То теж діло хороше... Але спершу треба сходити до вчительки.

— Не піду!

— Що ж, не підеш, тоді й мені з тобою ні про що говорити. Я, брате, боягузів ще змалку терпіти не міг!

— Я не боягуз!

— Як не боягуз!.. Боягуз: нашкодив — та й у кущі... А вчительці тим часом легко думати, що ти її отак обзивав?

— Я Тетяну Олексіївну не обзивав! — вже мало не плаче Кім. — Тільки Миколі показав...

— От ти їй про це і розкажеш...

Торгувалися, торгувалися, врешті таки дійшли згоди: підуть до вчительки вдвох. Кім, щоправда, спробував хоч сьогодні ухилитися од неприємної для нього зустрічі: пізно ж уже, вчителька, мабуть, і снить. Та Ганжа відповів, що вони подивляться. Як буде у вікні світитись, то зайдуть, а ні — відкладуть на завтра.

У вікні ще світилося.

— От, Олексіївно, прийшли із повинною, — мовив з порою Ганжа.

Світлична спершу не помітила Кіма — ховався за спину Ганжі. Та ось Ганжа одступився — і Кім виліз на світло:

— Я не казав... Я тільки Миколі...

— От, от: захудукав, як одуд... Можна присісти? Сів до столу, навпроти учительки.

— А ти, хлопче, постій!.. Раз завинив, то постій!

— Чого ж, хай сідає, — Світлична натомлено. Не те що розмовляти — бачити нікого не хотілося! Та не виганяти ж з хати. — Сідай!

— Я не казав...

На вчительку не сміє й глянути. Вуха аж горять. Мовби їх добре насмикали. А може, й смикали вдома?.. Дивиться на хлопця Тетяна, і немає у ній уже тієї образи, що досі кипіла. Ні на Кіма, ні навіть на батька, який колись написав отого скаженого дописа... Міг би, здається, прийти разом із сином, коли вже так трапилось, міг... Та куди ж: хіба піде голова кланятись якійсь там учительці! Замість нього Колядко прибіг... "Тетяно Олексіївно... Тетяно Олексіївно..." — хоч до рани тули. А тепер і Ганжа. Теж, мабуть, посланцем од Твердохліба.

Що їм ще треба од неї?.. Сказала ж Колядці, що не виганятиме Кіма з класу!

— От прибіг серед ночі: вдома не житиму, — наче прочитав думки Світличної Ганжа. — Бачили героя?.. Закурити у вас можна?

— Курить, — Світлична байдуже.

— Хлопець уже спить? — кивнув Ганжа на широке, двоспальне, а то, може, й триспальне ліжко під стінкою. Ліжко — не ліжко, а щось середнє між ліжком і полом:

на козли покладені дошки, а на дошках уже постіль.— Ото поки сплять, доти й нема з ними клопоту,— так, наче сам мав сім'ю і виростив не одного сина.— А роки біжать. Незчуєтесь, як і цей стане дорослим... Старший хоч пише?

— Пише Андрійко,— відповіла Світлична, і обличчя її одразу ж пом'якшало.— Взяли до полкової школи...

— А чому б і не взяти... Середню ж освіту хлопець набув...

— Так це ж на рік довше!.. Три роки замість двох...

— Не журіться, Олексіївно: промайнуть оці три роки, і незчуєтесь. Та що три роки!.. Чи давно ви у Тарасівку вперше попали? А вже син он у армії!.. Отак і все наше життя: пробіжить, не встигнеш і оглянутись... Іноді як пригадаєш, як надумаєшся, то аж не віриться, що все те із тобою було. Мов колись снилося чи так хто розказував... А людей скільки пройшло — не лишилося й тіні... Химерна-таки штука — життя! — аж головою похитав Ганжа. Дивився прямо на лампу, і в його темних очах ледь відбивалося світло. І вже не вперше подумала Світлична, що Ганжа дуже постарів за останні роки.

"А я? — подумала одразу про себе.— Теж, мабуть, не краща..." І коли провела несподіваних гостей ("Так ви ж уже не сердіться на нього, Олексіївно, з ким не буває!", коли замкнула двері та повернулася до кімнати, то взяла ,в руку лампу і підійшла до дзеркала,— в кутку, біля умивальника. Дзеркало давно уже поснувалося павутинням тріщино^ і, як Тетяна не протирала його, лишалося тьмяне, аж каламутне. Може, тому й здалася Тетяна сама собі особливо старою. Вона аж гніт викрутила, щоб дужче світило, піднесла лампу аж до обличчя,— дзеркало по-совиному зблимнуло, відбило байдуже і зморшки, і посивіле волосся.

"Скільки ж це мені років?.. Сорок?.. Боже, вже сорок!.. А скільки б тобі хотілося? — всміхнулася сумно до себе.— І що б ти хотіла?"

Не знала й сама. Знала тільки одне: коли б оце хтось сказав їй, що поверне прожиті роки назад, щоб знов усе почати спочатку, вона не погодилася б. Що б там не було, як не доводилось іноді важко, і незатишно, й голодно, й холодно... що б не чекало її попереду... вона нізащо не хотіла б повернутися до свого лихого заміжжя... до хутора... до Оксена...

Нізащо!

Тим більше не погодилася б, що життя починає поглядати прихильним оком і на неї. Може, не так уже й прихильно, але без отієї потайної підозри та настороженості, що доводили до відчаю.

Не раз і не два просиналася колись серед ночі од власного стогону: снилося, що її виганяють з роботи. Як дочку попа, жінку куркуля. Що оті суворі інспекції, які наїжджали з району, врешті вирішили закрити перед нею шкільні двері.

Що вона робитиме? Куди подасться з дітьми?

І така безвихідь іноді огортала Тетяну, такий чорний відчай, що вона не могла влжати в ліжкові: зводилася, йшла надвір і там уже давала волю сльозам. Заходила тільки подалі, аж за крайні хати, у поле, щоб ніхто не почув, брела по стерні, по ріллі, вже й сама не усвідомлюючи, що вона робить, і кричала. І степ, здавалося, німів од того

плачу...

Нічого не могла поробити з собою. Може, тому, що її вкінєць підкосила мамина смерть.

Мама помирала довго і важко: од раку. Лежала розбухла, набрякла, без кінця скаржилась:

— Ой, доню, пече!

Коли ж трохи легшало, просила Тетяну:

— Моли, дочко, Бога, щоб прибрав мене швидше до себе... Тетяна молилася, гаряче й щиро. Коли б навіть до цього

не вірила — молилася б все одно, аби лишень врятувати, позбавити маму од мук. Тричі на тиждень провідувала маму.

Збиралася поспіхом одразу ж після уроків, показувала старшому, Андрійкові, де що стоїть, просила ще Данилівну приглянути за дітьми, і йшла у Хоролівку Коли пощастить — хтось підвезе, а частіше на двох на своїх: двадцять кілометрів туди, двадцять назад, Вже на порозі, у дверях, бив її в серце материн наболілий ГОЛОС:

— Ой, доню, пече!

Наче мама вже й розучилася вимовляти інші слова.

Яка не була втомлена — не дозволяла собі й присісти. Треба ж і прибрати, і наготувати їсти, і попрати білизну, бо мама все скаржиться, що липне до тіла. Не встигне й одіти, а вже й липне. І попросити сусідку, щоб завтра, коли Тетяни не буде, посиділа коло мами.

Мати водила за нею жовтими очима і тихо стогнала. Вона вже не могла навіть дихнути без стогону, стогнала навіть вві сні, і той стогін переслідував Тетяну, коли вона його вже й не могла чути,— по дорозі назад, у Тарасівку, навіть на уроках, у школі.

Затримувалася коло матері до третьої ночі. Трохи здрімне — і в дорогу.

— Ти вже, дочко, ідеш?

— Треба йти, мамо,— намагалася бути якомога веселішою — Після завтрього знову прийду.

— Якби ж не так, доню, далеко!

Назад уже ніхто не підвозив. Кому б це стукнуло в голову виїжджати серед ночі! Ніде ані зблимне. І Тетяна одна — сама на весь світ. Іноді світить місяць, іноді все тоне у мороці, і Тетяна не знає, коли їй страшніше: чи коли вона нічого не бачить, чи коли видно її. І вже не йде — біжить, і молить далекого Бога: "Ти ж не даси загинути: у мене ж сини!"

Три місяці промучилася мама. Три місяці бігала до неї Тетяна. Втомлювалась, аж темніло в очах, і була рада тій втомі.

В грудні мама померла.

Ховала її Тетяна сама: старша сестра, Ліда, не "приїхала — у неї захворіла дочка; Федір теж саме лежав у лікарні. Прислав телеграму, а згодом написав і листа: кликав Тетяну до себе. Житимуть разом, а роботу знайдуть, без роботи не сидітиме. Обіцяв навіть гроші вислати на дорогу, як сестра надумається.

Тетяна спершу була загорілася їхати. Так їй набридла самотність, так хотілося бути поряд з близькою людиною, якій і звіритись, з якою й порадитись, на яку й обпертися в тяжку хвилину. Почала вже й листа: чекай, брате, у гості,— почала, та й не закінчила.

Що їй завадило тоді дописати листа? Що стало на дорозі до брата?

Страх перед невідомим? Тут вона мала роботу, тут її знали, і якщо із нею, не доведи Господи, щось трапиться, то знайдуться люди, які її підтримають. Як підтримали отоді, коли вона пішла од Івасют. А там? Ану ж що станеться з братом — куди тоді їй діватися?..

До того ж два хлопці. То куди вона поїде?

Тетяна давно уже примирилася з думкою, що їй од життя ждати нічого. Жила заради синів. Вона нещаслива, хай хоч діти будуть щасливі. Заради них оформила розлучення з Оксеном, а потім оббивала поріг районного суду, щоб замінити прізвище старшому. Могла б — відмовилася б і од власного прізвища. Щоб жодна пляма не лежала на дітях, не попсувала їм майбутнього. Скільки вона пережила, коли Андрійко надумався поступати до комсомолу! Скільки перетрусилася: ану ж не приймуть, тоді можуть виключити і з середньої школи. Не раз питалася в сина: може, не треба? Може, краще почекати, поки закінчиш школу та вступиш до інституту?

— Треба! — відповідав коротко син. І затята, Івасютівська зморщечка розсікала гладеньке поки що чоло.

Йому теж, певно, було нелегко. Якось Тетяна спитала, чому не запросить у Тарасівку друзів. Адже є в нього товариші?

— Є.

— Так привези їх в суботу! А в неділю поїдете разом у Хоролівку.

Їй дуже хотілося познайомитися із Андрійковими друзями. Приготувала б, що змогла б найсмачнішого. До того ж син якось проговорився, що товариш запрошував його у гості до себе, але він відмовився. "Відмовився? Чому?" — "Він же не буває у нас. Так чого я до нього піду!"

— Запросиш, Андрійку? — допитувалась у сина.

— Ні.

— Чому?

Син довго не хотів відповідати. Врешті не витримав,

ВИГукнуВ:

— А як узнають, що мій батько — куркуль?! Скрививсь, мов од болю. Тетяна ж довго ходила сама не

своя. Відчувала вину перед сином, краялась серцем, що Андрійко, поки й житиме, буде з-за неї нещасний.

"Знав би ти, сину, як мене видавали заміж!.."

Може, ота розмова з матір'ю і спонукала Андрійка подати заяву до комсомолу. А може, ота дівчина, фото якої Тетяна випадково знайшла у підручникові? "Андрійкові од Наді",— прочитала на звороті Тетяна. Було у ній щось по-хлоп'ячому зухвале,

незалежне і горде,— чи то в поставі голови, чи в короткій модній зачісці, чи в обрисі рішучого рота. Таня вивчала те фото довго й уважно, схвильована, засмучена і водночас горда за сина: дівчина була дуже красива. Помітила навіть приколоти до блузки комсомольський значок...

То, може, ота дівчина спричинилася до того, що Андрійко вирішив вступити до комсомолу?

Переборола спокусу розпитати у сина — узнати більше про неї. Поклала назад фото, закрила книжку.

Андрійка таки прийняли. Ввірвався в суботу до хати, веселий, щасливий, збуджений, закричав ще з порога:

— Ось, ма!.. Ось!..

Вечеряв потім — поклав перед собою квиток. Їв і не зводив із нього очей.

Вона теж у той вечір була по-справжньому щасливою.

Підкладала синові на тарілку, все пригощала, аж поки він, наївшись ось поки, одвалився од столу.

— Дякую, ма!.. Правда ж, красивий?..

— Так,— кивнула Тетяна: як і для сина, книжечка ця для неї важила набагато більше, аніж просто комсомольський квиток. Це був пропуск у майбутнє, індульгенція од куркульської спадщини. Син, мабуть, теж подумав про те саме, бо раптом спитав:

— Ма, яким був мій тато?

Тетяна аж здригнулася: до цього Андрійко ніколи не згадував батька. Між нею і сином існувала мовчазна угода, підсвідомо укладена кожним окремо,— не ворушити минуле. По змозі забути про нього. Тоді, може, й люди забудуть. І от сьогодні Андрійко наважився запитати про батька.

— А ти його не пам'ятаєш?

— Ні,— наморщив син лоба.— Двір пам'ятаю... гнідого коня... садок пам'ятаю... пасіку... а тата — ні...

— Твій батько був хорошою людиною.

— Але ж він був куркулем! Експлуататором!

— Він був хазяїном,— все, що знайшлася відповісти синові Тетяна. І щоб син не подумав нічого лихого про батька (нащо йому це!), додала: — Він нас дуже любив.

— А де він зараз?

— Цього я не знаю... Його як виселили, то я більше нічого про нього не чула. Може, десь уже й помер... Ти дуже на нього схожий, Андрійку!

Андрійко замислився. Дивився уже не на квиток — на чорне вікно. Прокашлявся, мрійливо сказав:

— А добре було б, якби тато наш був бідняком!

— Що ж, сину, так уже склалося... Тільки ти ні в чому не винен: діти не вибирають батьків...

Іще подумала, що Івасеві буде легше, аніж Андрійкові. Спить безтурботно в ліжкові: набігався, наганявся — ледь до постелі ноги доволік. Цьому не треба буде боятися, що

його не приймуть до комсомолу.

— Давай уже спати, Андрійку— Дозволила собі провести долонею по м'якій синовій чуприні (давно уже наїжачувався, коли його пестили: "Що я — маленький!"), щасливо зітхнула: — Тепер ти вже вступиш до інституту...

Бачила уже себе поруч із сином-студентом. Він у авіаційній формі (Андрійко збирався до авіаційного), всі на нього тільки й дивляться, а вона, горда, іде поруч з ним.

...Тетяна дочекається того дня, щоб там не сталося! А поки що треба лаштувати Андрійкові посилку. В армію. Та й вислати трохи грошенят, щоб міг купити хоч яблуко, як одпустять в неділю з казарми.

В посилку, окрім ласощів, окрім масла і сала, збиралася покласти вовняні шкарпетки, рукавички і шарф. Бігала спеціально до хлопця, який повернувся щойно із служби, розпитувала, що послати.

— Шліть харчів,— пораїв учорашній боець.— Воно там хоч і годують, як на заріз, але в перший рік весь час голодний ходиш. Як намотають, як виганяють, то їдять — замало тарілок не ковтають!

— А з теплого що? — занепокоєно Тетяна.

— З теплого, окрім шкарпеток, нічого не дозволяють домашнього. Як побачать, то й викинуть. Привчають на морозі голим ходити...

Тетяна вирішила, однак, послати ще й рукавички та шарф: Андрійко ж, як що, так і хворіє на горло. Все це мала купити на базарі в Хоролівці, а ще дещо треба було справити й собі та меншому синові, то й вирішила заколоти Мартина.

Як не жалко, а треба.

Це вже, щоб не помилитися, восьмий Мартин. Всякими правдами й неправдами діставала Тетяна чергове порося й приносила в кулькові з газети. Порося одразу ж хрестили Мартином, бо перший Мартин був дуже вдалим кабанчиком, — тож і не переводилася в Тетяни в хліві династія невибагливих, жадібних до всілякого пійла, наїдних Мартинів. Весною, улітку — на лободі, на траві, восени — вже на гарбузах та картоплі, а під Новий рік поласує і кукурудзою та ячменем,— от і не сиділа без м'яса Тетяна з синами: є що вкинути в борщ, є на чому й засмажити.

Завела Тетяна й город: не купувати ж каиусту-картоплю! Цілісіньку весну і літо копала, садила, полола, ганяла й синів, хоч ті часто й кавчали: і на річку збігати хочеться, і поганяти із хлопцями,— але зима прийде, то хто проситиме їсти? Тож бери мовчки сапку і ось тобі урок: підгорни дванадцять рядочків картоплі. Вправишся швидше — буде час і побігати.

— Ого — рядочки! — ремствував син, беручи, однак, сапку.— їм кінця-краю немає!

— Нічого, як помахаєш добре сапкою, то й побачиш кінець. А що син тюкав сапкою, мов себе по нозі, Тетяна починала

сердитись:

— Ти будеш сьогодні полоти? Чи за лозиною скучив? Івась добре вивчив мамин характер: знав, до яких пір

можна її дратувати. Нахилився, по-справжньому заходжувався коло картоплі. Лише бубонів:

— Я б її довіку не їв!

— Подивись краще на брата,— раяла йому Тетяна.— Він скоро кінчить, а ти до вечора провозишся.

Сапка в синових руках починала мотатися швидше.

А ще зринули в пам'яті картини осінньої пори, коли все дозрівало. Тоді синів і підганяти не треба: збирати городину — для обох справжнє свято. Чи котити гарбуза — отакенного! — чи вигорнути одразу з-під куща піввідра картоплі, та картопля ж, як переми́та, одна в одну! — чи ламати кукурудзу, щоб тільки бадилля тріщало,— сини один з-поперед одного. Тетяні на них аж дивитися любо. Думала втішено, що хоч синами її не обійшла доля: Андрійко в усьому вже допомагав матері, та й на Івася нема за що ремствувати. Що неслухняний трохи, упертий, так вони, хлопці, такі всі. Підросте — порозумнішає.

Охоплена господарською гарячкою, надумалась якось Тетяна купити корову. Влітку ж на паші, на зиму сіна якось дістане, то й буде своє молоко, масло і сир. А там приведе корова бичка чи теличку, трохи підгодувати — та й у Хоролівку. Дармові гроші в кишені!

Тетяна, може, і не наважилася б: це ж корова, не поросся, так загітувала Ганна Конопенчиха:

— Купуйте й не думайте! За корівкою ж, як за рідною матір'ю: що б не сталося, а голодні не будете. Я із вами й на ярмарок поїду. Мене, хай би який мудрий не був — не обдурить!

Ганна якою була, такою й лишилася: розбитна та бідова. Виростила трьох синів — трьох¹ близнят, після армії всіх і поженила — сама підбирала їм наречених. "Бо вони ж у мене всі у тата вдалися: як не піднесеш до рота — весь день голодні ходитимуть!" А коли сини надумалися й відділятися, далеко й не одпустила: будуйтеся поряд. І живуть усі сини за три кроки од Ганни, вуса уже позаводили, а як що. так і до матері.

І дочкою, Наталкою, не нахвалиться. Вся у матір: все в її руках гак і горить. Чи удома, чи у колгоспі — кругом командир! Оце недавно Мефодій віз гній на її поле, а скинув на своєму городі. Ну, скинув, то й скинув, інший не став би й заводитись — ворога зайвого наживати. Наталка ж, бісова дівка, що зробила? Узяла дві підводи, посадила дівчат — та й у двір до Мефодія. Вигребла не тільки отой, що з колгоспу вкрав, а й з-під корови. Кинувся був Мефодій із кулаками, так Наталка його навильником як оперезала — ходить тепер закарлюкою...

— Отака бісова дівка! Цій не плюнеш у кашу! — І одразу ж, без всякого переходу: — Так ви, Олексіївно, купуйте й не думайте. Як зберетесь із грошенятами, так удвох і змотаємось. Таку лялю приведемо — усе село завидки їстимуть!

Тетяну вже і вмовляти не треба: день і ніч корова перед очима стоїть. Уявляла, як стрічатиме щовечора з паші, як бігтиме нетерпляче корова до сараю, де на неї вже чекатиме заздалегідь наготовлене пійло, як пахнутиме од неї молоком і таким чимсь

милим, спокійним, домашнім, що аж за серце братиме! Стрічатиме її Тетяна з чистою дійницею, з теплою водою: обмивати дійки, і корова повертатиме до неї лагідну голову, дихатиме вдячно в обличчя.

То ж Тетяна хоч сьогодні готова в Хоролівку, зупинка лише за грішми.

Почала усвідомлювати, що скільки н~пнутиметься, як не буде економити, а потрібної суми не збере, поки й житиме. Цс ж легко сказати: сімсот-вісімсот карбованців, якщо хочеш купити не козу, а корову!

Покрутилась, покрутилась Тетяна, та й загітувала ще двох учительок приставати до гурту.

Учительки з того ж обділеного племені, що й Тетяна: обидві без чоловіків. Багато тоді їх було: діти є. а чоловіка немає. Той помер, той не повернувся з громадянської, а той сам подівся невідомо й де, тож і доводиться жінці крутитися за обох. Ці теж із дітьми: в однієї дочка, трохи старша од Івася, а в другої — хлопчик і дівчинка, ще і в школу не ходять,— молока тільки дай. То оту, що з двома дітьми, і вмовляти не довелося, а з другою попоморочилась. У місті виросла, на селі півроку всього, то їй що корова, що жирафа — однаково. Найбільше боялась, що корова буде з рогами і, не доведи Господи, на оті роги її дитину піддіне.

— Вам не треба буде до корови й підходити, Зінаїдо Микитівно! — вмовляла Тетяна.— Я сама коло неї поратимусь. А вам готове молоко приносити му.

Погодилась врешті. Найбільше вплинуло те, що свіже молоко для її Лароньки буде краще од будь-яких ліків.

— Побачите, як ваша дитина поправиться! — обіцяла весело Тетяна.— І не впізнаєте!

Обидві учительки пообіцяли дати по двісті п'ятдесят карбованців. Решту — Тетяна.

Покладала основні надії на чергового Мартина. Дістала чувал ячної дерті та з центнер кукурудзи власної, запарювала такі відрища, що ледь піднімала. Мартин, спасибі йому, все поїдав, пухнув прямо на очах. І коли настала пора колоти — ледь виволокли із саж. Тетяна забилася аж у хату, щоб не чути Мартинового передсмертного вереску,— на руках же рік тому принесла! — а німий ще раз допитувався на мигах: смалити паяльною лампою чи здирати шкуру? Здирати! Ходила ж комісія з сільради, брала на облік свиней, щоб хто не здумав ухилитися од здачі шкури державі, то нащо їй зайва неприємність?

А згодом розкаювалась: повезла в Хоролівку сало, та майже все й назад привезла. М'ясо одразу ж розпродала, а в сало потикають-потикають пальцем: "Якби ж із шкуркою!" — та й мимо проходять. Дивиться Тетяна, а сусід, що праворуч, продає сало з шкуркою, і ліворуч — так само, і навпроти... Та не бояться ж нічого! Один поперед одного заманюють покупців:

— Дамочко, беріть у мене! Соломкою смалене — не паяльною лампою!.. Ось понюхайте, дамочко!..

Нюхають, кажуть зважити кілограм, а то й більше. Тетяні ж хоч плач. Та гризи собі лікті, що не послухалась німого.

Повернулася додому, склала сало у діжку — хоч самі будуть їсти. Порахувала гроші, що вторгувала за м'ясо: мало. І половини не вистачає до тієї суми, що їй мала докласти Тетяна.

Що ж його робити? Позичити у когось із колег? Навряд чи вдасться. Живуть же од зарплати до зарплати, а лишиться зайва десятка — сто дірок одразу на неї! Хіба що в Колядків? Ні, таку суму не позичать нізащо!..

Виручила, сама того не відаючи, Зінаїда Микитівна: сказала, що роздумала.

Так і лишилася без корови Тетяна.

ДИВЛЯЧИСЬ на зажурену матір, сини бралися її утішати. Андрійко, який на молоці й виріс, казав, що йому того молока хай хоч і довіку не буде. Аби було сало. Оце, що мама не спродала.

— Правда ж Івасю?

~ Правда, — підтримував менший брат старшого і вже од себе додавав, що він молока терпіти не може: пив лише тому, що мама наказувала.

— Утішники ви мої! — розсміялася крізь сльози Тетяна. І, щоб хоч чимось віддячити синам, дістала картоплі, нарізала повну сковороду сала. За підсмаженою картоплею Андрійко сказав, що хай мама не журиться: він надумався розводити кролів. Вже домовився з Володькою, той пообіцяв дати на весну кроля і крольчиху, як розплодяться — щодня буде м'ясо. А шкурки здаватимуть.

— А чим же ви їх годуватимете? — всміхалася Тетяна.

— А травою! Рватимеш, Івасю?

— Умгу...

Сини у той вечір були дружні як ніколи.

Андрійко і справді приніс весною двох кролів: у того слово не розходилося з ділом. Змайстрував клітку, ганяв щодня брата, щоб помагав рвати бадилля. Не раз і не два заставляла Тетяна обох червоних, мов щойно вилізли з печі. У Івася ще й сльози на очах тремтіли.

— Знову билися?.. Викину ваших кролів, щоб і духу їх не було!

Та викидати не довелося: подушив сусідський собака.

Кілька днів сини ходили як у воду опущені. Хотіли навіть подавати у суд на сусіда, та Тетяна пригрозила, що хай лише спробують; не вистачало їй ще сварки з сусідами. То Андрійко взяв сокиру і порубав клітку: якщо так, то й заводити більше не буде!

— То у вас хазяїн росте, — казали про Андрійка жінки. — Хазяїном буде.

Тетяна й сама бачила, що хазяїном: Івасютина кров. І дров матері нарубає — не треба й загадувати, і по воду залюбки сходить, та не до ближнього колодязя, а обов'язково до отого, що аж біля школи, — там вода набагато смачніша. Збирається, бувало, Тетяна в Хоролівку (мама тоді ще жила), наказує старшому:

— Ти ж, Андрійку, приглянь за Мартином, щоб не був голодний... А для вас он борщ у печі... Та поглядай за Івасем, щоб він у шкоду не вліз.

Андрійко тільки головою кивне: хай мама їде спокійно, він якось уже вправиться. Повернеться Тетяна: і кабан нагодований, і тарілки всі перемиті, ще й каша зварена.

Або стануть полоти (Івась тоді зовсім ще малим був), займе Тетяна чотири рядки, і син не менше візьме. Сапає: ревниво погляда на матір — у кого краще. Пополе Тетяна годину-другу, та й жалко стане сина:

— Ти б, Андрійку, збігав до річки та скупався б... Я вже сама закінчу.

Не піде, поки не вправиться.

Одне не подобалося Тетяні у синові: ріс потайним. Де що не станеться — матері не скаже нізачо. Івась як що, так одразу й до матері, в Андрійка ж іще у маленького допитатися нічого не можна було. Принесе синячище під оком: з ким побився? за віщо? — мовчить, тільки око запухле світиться. Хіба що від людей довідається, з ким воював її син...

Як то йому тепер у армії? Пише, що добре, всім задоволений. Якби ж то так!.. Пошвидше б минали оці три роки, щоб син вступив до інституту. Тоді Тетяна зовсім була б щаслива. Хоча й зараз на долю не скаржиться. Чого іще їй: сини хороші, у школі її вважають не гіршою од інших. Навіть співдоповідь доручили прочитати на районній конференції вчителів. Про позашкільне виховання дітей.

Тетяна довго пам'ятатиме ту співдоповідь. Умовляла Колядка, щоб доручив комусь іншому, — так було страшно. Колядко відповів, що не може: уже повідомив її прізвище у район.

— Та ви не хвилюйтесь — все буде гаразд!

Легко було йому говорити! Сиділа день і ніч над доповіддю, під кінець аж очі стали боліти. Замучилась вкрай, поки списала учнівський зошит, — не більше, ніж на двадцять хвилин, — попередив Колядко. Просила Колядка, щоб той хоч домовився, аби її не поставили першою. Сиділа потім у залі, стискаючи зошит у спітнілій долоні, шепотіла перші дві фрази своєї співповіді, наче молитву: боялася, що в останню хвилину забуде.

Опам'яталася вже тоді, як сіла на місце. Сиділа й очі не сміла звести: здавалось Тетяні, що всі сміються з неї.

Не сміялися. Навіть похвалили. І в районній газеті було згадано: "З цікавою співповіддю про позакласне виховання дітей виступила учителька Тарасівської НСШ Світлична Т. О.". Тетяна тих газет аж десяток купила. Так усі десять у комоді й лежать....

Як тоді радів за неї Андрійко!..

І знову думки про сина. Про те, що на днях пошле йому посилку. Заколе чергового Мартина та й поїде в Хоролівку...

Якось після уроків Колядко оголосив учителям, що в неділю відбудеться культпохід. Всі учні, починаючи з четвертого класу, й учителі разом із ними, вирушать за тринадцять кілометрів у велике село Прилуки, де минулого року збудували міжколгоспний Будинок культури, на перегляд кінофільму "Ми із Кронштадта". Тетяна хотіла одпроситися в Колядка, але тут, як навмисне, загадали з сільради, щоб у неділю всі агітатори провели нолітбесіди про міжнародне становище. Приїдуть з району перевіряти, як поставлено масово-політичну роботу, Нешерет як узнав, одразу ж

ударив на сполох. Бо кому-кому, а йому нагорить у першу чергу. Він же не тільки голова сільради, а й секретар партійного осередку: обирають його ось уже четвертий рік підряд за рекомендацією Твердохліба. До цього секретарював Колядко, але чимось не вгодив Твердохлібові, той на звітно-виборних зборах Колядкові й дав: не забезпечує дійове керівництво сільським господарством. А чому не забезпечує? Бо од сільського виробництва одірваний — закопався у школі. І назвав Нешерета...

Так і секретарює Нешерет — четвертий рік підряд.

Нешерет спершу розпорядився навіть культпохід одкласти: які можуть бути походи в кіно, коли комісія от-от на голову звалиться! Але Колядко переконав, що культпохід — це теж політмасовий захід.

— Добре, ведіть. Тільки щоб мені, натурально, учителі по своїх десятихатках були!

Отож Тетяні замість Хоролівки світила політбесіда. Та ще треба воювати з Івасем, який здійняв рев на всю хату: збирався ж із мамою в культпохід, а тут на тобі — лишайся удома! Як Тетяна його не переконувала, що йдуть лише старші класи, не помагало ніщо:

— А Ольга ж іде!

Олька — дочка Колядків, одноліток Івася.

— Іде, бо й батьки її йдуть! — вже сердито Тетяна. — І замовчи мені, бо я не знаю, що з тобою й зроблю!

Замовкнув. Забився в куток, схлипує так, наче хто йому печінку виймає.

— Ти довго там хлипатимеш?

— Довго.

Не витримала — розсміялась Тетяна:

— Ладно, не плач: попрошу Олексія Григоровича, може, він тебе й візьме.

Сина мов вітром видуло із закутка. Не одходить тепер од матері, допитується, коли вона піде до Колядка.

— Піду — не забуду... А тепер біжи надвір, бо мені ось бесіду готувати треба...

Підбрала газети на задану тему, читає, виписує. Ось стаття "Правды" від 23 серпня цього, 1940 року, присвячена роковинам радянсько-німецького пакту: "... пакт був підписаний в момент, коли над Європою нависли грозові хмари імперіалістичної війни, що задовго і спроквола підготовлялась в дипломатичних канцеляріях Лондона і Парижа. Звістка про радянсько-німецький пакт прозвучала як останнє застереження організаторам і натхненникам імперіалістичної війни..."

"Агресивна роль англо-французької плутократії", — нотує Тетяна. І як ще одне ствердження попередньої думки, виписує фразу із доповіді товариша Молотова на Четвертій сесії Верховної Ради першого скликання: "Відомо, однак, що виражене ще в кінці минулого року прагнення Німеччини до миру було відхилене урядами Англії і Франції".

Остаточнo ж викриває паліїв нової війни передова "Правды" від п'ятого липня цього року: "Документи, що викривають англо-французьких організаторів війни: про п'яту і шосту "Білі книги" німецького міністерства закордонних справ": "Публіковані

документи п'ятої і шостої "Білих книг" ще раз з усією очевидністю підтверджують і показують всьому світові справжніх організаторів війни. І тільки мудра сталінська політика радянського уряду своєчасно розгадала підлі задуми паліїв і відвернула напади, що готувались англо-французами на нашу батьківщину".

"Роль товариша Сталіна в міжнародній політиці Рад. Союзу", — продовжує нотувати Тетяна. Пригадує статтю Кагановича, опубліковану ще в січні, додає: "Великого машиніста локомотива історії".

А ось іще одна стаття — вона теж придасться Тетяні. Це вже "Известия", від 11 квітня: "Після вторгнення Англії й Франції в нейтральні води скандинавських країн і після контрзаходів з боку Німеччини Данія і Норвегія стали перед необхідністю примкнути так або інакше до Німеччини.

Насамперед слід прийти до того висновку, що дії Німеччини в даному разі були вимушеними.

Говорять, що Німеччина порушила своїми діями в Скандинавії принципи міжнародного права, що вона перетворила в клаптик паперу договір про ненапад з Данією і таке інше. Але читати тепер дешеві лементациї щодо правомірності або неправомірності німецьких дій у Скандинавії, після того як Англія і Франція порушили суверенітет Скандинавських країн на шкоду інтересам Німеччини, викликавши тим самим контрзаходи Німеччини, — значить ставити себе в смішне становище. Війна має свою логіку, яка сильніша всякої іншої логіки".

І Озброївшись отакими цитатами, пішла у неділю Тетяна на свою десятихатку проводити бесіду.

Збиралися в Погрібного Ярмоли — чоловіка непомітного і такого мовчазного, що Тетяна, й не знала, який у нього голос. Звернешся до нього — або мовчки кивне, або всміхнеться зніяковіло. Весь вечір просидить — ані пари із вуст.

1 жінка його, Явдоха, теж не дуже щедра на мову.

— Як вони й женились? — дивувався якось Іван Приходько. — Не інакше — на мигах.

Тетяна завжди приходила перша. Віталася з хазяїнами, одразу ж сідала до столу. Стіл чекав на неї вже прибраний, засланий чистою скатертиною. Скатертина вишита так, що й очей не одведеш. І квіти яскраві, і птахи, а внизу ще й пущений "бережок" із зеленої заполочі. Все це — Явдошині руки. День і ніч з голкою не розстається, з нею, здається, і спить.

Поки Тетяна гортає свій зошит, до хати поступово сходяться люди. Перший, як завжди, прийшов Іван Приходько, цей свого не взіває.

— Добридень у хату! — і до Тетяни здивовано: — То ще нікого й немає?.. От же ледачий народ!

Не встиг Приходько примоститись, як і Курочка на порозі:

— Ти чого мене не гукнув?

— Та я ж думав, що ти вже тут... Так поспішав, що й тютюн удома забув... То сідай біля мене та давай спряжемося: твій тютюн — моя закрутка.

Курочка неохоче дістає кисет, тим більш неохоче, що Іван он уже наготував і клапоть паперу під цигарку: півгазети одпанахав!

— Сип, сип, тобі на тім світі одсиплеться! Сходилися люди — з усього кутка. Жінки до столу, по-

ближче до вчительки, чоловіки ж біля дверей мостилися. Одразу ж діставали кисети, мов тільки для того й прийшли, щоб накуритися, і невдовзі в хаті стало аж сизо од диму.

— Ви хоть би учительшу пожаліли! — докоряли їм жінки.— Смалять, смалять — у пеклі не насмалитесь!..

— А вчительша що — не людина?.. Правда ж, Олексіївно?

Тетяна казала, що правда. "Куріть, куріть, я нічого",— хоч у голові вже починало й шуміти. Попросила лишень відчинити вікно, а то й справді задихнутися можна.

Слухали Тетяну мовчки, уважно, виховані в пошані до будь-якої людської праці. Лише коли Тетяна скінчила, тоді й загомоніли.

Перший почав Приходько. Не Іван, а Микола, Васильович. Сидів під стіною на лавці, і його поголене заради неділі лице світилося закам'янілими зморшками.

— Ото стриг чорт свиню: крику багато, а шерсті мало...

— Це ви до чого? — аж стріпнувся Курочка.

— А ні до чого... — повів на нього насмішливим оком Васильович.— Просто згадав, як мій тато любили казати.

Та одчепитись од цікавого Курочки не так просто. Коли отаке сказала людина, то мала ж вона щось на увазі!

— От я коли щось, для прикладу, скажу...

— Та то ж, Мефодію, ви... До вас і Москва прислухається! Посміялися незлостиво із Курочки. А Іван іще й по плечу

його поплескав: "Ото тобі наперед наука: не заводься із Приходьками! Братові моему хоч і далеко до мене, а все ж одного тата діти!"

Микола, мов би й не чуючи брата, дістав кисет, став непоквапом лаштувати цигарку. І так у нього акуратно та ловко виходило, що всі мимоволі на його пальці тільки й дивилися. Стромив цигарку до рота, нахилився до сусіда:

— А ке огоньку!

— А я скажу так, — устряв, мовби проснувся, до розмови Глекуха Дмитро: ходив завжди, як кабан, у щетині — по самісінькі очі. І щетина ота завжди на ньому була однакова, що учора, що позавчора, мовби виросла за один раз та й не росла уже більше.— Я так скажу: війна буде чи ні, а воювати доведеться!

— Оце як у око вліпив! — розсміявся Іван Приходько. — Звідки ти знаєш?

— Ото вже раз хмари збираються, то жди граду на голову.

— Та може ж, ще й не буде,— Данилівни жалісний голос: — о Господи, тільки жить почали, а тутечки знов про війну! — Бува. які хмари повзуть, а, гляди, стороною й обійдуть.

— Ці не обійдуть... Це — обложні...

Тетяна вважала за потрібне втрутитися: знову послалась на пакт. На сталінську мудру політику, що забезпечила мирне життя нашій державі...

— Воно-то— так...— наче погодився з нею Глекуха.— Згори, канешно, видніше... Тіки згадаєте моє слово: війна буде чи пі, а воювать доведеться!..

— І з ким же воюватимем? ,

— Звісно, із ким... Чия хата найближча...

— Та годі вам про ту війну! — аж розсердилась Данилівна.— Каркаєте, каркаєте, та й накаркаєте... —

На тому з війною й покінчили: перейшли до справ більш близьких та цікавих.,

— Тепер жити та Бога хвалити... Якби ще крамнини удосталь.

— От-от: спробуй людям вгодити! Наїлися — давай тепер крамнину!

— По мені хоч і вік без крамнини, аби було в торбі...

— Добре вам казати, Матвію, у вас іще діти малі. А от підростуть, то подивимось, що ви тоді заспіваете. У мене он дочка на домоткане й дивитись не хоче: давай лише фабричного! Уже й кохту вишиту надівати стидається. Я, було, тіки в свято таку й зодягала, а вона і в будень стидається...

— І не кажіть: такі діти стали розумні та грамотні, що батько-мати уже й рота розтулити не смій!.. Он купила я своїй черевики... Не один десяток крашанок на базар однесла." Півбока у крамниці лишила, поки черевики ті видерла... Несу додому, несу та й стану: хустку розгорну і черевиками милуюся. Господи, думаю, та чи мені доводилося коли не те що такі узувати — бачити зблизька!.. Принесла, дак ви думаєте, що мені вертихвістка моя сказала?.. Не модні!.. Самі їх носіть!

— Дав би я по литках, щоб і п'явками взялися!

— Еге, спробуйте!.. Не встигнеш і за пужално взятися, а воно у сільраду... На рідного тата... Он у сусідньому селі взяли й посадили...

— Та за що ж його, Господи?

— За оте саме... Що сина провчив... Ну, мо', й синяків де наставив, дак своя ж дитина, не чужа!.. Дали півтора роки в'язниці... Ото так: рідний синок тата запакував за грати!..

— Ото: вже дитину і повчити не можна!

— А ви учіть більше словом! — втрутився Васильович.— А то, як що, так і за лозину. Лози скоро не стане!

— Так вони вашого слова й послухають!

— Як розумного, то чому б не послухати... Усміхаються недовіжливо: де ж це видано, щоб дитина

росла небитою? Та воно й не ростиме як слід!

— Ні, що ви там не кажіть, а ще старі люди казали: за одного битого двох небитих дають. То що: старі люди дурніші од нас із вами були?

— Мо', й не дурніші, тільки тепер життя розумніше, по-новому жити нам треба.

5 А Дімаров

— То колись діти як діти росли,— не згодився Глекуха.— Теперечки ж покруч

якийсь... Стрів учора Передерієву дочку, оту, що в Полтаві учиться. Так з-під пудри тільки очі й видно. І губи якимсь чортovinням намазані. А спідниця — вище колін. Ще й деколоном од неї — нюхнеш — упадеш!.. Оце, думаю, буде комусь невістка у хаті!..

— А що ж їй робити, як по її виду чорти горох молотили? Мо', хоч на деколон парубки налітатимуть...

Васильович уже морщився: не любив пустих балачок. Особливо коли на когось намовляли. Врешті не витримав: став розповідати, як він у німецькому полоні був, працював у одного бауера. Хазяїна, по-нашому... То який сад у того бауера був. От щоб і не дуже великий, зате кожне дерево сорту високого. Що груша, що яблуня — гілля тріщить! І то кожного року".

— Та ви ж уже сад заклали...

— Е, це не те. От коли б отих саджанців... Або на щепи. Це ж який сад можна розвести було б!

І, вже додому вертаючись, знову про сад той мову завів. Аж Данилівна не витримала:

— Та що ти все: садок та садок! Мов тобі найбільше потрібно!

— А кому ж? Якщо вже заклали, то треба ж довести до пуття!

— Оце як бачите! — поскаржилася Данилівна Тетяні.— Поки не був бригадиром, доти й горя не знали. А теперечки: чи є у мене чоловік, чи нема — не знаю й сама.— Так, ніби Тетяна жила де осібно і нічого того не бачила.

Ось уже десятий рік вона живе разом з ними. Коли в тридцять четвертому одружився їх син, думала кудись перебраться — звільнити кімнату. Але Василь невдовзі законтрактувався на Донбас та й майнув з молодого жіночкою добувати вугілля. Попоплакала ж Данилівна, виряджаючи сина: "Та він же ні сонця, ні неба не бачитиме: під землею й ходитиме!" Приходила до Тетяни майже щотижня: писати листа, сто разів наказувала берегтися, щоб не привалило. Кликala сина назад, у село, та Василь як затявся. Він і на Донбас поїхав не стільки для заробітків, скільки з-за того, що не міг простити декому отого розкуркулення.

Тетяні той спогад чи не найважчий. Пам'ятає, як Твердохліб, молодий ще тоді та запальний, ткнув у її бік пальцем і сказав:

"Хай і вони он ідуть!"

Щоб ішла розкуркулювати Данилівну і Васильовича. Людей, чий хліб їла, в чий хаті жила.

◆Що ж, запишемо й вас,— сказав тоді Путько.— Як ваше прізвище, товаришко?"

І як вона не посміла відмовитись. Як вийшла потім разом із комісією по розкуркуленню, як холола в душі перед неминучою зустріччю з своїми господарями, і як пожалів її Нешерет, який очолював ту невеселу комісію:

— Ви уже, вчителько, йдіть собі в школу, а ми уже якось самі.— Сам не був переконаний, що Приходька треба розкуркулювати: наполог на тому Володька.

І як вона стояла, отерпла, в порожньому класі. Як побачила валку саней посеред вимерлої вулиці... і на останніх санях, позаду якогось дядька з низько, на самі очі

насунутою шапкою, Васильовича й Данилівну з сином. Данилівна застібала на синових розхристаних грудях кожушок, Васильович же сидів закам'янілий, і страшно, і мертво черкали по снігу спущені з саней ноги...

— Іще пам'ятає Тетяна, як повернулася додому. Як зайшла па втопане подвір'я, і як закричали німо до неї відчинені навстіж повітка і саж, сарай і комора. Як вона похапцем, збиваючи до крові пальці, зачиняла ті двері, і як їй було моторошно, коли лягла спати: наче в кімнаті, де ще сьогодні жили Данилівна і Васильович, лежав хтось мертвий...

Тому лише вранці наважилася заглянути до кімнати навпроти. Учора ще прибрана, привітна і затишна, з барвистими рушниками по стінах, осяяна лагідним усміхом Данилівни, кімната була сьогодні оголена, обшарпана, затоптана. На підлозі валялися недокурки, якесь ошмаття, хтось лишив слід загаджених у гній чобіт. Обдерті стіни сліпо темніли прямокутними, більшими і меншими плямами,— там ще учора висіли численні фото рідні Приходьків: чи то Данилівна прихопила їх із собою, чи комісія прилучила до описаного куркульського майна...

Тетяна так і не зайшла досередини: одступила у сіни, обережно, мов у хаті був хтось тяжко хворий, причинила двері...

І зараз, поглядаючи на Васильовича, думає, чи згадує про тс Приходько? І як йому вдалося повернутися в село?..

Васильович згадував, і не раз. Як його розкуркулювали, і як він був на громадянській, воював у червоних. Посвідка ота його і врятувала.

Вже на вокзалі в Хоролівщ, коли їх стали вантажити до нагонів, коли очманілі од лементу й гвалту міліціонери вже не так пильнували, хто куди лізе, він коротко кинув синові: ♦Припильнуй за матір'ю!" — і, зігнувшись, шмигнув під вагон. І то його щастя, що вже добре стемніло, а то і не втік би.

Лежав у заметі, зарившись з головою у сніг, чекав, поки спорожніє перон. І все йому вчувалося, що його кличе Данилівна.

Аж тоді, як поїзд рушив (не тукнув, не свиснув — поїхав, мов украв), як у густій уже пітьмі вовчим оком згас ліхтар кондуктора, сторожко звівся Васильович.

Спершу біг просто в степ, подалі од залізниці. Біг навмання, провалюючись у глибокі замети, важко вигрібаючись із снігу, аж поки станція лишилася далеко позаду. Аж тоді повалився набік, бо серце, здавалося, от-от пролама груди: гупало молотом. Лежав, хрипко дихав, хапав жадібно сніг і все не міг остудити запарене тіло. А як трохи відпочив, звівся і знову пішов.

Куди — не знав іще й сам.

Степова чорна безвість німіла довкола. Десь було небо — зникло за хмарами. Десь були села — пощезали в пітьмі. Чорно попереду, чорно позаду. Під ногами — снігове бездоріжжя, а Васильович ішов та й ішов, і вже був мокрий, як хлющ...

Аж під ранок, коли набрів на село та наважився постукати у вікно крайньої хати... коли гостинні господарі, не питаючи, хто він і звідки, напоїли гарячим чаєм з липовим цвітом та послали на піч... коли гарячий черінь враз повив його розпареним духом і він

поплив, поплив у сонну безпам'ять... останнє, про що подумав Васильович, це те, що йому треба пробиватися в Харків, до всеукраїнського старости...

Не міг ризикувати довідкою про участь у громадянській: давати її першому стрічному!

Тиждень добирався до Харкова. Де пішки, де на санях: залізницю оминав, та й не було б за що купити квиток, бо всі до копійчки гроші лишилися в Данилівни. Всюди казав, що інвалід громадянської і оце добивається в Харків: клопотати за пенсію. Виручала довідка, бо перевіряли документи не раз: багато в той час отаких бездомних дядьків тинялося селами.

До Петровського не так легко було потрапити. Треба записатися в чергу й чекати, а чекати Васильович не міг. Весь час пекла думка, що поки він оббиває пороги, отой поїзд, той тать невсипущий, все чахка і чахка — котить в Сибір.

Вирішив ловити Петровського на вулиці. Рознюхав, де живе всеукраїнський старюста, два дні і дві ночі ховався од міліціонерів та якихось людей у чорних шкірянках, а на третю добу вранці, немитий, неголений, з палаючими похмурою рішучістю очима (сам би себе не впізнав, аби глянув у дзеркало), кинувся мало не під колеса машини. Доки оті молодики у чорному, які біс його зна звідкіля і набігли, викручували руки Васильовичу та облапували, шукаючи зброю, Петровський наказав шоферові зупинитися, виліз із машини. І, побачивши старосту, шарпонувся до нього щосили Васильович.

— Одпустіть чоловіка, чого до нього чіпляєтесь! — спокійно мовив Петровський, і його сірі очі спалахнули лукавими вогниками.— А ти, дядьку, чом під колеса стрибаєш?.. Жити набридло?.. Та одінь свою шапку, я не піп, що під благословення лізеш...

Васильович слухняно натягнув на голову шапку, що була впала під час сутички з отими анахтемськими молодиками у чорному, які знову кудись пощезали — мов провалились під землю.

— Кого, дядьку, шукаєш? — допитувався тим часом староста.

— Вас, товаришу Петровський!

— То сідай у машину". Мені на засідання — по дорозі й розкажеш...— І вже до якогось, що сидів на задньому сидінні, тримаючи туго набитий портфель на колінах: — Ану посунься, дай чоловікові сісти!

Приходько якийсь час мовчав — не міг зібратися з думками Що ота сутичка, а що й уперше в машині, та ще й поруч із Пстровським. Врешті Петровський який сидів попереду, повернувся до нього:

— Так що тебе привело?

— Біда привела, товаришу Петровський.

— Знаю, що не танцювати приїхав. Розкажуй, що там у тебе!

Зібрався нарешті з духом — розказує Васильович. Показує й довідки: спершу про фронт, а тоді про розкуркулення.

— Наймитів держав?.. Тільки правду кажи!

— Ось мої наймити! — простягнув догори долонями руки Васильович. Долоні мов рогом поросли: на мозолеві мозоль.— Л брехати змалку не вчився...

— А жінка — з куркульського роду?

— З того самого, товаришу Петровський: прки й заміж узяв, у куркулів з наймів не вилазила. Як не вірите, то пошліть кого, хай розпитає...

— Є в нас час посилати! — мов аж розсердився І Істровський.— Я і з тобою, товаришу, й хвилинки не розмовляв ои, аби відчув, що ти крутиш... Давай свою довідку!.. Та не цю, а оту, що тебе розкуркулено...

Наказав зупинити машину.

— Я ось тут напишу, щоб тебе не сміли чіпати... До районників... Або краще в область. Там не такі гарячі голови.— І, пишучи вже, поцікавився: — У колгосп збираєшся?

— Я зараз, товаришу Петровський, нічого не знаю,— чесно зізнався Васильович.

— Так і не знаєш? — усміхнувся староста.— Гляди, не запізнився, товаришу... Поки що ми просимо, а пізніше щоб тобі не довелося проситись... Тримай свою довідку!

І тільки Васильович поліз з машини, як Петровський іще щось згадав:

— Гроші є на квиток?

— Та дякую, якось уже доберуся,— зам'явсь Приходько.

— Ану, давай сюди довідку! — І під першою резолюцією, щоб Приходька не чіпали — повернули майно, дописав: ♦ Начальникові вокзалу. Відправити товариша Приходька у Хоролівку".

Паном повернувся додому Васильович. Як зайшов до контори, то у Твердохліба і щелепа донизу одвисла. Думав, що чоловік давно у Сибіру, а він,— здрастуйте вам! — на порозі. Не інакше — утік!

Читав Твердохліб категоричний наказ із області повернути все майно Приходькові, читав і блід на виду. Та вони там що: подуріли? Куркульню назад повертати! Врешті, трохи отямившись, буркнув Приходькові зайти завтра вранці, а сам на коня та в район.

Повернувся з Хоролівки ще лихіший, ніж був. Мало, що його не схотіли і слухати, а ще й добре намилили шию. Попередили: ще один такий випадок — прощайся з партійним квитком!

Коли наступного ранку Васильович прийшов до контори, Твердохліб на нього й не глянув. Похмуро сказав, щоб забирав, що йому там належить.

— А я забирати не буду,— відповів твердо Васильович.— Ви забирали, ви й привезіть, і на місце поставте.

Повернувся і вийшов.

Того ж дня йому привезли все майно. Заносили в хату ліжко і стіл, скриню з одягом, все домашнє начиння — Васильович і рукою не пбворухнув, щоб допомгти. А коли його питали, де ставити, відповідав:

— Ставте, де брали.

Дядьки почували себе дуже незручно, один Курочка сокотав коло саней, підкочувався радісним клубочком до Приходька:

— А я що казав: правда завжди наверх впливе!.. Заносьте, хлопці, заносьте, ще й могорича заробимо!..

Він же й відповів Васильовичу, коли той поцікавився хмуро, а чому не пригнали разом і худобу:

— Так що Твердохліб не велів. Сказав, що не великий пан — візьме й сам.

Васильович, однак, по худобу не йшов. Ні того дня, ні наступного. Щось зламалось у ньому, якась нехоть до всього сповнила невгомону досі натуру; йому було мов аж байдуже: стоять кошара й стайня порожні чи щось у них ворухиться. Навіть у хаті ладу не дав: узявся був діставати одіж із скрині, та й рукою махнув. І коли Тетяна зайшла йому помагати, сказав:

— Хай уже так... Ось повернеться Данилівна, отоді й розберемось...

Данилівни й сина не було цілий місяць, хоч Приходькові й пообіцяли в області, що сім'ю його повернуть негайно, але ж поїзд отой не стояв на місці, а котив та й котив, поки опинився у Прибайкаллі, в отому кінечному пункті, де мали жити розкуркулені. Так що Данилівна надивилася світу в безплатній тій подорожі! То ж поки писали офіційного листа, поки той лист мандрував по інстанціях, а потім трусивсь у поштовому вагоні, доки розшукували Василя і Данилівну (бо її, куркульню, наче маком сипонуло в неосяжні сибірські простори), місяць і збіг. І весь оцей місяць не виходив на вулицю Васильович.

Більше сидів у хаті. Спершу взявся лагодити упряж, та згодом і кинув: відчував себе так, мов робив те із примусу. Зібрав хомут, одволік у комору, звалив байдуже в куток, хоч раніше акуратно розвішав би на спеціально вбитих кілочках, а якби побачив, що хтось отак кинув,— надавав би по шиї. Понипав, понипав — давай прибирати в стайні. Згріб розтрушене сіно, а викидати замерзлий гній вже й не піднялися руки. Одставив вила в куток, вийшов із стайні, і двір, завалений снігом, здався йому аж чужим, наче він не був у ньому й хазяїном. Чи тому, що худоба й досі була у колгоспі, чи тому, що сніг засипав подвір'я і лише вузьенька доріжка — од воріт до хати — снувалася по ньому, чи тому, що досі не повернулися дружина та син, а може, й тому, що він ніяк не міг забути той день, як його розкуркулювали,— тільки робота, до якої його привчали мало не з колиски, яку так любив і без якої досі не міг прожити і дня, робота, заради якої він і жив на землі... якою був щасливий — отим тихим вдоволенням щастям, що прожито ще один день не даремно... робота, для якої й народився, втратила для нього будь-яку принаду, не приносила втіхи.

Лагодити упряж?.. Для чого?.. Прибирати у стайні? Навіщо?.. І якби не звичка, що була сильніша за нехоть, яка труїла все тіло Васильовича, він упав би, мабуть, на ліжко та й валявся б від ранку до вечора.

А так знову повернувся до хати, заходився шити синові чоботи.

Набір на ті чоботи придбав ще під час непу в Хоролівці. Обійшов усі ятки, пропустив поміж пальцями усі заготовки, вибираючи й на передки й на халяви, й на союзки, а підметки купив — ножом не уріжеш. Привіз, розгорнув: "Оце і в тебе, Васильку, будуть хромові чоботи!" Тільки довго Василеві довелося чекати обіцяних

татом чобіт: сплигло літо, і друге, і третє, а набір все лежав неторканий. Вже і дратву зсукав, і дістав дерев'яних гвіздків, і ножа шевського зробив із старої коси, і вистругав дві колодки — синові якраз по нозі, та ще ж щоб і модні були, а син все ходив у старих. І не тому, що жалів Васильович хрому,— не доходили руки. Лягав, уставав — усе думав, як би дня доточити, одірвавши од ночі.

А зараз, завдяки Твердохлібові, часу у Васильовича — хоч у копи складай! Весь день марудиться — шукає роботи. То й дістає із скрині отой хром, завчасу припасений, та й сідає за чоботи.

— Оце,— сказав Тетяні,— повернеться син та й узусь. Під кінець майже не спав: все здавалося, що от-от має

звійти дружина із сином. То наче хвіртка рипне — Васильовича так і підкине, то мов хтось ступить на ґанок, і він зривається з постелі та й біжить, у чому був, у сїни:

— Хто там?

Постоїть прислухаючись,— мовби нікого. А разом наче хтось заклика по той бік — зморено дихає. Одсуне засув Васильович, двері сінешні одчинить — нікого. Тільки голий місяць мерзне вгорі та чорніють застигли дерева. Зітхне важко Васильович та й у кімнату.

І довго потім сидить на охолодїй постелі — курить цигарку.

Була б удома Данилівна — вона б йому накурила! А таю он валяється недокурки... он — неохота і нахилитися.

Врешті настав день, коли чоботи були готові. Тетяна саме сиділа над зошитами, коли Приходько просунув голову в двері:

— Олексївно, ' а йдїть-но сюди!

Посеред столу, на підстилці, стояли щойно пошиті чоботи. З високими халявами, з широкими носками, вони блищали, мов чорні дзеркала. Васильович, підійшов до чобіт, любовно провів шкарубками, огрубїлими пальцями по вистроченому рантові, сказав, мовби своїй роботі дивуючись:

— І зносу не буде! '

Чоботи так на столі Василя ї діждалися.

Вони повернулися аж під вечір, в суботу, хоч приїхали в Хоролівку ще вчора. За два дні перед цим із неба сипало, мов із віялки, і всі села потонули в снігу. Позасипало по самісінькі стріхи, люди вранці ледь одчиняли двері та притьмом за лопати: пробиватися до худоби, щоб не подохла з голоду. А в степу такого намело, що й не пробитися. Лишень у суботу рушили перші підводи, й на одній із них прибилися додому Данилівна з сином.

— Думали, що у полі вже й заночуємо. Як підбилися коні, як стали,— ні туди ні сюди...

Данилівна закушкана, замотана — тільки очі й видно. Один клунок попереду, другий позаду, як зайшла у двір, то не до хати, не до чоловіка, що вискочив на поріг, а до стайні:

— Старий, а де Лиска?

— Оце! — збентежено мовив Васильович.— Тобі й чоловіка не треба, тобі лишень Лиска!

— Де Лиска, старий?— знов мало не крізь сльози питає.

— Та не побивайся — жива твоя Лиска! — вже з досадою Васильович.— Записалася тільки в колгосп.

Слово по слову — заспокоїлась трохи Данилівна. Зайшла до хати, повела довкола очима:

— Господи, оце ти так і жив?

— Оце так і жив.

І прямо з порога, не відпочивши, вважай, не присівши, заходилася наводити лад у хаті Данилівна. І коли пізно увечері повернулася Тетяна додому та зайшла на половину господарів, хата зустріла її осяяна, прибрана, як і раніше, а численні родичі знову привітно дивилися з стін. Чоловіки — батько і син — сиділи за столом, а невгомна Данилівна ворожила коло печі. Мов її й не висилали нікуди, мов і не була в Сибіру: вискочила на хвилинку до сусідів та й вернулась додому.

Довго світилося того вечора у вікнах Приходьків: ніяк не могли наговоритися. Заходили сусіди, куми, свати, прибіг аж із того кінця села Йван — привітати братову й племінника з благополучним поверненням, розпитували так, наче вона з того світу вернулася. Аж далеко за північ, прибравши із столу, сказала до чоловіка і сина Данилівна:

— Давайте вже спати.— Повела по хаті щасливими очима, усміхнулася зніяковіло: — Оце аж не віриться, що ми усі дома.

Спала не спала — схопилась удосвіта. Розклепив повіки Васильович, а жінка уже одягається. Спросоння подумав, що до худоби, та одразу ж пригадав, що худоба в колгоспі.

— Куди так рано? — запитав пошепки, щоб не розбудити сина.

— Спи, старий, спи: я по Лиску сходу!

Хотів сказати Васильович: не смій, хай самі приведуть, та й роздумав. Мовив тільки невдоволено:

— Не могла трохи пізніше.

— А ти спи, старий, спи,— снується ласкавою ниточкою голос Данилівни.— Я одна нога там, а друга тут...

Та Васильовичу вже не до сну. Приїзд дружини і сина сколихнув у ньому оту застояну нехіть, ту байдужість, що володіла ним, вважай, повний місяць. Ще учора на запитання Йвана: "Що думаєш, брате, робити?!" — відповів роздратовано, що він нічого не думає. А що Йван не відставав, намовляв до колгоспу, Микола і зовсім од нього відсів. Іван пішов трохи ображений, а Миколі стало ще важче: не знав, що його й робити.

Звівся, бо вже й не лежалося. Лампу не став світити, щоб не розбуркати сина,— вдівався в пітьмі. Накинув кожух, насунув шапку на голову, вийшов надвір.

Розпарене зі сну тіло так і обпекло морозом. Ще звечора закутане хмарами небо

низько висіло над головою, зараз же воно піднялося високо вгору, всіялося зорями. Зірки переливалися ясно і чітко, мовби на них хто дмухнув і вони спалахнули всі враз, а не одна по одній. Місяць давно уже зайшов, і коли б не сніги, довкола зовсім було б темно, а так — ні світання, ні присмерок. Засипані снігом, дрімали будівлі, завмерли високі, посаджені од вулиці тополі, лише журавель витягав довгу оголену шию, намагаючись заглянути через цямрину в колодязь.

Тихо, німо, не стукне, не грюкне,— Васильовичу аж не по собі од тієї цвинтарної тиші. Кашлянув, щоб хоч власний голос почути, поліз за кисетом.

Але ж і в куриві не добрав сьогодні смаку: тютюн був якийсь мов аж прілий. Затягнувся раз-вдруге та • й затоптав майже цілу цигарку. В хату не хотілось вертатися, і він, повагавшись, рушив до стайні.

Колись звичне вухо ще од порога ловило приглушені звуки. Чув, як шаруділо сіно у яслах, як подзенькувало сонно залізо, тупали зрідка копита. Ті неясні, з дитинства знайомі звуки стрічали його щодня на порозі і не було мелодії в світі милішої для серця Васильовича. Був до цього стривожений — враз заспокоювався. Сердитий — одлягало од серця. Йшов щоранку до коней, мов до власних дітей,— міг би ще од порога сказати, ситі вони чи голодні, щось із ними сталося чи все там гаразд. Заходив у стайню, і ніздрі йому лоскотав теплий встояний пах кінського поту, сіна, свіжого гною, і ті пахощі теж були наймиліші Васильовичу. Простягав у пітьмі руку — одразу ж натикався на теплу шовкову шкіру коня, і той дотик завжди відзивався у ньому радісною хвилиною.

Зараз же од стайні — ні звуку. Пронизливо заскрипіли промерзлі двері, в обличчя війнуло не теплим духом, а холодним. І навіть темінь не така, як колись: м'яка і податлива, наповнена живими істотами,— а жорстка і порожня. Тож Васильович і заходити не став: постояв, постояв, та й почалапав до хати.

Вже добре розвиднилось, коли повернулася Данилівна. Гнала поперед себе Лиску, щось примовляла до неї. Хоч Лиску і гнати не треба було: сама бігла так, що Данилівна ледь за нею встигала. Ускочила в двір — і спрожугу до корівника. Замало двері на рогах не внесла досередини. Данилівна одразу ж у хату та давай розтоплювати в печі: готувати теплого пійла своїй мазаниці. І ще ніколи не бачив її такою лихою Васильович.

— Та бодай же їм руки-ноги покорчило!

— Кого цс ти?

— Та отих окаянних, що до худоби приставлені!.. Чи в них зроду-віку корів у самих не було, чи серця в грудях немає? Вони ж їм ні їстоньки, ні питоньки на ніч не дали!.. Стоять, бідолашні, ревуть, аж серце заходиться...

— Ото такі хазяїни — язиками тільки молоти! — похмуро Васильович.

— А гною — так, їй-бо, по коліна! — розказувала далі дружина.— Ляже яка — по вуха в гною... Та чи в них уже й жалю немає?

— Який там жаль!.. Корови ж не їхні — розкуркулених! От якби її корову туди поставили — тричі на ніч навідувалася б...

— Як покликала я Лиску, то ледь не затовкли — так на людський голос всі кинулись...

— Так вони тобі й оддали?

— Та хто б там оддав, коли нікого немає!.. Хоч запали. Васильович тільки головою похитав: отакі хазяїни, трясця їхній матері!

І відразу ж — ножем гострим у серце: "Це ж і мої коненята там подихають!.."

Схопив був кожуха і шапку натягнув був на голову, та у дверях і став: "Ні, не піду!.. Самі узяли, хай самі й приводять!"

Данилівна ж теж не находила місця. Щось їй муляло, щось не давало спокою: то до печі підійде, то у вікно загляне, аж поки Васильович поцікавився:

— Що це тобі наче шпичку встромили?

Дружина повернула до нього зніяковіле обличчя, посміхнулася жалісно:

— Старий, я таки, мабуть, піду.

— Куди? — здивувався Васильович.

— Та до корівок... От стоїть мені той рев у душі...

— А без тебе там не обійдуться?

— Так я ж їм хоч дієчки пообмиваю.

— Про мене,— махнув рукою Васильович, і звеселіла Данилівна ухопилася притьмом за чавун. Невдовзі й подалася з двома паруючими відрами:

— Я швиденько, старий.

— Про мене...— байдужою луною відгукнувся Васильович: перед очима його стояли не корови — коні. Буланій і Гнідко. Може, й справді піти та забрати, поки не згинули у гнояці? Данилівна повернулася перед сніданком.

— А ти знаєш, хто у них біля корів?

— Хто?

— Федора!

— Федора? Іванова?

— Атож.

— Ну й ну! — аж покрутив головою Васильович.— То ж не даром корови так мітингують!

— Я її вже совістила, совістила,— переживала нещодавню сварку Данилівна.— Та чи в тебе, кажу, серця немає, чи очі залила молоком, що нічого не бачиш!..

— Найшла кого совістити! У неї в самої цицьки у гною...

— А тоді й сказала: "От побий мене Бог, як я тебе перед усім селом не висрамлю, що й діти твої тебе стидатися будуть!.."

— То й що: помогло?

— Та де.. Ні стиду, ні сраму!.. "Як тобі,— каже,— куркульської худобини жалко, то й лазь коло неї, а мене на дуринку робить не заставиш!" То що будеш казати?.. Плюнула я та й пішла...

Надвечір Данилівна ще раз зібралася до усупільнених корів:

— Сходжу та подивлюся, чи хоч їсти їм на ніч поклала. Бо й не засну...

Васильович, який увесь день ходив як у воду опущений, сказав дружині почекати:

— Ти от краще сядь біля мене та послухай, що я надумався.

— Що ти надумавсь, старий?;

— Надумався, що нам таки не минути колгоспу,— з натугою мовив Васильович.— Рано чи пізно, а таки доведеться вступати. То краще вже так — одрубати зразу!.. Та воно, може, й справді лучче буде гуртом... Що попервах отаке — так це в кожного ж таю з незвички із рук усе валиться... Як, стара, думаєш?

В Данилівни уже й сльози на брязку:

— А Лиска, старий?

— Кому що! — всміхнувся Васильович.— Не візьмуть твою цяцю, не плач! Тут самим рішатися треба.

— Я що ж...— витирала уже сльози Данилівна.— Я вже за тобою, старий, як нитка за голкою: куди ти, туди і я.— Василькові казав?

— Не казав — куди поспішати! Це я ще так, тільки подумав. Однак того ж вечора повів із сином мову. Йому наче аж

неловко було за свій намір. Тому й говорив, наче глузував із себе й дружини: от ми, двоє старих та дурних що надумались, а яка твоя буде думка?

— Робіть, тату, як знаєте,— відповів на те син.

— Отакої! А ти ж хто у нас — з боку притика?

— Бо я поїду з села... Ось оженюся та й вищу.

— І куди ж це ти зібрався?

— В Донбас. На шахти...-

Не став одмовляти сина. Запитав лише гірко:

— А як же, сину, хазяйство?

— Якось уже без мене обійдетесь... Та ще як у колгосп підете, скільки тієї й роботи буде вдома!

— Що ж, сину, одмовляти не будемо. Тільки гляди, щоб не довелося потім лікті кусати.

— Якось справлюся, тату... Не пропаду.

Що не пропаде, це точно: син весь у нього. Вже як люди якось там живуть, то Василь серед них останній не буде.

Після того як узнав про намір сина, ніщо вже не стояло на заваді. Написав заяву та й відніс Твердохлібові: не хочете повертати моїх коней — ставте й мене поряд з ними.

Твердохліб аж розсердився: які такі можуть бути жарти, коли мова йде про колгосп?

— Ви, дядьку, якщо вже до нас іти надумалися, то куркульські плітки лишіть за порогом!

Однак заяві був радий. Іншого разу, може, ще і подумав би: приймати Приходька до колгоспу чи ні, тепер же про те, щоб не приймати, не могло бути й мови. Після статті Сталіна дядьки валонули з колгоспу, мов почманіли. Було сто відсотків — лишилося сорок од сили. Твердохліб аж почорнів, аж із голосу спав — перевівся ні на що. А тут раптом один з найупертіших, один із тих, що стромляв палицю в колеса, іде до

колгоспу!

Багато що простив Приходькові за цей вчинок Володька. Одного тільки простити не міг. отого прочухана у райкомі. Коли ледь не одібрали партійний квиток. І пізніше, коли все втряслося та вляглося, коли всі хитання одійшли у минуле, коли навіть найзатятішому Хомі з роду невіруючих розвиднилося в дурній голові: тільки в колгоспі, тільки гуртом можна і вижити, не раз ловив себе Твердохліб на тому, що його дратує Приходько самою лише своєю присутністю.

Васильович же першу зиму не вчащав особливо до колгоспу. Провідував лише щодня коней, і коли під весну стало сутужно із сіном, сам сказав Твердохлібові, щоб прислали до нього гарбу натовк із горою, лишив для корівчини, аби лише дотягнути до першої трави. Та ще на загальних зборах, коли домовлялися, хто що робитиме під час посівної, сказав, щоб за кожним орачем закріплювали його ж колишніх коней.

— Це для чого?

— Більше толку буде. До чужого коня поки звикнеш, поки норів його узнаєш, то й піввесни збіжить. А з своїми я і з очима зав'язаними буду орати... Та й душа в кожного буде спокійніша.

І хоч Твердохліб сказав на те, що раз пішли до колгоспу, то про своє треба менше думати, Приходька майже одноголосно підтримали. Кожен, вважає, конячину до спільного двору привів, то не так легко забути, що конячина ота ще учора була своєю...

Пам'ятав Васильович і першу оранку на тому спільному полі. Не так оранку, як сварку із братом. Як повертався з поля додому, не витримав — завернув на свій лан. Половина була вже зорана, але краще б і не орали! Огріх на огріхові, та ще й аби лишень землю поскородити.

Васильович аж почорнів на виду.

Вранці, проїжджаючи мимо, не витримав, — завернув знову до лану.

— Бодай же тобі й руки покорчило! В'язи мало скрутити! Тикав, тикав пужалном, а тоді й пустив коней —
переорювати.

Іван, який ходив тоді в бригадирах, як наскочив, то й очі вилупив: здурів чоловік — по ораному плуга пустив!

— Брате, гов, брате! Та чи ти дурману об'ївся?! Що ото ти робиш?! і

Васильович навіть не оглянувся. Тільки коли Іван забіг наперед та вхопив коня за вуздечку, погрозово кинув:

— Ану о дійди!

— Та ти зовсім сказився: оране переорювати!

— Одійти, кажу!

— Ба, не одійду! — розсердився й Іван. — Хто тут старший? На Васильовича мов окропом хлюпнуло. А-а, старший!..

Так куди ж ти дивишся, стерво сліпе?!

За батіг та до брата: ану геть з дороги! А що Йван теж затявся — не одпускав коня,

Васильович його оперезав через спину — пух полетів! Іван кинув вуздечку, набік одскочив, а Микола його навздогін — вже по шиї...

Аж посміхнувся, пригадавши, як утікав од нього зайцем Іван...

Викликали його потім до контори: за що завелися?

— За те, що землю псують! Як отак орати, то нічого було й з колгоспом заводитись!

Минулося. Помирився пізніше і з братом: зійшлися за святковою чаркою.

— Я за одне на тебе, брате, серце держу,— варнякав захмелілий Іван,— хто горав, а кому на горіхи дісталось.

Та з братом що. Брати побилися, брати й помиряться: свої ж, не чужі. Гірше стало Васильовичу, коли довелося з чужими сваритися. І то не за власне — колгоспне...

Він досі не міг би сказати, що його спонукало стати бригадиром. Може, мрія про сад, що її плекав ще з полону. Про оті деревця, щепи і саджанці, за якими на край світу ладен був їхати. Про те, як зашумів би отой сад на белебені, на отому витоптаному, забутому Богом і людьми шматові землі, що спускався од колгоспного двору до річки і мозолив очі Васильовичу ще з двадцятих років.

Невдовзі по тому, як став бригадиром, пішов до Колядка: домовлятися, щоб вивів у неділю школярів — розбивати садок

Частину саджанців зібрав по дворах, частину викопав у себе. На решту ж видушив у Твердохліба гроші та й поїхав аж у Полтаву, на дослідну станцію. Переконавав правління, що окупиться сторицею, та так і не переконав до кінця. Зроду-віку яблуня-вишня вважалися в Тарасівці за щось таке, чим і займатися всерйоз не личило: так, потіха дітям улітку та взимку хіба на узвар. А щоб заносити в статтю прибутку, то це якось аж незвично було. Тож не раз і двічі доводилося воювати Васильовичу, коли той же Твердохліб давав команду зняти всіх людей з молодого садка та кинути на польові роботи. Сад, мов, нікуди не дінеться, а тут у полі горить. До того доходило, що Васильович, вичерпавши всі аргументи, вдавався до останнього:

— Як так, то шукайте собі іншого бригадира! Аргумента трохи нечесного: Твердохлібові легше на бантині

зависнути, аніж бригадира на ту чортячу бригаду знайти. Але що лишалося робити Приходькові?

Та нарешті настав і його день, свято на його вулиці. Коли зібрав перший урожай з молоденького саду та й одвіз на базар у Хоролівку. Як повернувся до Тарасівки, як вивалив у конторі на стіл отаку купу грошей,— в бухгалтера й очі на лоба полізли! А Васильович повів розмову про те, що добре було б на оці гроші завести пасіку. Пасіка — діло святе: і з медом будемо, і врожаї догори поповзуть. Бо де бджола політає, там і агрономові робити нічого...

А може, його спонукало стати бригадиром і те, що не міг спокійно дивитися на недбальство, де б воно не траплялося. Побачить погано впряженого коня, обов'язково зупинить: "А якби вас отак упрягли!" — та сам упряж і поправить; чи як хто ледь вилами ворушить: "У вас що — вила найважчі? А давайте поміняємось!" Бо сам із дитинства ріс у святій пошані до праці, до землі, на якій жив, яка його годувала й

зодягала. І не було в його вустах гіршої лайки, аніж "ледащо". Як про кого уже й слів бракувало, такий він був непутящий, то Васильович завжди кінчав так:

— Ото ж воно таке, прости Господи... Одним словом — ледашо!

За всі оці роки Тетяна так зжилася з своїми господарями, що відчувала себе наче в рідній сім'ї.

Особливо зблизилася з ними, як народила позашлюбну дитину.

Поверталася з лікарні — боялась і думати, як її зустрінуть в селі Коли їздовий сказав: "Ну, вчителько, оце вже й приїхали", — сказав, як їй здалося, з неприхованим насміхом, вона не посміла навіть глянути в його бік.

Притискаючи до грудей немовля, швидко перебігла двір, ускочила в сіни: їй здавалося, що все село дивиться осудливо на неї. Так же похапцем, щоб не зіткнутись з господарями, одчинила двері до своєї кімнати. І завмерла, вражена...

Кімната сяяла, мов на Різдво. Наче сама Діва Марія з народженим Ісусом мала ось-ось ступити сюди: Данилівна дістала усе, що найкраще, та й розвішала по стінах, прослала на столі і на лавках. Веселими, святковими барвами переливалися рушники, скатертина й доріжка. А біля ліжка, що на ньому спала Тетяна, тулилася щойно змайстрована колиска, споряджена повним приданим для немовляти.

Тієї колиски, прибраної тієї кімнати не забуде Тетяна, поки й житиме...

Радилася з господарями у всьому. Не мала од них таємниць ні у великому, ні у малому, і настільки звикла покладатися на думку господарів, що вже й не вагалася, коли вони раяли зробити так, а не так. То ж коли Васильович сказав, ще цього разу хай не білує Мартина — великого гріха в тому не буде, вона вирішила, що так і зробить, хоч перед цим домовлялася з ним про інше.

Закололи Мартина наступного тижня, в суботу.

Всю ніч жарила ковбаси та смалець. Аж під ранок, вкрай зморена, прилягла не роздягаючись та одразу ж, здається, й схопилася: в прочинені двері снувався голосний шепіт Васильовича:

— Олексіївно, збиратися пора! Підвода коло двору. Тетяна, навіть не вмившись, вибігла з хати. Одразу ж пірнула

в туман, що тік густо вулицею, заливав двори. Мокрий, холодний, він так і пронизував.

— Все уже на возі, — сказав їй Васильович.

Коні стояли коло воріт, понуривши неправдоподібно великі голови. їздовий непорушно сидів на передку: він навіть не поворухнувся, коли Тетяна почала вибиратись на воза. І лишень тоді, як Васильович наказав: "Ти ж гляди, завези прямо на базар", — муркнув щось невдоволено у відповідь.

Тому Тетяна довгий час не наслідувалась заговорити до нього: їй здавалося, що їздовий за щось на неї сердиться. Уже й село лишилося далеко позаду, уже й степ розгорнувся перед ними, а дядько все мовчав, тільки зрідка, мов сонний, ворухив віжками. Аж коли добре розвиднилось, він нарешті обернувся до неї, і Тетяна впізнала Протасія.

— То ви на базар?

— На базар.

— Мнясом торгувати?

— Та заколола кабанчика,— поспішила відповісти Тетяна.— І рано ще, але що поробиш, коли гроші потрібні.

— Багато не вторгуєте. Оті бісові горожани так ціну зіб'ють, що краще вже самому все те поїсти.

— Якби ж то гроші не потрібні були...

— Ото ж то й біда. Куди не поткнися, скрізь гони, дядьку, гроші! А горожанин з того й користується — ціну збиває... Як вивіз ще напровесні картоплю, думав продавати на пуди, а вони й збили на кілограми. Так тими кілограмами заморочили голову, що я картоплю одважую ще й гроші на додачу даю. Одна мені — трояка, а я їй — півпуда картоплі та чотири рублі здачі з копійками: думав, що десятку дала... Отак і доторгувався: ні картоплі, ні грошей!.. Так що ви бережіться, а то враз баки заб'ють.

Тетяна, подякувавши, сказала, що берегтиметься. В свою чергу поцікавилась, за чим їде до міста Протасій.

— За лихою годиною!

— За якою такою?

— По радіво... Загорілося, бачите, вішати на вулицях... А воно мені треба?

— Як — не потрібне? — здивувалась Тетяна.— Хіба погано буде, як ви щодня дізнаватиметесь, що діється в світі?

— А нащо те мені?.. Нащо мені через чужий тин заглядати, як я ще у себе ладу не дав? Про мене, так хоть би й зовсім без радіва!

— Це ви даремно,— не погоджувалась Тетяна.— Людина для того й народилась людиною, щоб не тільки у повну миску дивитися.

— А мені — лиш би миска...

Тетяна більше й сперечатися не стала: знала, що за ягідка Протасій. Завжди бурчить, завжди невдоволений. І що за натура така?

Протасій же тим часом повернувся до Тетяни всім корпусом, спитав недовірливо:

— А то правда, що Сталін із собою ніколи грошей не носить?

— Не знаю,— розсміялась Тетяна.

— От бачите, радівом мені очі кололи,— а самі, видать, газет не читаєте! — уколів Тетяну Протасій і неголене лице його аж засвітилося втіхою.— А тамечки писалося, як на параді школярка одна хотіла позичити у Сталіна гроші, щоб на трамваї додому добратися. А Сталін лап-лап по кишенях, а грошей катма. "Біжи до Ворошилова, бо я свої усі розтрусив*... То як ви думаєте: зовсім не було чи побоявся, що не оддасть?

— Та нащо воно вам?

— ДЛЯ інтересу...

Пожував, пожував губами, сам до себе сказав:

— Воно, мо', й правда, що гроші йому ні до чого. Зайде в крамницю — що побаче, те й візьме...

Тетяна лише плечима стенула: ну й людина ж! Спробуй узнати, всерйоз він говорить чи з насмішечкою. Нещодавно в одного лектора з області, що про комунізм читав, як спитав привселюдна "Чи усі тоді, як оце ви, у підштаниках ходитимуть?"

— той попосгукав кулаком по трибуні, поки сміх пригасив!

Вже у Хоролівці, коли затрусилися по нерівній бруківці, сказав Тетяні Протасій:

— Ви самі на базар не ходіть. Я коней поставлю та вас і прилаштую.

І, спасибі йому, прилаштував. Коли б не він, тулитися б Тетяні десь у заднім ряду. А Протасій попер наперед. Ту посунув, того одіпхнув, та все мовчки, на лайку не зважаючи, виклав м'ясо і сало, поставив ваги, сказав до Тетяни: "Отут і торгуйте!"

— мов був найголовнішим на базарі начальником.

Тетяна торгувала допізна. М'ясо розмели одразу; сало теж брали, але не так шпарко. Вже й сонце почало звертати з обіду, а Тетяна все поглядала на нерозпродану купу сала, що лежала перед нею. Аж нарешті розбитна молодиця, яка стояла поряд ("Дамочки, ось у мене беріть! У мене найсмачніше!.. Дядю, ось сало: ниткою різати будете!")... розбитна та міщаночка сказала Тетяні, що вона забере її сало, якщо та поступиться трохи ціною.

— Треба ж і мені копійку яку заробити.

Тетяні і жалко втрачати на салі, але ж не стояти кілька днів за прилавком. І так намагалася триматися в тіні, щоб хто із знайомих, особливо з учителів, не побачив. Тому, повагавшись, погодилась.

— Та ви не переживайте: я вам і гроші гарні даю,— цокотіла міщаночка.— Ви більше проїсте, поки спродається.

Гроші, однак, одразу не дала: пообіцяла розплатитися вдома. І Світлична, зваливши важкий мішок на плечі, пішла вслід за міщаночкою.

— Я тутечки недалечко й живу.

Завівши Тетяну до хати, молодиця полізла за божницю, дістала невелику шкатулку. Виймала гроші, новенькі, мов щойно із банку, рахувала уголос.

— Оце вам усі до копійки.

— Новенькі які,— дивувалася, перераховуючи, Тетяна.

— А я пом'яту й не держатиму в хаті. Як яка заведеться, так одразу й обмінюю... Ви й додому одразу?

— Ні, мені треба ще в магазин...

Молодиця сказала, що й вона піде разом з Тетяною: їй теж треба дещо купити.

Обійшли всі крамниці — так нічого й не купили. Тоді молодиця сказала, що Тетяні треба лишатися на ніч: на ранок обов'язково крам завозять.

Кажуть, боти резинові й матерія буде. То ще з вечора чергу треба займати.

Тетяна подумала-подумала та й вирішила залишитись. Боти їй он як потрібні, та й матерії треба набрати. Івасеві на штани. Бо пошила з старої спідниці — враз дірки на колінах. А з нового воно довше й носитиметься.

Збігала на базар, діждалась Протасія. Сказала, щоб їхав, її не чекав, та щоб передав, що вона повернеться завтра в обід якраз встигне на другу зміну. Купила ще

хлопцям дві пари вовняних шкарпеток.

Поки Тетяна ходила на базар, міщаночка зібрала на стіл. Поставила борщ, поклала білу та пишну паляницю, ще й наливку тернову — солодку, аж губи злипаються. Од наливки, од ситої їжі стала брати дрімота. З усіх сил трималась Тетяна, щоб не заплющити очі, а молодиця все допитувалась, хто вона, та хто в неї чоловік, та скількох має дітей.

— І в мене двоє синів! Один уже в інституті, а другий у армії... Живемо, слава Богу, непогано, тільки б війни не було!..

А згодом, вирушаючи в чергу, повчала Тетяну:

— Ви ж мене тримайтесь. А то, чого доброго попадетесь міліції.

— Міліції? — аж зупинилася Тетяна.

— Атож... Спекулянтток ганяють... А яка я, скажіть мені, спекулянтка, як за кілька метрів матерії всю ніч дрижаки ловлю?.. Спекулянти оті, що з-під прилавків гребуть... Та ви не бійтесь — мене тільки тримайтесь!..

Тетяна, однак, вже й не рада, що зв'язалася з розбитною оцією молодицею. Упіймають — страшно й подумати, що тоді буде.

— Та ходімо ж хутчій! — квапила її молодиця. — А то чергу взіваємо!

Підійшли до магазину. Колись в оцій помпезній споруді з пузатими по фронтону колонами, з товстощокими амурами торгували відомі на всю Хоролівку купці Онищенки. Під час громадянської купці втекли за кордон, а будинок деякий час стояв пустою. Під час непу його" орендував якийсь червоний купець. Закрили неп — приплішили й червоного купця: будинок перейшов до рук вже державної торгівлі. І нині під столітніми, з товстелезних дубових дощок дверима магазину збувалися блакитні сні купців Онищенків: збиралися такі черги, такі стовпища зголодного за крамом люду, що ешелонами завозь — розметуть, не залишать і клаптя!

Хоча й чергою, власне, важко було назвати оте, що побачила Тетяна. В непевних ще сутінках коливалося щось аморфне й невиразне; воно то збиралось до купи, то враз розсипалося на окремі групки і постаті, що намагалися якомога менше западати в око: зливалися з стінами, заповзали в шпарини. Тоді годі було допитатися, хто перший, а хто крайній, і коли б Тетяна прийшла сама, то й до ранку не довідалася б, за ким має стояти. Молодиця ж підбігла до однієї постаті, до другої, про щось таємниче пошепотіла з ними і одразу ж повідомила Тетяну, що вони зайняли чергу за якоюсь Басанихою.

Всю ніч протовклися біля крамниці. Разів зо два лунало застережне: "Міліція!" — і черга миттю зникала, а міліцейський наряд проходив порожньою площею, не підозрюючи навіть, що отут щойно снували люди.

Під ранок, десь годині о сьомій, на порожній площі враз виросла черга. Головою вона впиралася в двері крамниці, хвіст же губився десь аж у вулиці. Тут уже кожний твердо знав, за ким стоїть, бо задній обіймав щосили переднього, аби не втиснувся хтось посторонній. Черга то коливалася з боку на бік, то звивалася в кільця, і неодмінні сварки, і крик все дужче лящали над площею. Тетяна все боялася, що її одірвуть од

Басанихи: Басаниха була, як гора, Тетяниних рук ледь хватало, щоб триматися за неосяжний стан жінки, ззаду ж у неї кліщем учепилась молодиця, і Світличній часом здавалося, що на ній зависла вся черга.

Гвалт і крик досягнув найвищого рівня, коли настала дев'ята година і відчинилися двері. Одні пробивалися до магазину, не жаліючи чужих боків та спин, інші ж уже видиралися звідти, тримаючи високо над головою заповітну крамнину.

Тетяна теж не простояла даремно: набрала матерії, купила і боти. Та не одну пару, а дві: собі й Данилівні.

Попрощавшись і подякувавши за все молодиці, рушила швиденько додому.

До Тарасівки добиралася пішки. Світ не близький, але Тетяні — не первина. Йшла весела й щаслива: гріли душу боти і три метри матерії.

Першим тарасівським авіатором став дід Шульженко Оврам, який, прилаштувавши собі крила із дранок, а з прядива — хвіст, спробував злетіти з клуні. Дід недалечко й одлетів: одразу ж зірвався в піке та й урізався тім'ям у землю. З того дня в дідовій голові— щось перевернулося: усі свята називав Вознесенням. ! і

Дід Оврам жив у великій родині: мав двох дочок, що привели кожна по зятеві, щось із півтора десятка внучок. Бо відколи стоїть хата Шульженків, у ній народжувалися тільки дівчата, а щоб хлопець, такого заводу не було. Чоловіки появлялися в хаті лишень приймаками: і дід Оврам був приймаком, бо якби не приймаки, то хата давно б уже стояла пустою. А так кожен приймак обов'язково записувався на прізвище Шульженків, тож і рід не згасав: снувався позиченою чоловічою ниткою з покоління в покоління.

Люди про них говорили різне. Одні казали, що то їх Бог покарав, інші — що просто хата на такому місці стоїть, а були й такі, що кивали на чорта: зв'язалася, мовляв, ще прабаба з нечистою силою, то з того часу й пішло...

Та як би там не було, тільки факт лишався фактом: у родині Шульженків появлялися на світ лише дівчата.

Одначе доля, насміявшись отак, відшкодувала іншим: дівчата в тій хаті росли всі до однієї красунями і в дівках не засиджувалися. Бо ніхто не мав таких русих кіс, таких брів соболиних, таких вогнистих карих очей, як дівчата з тієї родини. А щоки, губи, стан, а ясне гладеньке чоло, за яким світиться якщо не розум, то покірна ласкавість — ота мила принада, яка згубила не одного чоловіка. Усім тим були вони обдаровані щедро. І там, де появлялась молоденька Шульженчиха, іншим дівчатам робити було нічого.

Катя Шульженко теж не зрадила свого роду: хлопці вервечкою так за нею й ходили. І не раз Катрин батько, теж приймак, забувши, що й він отак бігав за її матір'ю, погрожував припнути дочку до стійла, якщо вона не перестане принаджувати паруботу. На що Катя здвигала плечем і відповідала сердито:

— Та чи я їх принаджую. Заберіть їх собі, як вони вам такі милі!

Оддала б їх насправді без жалю. Усіх, крім одного.

Той, один, був другим на селі авіатором. Хвоста, щоправда, як дід Оврам, не чіпляв, крил із дранок не прилаштовував, бо авіатори наші вбилися давно в колодочки і гордо ширяли в небесних висотах. Тож Євген — Приходька Івана син, ще з молодших класів став майструвати моделі планерів і літаків, цуплячи на ту важливу справу все, що попадалось під руку. Материну хустку, то й хустку, новий рушник, то й рушник, бо, окрім дерева, т моделі треба ще було мати й матерію. Не раз по спині майбутнього авіатора ходили мамин віник чи татовії пужално.

Після сьомого класу Євгена оддали в Хоролівку — вчитись на слюсаря. Гадалося: там уже забуде про свої іграшки, вивітриться дурість із голови. Але Євген розсудив по-своєму: по другому році навчання подався в авіаційне училище: що ви там не кажіть, а я таки льотчиком стану!

Через рік, якраз посеред літа, приїхав додому вже курсантом: у військовій запаморочливій формі, з блакитними, як небо, петлицями. Це був перший курсант, відколи й Тарасівка стоїть, і люди заходили дивитися на хлопця, мов на диво яке заморське, а парубки снувалися за молодим Приходьченком валкою та все допитувалися, чи кожного приймають в училище. Дівчата ж за один день розмели весь одеколон та духи в крамниці. І Халимон Нетесаний, єдиний на всю округу пічник-п'яничка, який похмелявся лише одеколоном, ходив добрих два тижні з опухлими вухами та лаяв авіацію.

Одначе, як не одеколонились дівчата, майбутній льотчик жодній не надавав переваги. До однієї підсяде, в другій вгоститься насінням, з третьою станцює, а настане пора розходитись парами — клацне закаблуком об закаблук: бувайте, дівчата, здорові, бо солдатіві пора вже й на бік! І ображені дівчата шепталися поміж собою, що авіатор, мабуть, засватаний, тому себе так дивно й поводить. їм уже стало достеменно відомо, що впіймала Євгена якась міська пава і що як тільки він повернеться в місто, то вона на нього одразу ж обротьку й накинє. Деякі навіть клялися, що бачили й фото, тільки не роздивилися як слід, бо носить його Євген аж біля серця й дістає лише тоді, коли лишається на самоті.

Отак і ходив по селу Євген, не відаючи, що він уже посватаний, посватаним і поїхав би, аби не зустріч із Катєю: зиркнула разок — і поблиск її дівочий підтяв курсанта, мов блискавиця. Раз підлетів — запросити до танцю, удруге, а потім уже й не відходив.

Катя ж повелася так незалежно і гордо, що дівчата одразу дружно її зненавиділи: "Задавака! Дерє носа, й сама не знає од чого!"

Ще більше стали їй заздрити, коли зовсім уже очманілий Євген замість того, щоб приклацнути закаблуками та йти собі спати, напросився проводити Катю додому.

Катя лише байдуже стенула плечима:

— Проводьте, якщо маєте охоту.

Мовляв, проводити — проводьте, а на більше надії не плекайте.

Тільки дівчата помилялися. Катя "кирпи не дерла": її брала досада, що дівчата отак упадають за Приходьченком, отак не рахуються із власною дівочою гідністю. До того ж

їй здавалося, що "кирпу дере" оцей курсанток, і вона вирішила показати йому, що не кожна дівчина готова вішатись усякому зайді на шию. Тож по дорозі додому од неї так віяло холодом, що Євген не те що обійняти — до руки не смів доторкнутися. А на Євгенове прохання, коли б знову зустрітися, відповіла, низавши плечима:

— А хіба це так потрібно?

І подальші дні Катря продовжувала ставитись до нього все з тією ж погордою. Збираючись до клубу, хлопець усе лютіше начищав свої чоботи, наче вони, хромові оті чобітки, були винні в тому, що дівчина лишилася байдужою до нього. І хто' його зна: може, отак Євген і повернувся б до свого училища, з'ївши облизня, аби не тарасівські ночі, не місяць-чаклун, не зорі-русалки, не тополі замріяні і не ота посріблена тиша, од якої завмирає душа.

Євген урешті поїхав довчатися, взявши в Катрі слово, що вона діждеться його, й тоді вони поберуться. Про це теж довідалося згодом всеньке село, і підлітки не раз супроводжували Катрю дружною пісенькою:

Льотчик високо літає, Много денег заробляє, Мамо, я за льотчика піду!

Поки Федора приглядалася до майбутньої невістки, поки Катрині батьки довідувалися, про що ото можна писати в довжелезних листах, що акуратно надходили двічі на тиждень, збігло два роки. Євген закінчив училище і надіслав одразу ж Катрі фото: там він був уже з двома кубарями в петлицях. Однак сам приїхати не, зміг якраз почалися події в Західній Україні та Західній Білорусії, й одразу ж його послали туди. Вже звідти слав Євген Катерині листи: допитувався, чи вона ще його не розлюбила, та обіцявся впросити командира, щоб одпустив хоч на тиждень. Отоді вони й згуляють весілля.

Та згодом листи стали надходити все рідше й рідше. Чи то бракувало чорнила, чи не вистачало паперу, тільки Євген писав усе коротше й коротше, аж поки й зовсім замовк. Аж через десяти вуста докотилося до! Катрі: Євген таки одружився.

Тепер уже дівчата, які ще недавно люто заздрили їй, стали такі милі та рідні, що хоч до рани тули. Тільки Катря нікого до сердечної рани своєї не підпускала, замкнулася навіть од сестер і матері, а коли йшла селом, гордо несла свою голівку. Хіба що трохи схудла на лиці та щоки зблідли.

Євген же, одслуживши рік на західноукраїнських землях, одержав у червні двотижневу відпустку та й приїхав додому разом із молодю дружиною. І коли тарасівці побачили її, то подумали, що Євген і сам, мабуть, не винен, що все отак склалося.

Зося, вискочивши спрожого за старшого лейтенанта, з певним страхом збиралася у далеку дорогу. Хоч Євген і сміявся з неї, й переконував, що його батьки — звичайнісінькі селяни, тільки колгоспники, ніяк не могла повірити, щоб у "пана офіцера" тато й мама були простими людьми. І коли їхали вже Тарасівкою (Євген найняв підводу на станції), показувала то на клуб, то на школу, намагаючись угадати, де хата її свекрухи і свекра.

І зовсім уже отетеріла Зося, коли з тієї хати, мов з мішка, сипонули їм назустріч Приходьченки: попереду Федора, за нею Іван, а позаду вже Євгенові, браття та сестри.

Те видирає валізу та мерщій цупить до хати, те хапає шинелю, те лізе до кобури, Іван, поминувши сина, що потрапив у обійми Федори, наставля веселі губи до ЗосіГз приїздом, невістонько!

Коли трохи вляглося й роздали подарунки, коли Федора витерла заплакані очі та й заходилася готувати на стіл, а Іван тим часом збігав до крамниці по горілку, коли гості вмилися з дороги, а в Зосі перестала голова йти обертом, посідали до столу. Стіл не гнувся од багатих напоїв-наїдків, зате заслала його Федора щонайкращою скатертиною, яку діставала тільки на великі свята, ще й поклала вишитий рясно рушник на коліна невістці й синові:

— Оце, діти, рушником цим я й вашого батька пов'язувала, коли він прийшов мене сватати.— І одразу ж носом у пелену: — Господи, чи думала я, чи гадала, що діждуся такого сина й невістоньки...

— І чого б я ото рюмсає! — весело Йван; одна рука його вже тяглася до пляшки, а друга — до чарки.— Ось давайте краще вип'ємо та поїмо, що Бог послав. Дочко, а підставляй-но посудину...

Зося, правда, не маніжилася, хоча була трохи й розчарована. Та їй сподобався веселий свекор. І свекруха мовби непогана: дивиться на Зосю — душу їй віддати готова. А що не такі багаті, як би хотілось, то хіба Зосі з ними жити? Ось він сидить поруч, мальований її офіцер, її жар-птиця, впіймана раз і назавжди. І зовсім уже повеселішавши, поглядає Зося кокетливо то на свекра, то на високого й красивого дівера, молодшого Євгенового брата.

— То як, тату, у вас тут життя? — поцікавився Євген, коли випили та трохи закусили. Не звернувся, хитрий, до матері — та завжди знайде на що поскаржитись, а тато, відколи й знав, нічим не журився.

— Як поживаємо? — перепитав сина Іван.— Ти, сину, служиш у Західній?

— А де ж іще!

— Бачив, як пани там жили?

— Бачив. Добре панота на сльозах трудящих жила.

— А ми у сто разів лучче. Пан день і ніч не спить, не їсть та все гроші щита. Як рубля не дощитається, то й кричить каравул, поки й охрипне. А мої давно всі пощитані — на сто літ наперед, То я і сплю собі, і їм спокійненько. А як мати гюзсердаться та їсти не дасть, то все одно не журюсь: посвищу в кулак — та й ситий.

Сміється Іван, сміються сини, усміхається й Зося, хоч і не все зрозуміла.

— Та ви його тільки послушайте! — мовила до невістки Федора: не посміла називати на "ти".— Він як намеле, то й до ранку не розберете.

А Іван уже розпитує Зосю, звідкіля вона родом та яка в неї родина. І чому вони приїхали самі — не приховали сваху і свата? Хоч би проїхались — білого світу побачили. Чи, може, невістонька дума, що як старі, то їм уже ніщо не цікаве? Якщо так, то помиляється. От йому, Іванові, за п'ятдесят, а як невістка покличе в гості — все кине й поїде!

— Та кому ти там, старе луб'я, потрібен! — озвалась Федора.— Ви його не слухайте,

то він так.

— Помовч, жінко, що ти розумієшся на цьому! — осмикнув дружину— Дай лишень і мені отаку форму, як у Євгена, я собі ого ще яку дівку висватаю!

Погомонівши, звелися нарешті з-за столу. Молодятам не завадило б відпочити з дороги. Та Іван про те й слухати не хотів: йому аж пекло похизуватися перед людьми сином і

невІСТКОЮ:

— Одягни, Зосю, що маєш найкращого, а ти, Євгене, почисть свої чоботи, бо геть пилом припали. Жаль, що не з рипом, а то чоботи були б — хіба що цареві! Іти трохи вберися, стара, щоб собаки не гавкали. Пов'яжи он ту хустку, що невістка тобі подарувала.

Сам же накинув на плечі кожушок, подарований сином. Не кожушок, а казка. Спіднизу якимось червоним хутром підбитий — чи то лис, чи собака породиста, а зверху покритий синім сукном. Ще й комірець із того ж хутра, і гудзики тим же хутром обтягнені. Іде селом поважки Йван — духота, аж шибєє у голову, а він кутається в жаркий той кожушок, ще й покахикує:

— Оце взяло протягом, ніяк не зігріюся! Спасибі синові: кожушка привіз, а то хоч на вулицю не виходь.

Поки селом пройшлися — година спливла. Іван хотів потягти сина з невісткою ще й на колгоспне подвір'я — показати Твердохлібові, та Федора вперлася:

— Пожалій хоч дітей, як своєї дурної голови не жалієш! Вони з дороги, їм, може, й спочити пора!

Мусив повертати додому. А жаль! Це ж якраз під кінець дня там повно народу. Ну та Йван своє надолужить: заведе невістку й сина у контору, в клуб.

По дорозі додому нова ідея шибєє в Іванову голову:

— А що, стара, чи не покликати гостей?

— Яких гостей?! — сплескує в долоні Федора.— А ти подумав, чим їх годувати?

— Найшла чим журитися! — одмахується безтурботно Іван.— Тут треба подумати, кого кликати...

І вже до самісінького вечора, аж поки й ліг, перебирав у думці, кого б він покликав. Твердохліба — раз, Нешерета — два, усе правління колгоспу — три. Директора школи теж не минеш. І крамаря. А кумів, а сусідів? Півсела набереться. "Доведеться-таки відкласти до наступного року,— з жалем прикидав Іван.— Бо всі не помістяться. От збудуємо нову хату, отоді й запросю всіх".

І, надумавшись отак, штовхає у спину дружину:

— Федоро, чуєш, Федоро.

— Чого тобі?

— Я вже роздумав: почекаємо скликати гостей.

— Яких гостей?

— Та отих же, що про них іще вдень тобі говорив,— пояснює терпляче Іван.

— В тебе не всі вдома! — розсердилася Федора.— Лягаєш — ніг під собою не чуєш,

думаєш, що хоч уночі спокій знайдеш, т? нечиста сила чоловіка під боки поклала.

Лається Федора, бурчить, а Іван уже ні пари з вуст.

Молодята ночували на сіні в коморі.

Спали нівроку. Чи то й справді так натомилися, чи приколисало духмяне сінце, тільки давно вже розвиднилось, сонце вигулькнуло, а в коморі й не шелесне. Іван уже й вухо до дверей притуляв, і пробував заглянути в шпарку, а тоді викотив сосновий пеньок із сталевою бабкою, дістав три коси з-під стріхи та й заходився клепати. І на той віддзвін сталевий одчинилися врешті двері комори — вийшла невістка.

Постояла на порозі, потираючи підпухлі очі, а потім підійшла до Івана.

— А що тато робить?

— Оце, дочко, косу клепаю,— відповів, усе ще не підводячи голови: відчував оті голі коліна майже біля самого обличчя.

— А для чого?

— Підемо та вкосимо трудовнів.

— А що то є трудовдень? — ледь вимовила незнайоме слово.

— Трудовдень, це, дочко, те, без чого ні цоб, ні цабе.

— А що то є цоб-цабе? — вже сміється невістка.

— А то, невістонько люба, як діждешся, коли твій Євген стане дідом, отоді й узнаєш, що таке ні цоб, ні цабе!

Зося пирск-пирск у кулак Не витримала — метнулася до комори. І вже звідти донісся дзвінкий регіт. Згодом вийшов розкудланий Євген.

— Тату, що ви моїй Зосі сказали?

— А що? — невинно Іван.

— Та як гляне на мене — регоче, аж заливається.

— Звідки ж мені знати,— одвів очі Іван.— Мо', тому, що невмиваний...

Снідали нашвидкуруч — поспішали на сіножать. Сіно почали косити ще позавчора, і Йван якщо й не пішов, то — заради приїзду сина. Сьогодні ж нетерпляче поглядав у вікно: і Шульженко вже пройшов із своїм виводком, і Мартиненки. А вздрів Нешерета — не втримався. Обірвав невістку, яка розщебеталася, мов на ясну погоду:

— Пора вже, хлопці, рушати!

Ще вчора домовились, що з чоловіків, окрім батька, підуть Євген і Микола. Федора пробувала заперечити: "Та хай же хоч оддихне з дороги!"

Та Євген сам сказав, що залюбки піде з татом. Давно вже не тримав коси в руці, охота пограти м'язами.

— А не забув іще, з якого боку косу тримати? — дратував брата Микола. Давно вже зрівнявся ростом з Євгеном, восени і в армію: теж мріє про військове училище, тільки про танкове. Приміряв учора Євгенів мундир: сидів на ньому, як вилитий. Федора аж сплакнула, на сина молодшого дивлячись.

— Ось вийдемо, я тобі покажу! — розсміявся Євген. Саме взувався — натягав чоботи. Попросив у тата якихось постолів, але Іван, що ревниво стежив за сином, аж розсердився:

— Надівай чоботи, чого там!..

Ледь погодився, щоб син ішов не в мундирі. Одяг тільки синє галіфе діагоналеве, заправив під нього червону безрукавку, що замість ґудзиків на шовкові шнурочки зав'язується, й Іванові одягло трохи од серця. Сам теж у святковому: у білій вишиваній сорочці, у штанях фабричних, в новому брилі. Та й на жінку нагримав, щоб одягнулася чистіше, бо відколи стоїть Тарасівка, люди йшли на сінокіс, як на свято. А особливо дівчата і молодші жінки: вийдуть ворухити сіно на луки, то мов хто квітами сипоне. Та воно й не диво: робота весела, пахуча, не те що за сівалкою пилюку ковтати чи місити за плугом ріллю.

Тарасівські луки починалися за ставом. Тут пагорби розступалися, утворюючи широку долину, яка майже щовесни у повінь заливалась водою. Колись тут, кажуть, було величезне болото, очерети хилиталися такі, що тону в них і вершник, а поміж очеретами, там, де було хоч трохи сухіше, плелось непролазне лозиння. Коли на Україні виникла кріпаччина та й докотилася вона до Тарасівки, люди, які непокірні, стали переховуватися в болотах, бо думали, що все це ненадовго: ось-ось народ збереться із силою та й звільниться з ярма. Але поміщики заводили кріпаччину не на один день, то й узялися викорчовувати щонайменший дух волелюбства й непослуху руками своїх відданих слуг. І тарасівський поміщик для викоріння того духу крамольного взявся одразу ж нищити болота вирубувати густий верболіз, випалювати очерети, копати глибокі рови і спускати воду в річку. Отак потроху-потроху та й звів нанівець болото, і тепер важко навіть повірити, що отут хлюпотіла вода, стіною стояли очерети, хмарами літали дикі качки. Останню качку, кажуть старі люди, було вбито літ сто тому.

Цього року вода не спадала довго, земля напилася досхочу, і трави стояли стіною: густі та високі, майже в пояс.

Поки Приходьки добралися до луків, там уже кипіла косовиця. З одного краю вимахували косами чоловіки, з іншого — перевертала валки жінота.

(— Бог у поміч! — привітався голосно Йван. Курочка, який косив позаду, повернувши до Йвана червоне обличчя, весело

ВИГукИуВ:

— Казали боги, щоб і ви допомогли. Що, трохи заспали? — А його кругленькі меткі очиці так і вп'ялися у Євгена.— То це Євген? А-я-яй! То в якому ж ви чині?

Забачивши Приходьків, зупинялися й інші. Той обтирав травою косу, той діставав мантачку, а той проводив рукавом по обличчю, витираючи піт. Підійшов і Васильович.

— Оце, брате, привів своїх на поміч,— похвалився йому Іван.— То де нам ставати?

— Ставай там, де стоїш,— скупі всміхнувся Васильович. Ступив до племінника, подав йому руку: — І тобі закортіло спробувати нашого хліба?

— Та так,— зніяковів чомусь Євген".

— Спробуй-спробуй. Тіки гляди: в нас тут такі — як зазіваєшся, одразу п'яти підріжуть.

— Хай свої бережуть,— оступився за сина Іван.— Давай уже став, а там подивимось.

— Що ж, можна поставити. Тіки гляди, командире,— будеш скубти, то й чуба намну. Не подивлюсь, що військовий.

Оскільки Курочка й тут поступився місцем, Євген зайняв ручку за Павлом Заволокою. Поперед Заволоки косив дід Петрик: сухенький, маленький, з лисою, мов коліно, головою. Дід був без бриля, і голова його блищала, наче начищений казанок.

— Не пече вам, дідуню? — привітався до нього Євген.

— А ми, синку, звичні,— озвався жваво дід і задер догори висушене, мов грушка, обличчя.— Сонечко, воно всьому голова.— І до Павла, що куняв, спершись на кісся: — А що, парубче, нагрів уже чуба?

— Та вроді ще ні,— лінкувато озвався Павло.

Євген знову глянув на парубка, його вразив не стільки сам Павло, який за ці роки налився ведмежою силою, а коса, на яку той спирався. Ту косу знало в Тарасівці старе й мале, бо замовив її іще прадід Павлів, Охрім Заволока, по своїй, теж неабиякій, силі: була вона чи не вдвічі довша од Євгенової, довша і ширша. За кожним помахом Павло валив стільки трави, що доброму дядькові й в оберемок не взяти.

Євген заткнув за пояс мантачку, попробував пальцем косу: йому здавалося, що всі дядьки крадькома стежать за ним. Дід

І Істрик уже вривався в траву — ішов легко, аж пританцьовуючи, і широка, чи не з синового плеча, сорочка тріпотіла на ньому білим метеликом. Одразу ж став косити й Павло, цей пішов лінкуватим перевальцем, по-ведмежому вивертаючи ноги. Але то тільки так здавалося, що він косить повільно: як не витанцьовував дід Петрик, а не міг одірватися од Павла.

Євген, весь напружинившись, провів перед собою косою. І одразу ж радісно відчув, що він не розучився косити: коса легко ввійшла у траву, підтяла її і винесла в рівненький валок

Згодом Євген зупинився, щоб помантачити, бо здалося, коса притупилася. І тут побачив, що й дід Петрик, і Павло одірвалися од нього.

Чи то від того, що Євген став квапитись, чи тому, що одвик, а мо', дуже вже стало припікати сонце,— в грудях йому запекло. Болів кожен м'яз, піт їв очі. А коса з кожним помахом ставала все важчою. Вона мов помалу, спроквола наливалася свинцем, і Євгенові доводилося щоразу все більше докладати сил, щоб одірвати її од землі. І коли докосив ручку, майка на ньому змокрила, як хлющ.

Хапаючи гарячим ротом повітря, Євген випростався, став витирати мокре обличчя.

— Ну як, служивий? — підійшов до нього дід Петрик обличчя мав сухеньке, але свіже, наче й не махав косою.

— Та нічого,— криво усміхнувся Євген.— Жарко тільки.— І щоб одв'язатись од діда, став мантачити косу.

— Воно завжди робота гріє,— гомонів тим часом дід Петрик— Особливо ж, коли без звички. Я зі служби колись як прийшов, то за що, бувало, не візьмуся — все з рук валилося. Дровину, і ту як слід розрубати не міг. Прицілюся, замахнуся сокирою, а вона або в сук, або плазом.

Підійшов Микола, що косив за братом*:

— Заморився?

— Іди к бісу! — відповів йому Євген весело.

Косили, аж поки сонце стало над головою. І коли Євгенові вже здавалося, що він більше не витримає — упаде, почулася команда — кінчати. Завдавши коси на плечі, чоловіки потяглися журавлиним ключем до річки вмиватися. Побрів за ними і Євген.

— Скупаємося? — наздогнав Микола.

— Умгу.

— Тоді пішли за он той верболіз, там не буде видно. Євген кинув косу і рушив за братом.

Тут, за вигином, дерева трохи одступилися од річки, і високий, покритий густою травою берег круто обривався до води. Вода була чиста й прозора, видніло навіть піщане дно, переливаючись золотом, і — довгі, мов зелені коси русалок, водорості, що звивалися пасмами. Одвернувшись од Євгена, Микола роздягнувся швиденько і, соромлячись свого білого, незасмаглого тіла, сторч головою шубовснув у річку. Прошив водну товщу, дістав руками дна, весь обмиваний повітряними бульбашками, мов коштовними перлами, вигулькнув аж на середині плеса:

— Давай, чого ж ти?

Євген не квапився стрибати. Зайшов по коліна у річку, набрав у пригорщі води, занурився в неї гарячим обличчям. Умивався, поки не змив увесь піт. Шкіра стала пружка й холодна. Аж тоді пірнув, поплив.

Плавали довго, а накупавшись, вилізли на берег, полягали на траву: Євген, як був,— у мокрих трусах, Микола ж натягнув штани. Якийсь час брати мовчали, блаженно розкидавши руки і ноги, потім Микола, який увесь час наче приглядався до берега, спитав:

— Ти Катю стрічав?

Те запитання застукало Євгена зненацька. Коли їхав сюди, не раз тривожила думка про зустріч із Катрею, і не так можливість зустрічі, як те, що Зося могла дізнатися про все, і тоді не минути неприємностей. Намагався просто одмахну-тися од цієї думки, покладаючись на те, що якось воно та обійдеться.

. Вчора ж, коли йшов селом, теж думав про Катрю, особливо як проходили мимо її хати — молив долю, щоб не зустрітися. А потім, повернувшись з отієї прогулянки, знову про неї забув, вірніше, примусив себе забути, і не згадував аж до цієї хвилини.

— Вона теж на луках разом з жінками. Я її стрів, як бігав до матері.

— Не питала про мене? — поцікавився глухо Євген.

— Не питала.

Євген аж зітхнув. Сам себе похвалив, що вмовив Зося не йти на луки: не вистачало, щоби зустрілася з Катрею. Євген звівся поволі, став одягатись.

— Тобі не жалко її?

Євген сердито сопів, натягаючи чобіт. Чи то онуча згорнулась, чи нога підверталася, тільки чобіт ніяк не налазив, хоч Євген щосили цупив його за халяву.

- ГЛЯДИ, ще халяву одірвеш^
- Не одірву,— відповів крізь зуби Євген.
- Я б таку дівчину нізащо не кинув.
- Вмовкни! — визвірився на брата Євген.

Микола зірвався на ноги, одійшов подалі од брата. І вже звідти, з безпечної відстані, в'їдливо запитав:

- Думаєш, і досі по тобі сохне? Та їй тільки пальцем кивнути — не такого знайде.

Євген не відповів. Узув нарешті чобіт, рушив похмуро до косарів. За ним, кроків за десять, сторожко йшов Микола.

Косарі вже обідали. Порозсідалися в холодку, групами чоловік по п'ять, їли у складчину, хто що приніс. Було тут і сало з цибулею, і холодна картопля, і кисляю його пили просто з глеків. За обідом Євген трохи охолов, навіть перестав сердитись на брата, і коли той попросив подати хліб, одпанахав йому мало не чверть хлібини.

- Ого!
- Бери, бери,— промовив дід Петрик.— Великому шматкові й рот радіє.

Старий пообідав. Лежав на траві, блаженно кректав.

- Оце якби ще по чарці, то й поборотися можна було б.
- Який же ви замолоду, діду, були? — поцікавився Євген.

— Замолоду? Та одного, було, вдарю, а третій пада! Наївшись, дядьки потяглися за кисетами. Дістав свої сигарети

- й Євген:
- Вгощайтесь!

Всі дружно поховали кисети, згуртувалися довкола Євгена. Обережно висмикували сигарети, роздивлялися, нюхали — не поспішали курити.

- З тютюну таки луччі. А це так — аби лишень дим ротом пускати!

Курили хто свої, а хто Євгенові, дехто вже й куняти почав. Та раптом підкотив Твердохліб:

- Хліб та сіль вам!
- Дякуємо. Де раніш були?
- Спасибі, вже пообідав.

Зліз із брички, підійшов до гурту. Був як ніколи веселий, удоволений. Сіна буде хоч завалися, вистачить і державі, й собі, хліба ж стоять, як стіна: їхав щойно полем, не міг намилюватись. Ще й пообіцяли з емтеесу новенький комбайн.

- То яю устигнемо впоратися?
- Та як не буде дощу, то й упораємось. Дуже ж бо парить.
- Ми ж і так стараємось.

б А. Дімаров

161

— А ви ще більш постарайтесь! Дівчат підженіть, хай швидше сіно ворущать.— Це вже до Васильовича.— Хіхи-хахи буде ще час справляти.— І мов аж тепер помітив Євгена: — Ну, як воно служиться?

— Дякую, добре,— відповів стримано той: трохи образив зверхній тон у Твердохлібовому запитанні.

— Ніхто не полізе війною?

— Хай спробують!

— А як авіація?

— А ви хіба не читали, що Ворошилов сказав? — не поминув шпигнути Твердохліба.

— Молодці,— похвалив Твердохліб.— Ну що ж: ви своє діло робіть, а ми своє.— І вже до всіх:— Тож домовились: за три дні щоб і покінчити з сіном!

Після такої нагінки косарі не дуже й залежувались: досмалили цигарки — та й знову за коси. І Євген, який з острахом думав про те, як він буде косити після обіду, раптом відчув, що коситься вільно і легко — наче й не боліли досі м'язи! І він аж здивувався, коли дядько Микола, який командував сіножаттю, оголосив, що на сьогодні вже досить.

Косарі непокvapно витирали коси, ховали мантачки. А Євген усе ще стояв, обіпершись на косу, і не міг одірватися зором од луку: од рівненьких валків, що простяглися з краю в край, мов зелені напнуті струни, од нескошеного ще буйно-трав'я, яке ледь колихалось під вітром, од задумливих верб понад річкою, од зеленого обр'ю й червоного сонця, що вже не смажило, не пекло, а мов лило прохолодою. Вільно, легко дихалось Євгенові, і навіть утома, що наливала м'язи, була солодкою та приємною.

— Євгене! Гов, Євгене!

Упізнав голос брата. Обернувся — той стояв не сам, поряд ще дівчина якась.

— Ходи-но сюди!

Євген неохоче закинув за плече косу, пішов до брата. Придивлявся до дівчини, але вона стояла на фоні призахідного сонця і мов розчинялася в ньому: чим ближче підходив Євген, тим вона ставала невиразнішою, лише все більше світилося волосся довкола її голови. І ті вогняні спалахи вселяли йому підсвідому тривогу.

Підійшовши майже впритул, упізнав Катерину.

Дивилася на нього серйозно й уважно, в погляді її не було ні зла, ані докору — лише пильно дивилася, наче хотіла побачити в ньому щось дуже важливе для себе. З того часу, коли він її бачив востаннє, Катерина стала ще гарнішою — її розквітла краса так і різонула по серцю. Він наче зараз роздивився її по-справжньому, і оібраз Зосі, який заступав йому досі світ увесь, раптом зблід, зів'яв.

— Прошу знайомитись,— сЦзав по-дурному Микола, але Катя одступилася врешті од сонця і перша подала Євгенові руку:

— З приїздом, Женю! — Голос її пролунав, до образи спокійно! — Із щасливим одруженням!

Євген забелькотав щось таке німічне, за що сам себе зненавидів, однак Катя не дала докінчити.

— Ну, мені треба йти...

Вона ще раз, мовби прощаючись, окинула Євгена пильним поглядом, повернулась, пішла. Легко і гордо, по вузькій доріжці, поміж високими травами, і чим більше вона

оддалялася, тим дужче щеміло Євгенове серце.

Потім брати верталися додому. Вертались останніми, луки вже спорожніли, далеко попереду зникла вервечка людей, і над валками, над нескошеними травами плив уже туман — не туман, а щось схоже на ледь помітний серпанок, витканий з прозорої пряжі. Гостро, свіжо пахло скошеною травою. У тих пахощах було щось печальне і болісне, і якийсь невимовний щем пронизував серце.

Євген глянув гостро на брата:

— Ти зустрічаєшся з нею?

— А яке твоє діло? — зухвало відповів Микола.— Ти ж її залишив!

— Не смій! — ухопив брата за руку, шарпонував до себе.

— Іди ти знаєш куди?! І буду зустрічатись!..— видерся Микола.

— Не смій! — чуєш?!

Аж засудомило в руках — вгатити брата. Збити на землю й стоптати.

— Зосьці скажи — не мені! — вигукнув люто Микола.— Яке тобі діло до Каті?

Євген похитнувся, ганяючи жовна,— оволодів нарешті собою.

— Хай уже й так — ходім.— І за якийсь час попросив: — Ти, брате, пробач. Сам не знаю, що скоїлось. Може, од сонця...

— Може,— миролюбивіше муркнув Микола.

Однак, поки Євген гостював у батьків, між братами не зник холодок

Євген поїхав двадцятого червня. А двадцять першого над Тарасівкою лютувала небувала гроза.

Вже з обіду небо зблякло, послушалося, мов павутинням. Тільки не сріблястим і блискучим, а наче припорошеним порохом,— отаким, що висить десь у коморі, в темряві. Павутиння збиралося все більше і більше, воно геть укрило небо, але від того спека не спадала, а навпаки, ще дужче налягала на землю. Сонце аж кипіло, воно вже зависло між землею й небом, і небо було саме по собі, а сонце саме по собі. Підтяти духотою, лежали під яблунями розпластані кури: повибивали ямки, догрібаючись до сирішої землі, розкидали знесилено крила, дихали часто і важко, розтуляючи дзьоби, а в червоних очах ворушилась безтяма. Люди теж позабивалися в хати, де було мов прохолодніше, а худоба, покинувши пашу, збивалась над річкою. Понад степом, над принишклим селом плавилося перегріте повітря, і здавалося: ще хвилина-друга — воно спалахне, і в тому світовому пожежиську згорить усе на попіл.

Згодом на заході з'явилися хмари. То були, власне, ще не хмари, а стовпи якогось пилу чи диму. Руді, аж запечені, вони довго хилиталися на місці, не просуваючись ні вперед, ні назад, не розповзаючись навіть по обрію, лиш поступово темнішали, аж поки стали такими чорними, такими зловісно-похмурими, що аж моторошно на них дивитися. І як тільки наливалися — розбухали отією чорнотою, рушали з місця, нестримно росли вгору, поглинаючи небо, а з-за обрію, їм на підмогу, вивергалось, клублячись, усе нове хмаровиння. Над завмерлою у страхові землею прокотився перший грім. Він був ще далекий, ледь чутний, але стільки погрозової сили вчувалося в ньому, що люди одразу ж кинулися заганяти все живе попід стріхи. Згадуючи всіх

святих, а особливо пророка Іллю, старі баби хрестили вікна та двері, жінки скликали дітей, а чоловіки замикали худобу, зачиняли ворота.

А хмари повзли все вище й вище, лупили без кінця блискавицями. Не встигне одмиготіти одна, як слідом спалахує друга, а то й дві, й од нестерпного тріскоту, здавалося, ось-ось розколеться земля. Хмари насунулися на сонце, поглинули його, і холодна тінь упала одразу на землю.

Спершу налетів ураган. З розбійницьким посвистом, з лютим ревом накинувся на принишкле село, й одразу ж стало темно, як уночі. Хмара пилуки піднялася вгору, в повітрі закружляло обірване з дерев листя, сіно, солома: чиясь курка пронеслася понад хатами зім'ятою ганчіркою. Дерев гнулися до землі, їх ламало, вивертало з корінням, з дахів виривало цілі кулі соломи і здавалося: ще мить — почне валити й хати. А вітер шаленів усе дужче, наче зірвався з цепу.

Потім ринула злива. Водяноюї стіною пройшлась над селом, затопила двори, позаливала вулиці. Довкола аж стугоніло од того потопу, вода зносила тини, заливала дощенту городи. Минуло півгодини, година, а зливи не вщухала, і вже здавалося, ось-ось усе село піде під воду.

Врешті гроза посунула далі на схід: у громовинні, блискавицях. І одразу ж на колгоспному дворі хтось почав щосили бити в рейку. Металевий той зойк лунав тривожно й розпачливо, і люди вискакували з хат хто в чому був.

Іван Приходько вибіг на залитий водою двір. Вулицею, розбрюхуючи каламутну воду, бігли люди: хто з вилами, хто з відром, а хто і з голими руками.

— Що там?! — закричав од порога Іван.

— Горить! Блискавка вдарила!..

Що горить — не розчув Іван. Метнувсь до сараю, висмикнув вила, вискочив на вулицю й одразу ж зіткнувся з Курочкою. Босоногий Курочка біг підстрибом, розбризкуючи на всі боки воду, розмахував порожнім відром.

— А-я-й, загорілося! — закричав він до Йвана, і в його круглих очах спалахував захват.

Люди обганяли одне одного, чим ближче до колгоспного двору, тим людей бігло більше: чоловіки, жінки, діти. Бігло все село, вся Тарасівка, бігли обласкані колгоспом і колгоспом ображені, ті, які вболівали за спільне і яким на спільне було наплювати; бігли працьовиті й ледачі, запальні та байдужі,— бігли всі до одного, бо так уже велося: загориться — все забудь, а біжи гасити пожежу!

Горів стіг сіна, що стояв поруч із стайнею. Вогню не видно, проривався лише назовні біленький, мов пара, димок Дим колихався то в одному місці, то в іншому, наче грався у піжмурки з чоловіками, які металися нагорі, розкидаючи вилами мокре сіно, а по високій, приставленій до стогу драбині вже лізли інші: з вилами, з відрами. Охоплені спільним поривом, вони навіть не думали, що вогонь ось-ось вирветься на волю й можна згоріти в ньому. Дерлись і дерлись, аж поки Твердохліб став одпихати їх од драбини:

— По воду! По воду біжіть!..

Іван кинув вила, ухопив у якоїсь жінки відро, побіг до колодязя. Поперед нього все так же підстрибував Курочка.

— А-я-яй, як ударило!

Поки вернулися, біля стогу запанував уже відносний порядок: люди вишикувались у ланцюжок, передавали одне одному повні відра. Нагорі ж поки в одному місці бухнуло полум'ям. Чоловіки, що були там, одсахнулись назад, позадкували аж на край стогу, щоб у разі чого з'їхати донизу, а найзатятіші, найсміливіші кинулися у вогонь, хлюпаючи з відер воду.

— Води!

Кожен якнайшвидше намагався обернутися з водою, і журавель, що стояв при колодязі, без кінця то опускав свого довгого дзьоба донизу, то піднімав, вихоплюючи відро за відром.

Коли вогонь погасили і розкидали стіг, ще довго не розходились. Розпитували, куди саме вдарила блискавка, хто перший побачив, з повагою й острахом дивилися на Ганжу, який першим поліз у вогонь і тепер був геть осмалений: і брови, і чуприна, і вуса, лизнуло йому навіть щоку, а піджак звисав обгорілими клаптями.

Потім стали розходитись. Останнім повернувся додому Твердохліб. Так натомився, напереживався, що коли дружина поставила вечерю, то й шматок до горла не ліз. Роззувся, скинув мокрий одяг і звалився на ліжку.

Спав як убитий і довго не чув, як хтось відчайдушно тарабанив у шибку. А коли розклепив повіки, то був уже ранок, у вікні хиталося налякане обличчя Нешерета. Твердохліб неохоче залишив постіль, одчинив вікно.

— Володимире Васильовичу, війна!

Була неділя, було двадцять друге червня, був тисяча дев'ятсот сорок перший рік.

Частина ^руга

Якраз перед війною в Тарасівці повісили три репродуктори. Один біля правління, другий коло сільради, а третій аж перед клубом. Репродуктори були мов ієрихонські труби, і на першій порі люди, котрі постарші та пообережніші, обходили їх стороною: ще чого доброго обірветься та голову провалить! Але репродуктори й не думали падати. З ранку до ночі з металевих чорних горлянок то лилися" бравурні марші й пісні, то лунали дужі голоси.

З перших же днів війни біля тих стовпів до пізнього вечора товпилися тарасівці. Вистоювали довго й терпляче, слухаючи новини з фронтів, і жодна сила не могла б їх у цей час зрушити з місця. Одні понуро дивилися в землю, інші журно зітхали, а треті, особливо жінки, з такою надією заглядали в залізний той розтруб, немов сподівалися, що він от-от відкашляється і вже іншим, теплішим і людянішим голосом мовить:

"Твій чоловік, Марфо, живий і здоровий... І твій, Ганно, син... А твій, Одарко, поранений. Тільки не дуже, молодице, журися: рана у нього легка, і він незабаром видужає..."

І навіть у Твердохліба не вистачало духу одганяти од стовпів людей. Хоч надходили жнива, кожна пара рук була на вагу золота. Тим більше що й рук тих робочих помітно

поменшало: в перші ж дні мобілізація вимела із села більшу частину чоловіків. Лишилися тільки ті, що не підійшли за віком, та каліки, та заброньовані: сільське начальство й учителі. То ж Твердохліб, як не мозолили йому очі оті натовпи під репродукторами, поки що мовчав, наказав тільки завідуючому клубом вивісити на вулиці карту Німеччини. Він не мав сумніву, що в найкоротший час наші війська рушать нестримно вперед і перейдуть державні кордони.

— Та наготуй побільше червоних прапорців, щоб було що втикати!

Завклубом протягом двох діб малював на склеєному паперовому полотнищі велику карту вчора ще нам дружньої, а сьогодні ворожої держави. Наготував і прапорців — вистачить аж до Берліна,— та й вивісив карту біля клубу, на великому дощаному щитові, де раніше наклеювалися різні оголошення: яке буде кіно, вистава чи лекція. І карта ота провисіла аж до осінніх дощів: хоч наші війська ішли не вперед, а назад, і німці були вже під боком, ніхто не наважувався її зняти, бо могли, чого доброго, пошити в панікери, а то й у ворожі лазутчики. Лишень Данько Бородай, чоловік трохи мов не сповна розуму, бо завжди що думав, те і ляпав, зустрів якимось завідуючого клубом та й запитав:

— Шьо, багато прапірців змайстрував?

— Та вистачить,— відповів той неохоче.

— То ж втикай теперечки їх собі в задницю!

Бородай не зачепили — не схотіли з дурнем і зв'язуватись, та вже й не до того було.

Аж тоді, як наші вже відступили кудись за Полтаву, а німці до Тарасівки ще не добралися, хтось уночі зірвав оту карту, подер на шмаття та й у землю втоптав: розправився з Німеччиною гітлерівською самотужки. А жаль: колись вона таки й пригодилася б, бо завклубом загинув у сорок третьому році, і більше ніхто змайструвати такої гарної карти не міг.

У перші ж дні війни з району надійшло розпорядження: організувати загін самооборони. Ходили чутки, що німці закидають нам глибоко в тил шпигунів і диверсантів, які намагаються висаджувати в повітря мости, руйнувати залізниці, підпалювати все, що тільки горить, вбивати партійний та радянський актив. До загону ввійшли Іван Приходько, Курочка, Корній Пекельний і ще п'ять чоловіків, які були або інвалідами, або не підпадали поки що під мобілізацію. Зарахували навіть Данька Бородай, Твердохліб лише наказав не давати йому зброї: ні вогнепальної, ні холодної, тож Данько змушений був озброїтись дубовим кийком. Важким, замашним, на кінці шмат обтесаного кореня, з дитячу голову завбільшки. Данько, коли його питали, чим стрілятиме, як здибає німця, нахвалявся:

— Та шьо: мені й стріляти не треба! Я осьо цим як устюжу, то й голова в нього репне!

— А як він чесоне аг автомата?

— А я шьо, стоятиму? Я візьму та й присяду. Данькові ж і пощастило зловити першого диверсанта. Було це так

До об'єктів, що їх мали стерегти самооборонці, належав і отой місток, де минулого

року провалився трактор. Жодного стратегічного значення він, звісно, не мав. їздили по ньому лише на луки по сіно — можна було б не дуже й пильнувати. Та хто його зна, що збреше отому диверсантові в голову. Ану ж візьме та підпалить! Неприємностей потім не оберешся. Тож Нешерет як командир загону наказав ставити біля містка на ніч охорону по одному чоловікові.

В ту ніч випало чергувати Данькові. Десь опівночі, коли саме зайшов місяць і стемніло, хоч в око стрель, йому вчувся мовби якийсь тупіт. Присів, прислухався: і справді тупоче, та ще й од лугу. "Кого це нечиста сила несе?" Збіг з містка, придивився пильніше — вершник. Суне прямо на міст, стременами побрязкує. Кінь височенний, і вершник на ньому горою. "Диверсант!" — так і похолов Бородай. Під'їде оце до мосту та й пожбурить бомбу.

Бородай хотів спершу ноги на плечі та й дременути до села: так йому стало страшно. Та одразу ж схаменувся, що навряд чи й утече. У диверсанта ж напевно гвинтівка, а то й автомат. Тож зібравшись з духом, Бородай і заचाївся при самій дорозі. Пропустив вершника та й улигав його по спині кийком.

Диверсант кулем посунувся на дорогу. Кінь захропів схарапуджено, помчав на луки. Бородай не став його ловити: поки диверсант не прочунявся, він зірвав з нього все реміняччя, спутав йому руки і ноги. Ще й рота заткнув картузом, щоб, як прийде до тям, не гукнув на поміч своїх. Бо хто його зна, скільки їх тиняється луками!

Завдав диверсанта на плечі та й поніс у село. Диверсант був важкий: роз'ївся, видать, на хлібах награбованих, тож Бородай тричі потом сплив, поки допер його до сільради. Аж там, при світлі, роздивилися, що диверсант цей був, мабуть, іще й не з простих: мав на собі міліцейську форму і по одному кубареві в малинових петлицях. Та ще й при боці наган — замаскувався, сучий син, так, що якби вдень, то ніхто й не подумав би, що це не наша людина!

— Ну, дядьку, вертіть дірку під орден! — сказав Бородаєві підліток, який саме чергував у сільраді. Він аж шию звихнув, роздивляючись диверсанта.

— Нашьо мені орден. Хай лучче крамнини дадуть. Поки бігали до Нешерета, поки розгублений Нешерет

додзвонювався до Твердохліба, диверсант нарешті оклигав. Приловчився якось звільнитися од картуза і, як тільки вивільнив рот, одразу став лаятися. Гнув такі матюки, що Нешерет аж рота роззявив: щось мовби й не схоже, щоб німець та вмів так по-нашому...

Розібралися в усьому трохи пізніше, коли до сільради прибіг Твердохліб та подзвонили в район. Диверсантом виявився міліціонер — їздив по селах з інспекцією: перевіряв, як діють загони самооборони. На луки ж потрапив тому, що перед Тарасівкою задрімав у сідлі та й збився з дороги.

Міліціонера одвезли лікуватися в район, а Бородаєві добре намилили голову. Хоча, якщо розсудити по справедливості, то чоловік не дуже був і винен: спробуй розібратися в темряві, хто ще — свій чи чужий.

З початком війни як ніколи виросла в людських очах постать листоноші. Було, що й

до цього нетерпляче чекали на пошту, од дочки чи од сина, але все ж не так. З кожної майже хати хтось пішов на війну: як не батько, то чоловік, як не син, то брат, і тарасівці тепер виглядали свого листоношу, як найдорожчого. Захоче — порадує, а не захоче, то й опечалить. Так ударить по серцю, що будеш потім довіку ходити скарлючений,— не бачити ні неба, ні сонця, тільки гірку чорну землю попід ногами. І якщо раніше Савелій достукувався у ворота чи у хвіртку, гукаючи лінкуватих господарів, то нині й гукати не треба: самі вибігають назустріч.

Тетяна одержала листа на третій тиждень війни. Що пережила, що передумала за оті дні — не хотілось і згадувати. Андрійко ж служив недалеко від кордону: за місяць перед війною натякнув, що вони вирушають на якесь будівництво, тож мама хай не тривожиться, якщо якийсь час не отримуватиме звістки од нього. І Тетяна, коли почалася війна, з усіх сил чіплялася за думку, що син зараз не в отому пеклі, а десь щось буде — подалі од фронту.

Коли ж минув тиждень і другий, а листа не було, надія стала згасати. З Андрійком таки щось скоїлося, коли б усе було гаразд, він давно написав би, і Тетяна вже не знала й сама, що їй робити. Куди бігти, до кого іти, щоб дізнатися, що з її сином.

Якось, повернувшись із школи, надумалася, що Хоменко просто забув їй віддати листа. Могло ж таке статися: лист провалився аж на дно отієї чорної сумки, і Хоменко тягає його, не помічаючи. А чим довше думала про це Тетяна, тим більше переконувалася, що так воно і є. Вона виразно бачила сумку і той лист од сина аж на самому дні, зім'ятий газетами, і вже не могла усидіти в хаті.

Схопилася, поспіхом стала вдягатися.

— Ма, ти куди?

Івась. Він теж згадував брата, допитувався, чому Андрійко не пише. І ще питався у матері, чи Андрійко теж на фронті — очі його світилися при цьому надією: йому так хотілося, щоб брат воював зараз фашистів. Тетяна сердилась на ті дурні запитання, мовби вони могли іакликати на Андрійка біду.

Прямо з порога Тетяна ступила у темряву: ніде й не зблимне. На другий же день війни було оголошено, щоб завішували вікна. І люди затуляли чим тільки могли. Лише на мить блисне де-не-де гостро промінчик світла та одразу й сховається.

Тетяна йшла не з порожніми руками: несла книжку дружині Савелія — Зіні. Зіна давно вже просила почитати, але Тетяна все не давала: це була остання книга, що її читав син перед армією. Тетяна купила цей однотомник Шекспіра в Хоролівці

— Андрійкові в подарунок, і не хотіла, щоб книжка загубилася. Зіна ж була таки досить роззявкувата, могла десь і посіяти. А нині треба ж було хоч чимось пояснити свій неурочний прихід

— Ну, пропало діло! — розсміявся Савелій, коли жінка вхопила книжку— До ранку тепер не засне. Та сідайте, чого ж ви_

Тетяна відповіла, що поспішає додому, однак одразу ж і сіла, бо побачила, сумку. Тетяна не знати що оддала б, аби лишень заглянути всередину!

Погомоніли про се, про те, а більше про війну. Що не так воно діється, як

сподівалися: німці все пруть, а наші одступають. Василина, яка вечеряла разом із своїми квартирантами, почала вже витирати краєчком хустки очі: "Ой горенько, і що ж воно буде!" — але Савелій сказав переконано, що то наші одступають навмисне, аби заманити німців подалі. А тоді як наваляться, то од німця і мокрого місця не лишиться. Йому охоче повірили, бо, по-перше, Савелій не будь-хто, а сам колись воював, а по-друге, дуже ж бо всім хотілося, щоб так воно і було!

— Жаль тільки отих безталанних, котрі марно загинуть!

— зажурилася знову Василина.

Савелій на те сказав: ще жодна війна без жертв не обходилась. Тетяну те гостро кольнуло в серце — згадала Андрійка.

— А ваш усе не пише? — запитала Тетяну Василина.

— Не пише.

— Не журіться, напише,— мовив Савелій— Як тільки получу, одразу вам і принесу.

Подякувавши, Тетяна, засмучена, пішла додому. І ще кілька днів обминав її хату Хоменко. Аж урешті зайшов, просунув у двері голову.

— Олексійвно, тримайте листа!

В Тетяни затремтіли руки і ноги — лист!

Спершу не могла збагнути змісту. Кожне слово, написане сином, гаряче било у груди, наче сам Андрійко промовляв до неї, і важливим було не те, що він говорив, а його живий голос. Ковтаючи сльози, Тетяна припала до листа обличчям і їй здалося, що лист пахне сином.

Андрійко писав, що живий і здоровий і ще не був у боях. Він наче вибачався перед матір'ю, що не понюхав пороху. Тепер усе позаду, вони зайняли вогневий рубіж і з нетерпінням чекають на ворога. Хай мама буде спокійною: далі фашисти не пройдуть!

Лист був дуже короткий: Андрійко, напевне, поспішав. Тетяну вразила якась дорослість у тоні листа, якась чоловіча стриманість. Вона ще раз перечитала лист, аж тоді, подивившись на дату, усвідомила, що син писав його тиждень тому. І радість знову заступилася тривою.

Твердохліб за ці дні схуд, аж осунувся з виду. В перший же день війни подався у Хоролівку. До військкомату.

Там, незважаючи на неділю, товпилося повно народу. Сердиті військові бігали з кабінету в кабінет, кулеметом стукотіла єдина друкарська машинка, Твердохліб пробився до самого військкома:

— Одправляйте добровільно на фронт!

Військком ошелешено (зранку не вилазить з мобілізаційного пекла!) глянув на Твердохліба, не усвідомлюючи, певно, хто перед ним і сидить.

— То як: писати заяву? — натискав Твердохліб. Військком нарешті впізнав гостя.

— Задовольнити ваше прохання не можемо: ви заброньовані.

І скільки Твердохліб його не переконував, стояв на своєму:

— На вас броня. Звертайтеся в райком.

В райкомі ж наказали повертатися в колгосп. Людей у нас і так мало. До того ж

навіть чи доведеться всім, кого зараз мобілізують, понюхати пороху. Кадрові наші частини вже, напевно, перейшли кордон і б'ють знахабнілого ворога на його території.

— Є дані, що в самій Німеччині ось-ось вибухне повстання,— сказали під великим секретом Твердохлібові.—

Німецький пролетаріат не потерпить нападу на першу в світі робітничо-селянську державу.

Так і не вдалося Твердохлібіві переконати начальство — мусив повертатися назад у село, щяв понурий, як пугач, кляв і військкомат, і райкомівців. Кілька днів ходив хмара хмарою. Слухав зведення про оборонні бої нашої армії, про те, що командир такий-то атакував із своїм взводом вогневий рубіж і знищив дощенту всіх ворогів; а полонений бортмеханік ГТауль Гофбауер посвідчив, що німецькі солдати йдуть у бій під загрозою розстрілу. Слухав оте все Твердохліб, і в нього руки свербіли лягти за кулемет чи гвинтівку та й показати ворогам, на що він здатний. На обережні ж роздуми вголос дядьків, що минув тиждень, а наші щось не поспішають кордон переходити, запитував:

— Зведення читали? Скільки за тиждень знищено ворожої техніки? Дві з половиною тисячі одних лише танків та півтори — літаків! А гармат та іншої зброї? То як ви думаєте: потрібен на це час чи не потрібен?

Дядьки казали: аякже, потрібен.

— Ось зачекайте ще трохи: перемелють усю техніку — поженуть фашистів аж до Берліна!

Коли одержав команду за тиждень зібрати й обмолотити хліб, то аж зрадів: тепер він покаже отим, у районі, на що здатний! Кістками ляже, а впорається!

У той же вечір скликав актив, намітив, кому що робити. На жатки — підлітків, а чоловіків, які поки що не в армії, включно аж до дідів, озброїти косами. І всіх, хто тільки може ходити,— до жаток, до підвід, до молотарки.

— Об'являємо загальну мобілізацію на жнива!

Хтось натякнув на вчителів. Твердохліб сказав, що вийдуть і вчителі, і учні, котрі старші: занять же нема все одно, то хай попрацюють.

Під кінець згадав іще одне — затримав завмага:

— Організуємо дві ятки у полі. Продавать будемо тільки тим, хто на жнивах. Ясно?

— Та мовби ясно...

— Завтра ж візьміть дві підводи й паняйте в район. Я там домовився: дадуть іще солі, цукру та сірників.

По інших селах в перший же день розмели все до дрібки: запасалися на всяк випадок. Твердохліб же, коли йому передали, що коїться у крамниці, не вагавсь і хвилини: взяв комірника, заступника, бухгалтера — всіх, хто підвернувся під руку, і біжка у село. І добре, що прибіг не один,— одного затоптали б.

Душаться, лаються, один одного за петельки хапають — не люди, а звірі!

— Не давайте по пуду — по пуду не хватить!..

— Моя черга!.. Мені!..

— Ану одступись, твою душу!..

— Мамонько, та що ж це таке?! Та куди ж ви мене одпихаєте?!

Навалюються, аж прилавок тріщить. Той видається надвір, притискаючи до грудей пів'ящика мила, той цупить торбу солі, а той лише підбігає до крамниці з порожнім мішком:

— Хто тут первий? — і головою у натовп: ану, чия візьме! Твердохліб насилу пробивсь до прилавка:

— Зачиняй крамницю! Натовп так і вибухнув галасом:

— Не зачиняй!.. Нема такого закону!..

— Хто там рота дере?! — звівся навшпиньки Твердохліб.— Дядько Олексю, ви паніку розводите?

— Та нащо мені паніка — мені сірників... Покричали, покричали — затихли. Особливо коли

Твердохліб об'явив, що найголосніших крикунів одправить одразу ж у район, як панікерів. Знали: Твердохліб на вітер слова не кине — не пожаліє підводи.

І зараз хвалив себе Твердохліб, що зберіг сірники, мило, сіль. Треба тільки припилувати, щоб торгували з розумом: хто працюватиме краще, тому більше й давати. Накаже бригадирам, токовому писати записки, без записки щоб і не потикалися.

Тетяна вийшла на поле й старалася з усіх сил: тягала снопи не присідаючи аж до обіду, бо їй здавалося, що чим запопадливіше працюватиме, тим легше буде синові на тому далекому фронті.

Сім днів ходила в поле. Сім днів, з раннього ранку до пізнього вечора, коли вже зовсім стемніло, вся Тарасівка була на жнивах, і по спорожнілих вулицях гуляли тільки кури та вряди-годи пробіжить мале дитинча. Ще ніколи, здається, так не працювали тарасівці. Нешерет, який теж не злавив із жатки, невесело жартував:

— Оце якби на кожні жнива та по війні, то бригадирам нічого й робити було б!

Обідали теж серед г/оля, щоб не гаяти часу. Твердохліб розпорядився готувати на всіх, щодня кололи кабана, у великих казанах варили густий наваристий борщ, а на друге — молочну кашу або узвар. Старші їли мовчки і журно, мов на поминках: у кожного ж хтось був на війні, а молодим і горенька мало: як зберуться довкола мисок, пирскають, пирскають, а тоді й ну реготати.

— Ото дурносміхи! — осудливо старші.— їм хоч війна, хоч чума — аби лишень зуби скалити!

Тетяні той сміх здавався сзятотатством: як можна сміятися, коли десь гинуть люди?..

Андрій Світличний зустрів війну на старому кордоні.

Полк, у який він потрапив служити, саме перед війною почав споруджувати доти. Точніше — не самі доти, доти пізніше споруджуватиме спеціальна військова частина, вони ж довбали глибочезні, мов кратери, котловани в неподатливому кам'янистому ґрунті. Часом хотілося кинути кайло, упасти й заплакати од безсилля, відчаю.

Досі Андрієві здавалося, нема нічого важчого, ніж муштра в армії. Оті щоденні

походи-переходи з повною викладкою, форсовані марші, оте вічне "раз-два", під яке засинаєш, оті сердиті голоси командирів, що рояться над головою,— словом, та важка військова буденщина, в якій варився Андрій з осені сорокового і яка мала зробити з молодого незграбного хлопця взірцевого воїна. Але все те не могло ні в яке порівняння йти із "сидінням на дотах".

Можливо, було б легше, аби не сонце. Як можна зненавидіти сонце, Андрій зрозумів лише тут, в оцій задушливій ямі з високими прямовисними стінами. Напалена, нажарена яма не встигала охолонути навіть за ніч. Вони щоранку опускалися в неї, як грішники в пекло. І тут за них бралось сонце.

Одразу ж спивало всю прохолоду, не лишаючи їм і краплини. І чим вище піднімалося над головами, тим дужче смалило, немов затялося спалити їх дощенту. Жалило в голову, в плечі, в напружені спini, било полум'ям у пересохле, вкрите сіллю обличчя. В голові млоїлось, а залізо нагрівалося так, що обпікало долоні.

А тут ще пилюка. Біла, мов борошно, вона з ранку до вечора висла над головами, набивалася в ніздрі, у рот, роз'їдала набряклі повіки. Після роботи вони довго витіпували гімнастерки й штани, відхаркувалися та відпльовувалися і стрімголов скочувалися вниз, до води. Річка мало не закипала од розпарених тіл, і довго потім молодші командири бігали понад берегом, виганяючи бійців із води.

Андрійко завжди вилазив серед останніх. Запливав щонайдалі, до протилежного берега, долаючи стрімку бистрину, а помкомвзводу, який не вмів плавати і тому боявся, що хтось обов'язково втопить, квочкою метався по берегу, кричав услід:

— Світличний, назад!

У помкомвзводу був такий голос, що якби понатужився та крикнув як слід, то поглухли б усі.

І Андрійко хоч-не-хоч мусив повертати назад.

Поспіхом вилазив на берег, хапав гарячу одіж, а помкомвзводу розлючено підлітав до Андрійка:

— Марш у стрій! Два дні без купання!..

Не раз і не два, сидячи на березі, сумно дивився Андрійко, як купаються інші. Клявся, що наступного разу не одпливатиме далеко від берега. Але клятви тієї вистачало тільки до того, як він залазив у воду.

Потім вони піднімалися строем: повзводно, поротно, побатальйонно — крутою дорогою вгору. Біла кам'яниста дорога в'юнилася попід невеликим селом, із хат щоразу вискакували жінки та дівчата, і бійці враз підтягувалися, а молодші командири випинали і так випнуті груди. І обов'язково лунала команда співати пісню!..

Колона вибухала піснею, пісня виносила її аж нагору, туди, де починався ліс і де розташувався полк. Повзводно, поротно, побатальйонно червоноармійці вливалися до лісу, розтікалися поміж наметами. Стрій дрібнівся, розсипався, з батальйонів відділялися роти, роти розпадалися на взводи, і вже тоненькі ниточки відділень крокували кожен до свого намету.

— Відділення, стій! Р-р-рівняйсь! Струнко! Потім жадане:

— Вільно! Р-р-розійдись!

Аж тепер солдат хоч ненадовго належав самому собі, міг робити що завгодно.

Щоб не заснути, Андрій заходжувався писати додому листа.

Не писав уже давно. Відчуваючи свою провину, намагався написати побільше, але думка ворушилася млява весь час хилило на сон. Не докінчивши листа, одкладав його на завтра, хай уже допише, як виспить.

Обважніла голова хилилася донизу, самі собою злипалися повіки. До відбою ж було ще не менше двох годин. Щоб не заснути, Андрій звівся й вийшов з намету.

Ліс повнився тихими натомленими голосами бійців. Лежачи побіля наметів, на м'якій прохолодній траві, гомоніли про се та про те, відганяючи сон. Андрій, проходячи мимо, чув то уривки фраз, то приглушений — сміх. Дехто просто лежав горічерева, заклавши руки під голову, а дехто й цигарку тримав у зубах — пахкав безжурно. Андрійко враз пригадав, що він пообіцяв оддати свою пачку тютюну землякові з сусіднього взводу, бо сам не палив, і повернув був назад, до намету. Тут його й гукнув Вано Барташвілі — иайщиріший товариш.

Вано сидів у гурті земляків, таких же, як і сам, молоденьких грузинів. Розкидані по ротах і взводах, вони намагались, однак, за найменшої нагоди триматися гурту, а в неділю та свята вже обов'язково збиралися до купи. Часто бралися співати пісень, і тоді вся казарма стихала, слухаючи тужні й низькі чоловічі голоси. Андрійов земляк, на п'ять років старший од нього, рядовий Гнат Шевченко, зворушено водив бровами й кивав головою:

— Гарно співають!

Андрій подружився з Вано відтоді, як узявся вивчати грузинську мову. З мовою нічого не вийшло — бракувало на це часу, але невдала ця спроба зблизила Вано й Андрія. Згодом він став помічати, що й інші грузини прихильно поглядають на нього. Й одного разу, коли з Андрієм сталося нещастя: украв хтось пілотку, дружно взялися йому допомогти. І коли помкомвзводу наступної неділі поліз на турнік, поклавши перед цим новеньку пілотку на лаву, то її одразу ж не стало.

А Вано того ж вечора таємниче одкликав Андрійка, подав йому новеньку пілотку:

— Носи на здоров'я!

— Помкомвзводу ж упізнає! — завагався Андрійко.

— Та не впізнає! — аж розсердився Вано.— Ми що, дурні, помкомвзводову пілотку давати?

Вано, коли гарячкував, завжди збивався із правильної вимови на ламану, трохи кумедну.

Андрій догадувався, чого цього разу затримав його Вано Барташвілі: завтра тому сповняється дев'ятнадцять років. Протягом місяця одержував посилки з дому: у високих, не бачених досі Андрієм пляшках біле й червоне вино, сушені фрукти, домашнє печиво. Приклацуючи язиком, показував Світличному то одну пляшку, то другу:

— "Цінандалі"! "Мукузані"! "Сапераві"! "Хванчкара"!.. Цілував пучки пальців,

демонструючи, які смачні оті вина.

Чорні очі його блищали, над червоними соковитими вустами задоволено ворухилися молоденькі вусики. Андрій розділив щире захоплення товариша: не те що знався на винах, він і краплини досі до рота не брав, але його заворожували романтичні ті назви, що дихали казковою Грузією.

Вано сказав, що зберуться завтра перед обідом, подалі од наметів, на галявині.

— А помкомвзводу дозволив? — спитав занепокоєно Андрій: помкомвзводу був для кожного з бійців найбільшим начальством.

— Сам обіцяв прийти,— заспокоїв Вано товариша. Вано, іще раз нагадавши: "Тож завтра перед обідом!" —

подався до своїх земляків. Андрій же знову згадав про махорку і повернув до намету.

— Товаришу боець!

Різкий оклик ударив по нервах Андрія. Став, сторопілий, механічно виструнчився.

— Чому не віддаєте честь?

Молодший лейтенант, їх кілька чоловік прибуло в сусідню роту з училища.

— Ви що, Статуту не знаєте?

Андрій мовчить: з гіркого досвіду знає— що б не сказав, усе обернеться проти нього.

— Поверніться і привітайтеся як належиться!

— Єсть! — бадьоро говорить Андрійко. Одходить од командира на потрібну відстань, повертається, рубає стройовою. За три кроки од командира права рука злітає до скроні, ліва прироста до стегна.

— Доповісте вашому командирові, що я вам дав два позачергові наряди. Повторіть!

— Єсть доповісти! — повторює якомога бадьоріше Андрій.

— Можете йти!

Настрій зіпсовано. Андрій уже й не думає нести землякові тютюн: забивається в намет, сідає понуро на пеньок. Це ж доповісти помкомвзводові — обов'язково пошле на кухню. Коли ж пригадав, що завтра Вано іменинник, а ввечері кіно: Вано обіцяв познайомити з отією білявою дівчиною, яка разом з подружками приходила до них із села,— зовсім тяжко стало Андрієві.

Урешті вирішує нічого не доповідати помкомвзводові Скаже аж післязавтра вранці. Хоч і ризикуватиме одержати зайвий наряд, коли впливе правда, зате побуває на іменинах у товариша і познайомиться з дівчиною. І допише мамі лист.

Пролунав нарешті довгожданний сигнал відбою. Зметнувся понад лісом, дзвінкоголосий, як птах, опустився до річки. Там, над сонною водою, й завмер. Порожні досі намети враз наповнилися рухом, гомоном, на тонких брезентових стінах затанцювали тіні: бійці вкладалися спати. Одна по одній гасли свічки, намети мов провалювалися в темряву, в сон. Лише край військового табору горіло багаття — у червоних відблисках танцювали дерева: там була кухня. •

Коли пролунав сигнал, Андрій похапцем роздягнувся, одразу ж шаснув у постіль.

Не встигли й'свічку погасити, як він уже спав. Спав міцно, без сновидінь, ме[ітвим сном молодой людини, до того ж натомленої, тому не чув, як у ледь поблідлому небі

0 четвертій ранку загули літаки.

їх летіло так багато, що все небо виповнилося гулом, гул той уже не вмщався у ньому, і стривожені днювальні, які дрімали біля одвічних тумбочок, повискакували з наметів, позадирали до неба обличчя. Вони ще не знали, чиї оті літаки,— не могли допустити навіть думки, що то летить ворог. Були певні — це наші, і, крім дитячого захоплення, не було більше нічого на їхніх молоденьких лицах.

Андрій же, незважаючи на той гул, продовжував непробудно спати. Не прокинувся він навіть, коли затряслась, задвигтіла земля. Схопився лишень тоді, як налякані днювальні в один голос закричали: "До зброї!"

Андрій спросоння подумав, що це — землетрус. Точнісінько такий, що його пережив цієї зими, коли їх серед ночі поскидало з ліжок на підлогу, а приміщення одразу ж наповнилося пилом,

1 вгорі, через усю стелю, побігла загрозлива тріщина. Тоді теж днювальні кричали дико: "До зброї!" Бійці вискакували босі, у самій білизні на мороз і довго не наважувалися повернутися до казарми. Тож Андрієві здалося, що він знову в казармі, і знову землетрус, і над його головою, через усю стелю, повзе-розповзається тріщина.

Скрізь поміж наметами маячили постаті бійців. Усі з гвинтівками, протигазами, бо вже коли пролунала тривога — хапай спершу зброю, а тоді — решту. Андрій теж виволік важкий ручний кулемет — він був першим номером, а Вано, який спав із ним поруч і йшов у строю одразу за ним, вискочив з гвинтівкою і дисками до кулемета.

— Р-р-рівняйсь!..

Бійці вишикувалися: кожне відділення біля свого намету. Дивилися не на молодших командирів, які подавали голосні сердиті команди, а туди, на схід, де гуркотіло й гримотіло, двигтіло з такою могутньою силою, немов хтось заходився розвалювати землю. Там уже підіймалася, розтікалась по небосхилу кривава заграва. Заграву видно було навіть з лісу — так високо вона піднялась. У громовинні, ревищі, в стовпах полум'я й диму народжувався ранок.

Хтось сказав, що гуркіт і полум'я саме там, де аеродром. Хоч аеродром той вважався суворо засекреченим, проте кожен борець знав про нього. Андрійко навіть бачив його, як полк проходив мимо — величезне поле, приземисті коробки ангарів та служб, нескінченні ряди літаків, укритих брезентом.

— Бомблять. Аеродром бомблять".— прокотилось рядами.

— Хто там бомбить! — заперечували інші.— Це просто маневри. Якби бомбили, то зенітки стріляли б...

Усі враз подивилися на командирів, чекаючи од них ясної відповіді. Та командири, хоч і бадьорилися, не знали, певно, й самі, що там діється. їм лишалося тільки походжати перед строем та чекати команди згори.

Незабаром гуркіт ушух, небо знову наповнилося гулом. Уже зовсім розвиднілось — бійці виразно побачили хрести на літаках, що поверталися. Літаків було дуже багато,

одні з них летіли вище, інші нижче, однак всі вони прямували на захід.

І тоді пролунало слово "війна". Хто його перший вимовив, годі було дошукуватися, але, раз народившись, воно вже не хотіло щезнути. Перескакувало од бійця до бійця, спершу більш цікаве, аніж жахне, бо молоденькі бійці, які його вимовляли, ще не могли його осмислити, не могли уявити, що воно значить насправді. Для більшості слово це було навіть звабним — воно несло надію на те, що врешті закінчиться наостогидле "сидіння на дотах" і розпочнеться інше, яскраве й небуденне життя, повне романтичних пригод. Ламаючи стрій, бійці заговорили всі враз, заперечалися, чиї то літаки: румунські чи німецькі, і яку з цих країн вони воюватимуть. Розгублені командири вже не знали, що й робити: їх теж приголомшив вигляд отих літаків із хрестами на фюзеляжах, на крилах.

Лише десь о дев'ятій ранку весь полк було вишикувано і оголошено, що фашистська Німеччина без попередження напала на Радянський Союз.

Після цього одразу ж надійшла команда згортати намети і виступати з лісу. .

Збуджені до краю, бійці швидко збиралися, перемовляючись. Найгарячіші голови твердили, що всі вони сьогодні ж вирушать до кордону; тверезіші заперечували — сьогодні, мовляв, не встигнуть.

Хтось запитав, як хлопці думають: скільки протримається ворог. Думки були різні: одні називали тиждень, інші — місяць, а того, що бовкнув "півроку" дружно висміяли, обізвавши панікером і боягузом.

— Та я ж так, не подумавши, } — виправдовувався неборака.

— Думати треба, що говориш! — строго сказав помкомвзводу — З таким настроєм знаєте куди докотитися можна?

Помкомвзводу мав дуже войовничий вид, і бійці з повагою дивилися на нього.

КОЛИ намети було упаковано, надійшло інше розпорядження: з лісу нікуди не йти, чекати нової команди на місці. Не було тільки уточнено, як чекати, і бійці довго стояли в шеренгах, аж поки десь перед обходом їм дозволили зіставити в піраміди гвинтівки.

Тоді ж Андрій згадав про лист. Дістав з кишені недописаний аркуш паперу, наспіх дописав, що розпочалася війна і вони вирушають на фронт. Детальніше напише трохи пізніше. Попросивши дозволу командира, побіг до ротного листоноші. Віддаючи йому складений акуратно трикутник, Андрій не знав, що лист цей так і не дійде додому: згорить десь під Житомиром разом з поштовим вагоном.

Вано ж тим часом журився, що пропали його іменини. Зараз, коли почалася війна, годі було й думати, щоб сісти почаркувати. Це б межувало зі зрадою.

— Нічого: от розтрощимо ворога, тоді разом усе й відсвяткуємо, — утішив його командир відділення. — Потерпи трохи.

Він, як і всі командири, тримався молодцем, а на них дивлячись, молодцювато трималися і бійці.

Чекали машин з боєприпасами, а вони чомусь затримувались. Прочекали день, дочекали другий, хвалькуватість потроху злиняла — немає ж нічого гіршого, ніж отаке непевне чекання. До того ж довелося дві ночі підряд спати на землі просто неба.

Хоч ночі були й теплі, але в лісі стояло вологе повітря, і всі перед ранком мерзли.

Аж третього дня появилася колона з боеприпасами, її зустріли голосним радісним "ура!"

Кожному бійцеві було видано по дві гранати РГД, по два довгі запали, а також металеві, посічені нарізками чохла для більшого бою. Гранати треба було носити окремо, разом із чохлами на них, запали, замотані у м'яку ганчірку в нагрудній кишені.

Потім видавали набої. Набої лежали у великих коробках із цинку були вони дуже красиві, і кожен намагався захопити якомога більше. Андрієві й Вано дісталася цілісінька коробка. Спершу зарядили великі й плескаті, як сковороди, магазини до кулемета, потім десятизарядні магазини до гвинтівки Вано, решту — зсипали до речових мішків.

Отепер уже можна було й воювати! Гранати приємно обтяжували ремінь. Крім них — ще два патронташі, і плескатий, у ножнах, багнет, і гіанцева лопатка.

Десь перед обідом полк нарешті вишикувався і рушив на фронт. Так принаймні гадали усі, од рядових бійців до командирів. Але вище командування мало свої наміри, і полк протягом шести діб тільки те й робив, що пересувався форсованими маршами вздовж старого кордону: спершу вгору по течії Дністра, потім униз, потім знову вгору.

То були важкі, виснажливі марші. По сорок, по п'ятдесят кілометрів на добу — в спеку, в пилюку, під нещадним сонцем, з кулеметами, гвинтівками, скатами, протигазами, з ущерть набитими речовими мішками, які важчали з кожним кроком.

Андрієві в його відділенні діставалося найбільше: волік на собі кулемет, аж плечі німіли. Він дуже схуд, запалі очі взялися синцями, і коли, траплялося, проходили селом, то жінки, побачивши Андрія, починали плакати.

На сьому добу їх привели туди ж, звідки вони тиждень тому і вирушили: до того самого лісу. Тільки тепер їх не повели у ліс (там стояли гармати), а розвели побатальйонно, поротно, повзводно по лівому березі Дністра та й наказали окопуватись.

— Нащо окопуватися? — сичав Вано, швиргаючи люто землю на бруствер. Він теж дуже схуд, видовжене обличчя його аж почорніло, тоненькі вусики сердито посіпувалися над потрісканими од спеки губами. — Хто сказав окопатись? Де фашисти, а де ми!"

Андрій перелякано цитював на нього, щоб не почув помкомвзводу, а сам теж дивувався: навіщо їх привели сюди — за десятки кілометрів од далекого фронту. Він, як і більшість бійців, був переконаний, що ворога нізащо не пропустять сюди, до Дністра, але наказ є наказ, його треба виконувати, а не обговорювати. Тож Андрій протягом дня старанно заривався у землю, а праворуч і ліворуч од нього і по всьому березі, що круто обривався до води, то витикалися, то зникали стрижені голови, зблискувало залізо, вилітали шматки білої глини: півторамісячне "сидіння на дотах" стало доброю школою.

Полк до вечора й окопався. Уздовж річки, скільки бачило око, звивалися глибокі траншеї, округлі окопи зі старанно викладеними брустверами, з бійницями, прорубаними в глині.

І вже в тих бійницях ЛЯГЛИ перші гвинтівки, у нішах стали рядками гранати, а ще нижче — скатки, речові мішки, протигази.

Андрійко теж виставив на брусвері кулемет, приклався, поводив сюди-туди довгим стволом: стріляти буде зручно. Тепер хай тільки поткнуться.

Чекали німців п'ягть діб. Бійці аж пухли од сну, ворушилися сонними мухами по траншеях, а вдень, пороздягавшись до пояса, смажилися на сонці. Вважалося, що вивчають матеріальну частину гвинтівок та кулеметів, але все було сто разів вивчено, кожен із зав'язаними очима міг би розібрати й скласти гвинтівку, тож розмовляли здебільшого про речі далекі, зовсім не причетні до військових занять.

Жвавішали тільки тоді, коли підходив замполіт: цей обов'язково принесе якусь свіжу новину про події на фронті. Замполіт лише цієї весни закінчив полкову школу, він був усього на рік старший од Вано та Андрія і мав таке ж юне, що не знало ще бритви, обличчя, але в петлицях блищало аж по чотири трикутники, на рукавах нашито по зірці. Отже, він мав знати набагато більше, ніж борець. До того ж на голові у нього кашкет, а не пілотка, а поверх гімнастерки — нова портупея.

Замполіт про що говорив, а про що і промовчував, і промовчування оте було красномовніше слів. З розмови з ним бійці виносили одне: наші війська б'ють ворога — на всіх напрямках, а якщо фашистам де й пощастило перейти кордон, то ненадовго.

Бійці охоче слухали замполіта, вони просто п'яніли од його слів. І знову нетерпеливі запитання: чому ж їх тримають отут, в не потрібних нікому окопах? На те у замполіта була одна відповідь:

— Так треба.

Наступного листа — його отримала Тетяна — Андрійко написав третього дня, коли відпочив та відіспався. А ще через два дні на протилежному лісистому березі появилися німці.

Почалося все з того, що з самого ранку над ними став кружляти дивовижний літак. Наче два літаки взяли та й стулились до купи — з двома фюзеляжами. Пізніше літак прозвуть "рамою", або "старшиною" за здатність хвилина в хвилину появлятися над нашими окопами. Над траншеями знялася рясна стрілянина: били з кулеметів, стріляли з гвинтівок, навіть з пістолетів. Сотні, тисячі куль летіли угору, а клята машина й не думала падати. Літала, хоча б тобі що: навіть не звернула убік, наче не по ній і стріляли. І коли літак, накружлявшись досхочу, полетів геть, над оповитими пороховим димом траншеями то тут, то там нервово ляскав постріл, а вслід лунало сердите: "Одставить!" Бійці, розчаровані, довго дивилися в той бік, куди зник літак, перемовлялися голосно й збуджено.

Потім по траншеях прокотилася чутка, що ворог уже на тому березі. Забігали, заметушилися знервовані командири, наказуючи, щоб ніхто не витикався з окопів, бійці припали до гвинтівок і кулеметів. Та ворог не давав про себе знати жодним рухом: причаївся в густому лісі, що збігав аж до берега.

"Рама" літала і другого, і третього дня. Методично й спокійно, мов по ній і не стріляли, лише одного разу, коли їй, мабуть, таки допекли, вильнула роздвоєним

корпусом, висипала низку важких чорних краплин. Краплини з вищанням понеслися донизу, і не встигли бійці роздивитися, що то таке, як раз за разом ударили вибухи.

Андрій не встиг навіть злякатися. Його штовхнуло в груди, ударило об стінку, порснуло грудням по шолому. Коли він отямився, "рама" вже зникла, а вповдовж траншей ламаним ланцюжком куріли неглибокі ямки. Аж тоді Андрій зрозумів, що то були бомби. З гострою цікавістю роздивлявся він паруючі рудуваті вирви, принохувався до незнайомого досі канудно-солодкого, гіркуватого запаху. Але страху так і не відчував, бо ж ті бомби ніяк не в'язалися в його уяві зі смертю, тим більше що ніхто з бійців не постраждав.

Із страхом він познайомився пізніше, другого дня, о п'ятій ранку, коли на протилежному березі раптом замиготіло, забухкотіло і з білого неба густо посипалися снаряди та міни.

За якусь мить досі спокійний, дрімотливий ранок щез у смертоносному вихорі вибухів, витті снарядів та мін, хурчання осколків. Пилюка стала стіною понад траншеями, задвиготіла, затрусилася земля, бійці, задихаючись од ядушного диму, щосили притискалися до стінок окопів. Здавалося: ще мить, ще хвилина — і берег не витримає, обвалиться в річку.

А міни, снаряди падали: в гуркіт, у ревище, в стогін. Це вже був не обстріл, а якась вакханалія вогню, диму і вибухів, у якій не було місця живому. Оглушені, приголомшені, Вано й Андрій забилися аж на дно окопу, позалазили головами в шоломи і лише здригалися, коли особливо близько лунав оглушливий вибух. Туті гарячі хвилі вільно гуляли траншеями, у вухах дзвеніло, гриміло, вищало, в заціпленому мозку — жодної думки, окрім гарячої, як сама кров, молитви: "Тільки не в мене! Тільки не в мене!.."

Вони отак і просиділи б на дні напівзасипаного окопу заціпенілі, аби не помкомвзводу: охриплий, страшний, він ускочив до них в окоп, стусонув одного, другого. Він щось кричав, люто роздираючи рота, і але вони нічого не чули, оглушені, все ще сиділи на дні рятівного окопу, дивлячись перелякано знизу вверх на помкомвзводу. Тоді він ухопив Андрія за петельки, підняв його на ноги, повернув обличчям до кулемета і проревів у самісіньке вухо:

— Стріляй! Стріляй!..

Аж тепер Андрій зрозумів, що помкомвзводу хоче од нього. Він боязко виглянув з окопу і тоді усвідомив, що снаряди й міни вже не вибухають довкола, вони виють і стогнуть далі, вглиб, а тут лише колишеться дим, смугами стікає донизу, на воду. І там, на воді, біля протилежного берега, гойдаються якісь дивовижні круглі предмети, а біля них метушаться люди у сірому, їх було дуже багато, вони густо всіяли берег, вони бігали не криючись, а з лісу вихлюпувалися все нові й нові натовпи, несучи на руках ті ж чорні округлі предмети, що були й на воді. І поки Андрій зрозумів, що то — надувні човни, ті, що гойдалися при березі, почали одштовхуватись і, зблискуючи короткими веслами, попливли прямо на нього. Як тільки вони попливли, протилежний берег сипонув стріляниною. Стріляли ті, що на березі, і ті, які сиділи в човнах, навіть ті, що

вибігали з лісу. Над понівеченими, подовбаними, напівзасипаними траншеями заспівали, затьохкали, зачмокали кулі. І коли б Андрій не встиг перед цим взятися за кулемет, він би не витримав: знову присів би на дно окопу.

Тепер же він чув лише свій кулемет. Досі холодний, німий, кулемет враз ожив, затремтів, затрусився гаряче й зло, і злість та передалася Андрієві. Примруживши очі, Андрій бив довгими чергами, бив по човнах, по німцях на протилежному березі, і коли побачив, як легко вони помирають, то страх геть розвіявся перед мстивою радістю. Він бив і бив, натискаючи на гашетку, і схаменувсь лише тоді, коли сухо клацнув затвор і кулемет замовк. До нього знову донеслися чужі, наші й з того берега постріли.

Андрій поспішно зірвав порожній диск, закричав до товариша, що стріляв поруч:

— Диск! Давай диск!..

Вано подав диск, щось вигукнув, показуючи рукою вперед і трохи ліворуч. Андрій глянув у той бік і майже коло самого берега побачив надувний чорний човен, переповнений німцями: одні ще гребли, інші вже звелися, готуючись стрибати на землю. Вода кипіла довкола од куль, а човен був мов заворожений.

Андрій шарпонував кулемет, розвернув його ліворуч.

Де пройшла перша черга, так і не міг роздивитись. Лише за другою човен раптом осів одним боком, і фашисти, падаючи, почали дертися на протилежний, що піднявся високо над водою, борт. Андрій полосонував ще раз і ще. Він бив, поки в тому місці не лишилося нічого, хоча б не міг сказати напевно, він то вціляв чи інші. А коли знову замовк кулемет, повернувся до Вано за черговим диском.

Та диск уже був непотрібний: бій так же раптово ущух, як і розпочався. Ще лящали постріли з нашого боку, а протилежний берег мов вимело. Наче щойно там і не юрмилися німці. Лише посеред річки погойдувались напівзатоплені човни, і на них перевисали у воду мертві солдати. І часом здавалося, що вони зовсім не мертві, що вони перехилилися напиться води: пили і все не могли вгамувати спрагу. Підхоплені течією, човни швидко пливли за водою, а бійці, які щойно стріляли у них, з острахом дивилися на мертвих.

Траншеями уже снували командири, перевіряючи, хто живий, хто убитий. І санітари бігцем пронесли першого тяжкопораненого: вся голова у бинтах, забинтоване обличчя і очі, лише там, де мав бути рот, лишилася закривавлена вузька щілина: і з щілини тієї проривався болісний стогін. Легкопоранені вибиралися самі: видиралися з траншей, піднімалися відкрито угору, наче те, що вони вже вибули із строю, захищало їх од куль з того берега. Туди ж, догори, на ротний КП, побігли зв'язкові: ці пригиналися, бо не були поранені, отже, по них могли й стріляти. Згори їм назустріч спускалися бійці з ящиками набоїв, гранат, з мішками і відрами запізнілого сніданку. І вже чийсь дзвінкий, збуджений голос без кінця примовляв, як вони дали прикурити фашистам: більше не сунуться. За отим збудженням ніхто не чув, як із заходу високо в небі, став наростати погрозовий гул. А коли почули, то вже було пізно: прямо над головами пливли літаки — трійка за трійкою, ключ за ключем, і земля задзвеніла од реву моторів.

Літаки, здавалося, летіли вглиб, повз наші окопи, але раптом наче роздумали: почали розвертатися, лаштуючись у ланцюжок.

Все затихло, замерло внизу. З окопів лише витикалися бліді, задерті до неба обличчя з застиглими поглядами, а над траншеями наче залягла холодна тінь.

— Ну, тепер начувайся! — вигукнув хтось перелякано. Літаки одразу ж один за одним стали падати донизу, на ще гарячі од бою траншеї. Зі свистом і ревом неслися до землі машини з пронизливим, несамовитим виттям, од якого кров холонула в жилах і терпли потилиці. Андрій знову забився на дно окопу, до нього тулився Ван, і що нижче падав літак, то дужче вони притискалися один до одного, обом уже починало здаватися, що довкола нікого немає, що лишилися тільки вони — двоє. Та ще літак, який, виючи, падав просто на них.

Потім були наче завислі в повітрі чорні веретеноподібні тіла, що одірвалися од щезлого кудись літака; тіла ті на мить зависли в повітрі, а потім стали падати донизу. Андрій скільки міг утиснувся в стінку, і стінка тремтіла, мов у пропасниці, а невидимі тепер веретена розтинали повітря прямо над головою, і свист од них став такий нестерпний, що хлопець, обхопивши каску руками, згорбився, ввіткнувся обличчям у стінку.

Отямився од того, що дуже дерло в горлі. Пахло їдким гаром і ще чимось нудотливим, груди були мов здавлені тугим обручем, серце гупало так, аж боліло в горлі. Голова наче розпухла — тупа й важка. Андрій насилу здер з неї каску.

Звівся на коліна, а на ноги стати на міг: вони підгиналися, огидно тремтіли. І весь він дрижав, мов після тяжкої хвороби, і перед очима пливла-пливла стінка окопу.

Чіпляючись за стінку, врешті звівся. Глибокий до цього окоп був тепер йому лише по пояс. Андрій вхопився за бруствер, хитаючись, подивився довкола, і перед очима все попливло, як на каруселі. Перехилившись через бруствер, став важко, зі стогоном блювати.

Трохи полегшало. Видершись з окопу, спустився до річки, жадібно й довго пив воду, хлюпав на обличчя, голову, груди. В голові трохи прояснилося, і тут він подумав про ворогів, про те, що він у них на виду.

Перелякано розігнувся, глянув на той берег.

Фашистів ніде не видно. Не було нікого й з наших: пошматовані, понівечені окопи враз обезлюдніли. Андрій байдуже подумав, що він, мабуть, лишився один. Скільки він пролежав у окопі непритомний — не знав, мабуть, довго: сонце тоді світило у спину, а зараз било в обличчя.

Андрійко повернувся до окопів.

По дорозі надібав свій кулемет. Вірніше, те, що лишилось од нього: понівечене залізаччя з розтروщеним прикладом. І як тільки побачив кулемет — подумав про товариша. Невже покинув його самого?

Заглянув у окоп і одразу ж побачив Ваню. Помітив би його раніше, аби Ваню не одповз у траншею так, що тільки ноги лишилися в окопі. Він так і лежав: ногами в окопі, головою в траншеї, і густа чорна чуприна Ваню, яку він так випещував і яку

героїчно відстоював, аж до позачергових нарядів, була щедро облита кров'ю. Стізно їй застигло дивилися прямо на Андрія припорошені очі товариша.

Андрій позадкував, позадкував од траншеї, все в ньому затремтіло, ослабло, і він, боячись, що знову знепритомніє, важко опустився на землю. І гострий жаль до товариша різонував по серцю.

Згодом звівся. Оминувши подалі те місце, де лежав мертвий Вано, видерся вгору, і тут чекала на нього ще одна моторозна зустріч.

Помкомвзводу лежав, наче спав: таке в нього було тихе, спокійне обличчя. Каска мовби муляла його, він її скинув, і легенький вітерець грався руським волоссям, обережно обдував непорушне обличчя. Великі робочі руки лежали спокійно і нерухомо, а ноги розкидані широко й вільно. А через груди навскіс, од правого плеча аж до лівого боку, наче хто вишив криваву мережку.

Андрій обійшов і помкомвзводу — не наважився доторкнутися до мертвого,— хоч знав, що треба забрати документи, підібрав лише відкинутий набік автомат, а шолома не підняв. Отак з головою, обстриженою головою і пішов, оминаючи палаюче село, забираючися вгору, до лісу. Андрієві здавалося, що в лісі мають бути наші.

Але й у лісі нікого не було. Лише білили посічені осколками дерева, та на тому місці, де стояла нещодавно батарея, поміж глибоких вирв валялися понівечені гармати. Андрій не підходив близько, бо помітив тіла кількох гармашів; один з них лежав найближче до нього. Вірніше, це вже була й не людина, а півлюдини.

І той же гіркий канудливо-солодкий дух,— який переслідуватиме віднині Андрійка протягом усієї війни, і застояний поміж дерев чад.

Андрій обернувся й пішов з лісу.

Перед очима, помережаний невеличкими гаями, розкинувся лан. Густа висока пшениця вже дозрівала. Перетоптана, переколошмачена, мов по ній ганяли худобу, а подекуди й з чорними плямами гару. І ніде ані звуку, ні живої душі. Лише гаряче сонце в розплавленому небі Андрій дістав носову хустину, перев'язав вузликами краєчки, натягнув на голову. І рушив пшеницею на схід.

Десять же та повинні бути наші!

Іти стало важко. Довгі стебла пшениці чіплялися за ноги. Мучила спрага, пражило сонце. Аж надвечір Андрійко побачив біля одиноких дерев постать у військовому. Військовий теж помітив Андрія, щось гукнув, махаючи до себе рукою. Зраділий Андрій побіг. Військовий був не один: під деревами, в тіні, стояло ще кілька чоловік.

— До капітана! — скомандував той, що махав рукою, і Андрій, весь підібравшись, підійшов до високого чоловіка у командирському кашкеті та портупях

— Товаришу капітан...— почав був, але капітан не дав скінчити: дивився важким холодним поглядом, що не обіцяв нічого доброго.

— Що у вас на голові?

Аж тепер Андрій згадав про хустинку. Поспіхом зірвав, : "атис у кулак, а капітан, далячи Андрія важким поглядом, ставив різкі, як удар батого, запитання:

— Де каска? Протигаз? Скатка? Лопата?.. Ви що — зрадили?

— Товаришу капітан, я не зрадив! Капітан і не слухав.

— Ідіть у цеп!

Андрій повернувся й пішов. Губи тіпалися, з очей котилися сльози.

— Бігом! — ударило в спину. Андрій побіг.

Перестрів його похмурий старшина з неголеним сірим обличчям. Гімнастерка на ньому брудна і пожмакана, колись білий підкомірець почорнів од пилуки. Старшина, мабуть, уже давно не вмивався. Згадка про воду знову розворушила спрагу, але командир ткнув до рук шанцеву лопатку і мовчки показав місце, де саме копати окоп.

— Потіємо, земляче? — пролунав над головою веселий голос.

Андрій розігнувся і побачив бійця, що підійшов не знати коли. Боець стояв перед ним, широко розставивши ноги, а сірі веселі очі на повновидому обличчі дивилися лукаво і весело.

— Довбай, довбай матінку землю, вона ж тебе й захищатиме. Я вже он до пупа вдовбався,— кинув назад головою.— Давай сядемо спочинемо.

Посідали.

— Ти звідки родом?

Андрій відповів.

— Так і я ж майже звідти! — зрадив боець.— З Курської області. На Курщині був? '

— Не був.

— Не журися — ще побуваєш. Є закурити?

— Не курящий. Пити хочеться...

— Пити? Ну й чудак-чоловік! Он повен бачок з водою, а він слину ковтає! Посидь, зараз принесу.

Він звівся і перевальцем, мов качка, пішов уздовж викопаних уже шанців. Повернувся невдовзі з повним котелком води, а під пахвою — бляшана банка, великий окраєць чорного хліба.

— Пий, тільки не лусни. Їсти теж, мабуть, хочеш? — І, не чекаючи відповіді, став одкривати ножом банку.— Горох із яловичиною,— пояснив Андрійкові.— Наскочив на склад — мішок повен набив.

І поки Андрій пожадливо їв (з учорашнього ж дня зернини макової в роті не мав), червоноармієць устиг розповісти, що він воює з першого ж дня.

— Тебе капітан перейняв? — запитав.

— Капітан,— спохмурнів Андрій.

— Бойовий капітан!..

— А старшина чого такий похмурий? — запитав, упоравши їжу, Андрій.

— А ти не був би похмурим на його місці? — заступився боець.— Один кулемет, та й у тому півдиска патронів.

Тепер спохмурнів Андрій.

— Та ти не вішай носа — за мене тримайся!. Я, брате, вже смалений, мене голими руками не візьмеш,— звернувся лагідно до Андрія. Ще й підморгнув, хвацько насунувши на лоба виляляту пілотку.

Андрій, вдячно і віддано дивлячись на нового приятеля, запитав, як його звати.

— Василем. А тебе як? От і познайомились. Докопаєш свою нору, приходи до мене в гості. Ну, бувай, бо старшина он уже топає.

Звівся, пішов тим же лінкуватим перевальцем, і Андрійко, провівши його поглядом, знову взявся за лопату.

Тепер, коли напився й наївся, коли відчув себе не самотнім, робота пішла веселіше! Ще й сонце не сіло, а він уже вирив окоп, замаскував старанно бруствер. Підійшов старшина, подав дві гранати, до однієї були прив'язані дротом схожі на бруски мила толлові шашки, спитав: і — Танки бачив? — І, почувши, що Андрій німецьких танків ще не бачив, пообіцяв: — Побачиш. Підпускай ближче і — під іусеницю.— Поцікавився, скільки в Андрійка набоїв. Дістав десяток з кишені, висипав у підставлену пригорщу: — Оце поки що всі. Як добре будеш цілитись, то не так уже й мало. І Юстояв трохи, наче хотів * іще щось сказати, але, так і не і іадумавшись, мовчки пішов. Узявши гвинтівку, рушив до свого нового знайомого й Андрій.

Василь лежав на розстеленій біля окопу шинелі. Спершись підборіддям на кулаки, зирив на червоне призахідне сонце, і кругловиде лице його було вже не веселе, а пройняте смутком.

— Оце дивлюсь так щовечора,— ' сказав він, навіть не оглянувшись на Андрійка,— дивлюся і думаю: може, й не побачу нже завтра.

І Андрій уперше осягнув ту просту істину, що й він може завтра померти. Від такої думки в ньому все аж замерло, і червоне сонце, що повільно сідало на заході, і безконечний, кілитий пшеницею степ, і поодинокі замерлі дерева, довкола яких наче струмували зелені дими, навіть дорога, польова, нічим не примітна, яких Андрієві траплялося безліч,— наповнилися такою красою, що аж серце пронизалося щемом, аж сльози набігли на очі. Наче весь світ, мимо якого він досі проходив сліпий і глухий, раптом розкрився у всій своїй величі Андрій дивився невідривно і тужно, пронизаний жалем.

Повечерявши тим же горохом із яловичиною, вляглися рядком спати.

Лежали на Василевій шинелі, дивилися в небо, що потроху засівалося тихими зорями, і в Андрія знову щеміло серце за Юцією красою. Пригадав раптом Вано, який уже не побачить нічого: ні неба, ні зірок, ні он того сріблястого місяця, який паче виринає з безодні,— і жаль до Вано злився з жалем до себе, бо він і себе уявив уже мертвим.

— Не спиться? — запитав Василь.— Мені теж.. Оце дивлюся в небо і думаю: вік би отак пролежати. Ні тобі війни, ні маршів. Згадаєш мирне життя... Ех! — Враз звівся, спершись на лікоть, повис над Андрієм: — Слухай, у тебе була дівчина?

— Ні,— відповів Андрій, соромлячись: чомусь не хотів признаватися, що таки була.

— А в мене була... Та не одна — дві.

— Дві? — здивувався Андрій.— Навіщо?

1 — 3 двома веселіше. З однією погиркаєшся — до іншої за втіхою йдеш. Я коли б дозволяли, на обох і женився б...

— Як турецький султан? — розсміявся Андрій.

— До чого тут султан! — аж образився Василь. — Просто дівчата такі, що й ту, й ту кидати жалко. Надумаюсь, було, на Валі женитися, за Надею серце щемить. А як Надю заходжусь обіймати — Валю пригадую.

— І вони одна про одну нічого не знали?

— Де ж їм знати, коли Валя в нашому селі, а Надя в сусідньому, за сім кілометрів! Я там на тракторі працював, у бригаді. Ти з якого року в армії? — запитав раптом Василь.

— З сорокового.

— А я з тридцять дев'ятого. Цього літа вже й додому збирався, та війна перебила.

— Слухай,— звернувся до Василя зі своїм Андрійко,— слухай, ти їхні танки бачив?

— Бачив,— відповів неохоче Василь.

— А які вони з себе? — допитувався Андрій.

— Хто?

— Та танки ж, німецькі!

— Та що ти до мене причепився з тими танками! — аж розсердивсь Василь. — Тут хочеться хоч часинку погомоніти по-людському, про війну цю забути, а ти з танками. Надивишся ще, не тужи!

— Я нічого... я просто так поцікавився,— знітивсь Андрій.

— А ти поменше цікавився б. Цікавому перша куля в голову. Давай краще спати, вояко. Ех, Надю-Надю, приснись хоч разок! Або ти, Валю. Яка з вас перша присниться, на тій і женюся. Поспішайте, дівчата.

Василь одразу ж і заснув; зручніше вмоствовавшись, заснув і Андрій.

Прокинувся серед ночі: випитий котелок води дався взнаки. Місяць стояв уже над головою, в його сріблястому сяйві завмерли хліба, дерева, блискуча, мов річка, дорога, тоненький ланцюжок окопів, що перетинав її на горбку, а побіля окопів темніли непорушні тіла зморених сном червоно'армійців. Усе довкола дихало миром і тишею, наче й не було десь німців, а вчорашній день просто наснився.

Та ось на заході затремтіло неживе світло, мерехтливо полилося вгору. І тільки Андрій подумав, що б то могло бути, як у тому ж напрямку тільки вже ближче, злетіла гадюча головка ракети. Прокресливши вогняну дугу, спалахнула яскраво, попливла повільно, стікаючи розплавленими краплинами світла, а слідом за нею злетіла ще одна, ще: там був ворог. Андрій уже хотів розбудити товариша — так йому стало страшно самому, але побоявся, що Василь лятиметься. Ліг поруч і, щоб не бачити ракет, натягнув полу шинелі на голову.

Прокинувся од того, що його хтось поторсав. Розплющив очі: Василь. Сидів поруч, потягався, лаявся:

— От привчив, клятий німець: як шоста година, так і проснувся! Коли б не ліг, а о шостій обов'язково прокинувся.

Довкола ворухилися бійці. Хто потягався, а хто збирав і ісихтру постіль чи потягнувся до яру вмиватись: там дзюркотав невеликий струмочок. Кілька ж чоловік, які були всю ніч у дозорі, спали: старшина наказав їх не тривожити.

Андрій і Василь теж пішли вмиватися. Чисте вранішнє сонце сліпило їм очі, обважніла од роси трава переливалася мільярдами вогнів — вони ступали по тому вогняному килимові, й ботинки враз стали мокрі. Спустившись донизу, пороздягались до пояса, стали вмиватися. Всі нічні страхи, що обсідали Андрія, одразу ж забулися: просто не вірилось, що в отакий ранок може скоїтись щось лихе.

Повернулися до окопів. Похмурий старшина роздавав черствий хліб, брикети горохового супу: сухий пайок, що його ні в чому було й приготувати. Бійці, тихо лаючи, гризли брикети, запиваючи щедро водою, Василь же дістав із свого речового мішка аж дві банки консервів:

— Поїмо, щоб дома не журилися? Подумав, подумав, відчайдушно махнув рукою:

— Ех, де моє не пропадало! — І закричав: — Хлопці, налітай — всіх пригощаю!

Зчинився шарварок. Бійці товпились довкола, хапаючи один з-поперед одного банки. Роздавши консерви, Василь підніс одну й старшині, а потім повернувся назад, потрусив порожнім мішком:

— Торбинко, торбинко, яка ж ти була повна та гарна. Після сніданку пролунала команда розходитись по окопах,

не стирчати на белебені. Бійці мовби провалювалися під землю: де тільки маківка стирчить із окопу, а де нічого й не видно. Андрій пошукав очима Василя, і коли той висунувся із свого окопу та махнув до нього рукою, він так і засвітився йому назустріч.

Німців довго не було, хоч Василь казав, що вони наступають тільки рано-вранці, щоб не пережаритись на сонці. Та, певне, щось зіпсувалося сьогодні у добре відрегульованій ворожій машині, бо минуло аж дві години, а може, й більше, поки на польовій дорозі, на обрії, піднялася курява і чорні рухливі цятки швидко покотили вперед. До Андрія долинув приглушений

7 А.Дімаров

193

тріск моторів. З окопу в окоп почала передаватись команда не квапитися стріляти, а підпускати поближче.

Андрій виставив на бруствер дві гранати, поклав перед собою гвинтівку, спробував упіймати в проріз прицілу один з мотоциклів, але нічого не вийшло: гвинтівка стрибала в руках. Його бив отой нервовий дрож, який нападає на людину в передчутті небезпеки, тим більше що він уже знав, що таке бій і чим він може скінчитись для нього. Зціпивши зуби, він все ж прицілився і вистрілив.

І одразу ж довкола застукотіли постріли. Бив наш кулемет, тріщали гвинтівки, передні мотоцикли, диркнувши сердито із кулеметів, завернули з дороги в пшеницю, і вже звідти, невидимі, сипонули вогнем. Стріляючи, вони розтікались праворуч і ліворуч, а по дорозі підкочували все нові й нові мотоцикли і завертали в пшеницю.

Андрій устиг вистріляти обойму і почав уже другу, коли над ріденькими нашими окопами, прориваючись крізь стрілянину, пролунав чийсь високий розпачливий ГОЛОС:

— Браття, обходять!

Андрієві одразу ж здалося, що стріляють не тільки попереду, а й з боків, і навіть позаду. Жодна сила не могла вже втримати його в окопі, тим більше що із сусідніх шанців стали вискакувати згорблені постаті, а стрілянина стала мов іще шаленішою, кулі так і вищали довкола. Андрій одним махом вискочив з окопу і дременував за іншими.

Біг полем, і в обличчя било важке, колюче колосся. Скотився у балку, де ще сьогодні вмивався, перелетів через струмок, подерся наверх. Хтось важко гупотів у нього за спиною, хтось його обганяв, а когось він сам наздоганяв,— Андрій біг, уже й не тямлячи, куди біжить.

Недалеко од тих дерев, де його вчора перестрів капітан, його щось ударило в праве плече, повалило на землю. Він одразу ж і підхопився, нагнувся поспіхом за гвинтівкою, але права рука була мов не його — повисла мотузкою. І з жахом побачив Андрій, як по рукаві гімнастерки швидко розповзаються темні плями. По руці побігло, побігло мокро і гаряче, й долоня, зап'ястя ураз пробагрянилися кров'ю.

В Андрійка все пішло обертом перед очима, він захитався, опустився на землю. І, тоді той, що тупотів позаду, підхопив його, рвонув догори, закричав над самісіньким вухом:

— Ти що?! Німців хочеш діждатися?!

Василь! Андрій аж схлипнув, побачивши товариша, а той, поставивши Андрія на ноги, знову крикнув:

— Бігом! ,

Тягнув уперед, під рятівні дерева. І Андрій, спотикаючись, біг. Земля гойдалася перед очима, туманилось у голові. Вони добігли до крайнього дерева, і дерево вистрілило їм навстріч корою, сипонуло гіллям та листям, а позаду пролунала довга черга. Василь шарпонував його набік, побіг іще швидше.

Попадали аж за деревами в густу високу люцерну. Запалено дихали, аж стогнали обоє, а фашисти все ще стріляли, трохи мов забираючи вбік: в усякому разі, над ними вже ніщо не свистіло, не тьохало.

Одхекавшись, Василь запитав співчутливо:

— Болить?

Андрій ствердно кивнув. Заніміла рука оживала, боліла все дужче, а в плече мов хто засунув жарину. Весь рукав був чорний од крові, кров текла вже й по грудях, по спині Андрійко, зблідлий, щосили стискав зуби, щоб не застогнати.

— Зараз перев'яжу — одразу полегшає! — сказав Василь. Андрій з довір'ям і-надією дивився на товариша, який

діставав із речового мішка індивідуальний пакет, маленький складаний ніжик.

— Доведеться гімнастерку розрізати. Видужаєш — нову пошиють.

Андрій заплющив очі, щоб не бачити, як товариш добиратиметься до рани. Йому все дужче боліло, біль розливався по всьому тілу, й він боявся, що знепритомніє.

— Зараз... зараз...— доносився далекий голос товариша.— Потерпи трохи. А, чорт!.. Ну, от і все.

— Рана велика? — спитав Андрій, все ще не розплющуючи очей.

— Невелика. Крові тільки вийшло багато. Та нічого: ось доберемося до санбату, там тебе одразу відремонтують. Ти полеж, відпочинь, а я тим часом у розвідку змотаюся.

Андрій покійно поклав голову на м'яку люцерну, попросив лише товариша, щоб той не заходив далеко: над усе боявся лишитися наодинці.

Трохи мовби полегшало. Лише там, де була рана, болісно смикало, віддавало по всій руці. Змучене тіло впивалося прохолодою; стрілянина вщухла, тільки здалеку докочувалося важке гупання гармат, та час од часу гуло в небі. Приколисуючи здоровою рукою поранену, Андрій тихенько стогнав і чекав на товариша.

Потім вони довго йшли. Андрій ледь переставляв ноги, їм стрічалися військові, колонами й поодинці, вони, перш ніж

7*

195

підійти, довго до них приглядалися,— чи не німці, але тих, на щастя, ніде не було. Один сержант їм пояснив, що ворог повернув на північний схід, там тепер і точиться бій, а тут усе спокійно. Він же й показав, як потрапити до санбату, і оддав їм баклажку з водою, коли Василь спитав, де б тут напоїти пораненою. Після зустрічі з сержантом вони вже пішли веселіше, не ховаючись, і таки добралися до санбату.

Тут вони й розлучилися: Андрія одразу ж забрали в операційний намет, а Василеві наказали вертатися в свою частину.

Василь не заперечував. Та куди ж йому вертатися, коли од тієї частини не лишилося й сліду?

Тим часом Андрія завели до намету, посадили на стілець, наказали покласти праву руку на стіл. Гостро пахло йодом і кров'ю, у великому тазу червоніла купа закривавлених бинтів. У лікаря, який підійшов до нього, халат був червоний од крові, і очі його були червоні од безсоння та втоми. Лікар примовляв підбадьорливо:

— Нічого, молодий чоловіче, нічого, все буде гаразд,— а тоді гукнув, щоб принесли півсклянки спирту.

— Спиртус-винус, доводилося пробувати?

— Ні,— кволо усміхнувся Андрійко.

— Розбавте водою! — гукнув знову лікар, і коли інший чоловік у халаті приніс склянку білої рідини, сказав до Андрійка: — Пий, тільки до дна. Одним духом. Ну!..

Андрій слухняно приклався. Рідина вогнем обпекла піднебіння, горло. Андрій задихнувся, закашляв, так і не допивши до дна. Лікар, підхопивши спритно склянку, оддав санітарові.

— Зараз тобі полегшає,— сказав, і Андрій відчув, що йому й справді полегшало. Щось гаряче й приємне потекло по жилах, у голові зашуміло, а перед очима попливло, як на гойдалці.

Став звиватися од нестерпного болю лише тоді, коли лікар узявся оддирати присохлі до рани бинти.

Санітарний поїзд, на який посадили після санбату Андрія, більше тижня повзав по Україні, не знаючи, куди приткнути оббинтований, закривавлений, що марив, стогнав,

кричав і лаявся, свій вантаж. Зупинився спершу у Вінниці, потім у Кіровограді, врешті поповз на Дніпропетровськ, але й там його не змогли прийняти, і він покотив без зупинок все далі й далі на схід, аж. у Сталінград.

їх розмістили у чотириповерховому готелі, обладнаному під військовий шпиталь. Все аж сяло новизною і свіжістю, у і

високих палатах — по три, по чотири ліжка, в коридорах — довгі килимові доріжки, фікуси й пальми, важкі плюшеві штори на вікнах. Не шпиталь, а рай. ІТранені, в свіжій білизні, в довгих халатах і в м'яких, на босу ногу, капцях, щойно з-під гарячого душу, захоплено оглядали всю оцю розкіш, і, змучені дорогою, висотані болем, обличчя їхні втішно рожевіли.

Андрія помістили до легкопоранених: один стрибав на милицях, другому куля прошила ліву долоню. Він і досі лаяв ту кулю, а вірніше — німця, який ухитрився так його підстрелити, бо замало не попав під трибунал: молоденький лікар санбату, який робив перев'язку, запідозрив, що він самостріл. І коли б не поранений командир його ж таки взводу, на очах якого він і впіймав дурну оту кулю, йому б таки добре перепало.

їх у той же день тувели на перев'язку та огляд, і вони верталися зблідлі й одразу ж лягали на ліжка.

Андрієві дісталася, мабуть, найбільше: одне з поранень було сліпим, куля застряла десь у м'якоті, і, поки її зондували, він двічі непритомнів. На ніч дали якийсь порошок, і він міцно спав аж до ранку.

Після тривалої перерви Тетяна отримала знову од сина листа: Андрійко повідомив, що лежить уже в госпіталі — аж у Сталінграді, що його поранено в праву руку й праве плече, що цей лист пише товариш по палаті, але хай мама не тривожиться: рана легка, кістку лишень зачепило, і він незабаром знову піде на фронт.

З листом у руці, не гамуючи сліз, метнулася Тетяна до Колядка: вона мусить негайно їхати до сина! Колядко не став відмовляти, лише сказав, що сам відпустити не може, а треба спитати в райвідділі, і Тетяна не відходила од нього, аж поки він не подзвонив у район.

Прямо з сільради Тетяна побігла додому. Хотіла в той же день і виїхати, але господарі вмовили почекати до ранку. Все одно ж сьогодні не встигне, бо поїзд на Харків іде лише вранці, тож пощо сидіти всю ніч на вокзалі? Тим більше що Васильович обіцяв дати підводу вдосвіта й одвезуть. А Данилівна — напекти пиріжків. Бо як же без гостинця?

До півночі збиралася в дорогу Тетяна. Помагала Данилівні, вкладала у кошик ще пиріжки гарячі, глечичок меду, два шматки сала. Кошик важкий, бо довелося покласти ще й харчів на дорогу: час же воєнний, хто його зна, де вдасться поїсти.

— Як же ви й дотягнете? — журилася Данилівна.

— Дотягну! — відповіла Тетяна. Була вже думками в дорозі, молила Бога, щоб швидше минула ніч, в яку — знала — не зімкне й очей. Просила Данилівну приглянути за Івасем, який, почувши, що мама збирається до брата, спершу ревів, щоб узяла і його, а потім став нахвалитися, що він теж поїде — слідом за мамою, а ні, то піде на фронт.

— Ось візьму лозину, я тебе навоюю! — врешті розсердилась Тетяна.

Син умовк нарешті. Тетяна, як була зодягнена,— прилягла на ліжко.

Та їй так і не судилося ту ніч заснути: обережно прочинилися двері, почувся тривожний шепіт Васильовича:

— Олексіївно, не спите? Вийдіть, послухайте, як німці летять. Тетяна схопилась, вибігла надвір.

Небо було високе і чорне, все у зірках. Васильович, простоволосий, у білій сорочці, стояв посеред двору, задираючи вгору обличчя, до нього налякано тулилася Данилівна. Вона часто хрестилася, як хрестяться баби перед грозою або ще перед якимось стихійним лихом, од якого нема порятунку. А Васильович стояв мовчки й напружено, наче хотів прозирити тьму, що нависала над головою.

Тетяна теж завмерла, прислухалась.

Спершу не почула нічого. Та згодом, коли повернулася обличчям до заходу, вловила неясний вібруючий звук. Він то виникав, то згасав, мов он там, на заході, хтось поснував павутиння і в павутинні отому дзижчала зав'язла муха. Ось вона врешті видерлася.

— У-у-у! — заспівали її звільнені крила.

Звук усе наближався, все наростав, виповнюючи небо, аж поки над головою залунав натужний, переривчастий гул. Щось жорстоке, хижо націлене було в тому гулі, щось зле і нещадне. І тоді не тільки гул, а й небо ставало ворожим, немов якась люта сила взяла та й підмінила його на чуже й страхітливе.

Молодість брала своє: вже за тиждень Андрій весело ходив по палаті. Рани потроху затягувались, перев'язки щораз були легшими. Навіть двічі побував у кіно.

Оживши, Андрій знову пригадав чорняву дівчину, яка стрічала його на пероні і все не приходила, хоч і пообіцяла на прощання,— напевно, знайшла когось сміливішого. Він, може, і не згадував би її, аби не сусід, отой поранений у долоню, який назвав себе Льонькою і прізвище якого було

Ветлугін. Непосидючий, веселий] він з першого ж дня став малицятися до молоденької сестрички, а коли дістав одкоша, завів собі дівчину з міста. Дівчина майже щодня провідувала його, Льонька уже мав її фото й похвалявся перед товаришами, що хай тільки видужає — обрв'язково, хоч на кілька днів, утече до неї:

— Далі фронту не пошлють.

Він же й став липнути до Андрія:

— А ти чого гав ловиш?

— Не встиг познайомитись,— відповів зніяковіло Андрій і :іпову пригадав чорняву дівчину.

— Так чого ж ти, чудака-чоловік, ждеш у моря погоди? Пішли на СП!

Так Андрійко дізнався про "спостережний пункт".

І Іункт цей містився на другому поверсі, на великому балконі, що нависав над тротуаром. На ньому завжди товпилося повно поранених. Одні роздивлялися перехожих, інші, перекившись через перила, щось гукали донизу, треті для чогось

тримали в руках трикутні конверти.

— Бачиш, скільки дівчат мимо проходить,— показав донизу Ветлугін.— Вибирай: котра сподобається, з тією й знайомся.

Внизу й справді часом проходили дівчата. Але як же з ними знайомитись? Не кричати ж на всю вулицю.

— Пішли писати листа,— розвіяв Андрійкові сумніви Льонька.— Без листа, брате, справа не вигорить. Почнемо так: "Чарівна незнайомко..."

— Чому чарівна?

— А ти що: відьмою її хочеш одразу назвати? Слухай мене і пиши, що кажу.

Діставши олівець і папір, Ветлугін став писати лист, бо Андрій правою не міг, а лівою не навчився.

"Чарівна незнайомко! — спритно виводив Ветлугін.— Ось уже тиждень я про вас тільки й думаю..."

Склавши лист у трикутник, Ветлугін великими літерами надписав: "Вам особисто",— і поволік знову Андрія на балкон.

— Бачиш оту поштову скриньку навпроти? Як вибереш дівчину, кидай лист і проси, щоб однесла до скриньки.

— А як візьме і кине?

— Не кине. Ти що: жіночої цікавості не знаєш? Обов'язково прочитає адресу! Це вже, браток, діло перевірене.

Вони довго висіли на перилах: Андрій усе не наважувався гукнути незнайому дівчину. Врешті Ветлугін, якому набридло підбадьорювати товариша, одібрав у нього лист.

— Оця подобається? — І не встиг Андрій головою кивнути, як він покликав: — Дівчино, дівчино! Вкиньте, будь ласка, в скриньку ось цього листа!

Лист упав їй до ніг. Дівчина нахилилася, підняла, понесла його через вулицю (в Андрійка серце так і тьохнуло), та одразу й зупинилась.

— Ключе! — штовхав Андрія у бік товариш.

Так і не дійшовши до скриньки, вона обернулася, пильно подивилася на балкон: хотіла, певно, роздивитися того, хто їй кинув лист.

— Махни рукою! — сичав Льонька.

Андрій несміливо махнув. Дівчина усміхнулася, потім, не витримавши, розсміялась, кивнула головою й пішла. Ще раз оглянулася на балкон, коли завертала за ріг.

— Став могорич,— плескав по здоровому плечу Леонід.— Не дівчина — казка! Хочеш мінятися? Я тобі свою і цей ось командирський ремінь у додачу.

Андрій лише всміхався. Йому було ніяково й радісно, якась тепла хвиля підкочувала до серця, життя стало враз набагато привабливішим, він уже мріяв про те, як зустрінеється з незнайомою дівчиною, і боявся, й чекав на ту зустріч. І коли другого дня, після обходу лікарів, у двері просунулася стрижена голова й, поведивши цікавими очима по палаті, спитала: "Хто тут Світличний? Там до тебе прийшли!" — кров так і бухнула Андрієві в обличчя.

Товариші по палаті одягали його довго й прискіпливо. Леонід віддав свій халат — свіжіший і довший, щоб не було видно підштаники, вилив на Андрія півфлакона одеколону.

— Дій, як на фронті! "Ура!" — і в атаку!

Андрій повільно спускався широкими сходами, у високий, як грецький храм, вестибюль з мармуровими колонами, з високими пальмами, а серце стукотіло так, як не стукотіло, здається, і в окопі, коли чекав ворога. Став на останню мармурову сходинку, визиравши дівчину, і тут його збоку обпік знайомий, найрідніший у світі голос:

— Андрійку!

Вражений, він повернувся, застиг через увесь зал до нього бігла мати.

Побувши з сином два дні, Тетяна зібралася додому. Цього разу не купувала квитка: не було за що. Коли ще їхала у Сталінград, у неї вночі вкрали кошик з гостинцями, і Тетяна оддала синові усі до копійки гроші. В той час не думала, як повертатиметься додому: бачила лише пораненого сина.

Тепер же стояла у вокзалі без копійки в кишені, розгублена, а довкола аж гуло од людей, що снували розтривоженим мурашником.

Врешті Тетяна вирішила звернутись до котрогось із залізничників. Чергового, що ходив у червоному, як жар, кашкеті, не могла упіймати, та до нього й пробитися за людьми було неможливо, тож Тетяна вибрала залізничника з лагідним обличчям і, кваплячись, боячись, що він її не дослухає, розповіла про свою біду.

Їй повезло: залізничник виявився не тільки доброю людиною, а й земляком. Він довго чухмарив потилицю та все примовляв: "Що ж мені тепер з вами робити?" — та врешті сказав почекати, тільки не сходити з місця, бо тоді хтозна, чи він її зможе знайти.

— Піду, може, що й придумаю. Залізничник повернувся за годину, не менше.

— Пішли! — Вивів її на перон, а потім вони пішли через колії.— Поїдете з військовими. Леда улагав начальника. Якби не сказав про вашого сина — нізащо не погодився б. Глядіть же: питатиме, скажете, що ви — моя родичка. Я за вас поручився.

Але начальник ешелону, літній уже капітан, навіть не спитав ні про що у Тетяни. Провів до теплушки, приліпленої аж у хвості довжелезного, заставленого гарматами ешелону, гукнув старшину Соловйова й сказав йому, що оця жінка ще разом з ними. Старшина, такий же літній, як і капітан, одразу ж подав Тетяні широку, як лопата, долоню:

— Залазьте, громадяночко, бо скоро будем рушати. Та й комендатурі нічого мозолити очі.

І справді: не встигла Тетяна роздивитись, куди вона потрапила, як уздовж ешелону прокотився брязкіт, вагон смикнуло раз, вдруге. Спершу повільно, потім швидше і швидше попливли червоні, сині, зелені вантажні й пасажирські вагони, що стояли на інших коліях.

Набираючи швидкість, поїзд помчав на захід.

Зупинялися тільки на великих станціях, та й то ненадовго. Лише для того, щоб

засапані два паровози, які тягнули довжелезний ешелон, напоїти водою. Бійці вискакували з вагона, старшина щоразу кричав їм, щоб далеко не забігали, бо можуть одстати, попереджав про це й Тетяну. Він узяв її, як то кажуть, на повне військове утримання і щоразу, коли сідали їсти, запрошував обов'язково і Тетяну:

— Не бійтесь, не об'їсте!

Бійці, такі ж юні й зелені, як і Андрійко, явно соромилися Тетяни; присутність оцієї набагато старшої, що їм у матір годилася, жінки сковувала їх. Один старшина поводив себе так, наче Тетяна давно була зарахована до їхньої частини. Спокійно давав розпорядження, з таким же спокоєм вислуховував команди начальника ешелону, а випадала вільна хвилина — підсідав до Тетяни. Запалював цигарку, заводив непоквапливу розмову.

Розповідав більше про себе: про своє село, хату, сім'ю. Не хвалився нею, а лише стверджував той факт, що є у нього дружина і троє дітей, і старший теж десь воює, що в їхньому селі без одного триста дворів, а їхній колгосп був минулого року учасником виставки. Розповідав докладно, ґрунтовно, як це вміють робити лише селяни: і які в них коні, і що заклали цієї весни корівник на двісті голів, і який чекають урожай. Лише про війну не почула од нього жодного слова Тетяна. Про війну говорили більше й охочіше молоденькі бійці — вони затівали палкі суперечки, доводячи один одному, яка зброя грізніша: гармати чи танки. І тоді старшина вибачливо дивився на них і похитував головою: що з ними поробиш? Діти.

На третю добу ешелон, що мчав, як несамовитий, зупинився на хвилину в Хоролівці. Тетяна вже знала, що зупинка ця непередбачена, старшина ходив під час стоянки у Полтаві до начальника ешелону і про все з ним домовився. Тож Тетяна, зіскочивши на перон, довго дивилася вслід червоним, вогникам, що віддалялися, і з сумом думала про старшину, про бійців, які стали їй близькими і рідними.

Коли ж вогні зникли і стих віддалений шум, вона одразу ж пішла з перону: думками була вже біля меншого сина, якого не бачила більше тижня.

За цей час у селі не сталося якихось особливих подій. Хіба що на шляху, за п'ять кілометрів од Тарасівки, появилися евакуйовані: на підводах, а то й пішки чи впряжені у невеликі візки. Жінки бігали на шлях, бігала з ними й Данилівна і потім ніяк не могла заспокоїтись — які ж вони нещасні та зморені.

— І куди їдуть? І що з того буде? — побивалась вона, а Васильович тільки супився та смалив цигарку за цигаркою. — Ото взявся курити на старість! — скаржилась Данилівна. — Хату геть засмородив!

І ще одна новина зустріла Тфтяну: заарештовано Курочку.

З Курочкою зовсім уже сталося диво. Завжди ж ходив нижчий трави, тихший води, тримався спасенної лінії: яка ваша думка, така і моя, а це наче сказився. Ні сіло ні впало став усіх переконувати, що нашим нізащо не втриматися супроти німця і що жити радянській владі лишилося ось стілечки. Тут він одміряв кінчик нігтя, та ще й спльовував собі під ноги.

— Хоч воюйте, хоч ні — все одно німець візьме верх! То краще одразу здатися — не

лити зайву кров.

І то хай би шепотів комусь на вухо, а то дер свого рота дурного мало не при всьому селу. А коли Приходько став лякати його Твердохлібом, він і зовсім розперезався:

— Що мені ваш Твердохліб! Твердохліб хай за своєю головою плаче: ось прийдуть німці, ми його спитаємо, як він село розоряв!

Такі розмови не могли, звісно, не докотитися до голови тарасівської артїлі.

— Та-ак... Заворушилось гадюччя?

Одсунув шухляду, дістав пістолет. Як виходив із контори, комірник, що трапився йому назустріч, аж одскочив.

— Запрягай! — гукнув на Якима.

Скочив на бричку — і до Курочки. Лупонув ногою у двері, не виймаючи праву руку з кишені, ввалився до хати.

Курочка саме обїдав: ласував гарбузовою кашею з молоком. Поруч — жінка, така ж гостроносенька та невеличка, і діти — курочки курочками, з круглими, як у тата, очима. Курочка як побачив Твердохліба, то й зрадів. Мов чекав його — не міг дочекатися.

— Та сідайте ж до столу!

У Твердохліба і жовна на обличчі заграли:

— Ану збирайся!

— Куди? — витріщився Курочка.

— На куди кину гору! — Вихопив пістолет, гримнув, обпикаючи Курочку шаленим поглядом: — Марш, контра, з хати!

Жінка, звісно, у плач, діти — у крик, Твердохліб на те нуль уваги. Підштовхуючи дулом у спину, вивів простоволосого Курочку на вулицю, наказав сідати до брички:

— Спробуй тільки поворухнутися — як собаку пристрелю! Курочка — робити нічого — поліз. Став на бричці, мов на

трибуні, простоволосий, розхристаний, зі слідами гарбузової каші на підборідді, закричав до сусідів, які боязливо визирали з-поза ТИНІВ:

— Люди добрі, прощайте: за святу правду страждаю! Сусіди так і поприсїдали. Твердохліб же смикнув щосили Курочку за полу:

— Ану сідай, правдолюб!

Не ховаючи пістолета, сів поряд з Курочкою. І в дорозі вів себе Курочка так, мовби у нього й справді кілька клепок з лоба вилущили. Інший у штани одразу наклав би. Курочці ж хоча б тобі що! Мовби й радий, що Твердохлібові в руки попався.

— І куди це ви мене везете?

— Прищем — побачиш.

— Повертали б краще додому. Все одно ось-ось німці будуть.

— Німців ждеш, падлюко?

— А чим німці не люди? Що вони мені зроблять такого? Це вам їх треба боятися, а мене вже ніхто з дурного Івана не скине.

Патякав, патякав, аж поки Твердохліб зовсім утратив терпець: пригрозив, що як не

закриє пашеку, то тут, на дорозі, й пристрелить.

Здавши Курочку куди слід зайшов у райком. У першого сиділи якраз Путько, прокурор, начальник міліції, але Твердохліб не став чекати в приймальні: як-не-як — теж член райкому.

— Можна?

Поручкався з усіма, сів на вільний стілець.

— Як у тебе справи? — поцікавився перший.— Здаєш хліб?

— Хліб здаємо... А це ворогів народу взялися здавати!

Не чекаючи, поки почнуть розпитувати, розповів про Курочку.

На хвилину повисла важка мовчанка. Потім заговорив секретар. Голос у нього глухуватий, на обличчя сірою плівкою лягла втома: забув, мабуть, коли нормально спав.

— Що ж, цього треба було й чекати. Всяка наволоч голову попіднімає...— І, продовжуючи, мабуть, перервану Твердохлібом розмову, повернувся всім корпусом до нього: — Слухай, от якби ми надумались організувати партизанський загін... На той крайній випадок, якщо ворог тимчасово окупує район... Ми, звісно, в це не віримо, наша армія зупинила фашистів скрізь по Дніпру— але береженого, як то кажуть, і Бог береже... То кого б ти порекомендував нам, товаришу? За кого міг би поручитися своїм партійним квитком?.. Подумай як слід, не поспішай...

"Он воно що!" — холодком залоскотало Твердохлібові в грудях. Досі навіть у думці не допускав, що німці можуть дійти |аж сюди. А воно он що виходить!..

1 — Пишіть мене, товаришу секретар! — сказав, наливаючись відданістю.— Хоч зараз готовий...'

— Про вас зараз мова не йде. Ви людина провірена й так... 1 "Ага, будуть перевіряти усіх, кого назову",— догадався Твердохліб.

— Називай тільки надійних, таких, щоб були наскрізь просвічені!

| Це вже Путько. В зв'язку із війною поголив голову. Дивиться строго, вимогливо: хоч ти мені й "синок", але час тепер знаєш який?.. То ж то й воно!..

— Дозвольте подумати? — тихіше уже Твердохліб.

' — Подумайте,— секретар.— От вам папір, олівець, сідайте й пишіть...

Одійшов Твердохліб в кінець довгого столу, за яким засідали члени бюро, замислився: кого писати? Нешерета?.. Можна було б і Нешерета: голова ж сільради, комуніст, кому ж іще й бути в партизанському загоні!.. Але одна справа — в мирний час, а інша — у воєнний... Хіба можна поручитися, що Нешерет воюватиме як слід, коли він і власної тіні боїться?.. Ні, дядькові Петрові вже краще кудись на Урал, хай там помагає кувати перемогу...

Свого першого заступника теж, повагавшись, одкинув. Тиждень тому вписав би, а зараз не міг. Не міг поручитися за нього партійним квитком після однієї розмови! В конторі, пізно увечері, коли залишилися вдвох.

"Що ж воно коїться, Володимире Васильовичу: одступають та й одступають на задалегідь підготовлені позиції?.. А коли нарешті зупиняться?.. За Уралом?.."

"Ти мені кинь! — визвірився тоді на нього Твердохліб.— Звідки ворожу цю плітку узяв?"

І хоч заступник потім клявся-божився, що то просто так про Урал ляпнув, не подумавши, Твердохліб все одно не запише його до списку.

Комірника можна було, комірник по-справжньому йому відданий: кожне слово його стереже, але й за комірником немало гріхів водилося. І хтозна, як він себе поведе в скрутну хвилину...

Хіба що Колядка?.. Директора школи і теж комуніста?.. А історія з отим заарештованим учителем?.. Записали ж йому тоді сувору догану за притуплену класову пильність... Ні. не можна й Колядка!

Бригадира згадав, не Миколу Приходька, а іншого. Цього можна було б записати, в цього анкета чиста, і правильну лінію веде, так дуже ж до своїх родичів прихильний! А в партизанському загоні про родичів забудь, бо на те й боротьба: жорстока, нещадна...

І бригадира одкинув.

Ще подумав про Ганжу. От кого б у партизани! Учасник же громадянської, голова комнезаму, радянську владу, можна сказати, за пазухою коло серця носив... Носив... Ото ж то й воно, що носив... А в тридцятому році взяв і схибив... То де гарантія, що не схибить і зараз?..

Так і не записав нікого до списку.

— Написали? — врешті спитав секретар.

— Не написав,— глухо Твердохліб. Про свої сумніви говорити не став — сказав інше: — Подумати треба, порадитись — це ж не на весілля!

Секретар глянув невдоволено. Зате Путько Твердохліба під захист узяв: одразу видно, що в "синка" висока класова пильність. Тут крізь десяток сит просіювати треба, щоб непевний елемент в наші ряди не затесався, або ще гірше: фашистський лазутчик.

Прокурор теж підтримав Путька. Не згодився з ними лише начальник міліції. Молодий, нещодавно призначений, і вдачі, видать, запальної. Як так перебирать та роздумувати, то дочекаємося, що партизанський загін німці нам формуватимуть! Ви що, зведень не читаєте?..

— Читаємо,— примружив очі Путько.— Тільки не панікуєм, як дехто...— І, повернувшись до першого, який мовчки слухав суперечку: — Моя думка така: краще зовсім загону не мати, аніж хоч одного сумнівного елемента до того загону зарахувати!

— А директива? — нагадав секретар.

— А я що, супроти директиви? — аж розсердивсь Путько.— Я за всі директиви обома руками... Тільки я проти того, щоб допускати в партизанський загін будучих шпигунів та зрадників.

— Гаразд ми до цього питання повернемося,— відповів секретар.— А ви, товаришу Твердохліб, все ж подумайте: кого зможете рекомендувати в партизанський загін.

— Добре, подумаю,— прощаючись, пообіцяв Твердохліб, хоч наперед уже знав, що нікого не зможе порекомендувати.

Одразу ж за Хоролівкою, як тільки піднявся на горб, прослались лани. Хліба майже

скрізь скошені, поля всіяні копами й полукипками, де-не-де височіють уже й скирти. А он там висить хмарою курява, лунає гул молотарки. Працюють переважно жінки й підлітки, чоловіків майже не видно, хіба що біля барабана молотарки. Та й то як не голова лиса, то борода сива. Війна ж

І вперше з тривогою подумав Твердохліб, що війна може прийти і сюди, а він, чесно кажучи, не був до цього готовий.

Досі надіявся, та що там надіявся — був переконаний твердо, що наступ фашистський не триватиме довго. Спершу всім твердив, що німці далі старих наших кордонів не дійдуть, там і захряснуть; коли ж гітлерівці прорвалися через старий кордон і в зведеннях став згадуватися Житомирський напрям та запеклі бої під Одесою, Твердохліб усі надії поклав на Дніпро, їздив же на республіканську нараду до Києва, і в очах його досі довжелезний міст через річку, і як він дивився у вікно вагона, вражений могутнім розливом ріки, водяним безмежжям Дніпра. Та жодній у світі техніці не подолати такої перепони!

А тепер виходило, що може і подолати.

І чим довше роздумував Твердохліб, тим неспокійніше, тривожніше ставало на душі. Досі звичний ритм життя ламався, насувалося щось нещадне та невблаганне, і він ще не знав, що мав робити. "Піду в партизанський загін,— подумав нарешті.— Все за димом пушу й піду!"

Недалеко от Тарасівки зупинився: почувся якийсь ніби гул. "Літаки?" Але літаків не було видно, як не вдивлявся у небо, гул же докочувався із-за обрію, і Твердохліб, звівшись на бричці, повернув туди голову. Там гуло й гриміло то тихіше, то дужче, і весь довколишній степ, з його стернями і стогами, копами й полукипками, з хуторами і селами, враз мов укритися холодною тінню. "Оце воно й починається!" — подумав Твердохліб. Опустився в бричку, погнав щодуху коня.

Біля контори товпилися стривожені люди. Тут були й комірник, і Твердохлібів заступник, і бухгалтер з рахівником. Всі вони стояли, повернувшись до заходу, і прислухалися, як прислухався щойно Твердохліб, і обличчя у всіх були бліді і напружені.

— Володимире Васильовичу, чули? — запитав розгублено заступник, як тільки бричка зупинилася.

Твердохліб нічого не відповів. Злізав не поспішаючи, з перебільшеним спокоєм, бо всі дивилися на нього, дивилися так, наче од нього залежала гримітиме й далі на заході чи затихне. Зліз, підібраний і строгий, повів по присутніх суворими очима:

— А ви б прислухалися поменше! Чого вуха наставили? Розійшлися: хто в контору, хто в двір, один лише заступник

продовжував м'ятися біля Твердохліба: хотів щось, мабуть, сказати, та все не наважувався. "З таким навоюєш!" — подумав Твердохліб, поглядаючи на нього неприязно.

— Ну, що ще?

— Володимире Васильовичу, Приходьків Микола в селі об'явився.

— Як об'явився?

— З німецького полону прибіг.

— З полону? — вражено перепитав Твердохліб. Так і не дійшовши до контори, повернув круто на вулицю.

Заступник іще щось розповідав, за ним поспішаючи, але Твердохліб його вже не слухав. "Не встиг одного куди слід одправити, інший об'явився!"

Чомусь пригадав, як виряджали мобілізованих. З музикою, мітинг біля клубу на площі, і як він, Твердохліб, виступаючи, наказував бити ворога міцно й нещадно, показати, на що здатні тарасівці.

Показали!

Завернув у двір Приходька, в розчинені настіж ворота. У вікні появилось чиєсь обличчя, та одразу ж і зникло. Не зупиняючись, пройшов у сіни, одчинив навстіж двері.

Там сиділи за столом і всі, як один, насторожено дивилися на нього. На столі парувала картопля, жовтіло нарізане сало, біліла цибуля, а в літровій пляшці тремтіла каламутна рідина: видно, її щойно поставили. Між батьками сидів Микола: жовтий, худючий, одні лише кості та очі, великі й блискучі, наче у хворого. А поруч з ними — Васильович, Нешерет, а там уже решта Нриходьченків, більших і менших, чорт їх і порахує!

— А, гість дорогий! — схопився з-за столу Іван.— Та заходьте, не стісняйтеся! Банько, Мишко, ану киш відсіля!

Два найменші Приходьченки зірвалися із стільців, звільняючи місце. Але Твердохліб не поспішав сісти за стіл.

— З якої це радості розгулялися? Весілля чи поминки?

— Синок з війни повернувся.

— Синок? — мов здивувався Твердохліб.— А що, війна вже скінчилась?

Твердохліб ступив до столу, подививсь на Миколу. Той схопився назустріч, простяг тонку руку.

— Здоров, вояко, здоров! — сказав до нього Твердохліб, але руки не подав.— Поранило, чи за інші геройські діла командири відпустили додому?

— Та він з полону німецького втік! — пояснив за сина Ін.пі.— Із самих зубів видерся.

— З полону? Щось я не чув, щоб указ такий був: фашистам у полон здаватися. Може, ви, товаришу Нешерет, чули?

Нешерет, який уже сидів ні в сих ні в тих (не радий був, що Й зайшов!), поспішив відповісти, що указу такого не було.

— Про брехливі чутки був, а про плеч не було. Натурально...

— Бач, таки не було. То, може, Микола сам такий указ написав? Всім до фашистів у полон — і війні кінець!

В Миколи вже трусилися' губи, опустились, аж мовби :шамалися, плечі. І, глянувши на племінника, який ось-ось не витримає: заплаче або закричить на Твердохліба, поспішив йому на допомогу Васильович:

— Даремно ви так,— дорікнув Твердохлібові.— Хіба ж можна: не вислухати, не розпитати, а відразу — мокрою рядниною! Ви узнайте, а тоді вже й судіть.

Твердохліб гостро блиснув на Васильовича, хотів щось сказати йому, щось різке й образливе, але стримався. Натомість :шопу повернувся до Миколи, зігнав з обличчя останній слід глузливого усміху, і воно одразу ж стало важке та нещадне.

— Ну, от що: як ти там німцям здавався — розберуться. (Л.о.годні ще можеш погостювати в батьків, так тому й бути, а :митра щоб — у райвійськкомат! Підвода вранці йтиме — заїде.

І повернувся й пішов. І Нешерет слідом за ним. Чули у хаті, як він уже у дворі вслід гукав:

— Володимире Васильовичу, та заждіть-но!

Важка, гнітюча тиша запанувала в хаті. Всі були як у воду опущені. Федора вже трусила од німого плачу, веселий, завжди безтурботний Іван шулився, кривився, а Васильович понуро качав кульку з хліба. Микола ж раптом звівся, став вилазити з-за столу.

— Мамо, загорніть щось у дорогу. Я зараз і піду...

— Та куди ж ти? — кинулася до нього Федора.—Та ти ж і пе дійдеш.

— Дійду!

— Та, Йване, чого ж ти мовчиш? Хоч ти йому що скажи! Блідий Микола все виривався з материних рук:

— Якщо вони так — і ноги моєї не буде!

Аж задихнувся від образи. Аж зблиснули запечені сльози.

— А при чім же, сину, батьки? — лагідно запитав Васильович.

— Піду все одно! — впирався Микола. І, зірвавшись на крию — Він там був, щоб полоном мені допікати?! Він там був?!

Захлинувся, подавивсь, упав головою на стіл. І глухе чоловіче ридання моторошно залунало по хаті.

І хто його зна, чим би все те скінчилося. Може, Микола таки наполог би на своєму та й вирушив ще сьогодні в район, аби ще раз не одчинилися двері і до хати ясным сонечком зайшла Катерина.

— Добридень. Чи не можна у вас позичити солі?

Вона, мабуть, дуже квапилась по ту сіль, бігла, певно, всю дорогу, бо щоки аж пашіли, а високі груди то піднімали, то опускали вишиту рясно сорочку. І, побачивши Катерину, метнулася до неї заплакана Федора:

— Ой доню, хоч ти його вмов!

Васильович кивнув Іванові, той кишнув на притихлих дітей, підійшов до Федори, яка, обнявши Катерину, вже ридала у голос, взяв її за ЛІКОТЬ:

— Пішли, стара, хай молоді поміж собою поговорять. Грюкнули-зачинилися двері, потупотіло у сінях, затихло. Зачувши голос Катерини, Микола одірвав од столу мокре обличчя. Звівся, розгублений, зніяковілий, Що вона його застала в сльозах. Катерина ж, уражена Миколиним видом, жалісливо промовила:

- Боже, що з тобою сталося!
- Не подобаюсь? — усміхнувся гірко Микола.
- Дурненький ти...

Катерина оглянулася на причинені двері, підійшла до Миколи. Обняла за худу довгу шию, поцілувала в лоб, у щоки, у губи, і очі її засвітилися такою ласкою, що Миколу знову здушило у горлі.

- Я тебе ждатиму. Прийдеш?

Микола лише кивнув головою: говорити зараз не міг.

Катерина поцілувала його ще раз і сказала, наче сама себе умовляючи: "Треба ж іти",— і вже од порога війнула на нього повними сліз і ласкавого усміху очима:

- Приходь же. Ждатиму!

У той вечір Катерина сказала батькам, що ночуватиме у клуні. Батько, як завжди, знизав плечима, мати ж подивилася пильно на Катерину: вона догадалася одразу, чого це дочці стало душно в хаті. Але не стала її одмовляти.

— Дивись, дочко, сагма. Ти вже в мене доросла. Катерина готувалася, мов до шлюбної ночі. Одягла свою

найкращу сорочку, розіслала на духмяному сіні біле, як сніг, простирадло, збила дві подушки в сатинових наволочках, а зверху поклала кольоровий ліжник. Розплела довгі коси, і,

коли вони ПОЛИЛИСЯ шовково по спині, сіла на постіль, обхопила коліна руками, стала чекати Миколу.

Не було вже в її душі ні вагаНь, ні страху. Два місяці тому, коли збуджений Микола прибії] до неї й сказав, що його беруть на фронт і що вони зараз же, не зволікаючи й хвилини, повинні піти до сільради та розписатися, вона відказала, що не може піти отак зопалу. Він аж розсердився на неї і таким, ображеним, з нею й попрощався.

Потім чекала од нього листа. А листа не було. Спершу сердилася, згодом стала тривожитись. Наважилася якось зупинити Миколину матір, спитати, що він пише. І коли дізналася, що він не озвався й додому, тривога переросла майже в розпач: із ним щось сталося! І не раз гірко розкаювалася, що не пішла до сільради.

Тепер же їй не потрібно нічого. Хай інші розписуються, хай бояться осуду, злих язиків, що гірші отрути,— їй не страшно нічого. Вона знала, що таке страх, що таке докір, невсипущий та невблаганний, і не хоче, щоб усе те повторилося знову.

Тож коли він зайшов — причинив тихо двері і зупинився, нерішучий, вона, як була в нічній отій сорочці, підхопилася назустріч, обняла, пригорнулася і вже не розімкнула обіймів, поки й не опустилися в постіль.

Коли ж він знову заплакав, тепер уже од сорому за власне безсилля, од злості на себе, вона, спершу вражена, зрозуміла все. Пронизана жалем до нього, не знаючи, що ще віддати, аби йому хоч трохи полегшало, ухопила його голову, пригасла з усіх сил до грудей. Він увесь дрібно тремтів, схлипував, наче дитина, обпікав їй шкіру гарячим диханням, а вона все притискала його до себе.

Згодом він заговорив. Хоч вона й просила його: "Мовчи!" — мовчати не міг. Раз по

раз збиваючись, говорив і говорив. Те, що наболіло, накипіло в ньому, саме рвалось назовні.

— Указ! Легко йому казати — указ! А спробував би сам! Їх, понад сто мобілізованих, звели в одну маршову роту.

Встигли тільки видати військове вбрання, а зброю, сказали, одержать у тій частині, в яку їх вливали.

— Отак з голими руками і йшли. Навіть у командирів були порожні кобури. То чим? Чим було воювати? Кулаками?

Ішли день, ішли другий, їх бомбили, розстрілювали з кулеметів, злі, як оси, винищувачі; вони розбігалися, падали, а потім знову шикувались, і з кожним разом їх ставало все менше і менше. Та еони вперто йшли в містечко, де мала стояти частина, в складі якої вони підуть на фронт.

Не встигли й опам'ятатися, як були оточені гітлерівськими автоматчиками. У коротких, з широкими халявами чоботях, у плямистих куртках із засуканими по лікті рукавами. Німці реготали, коли про все дізналися, німці аж качалися од сміху, а вони стояли й мовчали пригнічено, вишикувані у два довгі ряди.

Потім фашисти розстріляли політрука, замполітів і двох євреїв. У всіх перед очима. Євреям, перед тим як розстрілювали, обрізали вуха й носи. Вони корчилися, пручалися, кричали, а фашисти їх тримали і різали.

— Колю, не треба! — благала Катерина, та він уже не міг зупинитись.

— Одного я знав. Учитель з Хоролівки. В нього жінка і двоє дітей. Коли його відпустили, він побіг, а вони стріляли по ньому, мов по мішені.

— Колю, не треба!

— А потім нас вивели на шлях і погнали. Три доби, без перепочинку. Піали, як худобу, як бидло останнє! Худобі хоч їсти дають, а нам ні крихти, ні краплі! Знаєш, що вони зробили, як ми кинулися одного разу до ставка? Стріляли по нас! А ми все одно пили воду. Та вода була червона од крові.

Вже не тремтів, не схлипував — розповідав, наче марив:

— Хто падав у дорозі, того теж.. Др-р — і немає людини. Були такі, що навмисне лягали, аби швидше покінчити з муками.

А табір обнесено колючим дротом. Плескатий, як стіл, майдан, а на ньому червою — полонені. Черпак баланди на добу, день і ніч просто неба, на голій землі. В кого ще збереглася шинеля, той розкошував. А то так: кулак під голову, кулак на голову — оце тобі й подушка, і ковдра. Добре, що хоч не дощило, а то всі передохли б.

— Як же ти звідти вирвався?

— Утік Підкопали під дротом прохід — пальцями, нігтями — і дай Бог ноги...

— І багато вас утекло? — Голос Катерини аж переривався од жалю.

— Не знаю. Стали стріляти, ракети жбурляли, але я був уже далеко.

Помовчав, потім сказав:

— Попаду на фронт, дорвуся до першого фашиста — зубами у горлянку вгризуся! Одкину гвинтівку — і зубами в горлянку!

Аж задихнувся, аж схлипнув.

І знову заспокоювала його Катерина. Коли він урешті заснув, довго ще пестила довірливо притулену голову.

: БІЛЬ і гнів

— ^ =

На світанку Катерина, яка так і не склепила очей, стала обережно будити Миколу: ;

— Колю, прокинься. і В її голосі тривога.

— Колю, чуєш?

Вони звелися, притулившись одне до одного. Вслухалися в темряву. А звідти, із заходу, доносився погрозливий гук і дрібно, наче од страху, тремтіла земля.

— Колю, що це?

— Війна. Буду збиратися.

Вийшли з клуні. На заході, за обрієм, безперервно миготіло, спалахувало, зблимувало, і грізний невпинний гул котився звідти тугими чорними хвилями. Катерина лячно зіщулилась, запитала:

— Далеко це, Колю?

Він не відповів. Рвучко обійняв, ткнувся сухими гарячими вустами в тремтливо підставлені губи, одірвався, побіг.

Розпорядження евакуйовуватися не застукало Твердохліба зненацька. В той же день, як загриміло на заході, він знову змотався в район. Там йому сказали, щоб готувався евакуйовувати колгосп.

— Фашистам не лишати нічого. Наказ Сталіна знаєте?

— Знаю! — відповів Твердохліб. Схудле обличчя його взялося кам'яною рішучістю.— Вони у мене нічим не поживляться. Хіба попіл жуватимуть!

Нагадав ще й про партизанський загін. Йому б хоч зараз гвинтівку в руки — й стрілятиме у фашистів. Та радили не гарячкувати.

— Треба буде — покличемо. А поки що вертайтеся додому й готуйтеся до евакуації. Тільки без паніки.

Твердохліб відповів по-військовому: "Єсть!" — і вийшов з райкому.

Через Хоролівку лився потік біженців. Твердохліб стояв на високому ґанку райкому і понуро дивився, як мимо пропливали гарби, вози з домашнім начинням, з жінками й дітьми, брели прив'язані налигачами корови. Люди були аж сірі од пилюки та втоми, вони ковзали по Твердохлібові байдужими поглядами, видно було, що не один день у дорозі. Ось прогуркотіла мимо запряжена волами мажара, за нею ішов босоніж дід у крислатому брилі, в полотняних штанях, а на гарбі стара й молодиця. Молодиця, вивільнивши грудь, годувала немовля. Вона теж ковзнула по Твердохлібові невидючим поглядом. Сиділа наче не на гарбі, не на виду всього міста, а в себе вдома.

Іноді проходили вантажні машини, вони нетерпляче сигналили, пробиваючись поміж підводами, і машини теж були вщерть навантажені домашнім майном, а зверху сиділи жінки й діти або лежали поранені. І все те сунуло, сунуло, сунуло, і здавалося:

кінця-краю не буде отому потоків.

Сівши на бричку, Твердохліб рушив не центральною, захряслою підводами вулицею, а бічними провулками, тримаючись ближче до річки. І зітхнув лише тоді, як перебрався через залізницю та лишив за собою ущент зруйнований млин: фашисти вже двічі бомбили Хоролівку. Він тепер уже не мав сумніву, що доведеться евакуюватися. Як тільки добрався до села, скликав негайно актив.

Активісти зібралися в його кабінеті. Сиділи, курили, перемовлялися тихенько, прислухалися до того, що діялося на заході. В усіх стривожені, похмурі обличчя, кожен, напевно, думав, що воно діятиметься, як у село прийдуть гітлерівці.

Довго не починали — десь подівся заступник. Твердохлібові врешті набридло чекати. Сказав роздратовано:

— Семеро одного не ждуть! — І, звівшись за столом, коротко розповів, для чого всіх скликав.

— Попереджено суворо: ворогові не лишати ні крихти! Чого не зможете вивезти — знищити або спалити! — І повторив те, що сказав у райкомі: — Прийде — хай попелом давиться! Які в кого є конкретні пропозиції?

Залягла гнітюча мовчанка. Люди тупили погляди. І лише тоді, як Твердохліб, постоявши, сів і під ним болісно рипнуло крісло, хтось із заднього ряду тихенько спитав:

— А як же з хатами?

— Хати наказано не чіпати, — відповів Твердохліб. — Хоча я особисто спалив би все. Щоб німцєві не було де і голову притулити. і

Замовкли ще дужче.

— Можна два слова? Приходько, Микола Васильович.

— От ви, Володимире Васильовичу, сказали, що коли б ваша воля, то й село за димом пустили б. То ви що: вже й вертатися у Тарасівку не думаете?

— Думаю. Тільки не хочу, щоб фашист у моїй хаті топтався!

— Ну, то діло ваше. А от реманент для чого палити? Чим же люди землю .оброблятимуть?

— Для кого — для німця?

— Не для німця — для себе! Ви ж, Володимире Васильовичу, все наше село не візьмете з собою за пазухою, коли буде команда рушати? Хтось та лишиться? А лишиться, то треба буде й орати, і сіяти, щоб не здохнути з голоду та своїх діждатися. Та й ви ж повернетесь, -теж їсти захочете. А борона, я думаю, німцєві не така вже й знахідка.

— Та-ак, — сказав Твердохліб лиховісно. — Он куди ви повертаєте: німцєві все лишити?!

— Чому ж німцєві! — заперечив Васильович. — Нашим людям роздати... .

— А ви як думаете, товаришу Ганжа? — повернувся раптом Твердохліб до Ганжі, який поки що не встрявав у суперечку — курих у кутку.

— Все підряд нищити — розуму великого не треба.

— Он воно як! І ви туди ж!

— І я туди ж,— відповів незворушно Ганжа. Пригасив цигарку, звівся, заговорив не так уже до Твердохліба, як до присутніх: — Я думаю таю все, що не зможемо підняти в дорогу, роздати людям. Хай ховають, закопують,— повернемося, воно як знахідка буде.

— А як німці знайдуть?

— Не все ж і знайдуть,— стенив плечима Ганжа.— В кого знайдуть, а в кого й ні. Та хіба німець такий уже хитрий, щоб я його у своїй хаті не обдурив?

Поміж присутніми — легенький смішок.

— Еге ж, наш дядько кого хоч довкола пальця обведе.

— Та наші люди німцю такого туману напустять, що він і в ворота не втрапить!

— Німець що: він до обіду розумний, а після обіду — дурний. Воював на германській — надивився.

Твердохліб побачив, куди стало повертати, постукав по столу:

— Ану не всі разом! У нас мітинг чи нарада? Коли гомін ущух, знову повернувся до Ганжі:

— То що ж це виходить: товариш Сталін нам одне, а ми йому друге? '

Ганжа й бровою не повів. Тільки зблиснуло щось у очах, зблиснуло й одразу ж пригасло. Знову звівся, підійшов аж до столу, щоб усі його бачили: за чужі спина, мов, ховатись не думаю. І хоч був сивоголовий, мав пооране зморшками обличчя, старші знову впізнали в ньому колишнього голову комнезаму. Такою спокійною силою віяло від усієї його постаті.

— Сталіна слухали не один ви, товаришу Твердохліб. І думаю так, що Сталіна слухати — теж свій розум треба мати. Бо недовго і лоба розбити. Про що передусім ідеться? Не отдавати ворогові народне добро. Врятувати, що тільки можна. А я що: кажу отдавати? Я тільки проти того, щоб його нищити бездумно. Он засипано в нас посівний фонд. Звісно ж, лишати його в коморах не можна: німець усе до зернини вигребе. Але й палити...

— А що робити накажете?

— По дворах розвести, от що. Під розписку. Але так,' щоб сусід про сусіда нічого не знав.

— Все одно німці визнають. Хоч одна падлюка, та знайдеться.

— Хай і визнають. Але ж треба буде шукати, зверху не лежатиме!

Говорили, сперечалися, врешті вирішили: зерно, яке не вдасться вивезти, роздати людям. І дрібний реманент. Розвезти вночі, щоб ніхто не чув і не бачив. А з молотарки, віялок, із трієрів познімати найважливіші деталі, добре змастити і закопати в потаємному місці. Стайні, контору не палити, оскільки вони не мають оборонного значення.

Посперечалися іще щодо кузні. Після того як Матвій Переярок сказав, що він весь інструмент забере з собою, а без інструменту кузня не кузня, вирішили не чіпати. Тим більше що й коваля ж не буде. Матвієві ніяк не можна в селі лишатися. Що активний

учасник громадянської, а що й сільський активіст. Прийдуть фашисти — голову одразу в зашморг!

І коли про все мовби домовилися, подав голос Колядко. Сидів досі, мовчав, а це надумався:

— А зі школою як?

— Школу тимчасово закриємо,— відповів уже Нешерет.— Дозвольте, Володимире Васильовичу? Є категоричний наказ із райкому: всіх учителів, натурально, вакуїрувати. Всіх без остатку.

— А діти? Дітям треба ж учитися?

— Почекають, поки повернемось,— сказав уже Твердохліб.— Не велика біда — надолужимо. Краще хай удома посидять, ніж їх фашисти вчитимуть. Більше ні в кого нема запитань? Тоді давайте до діла. Пройдіться селом, і щоб сьогодні були в мене списки тих, хто не хоче лишатися під німцем.

— А як підвід на всіх не вистачить?

— Вистачить. А кому місця не буде — пішки піде. Далеко іти не доведеться — ноги не зіб'є. Наші ось-ось фашистів назад поженуть. Тиждень-другий десь перебудемо та й додому повернемось.

В ту ж ніч розвезли по дворах хліб. Рипіли тихо підводи, стримано стукали пужална у вікна:

— Хазяїне, виглянь на хвилинку!

Хто розумів — одразу кивав головою: валіть, хлопці, прямо на землю, сам йому раду дам, а-хто спросоння довго не міг розшолопати, для чого отакий • подарунок. А розкумекавши нарешті, питав: і

— Усім так розвозять?

Відповідали, що не всім — тільки довіреним. Хоч розвозили — не минали майже жодної хати. До цього вже хитрий комірник додумався. Фашисти обов'язково дізнаються, що хліб розвозили. То як усім: всіх і почне трусити. А як пустити чутку, що тільки довіреним, хай тоді ламає голову, кому завезли, а кому — ні!

Всю ніч по селі стукотіли заступи, шурхотіла земля. Згорблені тіні нипали то туди, то сюди, щось тягли, щось засипали, щось накривали й притоптували. Хто в саду, від яблунею або грушею, хто у сараї, у клуні, а то навіть і в сінях. Засиплеться, втрамбується, замажеться глиною — лишиться тільки чекати, щоб швидше висохло. Бо не доведи Господи принесе язикату сусідку!

"І чого це Одарці припекло в сінях долівку мазати? Ні в одній хаті, ні в другій, а тільки в сінях?"

То ж яка здогадливіша, мазала за одним разом і в хаті. Як на Великдень.

Микола Васильович теж не склепив сю ніч очей: копав у дворі яму. Широку, глибоку: взяв же дві тонни зерна! Аж комірник занепокоївся:

— Не багато?

— Управляюсь.

— Я на предмет того, що як знайдуть.

— А то вже моя голова хай болить.

Перш ніж братися за лопату, виміряв двір уздовж і впоперек Хлів і комору відкинув одразу: туди насамперед полізуть шукати. В сад теж навідаються. Ходив, ходив, прикидав і так, і сяк та й вирішив, що кращого місця, як біля воріт, не знайти. Кожен, хто не припреться, обов'язково далі проскакуватиме.

Поставив Данилівну на чатах, заходився коло ями. Виміряв чотири кроки уздовж, три — впоперек, зняв обережно верхній шар із шпоришем: як загорне та втрамбує як слід, тим же шпоришем і прикриє. А зайву всю землю по городу розсипле. Тому її й не швиргав куди попало, а сипав на ряднину.

Провозилися майже до світанку. Зате вранці, як покликав, Тетяну та спитав: "Ану, Олексіївно, чи помітите?" — та могла б заприсягтися, що тут і не пахне ямою. Так чисто, незаймано зеленів при самих воротах спориш.

Тетяна вже знала, що ні Васильович, ні Данилівна не збираються рушати із села. Приходько, може, ще б і поїхав, аби не дружина. Як почула про евакуацію, ходила, мов прибита: за що не візьметься — все з рук валиться. Прийшла од корови — вся у сльозах:

— Так дивиться на мене, так дивиться, тільки й того, що слова не скаже!

— Ви її залишаєте? — поцікавилась Тетяна.

— Та куди ж її гнати, як вона ось-ось теля приведе! Журилася, журилася, а потім підійшла до чоловіка:

— Старий, що я тобі скажу, я не поїду. Ти вже їдь, як надумався, а я не поїду.

— Отуди к бісу! А як німці прийдуть?

— То вже що людям, те й мені.

— Бачили, яка мудра? — повернувся Васильович до Тетяни. — А те, що бригадир, ти подумала?

— Та я ж тебе не тримаю. Ти собі їдь, а я біля Лиски залишуся.

— А як тебе за мене спитають?

— Та хто там мене, дурну бабу, питатиме!

— Бач як розсудила! — бурчав Васильович. — А підводу куди дівати? Нащо мені тепер та підвода?

Мовчить винувато Данилівна.

— От спробуйте, Олексіївно, з такою пожити! То кричала, щоб їхати, а це вже — не їдь.

— Та хіба я кричала? — всміхнулась Данилівна.

— Бачите, ще й насміхається!

Данилівна вже й примовчала. Лише трохи згодом спитала:

— То тебе збирати, старий?

— Нікуди я не поїду! Тетяна спитала Данилівну:

— І вам не страшно лишатися?

— Одній було б лячно. А удвох — чого нам боятися? Що людям — те й нам...

— А як німці Васильовича арештують? За те, що був бригадиром?

— Та хіба ж він один — бригадир? А потім що я вам скажу, Олексіївно: як не мотайся, а од своєї долі все одно не втечеш. Хоч на край світу забийся. Ото кому що на роду написано, так воно й станеться.

Тетяна аж позаздрила Данилівні: щаслива людина! Сама ж розумом кидала: їхати чи лишатися? А що буде, якби вона й справді залишилась?.. Після того як фашистів проженуть та наші повернуться?

Ні, краще їхати! і

і 3 Тарасівки виїжджали валкою. Попереду підводи з засмученими дядьками, з заплаканою жінотою, з коровами, припнутими до задків, з собаками, що кожен біг коло свого воза. Одразу ж за підводами — табун коней, їх женуть конюхи на чолі з Ганжею. Під ними всіма — племінні жеребці. Застояна кров так і грає, і кожен ледь справляється з очманілими од простору та волі тваринами. Особливо розігрався золотистий красень Орлик під Ганжею, схрапує, вигина набік шию, намагається укусити вершника за коліна. Поза кіньми — колгоспна череда, її женуть підлітки, які разом з батьками полишали Тарасівку. За коровами суцільним верескливим гуртом сунуть одгодовані свині. І старший над ними, все і всіх проклинаючи, Пекельний Корній зі своєю гусятницею. Важка гусятниця, обв'язана мотузком за приклад і за дуло, протитанковою гарматою висить за плечима, а в руках у Корнія так і ходить батіг свині не хочуть їти, намагаються лягати на дорозі, вищать, мов недорізані. І, покриваючи той виск божевільний, осатанілий голос Корнія:

— А чучу, щоб ви виздихали!

Та найбільше мороки з поросними свиноматками нової, англійської породи. Дістали їх десять у сороковому, за великі гроші дістали. Твердохлб наказав Пекельному пильнувати їх, як власних дітей. А де ж їх у біса впильнуєш, як кожна, мов на біду, привела напровесні по десять-дванадцять — чорт їх і зна по скільканадцять поросят! Котяться тепер ті поросята, як горох, по дорозі, розбігаються. В Пекельного аж у очах миготить. А породисті їхні матінки — за ними вслід. І свистить Корній батіг, полосуючи свинячі спini, й аж до неба піднімається свинячий болісний виск

— Та чучу, будьте ви прокляті!

В Хоролівку вїхали в безконечному потокові біженців. Проїжджаючи мимо завулка, де була її хата, Тетяна ледь утрималася, щоб не скочити з воза та не забігти туди на хвилинку: так защеміло її серце. І добре, що не зіскочила: затиснена з усіх боків возами, що невинно рухались, підвода не могла б зупинитися, почекати на неї.

Одному тільки Твердохлібові й пощастило вирватися із суцільного потоку: розвернув бричку, погнав до райкому. Мав будь-що здати якщо не всю худобу, то хоча б свиней.

Райком зустрів його порозчиненими дверима і вікнами.. Ніде ні душі, спорожнілими кімнатами гуляли протяги, вони перегортали розкидані по підлозі папери, шелестіли у висунутих шухлядах столів, у розчинених шафах, у важкому, нікому тепер не потрібному сейфові. Твердохлб, уже й не надіючись нікого почути, голосно запитав, чи є хто. Голос луною прокотився спорожнілим приміщенням. Хотів

був уже йти, бо дуже ж сумно було в оцих спорожнілих кімнатах, сумно й аж моторошно, та нараз задеренчав телефон, що стояв на спорожнілому столі секретаря райкому.

Од несподіванки Твердохліб здригнувся. Ухопив притьмом рурку, приклав до вуха.

Там щось немилосердно тріщало, пищало, і крізь отой пискіт і шум пробивався настирливий голос:

— Райком! Райком!..

Голос то глухнув зовсім, мов людина пірнала під воду, то дужчав.

— Слухаю! — гукнув у рурку Твердохліб.

— Райком? — зрадів голос. І, не чекаючи підтвердження, повідомив поспішно: — У нас німці! У нашому селі гітлерівці.

У Твердохліба враз змокрило чоло. Він аж одступив од вікна, ніби там ось-ось мав з'явитися німець. Подув у рурку, наче хотів її остудити, запитав:

— У якому селі? Хто це говорить? Алло! Алло!..

Та голос щез. В трубці тріщало, хрипіло, пищало, звідкілясь доносилися ідіотська бравурна музика. Твердохліб поклав обережно рурку, а потім спробував додзвонитися до Путька.

— Кабінет голови не відповідає, — повідомила телефоністка.

— А квартира?

— Не відповідає й квартира.

Твердохліб поспіхом рушив до дверей, та на порозі щось згадав, повернувся назад. Обірвав тонкий дріт, що припинав телефон до стіни, взяв апарат під пахву і вже потім залишив райком.

Поки вибралися з Хоролівки, стало смеркати. І чим далі забиралися в степ тарасівці, чим дужче довкола темнішало, тим більша тривога закрадалася кожному в груди. Бо вже не тільки позаду, — а й ліворуч, і праворуч, і навіть, здавалось, попереду миготіло та зблимувало, гуло й гримотіло.

Зупинилися, коли вже зовсім стемніло.

Твердохліб спершу розпорядився ставати біля самої дороги, на краю великого села", щоб завтра з світанком і рушити, але тут юрмилося стільки народу, така товкотнеча була довкола колодязів, що він, повагавшись, наказав завернути до Хоролу.

Стали циганським табором над річкою, поміж ріденькими копицями незвезеного сіна. Розпрягли коней, погнали худобу на водопій. Жінки заходилися готувати сяку-таку їжу, щоб хоч Дітей нагодувати, які, натомившись, засинали прямо на возах. рСотіли було розвести багаття, та одразу ж роздумали: угорі вже гули літаки. Свої, чужі — сам біс не вгадає! Ще помітить вогонь, сипоне здуру бомбами. Тож деякі жінки, зібравши посуд, пішли до найближчих хат, а решта заходилася вечеряти насухо: різали сало, краяли хліб — хто що мав. Та ще запивали молоком: молока було хоч залийся. Усю ж ферму з собою женуть. Та й своїх корівок не залишили.

і На ту невеселу вечерю з-поза копиці виринула розколошкана постать:

І — Хліб та сіль, православні!

— Дякуємо. Сідайте до гурту!

! — Та я вже вечеряв.— І щоб не подумали про нього чого лихого, одразу ж додав:
— Сторожую. Сіно бережу.

— Чого так мало? — поцікавишся Нешерет.— Не вродило, чи що?

— Та де-е-е-е! Розтягли,— і, вже не чекаючи на повторне запрошення, підсів до тих, що вечеряли.— Бачили, скільки люду пливе? По стеблині на кожного — і то не вистачить!

— А ви ж для чого поставлені? Гав ловити?

— Та хіба я, чоловіче добрий, ловлю? — лагідно сторож.— Тільки толку ж од того... От ви ж для корівок своїх сіна всмикнете? — І, не дочекавшись відповіді од збентежених тарасівців, сам за них ствердив: — Усмикнете. Бо куди вам дітися? Дак ви ж хоч безоружні. А то як налетіли учора — не доведи, помилуй. "Тікай, дядьку, поки не вистрілили!" Иагрузили три гарби сіна — та й бувайте здорові. І добре, що я їх послушався та одступився. А не послушався б — убили б.

— А що, дядьку,— втрутився комірник у розмову,— де німці, не чули?

— Бог їх знає. Кажуть люди, що вже під Полтавою.

— Як під Полтавою? — стривожились тарасівці.— Ти дядьку, брешти та й оглядайся!

— Та чи я, люди добрі, брешу. За що купив, за те й продаю. Кажуть, що під Полтавою, а я хіба знаю. Ви ж однією дорогою їдете, а німець, мо', другою. Ви на підводах, а він — на машинах.

— Ну, годі вам,— почав Нешерет, але не встиг доказати до кінця, бо повернувся Твердохліб, що ходив у село: шукав, кому б здати свиней. Появився не сам, а разом з трьома військовими, і той, що йшов попереду, був, мабуть, старший, бо Твердохліб звертався в основному до нього.

— То, може, таки передумаєте та всіх заберете?

— Не можу. Зрозумійте, не можу!

— Нам ніщо не потрібне — тільки розписка,— продовжував умовляти Твердохліб.

— Та зрозумійте ж, голубчику, що в мене поранені! Люди гинуть, а ви із своєю худобою...

— Ладно, давайте розписку,— здався нарешті Твердохліб. І вже до Пекельного: — Корнію! Підеш ось із ними, відбереш п'ять свиней. Які найбільше пристали.

— З поросятами? — зрадів невидимий Корній: дрімав під копицею — так ухоркався, що не хотів і вечеряти.

— Я тобі дам — з поросятами! Свиноматок не чіпати.

— Дак вони ж найдужче пристали! — Корній розчаровано.

— Я що сказав!

Корній неохоче звівся, завдав на плече важку гусятницю:

— Пішли, чи що? Військові рушили за Корнієм.

— Сідайте вечеряти,— запросив Твердохліба комірник.— А то мотаєтесь, мотаєтесь, все про нас та про нас, а щоб про себе, то й ні.

— Не хочу.

Йому й справді було не до їжі: не знав, що робити зі свиньми. Сьогодні ледь догнали сюди, а що буде завтра? До того ж начальник польового шпиталю, якому він пробував усучити всю свиноту, пораїв особливо не затримуватись:

— Якщо зможете, то сьогодні й рушайте.

І Твердохліб уже роздумував, чи не рушити одразу далі. Він, може, так і зробив би, коли б не свині. Розбіжаться, розкотяться — спробуй уночі їх збирати!

♦ Рушимо, як тільки стане світати!"

Сказав *на добраніч" та й пішов до свого воза, де була дружина й діти.

Дружина послалась коло воза — діти вже спали.

— Вечеряли? — втомлено запитав Твердохліб.

— Та ледь нагодувала,— відповіла Маруся.— Ложку од рота одірве і засина. Сідай хоч поїж.

— Я вже повечеряв,— збрехав Твердохліб.— Лягай спати.

— А ти?

— Ляжу і я. Ось тільки обійду табір та й буду лягати. А ти не жди мене, спи.

Повернувся за півгодини. Тихенько роззувсь, роздягнувся, примостив пістолет під подушку, поліз під ряднину. Випростався натомленим тілом, зітхнув. Дружина ворухнулася, повернулася до нього, поклала йому на груди м'яку теплу руку:

— 'Ти й досі не спиш? — здивувався: у самого, як тільки ліг, почали злипатись повіки.

— Як вони гудуть та й гудуть,-^ поскаржилась Маруся.— І ікс наче над головою. І

— Л ти не прислухайся.

Маруся ще ближче підсунулась до чоловіка:

— Володю, що воно буде?

— Нічого не буде! — відповів трохи сердито: тут спати х<)чється, а їй припекло з розмовами! — Ось зупинимо фашистів, пдженемо та й вернемось додому. Давай уже спи! — Провів долонею по обличчю дружини, і долоня враз стала мокрою.

— Плачеш?

Дружина схлипнула не криючись. Тулилася щосили до нього, німо тремтіла.

— Та що з тобою?

— За тебе боюся, Володю. Як лишилася наодинці з дітьми, як надумалась...

— За мене? Найшла за кого боятися! Краще спи, а то х.івтра вставати вдосвіта.

Обійняв дружину за плечі, приласкав, приголубив, і вона, заспокоївшись трохи, заснула. Невдовзі заснув і Твердохліб.

Над табором м'яко погойдувалася тиша. Лише з темного неба тривожно доносився гул літаків. Заблукані поміж мільярдів зірок, вони, здавалося, були приречені літати там вічно: в чорній крижаній порожнечі, одірвані назавжди од землі. І стогнати, пробиваючись гулом у зоряній безвісті. А коли долітали до табору і були вже над головами послуних людей, тоскний той гул ставав одразу ж зраділо-прискореним, хижим і жадібним.

Та ніхто не дослухався зараз до того гудіння. Тарасівці, дорослі й малі, спали як

мертві, спав навіть сторож, примостившись під копицею сіна, яку мав оберігати й од якої — знав це напевне — завтра не лишиться й сліду.

Не спав лише комірник.

Розмова зі сторожем не минула для нього безслідно. Він хоча й кричав найголосніше од усіх: *Що ти, дядьку, мелеш! Які там німці можуть бути під Полтавою!" — але повірив у ту чутку одразу. Він тому й кричав, що повірив, і боявся, щоб про це не здогадалися односельці.

Ще в Тарасівці, коли Твердохліб об'явив евакуацію, довго вагався: їхати чи не їхати. Не те що не вірив у прихід ворога — у цьому не мав найменшого сумніву! Особливо коли довідався, що фашисти перейшли Дніпро. Хоч десь у душі, поруч з думкою про неминучу окупацію, ворухилася надія, що, може ж таки,

— То, може, таки передумаєте та всіх заберете?

— Не можу. Зрозумійте, не можу!

— Нам ніщо не потрібне — тільки розписка,— продовжував умовляти Твердохліб.

— Та зрозумійте ж, голубчику, що в мене поранені! Люди гинуть, а ви із своєю худобою...

— Ладно, давайте розписку,— здався нарешті Твердохліб. І вже до Пекельного: — Корнію! Підеш ось із ними, відбереш п'ять свиней. Які найбільше пристали.

— З поросятами? — зрадів невидимий Корній: дрімав під копицею — так ухоркався, що не хотів і вечеряти.

— Я тобі дам — з поросятами! Свиноматок не чіпати.

— Дак вони ж найдужче пристали! — Корній розчаровано.

— Я що сказав!

Корній неохоче звівся, завдав на плече важку гусятницю:

— Пішли, чи що? Військові рушили за Корнієм.

— Сідайте вечеряти,— запросив Твердохліба комірник.— А то мотаєтесь, мотаєтесь, все про нас та про нас, а щоб про себе, то й ні.

— Не хочу.

Йому й справді було не до їжі: не знав, що робити зі свиньми. Сьогодні ледь догнали сюди, а що буде завтра? До того ж начальник польового шпиталю, якому він пробував усучити всю свиноту, пораїв особливо не затримуватись:

— Якщо зможете, то сьогодні й рушайте.

І Твердохліб уже роздумував, чи не рушити одразу далі. Він, може, так і зробив би, коли б не свині. Розбіжаться, розкотяться — спробуй уночі їх збирати!

◆ Рушимо, як тільки стане світати!"

Сказав *на добраніч" та й пішов до свого воза, де була дружина й діти.

Дружина послалась коло воза — діти вже спали.

— Вечеряли? — втомлено запитав Твердохліб.

— Та ледь нагодувала,— відповіла Маруся.— Ложку од рота одірве і засина. Сідай хоч поїж.

— Я вже повечеряв,— збрехав Твердохліб.— Лягай спати.

— А ти?

— Ляжу і я. Ось тільки обійду табір та й буду лягати. А ти не жди мене, спи.

Повернувся за півгодини. Тихенько роззувсь, роздягнувся, примостив пістолет під подушку, поліз під ряднину. Випростався натовленим тілом, зітхнув. Дружина ворухнулася, повернулася до нього, поклала йому на груди м'яку теплу руку:

— Ти й досі не спиш? — здивувався: у самого, як тільки ліг, почали злипатись повіки.

— Як вони гудуть та й гудуть,— поскаржилась Маруся.— І мес паче над головою. І

— Л ти не прислухайся.

Маруся ще ближче підсунулась до чоловіка:

— Володю, що воно буде?

— Нічого не буде! — відповів трохи сердито: тут спати х()чється, а їй припекло з розмовами! — Ось зупинимо фашистів, одженемо та й вернемось додому. Давай уже спи! — Провів долонею по обличчю дружини, і долоня враз стала мокрою.

— Плачеш?

Дружина схлипнула не криючись. Тулилася щосили до нього, німо тремтіла.

— Та що з тобою?

— За тебе боюся, Володю. Як лишилася наодинці з дітьми, и к надумалась...

— За мене? Найшла за кого боятися! Краще спи, а то илвтра вставати вдосвіта.

Обійняв дружину за плечі, приласкав, приголубив, і вона, :іаспокоївшись трохи, заснула. Невдовзі заснув і Твердохліб.

Над табором м'яко погойдувалася тиша. Лише з темного неба тривожно доносився гул літаків. Заблукані поміж мільярдів :ірок, вони, здавалося, були приречені літати там вічно: в чорній крижаній порожнечі, одірвані назавжди од землі. І стогнати, пробиваючись гулом у зоряній безвісті. А коли долітали до табору і були вже над головами послуних людей, тоскний той гул ставав одразу ж зраділо-прискореним, хижим і жадібним.

Та ніхто не дослухався зараз до того гудіння. Тарасівці, дорослі й малі, спали як мертві, спав навіть сторож, примостившись під копицею сіна, яку мав оберігати й од якої — знав це напевне — завтра не лишиться й сліду.

Не спав лише комірник.

Розмова зі сторожем не минула для нього безслідно. Він хоча й кричав найголосніше од усіх: *Що ти, дядьку, мелеш! Які там німці можуть бути під Полтавою!" — але повірив у ту чутку одразу. Він тому й кричав, що повірив, і боявся, щоб про це не здогадалися односельці.

Ще в Тарасівці, коли Твердохліб об'явив евакуацію, довго вагався: їхати чи не їхати. Не те що не вірив у прихід ворога — у цьому не мав найменшого сумніву! Особливо коли довідався, що фашисти перейшли Дніпро. Хоч десь у душі, поруч з думкою про неминучу окупацію, ворухнулася надія, що, може ж таки, станеться чудо й наші зупинять німців. Дуже ж бо жалко розставатися із звичним укладом життя: він просто себе уявити не міг поза колгоспною коморою, набитою всіляким добром, без в'язки

ключів, що приємно обтяжувала кишеню. Без тієї спокійної ситості, до якої давно звик, якої і в гадці не мав зрікатися, аби не війна.

Тож він надіявся до останньої хвилини. Надіявся навіть тоді, коли не дозволив жінці брати з собою все домашнє майно: все оте начиння, що ним непомітно обростає людина, як дерево мохом. Кинув на воза лише пару подушок та ряднину, щоб було на чому спати. Корову ж, дві свині й троє овечок лишив у сусіда, заздалегідь про це з ним домовившись. Сусіда ж попрохав наглядати і за хатою.

А тепер, після розмови із сторожем, надія на те, що наші невдовзі повернуться, згасла. Та й чи повернуться взагалі? Отака ж сила страшенна: тисне і тисне.

Він лежав і роздумував. Чим довше думав, тим безнадійнішим здавалося йому становище наших. І хто його зна, як зустрічатиме німець тих, хто втікав од нього? Може, одразу до стінки та й кулю в лоб? А як застукають серед дороги на возі? До того ж ішлося напевне, адже недарма люди кажуть — ворог уже під Полтавою.

Не міг більше лежати. Звівся, став біля воза. Оглянувся на захід: там миготіло, мов од сухих блискавиць. Подивився праворуч — і там мерехтить. Ліворуч — те саме. Лише попереду чорно, як у могилі. І вже здається комірникові, що стоїть він посеред вогняного кільця і кільце стискається та й стискається довкола нього. А вгорі, над головою, в прошитому гулом небі, один за одним ідуть літаки. Їїе встигне відгугти один, а вже другий заводиться невтомним гудінням.

Отут і скінчилося комірникове вагання: узувся, став поспіхом запрягати коней. Стерігся тільки, щоб не брязнуло, не стукнуло: не прокинулися щоб земляки. Увечері мов знав: поставив воза з самого краю, поближче до шляху. Виїде — жодна собака не гавкне.

Уже як запряг, став тихенько будити дружину:

— Явдохо, чуєш, Явдохо.

— Га?!

Комірник аж присів:

— Тс-с-с. Збирайся, та поїдем...

— А що, вже рушають?

— Додому, поїдемо,— сердився комірник.— Німці вже всюди.— Сказав і одразу ж сам тому повірив: аж за плечі од ляку взяло!

і Явдоха швиденько схопилася, стала збиратись. Комірник Ігим часом підібрав постелене сіно: як не квапився, а не міг його допустити, щоб пропадало добро. Хотів усмикнути ще і з сопи, але побоявся — почують. |

— Сідай,— прошепотів дружині.

і Узав коней за повід, повів за собою. Аж на дорозі зважився,

і"иліз на віз, погнав коней на Хоролівку.

І Комірникову відсутність тарасівці помітили вже у дорозі.

І

Зняли свій табір ще в темряві: прокинулися од натужного >еву моторів. Хтось збігав на шлях, звідки линував отой рев. І повернувся з лихою вістю: одступають наші

війська. Мовчазний досі табір ураз сповнився метушнею, криком. З горем пополам дібралися та й рушили до шляху.

І вже як од'їхали добрий десяток кілометрів та добре розвиднілося, додивилися, що нема комірника. Твердохліб Згарячу хотів був послати верхом когось назад, та одразу ж і Іроздумав: довкола коїлось таке, що не до комірника.

Військові, які рухались машинами і які їх розбуркали, давно щезли на сході. Шляхом заволоділа піхота. Це були переважно частини, які щойно вирвалися з бою: побиті, потріпані ворогом. Виснажені до краю, сірі од втоми, у подраних, проїдених сіллю гімнастєрках, ішли невеликими групами, колонами, і иидно було, що в колонах отих утримує їх уже не дисципліна, пе страх, а щось більше, щось вище, ніж команда командира.

З жалем і болем дивилися тарасівці на бите і нищене, але до кінця так і не знищене військо. На молоденьких солдатиків, таких дрібних, таких ще дітей, що гвинтівки, які погойдувалися в них за плечима, здавалися більшими од самих вояків.

Жінки поспіхом розв'язували вузли з їстівним, вже не думаючи, що самі будуть їсти, та бійці щось не дуже накидалися на їжу.

— Попить би, мамашо!

— У вас немає водички?

Твердохліб давно вже зліз із брички: оддав під пораних. Пересів на жеребця і вже звідти скомандував підбирати пораних на підводи, хоч команда ця й непотрібна була: на кожній і так біліла бинтами як не голова, то руки.

Рухатись од цього, звісно, стали не швидше. Вщєрть набиті вози вищали колесами, коні часто зупинялися, особливо під гору. Курява стояла хмарою. Збита ногами, столочена підковами, ратицями, переповнювала непорушне, без жодного подиху повітря, а сонце мов заповзялося посмажити на смерть людей. Сплювуючи сіру слину, люди мовчали. Осатанілий Корній

8 А Дімаров

225

шмагав свиней, які лягали на дорозі. Коли під'їжджав Твердохліб, Корній, забувши про всі ранги й відстані, кричав люто на

ГОЛОВу:

— Заберіть їх к лихій матері! Або самі женіть, як вони вам такі дорогі!

Голова й сам уже бачив — свині далі не підуть. Він метався по шляху в надії знайти командира, який прийняв би од нього свиней, та командири дивилися на нього, мов на божевільного. А один, худющий, аж чорний, з запаленими од безсоння очима, так накинувся на Твердохліба, наче той йому запропонував не свиней, а фашистів. І Твердохліб завбачливо одгїхав подалі.

Заспокоївшись трохи, спробував востаннє збутися свиней. Вибрав командира не такого сердитого й похмурого, довго йшов поруч (для такої okazji навіть спішився), угостив тютюном. Командир нічого: подякував, навіть підніс Твердохлібові огоньку прикурити, але коли той, зібравшись з духом, заїкнувся про свиней, аж руками

замахав:

— Та чи ти, чоловіче, при своєму? Тут німці насідають на п'яти, дай Боже самим уціліти, а ти про свиней. Кидай їх к бісу або постріляй!

Виручила його, хотів він того чи не хотів, ворожа авіація. Перед обідом небо раптом наповнилось гулом. Рух на дорозі одразу ж завмер, а гул нарастив, насувався неблаганно на заляклі колони. І коли все довкола задзвеніло од могутнього реву, люди врешті побачили літаки — вилітали просто із-за сонця.

Усе одразу змішалось, сипонуло з дороги.

Якийсь військовий, що їхав на Тетяниній підводі, вирвав у Івася віжки і, звернувши з дороги, став батожити нещадно коней. Коні понеслися вскач, віз кидало то в один бік, то в другий. Тетяна вчепилася однією рукою в сина, а другою в підводу: єдине, чого вона боялася зараз, не випасти, не загубити Івася. А вгорі ревіло, стогнало, свистіло. Так вищати могло лише залізо, коли його терзають на шмаття. Коні мчали, як несамовиті, військовий, звівшись на широко розставлені ноги, невпинно батожив коней, і коли всім, що були на возі, почало вже здаватися, що вони уникли небезпеки, бо дорога лишилася далеко позаду, один із поранених закричав перелякано:

— Летить!

Тетяна глянула вгору і побачила одразу ж літак, який падав прямо на них. Хижо націлений ніс розсікав із свистом повітря, а чорні шасі здавалися випущеними кігтями.

І Бійці сипонули з підводи на землю. Зіскочила з сином і

[Істяна — впала на груддя, обличчям донизу. Виск нарастив,

[прошивав її всю. З усіх сил учепилася в землю, і земля раптом

[щригнулася в гуркоті. В обличчя1, щось ударило — гаряче й

Чадно. 1

! Коли трохи отямилась, одразу ж подумала про сина. Івася коло неї не було — уже стояв коло воза. Тетяна хотіла гукнути, щоб не стовбичив — лягав, але в той же мент побачила двох бійців, які бігли до воза. Тетяна зірвалась на ноги, бо здалося, що бійці біжать на її сина. Обое були з гвинтівками, і щось страшне й відчайдушне світилося в обох. Тетяна аж похолола.

Підбігши до воза, бійці стали поспіхом одв'язувати посторонки, зривати з коней хомути.

— Що ви робите?! — закричала: більше всього боялася лишитися без коней.— Це ж наші коні!

Один з бійців повернувся до Тетяни перекошеним обличчям,

ВИГукнуВ ОХРИПЛО І ЛЮТО:

— Німці! Не бачиш?!

Тетяна глянула на дорогу. Здіймаючи куряву, там котили сірі машини: низький приземистий гул слався од них понад степом. Машин було багато, довжелезна колона рухалась, не зупиняючись, побіля дороги, поміж зменшеними відстанню возами, конями металися люди. Тетяна не могла розібрати, що то за люди — було ж не менше двох кілометрів до шляху, а може, й більше. "То, мабуть, тарасівці". Знову обернулася

до бійців просити, щоб не чіпали коней, та вже було пізно: обоє помчали у степ — подалі од дороги.

З дороги донісся приглушений відстанню крик, там затріщали постріли, і якась заблукана куля, зрикошетивши, потягнула тоскну струну високо в небо.

— Німці стріляють! — вигукнув Івась, і Тетяна, ухопивши сина за руку, побігла од воза. Бігли, поки не вскочили до якоїсь виїмки, порослої бур'яном.

Стрілянина то вщухала, то знову ряснішала, фашисти стріляли по наших бійцях, які розбігалися степом.

Потім стрілянина ущухла, стихло і гурчання машин. Однак Тетяна довго не наважувалася виткнутися з ями. Аж поки син, збунтувавшись, виставив з бур'янів голову і закричав:

— Ма, вони вже поїхали! Тетяна звелася на ноги.

Чужинців і справді ніде не було. Лише на сході, там, де зникав шлях, висіла хмарюкою курява. Біля дороги метушилися люди, вози один по одному викочувалися на дорогу, рухалися на Хоролівку.

— Ма, вони назад вертаються!

Тетяна й сама бачила, що тарасівці вертають додому. *А ми? Як же ми?" — розгублено подумала вона. Боячись, що вона з сином залишиться посеред оцього моторошного степу, закричала що було сил:

— Заче-ека-айте! За-аждіть!

Івась теж закричав услід за матір'ю, але там, мабуть, їх не почули: остання підвода виїхала на шлях і стала швидко віддалятися.

Тетяна безпорадно подивилася вслід. Потім, зібравшись із духом, рушила до своєї підводи.

Довкола стояла моторошна тиша. Усе живе зникло, наче запалось під землю,— лишилася тільки Тетяна з сином. Та потрощені вздовж дороги вози, та роздуті трупи тварин, та чорні вирви од бомб, та нещадне сонце у небі, яке й не думає опускатись донизу, хоч Тетяні здавалося, що відтоді, як появилися літаки, минуло бозна й скільки часу. Тиша гнітила, в ній було стільки погрози, що в Тетяні все стискалося. А Івасеві хоч би що: підбіг до воза, закричав зраділо:

— Ма, усе ціле!

З воза й правда ніщо не зникло: ні мішки з колгоспною пшеницею, ні вузли. Навіть кошик з харчами, навіть дві шинелі, залишені пораненими, лежали на місці.

Тетяна стояла й не знала, що їй далі робити. Взяти клунки й піти? А куди? На схід, щоб упіймали німці? Чи в оте он далеке, аж на обрії, село? Але ж там теж окупанти. Що їм казатиме, як вони її затримують? І хто за неї заступиться в отому чужому селі?

Жалко Тетяні кидати й хліб. Не знала, що її жде попереду, а з хлібом вона не пропала б. Все одно ж він рано чи пізно дістанеться ворогам, як лишиться на возі. Але ж куди їх брати з собою, оці важкенні мішки!

Тут знову її виручив син:

— Ма, он коняка!

Показав рукою у степ, і там справді був кінь, та ще й без господаря. Сама доля, здавалося, посилала їм рятунок!

— Я побіжу впіймаю!

— Постій!

Тетяна кидається до кошика, дістає кусень хліба.

— Ми його приманимо. Ти заходь спереду, а я ззаду, щоб не втік.

Обережно пішли до тварини, яка не звертала на них жодної уваги: спокійнісінько паслася. Це була ота невибаглива робоча скотинка, яка звикла більше до батого, аніж до ласкавого слова, і коли двоє людей стали підходити до неї, ласкаво примовляючи "Кось-кось!" — вона одірвала од паші важку свою голову і з сумом, здавалося, подивилася на них.

— Зараз утече! — хвилювалась Тетяна.— Косю, косю, кось... Але кінь і не думав тікати. Він, певно, вже давно переконався,

що од людей все одно не втечеш,— як не ці тебе зловлять, то інші, тому й стояв собі на місці. Коли Івась підійшов до нього впритул і схопив за гриву, кінь лише зітхнув. Одірвавшись од паші, готовий був іти, куди його поведуть.

Кінь мав невиразну рудувату масть, одвислий донизу живіт, обсмиканий хвіст, зваляну шерсть і зроду-віку нечесану гриву. Але Тетяні він здався найкрасивішим. Сповнена вдячності до тварини за те, що вона не втекла, не кинула їх серед степу, Тетяна простягнула їй хліб, і коли тварина довірливо ткнулася чорними м'якими губами, промовила зворушено:

— їж, косю, їж!

— Ма, глянь, що в нього на спині!

Аж тепер зрозуміла Тетяна, чому цього коня зрікся хазяїн: посеред спини, уздовж гострого хребта, червоніла рана. Хтось, певно, осідлав конягу, який ніколи не ходив під сідлом, а скалічивши, кинув.

Привівши покірного бранця до воза, промили рану, прикрили чистою ганчіркою, а тоді вже стали впрягати. Кінь покірно підставляв під хомут голову, терпляче чекав, поки його засупонять, і як тільки Івась ворухнув віжками, опустив звично голову та й рушив з місця.

Що робитиме в Тарасівці, Тетяна не знала. Але там хоч були всі знайомі, а серед своїх, як то кажуть, і помирати не страшно.

До того ж Тетяна надіялась таки наздогнати тарасівців. Плекала надію, що вони зупиняться на ночівлю в отому ж селі, де стояли минулої ночі. А коли добралася, вже затемно, до знайомого села, тарасівців вже не застала: люди казали, що якісь підводи проїхали не зупиняючись перед вечором.

Згарячу подумала і собі рушати далі, та й завагалася: пристав зовсім змучений кінь, а ще й не наважувалася їхати вночі. Хто його знає, що їй там чекатиме.

Гостинні господарі, в яких зупинилася на ніч, і слухати не хотіли, щоб одпустити їх, не нагодувавши. Тож коли рушали, сонце вже висіло високо в небі, й Тетяна непокоїлась, що до вечора не встигнуть добратися до Тарасівки.

Одразу ж за селом зіткнулися з німцями. Це знову були машини — величезна колона сірих машин, повних солдатів. Машини навалю сунули шляхом, ревіли мотори, обдавали гарячим чадом, притрушували пилюкою. Конячина ж, опустивши понуро голову, переставляла покручені ноги по узбіччю дороги. Було в ній, мабуть, щось і справді жалюгідно-кумедне, бо солдати, які проїжджали мимо, показували на неї пальцями і голосно реготали. Це були веселі й здорові молодики, які усмак виспалися, добре поїли і не місили дорогу ногами. Тому вони всі були в доброму гуморі, декотрі навіть махали руками Тетяні:

— Драсте!

І вибухали реготом.

Тетяна спершу не зрозуміла, чому вони так регочуть, аж поки одна з машин трохи пригальмувала, з кабіни висунувся шофер і закричав, надимаючи щоки:

— Драпен, матка, драпен. Айн, цвай, драй!..

Аж тоді вона втямила, чого вони так регочуть. Німці насміхалися з неї. Що втікала од них і не змогла втекти.

Івась це зрозумів, мабуть, раніше од матері: поблискував вороже очима на веселих солдатів. Урешті не витримав:

— Наших танкістів сюди б! Або самольотів...

— Мовчи! — засичала налякано Тетяна: їй здавалося, що вороги можуть почути. І коли трохи проїхали, продовжувала вчитувати: — Ти думаєш, що говориш?

— А чого ж вони насміхаються?

— Помовч! — розсердилась Тетяна. — Хочеш, щоб нас постріляли?

Івась пробурмотів щось під ніс, демонстративно повернувся спиною до німців. Тетяні лишалося тільки дивуватись отакій зухвалості синовій. І це ж ще дитина — одинадцятий рік! А як стане дорослим?

Хоролівку об'їжджали за багато кілометрів: там напевно було повно фашистів, а Тетяна не хотіла зайвий раз ризикувати. Тому й припізнилися: в'їхали до Тарасівки вночі.

Темрява, тиша, німота. Все причаїлося, з головою пірнуло під ковдру в надії, що, може ж таки, біда не помітить та пройде стороною. І Тетяні здавалося, що вона іде не Тарасівкою, а незнайомим селом. Принишклі хати, і довга покручена вулиця, і навіть шкільний будинок — все ніби з іншого, чужого й незнайомого світу. Лише коли добралася нарешті до свого подвір'я й одчинила ворота, лише тоді всім своїм змученим еством відчула: вони таки вдома.

; ...Війна застукала Федора Світличного недалеко од нового кордону, в західноукраїнському містечку з акуратно [іабрукованими вулицями, з красивими модерними будиночками, [І підстриженими газонами й клумбами, такому чистому й доглянутому.

З приходом нашої армії в тридцять дев'ятому році господарі, котрі з пузатіших та багатших, дременули світ за очі. У їхніх будинках поселилися червоні командири та районів установи! Тож Світличному, який приїхав до Західної України вже в

сороковому, лишилося тільки покрутитися довкола отих особняків, поцмокати заздрісне: "Нічогенькі хати!" — та й рушити на пошуки квартири в якогось приватника.

Хазяїна, що у нього поселився Федір з Олесею й двома синами, власне, важко було буржуєм і назвати: це був один з багатьох тих невдах, які все життя намагалися "вибитися в люди", тобто розбагатіти, але так і лишалися з битими козирами. Де він не бував, чого тільки не перепробував, однак усе кінчалося прахом.

У тридцять шостому відкрив невеличку крамничку. Мав повно краму найліпшого ґатунку, їздив по нього аж до Львова, тож було в нього все "найвищої кляси", бракувало лише покупців Отих, прошем пана, людей, які щось у тебе беруть, щось тобі платять і з яких ти маєш певний зиск. Скрізь тулилися крамниці, крамниць було більше, ніж людей у містечку, з кожної виглядали, закликали, припрошували, за руки хапали. Що ж лишалося робити йому, який мав крамничку не в центрі, а на оцій глухій вулиці, куди й пес не хоче ступити? Сидіти й, набравшись терпіння, чекати того покупця, мов самого Господа Бога, й щодня вислуховувати од милої своєму серцю дружини, що ти за їден і чому вона не пішла за тамтего і тамтего.

Аж прийшли "совети", і його безнадійному чеканню настав врешті кінець, так, кінець, прошем пана! То був великий день, знаменний день у його торговій діяльності: покупці валом повалили до крамниці. Брали все, що тільки бачили, по два, по три відрізи тканини, по кілька пар черевиків, платили одразу ж готівкою, не вдаючись до кредиту. І під кінець дня всередині лишилися тільки порожні полиці та щасливий пан Юзек

— Ото, прошем пана, був торг!..

Тут його завжди перебивала дружина:

— Торг! — фиркала вона, і в тому фирканні було стільки зневаги, що Федорові ставало аж незручно за господаря.— А ви спитайте цего вар'ята, цо він мав з того торгу?

Хазяїн морщився болісно, зводив на жінку докірливі очі:

— Ах, Зосю, Зосю. ну при чім тут одне до другого? Хай панові буде відомо, що то була його остання

торговельна акція. Він хоч і мав тепер вільний капітал — одвічну мрію кожного приватника, та не знав, куди капітал той приткнути. Парадокс? Але відколи ви, прошем пана, до нас прийшли, то маємо самі парадокси...

Федір на отого "пана" морщиться так, мов кислицю зжував. Все ніяк не може звикнути, що його зовуть паном:

— Та який я вам пан! — І вже про себе, щоб не почули господарі: — Привчили вас, турків...

Добився хоча б того, що його величали не паном, а паном-товаришем. І на цьому спасибі!..

З чого вони жили, оці пан і пані, для Світличного лишалося загадкою. Хазяйка майже не виходила з хати, господар же зранку таємниче десь зникав. Олеся кілька разів бачила його на базарі: вештався поміж селянами, про щось домовлявся з ними, і

вони майже всі його знали, бо ще здалеку піднімали шапки й капелюхи, вітаючись. "Спекулянт",— вирішив одразу Світличний, але господаря не чіпав: його справа пожежі гасити, а не ловити спекулянтів. Тим більше що хазяїни були людьми привітними, запобігливими навіть і ні в чому не відмовляли своїм квартирантам. І Федір уже й не думав про якусь окрему квартиру: йому й тут було добре.

В суботу, двадцять першого червня, виряджав Федір Олесю з синами у гості до своєї сестри, Тетяни Світличної. Від'їзд був трохи раптовий: Олеся до цього й не думала про поїздку, готувалася навіть варити компоти з черешень, але посварилася дуже з Федором і вже другий день з ним не розмовляла. Федір відчував себе трохи винним. Іншим разом він так легко не погодився б одпустити її з синами — збирався ж сам у відпустку, але цього разу навіть зрадів, коли Олеся сказала, що вона хоче поїхати до Тетяни.

— А що, й поїдь! Тетяна буде рада. А я теж пізніше підскочу. Ходив довкола дружини, мов кіт, а вона все ще гнівалася.

— Ну, що таке, Олесю? — допитувався Федір у дружини. Дивився такими очима невинними, що гріх було йому й не повірити. А довгі вуса його, вуса-нев'яники, здригалися на кінчиках, як у кота.— За віщо так гніватись?

— Не знаєш, за віщо? — перепитувала гнівно Олеся і, не в спроможності уже сперечатися з оцим чортом вусатим, зверталася, як до єдиного правдивого свідка, до Бога: — Господоньку, хоч ти його покарай! Спепели всіх отих проклятих спокусниць, зроби так, щоб він до них і дорогу забув!

Вражений щирим цим вибухам, Федір збентежено поглядає па образи. Там була ціла божниця, в отому куткові, до якого повернулася зараз Олеся. Світличний давно б виселив усіх богів із кімнати, але був не у себе вдома, а мав таке щодо цього роз'яснення: до релігійних переконань населення не сікатись, є справи важливіші, нагальніші. Тож Федір і змушений терпіти непотрібних йому богів. До того ж в Олесі, чи то під впливом господарів, чи з відчаю, знову заворушилася приспана віра, і вона якось заявила чоловікові, що як тільки Федір надумається викидати ікони, то хай викидає разом і її, вкупі з синами.

Молилася палко Олеся і не знала, бідолашна, що звертається, не тільки до Бога. Що за отією найбільшою іконою, за образом Пречистої Матері з Ісусом на руках, стоїть кілька пляшок із спиртним: Федір, який не раз попадався на гарячому, знайшов нарешті надійну схованку. Там же й чарка срібна, на день народження подарована, і на чарці тій напис: "Жизнь одна — пей до дна!" Чарка, як шапка: доброму чоловікові падіть на голову, то й на очі налізе, Федорові ж — у самісінький раз: підстереже, коли жінка одлучиться з кімнати, налле похапцем, вихилить, крякне, розправить пишного вуса, аж тоді вже за СТІЛ:

— Так що там їсти, Олесю?

Це — коли здоровий. Коли ж відчував себе хворим — десь протягнуло, чи зуб розболівся, чи стрельнуло у вусі,— тоді у Федора були одні й ті ж ліки: чайна склянка нерозведеного спирту, добряча перчина червона, п'ять зубців товченого часнику, дві

ложки солі і ложка гасу. Розколотить, вип'є — будь-яку хворобу як рукою зніме!

Ліки були універсальні, Федір переконував, що не втримається од них ні чума, ні пропасниця. Охочих, щоправда, знаходилося мало, особливо після того, як Федір одного таки вмовив. Привів до хати, розколотив, подав:

— Пий, тільки залпом!

Той як хильнув, то й очі рогом, і язик терпугом. Добре, що Федір догадався та подав води, а то, мабуть, і на ногах не встояв би. Місяць після того шипів, як гусак, Федора стороною обходив.

Що ж до бабів, так, їй-богу ж, Федір тут ні при чім! Самі на шию вішаються — одбою нема. Чи Федір з ними тягався б, аби вони отак не лізли на нього? Хай колись то було (нічого гріха таїти, що було, то було), а зараз же йому далеко за сорок, уже син старший на дівчат поглядає (татова кров!)

хай колись Федір пускався безжурно берега, наперед не задумуючись, куди його приб'є любовна та течія, а зараз і сам розуміє, що якось воно і не той... Ну, не з руки... Та й Олесі жалко. Так якби ж вони не чіплялись до нього! Що молоді, що в літах — як побачать Федора так і чманіють.

От хоча б узяти оцю, будь вона й неладна, де тільки вона й узялася на Федорову голову! Що він — хотів з нею зв'язуватись?.. І в гадці не мав! Тим більше — дружина начальника міліції, а до жінок начальства протягом багатої практики виробився у Світличного своєрідний імунітет: якщо можеш, то краще й не зв'язуйся — обійди біду стороною. Він би й цю не чіпав, бо ще й чоловік її такий уже гнидязий, такий в'їдливий

— гірший корости! Ще й жінку ревнує. Та воно і не ДИВО: начальник же той, як цурупалок, будь-якій жінці по пояс, а вона пава-павою, і звідкіля не зайди — спереду, збоку чи ззаду

— скрізь спокуса одна, хоч очі заплющуй! Ще й зодягалася бісова жіночка так, що чужі чоловіки тільки слинку ковтали.

Однак Світличний і не подумав би чіпати оту жіночку, аби ж вона сама не прив'язалася до нього.

Сталося це цією весною, в середині травня. Отій жінці стукнуло тридцять — припекло справлять іменини. Та не так, як у порядних людей, — за столом, у хаті, а обов'язково на свіжому повітрі, ще й у лісі: пікнік. Так і знайомим казала: запрошуємо, мов, на пікнік.

Ну, пікнік, то й пікнік, Федорові один біс, де пити горілку, тим більше що й Олесі пообіцяв цього разу стримуватись, не перебирати міру. Коли вона сказала благально, вже із кімнати виходячи: "Федю, ти ж хоч сьогодні не пий", — він аж образився: за кого вона його вважає? Що в нього, зовсім уже розуму нема в голові?

Поїхали: дві вантажні машини, повні гостей, ще й легкова, з іменинницею. Місце й справді вибрали райське: на узліссі, над річкою, на зеленій травиці. Ну, як серед отакої краси та не випити? Тим більше що й сама іменинниця, яка поруч усілася, не забува підливати у чарку. І раз-по-раз то ліктем пишним штовхне, то гарячим стегном притулиться. Ще й заглядає близько у вічі І незчувся Світличний, як у самого загули

джмелі в голові. Як не штурхала" Олеся під бік, тільки одмахувався: а, одстань ти!.. І коли надійшла його черга проголошувати тост, а іменинниця млосно промовила: "Ми вас чекаємо!" — скомандував Федір одставити к бісу чарки. Де ж це видано, щоб за отаку красуню та пити наперстками! Ану наливайте фужери!

Сам простежив, щоб перед кожним чоловіком стояв повен фужер. Звівся, підняв свій високо вгору і хоча б тобі горілка в цім затремтіла! 1

— За нашу дорогу іменинницю Аллу Григорівну!.. Вра!..— Повернувся по-військовому до Алли Григорівни, ще й :и каблуками пристукнув: — Сто років вам ще бути отакою молодого й красивою!

Обпалив смоляними очима — в іменинниці аж бюст колихнувся назустріч. Світличний же підніс бокал до лискучих вусів і за одним духом, одним ковтком — всі так і ахнули. Потрусив над головою порожній фужер і об каблук — так і бризнуло!

Після фужера зовсім розійшовся Світличний. І коли Алла Григорівна, діждавшись темряви, на правах іменинниці затіяла гру в піжмурки та скомандувала всім жінкам ховатися в лісі, а чоловікам їх шукати, якось вийшло так, що Федір погнався не за Олесею, а за Аллою Григорівною. Хоч потім клявся й божився, що біг таки за Олесею, так хіба ж у темряві розбереш, де своя, де чужа, як вони всі на один копил: верещать, метушаться і не дуже ховаються. Отож він і збився: наскочив на саму іменинницю.

Алла Григорівна забігла, мабуть, найдальше: уже всі знову зібралися на галявині, а їх усе не було. Врешті появилися й вони: Федір трохи збентежений, а в іменинниці був такий святий вид, що хоч зразу на ікону...

— Ти що з нею там робив? — допитувалась потім Олеся.

— Та тільки за плечі потримав... Поки роздивився, що то не ти...

— За плечі?.. А помада на губищах у кого була?.. А в тії соромітниці синяк — од ведмеда?.. А чого вона на тебе дивилася, аж облизувалась?.. Чого?

І вже у сльози. Знала, що Федорові сльози жіночі — ніж гострий у серце.

— От, їй-богу ж, не цілувався! — клянеться Федір Олесі.— Хіба що тернувся ненароком...

— Знаю, як ти трешся! — вибухає Олеся. І вже до ікон: — Господи, та вгомони ти цього ірода ненаситного, щоб він не мучив ні мене, ні тебе!

Дивиться на дружину Федір, і жалко її, й розбирає досада. Ну, чого б ото так побиватись? Що він, зарізав кого? Чи обікрав? Ну, побалувався трохи з іменинницею, так він же мужчина, біс побери, і в жилах у нього кров, а не сироватка! І хіба що у ньому од того убавилось? Цілий ось же стоїть перед нею, цілий-цілісінький. Так чого ж його рюмсати?

Та все ж вирішив кінчати із Аллою. Що чоловік став звірем поглядати на Федора, а що й сама Алла виявилася дуже ж уже набридливою бабою: ловить Федора де тільки може. Та ще й допитується щоразу, чи він її любить. Наче їй не тридцять із гаком, а сімнадцять.

Але тепер, слава Богу, все позаду, і Федір про себе вирішує: баста! Хай вони

погорять, оті всі жінки, од них одне тільки лихо! Та й роки не ті: сорок п'ятий пішов, пора, як то кажуть, і за розум узятися. І, викуривши надворі цигарку, заходить Федір повеселілий до хати:

— А що, дівчата і хлопці, пора вже й рушати?

Коли під'їхали до вокзалу, лишалося ще десять хвилин. Кваплячись, злізли з машини, розібрали речі, побігли на перон. Квитки були вже у Федора на руках — дістав заздалегідь, тож побігли прямо до вагона, і першими в тамбур подерлись сини, і Федір їм ще раз крикнув, щоб слухались матір, а потім уже повернувся до дружини, яка стояла біля сходин і все щось мовчала.

— Ну, не скучайте — незабаром зустрінемося.

Федір удавав із себе веселого та безтурботного, хоч і шкрябало на серці, застигле ж обличчя Олесі затремтіло, пом'якшало, а в очах зблиснули сльози. Олеся рвучко припала до його широких грудей, схлипнула, мов скривджена дитина, потім одірвалася, наче боялась, що він її надумається обійняти, і тоді вона зовсім розплачеться.

— Гляди мені! — тільки й сказала вона і піднялася вслід за синами у вагон.

Федір якийсь час ішов поряд з вагоном, махаючи рукою дружині й синам, потім стояв, проводжаючи поглядом поїзд, аж тоді пішов із перону. На душі було трохи сумно, як завжди, коли розстаєшся з дорогими тобі людьми, а разом відчував і полегкість, що дружина врешті-решт пересердилася.

Коли вертався додому, зустрів знайомого військового.

— Сім'ю виряджали? — поцікавився той.

— Так,— відповів Федір.

— Добре вчинили,— сказав на те військовий.

— А що таке?

— Неспокійно стало на кордоні. Дуже неспокійно. Світличний уже не вперше чув, що на кордоні щось назріває

В містечку, в якому він служив, щодня виникали нові й нові, одна тривожніша іншої, чутки. Розповідали навіть, що ось-ось має спалахнути війна, ніби фашисти стягують війська до наших кордонів. Але Світличний не дуже тривожився, бо він хоч і припускав, що війна з Німеччиною можлива, але завжди

заспокоював себе думкою, що це ще не скоро, що Гітлер не наважиться воювати з нами, поки не розв'яже собі руки на Заході. !

Тож і зараз Світличний сказав:

— Я думаю, що до війни не дійде: не полізе з"раз німець. А полізе — наб'ємо так мордяку, що й іншим закаже.

Уночі Федір прокинувся од грюкоту в двері:

— Пане-товаришу! Пане-товаришу!..

"Пожежа!" — подумав спросоння і, ще не розплющуючи очей, протяг руку по одяг. А господар лупив у двері, мов молотом, аж дрижала підлога й дзвеніли шибки.

Остаточно прочунявшись, зрозумів Світличний, що той гуркіт не од дверей, а звідкілясь із надвору: гримотіло, мов у найлютішу грозу.

— Пане-товаришу! — волав господар.

Навіть не взувшись, в одному лише галіфе, Федір побіг до дверей, одчинив. Під дверима стояв господар, на переляканому обличчі стрибали білі губи.

— Пане-товаришу, війна!

З-за хазяїна, притримуючи однією рукою на грудях халат, а другою весь час хрестячись, виглядала перелякана на смерть хазяйка.

— Яка в біса війна! — розсердився Федір.— Вам що, приснилося?

— Війна, пане-товаришу! — переконливо повторив господар.— Най пан-товариш вийде у двір...

Лише зараз помітив Федір навстіж одчинені двері, що вели на ганок. І хоч він ще не вірив хазяїнові, однак тривога охопила його, тож він вибіг надвір і одразу наче пірнув у гуркіт, що котився тугими, могутніми хвилями од кордону.

Там і справді коїлося щось неймовірне: стугоніло, бухкотіло, миготіло й спалахувало, наче всі пекельні сили природи, всі грози, землетруси, вулкани злилися до купи. Федір пригадав одразу ж учорашню розмову з командиром і теж подумав, що це таки, мабуть, війна, але такою раптовою, неочікуваною, такою небажаною була вона для нього, що Світличний відповів на перелякано-тривожний погляд господаря:

— То, мабуть, маневри...

— То не є маневри! — вперто твердив пан Юзек.— То є війна!

Федір хотів заперечити, та нараз йому вчулося, що гуркіт пересунувся ближче. Він лунав уже не на кордоні, а над головою, у небі, що швидко сіріло. Господар знову перший побачив якісь темні тіні, невиразні якісь силуети, що проносилися блискавицями угорі, і перелякано закричав, що то летить "герман". Федір усе ще дивився угору, намагаючись розгледіти, чиї то літаки. Та в небі народився новий звук, різкий і пронизливий, мовби злилося одразу тисячі пожежних сирен, і на сонне містечко обвалилося небо.

Бомби вибухали в центрі й на західній околиці. Там, де стояли казарми. Федорові ж здавалося, що вони падають поряд: так гуркотіло довкола. Господарі повзали по землі, шукаючи схованки. Світличний теж ледве втримався на ногах. Коли ж пролунали вибухи і сколихнулася земля, а над містом розлилася перша заграва, тоді він згадав, що має робити — метнувся назад у будинок.

Вибухи стали мовби ще ближче: рипіла підлога, сипалася із стелі крейда, будинок, здавалося, ось-ось розвалиться. Світличний ухопив одяг, кашкет і чоботи й уже хотів вибігти, щоб одягтися надворі, як зачепився поглядом за високий буфет. Буфет трусився разом з будинком, а з нього сповзало фото дружини й синів. Федір ухопив фото, поклав у шухляду стола. І потім, пізніше, коли повертався думками до цієї кімнати, насамперед згадував фото.

Той перший день війни здавався пізніше Світличному безконечним: стільки подій навалилось одразу на нього. Він його навіть не міг пригадати увесь, послідовно, од

світанку до ночі.

Ось він біжить до пожежної, яка розташована в центрі, біля колишньої ратуші, і бачить перший будинок, розвалений бомбою. Зараз бомбили вже далі, тут же гуляв огонь, вулицю вслали потовчена черепиця, бита цегла, густими клубками: плив дим і чад, і в тому димові мов збожеволілі, металися напіводягнені люди, когось догукувались, про щось кричали, од чогось ховаючись.

Федір добре пам'ятав цей двоповерховий ошатний будинок на вісім квартир, з двома парадними дверима, з'єднаними електричними дзвінками у кожному квартирі — просто з вулиці. Під кожною кнопкою блищала бронзова пластинка, будинок завжди одсвічував великими вікнами, і Федорові здавалося, що тут живуть щасливо і весело. Біля одних із дверей на тротуарі у хорошу погоду завжди сиділа розповніла єврейка: як би рано Федір не йшов, вона вже була на своєму стільці. Врізалась у пам'ять тим, що неодмінно віталася першою: "Доброго ранку, пане!" Чи: "Доброго дня, пане!" Вона всім бажала доброго ранку чи дня, всім без винятку.

Дехто казав, що в неї не всі вдома, а більшість вважала, що то од душевної доброти. Та як би там не було, а Федорові вже чогось бракувало б, аби він, ідучи на роботу, не почув знайомого вітання. і

І зараз вона сиділа на тому ж стільці, але вже не під дверима, а перед горою потовченої цегли, покрученого заліза, обгорілих балок. Стара сиділа перед тією горою на своєму стільці, і, погойдуючись, щось бурмотіла про себе, а в її безтямних очах застиг запечений розпач. Якось жінка, в зимовому пальті поверх довгої нічної сорочки, боса, сказала Світличному, що там, під отією горою цегли, лежить уся сім'я старої: син, невістка і двоє онуків. Федорові раптом здалося, що цегла ворухнеться, вірніше, ворухнуться люди під нею, а стара погойдується в такт отим рухам.

Пам'ятає, як біг вулицею (ще ніколи не здавалася вона такою довгою), як палали довкола будинки і його обдавало жаром, як наткнувся на першого вбитого: це був хлопчик — лежав на бруківці в самій сорочині, він, мабуть, біг, бо так і впав, підігнувши одну ногу в коліні, а руки викинувши вперед. Голови ж у нього не було: голову розплющила важка брила, пожбурена вибухом. І страшним було не стільки те, що хлопчик лежав непорушний, а те, що ніхто його не піднімав, не кричав над ним, не дер на собі волосся: рідні, мабуть, ще раніше загинули.

Іще пам'ятає Світличний, як добіг до центральної площі, де розташувалася пожежна команда, і як у цей час нова хвиля літаків налетіла на місто. Як скотився у свіжу воронку, на каменюччя і груддя, як затрусилася довкола земля, а в обличчя вдарило вогнем, штовхнуло болісно у вуха: лютувала стихія, перед якою людина нікчемна й безсила. Як потім звівся, як кануло, а розбухла голова повнилась шумом та дзвоном. Вимазаний, весь у червоній пилі, Світличний побіг до пожежні, і через площу теж уже бігли якісь люди, військові й цивільні, більше військові, поглядаючи раз по раз у небо.

На тому місці, де стояла пожежня, не лишилось ні високого муру, ні важких,

залізом окутих, воріт, ні масивного, з червоної цегли, будинку. Все змела страшна руйнівна сила. Уціліла лише каланча, на якій завжди стирчала постать чергового пожежника в гарячому, як жар, шоломові. Тепер там нікого не було. Глянувши востаннє на зруйноване господарство, Світличний повернув до колишньої ратуші, де містився райвиконком.

Там дізнався, що німці раптово атакували наш кордон, а прикордонники чи то обороняються, чи самі перейшли в наступ, але що це — війна чи збройна провокація, — не знав ніхто. Зв'язок із кордоном порушено, про те, що там точиться запеклий бій, можна було лише здогадуватися по безперервному гуркоту. В області теж не знали нічого певного, повідомили тільки, що їх бомблять із самого ранку. Світличного і кількох пожежників, які підбігли, послали разом з міліціонерами організовувати населення, щоб гасити пожежу й рятувати людей. Але вони так і не встигли погасити хоча б один будинок, розкопати хоча б одну руїну на західній околиці, там, де були казарми і стояли військові частини, спалахнула раптова стрілянина. І вже не бомби — снаряди стали вибухати на вулицях міста, а поміж будинками засвистіли кулі. Хтось закричав, що це німецький десант. Снаряди вибухали все ближче, кулі свистіли все густіше, поміж будинками з'явилися постаті наших бійців, що відступали одстрілюючись.

— Що там?! — закричав Федір до сержанта, який з кількома бійцями біг до нього.

— Гітлерівці! Танками душать!

— Он вони, он! — крикнув один з бійців, показуючи рукою вздовж вулиці.

Федір побачив кілька неясних, наче розмитих постатей. Сержант диркнув по них з автомата. Світличний, вихопивши наган, теж стрельнув кілька разів і кинувся слідом за бійцями.

Заскочив у якийсь двір, стрибонув через один паркан, через другий, вибіг на іншу вулицю — вузку, тихішу й спокійнішу, і вже нею побіг на східну околицю. А позаду, підстьобуючи, розгоралася стрілянина.

Отак, розпарений, загубивши десь по дорозі картуз, із наганом у руці, вигнався за місто — на дорогу. Тут коїлося тепер щось неймовірне: наче все місто втікало од німців. Мішанина з людей, коней, підвід, машин — все це бігло, летіло, мчало усяк, матюкалося, кричало, іржало, гуділо, намагалось обігнати одне одного, вирватися хоч на метр... на півметра вперед... І ті, кого обганяли, кричали охрипло: "Братці, візьміть!", а ті, хто обганяв, нічого, здавалося, не чули й не бачили: батожили коней, аж ошмаття летіло. Світличний вибрав вантажну машину, яка пробивалася крізь натовп, безперервно сигналячи, і, все ще тримаючи наган у руці, погнався, учепився за борт. Там було повно людей, вони одштовхували кожного, хто намагався повиснути на борту, але Федора ніхто не зачепив: чи тому, що тримає у руці наган, чи дуже ж бо страшне було в нього зараз обличчя...

Машиною їхав недовго: налетіли літаки, з вимотуючим душу виттям стали носитись по;над дорогою, розстрілюючи все живе, що було на ній. Люди; кинулися врозтіч: хто падав сам, а хто й поцілений кулею; кулеметна черга пройшла по машині, в якій їхав

Світличний, машина смикнулася, крутонула праворуч, завалилася в кювет, і всі, хто був у ній,— убиті, поранені, живі — посипалися на землю. А згори знову наростав свист, і рев, і дзвінке кулеметне татакання. Федір, побачивши під дорогою водостічну трубу, що з'єднувала цей і протилежний кювети, поліз у неї. Труба була тісна, Федір ледь протискався, за ним уже хтось повз. Світличний протискався все далі, йому чомусь здавалося, що по той бік дороги немає ні літаків, ні стрілянини, ні оцієї божевільної війни, він намагався якомога швидше добратися до кінця труби, як світлий отвір раптом погас, стало зовсім темно, і Федір зрозумів, що то хтось повзе йому назустріч. І тут Федором оволодів страх, більший навіть, ніж тоді, коли він лежав у воронці, під бомбами: йому здалося, що він уже так і не вибереться з оцієї проклятої труби,— застряне навіки. Він закричав страшно: "Назад!.. Стрілятиму!.." — і, мабуть, таки й стрельнув би, бо вже не володів собою, аби отой, що ліз йому назустріч, не поповз перелякано назад. Звиваючись усім тілом, обдираючи лікті й боки, Світличний вибрався на той бік дороги...

Кілометрів за вісім, біля невеликого містка, їх зустрічав уже наш заслон: ріденький ланцюжок бійців у кашкетах артилеристів. Бійців тих не набралася б і жменька, але тим рішучішим був їхній командир у званні капітана. З пістолетом у руці, охриплий і лютий, стояв посеред дороги й кричав:

— Назад! Застрелю!.. Назад!..

За місток пропускали тільки жінок, дітей та поранених. Чоловіків же, незалежно від того, військові вони чи цивільні, озброєні чи ні, затримували всіх до одного. Коли їх назбиралося кількасот, а дорога спорожніла, мовби її вимели, капітан наказав шикуватися в чотири ряди. Військові й цивільні шикувалися, і незабаром довга шеренга людей завмерла перед капітаном.

Це було дивовижне, не бачене, мабуть, ще з часів громадянської, військо. Тут стояли артилеристи, піхотинці, зв'язківці, міліціонери й працівники радянських установ — усі, кому пощастило вирватися з міста. Озброєні гвинтівками, наганями, пістолетами, а то й зовсім без зброї, вони слухали капітана, який пояснював, для чого їх зібрали. Погляди в одних ставали похмурі й стривожені, а в інших зовсім уже відчайдушні.

Капітан сказав, що вони мають затримати ворога, поки підійдуть реігулярні частини. До того ж часу, щоб там не було, жоден, чуєте — жоден! — не покине оборони. Про те вже подбає він — капітан.

— Ти нас не лякай, капітане,— не витримав Світличний.— Ми воювали, коли ти ще під стіл пішки не ходив.

Капітан пильно подивився на Світличного, мов хотів його запам'ятати, а молоде обличчя стало ще суворішим.

— Я не лякаю,— сказав він, дивлячись на Світличного.— Я тільки попереджаю: хто самовільно покине окопи, того розстріляю! А тепер слухайте: фашистська Німеччина рушила на нас війною. Годину тому по радіо оголосили. Фашисти напали на нас раптово, без попередження, і наш обов'язок — розгромити знахабнілого ворога!

— А чим громити — кулаками?

— Зброю незабаром підвезуть: послали машини. Поки окопаетесь — будуть і гвинтівки, й гранати. Наше завдання: затримати ворога до підходу регулярних частин. Командирів прошу вийти із строю. Вийдіть і ви! — до Світличного.

Так Світличний у перший же день війни став командиром взводу. Сам же власною волею й наданим йому правом призначив собі помічника, чотирьох командирів відділень. Вибрав міліціонерів, ці хоч зброю вміють тримати в руках; одвів їх потім набік, помахав перед їхніми носами міцним кулаком:

— Глядіть мені: хоч один побіжить — з вас питатиму! Ясно?

— Ясно! — гаркнули міліціонери, а Світличний, посмикуючи вусами, иєвдоволено пройшовся перед глибоко цивільним військом своїм:

— Взвод, слухай мою команду: до он того лісу бігом арш! Там, під самим лісом, на правому фланзі, і мав тримати оборону Світличний.

Капітан не збрехав: за годину появилися машини із зброєю і боєприпасами. І, що найголовніше, не забули навіть лопати. Повеселілий Федір наказав рити неглибокі окопчики, щоб можна було лише лягти, бо копати глибокі, повного профілю — до вечора не впораються. Ходив поміж своїм необмундированим військом, погукував, щоб ворущилися, не дрімали на сонечку, бо дехто вже й не вірив, що ворог з'явиться. На кордоні все ще гриміло, отже, там і досі точиться бій, тож німецькі регулярні частини аж ніяк не могли прорватися до їхнього міста. Скорше це був десант, висаджений спеціально для того, щоб посіяти паніку. Десант той, зробивши своє, мабуть, давно уже щез або ж його розгромили, а вони довбають отут землю, як дурні. ♦Треба вертати назад",— говорили одні, найзапальніші та рішучіші. В очах їхніх одсвічували вже телефони, що позалишалися в кабінетах і по яких оце зараз додзвонюється вище начальство. "Ні, не назад, а вперед!" — заперечували обережніші й раїли добиратися до Ковеля, а звідти вже в Луцьк — за вказівками. І чим довше тривала дискусія, тим млявіше ворущились лопати: розморені спекою, приколисані спокоем, люди охоче вірили, що то таки справді був десант, а не ворожі регулярні війська.

Світличний і сам був не від того, щоб повернутися до міста. Його вже палив сором при згадці, як вони тікали, як сам біг, стрибаючи через паркани, од якогось там паршивого німчика, як потім залазив у ту прокляту трубу, що ледь не стала йому могилою. І, зовсім розпалившись, Федір вирішив сходити до капітана.

Тут, унизу, не було жодного мітингування: бійці, вишколені в армії, мовчки копали окопи,— на весь зріст, з ходами сполучення. Капітан вислухав Федора серйозно й уважно, а потім відповів, що він не має наказу атакувати залишене місто, а повинен отут затримати ворога до підходу наших регулярних частин. Світличний не став сперечатися. Він одразу ж зрозумів, що капітан належав до тих людей, які звикли команди виконувати, а не обговорювати їх.

— Ви краще окопуйтесь! — додав капітан: він, мабуть, аж звідси помітив, як мляво ворущаться люди Світличного. І, козирнувши Федорові, одвернувся од нього.

Уже сердитий, пішов Світличний до свого взводу. Забув навіть спитати, чи підвезуть щось поїсти, бо люди ж сьогодні й крихти в роті не мали. І коли підійшов до своїх, коли його запитали нетерпляче: "Ну як?" — гаркнув розлючено:

— Окопуватись! — Ще й пообіцяв: хто за годину не зарийється з головою в землю, того сам закопає. Так закопає, що й рідна матінка не знайде!

І знову загупотіли глухо в тверду пересохлу землю лопати. Хто копав по-селянському старанно, а хто тицяв лопатою, наче виделкою: зроду-віку не тримав її в руках, і вона тепер вислизала з ніжних долонь. Кому заважало хворе серце, а кому й черевце. Однак Федорове військо потроху залазило в землю.

Згодом підійшов капітан. Уважно оглянув окопи, наказав старанніше замаскуватися, пообіцяв незабаром прислати обід: машина вже давно поїхала й ось-ось мала вернутися. Потім сказав Світличному, щоб, як покінчать з окопами, зайнялись гвинтівками: показати тим, хто не тримав ще зброї в руках, як заряджати і як цілитись. Під кінець зауважив:

— А ваш де окоп? Ви що: од куль заворожені?

— Заворожений,— відповів з викликом Федір.— Ще з громадянської.

Капітан пильно подивився на Світличного, в строгих, холодних очах не було ні роздратування, ні подиву — тільки спокійна вимогливість.

— Раджу вам теж окопатися,— твердо сказав він. Світличний лише гмикнув: ніяк не міг примиритися з

думкою, що він, командир, кінармієць колишній, та повинен залазити в землю. Потім єхидно поцікавився, як товариш капітан думає зупинити фашистів, якщо вони й справді поткнуться сюди, та не самі, а з танками.

— Зупинимо гарматами,— спокійно відповів капітан.

— А де твої, капітане, гармати?

Капітан глянув на Федора вже трохи здивовано, потім показав рукою в бік мосту: не туди, де чорніла звивиста лінія шанців, а метрів за двісті позаду, на кущі, розсипані зеленими купками по узвишші, і лише тепер помітив Світличний там якийсь рух, легеньке погойдування окремих гіллячок; мовби хтось пробирався отими кущами, визираючи з них обережно. Помітив і не міг втриматися од захопленого вигуку:

— Ну, молодець, капітан! Хай тепер лиш поткнуться — юшкою вмиються!

Капітан, однак, не розділив Федорового захоплення: належав,— певно, до тієї породи людей, що каже "гоп", коли перескочить.— Він знову нагадав Світличному:

— То ви все-таки окопайтесь.

"Ну й чорт! — проводжав поглядом підібрану постать капітана.— Кремінь — не людина!"

Довідавшись про гармати, повеселішали навіть най-боязливіші.

Після того як взвод Світличного сховався в землю, як тим, що не мали справи з гвинтівкою, було роз'яснено, що патрон досилається у патронник кулею наперед, що приклад треба притискувати до плеча, а не до зубів, і, цілячись, треба заплющувати око одне, а не обое, Федір дозволив своїм бійцям одійти кроків на сто, до узлісся, під дерева

у тінь. Тут спека не так відчувалася. М'яка прохолодна Їграва щедро вистилала землю, і Федір, прилігши, відчув, як натовмився і як би добре було оце заплющити очі й заснути. Та як 'його не морила дрімота, він переборов її і навіть звівся, щоб [часом не заснути: був тепер командиром, відповідав за людей, які дрімали довкола.

На заході все гриміло й гриміло, і Федір ще раз подумав, що бої точаться на кордоні, отож чого вони отут ждуть. Тим більше, попереду не було жодного руху — степовий простір паче вимер, у маревному тремтінні застигли хліба і дерева, а спорожніла шосейка виблискувала бруком, мовби полита водою, текла до обрію, і там, де зникала, клубочився дим, розповзався чорнильною плямою по блакитному небу: в місті, що його залишив Федір, і досі гуляли пожежі.

Світличний думав, що робитиме, коли повернеться в місто. Він, звісно, й хвилини не залишиться в пожежній команді, а ніде у військкомат і запишеться в армію. Кому ж, як не йому, червоному командирові ще з громадянської, і воювати! І іонроситься у кінноту, на ескадрон, і ще покаже, на що здатен старий рубака. Федір знову подумав про капітана, який примусив його окопатися, і роздратовано фиркнув: "Окопатися! А ти її нюхав, ту смерть, що отак у землю залазиш?" Ні, вимахувати лопатою не в його натурі, він не кріт, щоб лазити попід землю. Хай уже цариця полів — їй же по штату належить, його ж діло святе: вірний кінь, гостра шабляка і грізне кавалерійське: "Дайош!"

Згадав про свою шабляку: лишив її в кімнаті над ліжком. Заскочить якийсь миршавий німчик (чомусь уявляв їх лише миршавими) та й прихопить. Федір аж закректав од досади і подивився знову в бік міста, на асфальт, і одразу ж помітив на ньому якийсь рух: з-за обрію, з отієї рудої чорнильної плями виповзала якась мовби ниточка. Підводи? Машини? — важко було розібрати. Тим більше не можна було розгледіти,— наші то рухаються чи, може, й ворог.

Світличний вибрав поглядом наймолодшого бійця, наказав збігати до капітана та доповісти, що на шляху помічено рух.

Поки молодик бігав, усі прокинулися, звелися на ноги. Стояли й тривожно вдивлялися в рухливу нитку, що виповзала, розмотуючись з невидимого клубка.

Повернувся захеканий посланець:

— Капітан передає, що то німці! Треба готуватись до бою! 1 не стріляти, поки гармати не почнуть...

На людей, на узлісся, на поле одразу ж упала невидима тінь. Холодком війнула кожному в обличчя, неприємно пробігла по спинах.

— Шикуйся! — скомандував Федір, і досить-таки розмаїта команда його, чіпляючись довгими гвинтівками за землю, почала невміло шикуватися в стрій. Світличний став перед строєм, помахав порожнім наганом (всі набої вистріляв у містечку): — Слухайте, хлопці, сюди! Щоб лежали й не дихали, поки скомандую! А тепер — по місцях.

Світличний вирив окопчик за десяток кроків позаду, на горбку, щоб було видно взвод. Поклав на бруствер важку трилінійку (з точнісінько такою починав воювати в

громадянську), висипав поруч патрони, примостив дві гранати. Гіокрутив-новертів наган у руці: і викидати жалко, і користі мало,— поклав поряд з гранатами. Дістав із-за вуха цигарку, стромив, не запалюючи, до рота. Звузивши очі, вдивлявся в дорогу, ген аж туди, де вже не ниточка — стрічка невблаганно посувалася на них. Неозброєним оком он видно і низькі, мовби приплеснуті машини з гарматами. "Танки! Скільки ж то їх?.." Нарахував більше десятка. "Добре ж, що хоч гармати є в капітана!" Позаду, за танками, вантажні машини. Наповнені солдатами. "Щось на десант і не схоже. Невже прорвалися регулярні частини?" Світличний перевів погляд на своє військо, що порозтікалося по окопах, і таке воно йому здалося жалюгідне та немічне супроти отих танків і машин, що він аж скривився. Повернувся, оглянувсь назад: там, розтинаючи навпіл поля, теж простягся асфальт, безлюдний, мов вимерлий. "Де ж вони в біса, наші регулярні частини? Поки начухаються, од нас тільки мокре місце лишиться". Світличний зло сплюнув, вийняв з рота цигарку, понюхав, застромив знову за вухо: після бою закуримо. Спер гвинтівку на бруствер, потягнув затвор, досилаючи набій у патронник. І вже у проріз прицілу, поверх гостренької мушки, став видивлятися ворога.

Здавалося, відтоді, як помітив рух на дорозі, минуло не менше години, а колона наче приклеїлась до асфальту. Та ось тонке комарине дзижчання переросло в басовитий гул, і танки мов зірвалися з місця — навално помчали вперед. Федір подивився в бік мосту, там уже нікого не було видно — всі поховалися в окопи. Не помічалось руху і в кущах, де замаскувалися наші гармати. Майже фізично відчув, як, завмерши, напружився кожен гармаш. Він теж нетерпляче чекав першого пострілу, вгадуючи, коли пролунає: чи тоді, як передній танк доїде до он того горбочка чи отого он видолінка. Здавалося, від того, вгадає він чи ні, залежатиме успіх майбутнього бою. Але танки перемахнули через горбочок, минули і видолинок, а пострілів усе не було. "Ну, відкривайте ж вогонь! Паліть!"

СВІТЛИЧНИЙ намітив одинокого явора, що стояв зовсім близько од мосту.— далі пропускати танки не можна було.

Танк наближався до того дерева все швидше й швидше — незугарна квадратна коробка з товстою короткою гарматою попереду, з чорним хрестом на борту. Миготіли блискучі відполіровані траки гусениць, а дерево мов саме набігало на нього. Федір аж звівся на ліктях, аж дух зачаїв, чекаючи неминучого пострілу. Він не бачив уже решти колони, а бачив лише передній танк. Танк і дерево — вони швидко зближались.

І тільки вони зблизились — ударила гармата.

Постріл ляснув по напружених нервах, мов батогом. одразу ж недалеко од головного танка, обіч дороги, зметнувся чорний фонтан, і тугий гуркіт вибуху докотився до окопів. Танк мов ще швидше рвонув уперед, його наче підхльоснув одинокий той постріл; фонтан похитавшись, став осідати, та на зміну йому на дорозі ближче, далі, поміж танками і машинами затанцювали чорні фонтани,— гарматні розрізнені постріли злилися одразу ж до купи. А танки мчали неушкоджені — Федір уже й кулак об землю побив, матюкаючи гармашів.

Та ось на передньому танкові, на боковій частині, гостро спалахнула зірочка, танк

шарпонувся убік, осів, огорнувся димом. З диму вискочило кілька постатей у чорному, побігли назад, пригинаючись. Один одразу впав — лише тепер розрізнув Федір у гарматному ревіську тріскотняву гвинтівок, довгі черги єдиного станкача. Понад окопчиками пронісся радісний гомін: 'Підбили! Підбили!' — збуджені люди висувалися з окопів, щоб краще роздивитися, як горить танк, тим більше що в цей бік ніхто й не стріляв: бій клекотів унизу, біля містка.

Однак довго оте безкарне споглядання тривати не могло: гітлерівці, втративши зопалу кілька танків і добрий десяток машин, перестали врешті атакувати місток і вирішили прорвати оборону з флангів.

У роки громадянської Світличному не раз доводилося потрапляти під артилерійський обстріл. То було найнеприємніше, коли лежиш безсилий, лежиш і чекаєш чергового вибуху, і нічого не можеш удіяти, хіба що міцніше притиснутись до землі. У роки громадянської не раз доводилося лежати Федорові під ворожими снарядами, але всі оті обстріли були ніщо порівняно з оцим.

Обстріл тривав, може, кілька хвилин, може, й годину: час утратив нормальний свій вимір, години-хвилини тут нічого не важили. Федір отямився лише тоді, як враз усе стихло й раптова тиша стала не менш нестерпною й болісною, ніж ревище вибухів. Федір звів важку голову, і по його запалених, засипаних пилом очах різонуло чисте денне світло. Він аж зажмурився, а коли розплющив очі — одразу ж побачив фашистів.

Вони бігли ріденьким ланцюжком, спускаючись з протилежного боку до річечки, а позаду розверталися вантажні машини, і з них теж вистрибували солдати. Тих машин було стільки, що Федір аж оглянувся на лів, щоб пересвідчитись, чи він ще не щез. І бійці його взводу, котрі чудом уціліли під час обстрілу, теж, мабуть, стали оглядатися на лів, бо ось одна скоцюрблена постать вистрибнула з окопу, друга, третя.

— Стій! — закричав страшно Федір і метнувся навперейми, але так і не добіг німці мовби тільки й чекали, щоб хтось виткнувся з окопів — сипонули кулями з автоматів.

Що було далі, Світличний не пам'ятає. Він лежав і стріляв. І ще, мабуть, хтось із його взводу стріляв, не могло ж усіх перебити одразу. А німці вже були по цей бік річечки і бігом підіймалися вгору. У нього раптом скінчилися патрони й гранат уже не було під рукою, бо вискочив же зі свого окопу, нічого не прихопивши. "Ну, все, каюк!" Та німець, що біг на нього, викидаючи довгі ноги в коротких чоботях, раптом наче спіткнувся. Спіткнувся й, заламуючись у спині, став повільно осідати на землю. Інші, які бігли праворуч і ліворуч, теж стали спотикатися й падати, випускаючи з рук автомати. Лише тепер у тріскотні пострілів розрізнув Світличний басовитий стукіт нашого станкача — звідти, од мосту, довгими чергами вимітав ворога з наших позицій. І Федір, ухопивши гвинтівку з прим-кнутим багнетом, зірвався на ноги і закричав, роздираючи рота: "А... таку вашу матір! — і побіг, наставивши перед собою багнета, на фашистів, що поспіхом — скочувались до річечки. І він таки одного наздогнав, наздогнав уже біля води, хоч німець біг щодуху, вимахуючи довгими ліктями, і кургузій мундирчик на ньому аж лопотів. Та Федір біг іще швидше, розпалений люттю за те, що йому довелося щойно пережити. Він не випустив би оцього фашиста нізащо,

хай би усі їхні танки навалились на нього, і коли таки наздогнав, то з усього маху загородив йому в спину багнета!

Гітлерівець ураз зупинився, досі зігнута спина його вигнулася дугою, він —викинув догори руки, наче збирався молитися, а голову заломив набік. Федір одскочив, висмикнув багнет, німець одразу ж упав йому до ніг і харчав, і бив руками об землю, Федір одвернувся од нього і одразу ж побачив, що кілька чоловік його взводу, які піднялися слідом за ним, пригинаючись, бігли назад до окопів. Аж тепер почув, як довкола густо тьохкали кулі,— з того боку, од непорушних машин, густо сунули фашисти.

Ті, що бігли попереду, не! затрималися біля окопів — подалися до лісу. І Світличний гнався їм услід. Розумів, цього разу вже не затримати ворога, тим більше що й станкач, який їх так здорово виручив, не подавав уже голосу.

У лісі, задиханий, упав безсило на землю. Серце гупало молотом, дерева хитались, мов п'яні, дуже хотілося пити. Лежав безсилий, прислухався до недалекого бою, який лунав тут мовби ще дужче — ліс аж стогнав. Думав про свій взвод. Оглянувся в надії побачити хоч одного із своїх бійців, але поміж деревами було світло і порожньо, лише гухкала, тріщала луна.

І тоді подумав про капітана. І як не тягнуло його у глиб лісу, він, звівшись, повернув назад, до узлісся.

Бій уже вщух. Обірвався так раптово, як і почався,— жоден постріл не порушував тиші. На шляху, перед мостом, догорав головний танк, його спихали вбік два інші, звільняючи для подальшого руху дорогу, а в подовбаних, понівечених вибухами, напівзасипаних окопах густо валялися трупи. Кілька наших бійців, збитих у гурт, стояли коло самого мосту, довкола них метушилися озброєні гітлерівці. Федір до болю в очах став вдивлятися, чи не видно в отому гуртові капітана, але його, здається, там не було. Відчувши якусь полегкість, перевів погляд туди, де стояли гармати.

Звідти теж поверталися окупанти, женучи поперед себе кількох наших військових, і в одного була біла од бинтів голова, а другого двоє тягли попідруки. Але й серед них не було схожого на капітана, отже, капітан або лежить серед убитих, або йому пощастило якось урятуватися. Тож і Світличному не лишалося нічого іншого, як зашитися глибше в ліс.

І тут наткнувся на капітана. Навіть спершу не на капітана, а на одного з гармашів; той раптово вийшов із-за стовбура, заступивши дорогу Світличному, та одразу ж, упізнавши, кивнув головою: "Проходьте!" Федір ступив далі і побачив ще кількох гармашів, серед них — капітана.

Капітан сидів на землі, притулившись до стовбура спиною, права забинтована рука лежала в нього на колінах і здавалася куцішою од лівої. Федір придивився пильніше: таки куціша, обрубана майже по лікоть, і там, на кінці, було намотано найбільше бинтів, і бинти були рудими од крові. Капітан був дуже блідий — якоюсь синюватою блідістю, але обличчя було таке ж рішуче, як і завжди. Побачивши Світличного, капітан пильно і строго подивився на НЬОГО:

— Де ваші бійці?

— Л кат їх знає! — махнув рукою Світличний і втомлено опустився на землю.— Які там полишилися, а яких переймай тепер аж під Ковелем. Якщо добіжать. Хіба це війна!

— Війна! — жорстко відповів капітан. Хотів ще щось додати, та враз зціпив зуби, аж хрумкнуло в роті, а обличчя почорніло од болю.

— В лікарню тобі б, капітане! — жалісливо сказав Світличний.

Капітан помовчав, заплющивши очі. А коли розтулив, погляд його був холодний і чистий.

— Опанасенко, карту!

Гармаш із трикутниками сержанта на чорних петлицях розстебнув капітанів планшет, розгорнув розмальоване полотнище. Капітан, схилившись над картою, довго її роздивлявся, і Федір відчув, що зараз вирішується їхня доля, що від того, наскільки вдало капітан вибере напрям, залежатиме — проберуться вони до своїх чи потраплять ворогові до рук. Урешті капітан твердо накреслив пряму лінію — через зелену пляму лісу, в якому вони оце зараз сиділи.

— Тут стоять наші. Підемо сюди.

Всі враз повірили, що там таки наші. Лише Федір запитав:

— Далеко?

— П'ять кілометрів.

Гармаші стали вмовляти капітана, щоб він дозволив себе нести. Федір теж прилучився до них:

— Та ти ж, чоловіче, й не дійдеш! Капітан відповів непоступливо:

— Дійду!

...І він таки й справді дійшов би, аби не німці, які наче тільки й чекали на те, коли вони виткнуться з лісу.

Ніколи ще не відчував себе Федір таким беззахисним, таким безборонним. Відпустивши їх метрів за триста од узлісся, фашисти відсікли дорогу назад кулеметним вогнем, а потім стали їх розстрілювати один по одному. Вони металися на рівній, як стіл, площині, а їх били на вибір то одного, то другого. Одним з перших упав капітан. Кулі просто роїлися довкола, а проклятому — вигонові не було кінця-краю, і коли Федорові вже здавалося, що більше не витримає і ось-ось упаде — перед очима раптом виросла стіна верболозу. Він улетів у той верболіз і одразу ж, заплутавшись, упав. Далі вже повз; зі стогоном хапаючи повітря, а кулі свистіли довкола, обсипали його збитим листям, врізаним гіллям. Та ось ґрунт став западати донизу, верболіз ураз розступився, і він опинився перед великим болотом.

В тому болоті й кис Світличний аж до вечора.

Фашисти довго його шукали, а може, й не тільки його — ходили понад болотом і час од часу кричали: "Іван, виході!" Пускали короткі черги в очерет, і тоді Федір, який забрався глибше, пірнав з головою. Німці врешті пішли, але Федір довго не вилазив — йому здавалося, що вони лишили засідку. Лише як стемніло, обережно виповз на берег.

Вимок до нитки, все на ньому аж хлюпотіло, в чоботях чавкотіла вода. Та він не

став викручувати одяг — гайнув одразу ж до лісу. Аж там роздягнувся, роззувся, довго розтирав груди і спину, щоб хоч трохи зігрітися, а потім став натягати вологу холодну білизну.

Одягнувшись, поліз звичним рухом до кишені за цигарками. Не намацавши пачки, пригадав, що він засунув останню цигарку за вухо перед боєм,— лапнув за вухом, хоч наперед знав, що там нічого не знайде. Тихо вилаявся, опустився на землю, прогріта за день земля пашіла теплом, Федір припав до неї, заплющив натомлено очі.

Перед очима одразу ж виникли оті залишені окопи, і фонтани вибухів, і напружені спини ворогів, що тікали, і гурт полонених. Розплющив очі, щоб нічого того не бачити. Лежав і змушував себе думати про Олесю, про дітей: "Що з ними?" Чи встигли вирватися з оцього пекла?"

Незчувсь, як і заснув...

Прокинувся на світанку. Спросоння ніяк не міг зрозуміти, як опинився в лісі. Та тут враз здригнулася земля, гуркнуло раз і вдруге, десь далеко над лісом, майже на обрії, розлилося криваве саяво.

Пригадався вчорашній день і те, що сталося. Не роздумуючи, подався на схід, де мали бути наші війська.

Як і вчора капітан, як тисячі, мільйони його співвітчизників, він іще думав, був упевнений — ворог далеко не пройде, за десять, у крайньому разі за двадцять кілометрів од кордону його зупинять наші частини, зупинять, перемелють у коротких оборонних боях і поженуть на захід. Він твердо вірив у близьку перемогу над ворогом і на мить не сумівався в тому, що за кілька годин вийде до своїх.

П'ятнадцятий день війни Світличний зустрів уже на старому кордоні. Простував глухою лісовою дорогою у безвість. Вона то звивалася поміж могутніми стовбурами, чіпляючись за товстелезне коріння, то вилазила на просіку й тоді стрімко бігла вперед, пряма, як стріла, уквітчана лісовими скромними квітками. Часом, ніби злякавшись власної сміливості, завертала у нетрі, в густий непролазний чагарник, у царство моху й папороті, постійної сирості й сутінків і отієї зосередженої, віками відстояної тиші, що нагадувала застигле болото. Іноді дорога спускалася донизу, в зарості осики й вільхи, і тоді поміж ослизлим корінням, перегнилим листям і перепрілим ломаччям, поміж отією лісовою понурістю зблискував несподівано ясний і чистий ручай, вистелений таким перемитим та білим піском, що аж хотілося набрати його в долоні.

Дійшовши перший раз до такого ручая, Світличний одразу ж схилився до води. Побачив чуже схудле обличчя, геть заросле щетиною, розкуйовджену кучму чуприни. Напившись, Федір довго вмивався, намочив навіть голову, причесав п'ятірнею волосся. Від того, що випив води, ще дужче захотілося ЇСТИ: ось уже другу добу не мав макової зернини в роті. Учора хотів розжитися їжею, та на хуторі, до якого вибрався з лісу, стояла німецька машина і юрмилося повно німців. Він давно вже повитрушував кишені в надії знайти хоч дрібку тютюну і, коли лягав спати, марив цигаркою.

Тож першою думкою, коли Федір вийшов на велику галявину і побачив людське житло, була думка про куриво.

Хата стояла не посеред галявини, а ближче до дерев, мов ховалася од людського ока, така нужденна, така ветха й запущена, що важко було повірити, щоб у ній хтось жив. Та Світличний на всяк випадок трохи постояв, хоронячись за кущем ліщини,— чи хто не появиться. Ніхто, однак, не виходив, почорнілі двері, здавалося, не відчинялися бозна-відколи. Федір вийшов на галявину.

Перш ніж одчинити двері, спробував заглянути досередини, але єдине віконце було завішане фіранкою, і тоді Федір ступив на такий же ветхий, як і сама хата, ґанок, пхнув од себе двері.

Зайшов у сіни, потупотів, щоб попередити, якщо є хто живий, і одчинив двері в кімнату. Одчинив і застиг на порозі: хата дихала такою чистотою, що Федір аж подивився на свої запилені, давно не чищені чоботи.

— Чи є хто живий? — запитав од порога.

За високою піччю, що займала майже півхати, зашамотіло, колихнулася полотняна завіса, і на Федорів голос повагом вийшов величезний чорний котище. "Тьху, щоб ти сказився!" — аж здригнувся Світличний. Кіт же, поставивши хвоста трубою, вийшов на середину, сів, засвітив на гостя зеленими очима.

"Кіт є, де ж відьма?" — подумав Федір, і тільки подумав, як котяра повернув голову до завіски; Там знову щось зашамотіло, зачовгало, і до хати викотилося щось таке згорблене й скорчене, таке висушене та до землі пригнуте, що його важко було назвати й людиною. Вбране в довгу синю спідницю і в темну кофту, пов'язане темною хусткою.

— Добридень, бабуню! — звернувся Світличний.

— Добрий день, паночку добрий! — проспівала несподівано дзвінким голосом стара.

Світличному мимоволі згадався лісовий струмок з чистою джерельною водою. Та ще більше вразило, коли жінка звела до нього обличчя: міг би заприсягтися, що ні в кого досі не бачив таких ясних та чистих очей. "От тобі й відьма!"

— Ви самі вдома? — запитав у надії, що отам, за ширмою, є хтось молодший.

— Їдна, паночку, (дна.

— І вам не страшно одній?

— Мені вже, паночку, ніц не страшно.

— А як хто візьме та й задушить?

— Задушить, то й на здоров'ячко.

Однак очі, ясні та жваві, говорили про інше.

— Та-а-ак,— збентежено підніс руку до вуса Світличний: усього чекав, тільки не зустрічі з отакою лісовою печерицею. Та що б там не було, а курити хотілося все дужче. Потягнув носом повітря, але тютюном і не пахло. І, посмутнілий, Світличний ще раз запитав: — То, ви, бабуню, отак одні й живете?

— Чом їдна — з сином жию,— охоче відізналась стара.

— А де ж ваш син? — враз пожвавішав Федір.

— Пішов ще вчора й до міста.

— А скажіть, бабуню,— уже зовсім улесливо звернувся Федір,— він у вас не

курящий?

— То паночок хоче курити? — одразу здогадалася стара.

— Душа, бабуню, горить!

— То я паночкові дам, мені того зілля не шкода. Тільки попрошу паночка вийти із хати та смалити надворі.

Пішли в сіни, за нею, мов прив'язаний, кіт, а за котом — Федір, ковтаючи слину...

— Х-х-ху, оце накурився! — сказав згодом Світличний, досмаливши п'яту цигарку.— Оце спасибі, бабуню,— повік не забуду!

Стара, яка стояла осторонь,— остерігалася вдихнути того диму ядушного, всміхнулася, запитала лукаво:

— Мо', паночок чогось і поїли б?

— Та не відмовився б! — уже зовсім весело Федір.

— То прошу паночка до хати...

— Х-х-ху! — ще раз сказав Федір, одкладаючи ложку.— Ну, спасибі: наївсь-напивсь — царем зробивсь!

Сидів за столом — не хотілося й рухатись. Уже й очі стали злипатися, і голова хилитись донизу: ех, лягти б оце десь у холодочку! Але треба рушати в дорогу.

— Дякую, бабуню, за все. Може, доведеться коли ще зустрітись, то не забуду — оддячу.

— Е-е-е, нема за що, паночку! — одмахнулась стара.— Аби тільки паночкові на здоров'я,— Помітила, мабуть, що гість клює носом (від таких очей хіба що сховається), спитала: — То, мо', паночок і перепочили б?

"А й справді! — одразу ж погодився подумки Федір.— А чому б і не спочити? Хто мене в шию жене? Передрімаю годинку та й рушу".

— Я, бабуню, не проти, аби у вас сіно було...

— Сіно? А на горищі. Най паночок візьме отсю ковдру та й виспитья солодко.

Дала ряднину, подушку в голови, ще й притримувала драбину, коли Світличний збиравсь на горище.

Тут було не менш чисто, як у хаті. З кроков звисали пучки трав, засушених квітів, в'язки грибів, якісь торбинки, було тут чисто підметено, сіно акуратно складене. Свіже, духмяне, воно так і вдарило Федорові в голову, зашелестіло м'яко під боком, Федір вмощувався, вмощувався, а тоді взяв і роззувся, скинув к бісу галіфе і сорочку і в самій білизні розпластався на ковдрі.

Проснувся од голосів: один басовитий, аж глухуватий, а другий дзвінкий і ясний.

— Що за їден? — допитувався бас.

— Я знаю? Людина.

— Ви хоча б запитали.

— Пощо маю питати? Бачу: голодний, то їсти дала. Стукнули двері, голоси зникли в хаті. Як не прислухався

Федір, нічого не міг розібрати. Поспіхом одягся, взувся, обережно підійшов до ляди. З-за дверей все ще лунали голоси. Намагаючись не рипнути, Світличний зліз по

драбині, завмер у сінях. Голоси вже затихли, чулося лише чи то легеньке постукування, чи то шамотіння. Федір уже був подумав, чи не краще забратися, щоб не вскочити у якусь халепу, та одразу ж і передумав: "Та що я, з одним не справлюся в разі чого?" Рішуче насупився, одчинив хатні двері.

Стара стояла коло печі, кіт сидів біля неї, за столом пспоквапно жував літній чоловік. Коло високого ліжка чорніла мисливська рушниця. Федора так; і смикнуло вхопити її, але вчасно схаменувся. Тим більше чоловік за столом навіть не глянув у його бік, а продовжував Задумано жувати.

— От і паночок! — озвалася привітно стара, і. тоді лишень чоловік подивився на Світличного. В нього були такі ж чисті, як і в матері, очі, але в них не світилася приязнь — мерехтіла настороженість. Той насторожений вираз ще більше підкреслювали розколошкані брови, розкуйовджена кучма на голові й густа борода: наче навмисне він загнав свої очі у ті хащі волосяні, щоб їх не так видно було.

— Лісник? — запитав, вітаючись, Федір. Той лише кивнув головою.

— Давно лісникуємо?

— Ой, паночку, давно! — озвалася за сина стара.— Ще як па тамтій війні його тата герман убив.

Федір помовчав, надумуючись, що б його ще запитати. Урешті обережно перейшов до того, що найбільше муляло:

— В місті були?

— У місті, паночку, в місті! — відказала знову за мовчазного сина мати.

— З рушницею отак і ходили? — недовірливо запитав Федір.

— Не, паночку, не: кріса він у лісі лиша.

Федір з досадою оглянувся на стару, яка підпряглася відповідати за сина. Вже прямо спитав:

— Хто там: наші чи німці?

Про це, мабуть, стара ще не знала од сина, бо промовчала. Натомість відповів її син:

— Герман.

— А де наші — не чули?

— Совіти? Совітів ніц нема.

— Ти що: німців ждав?

— Чом ждати мав — самі прийшли.

— Най їх шляк трафить, щоб ми їх мали чекати! — озвалася й стара.

— Та-ак...

Федір не знав уже, що й питати. І так було ясно: фашисти попереду. А він же надіявся сьогодні побачити своїх. Діла, будь ви неладні!

Та треба на щось зважуватись. Не сидіти ж в оцій хаті до скону!

— Спасибі вам, бабуню, за хліб-сіль, а я піду далі — Обмацав іще раз поглядом лісника, що й не подумав звестися за гостем.— От якби хто з вас ще й дорогу мені показав, аби оте місто обійти стороною, то не знав би, як вам і дякувати.

— Я, паночку, я! — зголосилась одразу стара, і Федір подумав, що так, мабуть, і краще: мало що може статися, як піде отой пень, та ще й з рушницею! Та й довіряє він більше старій, а не синові.

— Важко ж вам буде?

— Нє, паночку, не!

І Федір переконався невдовзі, що й справді "не". Ступивши до лісу, стара мов переродилася. Аж випросталася в спині. Човником снувала поміж деревами: щось нахилиться та підбере, щось зірве й заховає у торбинку. Світличний, що нікуди не звертав із стежки, ледь устигав за нею.

З годину йшли навропростець, поки вибрались на дорогу. Стара сказала, щоб отак прямо по дорозі й ішов, нікуди не звертаючи.

— І далеко мене заведе оця ваша дорога?

— До тамтого кордону. Най вас Бог береже!

А коли Федір, подякувавши, пішов, закричала у спину:

— Паночку! Паночку!..

— Що, бабуню? — обернувся Світличний.

— Дійдете до першої хати — поміняйте мешти, бо німець зламає.

Мешти? А, взуття! — здогадався Світличний. Ну, це він навряд чи робитиме! Щоб отакі чоботи на якісь мешти міняти!

Знав би, до чого його призведуть хромові чоботи, послуховався б старої.

За старим уже кордоном зіткнувся Федір із циганом. Власне, це був ще й не циган, а циганчук, років дванадцяти, однак повадився як справжнісінький циган: незалежно й гордо, рівня-рівнею Світличному. Причиною такої солідності був чи не майстерно сплетений батіг з коротким різьбленим пужалном, а може, й смушева шапка, хоч і завелика для її власника, зате нова-новісінька, мов щойно обдерли ягня та нап'яли йому на голову. Циганчук і не думав поступитися з дороги Федорові, коли той підійшов до нього впритул.

— Мито збираєш?

Підліток бликнув на зарослого щетиною дядька, перевів погляд на чоботи, і очі його загорілися.

— Давай, братику, мінятися!

— Давай,— охоче погодився і Федір.— Тільки на що ж ти хочеш мінятися?

— Твої на мої! — швидко відповів циганчук і виставив наперед праву ногу в подраній калоші.

— Е, ні, так діло не піде! — не погодився Світличний.— От на шапку давай. І батіг на додачу!

— Багато ти, братку, хочеш. Давай на шапку.

— Ні, ще й батіг на додачу! — стояв на своєму Федір.

— Та ти подивись, яка шапкаї — циганчук зірвав її з голови, ще й вивернув,— А спідка!

— Гляди, не витруси вошу! — застеріг його Федір. З удаваним жалем додав: — Ні,

братку, як ти не хочеш, а доведеться оддати й батіг.

— Пішли! — вхопив тоді за руку Світличного циганчук.

— Куди?

— До тата пішли! Це татів батіг.

І потягнув Світличного вбік од дороги. До невеликого гаю, де понад деревами звивався сизуватий димок.

Пішли то й пішли. Тим більше ще й не снідав. Може, поїсти дадуть.

В гаю стояв віз: ота споконвічна циганська домівка, яка мандрує разом з господарями, мов черепашка з равликом. Величезний просторий возище, куди можна було б півсвіту убгати, та ще й місце залишилося б. З окутими залізом колесами, з високою будкою: од холоду й спеки, од снігу й дощу. Недалеко іод тієї споруди паслися стриножені коні: коні добрячі, на них аж шкура вилискувала, певне, хазяїн любив їх, жалів. Трохи далі од воза горіло багаття: там на тринозі висів великий чорний казан, у ньому щось парувало, булькало. Федір потягнув жадібно носом — смачне. Біля багаття — стара циганка з .люлькою в зубах. Обличчя її — не світліше од казана. Циганка навіть голови не повернула, коли Федір підійшов та привітався, зате озвався до нього циган, який лінькувато лежав на попоні

у ХОЛОДОЧКУ:

— Здоров, братку!

Циган був сивий, аж білий, тільки довгі вуса і густа борода зберегли від колишньої чорноти якусь ніби попелястість. Він теж тримав люльку в зубах, і Світличний механічно стромив руку до кишені за тютюном. Змайстрував цигарку, підсів до старого, потягнувся до люльки — прикурити, і лише тоді, як закурив, циган спитав, якось мовби знехотя:

— А що тобі, братку, треба?

9 А Дімаров

257

— А от...— махнув Федір на малого рукою.— Мінятися хоче.

— То він хоче мінятися! — устряв циганчук.

— Чим, братку, мінятися?

— Чобітьми,— знову озвався циганчук.— На шапку й батіг. Циган подивився уважно на Федорові чоботи, докірливо похитав

ГОЛОВОЮ:

— Нащо, братку, смієшся з малого?

Федорові стало незручно. А циган, все ще похитуючи головою, продовжував:

— Малого й слабкого гріх, братку, кривдити. І насміхатися гріх.

— Та я ж пожартував,— виправдовувався Світличний.— До слова тільки прийшлося.— І щоб зам'яти неприємну розмову, запитав: — А ти що, в Бога віруєш?

— Це в якого, братку, Бога? Якщо в того, що люди малюють, то ні. А в оцього вірую.— І повів рукою довкола, показуючи на дерева, землю і небо.— Оце, братку, мій

Бог!

— Хороший у тебе Бог,— мовив задумано Федір.

— Хороший, братку, хороший,— погодився циган.— Циганові іншого Бога й не треба. А ти звідки, братку, йдеш?

— Звідти,— махнув на захід рукою Світличний. І в свою чергу поцікавився: — Німців стрічав?

— Вчора бачив, сьогодні — ні,— байдуже відповів циган: війна, видно, його мало обходила.— А ти хто, братку, будеш?

Федір пригадав далеке дитинство, і наче зблиснуло: просторий над річкою берег, циганський табір і він, малий, танцює разом із циганчатами, простягає до дядьків долоню: "Красивий, багатий, позолоти ручку!.."

— Я теж, братку, циган!

— Циган?

Люлька так і зависла в старого у роті, він з недовір'ям дивився на Федора, а той уже натхнено брехав:

— Не віриш? Я сам тому, братку, не вірю. Та що ж поробиш, коли так воно і є,— і сумно покивав головою.

— Так чого ж ти, братку, такий?

— Отакий, як бачиш. Одстав малим ще од табору, загубився в дорозі, добрі люди й підібрали.

— Ай-ай! — хитав співчутливо головою старий. А потім, висмикнувши погаслу люльку з рота, закричав щось но-своєму до старої циганки, і та вперше одірвалася од свого варива. Підійшла, сива, розпатлана, схожа на відьму, подивилася пильно на Федора, буркнула щось під ніс і знову повернулася до вогнища.

— Жінка твоя?

— Жінка, братку, жінка.— Люлька знову диміла в циганових зубах.— А то мій син. А там он дочка,— кивнув на халабуду і знову щось вигукнув. В халабуді рдхилилася картата завіса, і на землю зіскочила дівчина: Федір аж рота роззявив, коли її побачив. На ній червона довга спідниця, а вище біліла сорочка, оголяючи смугляві руки та плечі. На плечі, на гнучку спину лилася розпущена чорна коса. Дівчина, мабуть, уже знала, що в них — чужий, можливо, й роздивилася Федора в якусь шпарку, бо ні здивувалася йому, ні злякалась: весело й трохи мовби з викликом глянула чорними, як сливи, очима. У Федора так і тьохнуло в серці, він аж підібрався увесь, дівчина ж, ухопивши з воза рушник, майнула поміж дерева — умиватися.

— Так оце твоя дочка? — спитав зачудовано Федір, і циган підтвердив, що так, ото вона, дочка його — Зара.

— Ще незаміжня?

— Була, братку, заміжня, та чоловік два місяці тому помер. Упав із кручі і вбився. А циган був, ой, циган!...— зажурився старий.

Федір однак не пройнявся його тугою: перед очима все ще стояла молода красуня. Торкнувсь обличчя — колючий, зарослий, спитав:

— У тебе немає часом чимось оце пошкребти?

— Є, братку. Од зятя лишилася.

Бритва була тупа, ніби колун. Покійник або не користувався нею, або в нього була шкіра як у вола. Федір мало не весь свій ремінь зітер, поки довів її до якогось пуття. Шкріб свою сталеву щетину, аж шкіра тріщала, і коли врешті поголився — тільки вуса лишив, швиденько майнув умиватися: мав надію застати красуню біля ручая.

Але вони розминулися. Од Зари лишилася тільки прим'ята, забризкана водою трава та при самій воді, на гладенькому пісочкові, виднівся слід маленької ніжки. Федір присів, накрив його долонею. "Ай, пусти!" — вчулося дзвінке, дівоче. "Ба, не пуцу!" — І зовсім повеселілий, став умиватися. Хлюпав на обличчя холодну прозору воду, а тоді не витримав: скинув сорочку, майку та й обмився до пояса.

Посвіжілий, помолоділий, повертався назад.

Там уже збиралися снідати. На квітчастій ряднині парувала кулешею величезна полив'яна миска, лежав купкою порізаний хліб, дерев'яні ложки. Сім'я сиділа довкола, проте ложок ніхто не брав:

— Сідай, братку, їсти!

— Дякую.

Федір не став чекати, поки запросять удруге — сів, по-циганському підібгавши ноги. По ліву руку од нього сидів старий, по праву — циганчук, за ним — циганка, вона все ще тримала люльку в зубах, наче збиралася з люлькою їсти. Навпроти примостилася Зара. Уже встигла надіти зелену, в квітах, кофту, заплести косу. Червона, як жар, спідниця дзвоником лягла довкола, циганка була схожа зараз на квітку, дику й незайману. У Федора тьохнуло серце, тьохнуло й защеміло, як щеміло завжди, коли стрічав красиву дівчину.

— А ти, братку, одружений?

Федір мало не захлинувся кулешем. Зара зиркнула на нього зацікавлено — чи, може, тільки так здавалося Світличному. Одкашлявшись, Федір відповів, що — ні, неодружений. Старий співчутливо похитав головою: в отаких літах і неодружений! Зара ж ще раз поглянула на Федора, тепер мовби пильніше й прихильніше. Світличний, зовсім уже повеселішавши, додав, що так уже склалося: на чужій не хотів женитись, а поміж своїх, циганів, досі не знайшов такої, щоб припала до серця. Усі, здається, й повірили. Старий навіть промовив: "Ай, нехороше, братку, без жінки!" Лише стара відьма знову щось бурмотіла під ніс — сердито й неприязно.

Поснідавши, жінки і малий стали збиратись на роздобутки в село, яке, як сказав Федорові циганчук, було зовсім недалеко. Він запрошував із собою й Федора, але старий сказав, що гостеві треба відпочити з дороги. Стара натягла на себе якесь лахміття, а Зара, хоч мати на неї сердито й кричала, не скинула яскравого вбрання. Вона ще й зірвала червону квітку, що цвіла на галявині, й ввіткнула у волосся над вухом — квітка стала мов ще красивішою, і Федір не міг уже одірвати од молодії циганки очей.

Дивився на дівчину, як та йшла, мовби не торкаючись ногами землі, як гордо і

легко несла свою чорну голівку, похитуючи тонким пружним станом. Дивився і думав: "За отаку не жалко й самому нечистому душу закласти". Циган же мовчки поглядав то на Федора, то на дочку, що віддалялася. У його посизілих очах жарів мудрий усміх людини, яка все уже звідала, все спробувала на довгім віку й тому її вже нічим не здивуєш. І коли Зара зникла, за дверима, він знову звернувся до Світличного:

— А що, братку, красива в мене дочка? Федір тільки головою кивнув. Циган же пахнув раз люлькою, пахнув удруге, провів зором димові кільця, потім сказав:

— Лишайся, братку, з нами.;

Застуканий зненацька, Федір не знав, що й відповісти. Циган же підсунувся до нього, став переконувати:

— Справжнім циганом будеш. Вільним будеш. Помру — все тобі передам! Ось, на...

З несподіваною спритністю зірвався на ноги, побіг до воза. І згодом з халабуди вогняним птахом вилетіла шовкова сорочка, синій лискучий жилет. Не встиг Федір їх підібрати, як старий уже зіскочив з воза, тримаючи поцяцькований гарячою бронзою пояс з важкими червоними китицями:

— Одягай, братку! Сам носив — од красунь одбою не мав. Федір глянув розгублено. А циган дістає вже з воза пляшку

горілки і полив'яний кухлик

— Давай, братку, вип'ємо.

"А що! — випивши кухлик-другий, подумав Світличний.— Чому й справді не стати циганом? Женюся на Зарі — сам чорт мені буде не брат!"

Лежачи на попоні, поруч зі старим, який одразу ж і заснув, Федір дрімав, приколисаний утомою.

Отямився Федір од лементу. Розплющив очі й відразу ж схопився: на нього йшли німці.

У чорних мундирах, з орлами і свастиками, автомати в руках — гнали перед собою стару циганку. Циганка лементувала, опираючись. Посіявши десь по дорозі люльку і хустку, розпатлана, розхристана, хапала то того, то іншого німця за руку, наче хотіла зупинити їх. А вони штовхали її один на одного, мовби в м'яча граючись, і реготали, потішені.

Федір метнувся за дерева, та вже було пізно: клацнули затвори, пролунав різкий застережливий окрик

— Хальт! Цюрюк!..

Двоє одразу ж підскочили до Світличного, щось закричали сердито, і один підважив догори руки Федора дулом гвинтівки. І поки Федір задирав руки до неба, один цілився йому прямо в серце, а другий звично і спритно вивернув йому кишені, обмацав долонями по боках, шукаючи прихованої зброї. "В тюрмі, гад, служив!" — подумав Світличний, а коли глянув на тютюн, що висипався з кишені на землю, аж застогнав: так жалко стало. Солдат же, обшукавши Світличного, штовхнув прикладом межі плечі:

— Ком!

— Ну, ти, обережніше! — визвірився Федір до нього.

— Ком! — закричав люто фашист і клацнув затвором. 1 Федір — що лишалось робити? — побрів похмуро до воза.

Там під наглядом німців старий уже запрягав коней. Німці наказали сісти циганові в передок, махнули на село рукою: — Шнелер!

Підвода покотила з гаю, за нею рушили й гітлерівці, ведучи Федора й стару циганку.

До села справді було недалеко десь за півгодини показалися хати.

Село стояло молоде, забудоване, мабуть, перед війною — хати вишикувалися вздовж дороги. На вулицях і в подвір'ях повно німців. Часом по центральній вулиці їхала колона плямистих машин. Машини, різко сигналячи, мчали через село не зупиняючись. Солдатня, яка щільно сиділа в кузовах, вимахувала руками й щось кричала до тих німців, які зупинилися в селі. Ті їм голосно відгукувалися. Лемент ще дужче зростав, і тоді здавалося, в селі, окрім чужинців, нікого немає. Коли ж дійшли до школи, Світличний побачив місцевих людей.

На майдані стояли тупорилі машини. Вишикувані в ряд, колесо до колеса, замикали з одного боку місцевість, а навпроти збилися в тісний гурточок люди: чоловіки й жінки, переважно літні. Вони мовчали. Стояли, дивилися на підводу, а в їхніх очах горіли жаль і співчуття.

Чужинці, які досі вешталися селом, побачивши халабуду, почали звідусіль збігатися, і згодом невеликий натовп людей потонув серед зелених і чорних мундирів.

Біля воріт старого цигана зігнали з воза і разом з циганкою та Федором повели до шкільного будинку. І тут, біля ґанку, Світличний побачив Зару з братом.

Притулившись до стіни, вона однією рукою обнімала брата, другою ж весь час поправляла велику барвисту хустку, що звисала пишними китицями мало не до землі. У чорнім волоссі, над вухом, усе ще горіла квітка, зірвана на галявині. У Федора аж стиснулося серце, коли побачив Зару, мовби розп'яту, прибиту до стіни безцеремонними й хтивими поглядами німецької солдатні, їх теж поставили під стінку. Стара одразу ж кинулася до Зари, один з конвоїрів підскочив, щоб одтягнути її, але стара закричала щосили. Федір шарпонувся був їй на поміч, але грюкнули, наче стрельнули, двері — й площею пролунало різке, вимогливе: "Ахтунг!"

На ґанок з приміщення вивалилась купа гітлерівців.

Попереду офіцер у чоботях такого неймовірного блиску, що аж боляче на них дивитися, і в чорному, всіяному орденами й значками мундирі, з золотими плетеними погонами, у високому кашкеті, в білих, як сніг, рукавичках. За всім отим

(ініском, за всією поцяцькованістю неможливо й розібрати, яке в нього обличчя: молоде чи, старе, строге чи лагідне. Це була, мабуть, якась важна птиця, якесь велике цабе, бо інші Мімчурики так перед ним тягнулася, що аж спини тріщали.

Ще раз пролунала "Ахтунг!" Німці, що стояли довкола, :июву клацнули закаблуками, виструнчилися, завмерли: завмерли й чоловіки та жінки, ще тісніше збившись до купи: завмерли навіть цигани, притулені до стіни. І коли залягла вже зовсім мертва тиша, розцяцькований гітлерівець щось буркнув, і :і-поза його спини, мов

чортик'з банки, вискочив чоловічок у хромових чоботях, у синьому галіфе нашого крою, в сірому френчі вже крою німецького. На голові в нього нічого не було — ні чужого, ні нашого, бо нашого, мабуть, позбувся, а до чужого не дослужився. Тому замість кашкета на голові в нього вилискувало чимось змащене, розділене акуратним, проділом ріденьке волосся, а під носом чорніли куценькі, мовби паквацяні, вусики. Чоловічок теж виструнчився перед отим "цабе", схиливши в знак великої поваги голову, і німець одразу ж сердито заджеркотів, на що чоловічок догідливо закивав головою. Скінчивши довжелезну, з добрячу версту фразу, німець замовк. А чоловічок, повернувшись лише обличчям до людей, з корпусом усе ще до німця, став її переказувати нашою мовою.

Із того переказу, що раз по раз перебивався сердитими монологами фашиста, виходило: німецька армія прийшла сюди для того, щоб раз і назавжди встановити новий лад — "ное орднунг". Відповідно до цього орднунгу правом на життя користуватиметься лише той, хто сумлінно виконуватиме всі розпорядження німецької адміністрації, чесно трудитиметься на благо великої Німеччини, задля перемоги над більшовиками. Симулянтам же й ледарям не може бути місця під сонцем, з ними справедливий і строгий німецький закон розправлятиметься так, як розправляється з неповноцінними расами, паразитуючими на тілі здорових націй. У силу цього закону пан оберег засуджує до страти й щойно затриманих циганів як таких, що живуть не зі своєї праці, а за рахунок праці інших. Іще пан оберег попереджає місцеве населення, що будь-яка спроба переховувати комуністів, євреїв та інших ворогів великої Німеччини розглядатиметься як один із найтяжчих злочинів і теж каратиметься смертю.

Знову пролунало "Ахтунг". Чоловік одразу щез, мов провалився під ґанок, а поцяцькований чорний мундир, зблискуючи чобітьми та помахуючи стеком, став спускатися по сходах. В напруженій тиші, що висла над завмерлим майданом, чутно зарипіли дошки, зачовгали підошви численної свити, яка, штовхаючись, поспішала за оберегом.

Зачувши вирок, Світличний оглянувся на Зару. І вже не думаючи, до чого приведе оцей вчинок, одштовхнув німця, який його стеріг, метнувся назустріч свиті. Фашист щось крикнув позаду, але Федір навіть не оглянувся, тільки зблиснула думка — побоїться стріляти, щоб не вцілити своїх. Свита ж зупинилася, там сталося замішання, хтось вибіг напереріз Світличному, але оберег щось буркнув, і всі знову завмерли. Федір майже впритул підскочив до розцяцькованого гітлерівця.

— Пане начальнику, не вбивайте дівчини! Вона ні в чому не винна!

Оберег ледь повернув голову, і з-за його спини знову вигулькнув отой чоловічок. Він аж навшпиньки зіп'явся, щоб переповісти сказане Федором німецькою мовою.

— О! — й у холодних очах чи то подив, чи насміх. Підняв стек, упер його в підборіддя Федорове, потім, не

одриваючи стека, обернувся й щось мовив до свити. Там одразу ж залунав догідливий сміх. Федір, зрозумівши, що то сміються з нього, мотнув головою, вдарив рукою по стекові.

— О! — вигукнув знову оберет, тільки тепер це *о" пролунало не здивовано, а

розгнівано, очі ж стали крижаними й нещадними. Він підняв руку, ступив уперед і з усієї сили шмагонув Федора по обличчю стеком.

Заревівши од болю й гніву, Федір кинувся на фашиста й одразу ж упав од страшного удару в голову. Глуха темна стіна враз обвалилась на Федора, придушила, зім'яла свідомість.

Циган постріляли тут же, під школою. Підкотили воза, покидали в нього трупи. Останнім підібрали Світличного. Коли волокли — терся щокою об густий спориш, лишаючи на ньому запечену кров. Федора розгойдали й кинули поверх непорушної Зари, а потім погнали коней за село, тільки не в бік кладовища, а до глинища, куди селяни скидали здохлу худобу. Під'їхавши до глинища, солдати почали скидати трупи донизу, і тепер уже першим покотився на дно Світличний. Покотився босий, бо солдати зняли по дорозі з нього чоботи.

Помилувавшись на справу рук своїх, фашисти погнали підводу назад, навіть не подумавши землею прикидати мертвих. Це врятувало Світличного — до нього серед ночі вернулася свідомість.

Коли Федір .видирався з глинища — зірки гойдалися в небі, наче на гойдалці, а тверда глина пливла з-під ніг. Довго стояв над чорною пащею ями, стояв і похитувався, як оглушений віл, а зібравшись із силами, побрів навмання.

Вранці прибився на якийсь хуїгір. Штовхнув перші ж ворота 1, перемазаний кров'ю, чорний, страшний, зайшов до хати.

— Води.., — прохрипів од пог'бога.

Всі, хто був у хаті, так і завмерли. А Федір, скаламутнілим поглядом знайшовши відро, ухопив його в руки, схилився й аж застогнав, припавши губами.

Десять днів провалявся в гарячці Світличний. То марив, кличучи Олесіб, Зару, то приходив до тями й просив води. І Іив — не міг напиться: горіло всередині, а голова так боліла, що хотілося зірвати череп. Коли ж трохи полегшало, попросив у хазяйки люстро, довго роздивлявся висушене пропасницею обличчя, велику білу чалму, набинтовану на голові. Тицьнув пальцем те місце, де пекла рана, — витримати можна, — став розмотувати тонке полотно. Господиня кинулась умовляти, щоб не чіпав, поки не заживе.

Федір блиснув зубами:

— Не бійтеся, на мені заживе, як на собаці! — І продовжував розбинтовувати голову.

— Та зачекайте ж, я хоч води підігрію — одпарите! — жалісливо хазяйка.

— Води? Воду підігріти можна, а ще краще, як у вашого чоловіка знайдеться чарка горілки — рану промити.

Знайшлась і горілка. Поколотив її Федір у пляшці і, ех, жалко таке добро переводити! — налив на долоню, хлюпнув на рану. "Ну, тепер заживе!" Майже повну пляшку хазяйці не повернув — поставив у головах:

— Хай побуде отут, може, ще доведеться промити, та й веселіше буде і їй, і мені... А ви, хазяєчко, краще назбирайте павутиння, та ще якби порошу. Є? Хазяїн рушницею

бавився?.. Тож принесіть павутиння і пороху, ми її, кляту, так заштукатуємо, що за три дні не лишиться і сліду!

Насипав на долоню порох, павутиння туди ж, поплював, перемішав і, схилившись над люстром, заліпив добре рану: "Отак!" Хазяйка вже підступала із полотниною, але Федір її зупинив: намацав біля потилиці кулю. Катав її сюди-туди, подумки лаяв оберста: "Ну, зажди, німчура! Попадешся до рук, я тобі не таку дірку проб'ю!"

— Де хазяїн?

— Надворі он пореється.

— Ану покличете, якщо вам не важко!

Зайшов чоловік, віком, може, ровесник Світличному, а на вид — майже дід: так його життя пожуvalo. Зморщений, висушений, ще й лисиною світить.

— Бритву маєш, хазяїне? Та щось наче є.

— Тягни сюди, будемо діставати гостинця.

— Не можу! — сказав згодом хазяїн і одступився од Федора. — Вибачай, чоловіче, не можу!

— Та який же ти в біса козак! — розсердився Федір. — Ріж, кажу! — нахилив знову голову.

Хазяїн підступився іще раз, погойдав бритвою та й одразу ж опустил.

— Ні, чоловіче, не можу!

— Він же й курки за весь вік не зарізав! — заступилася за чоловіка хазяйка. — Ви його вже не силуйте.

— Ліпше я Свирида покличу, — сказав винувато хазяїн. — Він свиней у нас ріже.

— Давайте Свирида. Тільки швидше, бо в мене вже й шия набрякла!

Прийшов згодом Свирид два метри вгору і метр у плечах. Як увалився знадвору — хата вдвоє поменшала.

— Свиней добре ріжеш? — зустрів його Федір.

— Та ще жодна не жалувалась.

— А кулю вирізати можеш?

— Чом би не зміг! То ти і є отой циган, що його німець стріляв?.. Повезло ж тобі, чоловіче: з того світу, можна сказати, вернувся!

— Не патякай — ріж!

— Ото який нетерплячий! Отак з порога й різати? А примірятись, як воно лучче?

— Приміряйся, хто ж тобі не дає!.. Давай, хазяїне, бритву!

— Бритву? Ні, то вже ти, цигане, як собі хочеш, а бритвою різати не буду: я її і в руці не втримаю.

— А чим же?

— Колуном, — і дістав із-за халяви колун — пригнув йому голову аж до колін.

— Що ти робиш, катюго! — закричав Федір.

' > — А це щоб ти не брикався. Держись, цигане, ріжу! — І не встиг Федір виснути, як рука, що тисла йому донизу голову, одпустила чуба, й перед налитими кров'ю очима Світличного на широкій, як лопата, долоні покотилася грудочка свинцю.

— Твоя куля?

— Моя,— сказав Федір.— Будь вона проклята!

— Отака мала, а ледь життя не урвала! — докинув жалісливо хазяїн.— Скільки ж то злоби в ній сховано!

— Еге,— притакнув Свирид: в^н зводив розрізану шкіру на Федоровій голові, щоб не так цебеніла кров.— А дайте-но чимось оце місце промити! — І коли промив, тепер уже гасом, та перев'язав знову голову, сказав: — Сто літ тепер тобі, цигане, жити!

Федір ще майже місяць пробув у гостинних господарів: рана ніяк не хотіла загоюватись, гноїлася, хоч розрізана Свиридом шкіра затягнулася одразу. Свирид приходив майже щодня: провідував свого пацієнта. Сідав одразу ж біля дверей, наче боявся, що посеред хати для нього місця не вистачить, довго слинив цигарку, аж тоді проголошував одну і ту ж фразу:

— Оце так, їдять його мухи з комарами,— сьогодні живемо, а завтра, може, й помрем!

— Що правда, то правда,— підпрягався хазяїн: він мовби радів нагоді зайвий раз пожуритись.— Усі під Богом ходимо. Роздобриться — дасть трохи пожити, а розсердиться — до себе гукне.

— Тепер і Бога не треба,— відповідав на те Свирид.— Прийде фашист до хати та й буде вершити: жити тобі чи не жити.

— У Троянівці, кажуть, трьох чоловіків повісив. У перший же день...

— І повісить. Йому що — людей наших жалко? Замовкали, насуплювались, в кожного шкребло біля серця:

що ж то буде далі? Ще не бачили німців, пройшли, слава Богу, стороною, та вже коли лиха година настала, то постукає і в наші ворота. Рано-пізно, а постукає!

— Кажуть: усіх, хто був у активі, вирізає до ноги.

— Та звідки ж він узнає? Що, в мене на лобі написано?

— Найдуться такі, що підкажуть.

— А найдуться. На чужому горі руки погріти.

— У Троянівці он уже й поліцаї об'явилися. Ходять — порядок новий наводять.

— Приблудні, чи що?

— Двоє своїх, а третій з військових. З отих, що од наших одбився та в селі й осів. Не хотів, кажуть, іти: "Мені й так воювати набридло!" — так йому й показали петельку: або у табори відправимо, або вступай до поліції! Він і пішов: кому охота помирати! А тепер, хоч-не-хоч, мусиш слугувати.

— То вже таю на чиєму возі сидиш, того й пісню співай. Балачка оця могла тривати й годину, і дві — поки кінчався

тютюн. Або вже зовсім смеркалося. Тоді Свирид лаштував останню цигарку, прощався.

— Та посиділи б іще! — вмовляв хазяїн.

— Я б і посидів, та боюся, що біля жінки місце прозіваю,— відповідав завжди Свирид,— То таке зілля, що, як хоч на хвильку спустиш із ока, так в гречку й лізе.

Бувайте здорові.

Після кожної такої розмови Федора все більше брала нетерплячка: він уже не міг сидіти на місці, як би добре в оцій хаті до нього не ставились. Тим більше що з кожним днем надходили чутки все тривожніші та похмуріші. І хоч Федір чуткам тим не вірив — не міг у те повірити! — однак відчував: коїться й справді щось нехороше, бо давно вже не чути гуркоту бою, а хазяйка, яка провідувала сестру, що жила понад шляхом, розповідала, повернувшись, що ворог суне хмарою, назустріч женуть цілі колони полонених.

— Та б'ють же цих хлопців, б'ють! — плакалася хазяйка.— Худобу й то більше жаліють.

Врешті Світличний відчув, що зможе йти. Рана зарубцювалася, він скинув к бісу пов'язку, щоб не привертати уваги. Залишив господареві всю свою одіж, натягнув на себе старенький піджак, латані штани, стоптані черевики, що лишилися од сина, який був десь у армії, та й рушив на схід,— все ще переконаний, що наші ж таки зупинили ворога. Хай за сотню кілометрів розташована лінія фронту, а він таки добереться до неї. Та пройшов сто кілометрів і більше, а фронту не було й не було.

Досі благополучно проходив села, стороною обходячи райцентри й міста, де були німці. Кілька разів його затримували поліцаї: допитувалися, куди та звідки. Федір казав, що втік із в'язниці, коли її розбомбило, а повертається до своєї сім'ї. Документів, звісно ж, не має: які можуть бути документи у в'язня. Прийде додому, там йому вже видадуть і документи. Йому вірили — в одному селі навіть запропонували вступити до поліції, на що Світличний сказав, що він записався б охоче, та спершу треба провідати своїх, а тоді вже думати про службу.

Цього разу він теж розповідав баєчку про в'язницю й про втечу. Господар покинував головою, а його гостренькі очиці все пильніше придивлялись до прибульця. Федора було насторожило оте споглядання, він навіть подумав, чи не стрічались вони де, але в господаря було таке невиразне, безлике обличчя, що хоч би де й стрічались, то Світличний навряд чи й міг би його запам'ятати. До того ж він так натовмився, що не хотілось і ворушитися, а хазяйка вже лаштувала постіль. Та й дрімота зморювала його, очі злипалися, Федір знав, що не піде звідси нікуди — зараз ляже й засне.

Прокинувся од того, що хтось грубо торсав його за плече. Розплющив очі: хата знову була | заллята світлом, а над ним стояли три поліцаї, і один з них, певно, старший, торсав нетерпляче Федора за плече, торсав і сердито командував:

— Ану, вставай — розіспався!

Федір звівся і лишень зараз побачив господаря— той виглядав із-за поліцаїв, а на безликому обличчі його написано було якесь торжество. Недарма ж увесь вечір так придивлявся. Федір подумки вилаяв себе, що не постерігся, а легковажно ліг у постіль.

— Документи! — зажадав тим часом старший.

У нього було непривітне обличчя з квадратним важким підборіддям і навислим над очима надбрів'ям. Люди з такими обличчями підозрілі, недовірливі. Світличний подумав, що йому цього разу не так легко буде викрутитись.

— Які документи, пане начальнику? — запитав якомога невимушеніше Федір.— Які можуть бути документи у в'язня?

Старший підозріло подивився на Світличного.

— Так не маєш документів?

— От хрест святий, що не маю! — забожився Світличний.— Червоні не дали — самі утікали, а німці, визволителі наші, сказали, що вже дома видадуть нам документи.

— Тоді пішли з нами. Збирайся!

У постерунку було так загиджено, наче поліцаї для того тільки сюди і приходили, щоб курити і плювати. Повсюди валялись недокурки, шкаралупи з насіння, огризки, а на єдиній лаві, загорнувшись у кожух, спав поліцай. Той навіть не звівся, коли зайшли до кімнати,— муркнув щось невдоволено, натягнув на голову кожух, повернувся обличчям до стінки.

Старший сів одразу ж до столу, такого ж брудного й обдертого, як і кімната. Дістав із шухляди учнівський зошит, видер аркуш паперу, стромив ручку в чорнильницю.

— Ну, кажи, хто такий?

— Та кажу ж, що втік із в'язниці!

— Не бреши,— мов якимось аж нудьгуючи, сказав поліцай — Кажи правду!

Світличний удав із себе ображеного:

— Що ж казати, як ви не вірите.

— Ага,— якимось аж задоволено кивнув головою поліцай.— Не хочеш признаватися. Якименко, а поклич Ничипора!

Ввійшов Ничипір — господар тієї хати, що в ній ночував Світличний.

— Ану, кажи, Ничипоре, що ти знаєш про нього! Ничипір гойднувся в бік Світличного, його чіпкі оченята

ще раз обмацали Федора, обмацали й засяяли радісно:

— Так це ж вони! От їй-богу ж, вони!

— Хто — вони, кажи ясніше.

— Та начальник з гепеву із Полтави!

— А ти звідки знаєш?

— Та як же не знати, коли я тамечки конюхом був! Я й коня їхнього знаю.

— Ну, як? — повернувся обличчям старший до Федора.— Будеш признаватися чи й далі брехатимеш?

Федір, якому вже втрачати нічого: все одно не повірять нічому, не одпустять... Федір глянув на Ничипора так, що той аж поточився од нього." Федір уже був і кулак затис — затопити падлюці у морду, та враз передумав." Повернувшись до старшого, сказав майже весело: — Так тому й бути,— пиши, пане начальнику. Записуй, тільки не мене одного, а й ще п'ятьох гепеушників. Тільки де вони зараз ховаються — так даром вам не скажу! Ціна? Ось моя вам ціна: розстріляйте зараз Ничипора — і всі п'ятеро будуть у вас у руках. Сам вас до них поведу, сам їх тепленькими й видам. То як: по руках, пане начальнику?

— Пане начальнику! — заволав, гепнувшись на коліна, Ничипір— За віщо, пане

начальнику! Я ж вам вірою й правдою!"

— Встать! — сказав старший з досадою.— Хто тебе, дурня, стрілятиме! — хоч в очах його стояв жаль, що не може отак запросто полонити ще п'ять гепеушників.

— То я можу іти? — запитав тремтливо Ничипір: все ще стояв на колінах.

— Іди.

Ничипір, стогнучи, звівся. Пішов так, мов йому перебили хребет, поволик чужі ноги.

А Світличний, переконавшись, що його затія не вдалася, більш* нічого й не обіцяв поліцаям. Став тільки лаятись. Одводив душу, аж поки старший, зовсім розлютившись, наказав змотузувати його дротом, ще й кляп встромити до рота.

Зв'язаного і добре таки пом'ятого (коли його в'язали, то Федір одбивався, як міг), другого дня й одвезли Федора в Київ, до чотириповерхового будинку.

Грюкнули важкі двері, по той бік затупотіло і стихло, Федір лишився на холодній цементній підлозі, обличчям донизу.

Це була вузька довга камера, схожа на зацементовану яму: — цементними були й підлога, і стіни, і стеля, де ледве жевріла лампочка в дротяному плафоні. Жодного натяку на вікно, лише двері: масивні, окуті поржавілим залізом, з квадратними дверцятами на рівні обличчя і кругленьким у них вічком. Федір підійшов до дверей, заглянув у вічко і побачив такі Ж самі двері навпроти.

Під стіною стояло вузьке металеве ліжко з брудним плескатим ліжником і такою ж подушкою. І подушка, й ліжник наче ввібрали у себе весь відчай, всі сльози численних арештантів, закам'яніли од них і лежали важкими брилами.

Федір бридливо присів на край ліжка...

Сидів і розтирав набряклі, мов балабухи, руки. Там, де був дріт, виднілися чорні смуги, які глибоко повідалися в шкіру.

Одчинилися дверцята, появилися дві руки з алюмінієвою мискою й ложкою. "Сніданок!" Федір узяв теплу миску, поцікавився, чи не можна умитись. "На тім світі вмиєшся!" — відповів голос, і дверцята одразу ж зачинилися. Федір вилаявся, одійшов од дверей.

У мисці плескалося темне пійло, од нього тхнуло прілим буряком. Федір поводив, поводив ложкою, виловлюючи якесь підозріле лушпиння, а потім заплющив очі і, вдихнувши поглибше, припав до миски: це все-таки була рідина, а йому дуже хотілося пити. Його аж заканудило, але допив до кінця і лише тоді пожбурих миску на підлогу, а слідом за нею і ложку.

Знову сів на ліжко, затримав погляд на ложці, що валялася під ногами. Нагнувся, підняв, зважив у руці. Ложка була важкенька. Ті, що одливали її, не пожаліли металу, особливо ж на ручку: товста й незугарна, вона наприкінці звужувалася, закінчувалася шпичаком. Коли вдарити отакою штуковиною, то проткне ребра запросто. Федір злодійкувато оглянувся на двері, засунув ложку під подушку, а потім простягнувся на ліжку, щоб хоч трохи подрімати.

У дверях одразу ж грюкнуло, знайомий уже голос наказав:

— Не лежати! Не спати!

— А йди ти! — огризнувся Федір і демонстративно одвернувся до стінки.

— Не спати! — пролунало вже голосніше. Федір повернувся до дверей і обізвав поліцає фашистською курвою.

Здоровий ге вал у чорнім мундирі влетів у камеру й стусонув кулаком Федора в груди.

— Встати, заразо червона!

Федір одірвався од ліжника, вихопив ложку з-під подушки й щосили вдарив держакон у горло — під адамове яблуко. Кулак, що досі стискав Федора за конір, розтиснувся, й наглядач захитався, мов п'яний. З рота його чвиркнула кров, а потім він гримнувся на підлогу.

Федір поспіхон зачинив двері, припав до віконця, прислухався. Спершу нічого не чув, окрім стукоту власного серця, а згодом, трохи заспокоївшись, прочинив обережно двері, виглянув у коридор. Там пусто. Тьмяно розливалось світло — так, мабуть, освітлене пекло.

Наглядач же тим часом непорушно лежав. Федір глянув на чорний мундир, на блискучі чоботи, на кашкет, що одкотився аж у куток камери, й одразу ж вирішив, що має робити.

Мундир був йому в самий раз, наліз і кашкет. Ось лише з чобітьми довелося поморочитись: у Федора був дуже високий підйом, він завжди шив тільки на замовлення.

Та взув нарешті й чоботи: у вушко голки пролізеш, як припече! Ухопив роздягнений труп під пахви, виважив на ліжку. Прикрив зверху брудною зношеною ковдрою, а своїм піджаком витер, скільки міг, кров на підлозі й закинув під ліжку.

Рушив до дверей. Вони його притягували, як магніт, там була воля, був порятунок або й нагла смерть. Федір не знав, що чекає його попереду. Але все одно краще, ніж очікування тортур у камері. Одчинив знову двері, та одразу ж і причинив: почулась поспішна хода, а потім нетерпеливий голос:

— Романюк! Романюк!..

Федір заचाївся, а той, хто поспішав коридором, зупинився, постояв, певно, прислухаючись... ступив іще крок, трохи постояв, злісно лайнувся:

— От зараза: знову на кухню побіг! Ну, це вже скажу шарфюрерові!

Що він скаже шарфюрерові, Світличний так і не дізнався: кроки віддалилися, стихли. Тоді Федір знову одчинив двері й вийшов з камери.

Ще жоден коридор не здавався йому таким довгим, таким безконечно довгим. Федір біг, ступаючи на носки, щоб не тупотіти, а мимо мелькали окуті залізом двері камер, світили підозрілими вічками. І здавалось Федорові, що весь будинок стежить за ним, стереже кожен його крок, щоб у якусь мить ухопити, не випустити. Та ось коридор скінчився, він уперся в ще одні двері, набагато масивніші, ніж у камерах, Федір аж похолонув при думці, що вони замкнені, але двері одчинилися, і СВІТЛИЧНИЙ опинився на сходинках. Він піднявся на один марш, і праворуч показалися ще Одні двері, одчинені навстіж. У них привільно й безборонно лилося денне світло, крізь них

виднівся квадратний дворик з високим муром навпроти. Федір виглянув у двір, там було порожньо, але біля високих металевих воріт, теж одчинених навстіж, походжав вартовий з автоматом. Світличний сахнувся назад, і в цей час угорі, прямо над його головою, затупотіло: донизу спускалися німці, голосно про щось розмовляючи. Федір заметався у вузькому коридорчику, шукаючи, куди б заховатися, але ховатися було ніде, коридорчик був порожній і світлий, тільки біля дверей стояла залишена кимось мітла. Світличний зачепився об неї, підхопив, щоб не стукнула, і одразу ж зблиснула думка, що це, може, єдиний порятунк, який йому посилала доля. Роздумувати було ніколи, голоси лунали вже над самісінькою головою, і Федір, затиснувши в спітнілих долонях мітлу, вискочив у дворик.

Ще ніколи не працював так запопадливо. Мів і намагався не дивитися на вартового. Перед очима хилиталася камера, і вбитий у ній наглядач, і незамкнені двері — ось-ось хтось помітить. А може, й помітив. Може, вже біжать отим коридором... І мітла ще швидше заходила у нього в руках. Та оволодів собою, примусив мести старанно і непоквапно, щоб не запідозрив нічого вартовий. Зціпивши зуби, Федір мів і мів, крок за кроком наближаючись до воріт. Вартовий же стежив за ним, і коли Федір домів майже до нього, поманив пальцем:

— Ком!..

Стискаючи держак мітли так, щоб краще було вдарити, Світличний підійшов до німця. Той узяв його за рукав і вивів за ворота, на вулицю, показавши на хідник: замети і тут. Федір зраділо закивав головою і кинувся змитати опале листя, а вартовий же заохочувально промовив:

— Гут! Гут!

Домівши до рогу, Світличний оглянувся на вартового, показав у бік провулка рукою: замету, мовляв, і тут.

— Я! Я!..— закивав головою вартовий, а Світличний тільки звернув за ріг — кинувся з усіх ніг бігти завулком: стримуватися далі вже не було сил.

Проскочив один будинок, другий, майже скотився по сходинках, вискочив на інший завулок, що вів донизу, помчав тротуаром, увесь час чекаючи, що ось-ось закричать позаду, вдарять навздогін постріли. Добіг ще до одного рогу, де завулок пересікався іншою, трохи ширшою вулицею, зупинився, щоб зорієнтуватися, куди ж бігти далі...

Погоні ще не було, й Світличний трохи заспокоївся. Виглянув обережно з-за рогу вулицею підіймався гурт гітлерівців — йшли не тротуаром, а посередині. Федір одбіг назад, ускочив у якийсь під'їзд, переcheкав, поки німці пройдуть мимо. Та вулиця спускалася донизу, отже, виводила на Хрещатик, куди Федорові дорога заказана, якщо він хотів ще хоч трохи пожиги. Тож він перетнув оту вулицю і став підійматися іншим завулком, що мав вивести його в парк, на схили Дніпра: колись Федір гуляв отим парком, пройшов його весь, од Андріївської церкви аж до Видубицького монастиря — мимо Печерської лаври. Тож аби лишень добратися до парку, а там, у виярках і кущах, хай спробують його впіймати.

Стрічався з поодинокими киянами. Вони, забачивши Федора в чорному мундирі

поліцая, переходили одразу на протилежний бік або намагалися сховатися в першому ж під'їзді, а один повернув навіть назад. Та Світличний і не прагнув зустрічі — хотів, щоб його якомога менше бачили, особливо, в якому напрямку він ішов.

Урешті таки добрався до парку і тут, поміж деревами та кущами, вільніше зітхнув.

Ніч застукала його вже за Києвом. Мав будь-що перебратися на той берег Дніпра по темному, коли тебе жодна собака не побачить. Того й пробирався до річки. Попав поміж якісь рови, з чорною, як смола, водою. Не хотілося лізти у воду — ночі були вже холодні: стояла осінь. Тож він довго шукав проходу, але рови тягнулися безконечно, біля них можна було протовктися до ранку, і Федір, матюкаючись, посунув нарешті в рів. Холодна вода аж закипіла бульбашками, ноги вгрузли в мул, та він уже не зважав ні на що: одним духом перебрався через рів і одразу ж ускочив до іншого. Ровів було достобіса, якась нечиста сила тільки те й знала, що їх копала: один за одним, та й до того ж траплялися глибокі, майже по шию, і поки Світличний вибрався на сухе, то намок,, намерзся і провонявся болотом, мовби водяник. Зате за ровами простягався твердий луг, на якому, наче велетенські, розгублені кимось шапки, чорніли копиці сіна. Пахло висохлою на сонці травою, луговим різноцвіттям, Виклацуючи зубами, Федір присів, став зривати з себе перемазаний тванню ослизлий мундир, щоб хоч трохи його викрутити. Знову одягнувшись, що духу побіг, щоб зігрітися.

Крізь шелюги продирався, мов дикий кабан,— під ногами тріщало, стріляло, ламалося, чутно було, мабуть, за его кілометрів, та скрадатися Федір уже не міг.

Задиханий, мокрий од поту^ видерся нарешті з лозиння. І враз наче потрапив до іншого світу. Все, що опиралося, і тріщало, і хапало за ноги, і било в груди,— вже позаду: тут відкривався простір — стільки простору, що аж залоскотало в грудях.

Федір ступив уперед — і Дніпро виплеснувся йому лід ноги світлою смугою берега, сонним шелестом хвилі. Біля берега було, мабуть, мілко, бо вода не здавалася такою чорною, як трохи далі: там вона мов аж западалася донизу, в безодню, і по ній тріпотіли безсило зірки. Протилежного ж берега не видно, він лише вгадувався в пільмі, що чим далі, тим ставала густішою та непрогляднішою. Федір досадно подумав — чорти його винесли саме в тому місці, де Дніпро найширший, але лізти назад, у шелюги, не хотілося. Сів на пісок і став роззуватися.

Скинув із себе все, став лаштувати вузол. Пригадав, як у дитинстві отаким робом перебирався через Хорол. Але Хорол набагато вужчий, та й вузол легший, а в цьому — не одіж, а цегла. Підійшов до води, попробував босою ногою: вода здалася ще холоднішою, ніж у ярах. Завагався. Плавав він добре, міг кілька годин протриматися, але ж то влітку, а зараз початок осені, та ще й ніч. Зведе ноги судом — спускайся тоді, куме, на дно.

Думав не квапитися — зачекати з переправою, але позаду, деь од ровів, з гадючим сичанням злетіла в небо ракета, залила все довкола світлом, і Федір метнувся у верболіз. Ракета висіла в небі майже над головою, і все аж трепетало довкола од різкого яскравого світла. Коли ж ракета погасла, Світличний, не роздумуючи, кинувся в річку.

Крижана вода обпалила тіло, здушила груди. Дно втекло з-під ніг, стрімка течія підхопила, потягнула до ями, у вир. Відчайдушно вигрібаючи, Федір таки вирвався з чорної, як смерть, круговерті на спокійнішу течію.

Знесилений, вкінєць одубілий, добрався нарешті до протилежного берега. Виповз на пісок, зірвав вузол, що душив за горло, став поспіхом його розв'язувати. І лише одягнувшись, спробував роздивитися, куди його занесло.

Крутий берег нависав темною скелею, на ньому стояли чорні дерева, затуляючи небо, крізь густе темне віття злодійкувато поблимував місяць — тоненький, по-осінньому блідий.

На людське житло набрів перед світанком. Був це хутір чи село — не міг сказати: все тонуло в темряві, розрізнити можна було лише крайню хату, господарі якої належали до ранніх птахів: у вікні вже світилося. Світличний трохи постояв, прислухаючись, чи немає кого поблизу, а потім перемахнув через тин, підкравсь до вікна.

Там, біля столу, сидів білоголовий чоловік в натільній сорочці і лагодив хомут. Поруч, на широкому дерев'яному ліжку, спала жінка: Федір побачив розпущене довге волосся та оголену руку, що лежала поверх ковдри, і серце йому стиснулося до щему — отак завжди спала Олеся. Він аж трусонув головою, щоб відігнати невчасний спогад, постукав у шибку.

Хазяїн завмер, повернувши до вікна обличчя. Тоді Федір постукав ще раз.

Хазяїн зняв із коліна хомут, звівся, підійшов до вікна. Було таке враження, що до нього стукають отак щоночі й він до того стукоту звук, навіть перестав його боятися. Притулив до шибки вусате, як у сома, обличчя, запитав глухо:

— Хто?

— Пустіть на хвилинку! — озвався Світличний. Переступивши поріг, Федір привітався, додав, що хазяїн,

мабуть, не чекав на гостей. А той уже збентежено приглядався до мундира. Дійшовши, певно, якогось висновку, знову, насадив на коліно хомут, узявся за дратву: "Ви собі тут ходите, людям голови морочите, а в мене — робота", — говорив увесь його вигляд,

— Не сподівалися побачити такого? — запитав Світличний, сідаючи поруч.

— А чого мав сподіватись? — відповів байдуже хазяїн.

— Як же: ніч, і раптом — поліцай у двері! — не одставав од нього Федір.

— А поліцай — хіба не людина?

— Ну, от що, дядьку, скажу вам всю правду, — зважився нарешті Світличний: відчував, що коли не зізнається, хто він такий, хазяїн буде гратися з ним у піжмурки хоч* до самого обіду — Я такий же поліцай, як ви — турецький султан. Із німецької тюряги втік. Поліцай пришив, шкуру його натягнув та на волю й вирвався. Ясно?

— Воно так... Діло, звісно, хазяйське.

— Не вірите?

— Чом маю не вірити? — не одривав од хомута очей хазяїн.

— Наші, дядьку, далеко?

— А я знаю, хто ваші, хто наші? Мені дали от хомут, я його й лагоджу...

Федір починав розуміти, що нічого од цієї людини не доб'ється. Спробував зайти з іншого боку:

— У вас одєжини зайвої не знайдеться? За оцю ось амуніцію? !

Хазяїн метнув на його швидкий погляд, у погляді тому Федір встиг прочитати настороженість і недовіру.

— Одежину? Яка там зайва одєжина! У мене от жінка зайва, та ніхто не бере...

Жінка його вже прокинулася. Лежачи, побликувала на зайду гострими очима. Коли зайшла мова про одіж, пораїла:

— До Канюки йдіть. Той уже ціле військо роздяг.

— Хто такий Канюка? — запитав швидко Федір, а господар з досади аж крякнув.

Блимнув сердито на жінку, неохоче сказав:

— Та є тут такий...

— Далеко живе?

— Та через двір.

— Німців у вас немає?

— Немає поки що.

— А поліцаїв?

— Поліцаї є.

— По вулицях ходять?

— Як захочуть, то ходять, а не захочуть, то й сплять. Попрощавшись, Світличний пішов до Канюки.

Канюка й справді жив через двір: давно вже Світличному не доводилося бачити такої фортеці. Височезний, в три метри паркан одгороджував подвір'я од вулиці, а зверху був нап'ятий колючий дріт. Федір підійшов до воріт, притулився до врізаної у них хвіртки вухом, прислухався: там наче щось вешталось. Обережно постукав у хвіртку:

— Хазяїне!

По той бік завмерло, довго не озивалося. Федорові вже стало здаватися, що там нікого немає, як раптом упіймав вухом якесь шамотіння: хтось таки стояв, прислухаючись, по той бік хвіртки, Федорові здалося, що сама хвіртка прислухається і придивляється, підозріло та пильно. Він не витримав і знову постукав.

— Хто? — за якийсь чає озвалась притишено хвіртка.

— Переодягнутися треба, хазяїне!

Хвіртка трохи подумала, врешті клацнула засувом, почала одчинятися. Одчинилась не навстіж, а так, щоб можна було тільки носа вистромити, в тій щілині забіліло, блиснуло око. Око довго й уважно придивлялося до Федора, врешті той же притишений голос спитав:

— Ти хто такий будеш?

Щось підказало Федорові, що цьому правди казати не треба.

І тоді він згадав слово, яке почув лише недавно, але яке все частіше лунало на всіх стежках, що вели до лінії фронту:

— Я, дядьку, оточенець.

Це був, напевно, той єдиний пароль, по якому впускали у двір хвіртка одчинилася трохи ширше.

— Заходь.

Світличний ступив уперед і одразу ж наткнувся грудьми на ланцюг. По той бік захихотіло:

— А ти нахилися. Голова не одвалиться. Подумки лаючи хазяїна, Федір проліз попід цепом. Канюка стояв у військовій пілотці, в шинелі наопащ. Був

приземистий, але дуже широкий в плечах, майже квадратний: природа, мабуть, не обділила його силою. До того ж тримав у руці важкенний кілок і весь час тримався од Федора на такій відстані, щоб у разі чого можна було скористатися саморобною зброєю.

— Так тобі що? — запитав іще раз Світличного: по тону Федір зрозумів, що Канюка все ще придивляється до нього.

— Перевдягтися. У цивільне.

— А хто тебе до мене направив?

— Сам натрапив.

— А в мене що, магазин, щоб пре вдягати? Ідуть та й ідуть, а де тії одежини настачиш?

— Нема? Так і скажи...— розсердився Федір.

— Мо', і є, та не для всіх! — одрізав Канюка.— Отаких гарячих перевдяга уже німець! — Він все ще приглядався до Федора, вірніше, не так до Федора, як до мундира на ньому. Врешті сказав: — Пішли, мо', що й найдемо...

Повів Світличного до комори. Комора стояла у глибині двору, віддалік од вулиці, і поки Федір ішов за господарем, йому все здавалося, що у дворі чогось бракує. "Собаки! — здогадався нарешті.— Такої, щоб м'ясо од кістки одривала". Не витримав, запитав:

— А собака де?

— Утопив,— відповів незворушно Канюка.

— Навіщо?

— Щоб отаких, як ти, не полохав. От я його під воду й пустив, щоб розумнішим був.

Підійшли до комори. Канюка повозився з замком, перший зайшов досередини, сказав Федорові, що ступив за ним слідом: і

і — Постій на місці, я каганець засвічу, і В коморі пахло мишами, цвіллю. Іще чимось пахло, пахло найдужче, важко і їдко, Федорові' був уже знайомий цей запах, тільки він не міг ніяк пригадати, врешті його мов освітило: [так завжди пахне в казармі, коли бійці, повернувшись з тяжкого походу, розвішують повсюди мокре, просякнуте потом і сіллю обмундирування. Той важкий дух намертво стояв у коморі, і цовітря од нього аж гусло.

і Канюка тим часом засвітив каганець. У тьмяно-червоному світлі Світличний побачив шинелі, що висіли на вбитих у стіну гвіздках, солдатські штани, гімнастерки. Канюка підступив до Федора, помацав полу кітеля:

, — Танкіст, чи що? Мов такої одежини й не бачив.

— Парашутист,— знайшовся одразу Світличний. І вже нетерпляче: — Довго ти будеш мене обмацувати? Давай свої лахи!

— Бач, гарячий який! А чого одіж мокра?

— Купався!

Канюка врешті одступився од Федора.

— Штани я тобі дам. І піджак Чоботи будеш міняти?

— Буду.

Канюка присів перед Федором, став мацати передки і халяви. Світличний тим часом примірявся до нього: набити морду чи ні? Відчував, що зараз його не подужає: добу ж не їв.

Оглянувши чоботи, Канюка пішов у глиб комори. Довго там шарудів, урешті вигулькнув з лахміттям у руках:

— Оце тобі піджак і штани. Осьо й черевики...

— Гіршого дрантя не міг дістати?

— Скажи й за це спасибі!

Федорові діватися нікуди. Вирвав сердито штани (латка на латці), подертий піджак, став скидати мундир. Втішався думкою, що Канюка рано чи пізно, а попадеться з оцим мундиром, і тоді його спитають, де дістав.

— Ну, дядьку, бувай! Не знаю тільки, якими ти очима дивитимешся, як наші повернуться!

— А в тебе не позичатиму!

— Спитають тоді тебе за солдатські шинелі!

— Йди вже, йди! Робиш йому добро, а воно ще й гавкає! Провів Федора аж до хвіртки. Пропустив попід ланцюгом —

і одразу ж на засув.

Федір тільки сплюнув. Сплюнув і подався на схід. Там за багато кілометрів лежала Полтавщина, там було село, що в ньому жила Тетяна і де він сподівався застати Олесю з синами.

Що робитиме далі, поки не знав. Знав лише одне: більше дурнем не буде і поліції-німцям отак з доброго дива до рук не дасться.

Йшов більше тижня і нарешті добрався до яру, до глибе чезного отого яру, з якого колись викурював банду Гайдука. Впізнав і невеликий гайок, звідки бив по його бійцях кулемет, і Марусину могилу на обрії, од якої розпочали кавалерійську атаку. Ось тут його загін не витримав — повернув назад, он там він завертав бійців у атаку, а там, поміж деревами, була січа: ота страшна кавалерійська січа, коли чутно лише хрускіт кісток та передсмертний заячий крик тих, що гинуть під шаблями. А ось де він лежав, поранений у ногу, а бійці по одному підводили до нього бандитів.

Схвильований, Федір ходив поміж деревами, розшукуючи сліди давнього бою, а розворушені спогади породжували все нові й нові картини. Виразно побачив Ганжу голову Тарасівської сільради, і Гінзбурга, секретаря повіткому. Де зараз вони, куди їх закинула доля, живі-здорові чи, може, вже й тліють у могилах? Болісно відчув незворотний плин часу що було, того вже не вернеш, і довго стояв, засмучений, на місці колишнього бою.

Стояв саме сонячний день — один з тих, які рідко дарує осінь. Після холодної ночі було свіжо, чисто. Над золотистими стернями, над обпаленими деревами пропливало в задумі сріблясте павутиння. Ні війне, ні дихне. Павутиння пливе й пливе, мов наслане з іншого світу, непідвладне законам тяжіння. Федір вирішив отут і пообідати, тим більше що йшов давно і підбив уже ноги. Пригадав, що на дні цього велетенського яру була криниця, відчув навіть смак її води, її прохолодну прозорість і вже не міг перебороти спокуси: став спускатися донизу.

Спуск той тривав дуже довго, за ці роки яр мов ще більше поглибшав,— Федір то пробирався крізь густі вовчі зарості, то зривався із кручі, а дна все не було й не було. Яр западав кудись у безодню, і чим нижче, тим дикіше, понуріше ставало у ньому. Нарешті стрімкий спуск скінчився, Світличний пішов звивистим дном, що спершу було дуже вузьке, так що він руками міг доторкнутись водночас до протилежних стінок, а далі ширшало й ширшало, все густіше покривалось травою, аж поки за вигином зазеленіло розлоге плесо. Коли Федір ступив на нього, здалося, він марить: на густій мураві паслися коні.

Коней було двоє, і обоє наче вийшли з казки. Один гнідий, з густою блискучою гривою, другий сірий, у яблуках, грива ж біла, як льон, чиста уходжена шкура аж лисніла на сонці, довгі хвости акуратно заплетені. Федір стояв приголомшений, його

; циганське серце було упокорене, зачароване з першого ж

! погляду. Це були істоти горді й красиві, свідомі своєї великої цінності. Досить було подивитися, як вони паслися, як нахиляли

і голови, по-лебединому вигинаючи шиї, як переступали ногами,

і щоб зрозуміти їх високу породу.

Звідки вони узялися? Як уціліли в оцій веремії? Як тут

І опинилися?

На галявині нікого не видно, і як не приглядався та не прислухався Світличний, так і не помітив нічого підозрілого. І Лишалось тільки думати, що коні самі забрались до яру. ! Одбились од табуна, коли їх гнали на схід, та й розкошують І собі на оцьому пасовиську місяць, другий. Тільки чому ж тоді ' вони спутані?

! Федір поправив торбину, ще раз провів настороженим ! поглядом по чагарниках, що з усіх боків нависали над І галявиною. Обережно пішов до коней.

Коні враз одірвалися од паші, насторожено звели голови.

— Кось, кось, кось,— тихенько покликав Федір.— Кось, кось, кось...

Гнідий, схрапнувши, стрибнув набік, обпалив Федора , вогнистим оком. Сірий же, мабуть, був лагідніший або не встиг іще здичавіти, бо тільки прищулив вуха, коли Федір

поклав йому руку на холку.

— Ану одпусти!

Федір стрибнув од коня, повернувся рвучко на голос. По той бік галявини стояв чоловік, він наче виріс з-під землі. Світличний сахнувся од нього, та одразу і зупинився: чоловік був без зброї. Тож коли б дійшло до сутички, то ще невідомо, хто кого. І Світличний, уже з викликом дивлячись на незнайомця, запитав:

— А ВОНИ ЩО: ТВОЇ?

— Хоча б і мої.

Щось у голосі, в інтонації цієї людини було дуже знайоме, ' хоч Федір міг би запрягтися, що він ніколи не бачив досі ні оцього сивого волосся, ні непривітного, геть у зморшках обличчя, ні похмурих очей під густо навислими бровами. Та водночас наче й зустрічався, якщо не з оцим чоловіком, то з його двійником.

Щось схоже на усміх пробігло й по обличчю незнайомця. Навіть очі, насторожені до цього та непривітні, якось не те що потеплішали, а мов освітилися зсередини вогником.

— Не впізнаєш?

— Та начеб десь зустрічалися,— відповів непевно Світличний.

— Десь,— усміхнувся чоловік.— Ти звідки мандруєш?

— Звідти,— невиразно кивнув набік Світличний: хоч чоловік був і без зброї, а там хто його зна, що він за один.— А ти що тут робиш?

— Хіба не бачиш: коней пасу.

— І давно пасеш?

— Скоро місяць. Паші вдосталь, то куди поспішати? Помовчали. Потім чоловік запитав:

— Обідав?

— Саме збирався.

— То пішли пообідаєм.

Не чекаючи згоди, чоловік пірнув у кущі. Подався за ним і Світличний.

Дерлися вгору, чіпляючись за гілля, за довге коріння, що гадючим плетивом слалося по землі, аж поки вибралися на відкриту місцину — п'ятачок утоптаного ґрунту. П'ятачок упирався в стіну з білої глини, там була викопана яма, в ямі над розжареним вугіллям звисав закурений казанок, у ньому щось виривалося паром з-під покривки. Чоловік обережно зняв казанок, поставив на землю. Мовчки, мовби й забувши про Федора, пішов до одного з кущів, що обступили густо галявину. І лише зараз помітив Світличний курінь. Невисокий, добре замаскований, він злився з листям: можна було за три кроки пройти і нічого не побачити.

Чоловік виніс попону, розкинув, а зверху прослав рушник. Дістав окраєць черствого хліба, дві ложки, ніж, поставив глибоку дерев'яну тарілку. Так само мовчки висипав з казанка густий паруючий куліш, аж тоді звернувся до Федора:

— Сідай, чого ж ти...

Тоді Федір, скинувши торбу, став діставати свій харч. Мав чимало їстівного:

молодиця, у якої він ("гм, гм") ночував три ночі підряд, не пожаліла йому в дорогу нічого. Поклав ясну, як сонце, паляницю, шмат сала, з долоню завтовшки, дві великі, з чоловічий кулак, цибулини. І, повагавшись, вивудив ніжно за шийку кукурудзяним качаном закорковану пляшку: ніс у надії розпити вже у сестри, разом із сім'єю, але якщо вже така трапилася okazія... Та й не пропадуть же закускі!

— За твоє здоров'я, господарю!

— Будь здоровий, товаришу Світличний!

Федір аж гикнув од несподіванки, а чоловік, вмочаючи цибулину в сіль, запитав: і

— Знаєш, де ми зараз сидимо? На Гайдуковому місці... Он там і його землянка була,— кивнув у бік кущів головою.

І тут наче полуда спала з Федорових очей: Ганжа! Кинув порожній уже кухоль, ухопив у обійми:

— Ганжа! Ух ти, чорт!..

Ляскав Ганжу по спині, зраділий, схвилюваний, аж сльози виступили на очах, а той теж усміхався, і на обличчі його поменшало зморщок І, щоб приховати, мабуть, зніяковіння, вивільнився з Федькових обіймів:

— Давай уже їсти, а то прохолоне.

Та Федір їсти не міг. Переповнений спогадами, з ніжністю дивився на Ганжу, допитувався:

— Як же ти тут опинився?

— А отак, мабуть, як і ти,— відповів Ганжа.

Федір же, враз обпалений іншою думкою, ухопив Ганжу за руку:

— Слухай, ти давно з Тарасівки?

— Давненько.— Ганжа глянув на Федора, в свою чергу спитав: — Сестрою цікавишся? Жива, здорова, нічого поки що з нею не сталося.

— А Олеся? Дружина моя?—

— Про неї не чув. Я вже з півмісяця як не був у Тарасівці: туди мені дорога заказана. Івасютиного старшого синка пам'ятаєш?

— Івана?

— Так-так. Він тепер там начальником поліції...

— Звідки він узявся?

— Кажуть, що з Донбасу прийшов. На шахтах одсиджувався_. І мамзелю з собою привів. Не встиг появитися — став про мене розпитувати...

— Звідкіля ти знаєш?

— Знаю.— Ганжа подивився пильно на Федора, запитав: — А ти звідки йдеш?

Федір коротко розповів. І про перший день війни, і про розстріл, і про те, як потрапив до жандармерії. Ганжа слухав — не перебивав. Лише як Світличний закінчив, поцікавився:

— А далі що робити збираєшся? Після того, як дружину побачиш?..

— Там буде видно,— відповів непевно Світличний.

— Видно! — хмикнув Ганжа. Знову спохмурнів, мовчки взявся за їжу.

Поївши, лягли відпочити. Федір лежав на спині, обличчям до неба. Від м'якого тепла, від самогонки чи й од приємної ситості його стало хилити на сон. Щоб не заснути, звівся на лікоть, обернувся до Ганжі:

— Не знаєш, де наші?

Ганжа довго мовчав. Докупив цигарку, але бичок не викинув: розім'яв обережно на долоні, витрусив крихти тютюну до кисета. По тому, як зав'язував кисет, як ховав до кишені, Федір зрозумів: у Ганжі з тютюном не густо. Повернувшись до Федора похмуро обличчям, з боєм сказав:

— Я б сам ліву руку оддав, аби тільки дізнатися.

— Чого ліву?

— А ти з якої стріляєш?

— Із правої.

— То й я не лівша. А де зупинилися наші, і чорт, мабуть, не знає. Одні кажуть, за Дінцем, інші — ніби ще далі... А є такі, що й Урал називають. Тільки я не вірю, що за Уралом! Мені в це повірити — краще вмерти одразу!

— Навоювалися! — сказав зі злом Федір. — Поменше б нахвалялися.

— А ти хіба не казав? — покосився на Світличного Ганжа.

— Так, казав. Тільки мені од того не легше... Я, як війна почалася, до військкомату одразу побіг: давайте скоріше гвинтівку, бо повоювати не встигну...

— Всі ми такими були... От життя нас і учить...

— Не учить, а дрючить!

— Це теж наука. Як припече, то хоч-не-хоч порозумнішаєш.

— Ну, й багато ти набравсь того розуму?

— Дещо вже зрозумів.

— Що ж саме, якщо не секрет?

— Що воювати можна не тільки на фронті. І ще одне зрозумів — скільки на Україні народу? Мільйонів із тридцять? Чи більше?

— Ну?

— А німців, що в армії? Од сили два мільйони. Хай навіть три... То ж не фашист — народ наш вершитиме долю цієї війни.

— Здорово ж ти підрахував!

— Треба тільки його підняти — наш народ. Оце я і зрозумів, і думав про це, — у яру оцім сидючи. Ну, гаразд, спускаюся, посуд помию. А ти лізь у курінь, відпочинь. В село не спіши — разом навідаємось.

Пропозиція Ганжі влаштовувала Федора. Удвох завжди веселіше, до того ж він догадувався, що Ганжа має якийсь зв'язок із Тарасівкою. Тож він, і не роздумуючи, подався до куреня. і

Спершу, із світла, нічого не бачив. Потім, коли очі звикли до темряви, угледів ліворуч посланий на соломі кожух, двоє сідел, чимось набитий мішок А праворуч під

стілкою, три карабіни. Новенькі, мов щойно з пакгауза, вони чорніли ворованою сталлю, блищали старанно змащеними затворами. "Ого! — сказав Федір про себе.— Ого! — додав, помітивши ще й з десяток гранат і два оцинковані ящики з набоями.— Оце пастух, іуди його в корінь!"

Повеселілий, збуджений, вже і про сон забув: чекав нетерпляче Ганжу.

Вийшли другого дня, коли почало смеркати. Під ними порипували добротні сідла, плечі обтяжували карабіни, на поясі, в чохлах, висіли гранати. Застояні коні легко і весело винесли вершників у степ, помчали по рівній стерні. Ганжа, певно, добре знав дорогу, бо не зупиняв коня, не приглядався, лише одного разу повернувся до Федора, сказав на ходу:

— Скоро вже й шлях.— І трохи згодом: — Скинув би з плеча карабін.

— А хіба що? — блиснув зубами Світличний.— Німців зустрінемо?

— Німців не німців, а якийсь чорт може трапитись. Федір зняв карабін, дослав у патронник набій, взяв у ліву

руку. В правій мала б бути шабля — дайте час, дістанемо й шаблю! Він насолоджувався риссю жеребця, пружною грою м'язів тварини. Відчував себе сильним і сміливим, володарем оцього степу і ночі, що напиналась над ними.

Вони мчали і мчали, наввипередки з місяцем, що блищав новим гривеником. І все довкола: і стерні, й стоги, й поодинокі дерева — наче викуте із срібла, а втоптана, укочена дорога одблискувала дзеркалом.

Минали села: за кілометр, за два од шляху. Над селами висіла незвична тиша: ні дівочої пісні, ні парубоцького посвисту, ні собачого гавкоту. Ну, гаразд, ну, хай люди навчилися мовчати, а де ж собаки поділися?

— Постріляли,— коротко Ганжа.

— Не люблять, значить, собак?

— Терпіти не можуть!

— Злодії теж їх не переносять.

Більше вже й не розмовляли: наближалися до Тарасівки.

— В село підемо пішки,— попередив Ганжа.— А коней пустимо на пашу. Хай відпочинуть.

Спішилися в улоговині, за кількасот метрів од крайніх хат. Попутали коней, повиймали вудила. Рушили до села.

Тепер місяць мовби й непотрібний: ішли мов на долоні — якщо в отому садку причаївся поліцай, то давно вже їх назирив.

Біля річки, під вербами, зітхнули вільніше. Ганжа повів Федора вниз, за течією. Не встигли пройти і сто кроків, як наткнулися на місток — блаґенький, скоріше кладку, а не місток, але це все ж краще, аніж лізти у воду.

Постояли, приглядаючись та прислухаючись. По той бік темніли сади, сараї, хати. Все застигло, заніміло, причаїлося, здавалося, за ними хтось стежить.

— Пішли?

— Пішли.

Виставивши наперед карабін, Ганжа ступив перший. Федір застиг, готовий вогнем прикрити товариша. Йому здавалося, що Ганжа іде надто повільно, а дошки риплять так, що хіба мертвий їх не почує. Та врешті Ганжа перейшов місток, пірнув під верби. Світличний одним махом перескочив місток, налетів на товариша, що чекав на нього в тіні.

— Рушили?

— Рушили.

Місяць висів над головою, світив мовби ще дужче, але тут, попід садами, хоч було де ховатись. Довго плутали городами, перебиралися через рови й тини, врешті Ганжа сказав:

— Тут,— і Федір побачив хату, що стояла, одсвічуючи срібними стінами, темніючи вікнами. Ганжа тихо ж додав: — В оте вікно стукай, за ним — твої. А я пройду до вулиці. В разі чого — стукну.

Скрадаючись під деревами, Ганжа пішов до воріт. Федір же підійшов до вікна. В нього враз застугоніло серце, аж млосно зробилося. Важко й повірити, що отут, за стіною, сплять Олеся і діти, що він їх усіх побачить. Аж запекло в очах. І, щоб хоч трохи заспокоїтись, глибоко вдихнув повітря, а тоді вже постукав у вікно.

Коли на тихий стукіт по той бік шибки появилось жіноче обличчя, не міг би напевно сказати — дружина то чи сестра. Щось заслало зір, вікно було як у тумані, бачив тільки білу пляму на темному тлі. Лише тоді, як по той бік спитали налякано: "Хто?" — упізнав Тетянин голос. Припав до вікна, водячи по холодній шибці обличчям, гаряче зашепотів:

— Таню, одчини. Це я, Федір!

За вікном тихо зойкнуло, одразу ж побігло до дверей. Набувши про будь-яку обережність, Федір метнувся до ганку і, коли двері одчинилися, ускочив у сіни, підхопив на руки гостру.

З Тарасівки вибралися через годину. Федір недовго насиджувався у сестри: довідався, що Олеся з синами так і не /юбралася до Тетяни. Тетяна, розгублена, плакала, Федір же, чорний, як ніч, метавсь по кімнаті: не міг знайти собі місця. Врешті сказав:

— Піду!

Тетяна кинулася до брата, припала до грудей, утішала:

— Не переживай так, Федю, вони ще прийдуть!

— Може, й прийдуть,— похмуро Федір. Зняв із шиї сестрині руки, з погрозою мовив: — Хай тільки з ними що станеться! Хоч одна волосина з голови...

Коли ж вийшов у двір і побачив Ганжу під ворітьми на чатах, пішов до нього.

— Де живе Івасюта? ; — Нащо він тобі?

І — Побалакати хочу.

— Не треба. Не час,— відповів тихо Ганжа.

— Жалієш? — закричав майже Федір.— Чи, може, боїшся? Тоді я сам піду!

Кинувся до воріт, та Ганжа заступив йому дорогу:

— Не час, кажу! Нікуди він не втече, а зараз є справи серйозніші.

— Які справи? — запитав підозріло Світличний.

— По дорозі скажу. Попрощайся з сестрою і ходімо. Повернули знову на город. І хоч Федір попрощався з

сестрою, Тетяна ішла за ними як прив'язана. Аж поки Ганжа лагідно взяв її за лікоть, сказав:

і — Вертайте, Олексіївно, до хати. Ми вже й самі дорогу знайдемо.

І Тетяна пішла назад, як слухняна дитина, тільки весь час оглядалася на дві темні постаті, що городом спускалися до річки.

Після братових відвідин Тетяна не спала до ранку. Думала про Федора, гадала про те, що сталося з Олесею, де могла подітися. Не дала братові нічого й у дорогу, не запропонувала навіть поїсти, а він же, мабуть, голодний. Стала мучити совість. Побігла б услід, аби знала куди. До того ж тарасівці уночі боялися й носа з хати виткнути: Іван оголосив комендантську годину. Як тільки кого впіймають по темному, хай тоді нарікає на себе! І село все причаювалось, як тільки починало смеркати.

Заходив і до Тетяни — невдовзі по тому, як появився в селі. Ледь упізнала в широкоплечому, огрядному чоловікові колишнього пасинка. Він ще більше став схожий на діда: хижо вирізбився ніс, підборіддя одвисло, а губи щільно стискалися.

Буркнув: "Добридень у хату", — сів до столу, по-хазяйському розставивши ноги у блискучих хромових чоботях. Був у добротному темно-синьому галіфе, в хромовій шкірянці, в картузі з того ж чорного хрому, а на широкому командирському ремені важко одвисала жовта кобура. Похмуро водив по кімнаті очима, а Тетяна холола од страху перед оцим, чужим тепер, чоловіком.

— Про батька нічого не чули?

Тетяна відповіла, що не чула. Тоді його вуса зламав злий усміх — недобре бликнув на Івася, що тулився до матері,

ГЛУЗЛИВО КИНУВ:

— Та де ж було чути за кавалерами! — І кивнув на Тетяниного сина: — Ваш байстрюк?

Обпечена лихим словом, Тетяна стримувалася з останніх сил, щоб не розплакатись. Іван же, так і не дочекавшись відповіді, звівся:

— Ну, добре, живіть. Та глядіть мені!

— Що "глядіть" — так і не роз'яснив. Тільки після тих відвідин Тетяна довго не наважувалася показатись на вулиці: усе здавалося, стрінеться з Іваном. Навіть по воду здебільшого посидала сина.

Не могла вже й лежати. Звелася, підійшла до вікна, та одразу й завмерла: там, за селом, у степу, розливалася криваво заграва. Вулицею вже бігли якісь люди, на половині господарів стукнули двері. Тетяна побачила білу постать Васильовича — поспішав до воріт, до неї ж у кімнату вскочила перелякана Данилівна.

— Ой лишенько, хліб горить!

Так удвох до ранку й просиділи. Діждалися Васильовича, який повернувся з току.

Сказав, що згоріла тільки молотарка та ще півскирти,— решту ж погасили. Тільки зник безвісти сторож Хто підпалив — невідомо. Розгляділи лише кінські сліди — отже, були на конях.

Тетяна подумала одразу про Федора, в її пам'яті сплигли слова, сказані ним на прощання: "До побачення, сестро, ти ще ііро мене почуєш!" — і одвернулася од Приходька-. боялася, щоб не прочитав її думки.

| Вирядивши господарів, Тетяна заходилася коло сніданку. Мусила щось конче робити, щоб хоч тр^хи відігнати тривожні думки. Кинулась — немає води, ухопила відро, пішла до колодязя.

Надворі вже зовсім розвиднилось, з усіх бовдурів струмували дими, у дворах вешталися розбуркані нічною пожежею люди. Тетяна вийшла за ворота й одразу ж відчула, як у неї стало відбирати ноги: спираючись на костур, прямо на неї йшов рксен.

і Він дуже змінився: згорбився, одпустив білу бороду, став [зовсім дідом, але Тетяна його впізнала одразу. Стояла і, холонучи серцем, дивилася, як Оксен підходить до неї.

10 А. Дімароо

289

Частина третя

Перед самісінькою появою окупантів до Тарасівки прибилася військова частина. Появилася серед ночі й одразу ж стала окопуватись. Окопувалася за селом, на узвишші, люто й заповзято вгризаючись у пересохлу на камінь землю, і коли розвиднилось, то вповдовж усієї Тарасівки, од колгоспного дворища аж до ставу, чорніла суцільна лінія шанців.

Та командирові військової частини того здалося замало: вже поперед білого дня за річкою стали снувати бійці. Вони щось брали з підвід, щось розносили, так мовби ховаючи поміж високою луговою травою. Дехто з тарасівців, з отих, що побували на імперіалістичній та понюхали пороху, догадався — військові закладали міни, фугаси.

Упоравшись на луках, військові повернули назад, Весь день просиділи в окопах, чекаючи німця, а вночі так же раптово зникли, як і появилися, налякавши на прощання до смерті села взяли та й висадили у повітря єдиний міст через річку, отой, на якому минулого літа провалився трактор. Рвонуло так, що в крайніх од мосту хатах повилітали шибки, а дубові колоди розметало, мов пір'я. Одну з тих колод, перервану навпіл, пожбурило аж до Передерія у двір. Іван Приходько утішав потім господаря:

— Щастя твоє, що не поцілило в хату. А то й бомби не треба було б!

Передерій похмикав, покрутив головою, дивуючись отій силі, а потім узяв та й попиляв колоду на дрова.

Шанці довго чорніли над селом: дітлахи обнишпорили їх наступного ж дня, як тільки зникла наша піхота. Нічого так і не знайшли, бо не було ж бою, тільки синкові Савелія Хоменка пощастило надибати гранату. Цілу-цілісіньку, ще і з запалом. Та краще був би й не знаходив: мати як витрусила з пазухи, то мало шкуру не спустила. А гранату зопалу вкинула до колодязя.

| Кляне тепер жінку весь куток, бо до колодязя не

відступитися. З управи загадували вийти з лопатами й загорнути шанці, а дядьки щось не квапилися, бої їх лишилося в Тарасівці на дну понюшку. Що підмела мобілізація, а що подалися в вакуаію. Евакуювалося, щоправда, не так багато, здебільшого [ті, кому під німцем аж ніяк не можна було лишатися, але якщо всіх разом докупи скласти, то півсела і не добереш. І Шанці не дуже й заважали тарасівцям. А от луки! З луками ^иходило гірше.

Військові нашпигували їх мінами вздовж та впоперек так, що ні пройти, ні проїхати. Сіно того року вродило, як ніколи, ^ в кожному дворі як не корова, то телиця — навіть ті, що зроду-віку не мали, придбали худобину: гнали ж їх під час Івідступу хмарами, а скільки прибилося, одстало в дорозі та й [розбрелось степом. Ходили чутки, буцімто розпускатимуть колгоспи і наділятимуть землю. По три гектари на брата. Примусово наділятимуть, бо загарбникам треба, щоб земля не гуляла, а щоб родив на тій землі хліб. Тож треба було думати, чим оту всю худобу годувати, коли прийде зима.

А тут іще Соловейкова корова підірвалася на міні. Як не берегли, щоб не полізла на той берег, на луки, та коли вже йдеться до того — рвонуло. Попоплакала ж стара Соловейчиха, попотужила!

Та худобина ще не таке горе: цю вбило, колись на іншу розжитися можна, а не розживуться, то й так проживуть, воно, може, ще й краще: менше мороки. Часи ж настали такі, що не знаєш, чому печалитись, а чому радуватись. А от дітей як уберегти?

Цих же й просити не треба — самі за бідою полюють. Хіба не зайняв учора Глекуха Дмитро свого лобуряку із луків? Лазило, щеня, по самісіньких мінах, смерті шукало! Глекуха як глянув — тільки ойкнув. Хрестив потім сина і хворостиною, і пужалном, не так од гніву, як од радості, що лишився живий. Глекушин, може, вже й не полізе, то якби ж тільки один такий. Он і в сусідньому селі, передають, діти на міні підірвалися: двох на шмаття рознесло, а одне без очей лишилося.

Війна війною, а жити якось треба.

— Якщо ви новою владою над нами наставлені, то зробіть таке, аби під самісіньким боком смерть не лежала,— казали тарасівці.

— Зробимо! — пообіцяв Іван.— Зробимо! — пообіцяв начальник поліції Івасюта, бо й самому сіно он як потрібне:

10*

291

стояла ж у сараї Твердохліба його корова й телиця, ще й жеребець — не в плуг чи в борону, а під сідло.

Іван Івасюта заявився в Тарасівку тієї осінньої пори, коли наші вже відступили, а люди ховали поспіхом усе, що тільки можна було заховати, закопували зерно і картоплю. Матері наказували дорослим дочкам і не потикатися на вулицю, бо передавали: таке виробляють з дівчатами, що не доведи й помилуй. Убирали поспіхом дочок у дрантя, пов'язували чорними хустками так, щоб тільки очі виглядали чернечо.

Чекали приходу чужинців, мов судного дня. Однак фронтові німецькі частини пройшли стороною, битим шляхом, гостинцем, отією дорогою, що вела аж із самісінького Києва через Хоролівку на Полтаву. Два дні там ревіло й стогнало, аж двигтіла земля і густа млосна курява затягувала небосхил.

Отож невдовзі після тих днів у селі на вимерлій вулиці появивсь Івасюта.

Сидів у хромі весь, на білому огирі. Помахував куценьким нагаєм, поглядав гостро й пронизливо на занімілі хати, і недобра, мстива посмішечка торкала його тверді, як камінь, вуста. Не зупиняючись, проїхав через усеньке село та й подався на околицю, на колишній свій хутір. Аж тут спішився, довго бродив по руїні, пригадуючи, де стояла хата, а де комора й сарай, заглянув навіть у колодязь, що давно чорнів проти неба проваллям, тьмяно одсвічував не живою, веселою й чистою, а мертвою, каламутною, запліснявілою водою. Довго стояв під усохлою грушею, тулячись щокою до мертвого стовбура, а коли одірвався, то щока була мокрою. Сів на коня, не оглядаючись, погнав у село.

Зупинився перед сільрадою. Довго стовбичив перед ґанком, мов не наважуючись зайти до приміщення, мов приглядаючись та прислухаючись, чи не лишився хто всередині. Потім різко скочив на землю, збіг на ґанок, штовхнув чоботом двері. Двері, незамкнені, одчинились одразу. Пройшов до кабінету, де ще недавно сидів Нешерет.

Повсюди сліди поспішної втечі. Повисовувані шухляди, розкриті дверцята шафи, повисла рурка "віялки", наче хтось пробував кудись додзвонитись, та так і не додзвонившись, кинув. Скрізь мертвими метеликами валялися папірці, якісь бланки, а на стіні висів портрет Сталіна.

Іван так і вп'явся у нього очима.

Це був знайомий портрет, що не сходив зі сторінок газет і журналів, появлявся на всіх святах, демонстраціях. Іван минулого року сам ніс отакого. Ординарний портрет, віддрукований у мільйонах примірників, що по ньому ковзнув би рік чи два тому байдужим поглядом, зараз прикував його зір, зосередив, як у фокусі, весь його біль, всю його накіпїлу образу і ненависть. — Висиш, гадюко?

Шарпонував за дешевеньку раму — рама затріщала, портрет перекосився, по застиглому досі обличчі Сталіна пробігла перелякана гримаса, — Іван шарпонував іще раз, зірвав, жбурнув на підлогу і каблуком, каблуком — у ненависне вусате обличчя!..

Потім Івана знову бачили у дворі сільради, перед ґанком.

Жеребець вищипував ріденьку травичку, а Іван стояв, наче в задумі, мов не знав, що його далі робити. Згодом, щось таки вирішивши, знову сів на коня і поїхав до колгоспного двору. •

Що там робив, ніхто не бачив. Побігти підглянути не знайшлося охочого. Час же такий, що краще й не потикатись. А він, гляди, ще й при зброї. Прицілиться, клацне — і судити не будуть. Бо які теперечки суди і закони! Життя людське і понюшки тютюну не варте.

Тож не знайшлося жодного сміливця.

Лишень тоді, як Івасюта виїхав з двору та й подався на Хоролівку, хтось-таки туди

збігав. Збігав і роздивився, що чудернацький цей вершник позачиняв геть усі двері, ще й позав'язував дротом.

"Повернеться",— вирішили одразу в селі, бо для чого було морочитися з клямками і засувами, аби не мав наміру повернутися. Ось тільки в чині якому — ніхто не здогадувався. Одні казали — старостою, призначеним гітлерівцями. Інші — поміщиком. Хіба ж не пишуть газети, що разом з окупантами вертаються й поміщики?

Усякі велися розмови в селі, а Івасюта не повертався, Івасюта мов сплив за водою. Нескоро знову об'явився в селі — тільки вже не верхи, а парокінною хурою, навантаженою домашнім майном.

Сидів попереду, тримаючи віжки, а поруч, тулячись до нього плечем, примостилася краля: такої в селі ще й не бачили. Що одяг на ній: і жакет, і спідниця, і хустка шовкова, квітчаста,— не одну, мабуть, сотню потратив, а що й намазюкана! І губи, і брови, і виї. Жінки помітили й те, що краля та не сільська, а, мабуть, із міста та ще і з великого, бо таких розмальованих не стрічали навіть у Хоролівці. Сиділа поруч з Івасютою, лузала насіння і на дорогу лушпинням попльовувала. Не кинула лузати й тоді, як Іван завернув до двору Твердохліба й став одчиняти ворота; ні тоді, як заїхали в двір; ні тоді, як Івасюта зійшов важко на ґанок, ударив ногою у двері, ударив та й увалився всередину. Там одразу ж вибухнув крик А краля все лузала насіннячко. І коли вже у відчинені двері вибігла Твердохлібова Маруся, простоволоса, розпатлана, притискаючи безтямно до грудей дівчинку, а хлопець — за нею, і вслід їм, у спину, розлючений голос Івана: "Щоб і ноги вашої більше тут не було!" — навіть тоді не кинула краля насіння. Іван вийшов з хати — брови грозиво насуплені, губи стиснуті, під хижо згорбленим носом — тінь. Вийшов і гукнув роздратовано: — Довго будеш розсиджуватись?

Краля всміхнулася, знизала плечима і поволеньки, мовби дратуючи Йвана, злізла з хури. Обтрусила пишну спідницю, поправила хустку, торкнулася долонями щік — все так же поволеньки, усміхаючись прямо в розсерджене обличчя Іванове, і не покірною жіночою — гордою павою попливла до дверей.

Потім бачили, як Івасюта, розпрігши коней, став розвантажувати хуру. Носив до хати все більше клумаки, мабуть, із. одягом, а з меблів — самі майже люстра: люстер було стільки, що люди аж дивувалися: чи не пограбував Іван яку перукарню.

Розвантаживши воза, Іван одкотив його до сараю, де стояла корова: повернувшись із невдалої евакуації, Маруся привела її з собою. Корова була тільна — стояла горою, і Йван, заглянувши до сараю не витримав: приклав широку долоню на високий бік тварини, і його лихе обличчя аж подобрішало. Узяв вила, заходився чистити гній. Гною назбиралося достобіса: Твердохліб, здається, з початку війни не брався за вила. "Хазяїни, таку вашу мать!" — лаявся Іван, підважуючи важкі чорні брили. І коли все підібрав, наслав свіжої підстилки — знайшов скребок, почистив заодно й корову.

Потім зайшов до хати й не виходив з неї до самого вечора. Краля ж часто вибігала з порожніми відрами до колодязя, що був тут же, у дворі, недалеко од воріт. На ній уже не було розкішного вбрання, а — сіренька сукенка, пошита з таким хистом, щоб усі

зваби жіночі западали чоловікам у очі. Ще й стегнами крутила так, що як без звички, то можна і вивихнути. Жінки одразу ж її зненавиділи — несхибний інстинкт підказав їм, що за штучка та краля. Чоловіки ж тільки покахикували та крутили чубами: "Ну й ну!" А один, як тільки стемніло, сховав під полу хлібину, шмат сала, п-пяшку перваку та й зайшов <>д

городів, щоб не так було видно. Постукав обережпепі.ко у двері сінешні та й став на порозі, делікатно прокашляїшпк і. у кулак: '

— Добривечір у хату. Думаю: мо', з дороги й поїсти нема чого, то я вже, звиняйте, дещо й прихопив. По-сусідсі.ки, хе-хе...

І, не чекаючи, що скажуть гості, швиденько до столу та все оте й виклав.

— Коли з дороги, канешно, чого немає, то ви прямо кажіть, не стісняйтеся: чим багаті, тим і раді.

У хаті було уже прибрано, велика гасова лампа відбивалася в усіх трюмо, люстрах і люстречках, відбивалася в них і важка постать нового господаря, що, не зводячись, не кажучи жодного слова роздивлявся зайшлого чоловіка.

Врешті коротко кивнув головою на стілець:

— Сідай.

— Воно, канешно, з дороги...— мимрив зовсім уже розгублений комірник, бо господар продовжував гратися в мовчанку і все так же підозріло його розглядав. Не знаючи, що вже й казати, покахикав збентежено в кулак, звівся на

РІВНІ:

— То я, мать, піду. Звиняйте, коли що не так. По-сусідськи ж, од щирого серця...

— Сідай! — наказав мовби сердито господар. Повернувся важким обличчям до дверей, що вели до другої кімнати: — Ольго, а йди-но сюди! Ось чоловік добрий нам вечерю приніс!

Комірник СИДІВ НІ В СИХ НІ В ТИХ: і сидіти ніяково, і звестися боязко. Вже нічого й не говорив — м'яв у руках картуз. Та зовсім уже отетерів, коли з другої кімнати впливла краля: у сорочці й спідниці. Ще й сорочка якась мов недошита: ні рукавів, ні коміра — оголені й руки, й плечі. Коси, як у відьми, розпущені. Комірник уже не знав, куди й очі ховати — сидів, як на жаровні. А їй хоч би що: пройшла, замало не по обличчі голою рукою тернувши, стала діставати з буфета чарки, тарілки, Твердохлібом нажиті. Розставила посуд та й сіла навпроти, ще й нахилилася: у пазуху хоч возом уїжджай! Комірник притьмом за чарку, мов за порятунок останній:

— То з благополучним приїздом!

А як хильнув та вдарило трохи у голову, насмілився запитати:

— То ви, знацця, до нас?

— До вас,— відповів господар насмішкувато; вихиливши чарку, гриз сало міцними, як у вовка, зубами.

"Ой-ой! — зітхнув про себе комірник.— Такому не попадайся до рота: згризе з кістками!" Ще й жіночку підібрав собі до пари: не маніжилась, не пригублювала, як це

робили б тарасівські молодиці, а перехилила чарку й не скривилася.

— До вас! — повторив господар і подивився комірникові у вічі: — Не впізнаєш?

— Та воно вроді десь і стрічалися,— викручувався комірник,— тільки, звиняйте, не можу ніяк пригадати...

— Стрічалися! — засміявся господар.— Чуєш, Олько, стрічалися!

Краля, мов не до неї й мова, спокійнісінько їла сало: одрізала маленькі шматочки, клала на рожевого язика; господар же, спершись важко на стіл, нахилився до гостя:

— А от я тебе одразу признав. Пам'ятаєш, як твій тато у нас коня купував?

— Івасюта? — аж підвівся із стільця комірник.— Іван?

— Угадав.— А що комірник усе ще не міг отямитись — лупав очима розгублено, Іван уже сам розлив по чарках, кивнув головою: — Сідай, чого встав? Та не дивись так налякано: я своїх не кусаю. Чи й ти у більшовики записався?

— Що ви! Що ви! — аж руками замахав комірник.— Та я сам ледь викрутився! А ви ж, звиняйте, з яких країв?

— Та з далеких...— спохмурнів Іван. Одщипнув трохи хліба, вкинув до рота, довго, з натугою, жував.— Ну, ладно. Ти мені краще от що скажи: комуністів у вас багато було?

— Та де-е... Всього три душі.

— Хто?

— Твердохліб,— почав загинати пальці комірник.— Цей найголовніший. Нешерет Петро — він у нас головою сільради робив, та директор школи Колядко.

— Ніхто не лишився?

— Усі повтікали.

— Далеко не втечуть! — пообіцяв Івасюта, і недобрим, злим поблиском спалахнули очі його.— Рано чи пізно — всіх переловимо!

— Та воно вам, звісно, видніше,— погодився догідливо комірник. Дивився на пляшку порожню, картав себе подумки, що мало взяв. Було б, дурневі, ще одну прихопити!

І знову в хаті залягла мовчанка. Івасюта про щось задумався; комірник же сидів, як на голках; лише краля Іванова не звертала ні на що уваги: клала та й клала до рота малюсінькі кубики сала, і на її мовби щойно вмиваному, без жодної зморщечки обличчі блукала байдужа посмішка. Вона ж і виручила, сама того не відаючи, комірника: укинувши останній кубик до рота, звелася, стала прибирати посуди зі столу.

Комірник одразу й підхопився. Став прощатися та пробачатись, що завітав, непрошений. На те краля? невиразною отією посмішкою сказала:

— Чого там, заходьте ще, як надумаетесь... А Іван, мовби проснувшись:

— Зажди, я проведу.

Узяв ремінь з важкою пістолетною кобурою, став підперізуватися. У комірника аж мурашки по спині забігали, як побачив ту зброю. Краля ж сказала:

— Тужурку на плечі накинь — холоднуvато ж...

— Еге ж, накиньте, накиньте що-небудь,— проспівав і собі комірник: він так і не наважився звернутись до Івана на "ти", хоч був за нього старший.

Іван одяг ще й тужурку, і вони вийшли надвір. Село стояло чорною громадою — ніде ані зблимне. Все потонуло у темряві, пірнуло на самісіньке дно, а вгорі, над головою, вгадувалися хмари: ніч набухала дощем. Отією обложною осінньою мжичкою, що вже як візьметься сіяти, то не на день і не на два...

Комірник аж здригнувся, пірнувши з тепла у холод, у вогкість, аж плечима поворушив, щоб зігрітися. І вже не в городи звернув, а до воріт, бо тепер батька лисого хто що побачить! Іван якийсь час ішов мовчки,— комірник напруженою спиною відчував важку його присутність,— потім запитав:

— Ти ким робив у колгоспі?

"От воно!" — похолонув комірник, бо йому здалося, що Івасюта запитав не просто так

— Я, бачите, працював при коморі...— сам не впізнав свого голосу: такий став тоненький та здавлений.— Наказали поставити — ну, я й той... Та ви не подумайте...

— А я і не думаю! — обірвав комірника Івасюта.— Я про інше думаю. Раз ти працював при коморі, то й знаєш, де ділося зерно. Не пожерли ж його оті твої комуністи! — Узяв комірника за лікоть, здавив, як обценьками, повернув, уже зовсім обмерлого, до себе обличчям: — Повинен знати чи ні?

— Не брав! Хрест святий — і зернини не взяв! — Мало не плакав комірник, та Івасюта з досадою його перебив:

— А ти не божися: мені твої хрести не потрібні! Мені щоб на ранок список був: хто й скільки узяв! Ну, йди, а то вже жінка, мабуть, і очі прогледіла,— Повернув комірника до воріт, підштовхнув легенько у спину: — Та про список не забудь!

Ні живий ні мертвий вийшов комірник за ворота. Йде, мало себе по дурній голові не б'є, що сам ускочив у халепу, а Іван усе ще стоїть на місці, не поспішає до хати: з Іваном щось скоїлось таке, що він і сам не міг як слід потім зрозуміти. Примарилося раптом — стоїть не посеред села, в чужому дворі, 2. на хуторі. Що ось тільки повернеться — : побачить свою хату, сарай, комору і височенний журавель при колодязі, що стояв, наче живий: добрий, лагідний птах, який поїв їх водою. Повертаючись чи то з поля, чи з села, бачив Іван насамперед отого журавля на високій нозі — терпляче тримав у довжелезному дзьобі важкого дерев'яного цебра і, здавалося, поглядав одним оком на Івана.

Ще здалося Іванові, що ось-ось рипнуть двері й од хати пролунає знайомий, натовлений татів голос: "Іване, йди-но вечеряти!"

Щось аж обпалило Івана, аж у груди штовхнуло; ухопившись за ворота, за холодну чорну дошку, заплющив очі, щосили стріпнув головою.

Не пішов одразу до хати: не хотів, щоб жінка його таким побачила. Навідався до сараю, послухав, як, ремигаючи, зітхає важко корова, як хрумтять сіном коні.

Коли роздягався, Ольга лежала в постелі. Світло гасити не став — укрутив лише гніт, підійшов обережно до ліжка.

Дружина лежала на спині, натягнувши ковдру по шию. Бачив лише її обличчя — свіже, чисте, рожеве, як у сімнадцятилітньої: всі незгоди, турботи й печалі ковзали по

ньому, не лишаючи сліду. Ольга, мабуть, не спала, бо її ледь тремтіли, як у людини, що намагається удати із себе сонну. Ось вона розплющить раптом очі, як це любила робити, розплющить широко, мов налякано, й Іванову душу залле, затопить блакиттю. І знову не знатиме, щасливий він чи нещасний, вірити чи не вірити цим чистим та невинним, як у самої Матері Божої, очам.

Іван стояв і дивився лише на її обличчя. Боявся опустити погляд нижче, на беззахисно-ніжну шию: щоразу в ньому спалахувало дике бажання схопити обома руками цю шию, здушити, щоб хоч раз побачити, як заб'ється, заячить у її завжди спокійних, незворушних очах переляк.

Але знав — цього ніколи не зробить, хоч би й чатував над нею до самого ранку. Лише дивився на гладеньке чоло й не знати що віддав би, аби тільки довідатися, які думки бродять за ним. Яких чоловіків спогади, образи ворухатся зараз в тій голові,— ненависних Іванові самців, що цілували обличчя, шию, м'яли ці груди, які так непорочно піднімають ряднину.

Іван побачив уперше свою Ольгу на якомусь весіллі. Що то було за весілля, хто на кому женився, хто за кого виходив, не може пригадати, бо прийшов на нього уже п'яний, а тут одразу ж з порога піднесли склянку міцного, <як спирт, сиводралу, ще й не дали закуски. Одразу ж запросили до танцю. І поки Іван танцював — молотив ногами підлогу, зовсім сп'янів: перед очима хиталися такі ж п'яні й червоні обличчя. Може, тому й впала в око дівчина, яка серед спітнілих, розпарених гостей єдина, здавалося, була абсолютно тверезою. Вона наче щойно зайшла знадвору, з прохолодного й свіжого повітря, од неї так і віяло свіжістю, свіжістю і якимось незворушним спокоєм, що спливали то аж байдужою начебто, ні до кого особисто не заадресованою посмішкою, то однаково привітним до всіх поглядом чистих, ясних і великих очей. Вона сиділа біля довжелезного весільного столу, геть захаращеного рештками питва і їжі, наче по ньому, по тому столу, пройшлася дика орда, і ні гамір, ні крик, ні прокурене, насичене горілчанам перегаром повітря не доторкалось, здавалося, до неї. Сиділа й спокійненько лузала насіння.

— Хто то? — запитав товариша Йван, видираючися з хмільного дурману.

— Он то? Ольга. Хіба не знаєш?

— Не знаю,— відповів Іван, не одриваючи од дівчини погляду. Більше ні про що не допитувався, наче ім'я дівчини сказало йому все.

Ольга теж помітила прикутий до неї погляд Івана. Не збентежилась, не почервоніла — лише тоді, як один із розпорядників, один з тих, без яких і в млині не змелеться, і в ступі не стовчеться, скомандував ставати до нового танку, де ♦дами вибирають кавалерів", вона струсила лущиння і, всміхаючись невиразною усмішкою, пішла прямо до Йвана.

З незнайомим досі холодком у грудях Іван звівся й собі: він відчував, як з наближенням дівчини щось входить у нього,— назавжди, навіки, і ще відчував, що зараз щось зробить таке, що вийде за межі нормальної поведінки людини, навіть п'яної. Але про це він уже не думав: все зникло довкола, лишилася тільки дівчина, яка

підходила до нього.

І коли вона підійшла і ворухнула губами, збираючись щось до нього промовити, Іван ухопив її всю, жагуче притиснув і, знайшовши її вуста, на смерть уп'явся своїми.

Хтось зареготав, хтось по-розбійницькому свиснув, хтось закричав: "Гірко!", заверещала якась жіночка, наче її, а не Ольгу, затис у обіймах Іван. Дівчина ж і не пручалася, мовби чекала, терпляче й поблажливо, коли нарешті вгамується та й випустить її з обіймів оцей парубійко. І це найбільш протверезило Івана: важко дихаючи, опустив руки, а вона все з тією ж незворушною усмішкою стояла і дивилася на нього.

Того ж вечора Іван провів Ольгу додому.

Ольга жила в приватному будиночку, в окремій, через сіни, кімнаті, тому, мабуть, не дуже й вагалася, коли Іван сказав, що він її не одпустить, поки хоч краєчком ока не гляне, як вона живе. Лише здвигнула злегка плечима, лише подивилася трохи пильніше на нього.

— Заходь...

І коли Іван, опинившись у кімнаті наодинці з дівчиною, накинувся спрагло на неї, навіть не спробувала боронитися: легко і вільно віддала йому своє тіло, наче те тіло було само по собі, а вона сама по собі. Її ніби цікавило, що ж іще може зробити оцей парубок з її тілом.

Потім Іван не раз ревниво допитуватиметься, чи вона всім так легко оддавалася, а вона лише всміхатиметься та знизуватиме плечима.

Другого ж дня зібрав Іван у міцно збиту скриньку з великим гамазейним замком усе своє парубоцьке майно та й перебрався з гуртожитку до Ольги: жити без неї він уже не зміг би.

Важко й химерно складалося їхнє сімейне життя. Вийшовши заміж, Ольга й не подумала розпрощатися зі своїми дівочими звичками: часто зникала з дому, то на танці, то до подружок, то ще біс його зна куди. На важке ж та ревниве Іванове: "Де була?" — лише знизувала плечима. Іван працював, як віл, він мріяв про власний будиночок і невеличку садибу довкола, куди приведе свою суджену, бо з її батьками жити не хотів, особливо з тещею, яку зненавидів одразу,— з хитрою й улесливою жіночкою, яка в очі солодша од меду, а поза очі гіркіша од полину. За важкою підозрою Івана, вона й підбивала дочку на оті походеньки, коли гнув спину в шахті. А що таке робота в забої, знає лише той, хто сам її скуштував. Стягався на власний будинок, а дорога його половинонька в цей час тихенько погулювала, не*цураючись чужих чоловічих обіймів. І бувало, що Іван, який працював у другу зміну, а повертався додому опівночі — у двері, а його щасливий заступник штани в зуби та у вікно. Тільки дух чужий чоловічий лишається тоді у кімнаті. А бувало, що й заставав,— гатив кулаком в уже інші, зсередини замкнені двері, поки там збиралися похапцем та бігли все до того ж рятівного віконця. Люто допитувався в дружини, чому не одчиняла одразу, і не вірив її спокійній відповіді, що не одчиняла, бо спала.! Спала? А чий ото недокурок? Дивилася на недокурок так, наче Іван сам його приніс та й підкинув.

Відповідала, що то, може, кинув тато, а коли Іван впадав у шал, то й зовсім замовкала: дивилася кудись мимо нього, всміхалась презирливо на його злі, дошкульні слова.

Бувало, що й не витримував — бив, але толку од того не було ніякого: вона навіть не сердилася потім на нього. Сприймала побої, як щось належне, як відзнаку яку, що належить красивій жінці. Іванові іноді починало здаватися, що він скоро збожеволіє. Підозрював усіх молодих чоловіків, навіть найближчих друзів, в інтимному зв'язку з дружиною і не раз подумував, щоб кинути все к бісу та й виїхати з Ольгою світ за очі, бо піти од неї вже не зміг би: усім еством відчував

— прикипів до неї навіки. Тільки куди ж подасися, коли за ним, як тінь, волоклося оте лихе розкуркулення, коли не раз і не два прокидався весь мокрий од поту: снилося, що його таки розшукали і забирають до каталажки. Він і на роботі намагався триматись у тіні, не висуватися наперед, хоча й міг би переплюнути запросто стахановців, про яких тільки й говорилося на їхній шахті, переплюнути заради великого заробітку, заради грошей — слава Іванові була до одного місця. Кілька разів відмовлявся, коли його посилали на курси на бригадира, бо здавалося, — тільки висунеться, його одразу ж хтось і впізнає.

Ще снівся часто Іванові хутір, оті сто десятин поля, як він оре чи косить на них, і як їх одбирають у нього — тоді він аж стогнав, і Ольга його будила та питала, чого він стогне.

— Нічого, — відповідав похмуро Іван і вставав з ліжка. Йшов надвір, дивився в той бік, де була Полтавщина, а попереду

— прямо, ліворуч, праворуч — зводилися чорні терикони: похмурі високі могили, під якими були поховані всі його надії.

Війну зустрів з таємною радістю. Знов ожили сни, що в останній час усе рідше його відвідували: і хутір, і поле, і він — Іван, посеред поля, тільки сни тепер були не чорнобілі, повиті траурним смутком, а кольорові й веселі. Тепер, щоразу прокидаючись, Іван довго лежав непорушний, замріяно дивився у стелю. Питав дружину:

— Ти поїхала б на Полтавщину?.

Ольга щось муркотіла крізь сон — любила вранці поніжитись у ліжку, а Іван усе дивився в стелю, й очі його зволожувались, і усміх бродив по обличчю.

У перший же день війни вирішив — тільки потрапить на фронт, умент дремене до німців. кине гвинтівку об землю, та й руки вгору: приймайте мене, браття, бо я вам не ворог! Або ще краще: гвинтівки не кидатиме, а прихопить із собою якогось комісарика — німцям у дарунок. І чомусь завжди в уяві Івановій невідомий той комісар був схожий на Твердохліба чи на Ганжу.

На фронт Івана не взяли — залишили по броні в шахті. Та воно, може, й краще: фронт сам підходив до нього. Червоні тікали, й не раз доводилося ховати Іванові очі, щоб не виказати себе спалахом радості: радіо майже щодня оголошувало про тимчасово залишені нашими військами міста. "Тимчасово! — всміхався потайки Іван. — Ну, циркачі!"

Коли фронт прикотив на Донбас, евакуйовуватися не став: відсиджувався кілька

днів дома. Довкола гриміло й двигтіло, вулицею, що стала враз тісною, день і ніч сунули відступаючі наші війська, підводи з евакуйованими, машини з пораненими. Пливом пливли в тісноті корови, коні, сірою вовняною річкою текли овечі отари. Одгорнувши обережно краєчок фіранки, Іван жадібно дивився на все те багатство, що спливало з рук, шипів до дружини:

— Одчинила б ворота! Може, яка заверне, та про неї й забудуть...

Сам боявся й витикатись у двір: ще приймуть за дезертира та тут же й покінчать. Притулять до стіни — і без суду та без слідства...

А коли червоні пройшли і появилися німці, вийшов на вулицю. За ті кілька днів Іван добре-таки перевівся — схуд і поблід, ніби після тяжкої хвороби. Німецький офіцер, до якого привели Івасюту, одразу ж повірив, що він утік з в'язниці, що був раніше розкуркулений і тепер хоче повернутись додому. То чи не дали б якийсь папірець, щоб його не чіпали в дорозі?

— Гут, Іван, гут! — поплескав по плечу Івасюту офіцер і наказав видати довідку, — "аусвайс" — написану німецькою мовою, ще й з печаткою.

Не знав Іван, як і дякувати, а про себе дивувався отакій легковажності німців: видали довідку, повіривши на слово.

Та як би там не було, а почувався Іван іменинником: починалося нове життя, німецька довідка, старанно схована в нагрудну кишеню, здавалася йому гарантією на оті сто десятин батьківського поля, що були втрачені в двадцять дев'ятому. Сказавши Ользі, щоб потроху збиралася, другого ж дня подався на Полтавщину, в розвідку.

У першому ж селі, в якому¹ потім заночував, роздобув і коня.

Отого, білої масті, на якому потім і в'їхав у Тарасівку. Хазяїн, у якого зупинився на ніч, прийняв, як рідного: нагодував, напоїв, ще й поклав на ліжку спати, але те не завадило Іванові забрати коня, захищеного в клуні за соломою. Підстерігши хазяїна, коли той рано-вранці поніс воду до клуні, Іван подався за ним назирці та й застукав на гарячому. І як хазяїн не клявсь, не божився, що це його кінь, — Іван не повірив: не було тому вигоди. Знайшов тут же й сідло, і всю зброю, осідлав та й вивів у двір. Хазяїнові, щоб відстав, ткнув межи очі німецьку довідку: на, читай, поки голова на плечах. Поки той стогнав про себе, що пригрів гадюку на грудях, Іван скочив у сідло та й бувайте здорові!

У Хоролівку в'їхав не криючись: у дорозі мав нагоду пересвідчитися в магічній дії німецької довідки. Спитав комендатуру, сміливо підступив до вартового, став вимагати, щоб допустили до пана коменданта.

Комендант прочитав довідку, вислухав уважно Івана, сказав, що землю, оті сто десятин, доведеться почекати, поки скінчиться війна. До того ж часу хай Іван послужить німецькій владі, на ділі хай доведе свою відданість великій Німеччині, фюреру. Ото й призначили Івана Івасюту начальником тарасівської поліції. І вже не гостем — повновладним хазяїном в'їхав у рідне село.

Комірник же, як зайшов до хати, сказав жінці:

— Ну, стара, отепер улипли! От улипли! Жінка так за серце і вхопилася:

— Та кажи ж, що там сталося? Тільки рукою махнув:

— Списки треба скласти. Хто зерно брав із комори. І понесла ж мене сила нечиста!.. Скіки зарікався: сиди і не рипайся!..

— А я що тобі казала!

— Ти? — витріщив очі комірник. — Та ти ж мене сама замало в шию не турила: сходи та сходи! Хто крашанки дістав, бодай вони тобі й потовклися?!

— Казала, казала, то ти забув! — упертою зозулею жінка. — А крашанки дістала, бо ти закомандував. А тепер нарікай сам на себе, а не шукай винних!

— Та чи я шукаю? — почав комірник, але так і не скінчив: не було вже сил і сваритися. Понилав, понилав по хаті, запитав згодом: — Де оті зошити, що од Васька лишилися?

— Нащо вони тобі?

— Та список же складати! — аж закричав комірник. — Список, будь він неладен!

— Так би й сказав. А то кричить, і сам не знає чого. Ондечки за божницею.

Комірник мовчки поліз до образів. Ще недавно висів там великий плакат, що закликав до змички міста з селом, а тепер образи. Од них ще й досі тхнуло гнійком: лежали у корівнику

— комірник не раз збирався їх попалити, повиймав був і скло, та все було жалко: не богів — добрячого дерева. А тепер, бач, і знадобилися: як прибився з евакуації, то нечестивий плакат

— у корівник, а святі образи — в куток Німці ж, кажуть, віруючі, а береженого й Бог береже.

Дістав зошити, витер долонею стіл.

— Де чорнильниця?

Знайшлася й чорнильниця, і ручка: комірничиха берегла все, що лишилося од сина, який воював десь на фронті. А може, й живого вже на світі немає. Чорнило геть висохло, комірник ледь перо не злавав, сердито ручкою тикаючи. Та жінка сказала, щоб перестав тикати, бо й чорнильницю продовбає. Підігріє зараз воду, розведе чорнило. І поки поралася коло печі, комірник тим часом заправив гасом лампу, вичистив скло, засвітив. Сів до столу, довго гортав зошити, вибираючи несписану сторінку.

Комірничиха ж тим часом розвела чорнило. Поставила чорнильницю, сіла біля чоловіка, щоб видно було, як писатиме, журно підперла щоку долонею.

"Список", — старанно вивів комірник, аж язиком од натуги вслід за ручкою водячи ("Не заважай!" — сердито на жінку, що дихала в самісіньке вухо). "Список сограждан села Тарасівки, котрі..." — тут комірника ледь не попутав нечистий: замало не написав "крази", та вчасно схаменувся. Пригадав, що й у нього рильце в пушку — завіз же дві хури зерна до хати. Привіз серед ночі, закопав на городі, якраз на межі, щоб у разі чого на сусіда й зіпхнути, а тепер пальці кусав би, та пізно. Тож комірник, схаменувшись, замість "крази" вивів "брали" і, подумавши трохи, закінчив: "принудительно зерно із амбара".

Ото так! Не своєю охотою — з примусу.

Задоволений, аж губами прицмокнув. Одхилившись, перечитав: у самісіньку точку — мов напечатав!

Ткнув пером у чорнильницю, знову схилився над папером.

Отут ручка надовго і зависла в] комірниковій руці. Вже й перо обсохло, і рука заболіла, а він ;усе мучився: з кого почати. Бо хто попереду, тому й дістанеться першому, а комірник, на біду, в першу чергу одважував те, будь воно й неладне, зерно своїм родичам. Та кумам, та сватам,— усе своїм людям. Не пожалів того вечора ніг: всіх оббігав, всім обстукав у двері.

То кого ж першим під обух? Цього жалко, а цього страшно: дізнається — то оділле так, що й на тому світі гикатимеш. Аж піт виступив на лобі...

Мучився, мучився, врешті згадав Глекуху Дмитра, двоюрідного жінчиного брата. Прибіг самозванцем, од когось довідавшись, що зерно роздають. "А мені? Що я — гірший од інших, не можу зерно зберегти!" Мало не з кулаками ліз на комірника, поки той сказав: "Та забирай хоч усе, тільки одчепися од мене!" Скільки, пак, він узяв? Десять чувалів? Так і запишемо.

Покосився на жінку, старанно під першим номером вивів: "Глекуха Митро —10 чувалів".

Прикрив одразу ж долонею, ніби 'аркушик притримував. Та хіба ж од сатани сховаєш?

— Ти кого ото записав?

— Записав, кого треба. Всіх упишем, не бійся.

— Усіх і пиши, а Дмитра не чіпай.

— Так треба ж з когось почати!

— З своїх і починай! А то, бач, Дмитра! Забув, як Дмитро нам комору ставив? Твої всі одвернулися, кожен якусь болячку найшов, а Дмитро сам прибіг. То оце йому така дяка?

Глекуха й справді помагав ставити комору: три дні провозився. І плати не взяв. "Ми ж як-не-як — родичі".— "Родичі то родичі, тільки дуже б ти бігав, аби я на той час та не був комірником?"

— Так що ж тепер робити, коли вже написано?

— Що хоч роби, тіки Дмитра не пиши! Пиши кого іншого. Ну, скажіть, не дурна баба? "Пиши кого іншого?" Та як же

того іншого писати, коли Глекуха вже вписаний? Поверху, чи що?

— Як знаєш, тіки Дмитра не пиши!

— Пиши тоді сама! — не витримав комірник.— На! Сідай! Пиши мене першого! — тикав їй ручку до рук, підсував люто аркуш, а комірничиха одпихала од себе:

— Сам пиши. Чого я маю? Тіки Дмитра не пиши. Втративши зовсім терпець, комірник ухопив аркуш, став

дерти на клапті. Пожбурих додолу, ще й ногою потовк. Не буде складати список, не буде! Хай з нього Івасюта живцем шкуру здирає, а він не буде! От заберуть його завтра,

загребуть до в'язниці, встромлять у зашморг — отоді вона його згадає. Ревітиме, та вже буде пізно!

— Та чи я ж заважаю! — вдарилася комірничиха у сльози.— Когс хочеш пиши, тіки Дмитра не пиши.

Комірник, махнувши безнадійно рукою, замовк. Дивився на лампу і такий був нещасний, мов уже бачив себе на шибениці

— Он хоч і Оверка: родич, а не пропускав нагоди комірникові ніжку підставити. Так Оверко ж через дорогу навпроти живе, а в Оверкової жінки язик, як у гадюки: так межи очі й жалить! Комірникові тоді хоч на вулицю не потикайся!

— Тоді Марину впиши.

— Удову? З трьома дітьми маленькими? Совість же в тебе!

— Та чи я тебе силую? Кого хочеш — Дмитра тіки не чіпай.

— Отак завжди: виварить воду, а тоді — кого хочеш! А на чому писати? На чому, питаю, писати?

Побурчав, покомизився, знову зошит розгорнув. Вийняв новий аркуш паперу, схилився над ним, і жінка вже не підходила.

Писав сердито й рішуче. Під номером першим записав Протасія Непідкованого, а тоді вже Бородай Марину.

Далі легше пішло.

Вписав під кінець і себе: "Ось, людоньки добрі,— нікого не пожалію. Всіх, так всіх!"

— Все! — сказав жінці, покінчивши зі списком.— Усе, слава Богу!

І, раненько схопившись, поніс список до Івасюти.

— А, це ти! — стрів його Івасюта.— Список приніс?

— Осьдечки,— заметушився комірник.— Тіки тут, звиняй-те, не всі.

— Чого ж так? — насупив брови Іван.

— Бо не один я зерно роздавав. Та ще й, звиняйте, по темному...

— Нічого, знайдемо всіх,— пообіцяв йому Йван, переглядаючи список. Наткнувся на прізвище комірника, бликнув на нього. І чи то подив, чи то насмішливий здогад прочитав комірник у тому погляді.— А ти, бачу, штучка!

— Про що ви? — удав, що не зрозумів, комірник.

Іван ще раз подивився на нього, тепер уже довше й пильніше, ховаючи список, сказав:

— Нічого. А за тих, що поховалися, не переживай: знайдемо всіх.

— Воно, канешно, так,— витирав уже піт комірник. Шапку зняв іще в сінях, а кожуха не наважувався, хоч у добре натопленій хаті — ніби в бані. Іван запитав:

— Снідав? Поснідаємо разом. Олько, збери на стіл! Посідали до столу. Комірник як був у кожущку, тільки

шапку в ноги поклав. Іван дістав пляшку, налив по чарці, заткнув затичкою:

— По одній вип'ємо, та й досить. Бо робота не жде.

І хоч комірник не знав, яка буде робота, однак погодивсь. Не допив навіть до дна,

показуючи, яка та горілка йому зранку не мила.

Після сніданку Іван поцікавився:

— У вас уже староста є? — Мовби йому в комендатурі й не сказали нічого.

— Є, а як же без старости! — радо відповів комірник. — Тиждень тому й призначили.

— Та-ак... А хто, якщо не секрет?

— Та Приходько. Тільки не Йван, а Микола.

— Чекай-чекай, Іван — це не той, що з Ганжею нас роз-куркулював?

Комірник ледь не сказав, що той, та вчасно прикусив язика: на кого, на кого, а на брата старости, не хотів тикати пальцем. Тому відповів:

— Та щось не пам'ятаю. Я ж із ними не ходив...

— Ну, гаразд,— звівся з-за столу Іван. — Веди до старости в гості. Олько, а подай-но гвинтівку!

І на той оклик із сусідньої кімнати Ольга винесла карабін, ще й два патронташі до нього.

— Дай чоловікові, хай носить та зна нашу добрість. Комірник вирячив очі на несподіваний дарунок.

— Це мені? — запитав по-дурному.

— Тобі, тобі! Бери, поки не роздумав.

Карабін був новий-новісінький, тільки комірник щось не дуже зрадів подарункові: він аж сахнувся, мов не зброю давали до рук — залізяку розпечену.

— Бери, бери! — підштовхував нетерпляче Іван, і коли комірник, аж застогнавши, незграбно взяв оту зброю — тримав її перед собою, як плащаницю, Іван ляснув його по плечу заохочувально: — Отак воно краще. Будемо разом служити в поліції.

— Та я ж і стріляти не вмію! — зойкнув комірник, розшолопавши нарешті, для чого дав йому оце лихо Іван.

— Навчишся,— голос Івасюти терплячий, поблажливий, мов не чужу людину — рідного брата вмовляв: — Дай лишень сюди.— Взяв карабін, посмикав затвором, перевірів, чи є в магазині набої, почепив комірникові через плече. Ще й патронташі позапихав до кишень: — Ремінь обов'язково дістань

— патронташі тільки на ремені носять. Що ж, пішли, пане поліцаю!

Вивів комірника на вулицю і вже там надів йому шапку на голову, бо той ніс її нерозуміюче в руці. А сонце ж світить, а люди ж дивляться! Ой, пропав! Оце вскочив!

І поки комірник карається гірко і лає себе — дурня останнього, що сам у зашморг поліз, Іван думає про старосту, про скоро зустріч з ним.

Учора навмисне минув управу, щоб староста сам прибів до нього. Чекав його допізна, сьогодні зранку чекав, а староста чи то гордий такий, чи обережний — не прийшов. "Ну що ж,— подумав Іван,— ми це запам'ятаємо!" Ішов серединою вулиці, а не попід тинами — комірник, той більше до тинів тулився: аж присідав, щоб не таким бути помітним. Краєчком ока Івасюта помічав, як ховалися люди, як мелькали у вікнах обличчя, і це тішило його самолюбство. "Ховайтесь, ховайтесь

— нікуди не сховаєтесь!" Повнився відчуттям необмеженої влади над притихлим селом: "Що захочу, те з вами й робитиму!"

— і пістолет, що висів збоку, приємно обтяжував ремінь.

Підійшли до управи. Великий будинок сільрадівський стояв обдертий, наче хто навмисне пообколупував стіни. Якраз перед війною Нешерет збирався зробити ремонт — навіть крейду завезли, та вона так і лежала білою купою. Івасюта скривився: "Хазяї!" Повернув голову до комірника, що неприкаяною тінню волікся за ним:

— Скличеш на завтра жінок Щоб мені за день стояла, як писанка!

І, не чекаючи, що відповідь комірник, піднявся на ґанок Старости в управі не застали. Натомість у першій кімнаті, за колишнім секретарським столом, сиділо двоє підлітків: азартно ляпали картами. Зобачивши Івасюту, завмерли, перелякано витріщились, а коли він спитав: "Дижурні?" — поспіхом згребли карти, сховали до кишені.

— Та-ак,— процідив крізь зуби Іван.— Вас що: поставили в дурня грати?

Підлітки, опутивши голови,— мовчали пригнічено.

— Де староста? — спитав.

Хлопці переступили з ноги на ногу, глянули один на одного, наче радячись, відповідати чи ні. Врешті один з них, мабуть, трохи сміливіший, сказав:

— Їх ще не було.

— Біжіть і гукніть! — наказав Іван.— І щоб одна нога була там. а друга тут!

Хлопців мовби вітром видуло.

Поки підлітки бігали, Іван роздивлявся приміщення. Воно мало чотири великі кімнати, розділені довгим, як труна, коридором: дві кімнати по один бік, а дві — по другий. З одного боку, праворуч, сидів ще недавно Нешерет та секретар сільради, по ліву ж руку одну кімнату займав фінагент, а другу — дільничний міліціонер.

В кімнаті дільничного пахло мишами й цвіллю. Невелике віконце все в павутинні, павутиння висіло, товсте од пилюки. Під вікном стояв стіл, в одному куту — етажерка, в другому — велика і, певно, важка скриня, окута залізом. Іван хотів її зрушити з місця, але скриня не подавалася, до того ще виявилася замкненою.

— У кого був ключ, не знаєш?

Комірник відповів, що, напевно, в міліціонера.

— Нічого. Одчинимо й так,— відповів на те Йван і поцікавився, чи є в будинку підвал.

Був і підвал. Двері до нього вели знадвору: кілька східців униз, а там ще одні двері — масивні й важкі, з таких товстелезних дубових дощок, що не проб'єш їх, здається, й з гармати. Крім того, ще й оперезано залізним прогоничем з потайним, утопленим глибоко в одвірок, замком.

— А звідси ключ у кого?

— В голови.

Вийшовши з тамбура, Іван присів коло маленького, у підвал вмурованого віконця, спробував заглянути досередини. Віконце було заґратоване, на ґрати теж не пожаліли

заліза, а невеликі, в дві долоні, шибки були такі брудні, що годі щось і розгледіти.

— Буцегарня?

— Еге ж, холодна.

— Кого замикали?

— Та так, що й нікого. Більше стояла порожня,— пригадував комірник.— Парубків хіба коли, як уже дуже нашкодять. Та одного разу бабу Наталку. Що Нешеретові дулі сукала.

— Яка це баба Наталка? — намагався пригадати Іван.

— Та ота ж, що за покійним Хлипавкою замужем була! Іван поморщив, поморщив чоло — пригадав. Ще раз глянув

на віконце, повернув до ґанку. Там уже стояли посильні: переминалися з ноги на ногу.

— Ну?

— Сказали, що не можуть прийти. Захворіли.

— Захворів? — перепитав Іван недовіжливо — Був здоровий та й захворів?

Підлітки винувато мовчали.

— Ладно, йдіть! — махнув на них рукою Іван: вони чомусь дратували його. Здавалося, були в якійсь змові зі старостою, як і все довкола село: припишкле, зачаєне, що не спускало з нього невидимих очей. Хлопці зрозуміли його команду, що можна йти додому, тож і побігли, зраділі, на вулицю, а Йван не став їх завертати. Він знову піднявся на ґанок, зайшов до сільради: мав подзвонити в район, у комендатуру, доповісти, що прибув на місце і приступив до виконання обов'язків.

"Бандура" наче тільки й ждала, щоб поступилися до неї: диркнула раз, удруге. Поспіхом зірвав трубку, притулив до вуха:

— Начальник поліції села Тарасівки слухає! Незнайомий Іванові чоловічий голос ще раз запитав, хто біля телефону.

— Та кажу ж: начальник поліції! — гукнув уже Йван, а комірник, який стояв поруч, порайв:

— Ви, звиняйте, дужче кричіть, бо не почують.

Іван бликнув сердито на комірника, подув у трубку і, червоніючи на виду, закричав щосили:

— Начальник поліції села Тарасівки слухає!

По той бік довго не обзивалося, наче роздумувало, вартий начальник сільської поліції того, щоб із ним розмовляти, чи ні. Невдовзі той же приглушений голос запитав, чи міцно тримає він трубку. І коли трохи подивований Іван відповів, що міцно, по той бік дроту чи то чмихнуло, чи то кашлянуло, а потім зовсім уже дзвінко реготнуло й сказало:

— То запхни собі вгадницю!

Але тепер згадав Іван ще про одну "бандуру" — висіла в конторі колгоспу. Матюкнувшись, пожбурих слухавку на важіль, вискочив з управи. Розпалений гнівом,

біг до колгоспного двору.

В конторі нікого не застав. Двері одчинені навстіж, трубка все ще тихенько погойдувалася на довгому шнурі. Матюкаючись, повісив її на місце. Та "бандура" враз задзеленькала — нетерпляче й настирливо. Іван смикнувся до слухавки, та нараз передумав:

— Бігом в управу! — скомандував комірниккові.— Упустиш — голову одірву!

І таке було зараз обличчя в Івана, що комірник пробкою вилетів за двері.

Аж тоді Йван зняв трубку, підніс до вуха:

— Слухаю!

Тепер був уже інший голос: щебетливий, жіночий. Допитувався Тарасівки. Вкінці розгублений Івасюта відповів, що Тарасівка слухає.

Жіночий голос поцікавився, хто біля телефону. Потім сказав, що завтра в комендатурі нарада, на яку обов'язково мають прибути староста і начальник поліції.

Зачиняючи двері управи, Івасюта подумав, що обов'язково треба навісити замок народ же такий, що все к бісу розтягне. "Що ж робив досі староста? Не додумався й до цього. Захворів! Знаємо ту хворобу! Не хоче стрічатися!" А тут ще спогад про попередню телефонну розмову і досада на те, що так і не вдалося впіймати того дзвонаря. Сидить тепер, стерво, в хаті, регоче в кулак! З зовсім уже зіпсованим настроєм вийшов Іван за ворота, бликнув згори на село.

Воно лежало у видолинку якесь ніби чуже, наче незнайоме.

Мовби він і не ходив ніколи його вулицями, не мав у ньому друзів, не водив з вечорниць додому дівчат. Воно мовби стерло спогад про Йвана, зреклося його раз і назавжди, повернулося спиною. Іван мстиво подумав: "Ну що ж, не хочете добром — силою візьму!" І, поправивши кобуру, насунув на лоба кашкета й важко, твердо пішов до управи.

— Нікого не застав,— сказав комірник.

Іван постояв, роздумуючи, що його далі робити. Згадав про СПИСОК:

— Що ж, пройдемося селом. Хто тут у нас перший? Непідкований? Ото з нього й почнемо.

Протасія застали в хаті: сидів за сніданком. Жінка, побачивши Івасюту, так і обмерла. Протасій же мов і не бачив нежданих гостей, на Иванове офіційне: "Драстуйте в хату!" — навіть не відповів — продовжував сьорбати юшку. Аж тоді як доїв та облизав неспішно ложку, звів на Івана невеликі, глибоко посаджені очі, неприязно запитав:

— Чого вам?

— Ми до вас, Протасію, от в якій справі..— вирвався наперед комірник, виглядаючи з-за спини Івана.

Та Івасюта одвів його рукою: зажди. І вже строго до Протасія:

— Непідкований, так?

— Хоча б і Непідкований...

— Хліб у коморі брав?

— Який хліб?

— П'ять чувалів пшениці!

— А ви хто такі будете?

— Я начальник поліції! — Івасюта вже починав втрачати терпець, по туго обтягнених вилипях поповзли червоні плями.— От що, дядьку, весь хліб щоб був за дві години в коморі! Ясно?

— А як я не брав?

— Не брав? — зміряв його лихим поглядом Іван.— А як найдемо?

Протасій лише стенув плечима.

— Як же ви, Протасію, не брали, коли я сам вам відважував? — втрутився комірник.— Тож оддайте краще добром, бо час знаєте зараз який...

Протасій бликнув на нього понуро:

— Мо', кому й важили, але не мені. Я їх в очі не бачив, ваших чувалів.

— Так немає, кажеш, пшениці? — запитав уже грізно Івасюта.

— Та кажу ж — немає!

— Ану, показуй комору! Швидше, ну! — і рукою до кобури. Але не така штучка Протасій, щоб його налякати жестом?

Спроквола, мов дратуючи Йвана, надів шапку, мовив до жінки, яка була смикнулася вслід:

— Сиди, чого тобі там... Тоді ступив до сіней.

У коморі зерна не знайшли, хоч Івасюта й обнишпорив усі закутки. Не було нічого й у сараї.

— Ану, показуй горище!

Чувалів не було й на горищі. Лежала тільки кукурудза: золотиста гора качанів. Розлючений Іван підступив впритул до Протасія, схопив його за петельки, трусонув:

— Признавайся, заразо, де сховав хліб! Ну...

Протасій аж посірів з виду, тільки не од страху — од гніву. Ударив Івана по руці, ще й штовхнув його в груди:

— Не лізь! Нема в мене хліба!

— А-а, так! — прохрипів Іван. Підскочив до Протасія, той кулаки йому назустріч наставив, але куди йому було супроти

Івана, який набив руку в численних сутичках. Махнув лівою — Протасій обома руками до неї. а Іван у цей час з усього маху правою, ребром твердої, як залізб, долоні по адамовім яблучку ї ріп гуло, хряснуло, і Непідкований кулем осів на підлогу. Лежав, болісно гикав, хапав широко розтуленим ротом повітря. Івасюта ж кинув різко:

— Пішли! Хай здихає! — і поліз із горища. На вулиці вичитував зблідлому, аж зеленому комірникові: — А ти ж як собі думав: панькатись будемо? Я їм покажу, як опиратися? Хто там на черзі? Бородай Марина? Веди до Марини!

1 комірник, уже й білому світові не радий, повів Івасюту до Марини.

Наступного дня виїхали рано до Хоролівки. Іван не хотів запізнюватися — наслухався ж про німецький педантизм.

їхали сонним селом. Іван роздратовано поглядів на тьмяні віконця, запитував уїдлимо:

— Це в колгоспі отак навчилися вилежуватись? Забулося, як і хазяїнувати по-справжньому.

Приходько одмовчувався — зле почувався. Підтакував лише комірник:

— І навчилися, і розучились. Бо гуртове — чортове. Приходько сухо покашлював у кулак, не дивився на Йвана.

І оте його покахикування, і мовчання щораз більше дратували Івасюту. Йому здавалося, що староста прикидається хворим, аби лише уникнути розмови.

Приходько ж насправді почувався зле. Не те щоб зовсім розхворівся,— такого ще з ним не було, він належав до тих, хто хворіє раз у житті — перед смертю, а трохи мовби морозило, трохи боліло у грудях та дерло у горлі, та ще оцей кашель, будь він неладен! Не давав заснути всю ніч. Він уже й холодною водою пробував його запити, і виходив надвір — не помагало нічого! І коли б не розмова з Ганжею, розмова нічна, потаємна, нізачо не поїхав би в район.

Та й навряд чи був би він старостою, аби не Ганжа: постукав невдовзі після відступу наших. Опівночі, перед першими півнями. Ввалився до хати — чорний, худющий, зарослий щетиною, мов із таборів. Бачив за два дні перед цим Васильович трьох наших бійців, які втікали з полону — з табору, десь аж з-під Білої Церкви, до лінії фронту. Підкралися од городів, тихо покликали:

— Папашо, у селі німців немає?

Почувши, що Бог іще милував, посміливішали, хоч до хати так і не зайшли:

— Ви б нам поїсти що-небудь.-

Посідали їсти на городі, в кукурудзинні. Вимели чавун борщу, впорали отакенну хлібину, ще й два глечики молока.

— Після курортів німецьких не наїмося ніяк,— сказав винувато наймолодший. А найстарший, понурий, відлюдкуватий, на жалісливе Данилівни: "Важко, синочки, було?" — відповів сердито:

— Не те слово, мамашо!

Потім вони довго лежали, курили й мовчали. Данилівна поривалася подивитись, що вони роблять, чи не потрібно їм ще чого, але Васильович сказав:

— Не тривож, хай посплять у дорогу.

Порався по хазяйству, а перед очима все стояли обличчя утікачів — обтягнені землистою шкірою, мовби всі троє вернулися од смерті.

Зникли так же раптово, як і появилися. Не сказавши й слова на прощання.

Тож Ганжа чимось був схожий на отих полоненців. Може, тим, як пожадливо їв, аж незручно було дивитися на нього, а може, й очима — запаленими, хворобливо блискучими. Поївши, одклав ложку, заходився лаштувати цигарку Довго возився з нею: тремтіли, як у хворого, руки, навіть просипався на підлогу тютюн.

— Давай уже я...— сказав Васильович.

— Довоювався,— мовив гірко Ганжа, оддаючи Приходькові клопоть паперу.

Скуривши цигарку, Ганжа ніби прийшов до тями. Розпитував Приходька, що чувати, чи вже навідувались гітлерівці Васильович відповідав, що чуток вистачає — не знаєш, яким і вірити. Фашистів ще не було, але скоро, мабуть, навідаються. Бо в Князівці вже побували — поставили й старосту.

— З собою привезли? — поцікавився Ганжа.

— Ні, люди самі назвали. Скликали сходку, спитали, кого хочуть старостою, люди й назвали. Свого, князівського.

Ганжу здається, ця чутка зацікавила. Під кінець сказав:

— Треба подумати й нам, кого можна на старосту. Перебрали всіх, хто лишився, на кого можна було б

покластися. І виходило так, що чоловіки мовби й були, а знайти підходящого нетак уже й легко. Той каліка, той мішком із-за рогу прибитий: стане старостою — з дурного розуму старатиметься, аж у людей шкура тріщатиме. Перебирали отак, перебирали, та й скінчилося тим, що поклав Ганжа руку на Приходькове коліно, поклав і сказав:

— Бачиш, як воно випадає: хоч круть, хоч верть, а тобі треба ставати.

Почувши оті слова, Приходько аж руками замахав: та не піде нізащо! і

— Тобі, Миколо, тобі,— лагідно продовжував Ганжа.

— А до стінки ти зі мною ставатимеш? — опиравсь Приходько.— Як наші повернуться?

— Наші повернуться — в обиду тебе не дамо.

— А як не вернуться?

— Вернуться. Мусять вернутись! — відповів Ганжа з притиском, і обличчя його стало затяте.— Не вірю я в те, що ворог наш народ переможе! Мені в це повірити — все одно що померти.

Приходько здогадувався: побував тієї ночі Ганжа не тільки в нього. Бо коли за три дні в село приїхав сам пан комендант, зібрав на сходку людей та спитав, кого хочуть старостою,— кілька чоловік, мовби змовившись, назвали Приходька.

Староста. Він і досі не може звикнути до цього паскудного слова.

Пригадував, як повернувся зі сходки, як сплеснула в долоні Данилівна, коли він, ступивши до хати сказав: "Ну, стара, вітай пана старосту!" Сам же не міг зігнати з обличчя жалісну кривеньку посмішечку: вона наче прилипла до нього, і захочеш — не оддереш. Плакала дружина: "Та що вони, Бога у серці не мали!" — "Комусь же та треба бути",— відповів натомлено Васильович та й сів, як був, у картузі до столу — пригнічений, жалкуючи, що послухався Ганжу. "Йому що? На коня — та й подався, а мені людям в очі дивитися".

Кілька днів не виходив на вулицю. Заходився майструвати нові двері до комори, хоч ті були ще нічого, повисіли б, поки скінчиться війна. Стругав під сараєм дошки з ранку до вечора,— сердито, уперто, аж рубанок свистів. І все йому здавалося, що хтось не зводить з нього пильного ока. Стереже кожен жест, кожен порух, підглядає, ехидно й недобре: все помітити, запам'ятати, приберегти до слушного часу!

Може, тому так непривітно зустрів рідного брата — Івана, коли той поткнувся до нього у двір. Буркнув щось нерозбірливо на добридень, ще лютіше наліг на рубанок. А йшов би ти, брате, подалі од мене! — говорив увесь його вигляд. Тільки ж брата йому чорти накачали: в очі плюнь, скаже — Божа росичка! Скалить дурні зуби, допитується:

— А що це ти, брате, майструєш?

— Хрест! — відповідав сердито Васильович.

— Хрест? — вилупив очі Йван.— То кого ж ти ховати зібрався?

— От зіб'ю...— мовби не чує брата Васильович, тільки шварк рубанком по дошці.— Зіб'ю, ляжу на нього — й розпинайте живцем!

— А цвяхи будуть?

— То вже самі пошукайте! — огризнувся Васильович.

— Та вже Доведеться. Для чого іншого, мо', й не знайшлося, а для такого доброго діла кожен цвяха не пожаліє. Тільки тебе, брате, простим цвяхом не приб'єш.

— Яким же?

— Вухналем треба.

Не витримав — посміхнувся Васильович. І, вже сердитий на себе за отой усміх, спитав:

— Ти язика помантачити чи по ділу?

— По ділу, брате, по ділу: люди цікавляться, як воно буде?

— А я що — бог німецький? Чи комендант?

— Бог не бог, а все ж староста...

Не витримав Васильович — хряснув об землю рубанком:

— А йдіть ви всі к лихій матері — я вас і бачити не хочу! — Крутнувся — подався до хати.

Чекав нетерпляче Ганжу. Чим важче ставало, тим жаданішою для нього була та зустріч. Хай нічого особливого й не скаже: хотілося погомоніти, звірити всі свої сумніви. Прокидався щоночі, прислухався, чи не зашелестить під вікном, чи не постукає.

Та Ганжі не було й не було. Став побоюватись Васильович, що той міг і загинути. Прокотилася ж чутка про якихось партизанів, залишених нашими, котрих усіх до одного мало що не в перший же день схопили фашисти. Кого вбили, кого живцем узяли й погнали на Полтаву. Тож невже серед них міг бути і Ганжа?

Поглядає понуро Васильович на спорожнілі поля: мертво, безлюдно, жовтіють лише стерні та копи, мов окурені. Минулі роки в цей час уже й доорювали — чорніла довкола рілля, а нині хоч покотись — ніде ні душі. Слухав уїдливі репліки Івасюти — одмовчувався.

Нарада старост і начальників поліції відбулася в комендатурі, в колишньому приміщенні виконкому райради. Німецькі вартові, набундючені, строгі, на улесливі посмішки старост навіть не зблигнуть. Тільки одганяли од комендатури підводи: "Век! Век!"

Якась нерозумна конячина, коли її зупинили навпроти високого ґанку, занесла

була набік хвоста,— іфашист миттю підбіг, ударив щосили прикладом, ще й замахнувся на завмерлого старосту, який був уже й ноги із воза звів! — злазити. Німець так люто гаркнув, що староста й ноги задер, повалившись на воза. Іншим часом хтось засміявся б, тепер же, швиденько поставивши підводи, похапцем знімали шапки й картузи і навшпиньки проходили повз вартових.

А були такі, що проходили гордо та незалежно, як Іван он пройшов. Кобуру поправив, картуз — аж на лоб, і — кроком твердим, на вартових навіть не глянувши. Такого й німець — тричі подумає, перш ніж вдарити.

В піджаках і свитках, у кожушках і наквацьованих дьогтем чоботях заходили начальники поліції й старости до колишньої сесійної зали, займали місця. Кожен намагався сісти далі од сцени, заховатися за чужі спини, тож у першу чергу займали задні ряди, а тим, що припізнювались, лишали передні. В залі було душно, від двох кахлевих грубок аж пашіло. Важкий дух дьогтю, самосаду вис над головами. Присутні все частіше витирали змокрілі лоби, поглядали на порожню сцену.

Там, на килимі, стояв застелений червоним оксамитом стіл, а за столом, на білій стіні — великий портрет Гітлера. В коричневій уніформі, з начесаним на лоба чубом, з куценькими вусиками під сердито обвислим носом, Гітлер пильно вдивлявся у залу, і кожному аж не по собі ставало од того підозрілого погляду.

Коли викликані на нараду врешті посідали, до зали один за одним, як добре натреновані гуси, зайшли гітлерівці. Не дивилися ні вправо, ні вліво, а прямо перед собою, наче, крім них, нікого тут і не було. І, пройшовши отак до передніх рядів, разом, як по команді, сіли й застигли. Причаїлася й публіка, що сиділа позаду. А дух отой став мовби ще густішим. Залягла така тиша, що чутно було, як дихав сусід.

І тоді колихнулася на сцені завіса, і все тим же гусячим ланцюжком вийшло ще кілька німців.

Попереду — опасистий німець, з помітним під новеньким мундиром черевцем. Підійшов до столу, повернувся до зали, підняв догори праву руку, і тоді фашисти, які сиділи попереду, теж посхоплювались і, задираючи руки до нього, закричали: "Зіг хайль!" А слідом за німцями підхопилися й начальники поліції, старости, не знаючи, що їм робити: кричати й собі чи мовчати. Комендант (а це був комендант, багато його впізнали одразу) поблажливо махнув рукою, і перекладач, який стояв коло нього, витлумачив той жест: — Прошу, панове, сідати!

По залі прокотився стукіт стільців. Васильович, який не встиг захопити місця у задніх рядах, роздивлявся німців, що посідали за столом. Дивився й Івасюта, тільки не на всіх німаків, а на одного, котрий був на когось дуже схожий. Іванові здавалось, ніби він колись зустрічався з ним.

Тим часом розпочалася нарада.

Дивна й незвична була ця нарада. Скоріше — не нарада, а інструктаж, своєрідне натаскування "активу" — що кожен має робити і що робити не повинен.

Першим промовляв комендант. Начальникам поліції та старостам, які ще не звикли до чужої мови, весь час здавалося, що комендант не говорить, а лається.

Комендант говорив, а перекладач переказував, що начальникам поліції й старостам насамперед треба взяти на облік усіх комуністів, комсомольців і командирів Червоної Армії. Всі вони без винятку мають явитися до району, а хто не явиться, того чекатиме якнайсуворіше покарання. Суворо каратимуться й ті, хто спробує комуністів переховувати або не повідомить про них завчасно органам німецької влади.

Потім комендант додав — віднині на всьому терені Королівського району вводиться комендантська година.

Після коменданта заговорив ляндсвірт — перекладач од себе додав, хто такий ляндсвірт: ніби начальник райземвідділу. Пани старости протягом двох тижнів повинні переписати худобу, птицю, попередивши суворо населення, що без дозволу німецької влади не можна нічого ні різати, ні продавати. Окрім цього, в найближчий час усі без винятку двори повинні бути оподатковані. Тут ляндсвірт узяв якийсь папірець і став вичитувати з нього розмір податків — скільки м'яса, молока і яєць стягатиметься з кожного двору. А Васильович похмуро подумав, що ці німці навіть не рівня отим, з часів громадянської: ті брали, а ці до кісток обдеруть! 900 літрів молока! Це як на благоденстві корівку — все однеси, ще й у сусіда позич! А 120 крашанок од кожної курки! Вони що, самі їх топтатимуть? І гусей, бач, і качок не забули. Оце тобі й новий порядок — будь він неладен!

Ляндсвірт ' же тим часом перейшов ДО ІНШОГО: німці розпускати колгоспи та наділяти землею селян не будуть. Колгоспи ж тепер іменуватимуть земельними громадами. Це мало втішало "актив". Дехто ж уже й,на земельку оком накинув — на отой он клин, що якраз од дороги, де вже як родить, то родить, а виходило, що всі оті сподівання — собаці під хвіст!

Васильовичу ж байдуже, найменше він думав про землю, тому продовжував уважно слухати ляндсвірта, який саме оголошував наказ рейхсміністра Розенберга. Згідно з тим наказом, усі жителі віком од 14 років аж до 60-ти підлягатимуть примусовій трудовій повинності. Ті ж, хто ухилятиметься од щоденної праці в громадах, будуть засуджуватися до каторжних робіт, а в особливо важких випадках — до смертної кари.

Після ляндсвірта перекладач запитав, кому що неясно. "Актив" довго відмовчувався, стривожено перешіптуючись. Врешті над задніми рядами піднялася несміливо рука. Перекладач кивнув. Поволеньки звівся чолов'яга й спитав, чи будуть які пільги для поліції.

— Поліція одержуватиме пайок і зарплату,— відповів комендант.

Оголошено перерву, після якої мала бути лекція.

У довжелезному коридорі од ядучого диму стало сизо. Більшість курила мовчки,— час такий, що й рідному батькові скажи та й оглянься! Ляпнеш що-небудь, а він візьме та й донесе, та ще й од себе додасть — виправдовуйся тоді перед німцями! Васильович поглядав на похмурі, а то й зовсім розгублені обличчя, і якась радість ворушилася в ньому: "А що, вхопили земельки? Заждіть, ще не те буде!" Поглядав крадькома на Івасюту, але в того було таке поважне та незворушне обличчя, що важко й здогадатися, про що зараз думає.

Накурившись, посунули знову до зали.

На сцені вже не було ні столу, ні стільців. Зник і портрет Гітлера. Натомість висіла велика карта Європи та Азії, і майже вся Європа,— і Німеччина, й Франція, і Польща, й Балкани,— була суціль пофарбована такою густою, такою червоною фарбою, що здавалося, мовби на неї хлюпнули свіжою кров'ю. Кривава пляма ота перелилася й через наші кордони, залила майже всю Україну, а на півночі діставала кривавим своїм язиком самої Москви. У Васильовича мимоволі стислося серце. Пильно вдивлявся у карту, намагаючись розібрати інші міста, що їх залило фарбою. Тому й не помітив, як із-за лаштунків на сцену вийшов лектор. Побачив його лишень тоді, коли той став навпроти карти.

— Гаспада!

Васильович аж здригнувся, почувши те слово. Здригнувся і вже пильніше придивився до лектора.

Це був високий підібраний чоловік років під шістдесят, з рідким сивим чубом, з сивою щіточкою вусів над безкровними губами. Був у добре наваксованих чоботях, з високими, до колін, халявами, в галіфе й у френчі не німецького крою. Васильович дивився на лектора, що походжав перед картою, і запитував подумки, з якого закордону появився колишній оцей білячок. Бач — гаспадин!.. Яким був, таким і лишився. Мало ми вас рубали, голубчиків...

Лектор став розповідати про становище на фронтах. Мова його лилася рікою, указка так і літала по карті, сягаючи навіть туди, куди ще не сягнула червона фарба. Чим довше слухав Васильович, тим похмурніше, незатишніше ставало на душі. Коли взяти на віру хоч десяту частину того, що молов білогвардієць, і то ставало моторошно. Тим більше, Васильович бачив, як сунули ворожі війська: аж стогнала земля, і кінця-краю не було тій силі.

"Та що ж воно таке?" — розгублено думав Васильович і обертався мимоволі до сусідів, але й довкола, здавалося йому, сиділи якісь аж чужі мовби люди: німці не німці, але вже й не свої, хоч і одягнуті в нашу одержу.

Лектор же тим часом громив наші війська на всіх напрямках, його указка то ставила хрест на Москві, то сягала гостряком до Уралу, і виходило, що німецькі війська вже мають справу й не з армією, а з деморалізованими частинами, які якщо й опираються, то тільки тому, що бояться своїх комісарів. Ще місяць чи два — й війна закінчиться.

Що буде потім, після перемоги, лектор певно, не знав і сам.

Виходили мовчки.

Надворі натовп розділився навпіл: старости посунули до бургомістрату, а начальники поліції — на додатковий інструктаж у районну поліцію. Інструктаж той тривав досить довго: Васильович давно вже сидів на підводі, а Івасюти все не було. Аж нарешті появився. Ні на кого не дивлячись, скочив на воза, сердито скомандував:

— Паняй!

Сидів набурмосений, і Васильович запитував подумки, який це його ґедзь укусив у отій районній поліції. Чи погарикався з кимось, чи, мо', вже й шию намилили? Та зрештою його це не обходило, в нього своїх клопотів до біса, невтішних думок. Хіба спитати, чи вдалося залагодити справу з мінерами? Ще пранці, по дорозі в район, нагадав Івасюті, щоб замовив слово, де треба, бо оті ж міни на луках — як більма на оці. Л в таборах для полонених повно всякого люду, то не може того бути, щоб серед них не знайшлося й мінерів. Розповідають, що князівський староста вже туди їздив і привіз аж трьох хлопців, — виміняв на самогонку та сало. І тепер хлопці оті пбирають чортові міни, мовби картоплю: так що встигнуть до снігу накосити сіна. Тож треба про це подумати й їм. Говорив так, мовби й не до Івасюти, а до самого себе. Івасюта сказав, що обов'язково виклопоче дозвіл на двох-трьох мінерів. І він таки не забув: підійшов після інструктажу до начальника районної поліції, і той написав записку в районну комендатуру, щоб видали дозвіл на кількох полонених. Дозвіл — ось він, у кишені, в комендатурі тільки попередили, що мінери будуть звільнені під його особисту відповідальність. Та Івасюта був упевнений, що нікуди вони не дінуться — оті полонені: можна для певності й замикати їх на ніч. Інше не давало Івасюті спокою: отой німець, який сидів поруч із комендантом, який був і на інструктажі і якого начальник поліції називав поштиво шефом. Німець той когось дуже Іванові нагадував, тільки не міг пригадати, кого. Іванові раз навіть здалося, що німець теж подивився на нього пильно й уважно, і якийсь усміх промайнув па його холодному обличчі.

Коли стали розходитись, німець щось сказав начальникові поліції. Той догідливо зірвався на ноги, понишпорив-понишпорив по присутніх очима, зупинився на Йванові:

— Івасюто, зайди до мого кабінету!

Й Іванові, не знати од чого, похололо в грудях.

Кабінет начальника поліції містився на другому поверсі. Це була досить-таки простора кімната з двома великими вікнами, і біля одного вікна, спиною до дверей, стояв отой німець. Він навіть не поворухнувся на Іванове вітання — стояв наче врізьблений у світлий прямокутник вікна: ноги міцно розставлені, руки за спиною, голову нахилив уперед, Іван бачив тільки м'язисту шию та посічене сивиною волосся.

Минула хвилина, друга. Придушений гнітючою мовчанкою, Йван не знав, що й робити: привітатися ще раз чи помовчати. Здавалося, що він не до тієї кімнати втрапив — бо не було ж начальника поліції, який його покликав, а німець зараз обернеться й прожене його геть. Тиша аж гусла, недобра й гнітюча, Іван геть потіти почав, мовби чимось завинив перед оцією непорушною постаттю, а відчуття невідомої для нього провини щораз більше огортало його.

11 А Дімаров

321

Нараз німець одірвався од вікна, повернувся до Йвана:

— Ну, здоров, Івасюто!

Всього чекав Івасюта, тільки не української мови. Та буденне вітання так не пасувало до чужоземного мундира, що він ледь не оглянувся, чи не сказав це хто

інший. Німець тим часом підійшов до столу, опустився у крісло, кивнув, випнувши важке підборіддя, на стілець перед СТОЛОМ:

— Сідай! — і поморщив лоб, наче щось пригадуючи.— У ногах правди нема.

Поклав на стіл долоні з кучими дужими пальцями, мружив на Івасюту сірі очі під кострубатими острішками брів: недобре якось мружив, мов примірявся, з якого боку краще ударити Йвана, і Івасюта знову подумав розгублено, що вони колись-таки зустрічалися, от тільки де і коли, ніяк не пригадає.

— Не впізнаєш?

Іван пильніше подивився на німця. Так, він таки бачив десь оце обличчя: і сірі очі, і брови-острішки, і горбатий ніс, і невеликі, притиснуті до черепа вуха. Німець же був явно потішений тим, що Івасюта не може його упізнати,— по обличчю його гуляв усміх задоволення. Іван зрозумів — той глузує з нього, насупився, по-вовчому глипнув очима:

— Кажіть, чого кликали?

Німець ще дужче перехилився через стіл, з неприхованим уже глузуванням перепитав:

— Не впізнаєш-таки? Чи боїшся признати? — Відкинувся на спинку стільця, не спускаючи з Івасюти погляду, спитав: — Батько живий?

— Не знаю,— відповів неохоче Іван.— Як розкуркулили, то більше не бачились. Мабуть, десь і померли.

— Не врятував, значить, шкури? — мовив якось аж розчаровано німець.— І Бог не поміг. Жаль, що не доведеться зустрітись."

— А ви його знали?

— Знав!..— хмикнув той. Гостро глянув на Івана, поворушив пальцями.— Не так я, як мій тато. Він же тата і продав... Як Юда Христа.

— І тут наче завіса спала з очей Івасюти: вмент упізнав цю людину. Зодягнутий у чужоземний мундир, перед ним сидів Микола Гайдук — молодший син отого Гайдука, якого ще в двадцять першому році убили десь на кордоні. Казали, що загинув і Микола, дехто навіть божився, що на власні очі бачив і труп. А він, бач, живий. І ще пригадав Іван, як побілів його батько, коли дізнався, що Гайдук утік із в'язниці, з-під розстрілу, і як потім, коли старий об'явився вже з бандою, з ночі у ніч зникав із хати, переховуючись то в stodolі, то на городі, а він, Іван, клав біля себе сокиру. Як зрадив батько, коли дізнався, що банду розгромлено, а Гайдука вбито. Як молився, довго й проникливо, перед образами. У неділю ж поїхав разом із сином до храму та й обставив свічками мало не всіх святих. І хоч батько нічого не казав, уже тоді догадувався Іван, що тут щось нечисто: чого б його так боятися, а потім так радіти Гайдуковій загибелі? "Так ось воно що!" — подумав, холонучи, Йван, бо йому вже здавалося, що цей понімецчений Микола Гайдук не випустить його живцем з кабінету— Продали, знаця, батько старого Гайдука". І разом зі страхом за власну шкуру заворушилася образа на, може, вже мертвого батька: "Отак — себе рятували, а про рідного сина й не подумали!"— нібито батько вже тоді міг передбачити й ще одну війну, й оцю несподівану зустріч.

— Як Юда Христа,— повторив по паузі Гайдук, незблимно дивлячись на Йвана.

Іван тим часом вагався: казати чи ні, що він упізнав нарешті, хто сидить перед ним. Вирішив, що втрачати НІЧОГО:

— Значить, вернулися...

— Не радий, чи що?

— Чого ж...— з натугою мовив Іван.— Ті, що не раді,— за тими й слід прохолов.

— Спасибі й на цьому! — усміхнувся недовірливо Гайдук. Помовчав, ворущачи пальцями, потім спитав: — Як там наш двір?

— Двір? Що ж...— зам'явся Івасюта: не встиг іще побувати на тому кутку, де колись жили Гайдуки.— Двір цілий, здається...— І, пригадавши давню пожежу, у двадцять восьмому чи двадцять дев'ятому, поспішно додав: — От тільки хата згоріла...

— Знаю! — відповів Гайдук.— Сам і палив. Щоб якась краснопуга наволоч не влізла до хати.— Помовчав, граючи жовнами, потім уже іншим, глухим, аж надтріснутим голосом запитав: — Матір де поховали?

Івасюта не був на тому похороні, тому й не знав, де похована Гайдукова мати, однак признатися в цьому не наважився.

— Та-а... на кладовищі. Де ж іще!

— Приїду — покажеш...

Гайдук довго сидів насупившись, і німецький, бездоганно зшитий мундир, поцяцькований якимись значками та бляшками, вже не сидів на ньому як улитий, а обвиснув, зібрався у складки, і руки, досі твердо й рішуче покладені на стіл, теж якось обм'якли, як обм'якло й Гайдукове обличчя. Він довго сидів у важкій, похмурій задумі, а коли врешті звів очі на Йвана, то вони в нього були вже не світлі й холодно примружені, а круглі, червоні й печальні.

— Скільки років минуло,— заговорив глухо Гайдук, і той глухий голос аж здавив за горло Івана.— Скільки минуло, а отут і досі пече! — показав рукою на серце.— За віщо? Що ми їм зробили такого?

— Нас теж розкуркулювали,— поспішив відмежуватися од своїх земляків Івасюта.

— Що ми — чуже крали? — продовжував, наче й не чув Івасюту, Гайдук.— Чи скарали кого. То за що ж мого тата вбили? То хіба таких людей милувати?!

— Хто ж каже, щоб милувати! — не витримав знову Іван: йому здавалося, що Гайдук і його, Івасюту, підозрює у співчутті людям.— Я б сам їх з радістю на шибеницю!..

Гайдук недовірливо зиркнув на Йвана (чи то так тільки тому здалося) і вже іншим, офіційним, холодним тоном спитав:

— Комуністів, комсомольців списки склали?

— Списки-то є...— зам'явся Іван.— Тільки толку од них...

— Повтікали?

— Як крізь землю всі попровалювались!

— Далеко не забіжать. Хто тільки появиться — одразу ж до мене! Сам буду допитувати. Сам! Особливо того — Ганжу. Спіймаєш живого — спишу всі ваші гріхи.

Іван поштиво слухав. Не наважувався сказати Гайдукові — до чого ж тут він? Не він же видав старого! Відчував себе повністю в руках оцієї людини: кивне лише пальцем — і його, Івасюту, не стануть і слухати!

— Ну, йди вже,— сказав нарешті Гайдук. І коли зраділий Іван, попрощавшись, швиденько пішов до дверей, запитав ще раз у спину: — Так помер, кажеш, старий лис? А може, живий?

Запитання оце лунало в голові Івана, поки й їхали до Тарасівки. Він сам напевно не знав, живий батько чи мертвий,— як розлучилися в двадцять дев'ятому, як подався на Донбас,— не посилав жодної звістки старому. Остерігався, що, в разі чого, доберуться й до нього.

Перед самою війною, риючись у старих паперах, натюгувся на пожовклий папірець з адресою батька: записав перед тим, як рушав на Донбас. Ольки не було вдома, ховатися ні від кого, і він довго вдивлявся у вицвілі літери і боровся зі спокусою написати — довідатись, як там вони. Відчув себе раптом таким самотнім, таким уцент обкраденим, що коли зайшла раптом теща та солоденьким голоском запитала, де її доня,— з такою ненавистю глянув на неї, що таї аж одсахнулася од нього. Потім, коли теща, ображена, вийшла, поспіхом дістав сірники і підпалив папірець, бо відчував: не спалить — рано чи пізно напише.

Цупкий папір горів повільно, брався траурною рамкою, і хоч вогонь не діставав ще Іванових пальців, здавалося, горять і вони. Він аж притулив їх до вух, коли кинув недогарок,— пальці були холодні як лід, вогонь потік кудись углиб, до сері;я.

Насуплений сидів Івасюта на возі. Думав про батька, і йому вже хотілося, щоб старого не було й справді на світі. А коли живий, то щоб не надумався вернутися в село. Землю все одно ж не дають, хутір розорений — тільки серце труїти на старість! Краще перечекайте, поки скінчиться війна, поки він, Іван, одержить за вірну службу назад усю дідівщину, та відбудується, та приведе все до ладу,— отоді й приходьте, тату, додому.

Спіймав себе на тому, що вмовляв батька так, мовби той сидів оце поруч на возі, і ще більше насупився. Глянув недобрим оком на комірника, який, мабуть, дрімав, аж картуз з'їхав на очі, суворо нагрімав:

— Ану, поганяй! Так і до ранку не доберемось! Комірник стріпонувся, занокав на коней, засмикав віжками,

демонструючи свою запопадливість, а Івасюта, дивлячись на його вигнуту спину, задерті високо лікті, що ходили сюди-їуди, подумав з ненавистю: "Старається, стерво!" А що б ти робив, аби я тобі в двадцять дев'ятому в руки попався?" Поглянув і на Приходька, який сидів поряд, але в того було таке незворушне обличчя, наче його ніщо не стосувалося. "Цей теж... Тільки й ждатимуть, щоб спіткнувся!" Перед Івасютою враз гойднулося Гайдукове обличчя, різонули світлі, холодно примружені очі.

— Ти! Як рушницю тримаєш! — закричав на комірника, який тримав свою зброю на колінах, дулом у сіно.— Ану, надінь як положено!

Комірник ухопив обома руками рушницю, а випущені віжки впали коням під ноги.

Коні стали.

Сонні Приходькові очі враз ожили, повеселішали, а Йван, матюкаючись, зіскочив з воза:

— Тобі гнидами правити! Кучер обіс!

Віжки заплуталися в ногах у коней, Іван пополаявся, поки їх витягнув, і, зовсім уже розпалений, штовхнув у бік комірника.

— Сідай на моє місце! Та батіг оддай!

Сів, уперся4 ногами в передок, намотав на кулак віжки, замахнувся батогом:

— Ану, ви, колгоспники!

Свиснув батіг, ляснули віжки — схарапуджені коні зірвалися з місця. Батожив коней, аж піна летіла, а в їхніх червоних, викочених очах метався безтям. Може, батожив би тварин до самої Тарасівки або поки й попадали чи понесли б десь на першому спуску, розтрощивши воза ущент, та на дорозі виросла постать людини. Іван побачив її здалеку. Та й трудно було її не побачити: чоловік стояв посеред шляху, махав руками, наче вітряк. І чим ближче під'їжджали, тим відчайдушніше вимахував чоловік.

Іван не зупиняв коней — мчав прямо на чоловіка, наче збирався розтоптати його, і в комірника вже зблідло обличчя, а Приходько аж подався наперед. Та ось Івасюта враз відкинувся назад, натягуючи віжки щосили, і коні, високо задираючи голови, зупинилися.

Важко колихались їхні запалі боки. Іван теж важко дихав, з його очей поволі спливала каламуть. Кинув віжки й батіг, тремтячими руками поправив картуз, пістолетну кобуру й тоді визвірився на чоловіка, що підходив до воза:

— Тобі що — жити набридло?

Той скинув шапку, саянув наголо обстриженою головою, на маленькому гостроносому личку забігали круглі цікаві очиці. Вклонився, веселенько сказав:

— Доброго здоровлячка вам! *

Був він неймовірно брудний: і куфайка, й штани аж лисніли од бруду, а на ногах, з розтоптаних калош, вибивалося подерте ганчір'я.

— Хто такий? — не відповідаючи на привітання, запитав суворо Іван.

— З тюрми я. Заключонний,— охоче пояснив чоловік.— Та он вони мене знають! — І маленьке обличчя його засвітилося радісно.— Васильовичу, доброго здоровлячка вам!

— Приходько відповів без особливої радості: упізнав Мефодія Курочку. Його недавно віз селом Твердохліб, а він кричав, що страждає за правду.

— Документ який маєш? — запитав тим часом Іван.

— Є, аякжечки. Осьо-сьо! — метушливо поліз за пазуху Курочка. Вийняв такого ж брудного вузлика, розв'язав, дістав несподівано чистий папір.— Визволителі-німці й дали, легенько їм тикнеться!

Іван мовчки узяв довідку. Папір був добрячий, цупкий, білий, аж синюватий. Одрразу видно німецький! Іван поштиво його розгорнув: і штамп, і печатка — все як положено. Таки й справді з тюрми — німці брехати не будуть!

— Сідай, підвеземо! — подобрішав Іван.

— От спасибі вам, звиняйте, не знаю, як вас і звати! — зовсім уже засяяв Курочка, видираючись притьмом на воза.— Я й місця багатенько не займу. Отут я, скраєчку! — І справді, гніздився на краю, поки Приходько не сказав з досадою: "Та сідай уже полюдськи, бо ще випадеш!" — аж тоді насмілювався залізти глибше на воза. А разом із ним наче висадили на віз і невидиму посудину, повну лайна.

— Та й несе ж, чоловіче, од тебе! — поморщився бридливо Васильович.

— Несе, аякжечки, несе! — весело погодився Курочка.— Місяць, вважайте, з парашею спав у обнімочку.

— Замість жінки, чи що? — вискалив зуби Іван, а Васильович, намагаючись триматися подалі од Курочки, бридливо спитав:

— Місця тобі іншого не було?

— А не було! Гарні місця блатні похапали, а таких, як я,— до параші. Лежи і не рипайся. Бо як що, то й обс...руть.

— За що ж тебе посадили? — цікавився Йван: він знову нокнув на коней, але вже не гнав їх — пустив ступою.

— За супротив большевикам,— відповів якось завчено Курочка: він умостився нарешті, і гостроносе обличчя його блаженно мружилось. "Мало ж тобі, чоловіче, потрібно! — косився на нього глузливо Васильович.— Курочка — воно і є Курочка!" А той покліпав, покліпав повіками і вже почав був куняти, як Іван його знову спитав:

— За який супротив?

— А я двічі за Совітів сидів! — відповів охоче Курочка: обличчя його знову засіяло, наче оте подвійне ув'язнення було бозна й якою радісною подією в його житті.— Перший раз ще в тридцять шостому, коли трактора їм розорив...

— Трактора?

— Еге ж, трактора, ось хай і вони скажуть, якщо я брешу... Що натерпівся, настраждався од гепевушників — страшно й згадувати!

— Того тебе так швидко, небораку, і випустили! — не витримав знову І Приходька Куроччина балаканина щораз більше його дратувала, він уже жалкував, що Івасюта зупинив коней,— хай би стерво йшло собі пішки!

— Як — швидко?! — заперечив Курочка.— Три місяці просидів! А випустили, бо не доказали нічого. Вони мені — так, а я їм — отак!.. Билися, билися та й витурили в шию...

— А дього разу за віщо?..

— Цього разу мене уже Твердохліб запроторив... Не знали такого?

— Знав,— відповів коротко Йван, і колючі, злі вогники спалахнули на мить у очах. Щось пригадав, усміхнувся: — Колись дрючком його пригостив, жаль, що не на смерть.

Зачувши про дрючок, Курочка так і вп'явся в Івасюту очищами:

— То ви, знаця, наш? А я дивлюся — щось ніби знайоме! — Однак, хто такий Іван, не сказав: поки той сам назоветься.

— Так за що ж тебе все-таки посадили?

— За німецьку агітацію. Я, бачте, казав, що большевики не втримаються. А люди

наші які: почули та Твердохлібові. Той мене і спровадив: "Приймайте німецького агента! Сам би,— каже,— по дорозі пристрелив, та кулі на справжніх фашистів тримаю". Якби не визволителі-німці — лежав би вже в земельці!

— Знаєш, хто на тебе доніс Твердохлібові?

Приходько насторожено, а комірник зацікавлено подивилися водночас на Курочку. Той же поблимав, поблимав очима, відповів обережно:

— Звідки ж мені знати? Село велике, чуло багато — піди, докопайся...

Курочка ще щось говорив — Приходько більше його і не слухав. Починалися тарасівські лани, і він сумно дивився на жовті стерні, на стоги і полукіпки, що стирчали в полі, так мовби людям уже й діла до них не було: погниють під дощами, попріють під снігом чи потраплять у руки чужинцям. А онде й снопи, що їх не встигли знести у копи: лежать, наче трупи, стікають зерном Васильовичу аж долоні защеміли: зіскочити, позносити, скласти,— хліб же, хліб пропадає! І він одвернувся, щоб не бачити тієї нестерпної для його серця картини. Задумався важко: що воно буде? Що їх усіх чекає?

Івасюті теж запали до ока оті снопи, бо мовив презирливо: "Хаз-зяїни!" — і, обернувшись до І Приходька, додав:

— Завтра ж скликайте сходку: щоб за тиждень весь хліб у стоги! Німці побачать, то й голови нам познімають!

— А познімають! — підпрягся Курочка, хоч його й не питали.— Німці, вони той...— Г: покрутив головою, ще й прицмокнув язиком.

— Як ви скажете, так воно й буде...— додав комірник. Васильович неприязно подивився в його бік, Івасюта ж

скомандував:

— Ану сідай, правуй далі! — Починалась Тарасівка, і він не хотів, щоб його побачили з батогом у руках. Поправив кобуру, розправив складки під ремнем, випростався, непідступно й строго: начальник поліції їде, не хто-небудь, хоч їх усіх навряд чи й можна було роздивитися як слід: перші сутінки лягали на землю, огортали село.

Під'їхавши до свого двору, Іван скочив з воза, ще раз нагадав Приходькові:

— Завтра в обід щоб зібрали народ.— А комірникові: — А ти щоб зранку навідався: пройдемося по дворах.— На Курочку глянув: — І ти зранку зайди — буде й для тебе робота,— аж тоді зайшов непоквапно у двір.

Перше, що впало у вічі,— гора свіжонарубаних дров,— трьом добрим дядькам з ранку до вечора махати сокирами. Тут же стирчала в колоді й сокира. Придивився Іван — не сокира, а сокирище! Голови волам рубати такою сокирою! Хотів висмикнути, щоб розгледіти краще, та сокири й не поворухнув. Ухопився обома руками, напружився, смикнув.— "Ведмідь з нею грався, чи що?" — Все ще дивуючись, звідки взялися несподівані оці дроворуби, пішов до хати, простягнув був руку до клямки. І тут наче що в груди штовхнуло Івана: наглянь у вікно! Тихенько спустився з ганку, по-котячому підкрався до вікна, зіп'явся навшпиньки. Вікно світило, безсоромно й оголено, не прикрите навіть фіранкою, і перше, що побачив Іван — свою милу дружиноньку.

Сиділа лицем до вікна. Сперлася оголеними руками на стіл, а повні груди аж рвалися з тісної кофтини, а на обличчі іуляла хтива посмішечка, що її так ненавидів Іван: вона завжди отак посміхалася, коли помічала чоловічі зацікавлені погляди. Це вже в неї стало рефлексом, чи що. Як не казився Іван — не помагало нічого. Тож Ольга сиділа й усміхалася, і очі її були аж затуманені, і дивилася тими очиськами відьомськими не на Йвана — свого чоловіка, а на якогось парубка, який теж сидів за столом, спиною до вікна, трохи збоку, так, що видно пів-обличчя. Ще побачив Іван почату пляшку з горілкою і картоплю в тарілці: не полінилася, бач, зварити й картоплі! — чомусь та картопля найбільше розлютила Івана. "Курва! Сучка безхвоста!" — і затупотів на ґанок, шарпонував на себе двері. Та Ольга не тільки запросила гостя до хати, а й не забула двері зачинити на засув. Іван, уже не володіючи собою, замолотив кулаком у дубові дошки.

— Ти вже й приїхав?

Ольга всміхалася так, наче Іван не гамселив щойно кулаками, а постукав, любовно і ніжно. Встигла навіть накинути хустку на плечі, куталася в неї, наче з морозу. Іван обпик її поглядом, відштовхнувшись, ускочив до хати.

Парубок чи дядько все ще сидів за столом над мискою й чаркою. Побачивши Йвана, який чортом ускочив до хати, одклав надкушену картоплину, неспіхом витер губатого рота. Всі його рухи були якісь уповільнені, так, наче він увесь час трохи дрімав, а від його постаті, від широких, у два обхвати плечей так і віяло ведмежою добродушною силою.

— Хто такий? — гаркнув до нього Іван.

— Я? —г— по-дурному перепитав чоловік.

— Ти! Ти!.. Як сюди втрапив?

Чоловік аж мовби задумався, мовби й сам здивувався,— а й справді, як він тут опинився? Повів волячими очима по хаті, потім подивився на Йвана, точніше — не на Йвана, а поза нього, і там таки щось побачив, бо сонне обличчя його враз

СТРІПОНУЛОСЯ:

— Та он вони попросили!

Іван оглянувся, хоч міг і не оглядатися: знав, що побачить дружину. Ольга стояла, спершись на одвірок, і на обличчі її все так же блукала загадкова посмішка. їй, здається, аж приємно було бачити, як казиться чоловік. Іван одвернувся, і тут погляд його зачепився за двері другої кімнати: там було темно. Обпалений підозрою, скочив туди, глянув на ліжко, воно біліло непом'ятими подушками. На серці трохи полегшало.

Повернувся у першу кімнату, уникаючи сердитим поглядом дружини, що, здавалося, вже відверто насміхалася з нього, знову присікався до чоловіка, який все ще сидів за столом:

— Хто такий? Чого приперся?

— Та Пекельний Корній я,— почав пояснювати чоловік, ворушаючи спроквола губами.— Ружжо он приніс...

— Яке ще ружжо?!

Та ондечки. Сказано ж було, щоб здавати... А вони й кажуть,— показав здоровенною рукою на Ольгу,— щоб я їм дров урубав. То я і врубав. Мені, той,— не жалько...

Іван підійшов до рушниць, що стояла в кутку біля дверей, дістаючи гарматними дулами замало не стелі. Одірвав од підлоги — півпуда, не менше,— з^вів величезні курки.

— Воно ж тіки заряджене,— пролунав сонний голос Корнія.

— Дурень! — уже спокійніше мовив Іван: гнів поволі згасав.— Хто ж носить заряджене? — Опустив обережно курки, аж пальці затерпли, з натугою переломив рушницю: сталь хруснула так, мов не рушницю — собі коліно зламав,— витягнув товсті потріскані гільзи. Ну й ну!..— Звідкіля вона в тебе?

— Та сторожем був,— спроквола Корній.

— Сторожем? — Іван глянув на Ольгу, яка все ще підпирала одвірок, і якась думка промайнула йому в очах, відсвітила миттєво мстивим усміхом. Той усміх не минув, однак, Ольжиної уваги, на обличчі її відбився неспокій, посмішечка не те що зникла зовсім, а якось зблякла, вона аж ворухнула вустами, мов хотіла щось сказати Іванові, але він одвернувся од неї.— Сторожем,— повторив Іван і простягнув рушницю Пекельному— То й бути тобі сторожем! Забирай свою люшню і гайда на тік!

— Так там же нічого немає.

— Немає, то буде! Щоб з цієї ночі на току тебе тільки й бачили! І гляди мені: застукаю вночі в селі — з живого шкуру спушу! Зрозумів?

— Та зрозумів,— відповів неохоче Пекельний. Взяв рушницю, і вона одразу мовби поменшала в його ведмежих ручищах.— То хоть за кожухом мона сходити?

— Сходи,— подобрішав Іван. Провів гостя непрошеного з хати, хотів і з двору провести, але Корній раптом повернув до сараю.

— Ти куди?

Корній мовби й не чув. Підійшов до колоди, висмикнув легко сокиру. "Дав же Бог дурневі силу!" — подумав заздрісно Іван, одступаючи на всяк випадок од Корнія подалі: хто його зна, що збреше в оту голову! Намацав кобуру, сказав якомога строгіше:

— Щоб одна нога була дома, а друга на току! Чуєш?

— Та чую. Не глухий...

"Отак, люба жінонько! — повертаючись до хати, мстиво думав Іван.— Одного, другого провчу, щоб інші й мого духу боялися!"

Ольга сиділа за столом. Посмішка зникла з обличчя, воно було зараз печальне і чисте, як Божої Матері, а за світлим гладеньким чолом, здавалося, не могло бути й місця гріховним думкам. Тим більше випирало з тісної кофтини її грішне тіло,— воно аж ячало за грубими чоловічими ластощами, в ньому було щось темне й нечисте. Іванові знову аж ударило в голову, коли подумав, що вона, отака, сиділа щойно перед чужим чоловіком: повалити б на підлогу і — чоботом! Чоботом! Та вже знав, що буде ще гірше: поб'є, а потім сам же й катуватиметься. Одвів очі, сказав роздратовано:

— Ти хоча б одіж людську зодягнула! Ось візьму й попалю все к бісовій матері! —

хоч знав — не зробить і цього: не підніметься рука нищити добро, яке б воно гидке йому не було. Ольга на чоловікову погрозу тільки здвигнула зневажливо плечем.

Іван понипав, понипав з кутка в куток, глянув раз-удруге на стіл, де в мисці холонула картопля, а в пляшці та чарці стояла горілка: Корній так і не випив другої чарки. До столу не сів, хоч дуже хотілося їсти: вранці як поснідав, то більше нічого й не їв. Просити ж у дружини не хотілося, ще сердився на неї. Скинувши ремінь, Іван демонстративно пішов до другої кімнати. Роззувся, роздягнувся, ліг у постіль, довго й сердито рипів ліжком. І ще довше не міг на голодний шлунок заснути. Прислухавсь мимоволі, що там робить Ольга, але в тій кімнаті мов вимерло, і застигло лежала світла доріжка, що прослалася од дверей.

Ольга довго не йшла. Іван уже задрімав, коли вона врешті з'явилася: лягла на краєчку, до нього спиною. Напівсонний, Іван поклав на плече їй руку — Ольга різко її відкинула, ще далі одсунувшись, і Йван, прочунавшись, ураз пригадав і Корнія, і те, як Ольга сиділа за столом, коли він вирядив Пекельного з хати. Буде тепер кілька днів дутись на нього, не розмовлятиме — і йому світ білий буде немилий. "Ех, життя собаче!" — засопів і посунувся з ліжка: захотілося покурити. Натягнув штани, взув чоботи, накинув поверх сорочки шкірянку, вийшов надвір.

Холодок одразу ж крижаним струмочком побіг за пазуху — щільніше звів поли шкірянки, втягнув у себе дим, і йому враз мов стало тепліше. Ніч нависала над ним, спокійна і тиха, небо переливалося чистими зорями. Іван уперше подумав, що він давно вже не чув оцієї первозданної тиші: там, на Донбасі, весь час гупало, стогнало, лящало залізо, а зірки в небі меркли од приземних вогнів. Тут же ніде не шелесне. Аж не вірилося, що десь гримить війна, полум'яніють заграви. Село лежало мирне і тихе, війна мов пронеслася над ним, не лишивши сліду.

Докуривши цигарку, пішов^о хати.

У ніс із порога ударило картопляним застояним духом. Іван тихцем прокрався до столу, намацав миску, став одну за одною тягати холодні слизькі картоплини. Заморивши черв'яка, поліз через Ольку в ліжко...

Повернувшись додому, Васильович теж довго не лягав спати. Не встиг повечеряти, як тут сусіди: Глекуха Дмитро і Заволока Павло. Глекуха мов іще більше заріс чорною щетиною — тільки очі поблискували з тієї неймовірної зарості, Заволока ж сяяв чисто поголеним круглим обличчям: ані зморщечки на тому лиці, хоч чоловікові вже за п'ятдесят! І що б з ним не скоїлося — усе всміхається.

Посідали на лаві — ближче до дверей, чекаючи, поки господар повечеряє. Мовчки лаштували цигарки, мовчки закурювали. Данилівна, аби це було раніше, нізащо не стерпіла б: вирядила б дорогих гостей надвір, бо страх не любила тютюнового духу, нині ж тільки сиділа й зітхала, на чоловіка насупленого крадькома поглядаючи. Поруч з нею сиділа й Тетяна — принишкла, повна чекання тривожного: прокотилася чутка, що всіх учителів забиратимуть до Німеччини. Тетяна вже встигла й до Зінаїди Кіндратівни збігати, і пожуритися разом з нею, й наплакатись. "Ви ж, як мене заберуть, догляньте за ним!" — просила Данилівну. А оце, відколи приїхав Васильович,

місця собі не знаходила. І вже їй здавалося — Васильович навмисне одмовчується: не хоче її убивати одразу.

Повечерявши, "староста" вийшов з-за столу, підсів до дядьків Закурив, спитав трохи з докором:

— Що, мужики, дожилися до нового порядку?

Ті й дух затаїли. Васильович же затягнувся кілька разів та й пригасив обережно цигарку. Сховав до кисета, важко зітхнув:

— Отак-то воно.

Став розповідати, що чув і що бачив сьогодні в Хоролівці. Знав же, за чим прийшли сусіди до хати! Знав і те, що кожне слово його буде передане далі, тому й говорив обережно, з оглядкою: якщо є ще смалець у голові — самі здогадаєтесь, що і до чого. Слухаючи Васильовича, Глекуха насував брови аж на очі. Заволока ж продовжував усміхатися, наче бозна-які приємні новини розповідав господар.

— Та-ак, заллють, знаця, сала за шкуру,— озвався Глекуха.

— А чого ж вони прийшли — христосуватись?

— Не чули, як із земелькою?

Щодо землі, дядьки, сказано так: на землі робитимемо, як досі робили, а що вродить, те вже німець ділитиме. Що собі забере, що на посів, а що, може, її нам...

— Це що ж: знову колгосп?

— Не колгосп — земельна громада.

— Еге ж: той же кожух, тільки шерстю нівиворіт. Щоб легше скубти було...

Сусіди знову потяглися до кисетів. Не видумав би чорт тютюну — що люди й робили б! Покадили-почадили і знову почали обережну розмову:

— Кажуть, що зерно все наказано звести?

— Яке зерно? — вдав, що не втямив, Васильович.

— Та оте... що роздавали. Я, звісно, не брав, нащо воно мені, а люди ж брали... То кажуть, що списки Івасюта найшов: хто скіки взяв.— І по тому, як насторожено завмерли обоє, догадався Васильович, що й вони не обійшли тієї комори.

— Не знаю,— сказав по паузі.— Тільки навряд. Списки Твердохліб із собою забрав, а ніхто ще не чув, щоб його упіймали. Так що навряд, чи є в Івасюти оті списки...

— А комірник?

— Що ж комірник. Він же всім не одважував. Кого згада, а кого й ні... Тож люди й повинні нести — кому скільки совість підкаже.

Дядьки повеселішали — зрозуміли Васильовича.

— А як там на хронті? Не казали нічого?

— Казали, чого ж...— Васильович одразу ж пригадав білогвардійця і оту указку його, що літала по карті.— Вірити німцям, то їм уже ні з ким і воювати...

— А з ким же вони тоді досі воюють?

— А Бог його зна.

Обоє обережно посміялися. А Васильович пригадав і розповів, що в Королівській школі німці влаштували шпиталь: люди кажуть — щодня свіжих привозять. Тож якщо

возять поранених, то таки хтось у них та стріляє!

— А стріляє,— хитнув головою Заволока.— Поранених возять, вбитих у землю закопують.

— Чув я, що в Хоролівці й кладовище є їхнє,— встряв Глекуха.— Не бачили?

Васильович кладовища не бачив. Може, десь і є, тільки йому — ніколи було по місту бродити.

— Воно, звісно, ніколи,— погодився Глекуха.— Тільки, кажуть, хрестів там, як лісу. І на кожному — шапка залізна. На голові як носив, то й на хрест нап'яли.

— Еге ж, вони, німці, віруючі. Бачили люди, що Гі на пряжках у них написано: Бог з нами.

Ще погмоніли про те та про те. та й стали прощатися. Що пора уже й честь знати, бо хазяїн натовився з дороги, та й Івасюта об'явив комендантську годину: тільки стемніє — носа не вистроми на вулицю. Воно їм обом вулиця та й не потрібна: підуть городами, але береженого Бог береже. Глекуха тільки вже на порозі спитав у Васильовича, як бути з сіном. На луки ж не підступив. Васильович сказав, що днями поїдуть у табір військовополонених — вибирати мінерів.

Зачувши про табір, дядьки зупинилися.

— Не чували: тарасівців там нікого немає? Васильович того не знав. Ось поїде — подивиться.

— Ви ж там розпитайте!

Пообіцяв — у самого ж син на фронті. Он і Данилівна: почула про табір, аж стрепенулася. І не встигли за гістьми зачинитися двері, як вона до чоловіка: коли будуть їхати, чи не можна і їй? Васильович відповів, що точно не знає: все од Івасюти залежить. Й аж тепер мовби побачив Тетяну: сиділа, все не насмілювалася спитати про своє.

— Ну, Олексіївно, можете спати спокійно. Тетяна аж спаленіла — зраділа.

— Спасибі, Васильовичу!

— Не мені: панові бургомістрові дякуйте,— відповів Приходько.— Він же вам і кланявся...

— Мені? — вражено Тетяна.

— Вам. Пам'ятаєте отого чоловіка, що вас, дай Бог пам'яті, ще у тридцятому провідував?

— Олег? — вирвалося мимохить у Тетяни.

— От-от, вони самі! Бургомістром теперечки. Як узнав, що я з Тарасівки, одразу спитав: "Світлична й досі у вас вчителює?" — "•У нас",— кажу— "То кланяйтесь од мене".

Тетяна вже ні про що й не розпитувала: попрощалася, зіічена пішла на свою половину. Було так соромно, мовби вона ще мала якусь до Олега причетність. І те, що він пішов служити німцям, поклало пляму й на неї.

Зайшла до кімнати, притулилася чолом до холодної темної шибки. "Бургомістр". Слово було чуже і важке — од нього так і війнуло холодом, як од цієї застиглої осінньої

шибки. Тетяна ніяк не могла пов'язати його з Олегом.

Сходку, що її хотів скликати другого дня Івасюта, довелося відкласти: вранці до Тарасівки прикотив ляндсвірт району.

Це був опасистий німець, з брезклим обличчям, з мішками попід очима. Розповнілий — безперервно витирав гіпертонічну потилицю великою хусткою.

Ще в тридцяті роки, коли Гітлер прийшов до влади, він, як і значна частина його співвітчизників, скептично висловлювався про нового рейхсканцлера: надто вже несолідною була постать колишнього єфрейтора з оперетковими вусиками. До того ж Гітлер був занадто галасливий, а в добропорядній бюргерській сім'ї майбутнього ляндсвірта насамперед цінували спокій, порядок і тишу. І батько ляндсвірта, міцний іще дідуган, не раз казав, презирливо тикаючи пальцем на штурмовиків, що проходили МИМО:

— Ця публіка недовго протримається при владі.

Однак минали місяць за місяцем, а "публіка" й не думала щезати. Гітлер був проголошений фюрером, месією покривдженого німецького народу, і майбутній ляндсвірт усе більш відчував, як у його нутро заповзав страх. Страх перед тим, що хтось пригадає його необережні слова, сказані три-чотири роки тому, і за ним прийдуть оті мовчазні люди в цивільному, яких боялися навіть найлояльніші обивателі. Ловив себе на тому, що боязко оминав кожного перехожого в капелюсі й плащі, як мимоволі втягував голову в плечі, коли помічав на собі чийсь погляд.

Став ретельно відвідувати всі мітинги, й зборища прибічників нової влади. Отоді й нажив нездорову опасистість: жодні збори, жоден мітинг нових можновладців не обходився без традиційного кухля пива. Бо ж вважалося — чим більше пива ти споживаєш, тим чистіші твої перед фюрером наміри. Ото й майбутній ляндсвірт перехиляв кухоль за кухлем, накачуючись ним по самісіньку зав'язку.

Минав час, і навіть батько ляндсвірта, старий буркотун, змушений був прикусити язика. Вулицями ходила поліція, настав порядок, "орднунг", що його вище за все цінував обиватель. До того ж усіма обожнюваний фюрер виводив Німеччину в шеренгу великих держав. "Наш фюрер! Наш великий фюрер!" — похитували бюргери розчулено головами і піднімали за здоров'я Адольфа ті ж кухлі з добре звареним німецьким пивом. І майбутній ляндсвірт уже не те що сказати — подумати не міг би чогось богохульного на адресу цієї великої людини!

Однак страх, що рано чи пізно, а йому таки пригадають необережно мовлені колись слова, все частіше кублився в ньому. Майже щоночі чекав мовчазних людей у плащах. І врешті не витримав — записався добровольцем в армію. Лише там, натягнувши військовий мундир, зіткнув спокійніше.

З роками потайна недовіра до фюрера щезла зовсім. Гітлеру пес так чудесно вдавалося, він та^ блискавично здійснював свої плани, що обожнювання великої цієї людини стало найголовнішою ознакзю німецької нації, а безоглядне служіння йому — священним громадським обов'язком. "Дойче, дойче юбер аллес!" — неслося над сп'янілою Німеччиною, і наш липдевірт крокував бадьоро проспектами Відня,

бруківками

I Іраги, чистенькими Вуличками Копенгагена і проспектами

II а рижа.

I хоч він не впадав у молитовний екстаз, слухаючи Гітлерів голос, однак мусив був визнати, що не дарма поставлено його па чолі Німеччини. Дещо в офіційній пропаганді йому здавалося смішним і наївним, вульгарним і грубим або й надмірно жорстоким (він не був, наприклад, прихильником гітлерівського винищення цілих народів і рас), але війна є війна, солдат є солдат, і коли йому наказують іти в чужу країну й стріляти, він змушений робити це, бо інакше, на жаль, не можна завоювати собі місця під сонцем. Так уже влаштовано світ: сильніший завжди поборює слабшого, доля ж слабшого — коритися силі.

За станом здоров'я його списали у тиллові частини. Потім, посівши оце тепленьке місце, ляндсвірт запопадливо заходився виконувати свої обов'язки. Бракувало машин і тягла, ці кляті варвари, відступаючи, знищували все що могли, а гауляйтер, який провадив нещодавно нараду, і слухати не хотів про якісь там труднощі. Вимагав лише одного: Німеччині потрібен хліб — якомога більше хліба і м'яса. І вони — ляндсвірти — відповідатимуть за кожен зернину нового врожаю. Тому й дратували його кожен сніп, що валявся в полі, кожна копа, незвезена в скирту. І чим довше їздив ляндсвірт шляхами Хоролівки, тим частіше приходив до думки — слов'янська раса інертна й ледача, і для неї потрібен добрий канчук, аби примусити працювати по-справжньому.

Тарасівка теж не була винятком: позираючи у вікна машини, бачив ляндсвірт ту ж саму картину: німо й безлюдно. І те найбільше дратувало ляндсвірта. Здавалося, місцеві жителі навмисне не виходять у поле.

Приїхавши в село, розмовляв з "начальством" Тарасівки гнівним тоном. Кричав, що не дозволить гноїти хліб, бо ж німецька армія прийшла сюди не для того, аби голодувати.

Тарасівське "начальство" стояло мовчки, не розуміючи жодного слова. Аж коли ляндсвірт, витираючи мокру потилицю, знеможено махнув рукою перекладачці і та розтулила рота, врешті втямили, чого ж гнівається німець.

Подальша розмова проходила у спокійніших тонах. Цьому сприяло, може, те, що ляндсвірт натомився од крику, а може, й те, що відома на всю Хоролівку викладачка німецької мови Інга Карлівна все перекладала інертно й безбарвно. Та й Івасюта, і Приходько, тим більше комірник ні в чому не перечили німцєві. Обіцяли завтра ж вигнати людей у поле. Ось тільки молотити нема чим.

— Машину пришлемо! — відповів сердито німець. Спитав потім, скільки в селі працездатних. Нагадав, що

трудова повинність розповсюджується на всіх, за будь-яку спробу ухилитися од роботи кожного чекає найсуворіша кара. Врешті заспокоївся.

Оголосив, що віднині в Тарасівці діятиме земельна громада. Він зараз же, негайно, мусить призначити голову громади.

Почувши про нову посаду, комірник, який досі ховався за спину Івасюти.

виставився наперед.

— Ви хто? — ткнув у нього пальцем ляндсвірт.

— Я — в поліції.

— Ось ви і будете головою земельної громади,— вирішив ляндсвірт. Склав мокру хустину, звів із стільця опасисте тіло: — А тепер я хочу подивитися, що лишилось од вашого колгоспу.

Обійшовши порожнє колгоспне подвір'я, наказав зібрати всіх коней і звести докупи, а також подбати про реманент. Поворушив губами, мов збираючись ще сказати щось, але так і не знайшовся на слові. І тоді Івасюта, скориставшись нагодою, запросив пана ляндсвірта на сніданок.

За стіл сіли всі: ляндсвірт з Інгою Карлівною, Івасюта з дружиною, Приходько й комірник. Ольга — рум'яна, весела, наряджена, упадала коло ляндсвірта: сіла коло нього близенько, ще й одним рушником заслала його і свої коліна. Ляндсвірт пітнів од такої уваги, а Інга Карлівна огидливо копилила губи. Та Ольці наплювати на те — хотіла будь-що заволодіти увагою німця. Вона перша й налила з графина собі й ляндсвіртові, і коли німець обережно попробував підозрілу на колір рідину, голосно сказала до нього:

— Е, ні, в нас так не годиться! Пити тільки до дна! Ось так! — І перекинула чарку, ще й поставила денцем угору.

— Гут! Гут!..— розсміявся ляндсвірт та хильнув і собі. Хильнув і викотив очі: самогонка ж градусів сімдесят, як не більше.

— Огірочка беріть, помідорчика...— не одставала Ольга.

Змусила згодом випити й другу, пильнувала за тим, щоб у німця була повна тарілка. І чим дужче п'янів ляндсвірт — п'янів і потів, тим строгішою, суворішою ставала Інга Карлівна. І Іє доторкнулася майже до їжі, хрч Іван старанно й пригощав,— од кожного її слова (треба ж перекладати балачку свого шефа) так і віяло холодом. —

Під кінець ляндсвірта розвезло зовсім. Згадав, що в молодості мріяв стати вчителем — любив дуже дітей. Учні й досі лишалися його мрією. Звівся раптом, сказав:

— Я хочу подивитися школу. Так. Зараз...

А коли Іван сказав, що в школі нема навчання, бо війна ж, ляндсвірт перекинувся на інше:

— Тоді я хочу поговорити з вашим учителем.

І як його не вмовляли, що й учителів, вважайте, немає, він з упертістю п'яної людини стояв на своєму.

Нічого не лишалося робити — треба було викликати когось з учителів.

Однак ляндсвірт уперся і тут. Викликати? Навіщо? Він хоче побачити, як живе місцевий учитель. Йому, ляндсвіртові, дуже цікаво.

Отут Іван і згадав свою мачуху:

— Ваша вчителька дома? Приходько відповів, що вдома.

— Тоді пішли.

Іван звівся, встали й гості. Ольга одразу ж пов'язалася барвистою хусткою, походя

заглянула в люстро, взяла ляндсвірта під руку і, мов і не було чоловіка поруч, міцно притулилася до

НЬОГО:

— Я з вами йтиму. Можна?

Так і йшли селом: попереду ляндсвірт з Олькою попідручки, позаду сердитий на жінку Іван з перекладачкою, за ними підтюпцем — комірник, а останній уже — Приходько.

Коли з шумом і тупотом увалились до хати, Тетяна обмерла. Розмовляла саме зі своїми учнями — першокласниками, що прийшли її провідати: двома дівчатками й хлопчиком. Діти, побачивши німця, теж заклакля, а Івась, який майстрував щось за столом, застиг з ножом у руці.

Однак німа ця картина тривала недовго: Ольга, яка все ще не одпускала німця од себе, привіталася голосно: "Приймайте гостей!" — і ляндсвірт нарешті одірвався од неї. Підійшов, похитуючись, до Тетяни, яка сиділа туман-туманом, скинув високого офіцерського кашкета, поклав його на ліву, в лікті зігнуту руку, галантно пристукнув закаблуками:

АНАТОЛІЙ ДІМАРОВ

— ОТТО Занцвіг!

І не встигла зовсім уже скам'яніла Тетяна ворухнути вустами, як він ухопив її руку і, похитнувшись, приклався до неї мокрими губами.

Згодом, коли Тетяна прийшла трохи до тями і змогла відповідати на запитання цього дивовижного німця, зав'язалася розмова.

Тетяна одразу ж упізнала Інгу Карлівну: її знали усі учителі Хоролівського району. Інга Карлівна була набагато старшою од Тетяни — учительювала вже тоді, коли Тетяна лише навчалася, і тоді була така ж суха і строга, як і зараз. Від неї завжди віяло таким врівноваженим холодом, такою зверхністю, що в кожного, хто стикався з нею, одразу ж псувався настрій.

Знали її й усі мешканці Хоролівки, й докволишні селяни, особливо ті, що вчашали на базар: Інга Карлівна частенько-таки відвідувала це місце торгу і виторгу. Йшла, пряма, як палиця, поміж рядами, і всі людські голоси одскакували од неї, мов од холодної брили. Навіть у найтіснішому натовпі їй одразу ж звільнялася пряма, як лінійка, дорога. Вона ж на людей і не дивилася, їх мовби й не існувало для неї, її цікавило лише те, що лежало, стояло, ворушилося, стріпувалось на довжелезних рядах. Не вибирала й не торгувалася: брала одразу ж і клала до чорної сумки, мовчки діставала гроші, скільки, на її думку, це коштувало, і йшла собі далі. І ніхто не смів їй заперечити чи завернути, щоб доплатила. Навіть хоролівські бублейниці, загальноvizнані цариці всіх ярмарків, яких і міліція обходила десятою дорогою, — ковтали на якусь мить гострі свої язика, коли Інга Карлівна виростала над ними.

Тож Тетяна не могла не впізнати німкеню, Інга Карлівна ж мов і не стрічалася зі Світличною: навіть їй не кивнула. Сиділа, пряма й строга, перекладала, що говорив її шеф.

Ляндсвірт насамперед поцікавився, хто оці дівчатка й хлопчик.

— Це мої учні,— відповіла тихо Тетяна.

— О, учні! — розчулився ляндсвірт.— Які милі діти! — Він простяг руку, щоб погладити дівчинку, яка стояла ближче до нього, але та одсахнулася, притулилася до вчительки. Обличчя ляндсвірта стало ображене, розчароване:

— Які дикі діти! — сказав він, звертаючись до Інги Карлівни. Пригадав, як сам навчався у школі, запитав, наслідуючи

мімікою свого давнього вчителя:

— Хто мені скаже: скільки буде, як до двох додати чотири?

Діти налякано мовчали. і

Горнулися до Тетяни, і з них не можна було вирвати

жодного слова. Ляндсвірт, почекавши, знову звернувся до Інги

Карлівни: {

— Невже вони такі нерозвинені?

Інга Карлівна лише всміхнулася, сухо й зневажливо. Тоді ляндсвірт, зупинивши свій погляд на хлопчикові, вдався до ще одного педагогічного заходу:

— Як тебе, хлопчику, звати?

Кілька разів повторив запитання, аж поки хлопець поворушив вустами:

— Петро.

— А де твій тато?

На цьому, власне, й скінчилася педагогічна розмова, бо Петро зиркнув на німця і вже голосніше сказав:

— Мій тато б'є фашистів!

У хаті аж задзвеніло од наляканої тиші. Зіщулена Тетяна чекала, що німець зараз накаже заарештувати її разом із учнями, ляндсвірт же не так сердито, як вражено вигукнув:

— О, більшовик? Комуніст?..

— Який там він більшовик! — урешті здобувся на слово Васильович: він один, здається, не розгубився зовсім.— Мале, дурне — не знає, що й каже...

Як переклала Інга Карлівна слова Приходька, ніхто не знак Щось проджеркотіла, а ляндсвірт вибухнув довгою тирадою. Тетяна зрозуміла лише те, що німець, здається, не збирається її арештовувати, хоча й дуже розгніваний.

Після цього гості одразу ж пішли. Іван, який виходив останнім, просичав од порога:

— Навчили... щенят більшовицьких! — і грюкнув дверима. Вийшовши з двору, ляндсвірт одразу ж повернув до управи.

Був розчарований оцими відвідинами. Мав таке почуття, наче в нього вкрали найсвятіше. "І це вчителька!" — похитував головою. Й аж тепер перед ним стала повністю ота убогість, що в ній жила щойно провідана вчителька. І відсутність фабричних, бодай дешевеньких меблів, і якоюсь картатою рядниною заслане ліжко, і блаґенькі фіранки на вікнах, і сама Тетяна, вдіта зовсім по-сільському (свій єдиний і вже досить-таки старенький костюм та білу блузку берегла лише для школи). "І це вони

називають учителькою!" Пригадав свого, німецького, вчителя, його обставлену хай не так і розкішно, але досить-таки пристойно квартиру, де все, від солідного, в темному горіховому футлярі годинника аж до останньої, до блиску начищеної каструлі на кухні засвідчувало достаток і добропорядність, і подумав зовсім уже презирливо, що вони таки варвари, всі оці слов'яни, коли в них отакі вчителі. Хміль трохи вивітрився з голови — було навіть соромно згадувати, як цілував отій варварці руку.

Сідаючи до машини, з перебільшеною строгістю наказав Івасюті, який найближче стояв:

— Завтра всіх вигнати в поле. Усіх без винятку!

— Та вже постараємось! — відповів бадьоро Іван. І не встигла й курява осісти за машиною, як він розвинув бурхливу діяльність: не гаючи часу, розбили село на ділянки, щоб усіх попередити: хто не вийде в поле — хай начувається.

— А як хто таки не вийде? — спитав Курочка. Він прибіг, цікавий, до управи, щоб подивитись, хто то приїхав машиною, та й потрапив під руку Іванові. Мусив тепер теж іти селом: виганяти людей на роботу. Тим більше, що Івасюта, як тільки німець одікав, сказав: "Призначаю тебе лановим. За кожен сніп головою своєю відповідатимеш!" Курочка вже й не радий, що приперся до управи. І коли вже мали розходитись — кожен на свій куток — запитав Івасюту, а що все-таки буде тому, хто на роботу не вийде.

— Того до району відправимо, — відповів строго Іван. — А там дорога одна: в петлю або до стінки.

До вечора обійшли всю Тарасівку.

Івасюта в кожну хату заходив хазяїном: не вітався — питав просто з порога:

— Скільки працездатних? Записував до блокнота, попереджав:

— Глядіть же, щоб завтра вдосвіта всі були в полі! Кого застану в селі — хай начувається!

Повертався й виходив: не хотів навіть слухати, що хтось не може чи хворий. "У колгоспі робили, аж спини тріщали, а тут огинаєтесь? Одтарабанимо до німців, ті одразу вилікують!"

Приходько теж відповідав, що нічого не попишеш, треба йти, хоч німцями й не погрожував. А коли котрась із жінок починала скаржитись, як у неї рученьки крутять і ніженьки пухнуть, відповідав терпляче:

— А ти, жінко, все-таки вийди завтра у поле. Робитимеш не робитимеш — діло твоє, не попадайся тільки на очі. А вийти треба, щоб не було біди.

— Таж і дитина хвора у мене! — боронилася жінка.

— Біля неї хай старша дочка посидить: я скажу, щоб її не чіпали. А ти раненько збирайся й виходь.

Комірник, той загадував так, що кожному було видно: і не хоче людина, та що має робити, коли примушують. Озирався на вікна, шепотів:

— Хто не вийде — під розс-ріл... — І важко зітхав: — Отак-то воно, людоньки добрі. Дожилися!..

Курочка ж запопадливо бігав од хати до хати: ану на роботу! Щоб усі завтра в полі

були, до одного! "Ти диви! — дивувалися люди про себе.— Спливло і воно!" А Іван І Приходько, так той довго не випускав Курочку з хати: все допитувався, яка тепер буде Курочці плата од німців. "Ну, тепер ти заживеш на ївсю губу, Мефодію! Нам, сірим, і руки подавати не будеш!" Курочка хотів було образитись, та передумав: всі ж бо знали, що за штучка Іван! Лише попередив: "Ти, сусіде, жартуй та й оглянься! Урем'я ж знаєш яке?" — "А я хіба що? — невинно Іван.— Я хіба кого чіпаю? Це мені жити не дають: як тільки ранок проклянуть, так і заворушаться: а де Йван? А подать сюди Йвана! Ану, до роботи, Іване! От і німці: мене ще в очі не бачили, а вже тебе по мене погнали. То що, кажеш, брати з собою? — обірвав скаргу Іван.— Вила чи ложку? Що там на обід варитимуть?" Курочка сказав, що не чув про обід. Попрощався та й швиденько з хати. Бо вже й надворі темніє, а йому он скільки треба оббігати! Двір Приходька Миколи Васильовича був оминув — староста. Та нараз і згадав про вчительку — Світличну. Одчинив двері до її кімнати, просунув голову, повів носом сюди-туди, мовби що винюхував:

— Драстуйте, а виходьте завтра у поле! Усі щоб були! Тетяна відповіла, що вийде. Знала ж про розпорядження

ляндсвіртове — заскакував на хвилинку Васильович.

— Так глядіть же, не припізнюйтесь!

— Та вийду,— нетерпляче Тетяна: не вистачало їй до всього ще не вийти. І досі перед очима стоїть розлючене обличчя Іванове, лунає фраза про щенят більшовицьких.

Спала не спала, прокинулася ще затемно. Довго не могла зрозуміти: глупа ніч чи незабаром світатиме? Лише тоді, коли почула шамотіння в сінях,— догадалася: Данилівна пішла до корови.

Вийшли з хати вчотирьох: Васильович, Данилівна, Тетяна й Івась. Цей нізачо не захотів одстати од матері.

Надворі розвиднялося. Осінній світанок, сіренький, сирий, знехотя зводився з холодної своєї постелі. Протирав каламутні очі, непривітно поглядав на людей, що розбуркали його в таку ранню годину.

Та й справді ж бо рано. Пі світ ні зоря, а вже все село на ногах. Ідуть жінки й чоловіки, ідуть старі й малі, здорові й хворі ідуть, бо німець — він не буде заглядати до рота та посилати до фельдшера. Та й свої бусурманів он не дрімають. Івасюта нечистою силою носить на жеребці по вулицях — перевіряє, чи всі вийшли, чи не лишився хто вдома. Ну, цей зрозуміло чого так старається: покривджений радянською владою, та ще й вовчого заводу. А комірник? Качався ж, як сир у маслі, і хліб був, і до хліба, на зборах майже кожних кричав, що він хоч і не в партії, не оформлений, та отут ось, у серці, зовсім більшовик. А тепер, бач, оформився: "ружжо" на плечі навісив. Кажуть, з учорашнього дня вже й не поліцай, а голова земельної громади.

Ідуть люди, перемовляються стиха, а світанок уже зовсім розходився: то дверима десь грюкне, то скрипне колесом, і з ріденької пільми виступають гостроверхі тополі, потемнілі од вологи покрівлі, стіни з темними вікнами, тини, пямрини колодязів, і врешті — широкі подвір'я, із шпоришем і стежками, по ньому протоптаними, і

обезлюднілі вулиці, бо люд увесь уже ген за селом, на горбі, серед поля, де вже й сонце ранкове гуляє — обсипає золотом. Люд розсипався полем та й заходивсь коло хліба.

Була ця робота завжди урочистою, наче молитва. Од діда-прадіда, з роду в рід ішли на жнива, як па свято. І чим важчими були снопи, тим солодшою — втома: хліб ніколи не буває важким, хліб — не камінь, не гне до землі, а розправляє плечі й додає сили. Навіть у посушливі роки, коли снопи були легкі, навіть тоді теплилася надія, що хоч і не вродило, і колоски аж обсмоктані, а все ж, гляди, збереться якась дещиця — дотягне людина до нового.

Нині ж не лишалося жодної надії: німці, кажуть, підмітають усе до зернини. Хто це почув, од кого — дізнатися неможливо, але всі одразу повірили, повірили тим охочіше, що німці ж прийшли сюди не для того, щоб обніматися з нами. Не було ж іще такого дурного, щоб оце йшов війною на іншу країну, аби зробити тій країні —добро. Відколи світ стоїть, не було.

Тетяна тягала снопи разом із Зінаїдою Кіндратівною. Івась одразу ж попросився до хлопців: з ними йому веселіше.

Десь перед обідом над степом заїули літаки. Чи то німці переганяли їх до фронту ближче, чи заповзялися знищити все живе, що було по той бік фронту, тільки літаків сунуло багато — важко й полічити. Потужні двомоторні машини пливли рій за роєм, і небо стогнало од металевого дзвону, і земля одлунювала тривожно, болісно. Люди завмерли, хто де стояв, задираючи вгору обличчя, а над ними гуло і гуло, сунуло й сунуло. Тетяна, яка побувала в евак/ації й бачила, як з отаких літаків сипались бомби, ледь утрималась, щоб не впасти на землю, в снопи. Думала про Андрійка — здавалося, ті літаки прямують туди, де воює її син. І вже бив дроз — наче не син, а вона сама сиділа зараз в окопі, до якого сунула вся та сила...

Люди стали працювати млявіше, Тетяна теж не так старалася, як на початку: що натомила, що брала злість на Зіна'щу Кіндратівну, яка все не забувала одсувати од себе снопи, а ще й присоромила Наталка: коли проходила мимо з подругою, сказала тій так, щоб і вони почули:

— Не встигли німці прийти, а вже в дугу перед ними гнуться! А ще вчительки! Кому ж тоді вірити?

Подруга відповіла щось тихенько, застережливо, але Наталка вигукнула:

— А що мені боятися — хай доносять! Смерть одна — двох не буває!

У Тетяни аж обличчя набрякло од гарячої крові. Ледь утримала носилки. Ішла — не сміла й подивитись довкруг: пекла думка, що в селі не забули, ким вона доводиться Івасюті.

Після цього стали накладати менше снопів. І частіше перепочивати. Спершу брав страх, що помітять, особливо новий лановий, який крутився поблизу, та згодом роздивилися, що й інші ледве ворущаться, а дехто й зовсім байдики б'є: не стільки робить, скільки спочиває. Молодші огризалися навіть, коли Курочка чи комірник пробували їх підганяти: самі поносять! Івасюті, щоправда, не насмілювались, Івасюти побоювалися: коли під'їжджав на жеребці, давив темним поглядом,— ворущилися

швидше.

Особливо зухвало поводитася Наталка. Курочці проходу не давала — гукала на весь степ:

— Дядьку Мефодію, то правда, що вам мундира за вашу службу дають?

Або:

— А скільки за трудовень нам німці заплатять?

А в обід, коли Курочка проходив мимо дівчат, які зібралися пташиною зграєю в затінку, під стодолю, заспівала:

А В НАШОГО ПРИСТАВА СОРОЧКА ОБДРИСТАНА! ОЙ. УРА. УРА. ДОДОМУ ПОРА!

Дівчатл, звісно, у сміх. Курочка ж зупинився, похитав головою докірливо.

— Та це ж не про вас, дядьку Мефодію! — гукнула дзвінко Наталка.

Уже й Івасюта на— неї оком накинув: підкликав Курочку, спитав, хто така. Як дізнався, що ланкова, ще й орденоска, недобре всміхнувся, і потім коли-не-коли та на дівчину й гляне.

Тетяну аж страх брав за Наталку. В обід відкликала Ганну — матір Наталчину, пораяла:

— Ви б сказали дочці, щоб велася обережніше.

— Та чи я не казала! — вдарилася в сльози Ганна.— На колінах просила: дочко, помовч! Так воно ж таке кляте! Як прийшла з вакувації — очі тільки й світяться. Зайшла до хати — в мене руки й ноги отерпили: "Ой, дочко, що ж нам теперечки з тобою робити?" — "Не журіться,— каже,— мамо, не сушіть собі голову: німці знайдуть, що робити зі мною. У Великій Багачці отаку, як я, вже повісили". Я їй мало не в ноги: "Давай, дочко, я тебе спроваджу до тітки. Пересидиш лиху годину, а там буде видно". І слухати не схотіла! "Досить, мамо, із мене того, що я вже ховалася по бур'янах та байраках. Мов когось обікрала..." Одмилася, одчистилась од тієї пилюки, вбралася у празникове, ще й орден почепила: "А що, мамо, личить?" — "Сховай,— кажу,— сховай його подалі од біди та й не признавайся нікому!" І не подумала! Так до вечора і проносила. Чого я вже натерпілася, набралася страху — і досі серце холоне. Стукне не стукне, а все до вікна. Все до вікна. Добре, розуму стало в подвір'я не виходити — весь день з тим орденем у хаті й просиділа. І для чого він нам, отой орден? — зажурилася Ганна.— Чує моє серце, ой, чує: прийдуть за ним та заберуть разом і Наталку! Хоча б ви, Олексіївно, поговорили з нею! На материні просьби — за вухом не веде, то, може, вас послухає.

Тетяна пообіцяла "поговорити. Сьогодні ж Хоч наперед сумнівалася,— чи вийде що з тієї розмови. Наталка ж, як вогонь: слово не встигнеш сказати, а вона й пирсне!

Працювали до вечора. Добре — дні покоротшали, а то Івасюта не подарував би й хвилини. І так лаяв жінок: "Оце вас у колгоспі тик робити навчили?" Чоловіків, як скиріували: <Товчетесь, товчетесь, а толку оді вас, як од козла молока! Дивіться: стодолу зовсім перехнябило!" Докоряв Приходькові, комірникові, Курочці, що не підганяють як слід людей, не пильнують за ними: "Це як так робитимемо, то й до першого снігу не вправимося! Німці, думаєте, за це нас по голівці поглядять?"

Комірник і Курочка виправдовувались — стараються, мовляв, та народ же який: скільки вб'єш, стільки й уїдеш! Приходько ж одмовчувався. Працював нарівні з усіма, більше махав вилами, ніж командував, так, наче він і не був старостою. Лише іноді скаже: "Ану, дядьки, допоможіть", — коли сам уже ніяк не міг управитись. І дядьки охоче йому помагали: бачили, що староста у них не собака.

За тиждень позносили весь хліб у стодоли. Вони стояли довкола току, як воли, зведені на убій, і було щось жалісне в покірному тому чеканні. Хтось навіть порахував — тринадцять: чортова дюжина. Ну, добра не буде! Кому не буде добра, не говорилося вголос, і так було зрозуміло — німцям, адже для них стягали снопи і вершили стодоли.

Тільки щось не поспішали й німці: пообіцяли машину, та й не прислали. Івасюта двічі дзвонив — нагадував ляндсвіртові, той відповідав: ось-ось пришле — сам чекає з Німеччини, а останнього разу сердито спитав, чи йому, Івасюті, вже робити там нічого, й Іван залявся питати машину. До того ж із бургомістрату, за підписом Завгороднього, прийшла вимога негайно переписати всю живність, яка є в людей. На кожне господарство — окремий листок. Корови, вівці, свині, кури, іуси — все бралось на облік, а в графі про свиней ще треба було й указати, яка їхня вага. Приходько поцікавився — як же їх важити, а комірник сказав зачудовано: "Оце, браття, німці: і горобця на облік візьмуть!" Курочка запитав дурнувато: "А нащо їх важити?" Івасюта ж відповів: "Ти, чоловіче, вік прожив, а розуму так і не набрався! Запишемо три пуди, а через місяць прийдемо, щоб уже чотири було. Зрозумів?" — "Та зрозумів Тіки як же їх, анахтемських, важити?" — "На око прикидай: кілограм туди, кілограм сюди — німці не будуть у претензії".

До перепису залучили й учителів. Їх, правда, небагато й лишилося. А з чоловіків лише Козачок Микола Іванович, який щещодавно прибився до Тарасівки — прийшов із оточення. ^Сидить тепер, тихіший води, нижчий трави.

Тетяна наступного дня теж із формами по хатах пішла. •Припав саме той куток, на якому недавно провадила політбесіди. У Погрібного Ярмоли.

З Погрібного і почала.

Самого Ярмоли не було: мобілізували ще на початку війни. Пам'ятає Тетяна — забігала попрощатися: сидів Ярмола мовчазний та спокійний, наче й не на війну йшов — до сусіда в гості. Буркнув лише на прощання до жінки: "За кабанчиком приглянь", — закинув сидора за плечі та й рушив з двору. Пішов, не оглянувся.

Після того од Ярмоли — ні слуху ні духу. Інші слали додому листи, поки можна було, Ярмола ж не обізвався й словом. Якось прокотилася чутка, що бачили буцім Погрібного серед полонених у таборі. Явдоха прибігала до Васильовича за довідкою, щоб іти в той табір, та так і повернулася ні з чим: Ярмоли серед полонених не було.

Хазяйку застала в хаті. Побачивши Тетяну, Явдоха мовчки тернула по лаві рушником, запрошуючи тим учительку сідати.

Тетяна сіла, поклала на стіл пографлені листки, хімічний олівець. їй було ніяково перед жінкою, адже щещодавно сиділа за оцим столом і запевняла присутніх, що ось-ось ми розіб'ємо німців, а тепер, бач, прийшла од тих самих німців. Явдоха ж мовчки

стояла, чекаючи, що скаже учителька. Всіане передчасними зморшками, огрубіле од сонця і вітру обличчя її було якесь аж застигле. Ладна, здавалося, була й до вечора отак мовчки простояти перед учителькою, поки та сама не скаже, за чим прийшла.

Тетяна нервово перебирала листки, клала їх один поверх одного. Врешті зібралася з духом:

— Оце, Явдохо, німці наказали зробити перепис худоби і птиці. Так ви вже підкажіть, що у вас є, а я сюди запишу. Корова є?

Явдоха мовчки кивнула головою.

— Так і запишемо: одна корова. Німці тепер візьмуть її, Явдохо, на облік. Будете здавати молоко: по дев'ятсот літрів у рік, а збути її, продати чи зарізати, то вже не маєте права.

— То це, виходить, і корова вже не моя? — здобулася врешті на мову Явдоха.

— Виходить, що не ваша. Що сюди буде записане, те вже нам наче і не належатиме, хоч за вами і числитиметься. Скажете зайву курку — де хоче діставатимете тоді крашанки.

— І крашанки здавати?

— Аякже: од кожної курки!

— А як здохне?

— Німців те не цікавить, — пояснювала терпляче Тетяна. — Записано двадцятеро курей — од двадцяти і носитимете. То скільки писати?

Явдоха довго ворушила губами, поглядаючи то на вчительку, то у вікно. Тетяна її не квапила. Терпляче чекала, ще й перепитувала:

— Так семеро, ви добре пам'ятаєте, Явдохо? Глядіть: якщо менше, то позичатимете крашанки в сусідів!

— Та начебто семеро, — уже вагалась Явдоха. — А мо', й п'ятеро...

— То п'ятеро давайте й запишем. Глядіть же — у вас п'ять несучок! Не підведіть і себе, і мене. — Хоч певна була — на Явдоху можна покластися. Її тепер ріж — казатиме, п'ятеро! Скільки ж насправді — Тетяну найменше цікавило. Чим менше — тим краще. Так і Васильович наказував:

— Ви ж, Олексіївно, пишіть та й оглядайтеся! Хто знає, що в тих німців на думці.

В усіх дворах Світлична так само переписувала. Де просто питала в господарів, обережно розтлумачуючи, для чого вся живність береться на облік, а де й заглядала про людське око в корівник, у саж, бо люди ж є різні: одним зроби добро, а вони тебе ж і продадуть. Тож Тетяна знала, де що говорити.

І люди її стрічали по-різному. В одній хаті привітно: учителька ж. Розуміли, Тетяні діватися нікуди — не по добрій волі взялася за перепис. В іншій — стрічали похмуро, насторожено. Буркнуть: "Здрастуйте", — на Тетяніне вітання та одразу в крик на дітей: "А ви чого тут крутитесь, щоб вам добра не було!" Тетяна вже й не знала, кому адресується той гнів — дітям чи їй. Стоїть, як обпльована, а господарка за рогач та до печі, наче Тетяни і в хаті немає. І в поставі розгніваній, у спині напруженій так і читає Тетяна: прихвойдалась уже, помічниця німецька! Діждалася свого, Івасютина родичка!

Виходила з такої хати — на очах сльози кипіли.

Та найбільше дісталось в Кононснків. Не од старої — Ганни, а від дочки — Наталки.

Ганна зраділа Тетяні, як рідній. Згадала одразу про молоко, що в погребі,— вгостити вчительку. Тетяна здогадалася — мати хотіла залишити її наодинці з дочкою. Але перепис пік їй руки, тож вона вирішила спершу покінчити з ним, а тоді вже поговорити з Наталкою.

— Пишіть, пишіть! — гнівно блиснула очима Наталка, коли довідалася, чого вчителька прийшла.— І кота запишіть!

— І що воно, Олексіївно, буде? — встряла в розмову Ганна: хотіла хоч як-небудь згладити різкий тон дочки.

— Як же, вони вам, мамо, так і скажуть!

Тетяна ледь стримувалась, щоб не поставити на місце Наталку. Відчувала: та навмисне наражається на сварку.

— Що всім буде, Ганно, те й нам,— відповіла якомога спокійніше.— Яюсь переживемо — всіх же не постріляють.

— Вам боятися нічого!

Це знову Наталка. Ну й клята ж дівчина! " — Ти б, дочко, помовчала,— не витримала нарешті Ганна.— Послухала б, що старші говорять.

— Чого ж, послухаємо й Наталку,— заперечила Тетяна.— Теперішня молодь часто буває розумнішою, Ганно, од нас.

— Розумнішою-то розумнішою, тіки якби ж стереглася хоч трохи! А то так і скаче у вогонь!

— Ви, Наталко, думаєте, мені легко ходити з оцими паперами? — звернулася до дівчини.— Думаєте, не знаю, що кажуть про мене? А що мені лишалося робити, коли викликали в управу й наказали іти по дворах? Що б ви зробили на моєму місці?

— Я б не пішла! — аж пирхнула та.— Хай би і руки рубали!

— Не всі ж такі, Наталко, як ви,— відповіла тихо Тетяна. Ганна ж, згорьовано глянувши на дочку, поскаржилась

учИТеЛЬЦІ:

— Оце як бачите! Сама в петлю лізе! — І майже з плачем:

— Пожаліла б хоч матір, якщо себе не жалієш! Заберуть німці

— що я без тебе робитиму?

Наталка лише плечима здвигнула досадливо. І Ганна вже шукала співчуття в Тетяни:

— Сини всі на фронті, старий десь подався, одна лише втіха лишилася. Так немає того, щоб пожаліти матір — подумати про свою дурну голову! А тут іще орден. Прийдуть, чує серце моє, прийдуть та й заберуть обох разом. Може, хоч ви, Олексіївно, яюсь заступитесь?

— Як же я заступлюся?

— Поговоріть з Приходьком. Ви ж у нього живете.

— Мамо, не треба!

— Добре, спробую,— відповіла непевно Тетяна.

— Може, й Іванові слово закинете,— вела своє Ганна, хоч дочка вже й закричала:

— Чуєте, мамо!

— З Івасютою в мене нічого не вийде,— назвала свого колишнього пасинка по прізвищу.— Він мене терпіти не може. А з Васильовичем поговорю.

Ганна так дякувала, що Тетяну аж незручно стало. І щоб якось зупинити жінку, знову завела мову про перепис

— То давайте запишемо, Ганно, що у вас є. Тільки глядіть, щоб не вписати чого зайвого. і

— Пишіть, що хочете,— відповіла байдуже Ганна: була рада віддати все, аби тільки врятувати дочку.

Ходила Тетяна майже до вечора. Втоплена, знервована, ледь ноги додому притягнула. Добре, хоч живе не сама. Данилівна й за Івасем приглянула, і їй насипала вечеряти. За вечерею й почула Тетяна, що завтра збирається Васильович у табір військовополонених. І Данилівну бере з собою. Як почула, то й прилипла до чоловіка: "Візьми, старий, та візьми й мене!" — "Збирайся, твоє щастя, що Івасюту на завтра у район викликають, а то місця не було б на підводі, та наготуй сала, пару курей заріж: не з голими ж руками до коменданта являтися! І полоненим, мо', щось підкинути вдасться. Кажуть, вони вже й траву в таборі вискубли".

Тетяні прийшла в голову думка, що в табір міг потрапити й Андрійко. І як не гнала геть од себе ту думку — та наверталася знову і знову. Відчувала — вставатиме і лягатиме віднині з думкою про табір, якщо сама не пересвідчиться, що сина серед тих полонених немає.

— Про що це ви, Олексіївно задумались? — мов іздалеку долинув до неї голос Васильовича.

Тетяна глянула несміливо на господаря: і хотілося попроситися, щоб узяв із собою, а водночас боялася наразитись на відмову, врешті наважилась:

— Чи не можна й мені з вами поїхати? — І поспіхом, попереджаючи можливу відмову: — Я багато місця не займу. А то й за возом ітиму.

— Діло не в місці,— завагався Васильович.

А Данилівна, зрозумівши одразу Тетяну материнським серцем своїм, підтримала:

— Візьми, старий! Вони ж учені, мо', з німцями швидше домовляться. Та й мені буде веселіше на возі.

І Васильович урешті погодився.

Тетяна не знала, чи й спала в ту ніч: думала про сина. Бачила Андрійка таким, як востаннє у шпиталі, коли попрощалася, а в дверях ще раз оглянулась на сина: стояв біля колони, пофарбованої під мармур, у самій білизні, притримуючи здоровою рукою оббинтовану правицю. Худе обличчя його світилося підбадьорливим усміхом, хоч усміх той поволі згасав, як згасає вогник, коли його не підтримувати. Ще ніколи не здавався син таким беззахисним.

Йшла од шпиталю і плакала. Був голий день, сяло сонце, а Тетяна не бачила

землі під ногами. Коли б стрічні завбачливо не розступалися перед нею — натикалася б на них, як сліпа. Люди не питали, чого плаче. Знали: коли жінка в сльозах, значить, іде од шпиталю — багато їх, отаких, ішло того часу вулицями.

Тож Тетяна спала й не спала, думаючи, що ж узяти з собою, щоб умилювати німців, якщо знайде Андрійка в таборі. Згадала про золотий хрестик на срібному ланцюжкові, що лишився од мами,— Тетяна берегла його, як спогад про найдорожчу людину.

Але зараз ішлося про Андрійка, мама сама б охоче розсталася з отією коштовністю. І Тетяна, поспіхом схопившись з постелі, засвітила лампу, одчинила комод.

Дістала ту річ. Срібло важко потекло в долоню, ланцюжок, мов живий, згортався у кільця, а зверху ліг хрестик.

Коли почула обережні кроки в сінях — підхопилася, почала швиденько зодягатися. Глянула па Івася — він солодко спав: лишався на хазяйстві — ще вчора домовилася з ним, що він і хату постереже, і догляне за живністю. Ще й Васильович сказав: "Оце, Івасю, на тебе вся надія". Тетяна дивилася на сина і думала — і цей незабаром стане дорослим, хоч думка ця не потішила, а додала лише тривоги. Підійшла до сина, поправила ковдру, погасила світло.

Данилівна поралася в хаті — у печі догорало, а вона лаштувала вузли, нагадуючи чоловікові:

— Ти ж самогонку, старий, не забудь!

— Та вже на возі,— відповідав Васильович: саме доснідував. Побачив Тетяну: — Сідайте до столу, посьорбайте гаряченького в дороіу.

— Ви сьогодні рано...— сказала Тетяна.

— Встали рано — направили мало,— озвалась Данилівна: возилася з вузлами, ув'язуючи та перев'язуючи. Вузли були не дуже великі, але такі важкі, що Тетяна аж зігнулася, коли несла до воза.

Рушили ще затемна — Васильович хотів якомога раніше добратися до табору, щоб застати коменданта на місці: одразу пустив коней риссю. Мимо, наче кваплячись, попливли темні тини і дерева; хати, комори, сараї, а виїхали за село, на гостинець, ніби ще дужче потемнішало: степ наче стиснувся, безмовний і чорний, а в низько навислому, теж чорному небі не мерехтіло жодної зірки. Було досить холодно, з темряви налітав пронизливий вітер. Тетяна, в блаженському жакетику, чи то від холоду, чи від тривожних думок затремтіла вся.

До табору приїхали вже зовсім завидна.

Колись тут лежало пустирище — крім полину та рідкої пожухлої трави, нічого більше й не росло; незадовго перед війною місцеві тсоавіахімівці пристосували його під льотне поле: порозчищали корчі, позасипали ями, і з раннього ранку до самісінького вечора заповзято тягали на гумовому буксирі планер, виписаний аж із Києва. Планер був старенький та пошарпаний, все трималося в ньому на чесному слові, але майбутні авіатори на те не зважали: лізли затято один по одному до кабіни, і, вчепившись щосили в штурвал, кричали, викочуючи, очі: "Пускай!" Тоді ті, що тримали машину за

хвіст, одпускали і падали, падали й ті, що натягували гумовий трос, планер зривався з місця й або злітав, або завалювався на крило і нісся полем, мов божевільний, і тоді всі розбігалися, хто куди, рятуючись од наглої смерті. А коли злітав, то з літуна обов'язково зривало кепку, і дітлашня кидалася її піднімати.

Пролетівши метрів зо тридцять, а то й п'ятдесят, планер важко бився об землю, аж крила тріщали, проповзав кілька метрів і зупинявся, і тоді з тісної кабіни вилазив майбутній пілот, червоний, щасливий, спітнілий.

З початком війни, коли став наближатися фронт, тут недовго був польовий аеродром наших винищувачів. Тупорилі, мов джмелі, "ішачки" день і ніч злітали й сідали, і злітало завжди більше, аніж сідало, а бувало й таке, що "ішачок", який з останніх сил тягнув до свого аеродрому, загоровся і стрімголов падав на землю, лишаючи по собі траурний шлейф чорного диму. Лунав глухий вибух, до місця падіння мчала єдина санітарна машина, яку льотчики прозвали "катафалком", бо коли вже пілот падав разом із літаком, то його лишалося хіба що поховати, якщо, звісно, знаходилося що ховати,— руку одірвану, ногу, голову, а то згорав дощенту разом із машиною.

Коли фронт наблизився майже впритул, уцілілі "ішачки" перебазувалися в тил, залишивши по собі десяток могил, з наспіх змайстрованими обелісками й зірками, вирізаними з білого дюралю, кілька дірявих бочок з-під пального та в'їдливий, що так і не вивітрився, запах бензину й мастил. Хлоп'яки бігали сюди збирати стріляні гільзи, одного разу знайшли навіть бомбу, посіяну авіатором, і тягнули вже її на багаття, та

12 Л Дімпроп

353

нагодився, на щастя, хтось із дорослих, надавав запотиличників, а бомбу закопав од гріха поглибте у землю. Після того випадку на пустирищі деякий час ніхто не появлявся, гуляв лише вітер, продуваючи наскрізь це беззахисне місце, аж прийшли німці і влаштували тут іабір для військовополонених.

Табір був розташований так, що коли під'їжджали до нього з боку Хоролівки, він зненацька ніби одкривавеч увесь — лежав як на долоні. Аж звівшись на возі, дивилася Тетяна на величезний прямокутник голої площі, обснований колючим дротом, на кулеметні вишки, схожі здалеку на шпаківні. Біля воріт табору стояв маленький будиночок. Будиночок — ошатний, весело одсвічував червоним, свіжопофарбованим дахом, сніжно-білими стінами, блакитними віконницями, великими чистими вікнами. Коло того будиночка вже стояли підводи, заклопотаними комахами вешталися люди. Тетяна спершу подумала — німці, а вже пізніше, під'їхавши ближче, роздивилася — то такі ж, як і вони, посланці різних сіл.

Перевівши погляд на площу, огорожену дротом, Тетяна спершу нічого не помітила і спиталася сама в себе: "А де ж полонені?" — та нараз їй в очі впав якийсь рух на площі. Щось ворушилося, сіре й безлике, мов гігантська площа ота була вщент набита червою, яка переповзала одна через одну, то збиваючись до купи, то розсипаючись на окремі ланки. Що ближче під'їжджала Тетяна, то рух ставав усе

виразніший, і вона з жахом побачила, що ота схожа здалеку на розтривожену черву маса і є полоненими, зібраними на тісній для них площині. "Та що ж це таке?!" — мало не закричала Тетяна і повернулася до своїх. Але й вони були приголомшені баченим.

Біля самого табору зустріли дивігу процесію: добрий десяток людей, впряжених у велику гарбу. На гарбі стояли дві величезні бочки, з них весь час щось вихлюїгувалося, і коли гарба порівнялася з ними, Тетяна зрозуміла, що то вихлюпується. Гімнастерки на людях, упряжених замість коней, теліпалися на виснажених худющих тілах, як на опудалах. Хто ступав босоніж, хто в сяких-таких черевиках, а один обмотав ноги якимсь ганчір'ям. Простоволосі або в брудних пілотках — не вистачало посуду, й багатьом доводилося користуватись пілотками. Устроївши голови в шлеї, мовчки тягнули під гору смердючий вантаж, а над ними, мов над мерцями, густо роїлися мухи.

Нл всіх цих людей було страшно дивитися — більше скидалися на загнаних, забитих до краю тварин. Лише один серед них і мав якусь подобу людини. Цей ішов не в упряжі, а поряд. На ньому була ошатна форма з двома шпалами, в руках він тримав кийок, однолірований до блиску. Побачивши підводу, заметушився, замахав кийком, закричав. Полонені шарпонулися набік, поступаючись дорогою. Один із них спіткнувся. Чоловік миттю підскочив до нього й огрів кийком по зігнутій спині. Тетяна зойкнула, а той ще й ткнув полоненого під ребра носком.

— Уставай, мати твою! — закричав скажено. Полонений звівся. Кров стікала, йому по виду, заливаючи

одяг, очі скаламутніли, як у приголомшеної обухом тварини. З хрипом, із стогоном удихав він повітря, випнуті ребра його аж ходили, ворущачи обшарпану гімнастерку. Товариші його понуро мовчали, поопускавши голови.

— Вперед! — люто пролунала команда.

Смердючий повіз рушив, об'їжджаючи підводу. А чоловікові зі шпалами цього здалося замало: — Пісню, мати вашу!..

Раз-удруге злетів угору кийок. Гуп. гуп — пролунало, мов на току, і над випнутими спинами, над опущеними головами, напруженими шиями захрипіла, захарчала вимучена мелодія:

В БОЙ ЗА РОДИНУ,
В БОЙ ЗА СТАЛИНА,
БОЕВАЯ ЧЕСТЬ НАМ ДОРОГА-А...

— Та що це таке? Господи, що ж це таке? — плачучи, питалась Данилівна, але їй ніхто не відповідав: ні Тетяна, в якої теж були повні очі сліз, ні Васильович, у якого аж посіріло обличчя.

— Бачили? — запитав їх чоловік у шапці й кожусі, мовби вбрався вже на зиму: сидів на підводі, яку зустріли. — Як худобу впрягають.

— Гірше худоби! — озвався крізь зуби Васильович: навінгував саме на морди коням шаньки з вівсом. — Худобу до смерті не б'ють, а ці... Та й співати не примушують.

— Звірі! — погодився охоче чоловік. — Звірота двонога! І хоча б німець, не так би боляче було, а то ж свій! Яка мати тільки й породила такого?!

— Свій завжди гірший чужого, якщо до влади дорветься.

— А шпали бачили? — запитав чоловік

— Та бачили,— відповів Приходько.

— Ото всі, що з кийками,— при кубарях або при шпалах. Жодного нема рядового. Тіки шпали ті липові. Я, чоловіче, тут уже вдруге, так дещо й узнав...

— Ну, ну? — байдужість зникла з обличчя Васильовича, жінки теж прислухаються — бояться пропустити хоч слово.

— То все комендантова вигадка: записався в поліцаї, то рядовий не рядовий, а вішай на петлиці бляшанки. І зірки нашивай на рукава. Ось, мовляв, які у вас комісари!

— І полонені що — вірять?

— Так це ж не стільки для полонених, скільки для отаких, як оце ми з вами!

Приходько аж покрутив головою: ну й ну! У самого ж син лейтенант. Десь воює. Чи воює? А може, отак возить лайно...

Рушив до будиночка шукати коменданта. Не так коменданта, як його денщика. Чоловік так і сказав:

— Денщика його спершу знайдіть. Оттом звати. Від нього тут усе залежить: зумієте підмазати — вигорить ваше діло.

Тож Приходько пішов у комендатуру, а жінки не спускали очей з табору.

— Де ж вони, бідолашні, хоч сплять? — зітхала Данилівна. Кругле обличчя її тремтіло од стримуваного плачу — поривалася розв'язувати вузол та перекинути через дріт хоч хлібину, бо ж голодні, мабуть. Та чоловік попередив, щоб того не робила. Бо вже кидали, та потім собі ж лікті кусали. Як налетять, як наваляться на тую хлібину, то німці по всій купі — з кулемета! Краще й не кидати.

— Сплять? — перепитав чоловік.— У ямах, де ж їм ще спати! Яму вигребе, як собака, шинелькою, якщо є, вкриється,— ото й увесь притулок.

— Так же ж і померти недовго.

— А недовго. Щовечора мерців сотнями вивозять. Чи їм нашого брата жалко? Більше вимре — більше для них простору буде. Ви близько до дротів не підходьте, бо ще вистрілити можуть! — вже до Тетяни, яка не могла більше всидіти на возі: пішла до загорожі.

Біля табору натовпом стояли приїжджі чоловіки й жінки, по той бік дроту тіснилися полонені. Час од часу з цього боку питали:

— З Гадяча є хто-небудь?

— Хлопці, не бачили Миколи Данильченка?

— Ми, мамашо, з Подмосков'я!

— Орловськіє!

А якийсь кричав:

— Я з Харківщини! Василь Перегуда, з Ізюма! — надіючись, мабуть, на те, що хтось запам'ятає його прізвище: передасть про нього в Ізюм чи визволить із табору.

Тетяна теж запитала про Андрійка і почула, що такого тут не стрічали. З polegшенням зітхнула, хоч уже й пік сором: здавалося, всі оті розпитування,—і чи є

серед вас із такого-то села? — весь той мимовільний поділ полонених на своїх, яких треба рятувати, і чужих тільки завдає зайвого болю полоненим. Уявила Андрійка, як він стоїть по той бік загорожі, в іншому таборі, деє на тій же Орловщині. Стоїть і з тугою дивиться на жінок, чоловіків, які приїхали визволяти своїх. Уявила сина Тетяна, і з очей її бризнули сльози. Гойднувся, наче в тумані, тісний гурт полонених, вона згорбилась, повернула до воза й пішла — туди вже підходили Васильович і денщик.

Досі уявляла Тетяна всіх німців здоровими й дужими, і такими вони й були, коли проїжджали мимо неї на машинах. Цей же був маленький, як підліток. Та ще й чорний, ніби жук, на німця аж несхожий. Меткі очиці його відразу забігали по вузлах, що лежали на возі. Безцеремонно все перемацав, деє навіть скуштував, наказав курей, яйця, мед занести он туди, на той хід, а решту — на інший. Васильович зрозумів: частину одібрав для коменданта й для себе, частину — для варти. Отто ж тим часом нагледів і бутель, чорні очі його жадібно зблиснули: "Шнапс? Цамогон?" — потяг бутель до себе. Відкоркував, понюхав, цмокнув задоволено: "Цамогон!" — і вже не довіряючи навіть Васильовичу, обережно взяв бутель на руки. "Виторгував мінерів,— повідомив невесело Васильович.— Іще двох випросив. Як худобою гендлюють".

І тут Тетяна згадала про хрестик. "Пане! Пане!" — загукала денщиківі, який уже йшов до комендатури, ніжно притискаючи бутля.— Пане, постійте!" Денщик зупинився, Тетяна, кваплячись, розв'язала краєчок хустки, дістала хрестик і ланцюжок. Хрест сяйнув золотом, таким же золотим поблиском взялися денщиківі очі: "О, гольд! Дас іст гольд?" Поставив швиденько бутель до ніг, вихопив хрестика з Тетяниних рук, вертів його і так, і сяк, прицмакував і промовляв: "Гольд".

— Пане, в мене там син! — показала Тетяна рукою за дріт— У мене там зон! — пригадала врешті німецьке слово.— Одпустіть його, пане!

— Зон, зон,— закинув головою денщик.— Я, я, зон! — Заховав хрестик до кишені.— Гут, будеш іметь зон.— І, підхопивши бутля, подався до комендатури.

З цієї хвилини Тетяна й на крок не одходила од Приходька: боялася, щоб той сам не пішов за полоненими.

Чекали довго. Денщик іще раз появлявся біля підвід у супроводі селян. Коли ж повертався назад, дядьки перли за ним вузли і вузлища, а він притискав до живота більшу чи меншу посудину.

Врешті деє аж перед обідом над табором завилала сирена. Вила довго і моторошно, пронизливий голос її сколихнув, здавалося, всіх. У таборі одразу ж зчинилася метушня, поміж полоненими забігали оті, що з кийками: "Аппель! Аппель!" — вигукували щосили, опускаючи раз по раз кийки на плечі, на голови. Роїща людей почали швидко стягуватись до воріт, шикуватися у довжелезні колони — обличчям до комендатури.

Сирена раптом умовкла, над площею запала мертва тиша. І лише тоді на порозі веселого будиночка появилася комендант.

Ішов, огрядний і плечистий, лінивим перевальцем, а коло нього джмеликом вився денщик. Трохи позаду виступали ще якісь німці. Усі вони попростували у ворота, мимо застиглих вартових, до полонених, що закам'яніли в шеренгах. Дядьки теж

потягнулися ближче до воріт; пішла за ними й Тетяна.

По той бік тим часом розпочався якийсь ритуал, установлений німцями. Од завмерлих шеренг одділялися один по одному чоловіки з кийками. Салютуючи комендантові, щось доповідали. Комендант стояв незворушно, так же стояли всі німці, що прийшли за комендантом, наче відбували врочисту службу, до якої зводилося усе їхнє буття.

Лишень тоді, як із шеренг полонених перестали вибігати чоловіки з кийками, німці заворушилися. Денщик, про щось запитавши коменданта, побіг назад до воріт і наказав пропустити селян. Побачив Тетяну, покивав і їй пальцем.

Тетяна йшла голою землею, і їй здавалося, що вона теж оголена — перед тисячами людей, які стояли в шеренгах. Іще здавалося — всі вони дивляться тільки на неї, дивляться з таким чеканням, з такою надією, що в неї аж стало заходитись серце.

Зблизька вони були ще страшніші, ніж здалеку. Худющі, зарослі, обшарпані, одяг на всіх мов із чужого плеча. Одні стояли байдужі, на виснажених обличчях не можна було прочитати нічого, крім тупої покори, що появляється в очах забитих, загнаних на смерть тварин. На них, здавалося, вже ніщо не діяло: ні німці, ні хвилююча можливість хоч одному із тисячі вирватися з пекла на волю. Інші ж, не втративши людську подобу, мовби не були такі пригнічені. На них навіть одяг звисав по-іншому: не так безнадійно. А були й такі, що дивилися похмуро, зло, а то з викликом: як ви з нас не знущайтесь, а свого не доб'єтесь. Таким, найбільше мабуть, діставалося, бо обличчя так і світилися синяками. Виходили з шеренги, коли викликали, якось незалежно та гордо.

Денщик щось сказав комендантові, а той чи не вперше проявив цікавість.

— Гер гауптман інтересірт, кто ти ієст? — переклав денщик. Тетяна відповіла.

Комендант пильніше подивився на Тетяну, на її сільський вид, муркнув щось, певно, глузливе, бо німці, які стояли довкола, зареготали. Потім махнув недбало рукою.

— Забираль твій зон,— переклав денщик.

Тетяна стояла розгублена: досі чомусь не подумала, кого ж назове своїм сином. Водила очима по найближчій шерензі.

Врешті наткнулася зором на невисокого хлопця, з виду ще майже дитину. Очі в нього аж палахкотіли, хворобливо і болісно. Ні про що не думаючи, показала на нього рукою.

— Ото мій син!

Голос її аж задзвенів од напруги.

Комендант трохи здивовано оглянув чорноволосого, смаглявого бійця, що виріс явно не під українським сонцем, але не сказав нічого: йому, мабуть, було все байдуже. Недбалий помах руки — і боєць опинився поруч з Тетяною.

Коли їхали додому, Васильович так квапився, мов боявся, що німці роздумають та й одберуть полонених. А ті сиділи на возі, поспускавши ноги, мовчазні, пригнічені. їм, певно, і досі не вірилося, що вирвалися з отого пекла. Данилівна кинулася було їх погодувати, але на возі не було нічого — все оддали німцям.

— Потерпіть, хлопці, трохи: до села доберемося, там і нагодуємо,— сказав

Васильович.

На те один із полонених ВІДПОВІВ:

— Потерпим, папаша. Чого, чого, терпінню фашисти нас день і ніч учили.

А другий роздратовано:

— Дали б краще закурити!

Васильович поспішно дістав кисет, шмат газети, і тремтячі пальці жадібно потягнулися до тютюну.

Не кури́в тільки отой молоденький боєць, що його викупила з полону Тетяна. Сидів поруч із нею, і Тетяні слово по слову доводилося витягати із нього, хто він такий, як його звати, звідки родом.

Дізналася, що вірменин. Ашот Абагян з Ленінакана. Після десятирічки потрапив до армії, не встиг прослужити й місяця — почалася війна, потрапив у полон.

Тетяна дивилася жалісно на худе, вимучене обличчя Ашота, і їй хотілося аж погладити його по голові. Утішити, що тепер усе бч/де добре, і він ще побачиться зі своїми батьками. На підводі ж тим часом зав'язалася розмова. Завів її Васильович, та й сам був не радий. Коли одвели трохи душу димком, Запитав співчутливо:

— Одвоювалися, хлопці?

На того, на заповзятого, мов окропом хлюпнули:

— А ви нюхали, чим воно пахне?

— Я ще в громадянську...— почав Васильович, але другий, мабуть, товариш отого першого, не дав йому закінчити:

— Та що ви зі своєю громадянською! Танки тоді були? Чи літаки?..

Ніби заряджений на суперечку, на сварку — світлі очі його поблискували зло і неприязно. Зміряв Васильовича поглядом:

— Ви кєм немцям служите?

— Я німцям не служу.

— А кому, если не секрет?

— Народові. Людям.

— Хе, людям! — втрутився перший.— Чуєте — людям! Ви, дядьку, не викручуйтесь — німцям служите! От зіскочимо з воза та станем утікати — ви ж нам у спини стрілятимете?

— Стріляти мені, хлопці, ні з чого. Та й даремно ви так! — не втримався од докору— Я ж до вас із добром...

— Знаємо ваше добро!

— Ну, не я ж вас у полон брав! — розсердився врешті Васильович, а Данилівна, якій сварка — ніж гострий у серце, озвалась докірливо:

— І за що ви завелися? Свої ж люди...

— Свої, та не всі,— відповів уже тихіше полонений.— Не бачили хіба отих, що з кийками? Німець ще й головою кивнути не встигне, а він уже по спині кийком! Друга мого, земляка з Черкащини, три дні мордували. Руки-ноги поперебивали та й кинули під дріт здихати^ як собаку. Щоб ніхто й не підступився до нього. Три дні помирав! —

скреготнув зубами.— Я б їх, падлюк, усіх до одного... Поперед німців!..

— Та досить уже про те,— сказав другий, і той надовго замовк.

Васильович теж мовчав. Тільки як доїхали до Тарасівки й стали спускатися з пагорба, ткнув пужалном на село:

— Отут, хлопці, поки що і житимете.— І додав:— Начальник поліції в нас Івасюта, з розкуркулених. Отой служить німцям вірою й правдою.

Село потроху звикало до нового порядку.

З вечора, як тільки смеркало, ніхто й не витикався на вулицю: комендантська година. Зловлять, одразу ж ведуть до управи та й кидають у холодну до самого ранку, до приходу Івасюти. Наберешся страху по самісіньку зав'язку.

Хоч воно й поліцаї різні. Один зовсім не помітить, ще навіть одвернеться, як, бува, застукає ота клята година на вулиці; інший тільки скаже, суворо: "Вам що, тітко, закони не писані! Затримаю — визнаєте, по чім ківш лиха!"; а є такий: як учепиться — хоч проси, хоч на коліна ставай — не одпустить нізащо! Наставить гвинтівку у спину та й пожене в буцегарню.

А один повадився над головою стріляти. Угледить, підкрадеться, як мана, і — шарах! — над самісіньким вухом. А тоді стоїть і регоче. Явдоху Погрібну після таких смішок три дні пропасниця тіпала.

Цього найбільше й боялися.

Поліцію укомплектував Івасюта з військовополонених, колишніх мінерів. Двох, щоправда, найкострубатіших, одправив назад у табір: побоявся і зброю до рук їм давати, а решту лишив у себе. Як очистили луки од мін та не було вже чого робити, поставив питання руба: або в поліцію, або знову в табір. Хлопці довго сперечались та радились. Щоб утікати, не могло бути й мови: Івасюта одразу ж, як тільки скінчили роботу на луках, замкнув усіх до холодної. Наказав комірникові та Курочці стерегти по черзі, а до вітру водити лише по одному. Ще й попередив: на те, що удасться втекти, і не надійтесь. А до табору одправлятиму — викличу охорону од німців.

Так що про втечу годі й думати. Але ж і в поліції служить неохота... А з другого боку: вертатись до табору — все одно, що живцем до могили лягати. Там довго не протягнеш — на баланді з бурякової гички. За час перебування в селі хлопці трохи одішися, і тепер у них мурашки поза спиною бігали, як пригадували оту баланду. Та ями — по-собачому вириті. Осінь уже надворі, холодні дощі, вітер пронизливий, мокрий, до кісток пробирає, то як зараз там, у мокрій ямі? Певна погибель!..

— Краще там здохнути, ніж продавати свою совість!

— А хто каже, щоб продавати? Ніхто ж тебе не примусить стріляти в своїх. Поживемо, роздивимось, а там буде видно... Бо зараз куди побіжиш?.. Ну, гаразд, ну, хай утічеш, отого дядька, що тримає гвинтівку, мов люшню, одним махом обеззброїти можна. Та куди побіжиш у оцьому військовому одягові? В першому ж селі поліція затримає. А тоді пощади не жди... От побудемо, дістанемо одяг, розузнаємо, де наші, отоді вже про втечу й можна буде думати...

Після довгих суперечок погодились.

Крім полонених, завербував Івасюта іще трьох тарасівців, трьох придурків: потягнуло, бач, із гвинтівкою покрасуватися та поносити нарукавну пов'язку, де німецькими готичними літерами написано було, що поліція. Придуркам не було й по сімнадцять, зелені ще зовсім, мати одного, як довідалась, оддухопелила віником, так воно утекло до школи, куди Івасюта перевів полонених: повикидали з найбільшого класу парти, збили нари, зібрали по селу рядна та подушки, ще й піраміду для зброї поставили. Івасюта за зброєю до Хоролівки з'їздив. Привіз десяток наших гвинтівок, ручний кулемет, три ящики набоїв і кілька гранат. Гайдук так розщедрився, бо ходили чутки про якихось партизанів,— чи то з місцевих, чи з оточенців,— які буцімто десь недалеко й товчуться, так щоб Івасюта був готовий зустріти нежданих гостей.

— Стрінемо — хай лиш поткнуться! — пообіцяв Івасюта. Про себе ж у партизанів тих не повірив. Фронт біс його

зна й де, німці от-от зовсім дотовчуть червоних: божевільним треба бути, щоб у партизани іти! Страхується Гайдук, залякує...

Установив, однак, комендантську годину. І патрулювання до ранку. Щоб жодна миша не прослизнула в село. Ще й наказав полоненим навчити придурків користуватися зброєю:

— Щоб стріляли не гірше од вас!

Після довгої перерви в село знову стали навідуватися старці. Колишні старці, щоправда, не появлялися, ті ще в тридцятих роках десь поділися, але одного тарасівці впізнали: зовсім уже ветхого, аж цвіллю покритого. Колись же могутній був дідуган! Знали його не тільки люди, а й усі собаки довкруз: погавкували обережно. Бо носив із собою два костури: один коротший, другий довший і важчий. Першим дратувати, другим бити. Діждеться, поки собака за костура зубами хапати почне, та важчим щосили і влупить. Не одному псові той важчий костур серед ночі марився.

Тепер уже не бив костуром — ледь голос одводив.

Навідувалася в Тарасівку іще 4ліпа жінка: сиділа з раннього ранку посеред площі, біля зачиненої тепер крамниці. Сиділа, німа і байдужа, а як допікав голод, то починала кричати:

— Дайте пої-їсти! Дгйте пої-їсти!.. Вигукувала, поки хтось не виносив. Або почне мучити спрага:

— Дайте попи-ити! Дайте попи-ити!..

Кричить, дивиться перед собою незрячими очима, і людям аж моторошно стає.

Недовго, сердега, й кричала. Набридла Івасюті — й наказав витурити за село. Як дали прикладом у спину — напилася й наїлася.

Крім старців, появилися мішечники — з Хоролівки, а то й із самої Полтави. Тягли на собі сяке-таке барахло: одєжину, взуття, білизну постільну й столову, а то навіть і сіль, сірники, тютюн — вимінювати на хліб, на картоплю, а пощастить — на сало чи масло. Тарасівці міняли потроху: хто совість мав, той одсипав, скільки од свого рота міг одірвати, а котре без совісті, то берегло свою вигоду: намагалось взяти побільше, дати поменше. Всякі були.

Данилівна теж виміняла: дірку од бублика! Прибилася жінка до двору — запилена, втомлена, ледь ноги волочить, гукнула

ОД ВОрІТ:

— Скажіть, будь ласка, вам скатертина не потрібна? Данилівна запросила до хати. Посадила до столу. Налила

молока, хліба одрізала.

— Поїжте з дороги!

Одразу видно — жіночка з міста,— що одяг, а що й те, як пила молоко: делікатно, маленькими ковточками, мов соромилась. І хліб двома пальчиками брала. Випила один кухлик, і другий, од хліба не лишила і крихти, чемно подякувала та й одразу ж до сумки: скатертину показувати. Як дістала, як розгорнула — в Данилівни очі загорілися: зроду-віку такої не бачила! По синьому полю отакенні троянди — горять, як живі. І вся скатертина так і переливається, барвами грає.

— Що ж ви за неї просите?

Жінка тільки рот відкрила, щоб відповісти, аж тут і Васильович.

— Оце, старий, принесли скатертину,— пояснила Данилівна зніяковіло.

— В подарунок, чи що?

— Та який подарунок! На обмін.

У Васильовича по обличчі чи то тінь, чи то усміх. Підійшов ближче до жінки, не так на скатертину, скільки на неї подивився.

— Ви, дамочко, звідки? Та сидіть, сидіть! — і сам присів, щоб не бентежити гостю.

— З Полтави,— відповіла тихо жінка. Тримала на колінах скатертину, один кінчик аж на підлогу звисав. Данилівна хотіла нахилитися, щоб підібрати, та побоялася чоловіка. Вже відчувала — щось зробила не те, чимось йому не вгодила: розмовляє з жінкою — в її бік і не гляне.

— То як живете?

— Яке там життя! Бачите: ходимо, міняємо, хто що має. А попереду ж зима...

— Сім'я велика?

— Двоє дітей і мама.

— Чоловік де? В армії?

— В армії.

— Умгу...— Глянув гостро на Данилівну, що аж принишкла, поцікавився потім і скатертиною: — То скільки ви за неї хочете?

— Я борошна хотіла б...

— Скільки?

— Та хоч кілограмів з вісім. Скатертина ж зовсім нова, жодного разу нею стіл не вкривала: чоловік на іменини якраз перед війною подарував.

— Подарунок, значиться.— І ще раз зиркнув на Данилівну. Та вже й дихнути боїться.— А торбу маєте? Куди борошно сипати.

Виявилося, що не має,— забула взяти.

— А подай-но, жінко, торбину!

Вніс із комірчини борошна: півпуда не півпуда, а кілограмів із п'ять. Скатертину ж сказав забирати з собою.

— Ми на людському горі не наживаємось. Беріть, беріть: після війни, мо' зустрінемося, то півлітру поставите. З чоловіком вашим і вип'ємо. А на жінку мою серця не майте: то вона пожартувала. Вона в мене отака з пелюшок як не пожартує, то й не засне.

Данилівна після цього випадку, що б не пропонували,— руками-ногами одмахувалась. Хіба що до хати запросить та нагодує, як дуже вже людина на вид жалісна. Та ще розпитає, що коїться в місті, що чувати нового.

Про скатертину ж іще раз згадала. Як дізналася, що її Гусачка виміняла: дала чотири кілограми борошна і трохи сала.

— Та щоб же їй і руки одсохли! Вона ж її, як липку, обдерла! Не побоялася ні Бога, ні чорта.

Після того, як розповіла про Гусачку чоловікові, аж на душі полегшало. А то все здавалася, Васильович косо поглядає на неї.

Іще одна подія: в Князівці відкрили сепараторний пункт. До війни був сепаратор і в Тарасівці,— переганяли молоко на вершки.

Твердохліб, коли лаштувалися в евакуацію, сепаратор наказав чи не перший на підводу вантажити. Сепараторщик був уже в армії, то Хоменко Савелій на підводі тій і поїхав. Від'їжджав, гукав до людей:

— Не сумуйте — скоро повернемося! Дамо німцям каші, що й кров'ю уміються!

"Де вже тобі ту кашу давати! — дивилися на каліку люди.— Сидів би вдома, коло жінки та дітей, хто б тебе, убогого, й чіпав".

А виявилося: могли б зачепити! Пригадати, за кого воював у громадянську, на чиєму боці руки посіяв. Івасюта нікому спуску не давав, усім повною мірою одсипав. Твердохлібову Марусю разом із дочкою та сином до району спровадив. Ще й щось таке написав, що гестапівці невдовзі постріляли і Марусю, і сина, й дочку. Дочці ж тільки сьомий сповнився, таке дитинча ласкаве та тихе. За що ж його стріляти? Звірі, й дітей малих не жаліють.

Молоко тепер щоранку несли до крамниці. Тягнулися: хто з відром, хто з глечиком; дев'ятсот же літрів хоч розірвися — оддай.

Все строгіше ставало з роботою. Нічого й думати хоч деньок одкрутитися та пересидіти вдома. У списки занесено всіх, хто тільки тримався на ногах. Щодня гнали в поле. Там роботи вистачало всім.

Івасюта і тут не забув Наталку Кононенкову: життя дівчині не давав. Викликав кілька разів, щоб здала орден — Наталка одмовлялася, що загубила. Силував, щоб знову виводила свою ланку в поле. "Подивимось, як стахановці працюють! Поставте їх окремо й ударну норму на кожну: по п'ять соток на день. А ланковій ще сотку накиньте: повинна ж приклад показувати. Та щоб не здумали сачкувати — сам перевірятиму щовечора!" Комірникові своя шкура дорожча: одміряв — не жалів. Дівчата з роботи приходили чорні. Замертво падали в постіль, а вранці матері ніяк не

могли добудитись.

З нового начальства найбільше старався комірник. Розшукав з десяток плугів, наказав сякі-такі ярма змайструвати, а замість воликів корів по черзі од кожного двору запрягати.

Сміх і гріх з отією оранкою. Корови незвичні, вириваються з ярем та ревуть. Жінки лаються, плачуть. Комірник думав, що нічого з цієї затії й не вийде, та згодом налагодилося. Жінки тільки плакали, що корови геть перестали доїтися, та це ще не горе. Ось перезимуємо, а там настане весна, поженемо на пашу,— будуть дев'ятсот літрів, де вони дінуться! Матимуть німці хліб і до хліба.

Іще одна новина: Івасюта таки добрався до того зерна, що його тихцем розвозили з колгоспної комори перед відступом наших. Що поміг список, складений потай комірником, а в кого й так познаходили: ходили по дворах із щупами. Ну, ті, в кого найшли, потім юшкою вмивалися: Іван кулаків не жалів.

Люди журилися:

— І що воно буде: у хаті й зернини не лишилося!

— Мо', німці видавितимуть, їм же теж не вигідно, як народ увесь перемре. Хто тоді коло землі ходитиме?

— Даватимуть, наставляйте тільки кишені! Чули, по скільки в Князівці дали?

— А по скільки?

— По двадцять сім грамів на трудовень! Хоч їж, хоч дивися, хоч у рамку встав та на стіну повішай.

Дивувалися: чому не по двадцять чи тридцять, а по двадцять сім? Іван Приходько і тут усе знав:

— А ви хіба, люди, не чули? То ж Птлер розпорядився отак. Як зібралися генерали та стали сушити собі голови, чим нашому селянинові пайку одважувати, Птлер і підійшов до вартового: "Ану, дай патрон!" Кулю вийняв та й питає у генералів: ♦Скільки куля ця важить?" — "Дев'ять грамів, ваше сіятельство!" — йому генерали. "Оце ж хай і буде їм гиря. Нею і хліб їм одважуйтс, і до хліба".

— Ну й Іван! Ну й роз'яснив!

Посміялися обережно та й розійшлися од гріха подалі. Васильович, як довідався, попереджував брата:

— Ти, Іване, язик прикуси.

— А хіба що?

— А те: донесе яка падлюка на тебе — прощайся тоді з головою!

— Та чи мені її жалко?.. В мене ж іще одна є: висить на цвяшку в коморі. Цю знімуть — надіну нову.

Однак Васильович на жарт |Не пристав:

— Сім'ю пожалій, якщо себе Не жалко. Дізнається Івасюта — і я не врятую.

— Та воно звісно: своя сорочка ближче до тіла. Глянув Васильович гостро на брата — пішов геть,

ображений. А Йван, прагда, трохи після цієї розмови притих. Та ненадовго.

У полі, на стернях, появилися поодинокі постаті з торбами. Давненько щось їх не бачили. Виходили, щоправда, перед війною на колоски школярі, але то зовсім не те. Збирали ж для колгоспу — із сміхом, галасом — було дітям як забавка, а ці мовби крали.

Спершу стали виходити діти: дитина, як миша,— всюди пролізе. Та до того ж — що й питати з такого!

Не ганяли нікого: колоски ж усе одно погниють. Івасюта тільки попередив: збирати збирайте, та не здумайте зі стогів висмикувати.

Приносили торби додому, лишалося тільки змолоти. А де? Вітряки, млин давно стоять мертві. Та й що в них молоти? Зерно, з колосків вим'яте? Чи оту пайку, грами оті, німецькою кулею одважені? І до лотка не дійде — по камені розлетиться.

Ото в селі й появилися жорна.

Першим змайстрував їх Козачок. Викладав у школі фізику, от і стали в пригоді набуті знання. Поставив жорна у сінях та й став пускати людей.

Мололи звечора, як стемніє. Щоб ніхто не чув і не бачив. Та то тільки так вважалося, що ніхто не чує: в селі ні з чим не сховаєшся! До того ж жорна скреготіли так, що й за селом чутно було. Козачок і змазував, і щось підставляв — скреготять, як скажені!

Мололи, звісно, не задарма: за мірку. Козачок дістав величенького кухля, набирав з верхом.

Тетяна теж ходила із сином. Попогрілися, крутячи ручку. Вищить, рипить, борошенце тоненькою ниточкою — ців, ців — у тарілку. А Козачкова дружина, Наталка Матвіївна, стоїть поруч

І ЖуриТЬСЯ:

— І що воно буде, і як його жити? Школи позакривали, роботи немає. До міста податися б, так і звідти розбігаються.

Тетяна більше одмовчувалась. Жорна крутити — багато не побалакаєш, та й сама Наталка Матвіївна здавалася не зовсім щирою із своїми скаргами. Що їй! Чоловік повернувся живий та здоровий, а з таким ніде не пропадеш — Тетяна його знає.

Ось, бач, і до жорен перший додумався, кажуть, уже й до Івасюти доріжку знайшов. Як робили перепис худоби та птиці, старався, аж із шкіри пнувся. Все сам перераховував, не лінився заглянути і в курник, і в хлів. Цей за будь-якої влади виживе, цьому ніяка війна не страшна. То чого б ото Наталці Матвіївні так зітхати та бідкатись? Не витримала:

— Ви, Наталко Матвіївно, хоч удвох, без дітей. А що вже говорити про таких, як оце я.

Сказала й закаялась: Наталка Матвіївна образилася і мовчки пішла до кімнати. Тетяні вже й незручно: хоч іди та пробачайся.

Замість жінки вийшов сам Козачок. Теж надутий, як сич,— мабуть, дружина встигла поскаржитись.

— Змололи?

На Тетяну й не гляне.

— Змололи. Не знаю, як вам, Миколо Івановичу, й дякувати! Візьміть, будь ласка, мірчук.

Потай надіялась, що Козачок відмовиться. Колеги ж, як-не-як. Тетяну різали б — не взяла б. До того ж і намолочла сліз одних: неповні три миски. Але Микола Іванович був іншої думки: набрав повен кухоль, ще й зверху притовк.

Верталася додому Тетяна, клялася про себе — до Козачків більше й не ступне. Зерно варитиме, а не піде!

Та, на щастя, монополія Козачкова тривала недовго: село ж величеньке, одних жорен було замало, й дехто заходився майструвати домашнього млинка і собі.

Поставив жорна і Курочка. Прибігав спершу до Козачків, крутив головою, прицмокував: а-я-яй, оце штука! Намацав очима і кухоль, що його не встиг захвати Козачою "Мірка? Підходяща, саме по сучасних достатках". Дістав десь два камені, змотався в Хоролівку, знайшов майстра, та вже звідти готові жорна й привіз.

Ці не так скреготіли, і наче легше крутити було. Та ще до того Курочка трохи меншим кухлем мірчук набирав: "Я, дорогі мої, совість маю — відром не гребу!"

Козачок аж сон утратив — конкуренція! День і ніч возився — вдосконалював жорна. А Наталка Матвіївна хвалилася:

— Ви подивіться, як наші мелють! Крупчатка! Хіба в інших так змелють?..

І ще в кількох хатах заскреготіли жорна.

Врешті Івасюта діждався й молотарку. Коли передали, що везуть, не витримав: поїхав зустрічати, ніби молоду. А день видався теплий, ясний, на осінній мовби й не схожий. То супилося хмарами та дощами гієрішило, а це вже з тиждень небо як вмите. Тихо, сонячно — |все довкола аж мліє. Просохла дорога так і дзвенить під колесами.

Зустрів кілометрів за два од; села. Роздивлявся захоплено: що то значить — німецька! Виблискує фарбою, горить нікелем — мов і не була в роботі!

Наказав везти не одразу на тік, а через усе село: хай побачать, з ким справу мають! Хай задумаються, як далі жити, на що сподіватися! А то доходить до Йвана, що й досі дехто наставляє вуха на схід: чи не гримить! Не вертаються?

Козирем їхав попереду молотарки. Мов і не дивився нікуди, а все помічав: і як виглядали з вікон, з-за хат. На току товкся аж до вечора — поки молотарку виставили, пас навісили, спробували, як молотитиме. Вже й робити було нічого, а Івасюта все походжав по току, поглядаючи на новеньку машину. Врешті зібрався. Наказав Пекельному, що заступав сторожувати на ніч,— ока не спускати з молотарки.

Завернув по дорозі до свого поля — тих ста десятин. Став посередині, а поле лисніло чорноземом, дихало могутньою родючою силою. Ступив у ріллю, відчуваючи, як вона податливо грузне під ногами. Коли б міг, уліз у неї по коліна, по груди, аби відчути її всю — усім своїм тілом. Пішов навпростець до того он пагорба, що сплеснувся чорною, навіки застиглою хвилею.

Усе поле прослалося перед його зором. Он, праворуч, на ще вищому пагорбі, поросло бур'янами занедбане кладовище: там лежать його мати, дід, прадід — весь рід.

А внизу, попереду, видно зруйновану садибу,— не лишилось нічого, крім високих тополь та здичавілого саду. От хай тільки скінчиться війна — все поставить на ноги, все відбудує! Буде і двір, і комори, і клуня, і хата, і молотарка, і трактор. Та все добротне. Дайте лише час!

Повернувся додому наче зі свята. Заскочив ще по дорозі в управу, подзвонив у Хоролівку ляндсвіртові: молотарка на місці, завтра й почнуться роботи. Повеселілий, збіг з ганку Аж черговий поліцай вражено витріщив очі: що це сталося із начальником?

Вечеряв — хвалився:

— Дивився своє поле. Засіємо колгоспом, а дасть Бог — забиратимем самі.

Чекав: дружина зацікавиться, почне розпитувати, й тоді він поділиться з нею планами. Та Ольга лишилася байдужою, і він, трохи ображений, пішов спати.

...Повернувшись у яр, Ганжа розбудив Федора Світличного, який, чекаючи його у схованці, вже задрімав. Час був пізній.

— Чуєш, Федоре! Є новина. Німці прислали в Тарасівку потужну молотарку. Збираються перемолотити на току скирти, щоб зерно забрати.

— Звідки дізнався?

— Бачився з одним селянином увечорі. Ту нову машину треба спалити. І негайно.

До току скрадалися вибалком: не могло того бути, щоб там не було охорони! Залишили коней, наближались напригінці. Метрів за сорок залягли, довго вдивлялися у високі скирти, але нічого підозрілого так і не помітили. Федір хотів уже звестися, як Ганжа торкнув його за плече:

— Чуєш?

Тепер почув і Світличний: од скирти, яка стояла до них найближче, доносилося лихеньке хропіння.

— Сплять, гади! — прошепотів Федір.

— Один,— поправив Ганжа.— Один спить. Полежали ще трохи — хропіння не вгавало.

— Пішли?

— Пішли.

— В разі чого, не стріляти, а прикладами. Щоб не сполохати тих, що в селі.

— Ясно.

Тільки звелися, як сюрчання раптом урвалося і їм назустріч виросла розколошкана постать:

— А хто там іде?

— Свої,— озвався Ганжа, придивляючись.

— Хто свої?

— Та свої! — Ганжа все ще не міг упізнати, хто б то міг бути, а той раптом звів догори довжелезну рушницю, налякано закричав:

— Не підходь, бо шарахну!

Та вистрілити йому не вдалося: Федір кинувся вперед, ткнув дулом карабіна під груди. Корній (це був Пекельний, Ганжа нарешті впізнав його по рушниці) охнув,

зігнувся, вхопившись за груди. Рушниця з брязкотом полетіла на землю, осів додолю й Корній. Федір замахнувся ще раз карабіном, цілячись прикладом у голову, та Ганжа перехопив йому руку.

— Пусті! — видирався Світличний.— Гада жалієш? Корній заворушився, звівсь на коліна: ~^

— Люди добрі, не вбивайте — помилуйте!

— А стрілять, таку твою мить, хто в нас збирався?! — закричав люто Федір.

— От хрест святий, що не стрельнув би! — уже хрестився Корній.— Я ж тільки хотів полякати.

— А-а, полякати! — знову скипів Світличний.— Мелись перед смертю, фашистський запроданцю!

— Облиш,— сказав спокійно Ганжа.— Я його знаю: який там із нього запроданець.

— Товаришу Ганжа! — зраділо вигукнув Корній.— От, їй-богу ж, не збирався стріляти!

— Хто тебе тут поставив? — спитав Ганжа.

— Та Івасюта ж, Іван. Сказав, що як не встережу цю чортячу машину, то й голова з мене геть!

— А вона тобі, дуже потрібна? — пожартував Ганжа. І додав уже сердито:— Та зведись ти на ноги! Що ми тобі, святі чи боги? Сам стережеш?

— Сам,— звівся нарешті Корній: був у кожусі, але без шапки. Як схопився спросоння, то й шапку забув надіти.

— Ану показуй машину!

Корній слухняно почалапав поміж скирти. За ним — Ганжа, а позаду, підібравши пудову рушницю, Світличний.

— Осьо-сьо вона. Учора й привезли...

Машина стояла посеред току, біля локомотива. Висока, не схожа на наші, свіжопофарбована, з акуратними написами й намальованими стрілками. Ганжа уважно оглянув її, колупнув навіть фарбу, понюхав:

— Не нашим і пахне.

Помацав пас, що важко провисав, з'єднуючи колесо молотарки з маховиком локомотива.

— Знайшли, бач, і пас. Чи, може, хто виказав?

— Та комірник,— відповів охоче Корній.— Як почув, що німці молотарку привозити збираються, сам до управи приніс.

— Вилазять гниди із шпарок. Думають, що радянська влада не вернеться?

— Та я хіба що... Про мене хай все і згорить.

— Згорить, кажеш? Ану давай — тягни сюди снопи! Корній — радий старатися — заходився носити снопи.

Ниряв, аж поки Ганжа скомандував:

— Досить!

Обклали молотарку з усіх боків, напхали навіть до середини. Федір сказав палити і

пас, але Ганжа надумався забрати його з собою: повернуться наші, то молотарку ще привезуть, а пас буде важко дістати.

— А з цим чортом що робити будемо? — спитав Федір про локомотив.

— Знімем, що зможемо. Та десь і приховаємо.

Коли все було готове — сірником тільки черкнути,— Ганжа скомандував Пекельному:

— А тепер мотай додому: тобі робити тут нічого!

— Не підуй! — раптом уперся Пекельний.— Краще на місці вже вбийте! Івасюта мене одразу повісить...

— Куди ж ти подасися?

— Візьміть мене, люди добрі, з собою! От їй-бо ж, усе, що скажете, робитиму!

— Як же ми тебе візьмемо? Ми на конях, а ти без коня...

— Все одно візьміть. Раз машину палити надумались, то й мене забирайте.

— Ні, Корнію, взяти не можемо,— похитав головою Ганжа.— Давай забирайся звідси, поки не пізно: тут таке зараз буде, що й небу стане страшно!

Та Корній. мабуть, вирішив померти, а на своєму настояти. І коли спалахнула солома і Ганжа та Світличний посідали на коней, він був уже тут як тут, лише для чогось роззувся. І тільки рушили вершники — Корній учесав слідом за ними. Коні швидко — і Корній додав ходи, коні — галопом, і Корній — у галоп.

— Не одстане нізащо,— мовив згодом Ганжа.— Ще не родився на світ такий рисак, щоб утік од Корнія. Зайців живцем ловив, вовків заганяв, а ми й поготів не втечемо.

— Давай візьмемо,— сказав Федір: вчинок Корніїв йому явно припав до душі.— Де двоє, там і третій. А коня з часом підшукаємо.

Так у яру появилвся новий поселенець.

Серед ночі Івасюту розбудив тривожний дзвін: хтось

несамовито бив у рейку, що в селі означає: пожежа! Коли

прибіг на тік, полум'я вже розгулялося на повну силу. Охоронець

Корній Пекельний щез. _

Після того як погасили пожежу (згоріла молотарка й півстодоли хліба, решту ж удалось врятувати... та краще б увесь хліб за димом пішов, а молотарка лишилася... молотарка ж німецька — німці за неї в землю живцем закопають... прозівав, проморгав, не додумався поліцаїв на варту виставити... а все вона — ота сучка; не принадила б отого волоцюгу до-хати, нічого, може, й не сталося б... може, сам і підпалив, од них усього можна чекати)... Після пожежі довго никав Івасюта по току. Обсмалений, закіптюжений, аж схудлий за оці кілька годин, то ворухив носком почорнілий сніп, то підходив до машини, що обвугленим кістяком стояла посеред згарища. Була навіть думка вге кинути к бісу, скочити на коня та й податися світ за очі, але куди подасися, куди втечеш? І вважалися вже Йванові то Гайдук, якому оце треба дзвонити, то в'язниця, то шибениця.

Подзвонив. Понурим, як ніч, голосом повідомив про пожежу. Гайдук наче такої звістки од Івана й чекав: кинув коротко в трубку, що зараз приїде. І це ще більше

пригнітило: краще б уже лаявся...

З ненавистю глянув на телефон, вийшов на ґанок. Став, не знаючи що робити. Дививсь на хати, на безлюдні двори — ніде ні душі. Десь-то визирають з вікон, радіють його біді! Глянув на осмалені руки, закіптюжений одяг — вирішив заскочити додому: хоч умитися та переодягтися, бо незабаром же приїде Гайдук.

Одчинив сінешні двері, почув голоси. Найперше упізнав Ольчин. А другий — чоловічий, такий знайомий Іванові, що він аж зупинився.

— А в нас гості!

Ольга дивилася прямо на чоловіка, ясно всміхалася. Але не на неї — в згорблену татову спину, в сиву татову потилицю втупився вкінці приголомшений Іван.

— Це ви, тату? — пролунало безглуздо.

Оксен обернувся до сина. Ні здивування, ні радості не відбилося в його пригаслих очах, мовби Іван нещодавно з хати та оце знову зайшов. Струсив у долоню крихти з бороди, аж тоді озвався до сина:

— Не ждав?

— Признатись — не ждав. Думав: вас уже нема...

— Всі під Богом ходимо,— відповів Оксен.— Без волі божої і волосина не спаде з голови.

— Все вірите в Бога?

— А ти хіба ні?

— Я, тату, всіх своїх богів розгубив. Як Бог одвертається од мене й дивитись не хоче, то чого я полізу до нього з молитвами?

Оксен пронизливо глянув на сина, але не сказав нічого — тільки пожував невдоволено губами. Іван же, щоб обірвати пусту для нього розмову, повернувся до Ольги:

— Збери щось поснідати. Та швиденько: начальство з району їде. Л я тим часом умиюся.— І пояснив батькові: — Пожежа була в нас, тату. Згоріло півстодоли і молотарка німецька.

— Всі під Богом ходимо,— повторив Оксен.

І Іван, думаючи, що батько просто його не зрозумів, додав:

— Мені за неї німці й голову скрутять!

— А це вже, сину, як Бог...

Іван скрививсь невдоволено, пішов умиватися. Хлюпав на обличчя водою, а думки все роїлися довкола батька. І Гайдука. Не можна ніяк допустити, щоб Гайдук побачив старого. Отоді вже Іванові буде каюк! І принесло ж його саме сьогодні— не міг на день-два пізніше. Ні, таки є нечиста сила на світі!

Умився, переодягся, підперезавсь широким командирським ремнем з важкою пістолетною кобурою й одразу ж відчув себе певніше. Сів з батьком: не навпроти, а поруч, щоб не дивитися старому у вічі.

— То де ви, тату, всі оці роки були? Олько, ти там скоро?

— Та несуче вже..

Побачивши яєчню, Іван поморщився:

— Не могла чого іншого приготувати? І вчора яєчня, й позавчора — я вже на неї дивитись не можу!

— Так більше ж нічого немає!

— Скажи — ліньки!

Ольга тільки здвигнула плечем, а Йван, піддіваючи на виделку яйце, знову звернувся до батька:

— То де ви оці роки були?

— Був, сину, скрізь. Поміж людей, сину, був.

— Вас не чіпали?

— Бувало всього. Та Бог не допустив моєї погибелі. Знаця, я ще потрібен Богові тут, на землі многогрішній.

— Ви прямо апостол,— криво всміхнувся Іван.— Бороду запустили."

— Борода, сину, теж од Бога. Тож її й стригти гріх.

— Альошку де діли?

— Пішов з Богом.

— Так нічого й не чули про нього? — допитувався Йван: його аж образила байдужа відповідь батька. Мов не рідного сина — чужу людину-згадали!

— Не чув. Як Бог дасть, то ще, може, побачимось.

— Що ж, може, і побачимось,— погодився. Дожував нарешті яєчню, запив молоком. Можна було б уже і встати з-за столу, але не давала спокою думка про Гайдука.

Врешті зважився, наказав дружині:

— ОЛЬКО, ВИЙДИ! У мене до тата розмова.

— Дай же хоч посуд прибрати!

— Кому сказав: вийди! і

— Не треба, сину, кричати,— заступився за невістку Оксен.—

Гріх.

— А, який тут. гріх! — одмахнувся з досадою. А що дружина вже вийшла, він ще ближче підсунувсь до батька, тихо спитав:

— Гайдука пам'ятаєте?

— Старого?

— Молодого! — нетерпляче.— Старого вже боятися нічого

— і кістки давно пошили, а от молодий... Повернувся з німцями

— він тепер тут цар і бог...

— То й на здоров'я йому.

Іван зовсім розсердився: прикидається тато чи не тямить нічого?

— Я, тату, не знаю, та й знати не хочу, що там сталося між вами і старим Гайдуком. То хай на совісті вашій, то мене зовсім не обходить. Перед Богом уже з ним порухуетесь,— не втримався, щоб не шпигнути батька, Іван.— Мене інше, тату, пече: молодий Гайдук дуже вами цікавиться.

— А нащо я йому? — трохи занепокоєно Оксен.— Я ж його й не памятаю...

— Зате він вас пам'ятає. І не цілуватися, звісно, з вами збирається... Слухайте, тату, сюди,— ще ближче нахилився до старого Іван.— Гайдук ось-ось буде тут. Через пожежу цю, будь вона проклята! Не знаю ще, що буде зі мною, але якщо ви йому на очі попадетесь, отоді мені точно не жити на світі. Та й вас не помилує. То я дуже прошу, тату,— підіть кудись на сьогодні. Хоч у степу десь перебудьте, а тоді вже й приходьте. Чуєте?

— Та чую, не глухий, слава Богу— Оксен звівся, в його старечих, згаслих очах уже закипала образа.— Спасибі, сину, за хліб-сіль, за те, що виганяєш батька з хати.

—Та хто ж вас, тату, жене! — озвався з досадою.— На сьогодні тільки діньтесь, а там хоч до смерті в мене живіть. Чи мені місця жалко? — І щоб утішити батька, додав: — Скоро війна скінчиться — німці нам поле повернуть. Таку хату поставимо, що вам і не снилося! Панами заживемо!

Але навіть ця звістка не порадувала Оксена: лишився до неї байдужий. Звично вліз у лямки сидора, узяв костур, вклонивсь,

ЯК Чужому:

— Спасибі, що не вигнав одразу в шию.

— То ви завтра приходьте!

— Як Бог дасть — прийду.

Провів батька з хати, і коли старий попростував до воріт,

Гукнув ЙОМУ ВСЛІД:

— Тату, куди ж ви?! Вулицею не ходіть — ідіть левадою! Оксен слухняно повернув од воріт, пішов на город. Вирядивши батька, Іван трохи заспокоївся. Лаяв лишень

себе, що забув спитати старого, чи не стрічався з ким-небудь у селі. Ну, нічого, якось обійдеться: Бог дасть — не з'їдять. Зловив себе на тому, що згадав Бога — вперше за багато років згадав,— усміхнувся, й до того ж прояснилося ніби на душі. Зайшов до хати, сказав дружині:

— Ти, той... Може, прийду обідати з гостем, так подбай, щоб було що на стіл поставити. Збігай до комірника, хай дасть...

Йшов до управи, тішився думкою, що все якось обійдеться.

Гайдук ополудні прикотив машиною — довго після неї вулицею стояла збита пилюка.

Машина заїхала в двір управи. Відчинилися задні дверцята. Виліз Гайдук. Був він весь у німецькому, і вже вкотре впіймав себе Йван, що аби не знав, що це — Гайдук, не повірив би нізачо, що це — не німець. Холодні очі, презирлива застигла гримаса на пихатому обличчі — німець, та й квит! Мов не тільки душу — чужу шкіру нап'яв. Одразу взявся за ручку передніх дверцят, одчинив і поштиво щось мовив по-німецькому. З машини показався блискучий чобіт, ніби з чорного скла. Потім появився другий чобіт і обтягнені коричневим сукном литки, коліна, коричневий мундир, кашкет із високим піддашшям; з лакованим козирком. З-під окулярів гостро і владно блиснули очі — різонули спершу по Івасюті, потім по черговому поліцаєві, який аж рота розтулив.

Гайдук ще з більшою поштивістю сказав щось німцеві — назвав, мабуть, Івасюту, бо той серед німецьких незрозумілих слів упіймав своє прізвище. Німець і не глянув на Івасюту, а щось нетерпляче буркнув Гайдукові.

— Де тут туалет? — запитав Гайдук.

— Туалет? — ошелешено перепитав Івасюта.

— Туалет! — повторив сердито Гайдук. — Клозет, по-вашому. Проведи пана Крамера!

Туалет, якщо його можна було так назвати, стояв аж у кінці, двору, в найглухішому закутку, серед таких бур'янів, що й вовкам упору водитись. Була ця споруда жалюгідною й ветхою — давно поперекошувалися двері, загрозливо рипіли під ногами дошки, та ще й поліцаї — о вже мужва! — не завжди поціляли в дірку, і Йван, холонучи, дивився на чоботи, що виблискували перед ним на доріжці. Та німцеві було, мабуть, непереливки — нетерпляче ткнув пальцем на причинені двері, й Іван, зрозумівши красномовний жест, кинувся одчиняти.

У клозеті аж загуло од потривожених мух Іван тримав двері, боячись, щоб вони не одвалилися зовсім, а німець проскочив усередину. Вибрав місце, де чистіше, став розсупонюватись.

Івасюта хотів причинити, але німець сердито крикнув на нього, і той, вкінці розгублений, так і лишився стояти при дверях.

Німець сидів урочисто і строго, внутрішньо весь зосереджений. Погляд його холодних очей спрямовано кудись поза Івасюту, який стояв ні в сих ні в тих. Здавалося, все село дивиться зараз на нього, дивиться і тихенько регоче, але що мав робити: мусив тримати двері.

Німець нарешті поворухнувся, простягнув набік руку, звично полапав по дошці, але, крім павутиння, нічого не намацав Бридливо струснувши пальцями, сердито глянув на Івана:

— Папір! Шнеллер!..

Івасюта квапливо лапнув по кишенях, але паперу, як на гріх, не було. Запропонувати ж німцеві лопуха, що ним користувалися поліцаї, не наважився.

— Зараз, зараз... Посидьте хвилинку!

Німець щось ікнув услід — певно, дуже сердите, і Йван уже підтюпцем побіг до управи..

Заскочив до кабінету, гарячково занишпорив по шухлядах. Шухляди, як на зло, теж порожнісінькі. Повикидав усі папери, що лишилися од дільничного міліціонера, врешті налапав якийсь клопот — твердий, ніби бляха. Та Івасюта зрадів і цьому: ухопив і притьмом — надвір.

Отак би й заніс отой аркуш німцю, аби його не перехопив Гайдук:

— Ти, я бачу, зовсім не при своєму! Візьми у шофера!.. Папір, що його дав шофер, був м'який і ніжний та ще й

■блакитного кольору. Притримуючи поштиво за краєчок, щоб не забруднити, Івасюта бігцем подався в бур'яни.

Повернувшись до управи, німець щось сердито сказав Гайдукові, а той уже переклав:

— Гер Крамер сказав, що коли й наступного разу побачить оце неподобство, то накаже втопити тебе у клозеті.

Зайшли до приміщення. Тут було чисто — учора ж прибрали.

— Ну, розкажуй! — скомандував Гайдук, коли посідали: гер Крамер за столом, Гайдук трохи збоку, а Івасюта лишився стояти.

Іван налягав більше на те, як підняв усе село гасити пожежу, як удалося врятувати майже весь хліб, ось тільки молотарка згоріла.

— Од чого зайнялося?

— Та хтось, мабуть, підпалив.

— Хтось! Хтось! — передражнив сердито Гайдук: не забував перекладати й герові Крамерові. Німець так пильно дивився пронизливими очима, що в Івасюти мурашки по:пині бігали. — Сторож був?

— Був. Як же без сторожа!

— Давай його сюди!

— Немає, — спохмурнів Іван. — Шукали, шукали — мов провалився.

— Та-ак, — лиховісно Гайдук. — Молотарка згоріла, сторож зник. Може, він і підпалив?

Івасюта ледь не бовкнув, що, може, і сторож, але вчасно прикусив язик: Пекельного ж він сторожем і ставив. Тож, схаменувшись, відповів, що навряд чи сторож. Тим більше що знайшли сліди: хтось під'їжджав до току на конях. Отож вони, мабуть, і підпалили. Сторожа порішили, певне, а труп десь затягли.

Зачувши про сліди, Гайдук про щось порадився з німцем і скомандував їхати в поле...

Сліди, слава Богу, не щезли. Чотири пари копит чітко вирізнялися на ріллі, а поміж ними — відбитки чийхось величезних ніг. Гайдук спитав одразу: чий, і хотів того чи не хотів Івасюта — мусив признатися: мабуть, таки Корнія Пекельного — сторожа.

— І покійники вже бігати почали? — запитав уїдливо Гайдук.

Німець же, який досі байдуже оглядав згорілу молотарку, враз ожив, з несподіваною спритністю пішов по слідах. Довге тіло його стало ще довшим, у ньому тепер щось було од хорта, який вистежує дичину.

Сліди вивели на дорогу і там загубилися.

Але німця обставина ця не засмутила. Він випростався, ткнув у той бік, де зникала дорога, рукою і сказав:

— Партизанені

Гер Крамер невдовзі й поїхав., Тільки перед тим підійшов до Івасюти, ткнув йому пальцем в: рот. .

— Покажи зуби! — скомандував Гайдук.

Той зажмурився — иу. зараз уріже! Та рот розтулив.

— Ширше, ширше! Не бійся, не висиплються!

Лж тріснуло щось у щелепах. Гер Крамер постукав твердим, як долото нігтем по зубах, муркнувши, пішов до машини. Івасюта ж усе стояв, не сміючи затулити рот, аж поки Гайдук зауважив:

— Можеш стуляти. Чи отак до ранку стоятимеш?

Коли гер Крамер поїхав, Івасюта поцікавився, хто він такий.

— Начальник гестапо,— відповів Гайдук— І я тобі не позаздрю, коли він всерйоз зацікавиться твоїми зубами.

Івасюта так і не розшолопав, для чого той чортів гестапівець заглядав йому в рот.

— Так що мені, Івасюто, робити з тобою? Сиділи утрюх: Гайдук, Івасюта й Ольга.

Надворі — глупа ніч, ніде ні шелесне, хіба що кашляне поліцай, поставлений Івасютою коло воріт. Давно б уже й спати, а вони все сидять і сидять. Івасюта геть сп'янів. Ольга теж помітно похитувалась, не п'янів тільки Гайдук. Лише темнішали за кожною чаркою очі та лиховіснішою ставала посмішка.

Весь день не злазив з Івана, до ночі перевіряв готовність місцевої поліції.

Кілька разів улаштовував тривогу: витягував пістолет, стріляв угору. Діставав годинник, стежив за стрілкою:

— Возькаєтесь, панове, возькаєтесь! Поки зберетесь, то бандити управу сплять і вашого начальника живцем засмажать...

Заспані поліцаї стояли похмурі, аж кислі. Веселого було мало: щойно сіли їсти, а тут знову — тривога. Хапай гвинтівку й лети до управи, щоб вислухати чергову знущальну нотацію.

Зажадав список підозрілих осіб. Довго докопувався, хто міг підпалити чи повідомити про молотарку бандитів, бо самі вони не могли дізнатися ніяк. Запитав навіть про старосту, Приходька. Бо не можна забувати й того, на чиєму боці воював у роки громадянської...

— В будьонівці повернувся додому, в будьонівці! Десь і досі, мабуть, у скрині ховає...

Івасюта відповів, що нічого супроти старости поки що сказати не може. Сю ніч гасив хліб — живцем у вогонь ліз.

-

Попікся так, що лежить і не зводиться.

— А все ж придивіться. Зайшла мова про Пекельного.

— Жінка, діти є?

— Мати одна...

— Що думаєш робити?

— Заарештувати думаю та допитати.

— Ех, Івасюто,— аж похитав головою Гайдук.— До чого ж ти тіпус вульгаріс. Заарештувати! А ти подумав, що отой твій Пекельний матір провідати надумається? Одежину сяку-таку прихопити, харчів... Учити тебе та вчити. Вистав біля її хати пост потаємний, а стару поки не чіпай.

Івасюта пообіцяв і це. Сам стерегтиме, очей не спускатиме. Проковтнув і "вульгаріса", і дещо гірше: Гайдук не скупився на образливі прізвиська.

"Гаразд, твоє ниньки зверху! — думав понуро.— Знущайся, знущайся, прийде час — пригадаю!"

— Чого жовнами граєш та очі одводиш? — помітив Гайдук— На начальство як треба дивитися? Прямо, весело й віддано. Ще й хвостом при цьому помахувати.

— Не маю хвоста,— Івасюта вже сердито.

— Заведи... Гляди мені, Івасюто!

І що більше хмурнів Івасюта, то веселішим ставав Гайдук Аж під вечір зігнав посмішку з обличчя — згадав про матір.

— Узнав, де похована?

Іван зізнався, що не встиг. Гайдук цього разу навіть не розсердився. Опустив голову, довго мовчав. Не наказав —

ПОПРОСИВ:

— Узнай. Піду завтра — провідаю. Вона ж мене, може, всі оці роки з-під землі виглядає...

Поворушив плечима, прокашлявся:

— То де свого начальника ночувати покладеш?

В Івасюти все заздалегідь намічено: Гайдук ночуватиме в нього. Ольга прибрала у спальні, послала свіжу білизну.

Вони ж удвох пересплять у першій кімнаті, на підлозі — не помруть. Тут аби тільки оця біда швидше минула, щоб Гайдук про молотарку забув.

Не забув.

Коли випили чарку останню, перед тим як із-за столу зводитись, подивився раптом пильно, запитав:

— Так що мені, Івасюто, робити з тобою?

В Івана одразу ж, пересохло у роті. Поліз тремтячою рукою до гудзиків: комір повужчав чи шия набухла?

— Робіть що знаєте,— сказав.— Тільки я тієї машини не палив. Аби взнав, хто...— Тут голос Іванів аж здушився од люті.— Аби узнав — шкуру з живого здирав би. Од шиї до п'ят!

— Тож-то й воно, аби взнав та спіймав! — посміхнувся зневажливо Гайдук. Похитувався разом з стільцем сюди-туди, не спускав пильного погляду.— Та й куди тобі, Івасото, спіяти! Ти ось у хаті сидиш, горілку дудлиш, а бандити в цей час, може, знову до току скрадаються.

— Я там двох своїх поставив. З кулеметом.

— А ти за них можеш поручитися? Може, вони тільки й ждуть, щоб бандити прийшли. Сірника під стодолу, кулемет на плечі, та й шукай тоді, Івасюто, вітра в полі! Отоді вже і я, хоч би й не хотів, не врятую тебе од вірної шибениці. Ти знаєш, що ляндсвірт кричав, коли про машину почув? Всіх вас повісити на одній шибениці!

— Ну, й вішайте!

— Ач, який — вішайте! Треба буде — повісимо! А поки що...— Гайдук звівся, одставив стілець, осмикнув френч. І вже не стало Гайдука — на Івасюту холодно

дивився німець. Іван аж звівся, аж виструнчився.— Сходи та провір усі пости. І почергуй разом з отими двома коло току. Щоб чогось часом не сталося. Йди, йди, не дивися такими очима: про тебе ж дбаю, Івасюто. Спасибі потім казатимеш...

Виштовхав майже у плечі. Із власної хати. І Ольга, сучка, мовчки дивилася вслід: хоч би слово сказала!

Діждалася свята: чужого мужика до себе в постіль.

Тут уява Іванова намалювала таке, що він аж захрипів од люті, од власного безсилля. Йшов темною вулицею, а здавалося, все село дивиться на ганьбу його.

Дібрався до управи, визвірився на чергового поліцає:

— Як службу несеш? Як несеш, питаю?!

— А я хіба що? — позадкував од нього наляканий придурок.

— Чом не питаєш пароля?

— Дак я ж вас ще здалеку впізнав! — мало не плакав той.

— А якби бандит який ішов?! — кричав, не слухаючи придурка.— Чергувати треба, а .не гав ловити!

Кричав, кричав — все одно не полегшало. Не щезала , пекельна картина: Ольга й Гайдук. В одному ліжку. Ускочити б зараз та обох і пристрелити!..

Не пристрелить, не зважиться. Знав це добре і від того лютував іще більше. Кричав на патрульних, що теж, наче змовившись, не спитали пароля.

— Сопляки! Дармоїди!..

Гнав у ніч, за село, до темного току. Холодний вітер стьобав у обличчя, а йому було жарко: аж кипіло всередині.

— Стій, хто йде?!

Розчарований, що не піймав і цих, підійшов до стодоли.

— Спите? і

— Хіба на такому вітрюзі заснеш! Самогонки прислали б.

— Я вам дам самогонки! — завівся одразу ж Іван.— Тільки б очі залити! Чого лежите на посту?!

Стримуючи роздратування, обійшов тік,— і досі несло горілим. Повернувшись до поліцаїв, уже спокійніше сказав:

— Стерегти треба пильніше. Пустить хтось червоного півня — не минути петлі.

— Бог дасть — кішка не з'їсть. Ідіть та спіть, пане начальнику. Спіть! Інший за нього спить. З його жінкою!

Всю ніч нипав, як неприкаяний. Обходив лише власну хату. Навіть уранці не повернув додому: боявся, що не витримає, як побачить Ольгу і Гайдуга. Чекав Гайдуга вже в управі.

"Поїде,— вб'ю оту сучку! — думав про Ольгу— Битиму, поки й не здохне. Або вижену к бісу. Викину!"

О дев'ятій появився Гайдук: чисто поголена морда так і вилискує ситим вдоволенням.

— Ну, як чергувалося? Чого не приходив снідати?

— Не хотілося,— буркнув Іван.

— Даремно. А ми з твоєю жінкою добряче поснідали. Гарна в тебе жінка, Івасюто, де ти таку й вихопив?

— З помийниці! — одрізав Іван. Відчував: ось-ось не витрима,— затопить Гайдукові у морду.

— З помийниці? — неширо розсміявся Гайдук— Ну й ну!.. Цікаво, що б сказала твоя дружина, аби це почула?

Іван не відповів. Тоді Гайдук, пройшовшись сюди-туди по кімнаті, уже іншим, офіційним тоном наказав:

— Подзвони, хай пришлють машину! — мов сам не міг зняти рурку.

1 більше не згадував про Ольгу. На прощання сказав:

— Так тому й бути: заступлюся цього разу за тебе перед німцями! Гляди ж, Івасюто, підведеш іще раз — нарікай тоді сам на себе!

Іван навіть не подякував: знав, якою ціною заслужив оцю ласку. А Гайдук, сідаючи вже в машину, спитав:

— Про батька нічого не чув?

— Не чув,— буркнув Іван.

— Появиться — окреме вітання од мене...

Недбало торкнувся пальцем лакованого козирка. І довго дивився вслід машині застиглим поглядом Іван.

Весь день не йшов додому — бачити її не хотів! Надвечір зайшов до комірника:

— Випити є що?

Комірник за пляшку — на стіл. Хотів гукнути жінку, щоб принесла закуску,— Івасюта зупинив:

— Не треба!

Налив повну склянку, перехилив, налив одразу й другу. Вовком бликнув на комірника: 1 — А ти чом не п'єш? Чи, може, отруєна?

— Та що ви таке кажете!..

— Тоді пий! — Налив повну склянку, не спускав важкого погляду, поки комірник випив до дна. Комірничиха з острахом дивилася на Івасюту, на чоловіка, що, перехиливши сімдесяти-градусної, потягнувшись був рукою одламати хоч хліба, та тільки пальцями по столі повозькав. А Іван наливає вже другу, наливає по вінця: — Пий і цю!

— Та ви закусіть хоч,— простогнала комірничиха, дивлячись, як захлинається самогонкою її чоловік.

— На тім світі закусимо! Пий!

Не одстав од комірника, поки той звалився під стіл, пірнув, як у воду. Злив із другої пляшки, допив, важко стукнув

ПОРОЖНЬОЮ СКЛЯНКОЮ ПО СТОЛУ:

— Бувайте здорові!

Переступив через комірника — навіть не глянув. Дома з порога налетів на дружину. Ольга одбивалася, шкрябалась, як дика кішка, укусила за руку. Смалонув її в

скроню і, коли 1 впала, став топтати ногами. Затоптав би на смерть, аби не батько: нагодившись на бійку, кинув ціпок, обхопив сина ззаду руками. Син видирався, хрипів, клунок метлявся на батьковій спині, але була ще сила в Оксена, не розгубив уся — тримав, мов обценьками.

— Пустіть,— прохрипів здушено син. Коли батько пустив, побрів хитаючись до столу, упав головою на дошки, затремтів [дрібно спиною.

Оксен не сказав синові й слова. Ні лайки, ні докору. Скинув клунок, заходився коло обмерлої невістки.

Три дні пролежала Ольга в постелі. І всі ці дні не одходив од неї Оксен. Напував, годував, виводив надвір, притримуючи, мов хвору дитину, прикладав мокрий рушник до кривавих синців. У перший же вечір, коли побита невістка трохи заспокоїлась, довго стояв на колінах, творячи молитву.

Поселився Оксен у першій кімнаті. Другого дня, коли син заскочив на хвилику додому — ніч пропадав бозна й де,— сказав, показуючи на лаву під глухою стіною:

— Я отам, сину, й спатиму.

— Спіть, мені що,— буркнув Іван.

— Місця не перележу, та й заважати не буду.

Вийняв важке, у твердій потертій оправі Євангеліє обережно поклав на краєчок столу, так, щоб завжди було під рукою. Дістав окуляри у величезній металевій оправі, поклав на книгу. І відтоді часто сидів за столом, читав. Коли ж зводив голову, строго дивилися очі. Синові часом здавалося, що перед ним не батько, а чужий чоловік.

Якось, заставши старого на колінах, поцікавився:

— А де ж ваша, тату, ікона?

Оксен відповів не одразу: дошелестів молитву, поклав останній хрест, звівся, обтрусив пил із колін. Аж тоді обернувся до сина:

— А нащо мені, сину, ікона?

— Як — нащо? — здивувався Іван.— Щоб молитись до неї. Забули, скільки в нас висіло образів?

— Ікона — то од нечистого,— відповів Оксен.— Сказано: тримай образ Бога, всемилостивого володаря нашого, у серці своєму, а не на дошці.

— Ви що, тату, зреклися нашої віри? — вражено спитав Іван.— Мо', й до церкви не ходите?

— Церква — торжище, таке ж нечестиве, як і всі образи. Вимахують кадилами, співають молитви, а Бога у серці не мають. Бог давно звідти пішов. Лишилися тільки титарі ненаситні з тарілями для грошей, служителі, облудні й лукаві. Од них пішла уся смута, весь розор на землі. Через них Всевишній одвернув од нас лик свій пречистий...

— То ви проти храму?

— Не я — Писання Святе,— узяв книгу батько. Заглядав, мабуть, до неї щодня, бо відразу ж знайшов потрібну сторінку. Ткнув пальцем у сина: слухай.— "А як молитесь, то не будьте, як ті лицеміри, що люблять ставати й молитися по синагогах та перехрестях, щоб їх бачили люди. По правді кажу вам: вони мають уже нагороду свою!"

— Оксен осудливо глянув поверх окулярів на сина, наче він, Іван, молився по синагогах та перехрестях. Потім, водячи пальцем, майже по складах продовжував далі: — А ти, коли, імолишся, увійди до своєї комірчини, зачини свої двері й помолися. Отцеві своєму, що в тайні: а Отець твій, що бачить таємне, віддасть тобі явно. А як молитесь, то не кажіть ви зайвого, як ті погани,— бо думають, ніби вони будуть вислухані за своє многословство..."

Для батька й справді вже наче й не існувало нічого, окрім Євангелії та молитов. Якось Іван запропонував старому з'їздити на старе їхнє дворище, прикинути, де поставлять нову хату, коли німці, дасть Бог, розіб'ють більшовиків та повернуть їм землю. Оксен якось аж неохоче погодився. Вийшов за сином, сів на підводу, мовчав усю дорогу. Іван навмисне заїхав не од села, знизу, а зверху, од кладовища; і коли виткнулися тополі, які зливалися колись у густий живопліт, а тепер, поріділі, сумовито підносили висохле гілля, мов просили милостині в неба ...он одна стоїть ..друга ...а поміж тими тополями визирнув і сад: здичавілий, запущений, весь зарослий бузиною і терням ...і бур'янами заповнений двір, з горбами-руїнами на місці будівель, що підіймалися, наче могили ...коли Йвана звично здушило за горло, він глухо сказав:

— Он наша, тату, садиба... Впізнаєте? — Оксен, здавалося, і тут лишився байдужий. Лише тоді, як Іван додав з ненавистю: — Ось що нарobili, прокляті душі! — батько зауважив

ПРИМИРЛИВО СВОЄ:

— Всі під Богом ходимо, сину.

— Під Богом? — недобре всміхнувся Іван.— Добру ж ви схованку знайшли собі, тату: як що, так і під Бога!

Оксен осудливо глянув на сина, пожував сухими губами: видно, хотів щось сказати, та передумав.

Зупинили коней, зайшли в неогороджений двір. Мертво і моторошно було довкола, мов на зруйнованому кладовищі. Здавалося, що тут живі люди й не мешкали, а якісь привиди.

— Так де ж будемо ставити хату?

— Став, сину, де хочеш: не мені тут жити—тобі.

— А ви що: вже тут і жити не збираєтесь? — роздратовано поцікавився Йван.

— Мені, сину, про небесну оселю треба думати, а не про земну.

— Ще поживете, де ви подінетесь...—почав був Іван, але батько його вже не слухав: задер догори обличчя, за чимось уважно стежив. Очі його ожили, на обличчі появилася вираз зацікавленості. Іван теж подивився угору, але так нічого й не побачив.

13 А. Ддмаров

385

— Де в нас стояла пасіка? — спитав раптом Оксен.

— Он тамечки, у саду, за коморою,— хоч комори теж давно не було: ріс густий бур'янище. Оксен пішов туди, куди показав син, час од часу поглядаючи в небо, наче там була нап'ята ниточка і він боявся її загубити...

"Зовсім змалювались! — подумав Іван, дивлячись у згорблену спину.— Сказано: старе, як мале!"

Походив, вибираючи місце під хату: і отут добре поставити... а тут ще краще." але чомусь не відчув ні втіхи, ні радості: перед очима гоїдалося байдуже, зречене усього земного батькове обличчя. Пішов до брички, став чекати старого.

Батька все не було. "Чи не заблудилися? — з насміхом подумав Іван.— Треба іти, виручати... Взяв мороку на свою голову!"

Знайшов старого аж у кінці саду, коло левади. Тут було ще більш захаращено, кущі так густо переплелися поміж собою, що доводилося продиратись на кожному кроці, пахло сирістю й цвіллю, а над кущами, над зеленим їх буйством піднімалася високо вгору старезна, напівусохла груша.

Це було чи не найстаріше дерево у їхньому саду. Іван пам'ятає її отакою ще змалку, ще тоді весь стовбур чорнів дуплами, і він з моторошною цікавістю заглядав у них: був переконаний, що в кожному сидить по гадюці. Зараз дупел стало мов іще більше, стовбур, мабуть, весь прогнив усередині, невідомо було, на чому тільки й трималися оті величезні гілляки — дмухні добрий вітер, і груша завалиться,— але не на гілля спрямований був батьків погляд, а на одне із тих дупел, де тоненьким, висихаючим струмочком повзали при осінньому сонці бджоли.

Сім'я доживала, мабуть, свого віку, бджоли повзали мляво й аж знехотя, втративши всяку хіть до життя, й Іван подумав, що вони не переживуть наступної зими, і хотів сказати про це татові, але Оксен опередив його. Глянув на сина, розчулено

МОВИВ:

— Божі тварини!.. Отак би і людям... Пішов слухняно за сином, тільки попросив:

— Поставимо, сину, пасіку. Я там і житиму...

Іншим разом Іван завів розмову про мачуху. Сталося це, за сніданком, Іван уже одвалився од столу, батько все ж іще возився коло миски. Їв по-старечому жадібно, поспіхом, наче боявся, що от-от приймуть із столу, крихти так і сипались на бороду, Іван з раптовою неприязню подумав: "Молитися молитися, а жере за десятьох!" Його охопило бажання вчинити старому якусь прикрість, чимось йому Допекти, і тут він згадав про Світличну, її байстрюка, і як переживав колись важко батько, коли вона їх покинула. Не могло 'бути, щоб тато, повернувшись у село, не почув про ту шльондру,— вона на їхньому куткові й живе,—Іван уже не раз стикався з нею, зустрічі ті псували йому настрої, він зло поглядав на жінку і думав: "Чого вона тут стовбичить? Забиралася б до себе в Хоролівку!" То ж не могло того бути, щоб тато не почув про неї.

— Мачуху не стрічали?

Батько одірвався од миски, ложка зависла в руці: запитання, очевидно, застукало його зненацька. Іван не зводив сторожкого погляду з батькового лиця, він надіявся побачити на ньому сум'яття, розгубленість, але воно було спокійне, як маска.

— Стрічав, чого ж,— тихо відповів старий, дивлячись у миску. Потім додав: — Бог їй, сину, суддя.

І знову заходився коло їжі. Ольга сердито зауважила:

— Чого липнеш? І поїсти не даси!

Вона вже оклигала, наче забула, як бив її Іван. В оту ніч, коли лишилася наодинці з Гайдуком, попомолилася, мабуть, досхочу рогатому. Іванові аж закипає в грудях, коли пригадує ту — будь вона проклята! — ніч, пригадує й дивиться в ясне та невинне обличчя невірної половини своєї. Вона вже не гнала Івана од себе, ніби гордилася синцями: б'є, значить любить! — і коли виходила на вулицю, то й не думала ховати їх од людей, хоч він бурчав досадливо вслід: "Хоч би морду прикрила!" До батька ж Ольга ставилася уважно, особливо коли помітила, що те дратує Івана.

Переодягнула старого в нову Іванову білизну. Не пожаліла йому на постіль ні перини, ні пухової подушки. Завжди подавала й на стіл першому, а потім уже чоловікові. І коли залишалася наодинці з Іваном, то на язичі був лише тато. "Тато сказали... Тато пораїли..." — "Та одчепись ти!" — не витримав якось Іван, і Ольга, лукава бестія, вдала із себе таку вражену, приголомшену: "Як? Ти отак смієш про рідного батька?" Іван плюнув та й вийшов з хати.

Допиталася в старого, яку страву найбільше він любить.

("Лемішку", — сказав замріяно Оксен). Узнала в комірничихи, як варити її, заганяла комірника, поки той дістав пуд гречаного борошна, і з того часу лемішка майже щодня парувала в них на столі.

ІЗ*

В Оксена щоразу втішено зволожувались очі, він нетерпляче поглядав на невістку, тримаючи в руці велику, спеціально для лемішки припасену ложку. Надівав завжди до лемішки довгу, аж за коліна, сорочку, щоб не заляпати улюбленою стравою штани, і Йван якось не витримав: поцупив тихцем ту сорочку та й заховав у сараї.

Батько кілька разів сідав до столу без сорочки, а потім на ньому появилася нова, пошита вже Ольгою. Оксен, мабуть, догадувався, де ділася стара сорочка, бо цю щоразу ховав собі під подушку.

Тож батько нетерпляче поглядав на невістку, а Йвана вже аж канудило од тієї лемішки, особливо коли тато заходжувався нею ласувати. Лемішка капала йому на вуса, на бороду, заляпувала сорочку, та він нічого не помічав, смакував, присьорбуючи, приплямкуючи, раз по раз оближуючи ложку. Іван щоразу боровся зі спокусою видерти ложку, тріснути нею старого по лобі.

Коли ж батько, доївши лемішку, заходжувався вичищати ще й миску, не витримував — кидав ложку об стіл, різко зводився.

Батько на мить завмирав, Ольга ж невинно цікавилась:

— Ти вже наївся?

— Наївся! — гаркав Іван і вискакував з хати, одпльовуючись густою, як дьоготь, слиною, що пахла лемішкою. На зло варить! На зло! — люто лаяв Ольгу

Та й старий добрий. Здавалося б, чого іще треба? Сиди, лопай лемішку, щоб вона й скисла! — читай своє Євангеліє — ніхто ж не забороняє, не турить у шию. Так ні: йому цього, виявляється, мало! Корчить із себе апостола, спасителя душ.

Поснідавши та подякувавши Богові й невістці, брав у ліву руку Євангеліє, а в праву

— Патерик, зникав аж до вечора.

Іван уже знав, де читає старий оте Євангеліє, не на самоті, звісно, читає, — а більше жінкам, більше отим знедоленим вдовам, яким уже нічого чекати од цього життя, од незатишного світу цього, а лишилося тільки молитися та плекати надію, що хоч після смерті сподобляться щасливішого життя. То ж до них і промовляв своє слово Оксен, їм витлумачував Священне Писання, їх закликав, одвернутися од усього земного та й стати лицем до Господа Бога. Й Іван не був би проти: ходить — хай ходить, шкоди од тогос немає, аби ж не Гайдук!

Якось проїжджав мимо хати, де Оксен збирав жінок. Була саме неділя, стояв один із останніх тих днів, коли сонце ще начебто світить по-літньому, і вітер не холодить, то ж жінота

вийшла із хати та й усіяла призьбу} а поміж нею — сивобородий, сивоволосий батько, і справді. на апостола схожий. Іван мимоволі притримав коня, щоб підслухати, про що вони там розмовляють. Почув жіночий голос: "А як я дам милостиню злій або нечесній людині? Всякі ж є люди на світі!" — і батькову відповідь: "А хіба воді .не однаково, якою трубою, бігти: золотою чи глиняною? Богові ви даєте оту свою милостиню, Богові, а не людині!" — і подумав про себе: "А й справді — однаково! І вода ж, мабуть, однакова витікатиме,— що з глиняної, що з золотої..." То ж Іван не мав би особливих претензій до тата, аби не Гайдук

Скористався якось нагодою, коли Ольга вийшла з хати, підступив до старого:

— Ви б, тату, були обачнішими! Поменше ходили б селом. Оксен здивовано звів брови:

— А хіба що: вже й по селу ходити не можна?

— Можна, тільки нічого людям очі мозолити.

— Хіба німці молитися забороняють?

— До чого тут молитви! — стенив досадливо плечима. — Ви, тату, наче маленькі: не хочете пойняти, що Гайдук жде не діждеться, аби поквитатися з нами.

— За що ж йому квитатися? — спитав тихо Оксен.

— А то вже вам видніше! • Не я зі старим Гайдуком у в'язниці сидів. Чи, може, забули, як ховалися од нього? Коли він з бандою по селах мотався?

Оксен нічого не відповів Сидів опустивши голову, перебирав якийсь шнурок, густо пов'язаний вузликами. І Іван уже м'якше додав:

— То нащо самим голову під обух підставляти? Скінчиться війна, тоді ходіть скільки вам улізе. А до того посидьте в хаті — не підводьте себе і мене.

Старий мовби послухався: два дні сидів як миша. А потім, діждавшись, коли син пішов на службу, знову повіявся до пізнього вечора. Уже і повечеряли, а батька все не було й не було. І чим довше чекали його, тим більше лютився син. Не дав старому переступити й порога:

— Вас, тату, хоч на ланцюг припинай!

Оксен нічого не відповів: відчував, мабуть, що прошпетився. Бочком проліз у свій закуток, завоштузився там. Іван дивився батькові в спину, в геть зарослу сивим

волоссям потилицю, і така ненависть спалахнула раптом у ньому, що йому аж руки затремтіли — стусонуті.

Ольга ж тим часом збрала на стіл:

— Сідайте вечеряти, тату!

— Я щось, дочко, не хочу.

— Та поїжте хоч трохи. Як же голодним лягати.

— Що ти липнеш до тата? — втрутився Іван: голос його аж дзвенів.— Тато, може, на отих своїх вечорницях лемішки об'ївся. Не знаєш хіба, які молодіці впадають коло них?

— Гріх тобі, сину...— почав Оксен, але той не дав докінчити фрази:

— А вам, тату, не гріх? Не гріх знущатися з мене?!

— Хто з тебе знущається?

— Ви ще й питаєте! Прикидаєтесь невинним ягням, а мене зі світу хочете зжити!

— Потерпи, сину, мені вже недовго жити лишилося. Бог...

— Як же — недовго! Ви й молодого переживете!

— Бог мене скоро покличе до себе.

— Бог чи покличе, а Гайдук — то напевне! А ви, наче навмисне, робите все, аби він швидше про вас довідався. Та якби тільки про вас! — аж закричав.— Захотілося живцем у петлю — воля ваша! Мене ж нащо вплутуєте?

— Хто тебе вплутує?

— Ви! Думаєте, Гайдук одного вас загребе? Скільки про це вам казати?!

Оксен уже мовчав. Опустив голову, перебирав на колінах штанину. В Івана ворухнувся жаль — рідний же батько, не чужа людина,— і він, уже стримуючи себе, мовив:

— Давайте, тату, так: щоб ця розмова була останньою. Ви ж не маленькі. То мала дитина не розуміє нічого... Потерпіть іще трохи... А зараз сідаймо вечеряти.

— Дякую, я не голодний.

— Сідайте, сідайте, нічого сердитись.

— Я не серджуся.

— Сердитесь — бачу. Тільки й мене зрозумійте. Я ж оці всі роки спав і бачив себе на нашому хуторі. Німці пообіцяли: як тільки скінчиться війна — повернуть землю. Ще й, може, за вірну службу зайвину приріжуть. А якщо сказав що не так, то вибачайте: таким уже вродився.

Однак батько до столу так і не сів. "Таки сердиться! — подумав Іван.— Ну, хай посердиться, може, порозумніша хоч трохи!"

Ліг, задоволений розмовою й собою. Серед ночі Ольга вийшла із спальні — свекор все ще стояв на колінах.

— Тату, чого не спите? і

Оксен урвав молитву, повернувся до невістки:

— Прости мене, дочко: не , мала мороки, так принесло старого на шию.

— Та що ви, тату! За що вас прощати? Мені веселіше, коли ви є. А Йвана,— оглянувшись Ольга на двері, — на Івана не зважайте: показиться та й охолоне.

— Гарна ти дитина! — розчулено мовив Оксен. — Бог тобі оддячить за твою доброту.

І після розмови з невісткою наче заспокоївся. Коли Ольга повернулася знадвору, свекор уже лежав. Поклав руки вздовж ковдри, склепив повіки — не поворухнеться. Аж моторошно стало: примарилось, що свекор помер. Підійшла навшпиньки, придивилась, прислухалась: дихає. Заспокоєна, прикрутивши гніт у лампі, пішла до своєї кімнати.

Тільки вийшла — розплющив очі.

Це вже стало звичкою: не спати майже до ранку. А колись спав як убитий. На старість же обсіло безсоння. Ходив навіть до лікаря. Той довго торочив про якусь нервову систему, виписав порошки, гіркі, як смертна кара. Попив їх щось із тиждень, але не допомогло, тоді він, змирившись, сприйняв це безсоння як ще одну спокуту, наслану Богом.

Щовечора або, вірніше, щоночі ставав на молитву:

"Отче наш, що єси на небесах..."

Молитва лилася гаряче й широко, зринаючи з глибини його єства, з самої душі, вона проймала Оксена до сліз...

"Нехай святиться ім'я Твоє; нехай прийде Царство Твоє; нехай буде воля Твоя, як на небі, так і на землі..."

Ніхто, в такі хвилини не стояв поміж Оксеном і Богом. Ніхто не заважав, не заходив чи виходив із хати, і в святій умиротвореній тиші гаряче снувалася молитва, спливаючи з Оксенових вуст:

"Хліб наш щоденний дай нам сьогодні;

І прости нам провини наші, як і ми прощаємо винуватцям своїм..."

Бог проступав поволі із темряви, світлий лик його нависав над Оксеном — "Господи! Господи!" — аж стогнав у душі Оксен, і клав земні поклони, і хрестився, і молився...

"І не введи нас у спокусу, але визволи нас від лукавого. Бо Твоє Царство, і сила, і слава Отця, і Сина, і Святого Духа, нині і повсякчас, і навіки-віків. Амінь".

Щоразу шепотів одну й ту ж молитву — "Отче наш".

Колись знав їх безліч: од всіляких хвороб, од дощів і посухи, мслитви-прохання й молитви-подяки, молитви у радості й молитви в печалі, святкові й буденні молитви, молитви до Бога Отця, Сина і Духа Святого і Діви Марії, до всіх апостолів та пророків, великомучеників і великомучениць, що виповнювали Царство небесне й ревниво стежили, аби кожному з них була віддана належна шана. Не згадаєш, забудеш — і віділлється тобі навіть тут, на грішній землі.

Виб'є твою ниву град... Або здохне телиця... Або якась пошесть нападе на овець... Ото так і знай: забув пом'янути якогось святого. Біжи мерщій до церкви та став йому свічку, та спокутуйся перед ним у щирій молитві!..

Колись Оксен так і робив. Кожен пророк, кожен святий пантрував над певною ділянкою у великім господарстві Оксеновим і треба було не забути нікого, не образити хай і мимовільною, але неувагою, щоб росло й колосилося, плодилося і множилося. І Оксен міг би позмагатися з будь-яким батюшкою щодо знання молитов, і, стоячи в церкві, ловив себе на тому, що підказував у думці батюшці подальші слова тієї або іншої

МОЛИТВИ.

Тепер же знав лише одну. І не ходив більше до церкви. І не клякнув перед іконами. Через великі душевні терзання прийшов Оксен до справжньої віри.

Коли розкуркулили — кинувся звично до церкви: за порятунком, захистом. Вистоював довгі служби, переймав священиків, що виходили з храму, цілував гаряче руки, питав: за віщо? Вони ж стояли найближче до неба, то повинні були знати, чим Оксен прогнівив отак Господа, чим не вгодив, що Бог одвернувся од нього.

Але святі отці й самі не знали нічого.

Були не менш розгублені, аніж Оксен. Закривалися храми, скидалися на землю хрести, нечестива комсомолія виганяла священнослужителів з божих осель, всю країну захлеснула повінь безбожжя,— що могли вдіяти вони, слабкі соломинки, на розгойданих хвилях зневіри? Благословляли, мовби відмахувались, Оксенову нахилену голову, бурмотіли звично: "Моліться, надійтеся на Всевишнього", і Оксена не раз підмивало спитати: "А ви, батюшко, дуже надієтесь?" — і він одходив, розчарований гірко, і вже якщо й молився, то більше за звичкою: в ньому починала ворухитись образа на Бога. Сам собі боявся зізнатися в цьому — смертельний це гріх! Але нечистий все частіше підступав до Оксена, особливо ночами, безсонними, тривожними, довгими, коли найм'якша подушка муляє каменем, а думки напливають, безнадійні і) темні, без жодного зблиску, розради. "А чи не занадто жорстокий до тебе Бог? — допитувався в такі хвилини нечистий.— Скільки ще можна збиткуватися з тебе?" — "Господи, прости, заступись! — зривався з постелі Оксен.— Одверни мене од лукавого!.." Та навіть цієї милості не давав Бог Оксенові: тільки лягав, як нечистий заходжувався біля другого вуха: "Дивись: закривають церкви, топчуть у землю хрести, палять божественні книги,— а він усе терпить. Цькують його слуг, плюють на його образ,— а він все мовчить. Собаці бездомній, і тій би урвався терпець! Так хто ж він такий: многотерпеливий чи многобоязливий?" — "Господи, Господи, прости мене, грішного! — клав покаєнні поклони Оксен.— За що караєш?.. За віщо?"

Порятунок прийшов, коли Оксен уже стояв на порозі зневіри.

Отець Діодорій.

Стрілися випадково на вулиці. Оксен пройшов мимо, та враз зупинився: він чи не він? Знав же суворого батюшку добре, не раз бував у нього на службі, та й сиділи колись за столом у покійника-дівера. Не такий отець Діодорій, щоб його забути, не впізнати, хай і через багато років! Тільки ж дуже вже незвичний мав вигляд цей чоловік, так різьче схожий на отця Діодорія. Як простий смертний, у мирському, де й коса поділась, і борода, що врочисто і строго спадала на груди? Оксен повагався, повагався, а потім, набравшись рішучості, наздогнав, легенько торкнув за рукав:

— Скажіть, добродію, ви не отець Діодорій?

Це був таки він. Роки не минули безслідно й для нього: безбороді лице усіялося зморшками, але все так же суворо й пронизливо дивилися очі з-під чорних наколошканих брів, а губи були такими ж твердими, непоступливими над важким підборіддям. Затиноючись, Оксен довго пояснював, хто він, де вони стрічалися, а о.

Діодорій незблимно дивився на нього й не казав ні слова. Коли ж Оксен замовк, зовсім розгублений, владно кивнув: "Ходім!"

Привів Оксена не до храму, а до якоїсь убогої халупи.

Оксен переступив поріг і зупинився в нерішучості, вагаючись, зачиняти за собою двері чи лишити. Похмуро було у приміщенні. Світло ледь-ледь пробивалося крізь єдину шибку. Врешті зважився — зачинив: двері виснули так, наче в них наболіла кожна кісточка. Ще дужче потемнішало. Оксена вразило убозтво. Та найбільше настрахався довгою труною, що стояла прямо на долівці недалеко од столу і правила, мабуть, о. Діодорію за ліжка виднілася прим'ята подушка, недбало застелена ковдра.

Оксен пошукав очима ікони: перехреститися, але стіни були голі, тож перехрестився прямо в куток, де мала бути божниця.

— Сідай! — наказав господар і втупив важкий погляд у Оксена.

Очі його мерехтіли чорно і моторошно, аж пекли. Оксен зі страхом подумав, чи сповна розуму ця людина, і щоб порушити гнітючу мовчанку, несміливо запитав:

— А де ваші матушка?

— Преставилась,— коротко й неохоче відповів о. Діодорій.

— Царство їм небесне! — перехрестився Оксен.— Гарна була людина! — Хоч не міг пригадати, яка насправді була матушка.

— А дочка ваша? Надіюсь, во здоровії?

— Прокляв! — відповів, як одрубав, о. Діодорій. Підступив майже впритул до Оксена (очі вже не просто пекли — палили!), ткнув йому в груди сухим довгим пальцем:

— Чого до мене прийшов — говорити словеса суєблудні чи спасать свою душу? Знаю, все знаю,— не дав Оксенові мовити й слова,— читаю в душі твоїй скаламученій, як у книзі одкритій. Поселився у ній нечистий, а ти його тішиш щоденним ходінням по місцях нечестивих.

— По яких місцях, батюшко? — аж простогнав переляканий Оксен.

— Не зови мене батюшкою — зови братом своїм во Христі. Храм відвідуєш?

— Відвідую, аякже, відвідую! — поспішив потвердити Оксен.— Тільки закривають же храми.

— І добре роблять! — гримнув о. Діодорій.— Бо не вогнища віри то, а ями, повні гною і смороду! Од них пішла вся смута, через них Господь Бог одвернувся од нас!

Оксен аж занімів — так йому стало страшно. Здавалося, стеля ось-ось не витримає такої хули — обвалиться. Уже був звівся, щоб попрощатися та й утекти, але о. Діодорій знову ткнув йому в груди пальцем, мов списом: сиди! Сиди і дивись, якщо маєш очі, а якщо вуха — слухай. Нависав над зніченим Оксеном темним лицем, пропікав наскрізь моторошними очима своїми. Чи не сатана Це в образі отця Діодорія? — холонув Оксен.— Заманив у лігво своє, щоб погубити і тіло, і душу. Хотів перехреститися, але не піднімалась рука. Хотів сотворити молитву, але склеїлись вуста. А о. Діодорій, чи сатанинське втілення о. Діодорія, тим часом допитувався:

— Тебе розкуркулили?.. Вигнали з дому?..

— Так, панотче, так! — заморгав жалісливо повіками Оксен: кривда ця пектиме його навіть і мертвого. Забув одразу про нечисту силу, став болісно скаржитись: — Витурили із власної хати, мов собаку! Покарав мене тяжко Господь, а за що, не знаю і сам.

— Покарав! — саркастично всміхнувся о. Діодорій.— Не покарав — змилювався над тобою, нещасним! Вилущив тебе з шкаралущі, у якій ти ховався од Бога!

— Як же так? — вже зовсім розгубився Оксен.— Хіба ж я не молився?

— Молився! — аж фиркнув о. Діодорій.— А про що ти молився? Про спасіння душі своєї чи про умноження свого добра?.. І як ти молився? Широ, у тайні, чи як ті лицедії, що моляться по храмах, аби всі бачили їх запопадливість перед Богом? Аби всі їх хвалили?..

— А як же ще можна молитися в храмі?

— Отож і був найтяжчий твій гріх,— відповів о. Діодорій.— Сказано-бо в Євангелії...— тут о. Діодорій заплющив очі і став мовби читати з сторінок Євангелії, що закрита лежала на столі.— "А як молитесь, то не будьте, як ті лицедії, що люблять ставати й молитися по синагогах та на перехрестях, щоб їх бачили люди..." От як нас учить молитися Священне Писання! — розплющив очі о. Діодорій.— А не пертися в храми — вертепи словесного блуду!.. Ти думаєш, Господь Бог потерпів би руйнування храмів, аби вони були йому милі? Не заступився б за них?.. Маловір, прочисть вуха свої і слухай: по волі Господа руйнується церква! З святої волі його йде гоніння служителів, підступних і лукавих! Що мали сіяти чисте зерно, а розкидали плевели... В Царстві святому, що скоро гряде, немає жодного храму. От що свідчить святий Йоанн у своєму Одкровенні, по-грецькому — Апокаліпсисі,— розкрив нарешті книгу о. Діодорій.— Слухай уважно! Слухай і запам'ятовуй, маловіре!.. ♦Побачив я небо нове і землю нову; бо перше небо і перша земля вже минули, і моря вже немає. І побачив я місто святе, Єрусалим новий, що сходить із неба від Бога, приготований, мов наречена, прикрашена для мужа свого... А храму я не бачив у ньому, бо Господь Бог, Вседержитель, є храм його, і — Агнець..." Чуєш, маловіре?.. Навіть у Царстві Божому, що незабаром гряде, не буде храмів, бо все, що зводили ми досі во Славу Божу, все, що малювали,— не од Бога, а од лукавого...

— І ікони? — спитав Оксен перелякано.

— Ікони — тим паче... Хто бачив Господа Бога?.. Ти бачив? Чи хто інший бачив?.. Навіть, святий Йоанн, допущений до престолу його, навіть він не побачив виразно Вседержителя нашого, бо його дано бачити не плотськими очима, а духовними. "І от престол стояв на небі,— заплющив знову очі о. Діодорій,— а на престолі — сидячий. І цей сидячий був подібний з виду до каменя яспіса і сардія, і райдуга навколо престола, подібна виглядом до смарагду". От що побачив святий Йоанн!.. А ми, нечестивці, насмілюємося зображувати його в образі простого смертного, малюємо богомерзку подобу свою. То кому ми молимося: Богові чи собі?

В Оксена голова йшла обертом. А Діодорій узяв тим часом книгу зі столу, перехрестився, поцілував у темну палітурку, урочисто мовив:

— Ось єдиний порятунок наш: Євангеліє, Новий Заповіт Господа й Спасителя нашого, Ісуса Христа, свідчення святих апостолів Матфія, Марка, Луки, Йоанна, Павла, Якова, Петра та Юди. А ще Апокаліпсис святого Йоанна Богослова. Хто триматиметься цього, той буде спасений...

Невдовзі до хати стали сходитись жінки. Одна по одній, смиренні та тихі, як овечки, всі у темному, пов'язані по самі очі хустками, вони безшумно прослизали до хати, низько кланялись о. Діодорію, сідали на єдиній лаві, а то й на долівці. Всі вони були похилого віку, лише одну молоду й запримітив Оксен: у неї було якесь аж жовте обличчя і хворобливо блискучі очі. Коли вона підійшла до о. Діодорія, щоб привітатися ("Спасений будь, брате во Христі!"), у того на мить пом'якло лице, полагіднішали очі. Поклавши суху долоню на схилену голову, ласкаво сказав:

— Спасенна будь, сестро у бозі! Молилась?

— Всю ніч, брате, молилась.

— Знаю... Прийшла-бо з очищеною душею, з Богом у серці. І спів радісний у Царстві небесному, а в царстві володаря тьми — плач і скрегіт зубовний... Сідай, сестро, на місце...

Обвів присутніх строгим поглядом, і жінки, які й так сиділи завмерлі, аж дихати перестали: білили тільки обличчя з-під чорних хусток. Потім очі о. Діодорія зупинилися на Оксенові: і

— А ти, грішнику, прочисть свої вуха і слухай! Будемо сьогодні молити Бога, щоб його праведне слово посіялося в твоїй темній душі... Сьогодні я прочитаю вам дві притчі, розказані Ісусом Христом перед фарисеями та книжниками, що приїхали до нього, бо приймав він грішників і з ними їв.— О. Діодорій розкрив Євангеліє, став читати. Голос його лунав глухо, він дивно пасував оцій напівтемряві, застиглим жіночим постатям, він проникав у Оксена, і якась сила, непоступна і владна, поволі оволодівала ним, оволодівала й скоряла.

— То ж коли фарисеї та книжники нарікали й казали: ♦Приймає він грішників та з ними їсть",— він розповів їм цю притчу: "Котрий з вас чоловік, мавши сотню овець, та загубивши одну з них, не покине в пустині тих дев'ятидесяти й дев'яти та й не піде шукати загубленої, аж поки не знайде її. А знайшовши, кладе на рамена свої та радіє.

І прийшовши додому, скликає він друзів і сусідів та й каже до них: ♦Радійте зо мною, бо знайшов я вівцю свою загублену".

Говорю вам, що так само на небі радітимуть більш за одного грішника, що дається він, аніж за дев'ятидесятьох і дев'ятьох праведників, що не потребують вони покаяння..."

А ще Христос оповів притчу про блудного сина:

♦В чоловіка одного два сини було. І молодший із них сказав батькові: ♦Дай мені, батьку, належну частину маєтку". І той поділив поміж ними маєток

А по небагатьох днях зібрав син молодший усе та й подався до далекого краю, й розтратив маєток свій там, живучи марнотратно. А як він все прожив, настав голод великий в тім краї,— і він став бідувати.

І пішов тоді він, і пристав до одного з мешканців тієї землі, а той вислав його на поля свої пасти свиней.

І бажав він наповнити свого живота хоч стручками, що їли їх свині, та ніхто не давав їх йому.

Тоді він спам'ятався й сказав: "Скільки в батька мого наймитів мають хліба аж надмір, а я з голоду гину отут.

Устану й піду я до батька свого та й скажу йому: ♦Прогрішився я, отче, против неба та супротив тебе. Недостойний я вже зватись сином твоїм; прийми ж ти мене, як одного з своїх наймитів".

І вставши, пішов він до батька свого. А коли він далеко ще був, батько угледів його — й переповнився жалем: і побіг він, і кинувсь на шию йому, і зачав цілувати його.

І озвався до нього той син: "Прогрішився я, отче, против неба та супротив тебе, й недостойний я вже зватись сином твоїм".

А батько до слуг своїх кличе: "Принесіть негайно одєжину найкращу і його зодягніть, і персня подайте на руку йому, а сандалі на ноги.

Приведіть теля відгодоване та заколіть — будем їсти й радіти, бо цей син мій був мертвий — ожив, був пропав — і знайшовся".

Й почали веселитись вони.

А син старший його був на полі. І коли він ішов і наближався до дому, вчув музику та танці.

І покликав одного із слуг та й спитав: "Що це таке?"

А той каже йому: "То вернувся твій брат, і твій батько звелів заколоти теля відгодоване — бо ж здоровим він сина прийняв".

І розгнівався той — ввійти не хотів. Тоді вийшов батько його й став просити його.

А той відповів і до батька сказав: "Ото, скільки літ служу я тобі і наказу твого не послуховався,— ти ж ніколи мені й козеняти не дав, щоб із приятелями своїми потішився я.

Коли ж син твій вернувся оцей, що проїв твій маєток з блудницями,— ти для нього звелів заколоти теля відгодоване".

І сказав він йому: "Ти завжди зо мною, дитино, й все моє — то твоє.

Веселитись та тішитись треба було, бо цей брат твій був мертвий — і ожив, був пропав — і знайшовся".

— Господи! — підніс догори руки о. Діодорій, і низенька стеля ніби аж піднялася над ним угору— Поможі нам, недостойним, навернути ще одну овечку в череду твою! Просвіти його душу, очисти його серце, нагостри його слух, проясни його зір — хай чує і бачить! — Очі о. Діодорія натхненно горіли, високий, страшенно худий, він підносився над отією труною, що стояла у його ногах, мов щойно воскреслий із мертвих, і Оксен уже відчував дріж у тілі і трепет у серці.— Молімося! — вигукнув о. Діодорій.— Молімося, сестри, за іще одного блудного сина!..

Приголомшений, глибоко вражений вийшов Оксен із халупи. Надворі стояла ніч, жінки розчинялися в ній безплотними тінями: "З Богом, сестро".— "З Богом, сестро",—

шелестіли і на прощання одна одній. Єдине віконце світило слабко у темряву, воно то світлішало, то враз мовби аж гасло: о. Діодорій метався, мабуть, по, хаті, а Оксен стояв посеред вулиці, і прохолодний вітерець не міг остудити його палаючого обличчя.

Був наче хворий. Голос о. Діодорія все відлунював у ньому, а довкола вчувався гарячий шепіт: то сестри молилися за нього, Оксен аж здригнувся, аж оглянувся, і хоч довкола нікого не було, йому все ж здавалося, що шепіт лунає й лунає, наче вже й сама темрява молилась за нього...

Прийшовши додому, одразу ж дістав Новий Заповіт. Читав і сам собі дивувався, як не бачив оцього й оцього: в нього наче й справді прояснилися очі, очистився мозок...

З того часу не було заподатливішого учня в о. Діодорія, ніж Оксен.

Перший приходив і останній виходив. Переїняв від о. Діодорія його жести і рухи, не зводив з нього переповненого вірою погляду, намагався вгадати щонайменше бажання свого душпастиря: адже о. Діодорій стояв найближче до Бога, тож, слугуючи йому, слугуєш Богові,— і о. Діодорій все більше прихилився завжди суворим серцем своїм до нової овечки.

Якось доручив Оксенові читати замість себе Євангеліє. Оксен аж спалахнув од несподіванки, голос його аж тремтів, коли він почав читати, йому здавалося, що він виділився з-поміж інших, став на щаблик ближче до Бога, в нього аж очі зволожилися од розчулення.

Так поступово Оксен став наче помічником о. Діодорія. Ніхто про це вголос не казав, але по тому, як шанобливо прислухалися до нього сестри в бозі, можна було зрозуміти, що вони про нього думають. Та й сам о. Діодорій не приховував своїх намірів щодо Оксена. Якось, залишившись удвох (Оксен все частіше залишався ночувати в молитовному домі: о. Діодорій ставав усе немічнішим, якась потаємна хвороба підточувала могутній колись організм)... о. Діодорій сказав:

— Старий став... немічний... чую: скоро предстану перед Всевишнім... На кого залишу отару свою?..

Оксен завмер. А о. Діодорій, гостро й пронизливо глянувши на Оксена, якось аж сердито продовжував:

— Лишаю на тебе — більше ні на кого. Боюся тільки: не вистачить у тебе сил вберегти сестер од спокус многогрішного світу, нема в тебе строгості.. Сказано-бо: в страсі й покорі народжується справжня віра в Бога... В страсі й покорі,— повторив о. Діодорій.— Буду молити Всевишнього, щоб він укріпив твій дух, дав тобі сили... Іди!

Оксен вийшов, так і не здобувшись на слово: сам ще не знав, годиться він у душпастирі чи не годиться. Врешті поклався на Бога: як Бог захоче, так хай і буде. Захоче — додасть о. Діодорію віку, захоче — поставить на його місце Оксена.

Якось уранці до нього прибігла одна із сестер, що готували по черзі їжу для о. Діодорія. Бліда й перелякана:

— Ой, брате, горе!

Оксен, який саме вмивався, так і застиг над відром.

— Душпастир преставились! Зайшла в хату, а вони лежать у своїй труні й не

ворушаться.

Ось воно — сталося! — солодко стислося Оксенове серце.

Забувши навіть утертись, біг Оксен вулицею.

Не зміг одразу зайти до халупи, хоч двері були одчинені навстіж Раптом здалося: о. Діодорій не вмер, а живий. Зустріне на порозі підозрілим поглядом: "Чого спішив, нечестивцю? Посісти місце моє?" Трусонув головою, перехрестився, аж тоді ступив досередини.

Ховали о. Діодорія другого дня, ополудні. Покійник лежав із замкненим, суворим лицем, відреченість від усього земного застигла на мертвому тому обличчі, його душа, мабуть, давно уже стояла перед Богом і не просила — вимагала належного місця в раю, винагороди за довгу і вірну службу; вона, та душа, одразу ж забула про свою убогу паству, бо покійник мов аж чекав нетерпляче, щоб його пошвидше накрили віком та опустили до ями,— не бачити ні сонця, ні неба, ні запечалених облич сестер,— і Оксен мимоволі все швидше і швидше бубонів слова заупокійної молитви, а коли домовина нарешті опустилася в яму, коли застукотіло по дошках груддя землі,— спершу лунко й дзвінко, а потім все глухіше й глухіше, коли виріс приплесканий горбик із жовтої глини, майже вдвоє коротший од о. Діодорія, наче тіло його одразу ж і вкоротилося,— Оксен відчув мимовільне полегшення і мовив до сестер, які плакали:

— Чого плачете, маловірні? Не плакати, а радуватись треба: полетіла душа пастиря нашого прямо до раю. Там,— показав на небо Оксен,— там витає вона зараз серед янголів божих, зрить Вседержителя нашого. Підемо ж, сестри, в обитель свою і ще раз помолимося за упокій душі новопреставленого раба божого Діодорія.

Коли верталися з кладовища після поховання, сестри потяглися за ним покірною черідкою. І відчув солодко Оксен, що віднині вони будуть схилятися перед ним з такою ж покірністю, як і перед о. Діодорієм.

І ще більше замкнувся у невеликому світові, що його уособлювали сестри у бозі. Десь; кипіли пристрасті, вибухали події, що потрясали землю,— Оксен нічого не чув і не бачив. Поселився в халупі о. Діодорія, тшч тільки вечірніми гуртовими молитвами, читанням Євангелія. І коли б не війна, він там би й скінчив свою життєву дорогу. Та, почувши про війну, одразу ж подумав: ось він, кінець світу, день Страшного суду. Поклав собі йти у світ, поміж грішників: рятувати, поки не пізно, заблукай і душі.

Добиравсь до Тарасівки два— місяці. Хотів день Страшного суду зустріти на рідній землі, серед односельців. Порятує, скільки зможе, вирве з обіймів лукавого, поведе за собою до Бога.

Тож Оксен і не думав слухатися сина. Був переконаний: не Іван то промовляє, а нечистий говорить його вустами. Що ж, якщо рідний син стає на дорозі до Бога, він зречеться й сина.

Завтра, як тільки син піде на службу, Оксен збере свої нужденні пожитки та й залишить цю оселю. Знав уже, куди піде, хто прийме його з дорогою душею, хто відчинить навстіж двері.

Була та хата найзлиденнішою в усьому селі. А господиня її — найнещаснішою.

Появившись у Тарасівці, Оксен не випадково зупинив свій вибір на ній, Одарці Безрідній. Знав: де найбільше горе, там найбагатіший ґрунт для посіву.

Весь вік пила горе, заїдала бідую.

Погубила ж її велика краса: хлопці колись бігали тічкою, не давали проходу. Стовбичили попід ворітьми, билися на смерть, спихаючи один одного з тієї доріжки, що вела до серця Одарчиного, і дівчата дружно її ненавиділи, і якась люта зависниця, якась із отих, що й укусить, і медом помаже, пустила чутку, ніби Одарка давно вже порчена: встигла переспати з отим і з отим, та до того ж ще й відьма — мати замолоду доїла чужих корів.

Чутці охоче відразу й повірили — обростала все новими деталями, Одарка, мовляв, уже не тільки хлопців — чоловіків не цуралася, які молодші та красивіші, бо не раз бачили отого й отого, який, забувши рідну жінку і совість, стрибав, як собака, до Одарки у двір. Чутка котилася од хати до хати й ставала не чуткою, а правдою.

Хлопці ще більше стали в'язнути до дівчини: легка ж пожива А коли один із них, що зовсім уже був знахабнів, поліз рукою, куди не треба, та й заробив од дівчини по пиці... коли він при всьому народові чесно сказав, що знаємо ми вас, недоторканих: з першим-ліпшим лягаєш, а тут захотілося ціну набити... коли до Одарки врешті дійшла страшна ота правда, в яку не вірила хіба що вона, — дівчина мов із цепу зірвалася! А, так! А, такі ви!.. Такі ви усі!.. Тож я вам усім іюкажу!

Вибрала найвірнішу подругу, яка щойно вийшла заміж, та й зманила од неї чоловіка. Так запаморочила голову, що він посеред медового місяця покинув свою молоденьку жіночку, день і ніч товкся під двором у Одарки. Мов дурманом обпоїла, бісова дівка: що йому не казали, як не срамили — мов не чує нічого й не бачить. Очі аж каламутні: так і видно, що на кого не дивиться, а бачить тільки Одарку. І коли та подруга прибігла й упала у ноги, — пожалій, верни мого чоловіка! — щось жорстоке і мстиве зблиснуло в очах у красуні: а ви мене дуже жаліли, як ногами топтали? Забирай своє золото, якщо зумієш, — воно мені не дуже потрібне! Отак і зажила Одарка з чоловіком украденим.

Народила Одарка дочку: жити б, здавалося, та жити, — з чоловіком украденим нею милуватись. Так той наче сказився: став ревнувати Одарку, докотився до того, що, йдучи на роботу, замикав жінку в хаті. А одного разу, коли посварилися добре і розпалена Одарка сказала, що раз він такий — раз не вірить, то на зло йому когось знайде, ухопив горня з окропом та й плеснув їй в обличчя.

Провалялася Одарка в лікарні майже півроку: врятували одне око, а друге зварилося. Та ще рубці по всьому виду — страшно й глянути.

Повернулася додому сама, а чоловіка уже й не застала: повісився. Чи то злякався, чи совість заїла — хтозна. Лишилася Одарка одна з малою дитиною та з обличчям спотвореним.

Підросла дочка — росла й ненависть Одарки до дитини. Воно ж, як на гріх, — все в тата. І очі, і брови, і ніс, і ходить точнісінько так Як гляне на неї Одарка, так її наче окропом обварить. Це ж той ідоляка, що її так спотворив, сховався у могилу, хоч бери

та викопуй, а ця тут на шиї висить каменякою! Та коли ти вже здохнеш, чума тебе б узяла!

І від злості великої, од життя розпроклятого заходжується бити дитину. Так лупцює, так б'є, що чути, як воно кричить, аж на другім кутку. Прислухаються жінки до того крику розпачливого, прислухаються та й клянуть поміж собою Одарку: — Оце ж падлюка свою дитину катує!.. Та що б же їй і руки повсихали!..

Жодна, однак, не бігла заступатися: зв'яжися із сатаною — сам собі будеш не радий. Недарма ж про неї у селі так і казали:

— То така, що як через її двір перейдеш, то й за ноги покусає! 1

Одарку і вибрав Оксен, щоб навести на праведну віру. Знав: чим важче доведеться з нею, тим більше йому зарахується там, на небесах. До того ж добре розумів — зуміє завоювати Одарку, зробить з неї овечку покірну, тоді легше стане наводити й інших.

Вибрав ранок, ясний та гожий (в гарну погоду і настрій у людини кращий), попросив допомоги у Бога та й рушив.

— Бог у поміч!

Одарка бликнула неприязно оком, повернулася до печі — готувала сніданок. Ворушила рогачем соломку, щоб краще горіла — товкла, аж іскри летіли.

— То, може, хоч пустиш до хати? — спитав з порога Оксен.

Одарка різко повернулася. Єдине око її злісно блиснуло:

— Як же ж? Куди ж вас не пустиш, коли самі вперлися! Увалились непрохані, та ще й розводять церемонії!

— Я з добром до тебе, Одарко.

— Знаємо ваше добро. Всі ви одним миром мазані: тільки й думаєте, як із сусіда шкуру здерти.

— Гріх тобі, Одарко, таке й говорити.

Одарка мов тільки й ждала, що Оксен не витримає — почне дорікати.

— А-а, гріх! Так чого ж ти тоді, святий та божий, приплугавивсь до мене? Я з чортами живу, для янголів давно вже тут місця нема! Іди собі до своїх святих, а в мене тобі місця немає!..

Обернулася різко до печі, била об черинь рогачем, аж комин двиготів. Тільки не такий Оксен, щоб відступитися. Покликав Бога у поміч, підійшов, непроханий, до столу, сів на лаву.

— Я, Одарко, стара вже людина, про смерть свою думаю.

— То й умирайте: хто вам заважає.

— Помру, як того захоче Бог. Покличе до себе — полечу з радістю. Покину цю юдоль печалі та сліз, де плач і скрегіт зубовний, де злоба і заздрість, горе та муки...

— Дуже ви мучились...

— Полечу прямо до Бога,— мов і не чує Оксен,— буду вже там день і ніч молитися перед ним за таких обездолених, як оце ви, Одарко...

— Дуже мені потрібні ваші молитви!

— Господи! — скажу я Всевишньому,— повернись, Господи, святим ликом своїм до цієї нещасної жінки! Прийшла ж бо вона у цей грішний світ не на щастя і радість, а на сльози та горе. Несе вона важкий хрест свій, як Христос на Голгофу,— скільки ж можна ще його нести? Чи не зavelикий тягар звалив ти на ці слабкі плечі, чи не заслужила вона вже давно своїми муками, важким життям своїм місця в раю? Зглянься, Боже, над нею, зніми хрест, візьми її, Господи, під святу десницю свою...

Одарка не озивалася: ніби якось притихла. І по напруженій спині, по уповільнених руках Оксен зрозумів: прислухається.

— Яке життя було у вас, Одарко? Ніхто не жалів, усі цькували. Рвали з вас, а ніхто не давав. Одверталися, а того й не розуміли, що ви, може, набагато луччі од них. Що якби найшлася хоч одна добра душа, яка у вашому горі, у ваших терзаннях простягнула б вам руку, ви душу за неї oddали б, серце вийняли б з грудей...

І тут сталося те, на що й сподівався Оксен: слова, сказані ним, пройняли-таки душу Одарчину, просіялися не на камінь — на ґрунт. Випустила рогач, упала на лаву: на коліна, на заламані руки і, може, вперше в житті заридала.

Страшний то був плач: не плакала — надрилася криком, билася головою об лаву, трусилася худою спиною.

Довго плакала Одарка. І весь час стояв над нею Оксен: гладив її по голові, як малу, скривджену дитину, промовляв ласкаві, тихі слова.

Одарка врешті трохи заспокоїлась. Посхлипувала, посхлипувала — підвела голову.

Око її червоне і болісно напружене, одверталася від Оксена,— мабуть, соромно стало за отой плач, за розпачливий крик Побрела до печі, дістала чавунець, поставила на стіл, запросила Оксена:

— Сідайте та спробуйте мого харчу.

Оксен не відмовився, хоч щойно поснідав. Юшка була пісна, аж вонюча,— вода й картопля, навіть не посолена, Оксен їв через силу, їв і прихвалював:

— Смачного наварили ви супу, Одарко!

Відтоді Оксен в Одарки щоденний гість. Приносив Євангеліє, і поки жінка поралася по хаті, читав щось із Святого Письма, читав і витлумачував Одарка все пильніше прислухалася до того читання, вона іноді аж про роботу забувала — завмирала на місці, і Оксен у душі радів, і дякував Богові, що допомагає йому навертати оцю, заблукану душу, оцю колишню блудницю до істинної віри Христової.

Одарка стала й найвірнішою його помічницею. Воістину — сестрою во Христі.

Розказувала усім, яка свята людина Оксен. Запрошувала жіною ♦Приходьте, та приходьте, сестри, на святі наші розмови з Богом!" — і жінки йшли не стільки з віри, скільки вражені тією разючою зміною, що сталася з Одаркою. Недавно ж боялися її як чуми: не побережешся, так і вчепиться, не подивиться, хто ти і що ти, у дочки її годишся чи, мо', в матері, а це мов підмінили Одарку,— око так приязню й світиться. І хода стала не та. То бігла, мов із цепу зривалася,— з-під подраної спідниці тільки ноги босі мелькали, а це іде тихо, врочисто, якась аж вища на зріст. То ж жінота і внадилася

на оті вечори до Одарки: одні посидять вечір та більше й не появляються, бо в тієї робота, а в тієї така сім'я, що і вгору ніколи глянути, а які й починають учащати. Бо в однієї — син на фронті, а в другої — чоловік, а ту так скрутило життя, так зав'язало у вузол, що хоч пробі кричи. А Оксен тут як тут. поговорить, мов по серцю погладить: ♦Утішся, сестро, та понесемо разом твою біду до Господа Бога. Бог почує — і зніме тяжкий цей тягар із твоєї душі". Промовить отак Оксен із тихою ласкою — у жінки вже й сльози на очах, вже й сякається, розчулена, в пелену: ♦Добра ви людино, Оксене! Спасибі вам..." — ♦Не мені дякуйте — Богові! Бог у своїй неосяжній любові до своїх дітей земних нерозумних готовий простити усі їхні гріхи, аби вони лишень покаялись. То ж каймося, молімося — і прощенні будемо, і будем спасенні!" Помоляться гуртом за Мокрину чи Варку, і вертається потім Варка (Мокрина) додому якась мов аж відроджена: нема-бо святішої молитви для жіночого серця, аніж слова співчуття! І зростала божя отара в Оксена, і він уже подумував, чи не час навідатися й до сусіднього села, бо й там ой скільки душ, які погрязли в гріхах, аж тут Іван зажадав, щоб тато припинив свою релігійну діяльність.

— Зректися Бога? Одсахнутись од нього, як Юда од Ісуса Христа?

Ні, Іване, не буде по-твоєму!

Навіть подумки не називав його уже сином: бо якщо син тобі стане на дорозі до Бога — зречися і сина!

♦Зрікаюся, тричі зрікаюся!.. Струшу пиліюку цього многогрішного дому з ніг своїх, піду до тих, хто мені найрідніший та найдорожчий,— до сестер у вірі. І коли Господь спопелить блискавицями оцей дім, цей вертеп, цей притулок нечистої сили,— не оглянуся навіть...

Не введи нас, Господи, в спокусу, але визволи од лукавого. Бо Твоє Царство, і сила, і слава навіки-віків. Амінь".

Помолившись, засинає Оксен, очищений од усіх сумнівів та вагань.

Вранці, діждавшись, коли Іван пішов на роботу, зібрав свої лахи і, не попрощавшись з невісткою навіть, подався до Одарки.

Коли Ольга сказала, що батько зник із дому, Іван аж почорнів на виду. Пожбурих ложку, зірвався з-за столу.

— Та ти хоч поїж!

Аж пересмикнуло: годі, наївся! По самісіньку зав'язку!

— Ти теж: вернути не могла! Корова!

— Чого кричиш? — Ольга сердито.— Що я, твого батька пасти найнялася? Хочеш казитись — казися, а до мене не сікайся!

Зодягнула пальто, вийшла, ображена, з хати. Іван, що вже й місця собі не знаходив, теж подався надвір.

Розлючено думав про батька. Налигати, йолопа старого, притягти у двір, припнути до стійла: стій і не рипайся!

Або кулаком у спину! Гнати до самого двору, щоб і не оглядався!

Незчувся, як дійшов до Одарчиної хати.

Зупинився, вагаючись: знав же, що за сатана живе в отій хаті. Такій нічого не варто і з рогаčem полізти на нього. А може, й не заходити? Плюнути на старого дурня, хай собі молиться хоч самому чортові, аби лиш під ногами не плутався. Та нараз пригадав Гайдука. І оту його погрозу приховану в голосі, коли розпитував про батька. Насупився, поправив картуз, пересунув наперед кобуру — ступив рішуче до хати.

Там саме снідали. В батька ложка так і зависла, коли побачив сина, а Одарка тільки блимнула на гостя непрошеного.

— Добридень у хату! — видушив із себе: так і обпекла ненависть до батька, — сидів, наче нічого й не сталося. — Хліб та сіль...

— їмо, та свій! —> одрізала Одарка: догадалася, певно, за чим прийшов Іван.

— Добре, що їсте, — глузливо мовив Іван; у ньому вже аж кипіло, але поки що стримувався. — Та ще й інших задарма підгодовуєте. Видать, запаслися з комори колгоспної?

— Не всі такі, як ти! — Одарка теж завелася одразу, око її горіло лиховісним огнем. Оксен же сидів мовчки, мов не про нього і йшлося. ,

— Ну, от що! — не витримав нарешті Іван. — Погралися — досить! Збирайтеся — підем додому!.. Аж тепер Оксен глянув на Йвана.

— Додому? А що ти називаєш домом моїм?

— Ви підете?! — закричав Іван. — Чи силою вас звідси забрати?

Тут уже зірвалася й Одарка: де й поділася виплекувана Оксеном покірність. Підскочила впритул до Івана, ударила кулаком об кулак-

— Ти на кого кричиш?! На кого кричиш, чортів вилупку?! Ану забирайся з хати, а то й баньки тобі повидираю!

— Тю, сказалася! — Іван аж одступив до порога, аж руку поклав на кобуру. Та краще й не клав би: як побачила те Одарка — зовсім знавісніла. Ухопила рогаč — та на Івана:

— Я тебе стрельну! Я тебе як стрельну, то й очі тобі повилазять! На хронт іди воюй, а не з бабами!

Наставля рогаč — ось-ось заїде в писок! Іван притьмом з хати, а Одарка за ним. Нагнала вже на порозі й рогаčem по спині.

Вискочив аж на вулицю, оглянувся, чи ніхто не бачив, як його рогаčem угощено, та й попиляв до управи. Ішов і руки трусилися: "Ну, зажди ж, сатано, доберуся я до тебе!"

Іще дві небажані зустрічі сталися в Оксена.

Перша — з людиною, яку Оксен найменше сподівався побачити.

Він таки вирядився в сусіднє село рятувати заблукані душі. Хоча й обіцяв Одарці повернутися завидна — затримався до глупої ночі. Слово по слову, та й незчувся, як і вечір минув.

Вийшов з хати — темно, аж душить.

— Переночували б у нас, а завтра раненько і рушили б, — умовляла господиня. — Час же такий... Та й поліцаї у нас злі, як собаки. Ще, не доведи Господи, побачать та

встрелять.

Оксен стояв на своєму. Благословив жінок, що проводжали його, хрестом щедрим, розмашистим, та й рушив. Простував завмерлими вулицями — прислухавсь мимоволі. Ось-ось, здавалося, залунають кроки, виринуть чорні постаті. Здавалося, хтось уже й цілиться в спину. Розумів, то спокушає нечистий, нашептує повернутись назад, похитнутися у вірі в Бога. Щоб відігнати лукавого, став шепотіти молитву.

За селом мовби полегло: не так було страшно. Люди лишилися позаду, в степу зараз нема ні душі, хіба що звірина яка, так звір — не людина,— не зачепить даремно, не нападе.

А темрява, гусли і гусли довкола Оксена. Уже й дороги не видно. Аби не ходив нею колись — обов'язково збився б. І тиша. І в тиші тій чийсь тупіт.

Зупинився .Оксен, прислухався: а й справді тупоче! Звір чи людина?

"Пом'яни, Господи, царя Давида і всю кротість його!"

Тупіт ближче і ближче — навстріч Оксенові. Ось, чутно, форкнуло, рипнуло наче сідло: вершник! Оксен уже хотів зійти з дороги, лягти, зачаїтися, та одразу ж згадав про лукавого, що напевно нашіптує йому оці грішні помисли, і примусив себе лишитись на місці.

І вже здається Оксенові, що вершник той — не людина. Сама смерть "ще на чорнім коні, порипує сідлом, подзвонює косою.

Кінь ближче і ближче... Оксен аж дух зачаїв, у ньому все затерпло. З темряви, з густої, як дьоготь, пільми враз виткнулася якась головешка. Гойднулася праворуч, ліворуч, дико форкнула й зникла.

— Ну, ти!

Голос, що пролунав, був такий людський, що Оксен, який уже приготувався до наглої смерті, аж зітхнув полегшено. Все в ньому затремтіло, він не втримав — упустив свій Патерик, і він лунко впав на дорогу.

— Хто там?! — стривожено пролунало з темряви.

— Це я,— одвів голос Оксен.

— Хто я?

— Божа людина.

Попереду щось дзенькнуло, рипнуло — вершник мов нахилився наперед, силкуючись побачити Оксена, а потім темрява враз розірвалася, роздерлася навпіл: прямо в очі Оксенові сліпучо ударив ліхтар.

Оксен аж похитнувся од того яскравого світла, аж долоні підніс до очей, а світло бігало по ньому і бігало, промацуючи кожну зморшку йа його обличчі, кожен рубчик на його одязі.

Ліхтарик усе ще світив, все не спускав вогняного ока з Оксена, ніби вершник ніяк не міг повірити, що перед ним живий Оксен, а не привид.

— Ну й ну! Оце зустріч! — Світло нарешті погасло, вершник зіскочив на землю. Підійшов до Оксена впритул, здивовано мовив: — Не сподівався зустріти! 4умав> тебе давно вже й кури загребли... Злітається вороння на згарище...

— А ви хто, пробачте, такі? у запитав обережно Оксен: голос був дуже знайомий, але він не хотів — боявся повірити, що це саме той, кому належав той голос.

— Не впізнаєш? Ану приглянься пильніше!

Ліхтарик знову спалахнув — тепер уже не в Оксенів бік, а в протилежному напрямі. Він вирубав з темряви яскраве коло, і в колі тому вималювалося немолоде обличчя з сивими вусами, з глибокими зморшками. А з-під широких насуплених брів дивилися очі. Оксен аж здригнувся.

— Ганжа! — перехрестився Оксен.

— Угадав!... Що ж ти, божа людино, тут поробляєш?

— Іду, Василю, додому,— відповів смиренно Оксен: він уже трохи отямився.

— Бачу, що не з дому,— глузливо мовив Ганжа.— Де був? Добро своє розшукував чи так щось винюхував!

— Добра на цій грішній землі не шукаю,— пояснив терпляче Оксен.— Скороминуще воно — не візьмеш із собою в могилу. Шукаю ласки у Бога — спасаю свою грішну душу.

— І досі за Бога ховаєшся?

— Не ховаюся — тримаю в серці. Несу слово Боже людям, наvertsаю їх до віри праведної в переддень Страшного суду.

— Ага, проповідуєш? Це ж як там: не убий?..

— І не убий! — ствердив Оксен.— Сказано-бо: хто підніме меч, той од меча й загине.

— Не протився злу,— пригадував далі Ганжа.— Й коли вріже хто тебе в праву щоку, не давай здачі, а підставляй мерщій ліву. Так чи не так?

— Воістину так!

— А ще там, здається, написано: і ворогів своїх любити?...

— Слово Боже — закон, і я не одступаюся од нього.

— Що ж це виходить, Оксене? Ворог удерся до нас, руйнує, вбиває, грабує — хоче нас назавжди поневолити, а то й винищити всіх до коліна, а ми повинні молитися за нього, любити його? Підставляти йому другу щоку, згинатися в покорі та ще, може, і руку цілувати? Не противитися злу, яке несе він із собою, а благословляти його?

— Господь Бог...

— Ні, ти не ховайся за Бога! Ти по-людському скажи: що ми маємо робити? Підніматися на боротьбу, рятувати своє життя, свій народ од погибелі чи впасти навколішки і слідом за тобою благословляти вбивцю? Ріж мене, їж, а я все одно тебе возлюблю! На чий млинок ллеш воду, Оксене?

— Ні на який, окрім божого...

— Брешеш,— на німецький! Та німці тебе цілувати повинні за оці твої проповіді! Гнидязий же ти чоловік, Оксене! Як був вошею, так нею й лишився. І знаєш, що я зараз із найбільшою охотою зробив би? Пришив би тебе отут, щоб ти не збивав з пантелику людей, не плутався в нас під ногами. Убити б тебе зараз, Оксене, щоб і землю не паскудив!

— Убивай! — мовив безстрашно Оксен.— Прийму смерть з радістю! — Господи,

прийми душу мою у Царство Твоє! Апостоли страждали за віру Христову — постраждаю і я.

— Апостоли, кажеш? — перепитав глузливо Ганжа.— Ні, Оксене, не буду я тратити кулі на тебе — робити з тебе святого! Повзай і далі, тільки гляди...— тут голос Ганжі налився погрозою,— гляди Оксене: зв'яжешся з фашистами, отоді ми й без Бога тобі страшний суд улаштуємо!

Рипнуло сідло — Ганжа сів на коня.

— А синкові своєму передай: незабаром зустрінемось! Хай запасається, поки не пізно, труною...

Затупотіло, віддаляючись у степ, затихло, завмерло. І мов не було зустрічі, мов усе те Оксенові примарилось.

Ще одна зустріч сталася — з Гайдуком, уже серед білого дня. Оксен саме йшов вулицею, коли позаду загула машина, засигналила нетерпеливо й сердито. Оксен схарапуджено зіскочив з дороги, влипнув спиною в тин. Машина під'їхала, загальмувала, з опущеного віконця висунулася голова в німецькому кашкеті, спитала роздратовано:

— Тобі що — жити набридло?

Оксен мовчав, переляканий: хотів перехреститися — не наважувався, голова ж уже пильніше придивлялася до нього:

— Хто такий? І

Оксен поспішив назватися, а чоловік з машини вигукнув:

— Івасюта?! Давно повернувся?

— Та, дай Бог пам'яті, з місяць.

— І що ж ти тут робиш?

— Молюся.

— Ну, молися, молися! — сказала на те голова в кашкеті.

— Тільки добре молись, може, Бог тебе і почує. І тато може, почують. Тата мого пам'ятаєш?

"Гайдук" — аж похолонув Оксен. Стояв, не міг здобутись на слово.

— До скорого побачення, Оксене!

Поїхав, а Оксен, стривожений, усе ще стояв під тином.

Гайдук не признався Іванові, що стрів його батька. Ні вдень, ані увечері. Знову лишився ночувати в Івасюти, знову наказав: "Ану йди, попильнуй свою поліцію? Та щоб до ранку і ноги твоєї у дворі не було!" І Йван ходив цілісіньку ніч як неприкаяний, ладен убити і Гайдука, і Ольгу, а заодно спалити доценту й село, що, повне зловтіхи, переживує масну новину. Вранці не пішов до хати й цього разу чекав Гайдука в управі, і коли той, напахчений дорогими парфумами, самовдоволений... коли той запитав: "Чого не приходив снідати?" — Іван з придушеною люттю відповів, що їсти не хоче.

— У молодички якоїсь поснідав? — засміявся Гайдук, посварився на Івана пальцем.— Штучка ж ти, Івасюто! Хоча б із одною мене познайомив!

"Хватить вам і моєї жінки!" — хотів відповісти Іван, але вчасно передумав.

— Які там іще молодичі...

— Ну, гаразд, не хочеш признаватися — не треба. І не бійся — жінці твоїй не розкажу. Хоч даремно, Івасюто, ти її цураєшся! Повір мені, битому: такі жінки — одна на тисячу...

Підійшов до вікна, повернувся до Івана спиною. Івасюта з ненавистю дивився на широку, туго обlitу добротним німецьким сукном спину, на акуратно підголену потилицю з чистою рожевою шкірою — аж руки зціпив за спиною, щоб не вихопити пістолет і не висадити всі кулі в ненависну постать. Гайдук же тим часом продовжував:

— Не жалієш ти її, Івасюто. Таких жінок на руках треба носити.— Повернувся різко на каблуках, і тепер обличчя в нього було суворе і погляд крижаний та нещадний: — От що, Івасюто: поскаржитесь твоя жінка іще раз, що ти її б'єш, нарікай тоді на себе! Чуєш?!

— Чую...

— То й добре, що чуєш!.. А тепер проведи мене до машини. Усівся в машині, але дверцят усе не зачиняв: щось мовби

пригадував. Звів на Івасюту погляд, спитав:

— Про старого нічого не чув?

— Не чув.

Подивився пильно на Івана, аж тому стало недобре.

— Так і не чув? Правду кажеш чи брешеш?

— Та чого б я брехав!

— Ну, якщо ти кажеш — немає, значить, немає. Бувай здоровий, Івасюто!

Іван уже стояв ні живий ні мертвий. Якась наволоч уже донесла! А може, й не донесли? Може, так говорив — випробовував... Та як би там не було, а з старим треба щось робити...

Весь день думав про батька. Прикидав і так і сяк, а виходило одне: старого треба за будь-яку ціну спровадити з села. Вдасться вмовити — добре, а впретсья — доведеться силою. Накаже поліцаям заарештувати та й одвезти в сусідній район. Пригрозити, щоб і не здумав повертатись назад...

Ні, сторонніх не варт сюди вплутувати: він усе зробить сам. Треба тільки, щоб тієї сатани на той час не було...

Придумав і тут. наказав черговому поліцаєві викликати Одарку сьогодні ж увечері та допитати, що за люди збираються в неї. З якою метою? Чи не затівають чого супроти нової влади?

— Та добре налякай! І замкни до ранку в холодну! А вранці й випустиш...

Ледь діждався вечора. Вирядивши поліцая за Одаркою, одразу ж майнув додому. В хату не зайшов — не хотів ту курву і бачити! — подався до стайні. Вивів буланого, запряг поспіхом у бричку, як запрягав, на щось наступив. Нахилився — лопата. Підняв, хотів однести в сарай, та одразу ж передумав: поклав на бричку. Для чого — не знав і сам. Мелькнула якась думочка,

хистка й примарна, як болотяний вогник, та він її притоптав, пригасив — не дав розгорітися. Вивів коня за ворота, скочив на бричку.

Бив нервовий дроз Усе думав — удасться вмовити батька чи ні.

Батько зустрів його стривожений:

— Нащо Одарку викликали?

— Бо догралися! — відповів грубо Іван: ненависть знову спалахнула в ньому— Просив же вас припинити, сховайтесь, а ви наче з цепу зірвалися! Доніс хтось на вас — от і поступила команда Одарку і всіх жінок, що причетні,— допитати, а вас — у гестапо. А там знаєте як розмовляють? Там і пекло видасться раєм_

— Що ж, якщо судилося постраждати за віру...— почав був Оксен, але син сердито перебив:

— Я вам, тату, ось що скажу: в останній раз хочу вас порятувати. Збирайтеся та поїдемо, поки не пізно.

— Куди?

— Куди завгодно, тільки щоб вас тут не бачили. Пересидите, перебудете, поки трохи вляжеться, а тоді вертайтеся і моліться собі, скільки ваша душа забажає...

Оксен нічого не відповів. Довго роздумував, і Іван аж дух затаїв, чекаючи, що скаже батько.

— Одвези мене, Іване, у Велику Петрівку,— сказав нарешті

Оксен.— Там наш родич далекий — у нього, дасть Бог, і перебуду. і

Наче гора звалилася з Іванових плечей! Зраділий, кинувся допомагати старому, але Оксен одгородився од нього долонею: я сам. "Ну, самі, то й самі, аби лишень не передумали!" Нетерпляче дивився, як батько збирає свої лахи: здавалося, старий возиться занадто повільно, але боявся квапити, щоб не передумав.

Невдовзі й виїхали. Повеселілий, Іван сидів поруч з батьком, знову говорив про те, що це ж ненадовго: ось-ось скінчиться війна, і тоді вони заживуть, як самі захочуть, бо німці рано-пізно, а таки заберуться звідси... не триматимуть же вічно свої війська в чужій стороні... німці ж теж живі люди, їх так само тягне додому... німці підуть, а вони лишаться панами. І хай тато не думають — Іван приїде за ним, як тільки можна буде. А поки що тато там житимуть, як у Бога за пазухою... Іван домовиться з родичем — це він уже візьме на себе... Іван говорив, говорив, його гнітило батькове вперте мовчання, йому хотілося, щоб той озвався хоч словом, а довкола все темнішало й темнішало, і треба було квапитись, щоб не появитися у Великій Петрівці серед білого дня... Іван говорив, говорив і не помічав, як усе неспокійнішим стає його батько, як усе частіше починає оглядатись назад, наче там щось забув, щось таке необхідне, без чого не варт було й рушати в дорогу.

Врешті не витримав, аж звівся на бричці:

— Зупини!

Нічого не підозрюючи, син зупинив коней. Аж тоді, коли батько, злізши з брички,

потяг за собою й сидора, недобре передчуття ворухнулося в грудях:

— Ви що?

— Вернися, Іване, додому,— Оксен просував уже руки в лямки, наче боявся, що син йому перешкодить.— Чую: смерть за плечима, то хай хоч поховають удома.

— Ви що, здуріли?! — закричав Іван.— Вас же одразу заарештують!

— А то вже, як Бог... А я таки піду.

І, не чекаючи, що скаже син, повернувся, пішов.

— Тату, верніться! — гукнув люто Іван.— Верніться, бо я не знаю, що з вами зроблю!

Згорблена батькова постать навіть не зупинилася — віддалялася в ніч, поступово зливаючись з темрявою. Лише білів сидір, що за спиною...

Потім він і сам не міг пригадати, як усе це сталося. Не міг... не хотів... одганяв... одмахувався од тієї жахної миті, коли стояв з пістолетом у руці, а батько падав на тверду, як камінь, дорогу. Пістолет ще оддзвонював пострілом, пудовою гирею гнув Іванову руку донизу, а батько вже лежав долілиць, розпростертий, і бив, бив ногами у землю, і сидір, наче живий, повзав з ним поруч...

— Тату!..— закричав дико Іван.

А батько вже лежав непорушний, тулився вухом до землі, прислухався до чогось.

Тремтячи, мов у пропасниці, пішов Іван до батька.

Батько чорнів застиглим горбиком, він уже наче зливався з землею, входив у неї, а Йванові все ще не вірилося, що тато мертвий. Може, впав, зляканий пострілом? А мо', прикидається, щоб налякати? "Я ж не хотів! — аж схлипував Іван.— Не хотів!.. Не хотів!.. Полякати лишень хотів... Та годі вам, тату!.. Зводьтєся, тату!.." А батько лежав непорушний, і моторошно було до нього підходити, і треба було підходити, хоч уже й підгиналися ноги...

Батько лежав ниць, обличчям у землю. Одна рука підламана, друга витягнута вперед наче він останнім передсмертним рухом хотів ще хоч трохи... хоч на сантиметр одповзти од сина. Сидір сповз аж на дорогу, звалився й картуз, довге сиве волосся впало на землю і там, де торкалося землі, було вже не сиве, а чорне: довкола голови темним колом розповзалася пляма; нудотно пахло свіжою кров'ю.

Щось раптом учулося. Мов далеко-далеко котилася підвода. Іван стрепенувся, прислухавсь — наче не чути нічого. Ні, таки чути. Таки мовби їде. Чи то йому вже вчувається? Ні, їде! Ось і тупіт кінських копит виразно чути: гуп-гуп-гуп. Гуп-гуп-гуп... Іван уявив, як невидима поки що підвода наткнеться на батька, і, охоплений страхом, кинувся до непорушного тіла. Підхопив, підважив під плечі, рвонув — тіло вислизнуло з рук, гупнулося об дорогу. Іван аж застогнав, йому здавалося, що батько, навіть мертвий, опирається, видираючися з рук Він знову нагнувся, ухопив так, що аж затріщала матерія, потяг на себе.

Батькова голова моталася вниз, біла, мов камінь, його по колінах. Батькові руки чіплялися йому за литки, батько наче хотів охопити намертво сина: затримати, діждатись людей, що їхали на невидимій поки що підводі, на невидимих конях, які

гупотіли все дужче і дужче. Батьковд ноги волоклись по дорозі,
і так важко було тягнути, що здавалося: батько загнав їх у
твердь та й оре, як плугом. (

Зовсім знеможений, дотяг нарешті до брички. Із стогоном, хрипом став виважувати
неслухняне тіло на повіз. Заважав сидір, усе сповзав, чіплявся за бричку, але Іван так і
не наважився його зняти: боявся випустити тіло.

Нарешті батько ліг упоперек: руки звисали на один бік, ноги — на другий. Треба
було б поправити, але невидимі коні гупотіли все ближче і ближче — аж гуло в степу.
Іван скочив на бричку, вхопив поспіхом віжки та нараз згадав про батьків картуз, що
лишився на дорозі.

Картуз лежав посеред кров'яної калюжі. Івана знову заканудило, він зціпив зуби
так, що аж хрумкнуло, і, підхопивши картуз, щодуху побіг.

Біля самої брички об щось боляче вдарився ногою. Щось аж брязнуло, одлетівши в
темряву. "Пістолет!" Кинув картуз поверх батька, упав на коліна, водив гарячково
долонями, намагаючи зброю, а коні гупотіли вже так, наче мчали не по дорозі — по
згорбленій Івановій спині.

Намацав пістолет, одірвався од землі, звівся, збайдужіло почалапав до брички.

Батькові ноги стирчали чорно і страшно. Обійшов їх подалі, сів у передку, звернув
коня з дороги.

їхав просто в степ — навмання, наосліп, і коли б попереду було провалля, звалився
б у нього разом з конем, бричкою, з мертвим батьковим тілом.

Колеса загрузали в ріллі, кінь хропів, ледь тягнучи бричку, Іван уже шмагав його
батоном — здавалося, хтось наганяє. Боявся навіть оглянутись: позаду лежав батько.
Спиною, усім еством відчував мертвого, невмолиму його непорушність.

Безконечна, здавалося, рілля врешті скінчилася. Земля стала наче западати
донизу, мов просідати, й Іван відчув, що спускається в балку. Натягнув віжки,
притишив коня, який розмахався так, що й не зупинити, став обережно спускатись
донизу.

Зупинив, скочив з брички. Поросла травою, земля була м'яка і податлива —
мимоволі подумав: копати буде легко. Все ще обходячи мертвого батька, намагаючись
навіть не дивитися в його бік, зайшов ззаду, намацав лопату.

Копав довго і запопадливо. Яма була вже йому по груди, по шию, а він усе копав і
копав: хотів заховати поглибте.

Як зовсім пірнув у яму, а земля, яку викидав, стала сипатися йому на голову, кинув
копати. Поклав лопату впоперек ями, учепився — видерся. І, вражений, завмер.

Темрява щезла. Щойно ж нависала над Іваном, обступала з усіх боків, важка і
погрозлива, налипала на руки, на груди, обличчя, звисала важким ошматтям йому з
плечей, а тепер усе довкола переливалося в сріблястому мареві. І в тому мареві, в
місячному світлі все здавалося непевним, несправжнім, хистким, і все виросло,
збільшилося в розмірах і кінь, що куняв зморений, і бричка, і страшні татові ноги.

Вони звисали такі довгі, такі величезні, що яма, викопана Іваном, була порівняно з

ними іграшкою. І здалося раптом Іванові, що він так і не зможе поховати батька. Яку глибоку та широку яму не викопає, батько туди не влізе. І щоразу, як видиратиметься з ями, тіло батькове ставатиме все більшим і більшим.

Іван аж трусонув головою. Ввіткнув у землю заступ, пішов до брички.

Коли дотягнув батька до ями — довго стояв, не знаючи, як опустити його на дно. Врешті наважився — кинув. Батько впав головою донизу, ноги його задерлися вгору і стирчали прямо до Івана, але він не опустився б нізащо у яму, щоби поправити тіло: здавалося, мертвий охопить тоді його щосили руками і триматиме до Судного дня. Щоб разом предстати перед Богом. І щоб не бачити отих ніг, не бачити, як незручно, як зламано лежить у ямі батько, Іван ухопив лопату і став гарячково жбурляти землю донизу. Жбурляв, як несамовитий,— уже давно присипав обличчя, груди, руки, а ноги все ще стирчали, ноги мовби росли й росли: засипле всю яму, а вони все одно виткнуться з могили.

Лише тоді, як присипав і ноги, облишив швиргати землю...

У Тарасівці появився перед світанком. Зморений кінь ішов ступою, Івасюта мовби куняв: тримав опущені віжки, сонно похитувався. Лише тоді, як кінь зупинився перед ворітьми, стріпонувся, оглянувся, ніби пригадуючи, де він і що з ним, зліз нехотя з брички. Не став розпрягати коня — пішов до хати.

Хата зустріла його навстіж одчиненими дверима. Раніше він стривожився б, тепер же лишився байдужий... Пройшов у сіни, намацав клямку хатніх дверей, ступив до кімнати. Не став кликати дружину, щоб засвітила: не хотів, щоб вона зараз його побачила. Сам знайшов лампу, засвітив, поніс до столу. І вже по дорозі до столу впала йому в око якась зміна в кімнаті.

Кімната мов стала іншою, в ній чогось бракувало — чого саме, одразу не міг і втямити. Лише роздивившись пильніше, зрозумів — бракує люстра. Отого, що стояло при дверях. Й отого он, що висіло над столом, бо Ольга не могла й за стіл сісти, щоб не помилуватись собою перед люстром. : Схопивши лампу, метнувся до спальні.

Там теж позникали всі люстра. А шафа стояла розчинена навстіж. З ліжка зникла подушка й пухова перина. 1 ковдра з верблюжої вовни, придбана вже ним. Посеред кімнати, на підлозі, сиротливо валявся загублений ліфчик.

Утекла! Куди, з ким — не треба й гадати...

Задихаючись, наступив на ліфчик. Дер, вкручував каблучком У підлогу, як отруйну зміюку.

; Потім вернувся до першої кімнати, поставив лампу на істіл, поліз до буфета. Знайшов одразу ж пляшку, дістав кухоль. Налив похапцем, аж руки трусилися, випив. Постояв безтямно, знову налив, знову випив...

З того дня чорно запив молодий Івасюта.

і Іванові Приходьку наснилися свині.

— Та якби ж тільки свині: приверзлося, що й сам він ісвиня! Лежить кабан кабаном, у їхньому ж таки сажеві, а поруч нього — льоха, так пудів на шість, та ще й поросята — його ж таки діти. Брудні, довгоносі, голодні, аж сині.

А двері — рип: Федора! Принесла повне відро теплого пійла, сипле в корито, промовляє ласкаво:

— їж, пацю, їж! їж та нагулюй сальце!

Отут і не витримав Іван — кувікнув розпачливо. Кувікнув і прокинувся.

Не вірилось, що не в хліві, а в ліжку. Коли ж обмацав подушку, ковдру й Федору, що спала, аж на душі полегшало. Перевернувшись на другий бік, заплющив очі.

І тільки задрімав, знову приверзлося таке, що й на голову не налізе.

Буцім Федора виходить заміж. Та ще за кого — за німця! І такого ж паскудного, такого плюгавого, що гидко й паличками взяти! А він, Іван, стоїть посеред двору і тримає образ в руках: благословляти молодих. Образ важкенький, в Івана аж руки одламуються, кинуть би, та не сміє: Івасюта мовби сказав: як не благословить — то він його повісить. І нічого робити Іванові: піднімає образ над головами німця й Федори, що •стали перед ним навколішки, піднімає й говорить:

— Будьте здорові й щасливі.

14 А Дімаров

417

Аж раптом, де не візьмись,— Твердохліб. Тикає пальцем в ікону, регоче, аж заливається:

— Гляньте, чим цей бовдур свою жінку благословляє до шлюбу!

"Обернув до себе ікону Іван — і мурашки по спині побігли: замість образу Божого — писок свинячий! Не намальований навіть — живцем до ікони приклеєний. І знову прокинувся Іван.

Лежить аж мокрий, а Федора — шльондра стара, спить, хоч би тобі що! І тоді розізлився Іван та й стусонув сонну дружину. Щоб знала, як за німця заміж виходити!

— Га? Що?..— сіпнулась Федора.

— Нічого,— невинно Іван.— Щось, мабуть, приснилося... Федора посопіла, посопіла — знову заснула. А Іван лежав

та все думав, до чого б воно отаке приверзлося. Хитрував сам із собою: добре ж бо знав, що могли віщувати ті сни.

І треба ж було йому вчора вийти з хати. Виперло дурня старого на вулицю та й зіткнуло з Гусаком Степаном. Синком отого Гусака, що його в тридцять восьмим посадили як ворога народу. Чим він нашкодив народові, у селі ніхто так і не взнав, але казали, що дали старому аж двадцять літ тюрми та ще десять років поразки в правах: не дотягне на цьому — на тому світі вже одбуватиме.

Молодий Гусаченко і носив усі оці роки образу за батька: як тільки почалася війна та його забрали до армії, він і разу в той бік не вистрелив. Підстеріг слухну хвилину, кинув гвинтівку та й перебіг до німців.

Ті його не спровадили в тил, у табір військовополонених, а лишили при кухні. Спершу Степан рубав дрова, тягав воду, чистив і мив величезні казани,— та добре розумів, що тут як не старайся, як не пнився із шкіри, все одно в люди не виб'єшся. До

того ж і повар одразу його зненавидів: називав тільки "руссіше швайне" і все норотив потягнути по спині цурупалком. Степан довго не міг уторопати, в чім причина тієї ненависті, аж доки повар, хильнувши шнапсу, не проговорився: "Ти ієст дізертір"!.. Тепя ната пуф-пуф!" І показав на мигах, який саме "пуф-пуф" влаштував би він Степанові.

Після цього випадку Степан набрався духу та й пішов до самісінького командира роти: так, мов, і так, тягати дрова і носити воду більше не хочу, а хочу убивати червоних — мститися за батька. Іще ваш повар зненавидів мене за те, що я перейшов на ваш бік.

Ну, повара, ясно, забрали, а Степана нарядили в німецьку уніформу, дали в руки гвинтівку і зарахували рядовим до маршової роти.

І закрокував Степан з німцями поруч, так же хвацько засукавши рукава та розстебнувши комір, і навчився швидко Степан, ввалившись до тієї чи іншої хати, лягати просто в чоботях, в одягу на білосніжне ліжко... лежати й командувати: "Матка, яйка, млеко — шнеллер!" — не зізнаючись навіть, що він може й по-українському: української мови вже й соромився. І заспівав Степан разом зі своїми друзками: "Дойче, дейче, юбер аллес!" — наче до цього й не знав інших пісень. І став стріляти Степан з німецької гвинтівки німецькими кулями у своїх земляків — так ловко, що командири помітили оту його запопадливість, помітили й відзначили: дали десятиденну відпустку додому, ще й дозволили прихопити з собою фронтового товариша — справжнього німця родом з Гамбурга.

Отак і появився Степан у Тарасівці: з німцем в обіймочку. Гусачка, бідолашна, й не знала: радіти чи журитися, дивлячись на свого найстаршого сина. Мундир-бо ж на ньому чужий, і сам він наче чужий: гелґоче щось по-німецькому зі своїм новим дружком та п'є самогонку, шнапсом її називаючи. Та ще й з меншим біда, з Остапом: дивиться вовком на старшого брата і говорити до нього не хоче. Якось ішла Гусачка в хату, а Остап кулею їй назустріч: щока одна жаром взялася і сльози бризкають.

— Остапе!

Метнувся з двору, тільки хвірткою грюкнув. Зайшла стривожена в хату. Степан наче хмара:

— Я йому дам "німецького запроданця"!

Від злості забув німецьку мову й забалакав по-нашому. Вмовляла пізніше молодшого:

— Ти б, сину, змовчував. Він же старший, та й брат...

— Який він мені брат?! Посіпака фашистський! "О-хо-хо!.. І що воно буде?" — журилась Гусачка. Бо вже

й люди стали одвертатись од неї Рідний брат, і той уколов. Не прямо, правда, сказав — побоявся, а ехидненько привітав:

— З німецьким тебе єнералом!

"Єнерали, єнерали, бодай би їх і не було!" — журиться, зітхає розгублена Гусачка, а Степан натяга чужий мундир, куцу шинельку, високу пілотку із свастикою та й рушає з

німцем на вулицю. Не стежкою — попід тинами, щоб менше бачили, а серединою — на виду всього села.

14*

419

Отак і зіткнулися з Приходьком — чорт його виніс саме надвір!

— Гутен таг, дядьку Іване! — Козирнув недбало двома пальцями, а рука в рукавичці, наче у пана.

— Те-те-теї — аж язиком зацокав Іван.— А я вас, звиняйте, спершу і не признав. Дивлюся: ідуть два німці — аж у животі похолонуло!.. І далеко ж оце йдете?

— Шпаціруємо — прогулюємось по-вашому... .

— Шпаціруєте? — придивлявся не так до Степана, як до дружка його Іван: уперше ж так близько зіткнувся з живим німцем. Німець, певне, дуже замерз: ніс геть посинів, ще й бурулька звисає. Та воно й не диво — мороз хапає за вуха, а він же, мабуть, із теплих країв. Що ж робитиме, як зима по-справжньому цюкне?

Роздивляється німця Іван, а Степан дістає тим часом цигарки в поцяцькованій пачці, простягає недбалим рухом Іванові:

— Закурюйте, біте, цигарету!

Дістав делікатно Іван сигарету, понюхав — тютюном наче й не пахне. А Степан уже запальничкою — чирк! — підносить вогник Іванові.

Наважився — взяв-таки до рота. Потягнув — віник віником! Уголос однак похвалив:

— Добрячими ж цигаретами вас снабжають. І багато дають!

— Скільки захочеш! — хвалькувато Степан.— Це вам, дядьку, Європа!

— Воно, звісно, куди вже нам, темним, до тієї Європи,— погодився наче Іван.— Ми тільки те й знаємо, що їмо простий хліб із салом, а вони, бач, на яких цигаретах живуть: одну таку викуриш — три дні їсти не схочеш. Еге?..— до німця.

— Я, я! — весело закивав, пританцьовуючи на морозі. Степан зиркнув підозріло на Приходька, але в того було

таке наївно-простацьке обличчя, що одразу й заспокоївся.

Пілотку аж на вуха нап'яв. І якого біса приперся до нас? Сидів би у своєму теплі — не ловив би зашпорів. Це ж зараз, коли зима ще як слід не розгулялася. А вдарять справжні морози?! Та до того ж і наші натиснуть?..

Позирає очима цікавими на Степана, на німця, розпитує про се, про те. Все цікаво знати, до всього є діла і як німці п'ють, що їдять. І чи то правда, що під час обіду чи сніданку не стримуються — пускають вітер під себе?.. Що то культура! Не те, що ми, темні: односимо аж за сарай чи за клуню. А що

Іви, звиняйте, думаєте з нами робити? І чи скоро ваша влада Замінить нам корівок? Бо ці, нащі, неграмотні та несознательні, ніяк не хочуть по дев'ятсот літрів моні надоювати, хоч ти її убий!.. 1 кури також... Кажуть, що в них одна курка за один раз по п'ять крашанок несе. А ми, дурні, собі голови сушимо: як би од наших, зачуханих, хоч по дві крашанки в день. Щоб розрахуватися з поставками.

Степан, мабуть, уже й не радий, що зв'язався з Приходьком. Відповідав, відповідав,

а потім набридло:

— Ну, пора нам. Ауфвідерзейн, дядьку!

Торкнувся знову двома пальцями пілотки, пішов, мов аршин проковтнув. Німець за ним.

— Гуляйте здорові! — гукнув веселенько Іван.— Звиняйте, коли що не так!

Отут би йому замовкнути: хай би собі йшли, куди заманулося. То якби ж у Йвана язик як язик, а то ніби оте ^бовтало од дзвона дурного.

! — Будете проходити мимо — заходьте в гості!

— А шнапс у вас є? — обернувся одразу Степан, і — Шнапс?

і — Ну горілка по-вашому?..

— Та щось трохи є,— не так уже весело Йван.

— То готуйте бутерброди — прибудемо завтра обідати! А біла б тебе сила божа: не встиг натякнути, як воно вже

й з торбою! Але нікуди діватися — доведеться приймати.

Оце йому й муляє зараз — спати не дає.

Як сказав, повернувшись, Федорі: так, мов, і так — чекай гостей, та й руками об поли вдарила:

— Та чи ти зовсім уже з глузду з'їхав: які теперечки гості! Тут ось вас не нагодуєш, а ти гостей скликати наріпився!

І — Та чи я їх кликав? — викручувався Йван.— Самі 'напросилися! Зайдемо та зайдемо.

— Не бреш, я тебе знаю! — не вірила Федора.— І послав же мені Господь чоловіка, за які тільки й гріхи! Чужі все для дому стараються, на чорний день запасають, а цей собі дурну роботу найшов — гостей скликати! Вибрав час.

і Мовчить уже Йван — ані пари з вуст. Знає: коли жінка і сваритись заходжується — краще мовчати. Не підкидати хмизу в багаття. Погорить, погорить та й згасне.

Так і сталося: покричала, покричала Федора і спокійніше вже запитала:

— Кого ж хоч принесуть чорти?

— Та, бачиш, той...— зам'явся Іван: аж тепер зрозумів, якого дурня вклеїв.— Вийшов ото я на вулицю, аж вони пруться навстріч. Хотів сховатися, дак уже було пізно...

— Хто — вони, кажи толком!

— Та оті ж — Гусаченко з німцем...

— О Господи! — аж об поли вдарила руками Федора.— Та чи ти при своєму: німця просити до хати?

— Та чи я їх прохав? Кажу ж: самі набилися. "Готуйте, дядьку, самогонку, а ми завтра прийдемо..."

— Самогонку? А смоли їм гарячої!.. Та ще й оце на закуску! — і Федора піднесла таку дулю Іванові, що той аж очима залупав: ти диви, звідки вона в неї така й узялася! У Федори ж рука як рука, мовби й не велика, а дуля — з головешку дитячу. Не інакше, од злості виросла.

— Заберу завтра зранку синів — приймай гостей своїх у хаті порожній! — лютувала Федора.— Цілуйся з німцем своїм хоч до скону!

Гризла Івана до вечора.

Та Федора що: Федору Іван перетерпить, до Федори не звикати — діставалося за довгий вік усього: і лайки дошкульної, і праника межі плечі. Тож Федора — на те вона й жінка, щоб пощом їсти чоловіка,— нікуди не дінеться, хоч і грозиться піти з хати,— інше муляє зараз Іванові: син-льотчик, Євген. Як сказала йому мати при Йванові: "Подивися на свого тата розумного: німця покликав у гості!.." Як сказала отак Федора, в Євгена аж обличчя пересмикнулося. І так понівечений та блідий, а то ще більше побілів.

— Правда, тату?

— Та чи я їх просив! — проклина уже Іван лиху ту годину, коли йому засвербіло на вулицю.— Самі набилися! Пристали, як до горла з ножем,— прийдемо, і квит. А що я їм скажу — не приходьте?

У Євгена ж очі, як бритви:

— Тоді я таке скажу, тату: приймете фашиста — ноги моєї не буде в цій хаті!

— Бачиш, бачиш, що ти накоїв! — Федора в сльози.

Од жіночих сліз, од змученого синового вигляду зовсім скис Іван. Стояв ні в їх ні в тих, не знав уже, що й робити. А вночі сповз тихенько з ліжка, щоб не розбуркати Федору, намацав ногами валянки, почалапав глянути на сина: той спав не в цій теплій, а в холодній, через сіни, кімнаті: так звук на службі. Як мати не вмовляла — не захотів! То Федора йому— і ковдру ватяну теплу; і кожуха, щоб не застудився ненароком. Каліка ж, кров'ю весь сплив. Чи довго й захворіти.

Каліка... і

Ось вони, милиці,— біліють при синовім ліжку, мовби лихі вартові усіх його болячок. Добрячі, фабричні, на гвинтах, унизу навіть узуті в гуму, щоб не стукотіли та не сковзалися. Євген привіз їх із собою: злазив із воза, то перше, що побачив Іван,— милиці, а тоді вже ногу, повище коліна обрубану, і холошу порожню, під пасок підвернуту. Гарні милиці, що й казати, та краще б їх і не було. Не може на них дивитися 'Іван. Не може!

Підходить обережно до ліжка, прислухається, приглядається: спить син. І чи вкритий добре? Щоб не підхопив, не доведи Господи, якої простуди!

Знадвору свіжий сніг лле холодним світлом у вікна. Не так, як серед білого дня, та вже й місяць, мабуть, перед світанком злиняв, а все ж світла досить, щоб бачити сина.

Євген лежить на спині. Блідою плямою виділяється на картатій подушці обличчя, і навіть в оцій напівтемряві видно, яке воно схудле,— тільки ніс гостро стирчить та чорніють глибокі западини очей. Лежить непорушно син, мов і не дихає: стривожений, Іван нахиляється над ним — нижче, нижче, аж поки не ловить слабкого руху повітря. Обережно підтикає ковдру, щоб де не піддуло, підтикає кругом, тільки в одному місці не чіпає: там, де коротким цурупалком витикається Євгенова культя. Болить навіть уві сні, син виставля її з-під ковдри, щоб остудити трохи. Іван жалісно дивиться на культю,

в нього вже й сльози бринять на очах, і він, витираючи їх шкарубкою долонею, гірко роздумує: "Війна, будь вона проклята! І хто її вигадав на наші голови?"

І знову перед очима — як Євген злавив із воза: опустив спершу милиці, а коли Іван, пропечений жалем до сина, метнувся допомогти, сказав:

— Не треба, тату, я сам.— І додав, вимучено всміхнувшись:— Треба ж звикати...

Довго тикав милицями в землю, наче промацував її обережно і боязко, не наважуючись залишити воза, а потім таки зліз і пошкutilьгав до хати, раз по раз зависаючи на милицях. Плечі його задиралися вгору, тіло гойдалося то сюди, то туди, Федора ж ішла слідом і голосила, а Іван утішав:

— Ну, чого ти? Радіти треба, що хоч лишився живий! Люди он гинуть. Живуть же і з однією ногою!

— Та я ж радію! — ридала Федора, вже й дороги не бачачи за гіркими сльозами.

І в хаті, за столом, коли спорядили поїсти та хильнули по чарці, довго доказував Іван, що це ще повезло, що ногу, а не руку... Нога — що: причепив дерев'яну — та й ходи собі на здоров'я, а без руки було б набагато гірше, рука чоловіка годує. Гарячкував, доказував, мовби хто йому заперечував, поки Євген попросив:

— Годі вам, тату.

Аж тоді помітив Іван, які в усіх болісно-напружені обличчя: і в Федори, і в молодших синів, і, розгублений, став шукати по кишенях кисета, щоб закурити.

— Та он же він, перед вами,— підказав тихо Євген. Кисет лежав на столі — перед самісіньким Івановим носом.

Раніше це стало б причиною веселого сміху: любили посміятися Приходьченки,— зараз же ніхто й не всміхнувся. І в тому гнітючому мовчанні, в тій тиші завмерлій довго мостив цигарку Іван — вона ж ніяк йому не давалася: то тютюн просипався на долівку, то розривався папір. Усі пильно й напружено стежили за його непевними рухами, наче від того, злаштує батько цигарку чи ні, залежала доля Євгенова.

Вже після того як пообідали, зважився нарешті Іван запитати в сина:

— До Зосі по дорозі не навідувався?

— Зосі немає,— глухо Євген.

— Як немає!? — болісно Федора.

Євген ще нижче опустив голову: тільки видно було, як смикається щока.

— Убило Зосю — завалило будинок. Зося тоді спала...

— А мо', то й неправда? — намагався утішити сина Іван.— Мо', людські вигадки?

— Правда, тату,— сказав у долівку Євген.— Її подруга разом зі мною в шпиталі лежала. Вона встигла вискочити, а Зося...

Довго мовчали.

Згодом Євген ворухнувся, звів вистраждані очі: — Не це мені зараз найбільше болять... Іван хотів запитати, що ж саме, та стримався: синова обрубана нога стирчала перед очима. А Євген продовжував:

— Найбільше пече, що я жодного фашиста не вбив! В училищі, а тоді вже й на службі мріяв не раз: почнеться війна, злечу в небо — збиватиму ворожі літаки, як

горіхи. А я в небо як слід і злетіти не встиг: над аеродромом і збили.

— Отоді тебе, сину, й поранило? — жалісливо Федора. Євген кивнув головою.

— Може, й не поранило б, якб^і я парашут передчасно не розкрив. Треба було зтяжним... Ящ — вивалився з літака та за кільце одразу й смикнув. Отут він зі мною й погрався...

— Хто, сину, погрався? .

— Льотчик фашистський, що мене збив. Опускаюсь донизу, а він то з одного боку залетить, то з другого. І все на горло показує: капут, мовляв. Я його, скільки й житиму,—пам'ятатиму. Скінчиться війна, десь зустріну — все одно задушу! Вже при самій землі залетів востаннє та й чергою по мені. Упав — не пам'ятаю, що далі було. У госпіталі отямився — на операційному столі.

— Дуже, сину, боліло?

Федора знов плаче не стримуючись, а Іван тихо запитує:

— Як же ти, сину, відбивсь од своїх?

— А отак і відбився. Німці захопили місто, де ми лежали. На другий день і до нас у гості прийшли. Комісарів, партійних — усіх без розмови до стінки... На носилках виносили розстрілювати, за ноги тягли! А кого то й так — у ліжку... А тоді до всіх інших — век! Щоб до вечора й душі не було. Шпиталь, бачте, для солдатні їхньої був потрібен. Узяв я милиці, та вже й не знаю, як і на вулицю вибрався. Бо хто лишався на ліжку, того німці вже увечері добивали. Спасибі, санітарка допомгла до її хати добратися. А то на вулиці так і подох би.

— Як же її хоч зовуть? Щоб знати, за кого Бога молити.

— Марфою, Марфа Степанівна... Вона мене як рідна мати доглядала.

— Не перевелися ще добрі людина на світі,— розчулено мовив Іван. А про себе подумав: "Якби оце була підвода та коні, навантажити б повну хуру добра і тій жінці: приймайте 'за сина!" Так де ж його в біса поїдеш, коли в Івана ні коней, і ні підводи, ні того добра! Люди, коли наші одступали, взяли і дещо з комори колгоспної, а Іван тільки витрішки їв. То, мо', і воно й краще? Хоч голодні, аж животи попідводило, зате ! боятися нічого. Бо ходить Івасюта зі своїми посіпаками з і двору в двір, трусить з колгоспу забране: хто не здав, приховав,

І затаїв, то, не доведи Господи,— начувайся! Протасія Непід-| кованого, як кукурудзу знайшли, ледь на той світ не спроводили.

І досі слова сказати не може чоловік — харкає кров'ю.

; А Нетесаному Івасюта як заїхав у морду — ледь ока не висадив!

Ходив потім: серед синяка величезного чорного тільки око

гостро виблискує. Нахвалявся податися в Хоролівку — шукати правди у німців. Пошукай, чоловіче, пошукай — сходи з новою бідой. З Івасютою краще не зв'язуватись — мов сказився чоловік, одколи жінка покинула. Не знає дня, щоб когось не побив та не посадив у холодну. Дісталось і Євгенові.

Як прийшов поліцай кликати Євгена в управу, Іван теж хотів піти з сином. Та Євген зупинив, сказав сердито: "Сидіть, тату, вдома, нічого зі мною не станеться!"

Але Іван таки не послухався сина — пішов назирці. І потім, доки Євген був у тій управі, стояв неподалечку — очей з вікон не зводив. І все йому здавалося, що син за тими вікнами кричить.

Євген незабаром і вийшов — виніс губи розквашені. І двох передніх зубів як не було. За що так дісталось — не міг допитатися в сина. Лише глухо сказав, в бік управи обернувшись:

— Ну, гади, за мною боржок!

Пізніше Іван таки довідався, завіщо Івасюта охрестив так Євгена. Люди вже розповіли.

Спитав буцім Івасюта, чому не йде у район — реєструватися як червоний командир. "А як я дійду? — показав наче на милиці Євген. — Коли оці мої коні не тягнуть!" — "Дійдеш! А не дійдеш — рачки долізеш! Не на спині ж тебе туди нести!" Тут Євген наче й відповів, що йому в районі робити нічого. А як Івасюті так припекло бачити Євгена в районі, то хай несе на своїй спині: Євген не проти. Іще щось буцім хотів додати Євген, та не встиг: Івасюта підскочив та з усього маху його по зубах! "Ось тобі моя спина, червона заразо!"

Плакала жалісно Федора, дивлячись на синові губи розпухлі, кривився болісно Іван, а Євген після того випадку мов повеселішав: став щось майструвати — і все у тій холодній кімнаті. Зайде мовби ненароком Іван — Євген одразу ж ганчірку поверх і прикладе, щоб батько, гляди, не побачив. Та й молодші вилупки роблять такі обличчя утаємничені, що так на них і написано: а ми щось таки знаємо, тільки вам не скажемо, хоч бийте, хоч за ноги підвішуйте!

Та як не крийтеся, а від ока домашнього все одно не сховаєтесь. Поманила якось таємничо свого чоловіка Федора:

— Іване, а ке-но сюди!

Повела аж у клуню і там, у кутку, одгорнула соломі, показала на ящик.

Іван аж присів, аж оглянувся з переляку.

— Зачини двері! !

І вже в напівтемряві допитувався в жінки сердито:

— Де взяла? ;

— Та Євген же змайстрував! Я вже давно примітила: однесли щось до клуні... Сюди, а воно ящик якийсь. І дріт ось-ось.

♦ Ящик, дріт! — хмикнув зневажливо Іван. — Сказано — баба, не розбирається ні в чому! Радіво бісові діти зладнали — ось що це таке. Шибеницю собі змайстрували, та заодно татові й мамі!"

Присів, покрутив коліщатко — ящик мовчав, мов заціпило. Прикрив знову соломою, навшпиньках вийшов з клуні.

Федора як почула од чоловіка, що то таке, аж затрусилася од страху:

— Ой лишенько! Самі погибель на себе шукають. Візьму сатану й утоплю!

Іван ледь умовив не односити радіо в ополонку: сказав, що треба поговорити з Євгеном. Євген так на батька і визвірився:

— Яке вам діло до того?!

— А таке, синку, діло, що Івасюта як знайде, то й тебе, і твоїх братів одразу ж спровадить на шибеницю! Хай уже батька-матір не жалко, ми вже своє оджили — братів пожалій.

— То що порадите: сидіти й чекати, поки наші німців розіб'ють?

— Де ж ти його хоч доп'яв, оте радіво? — повернув на іншу стежечку Йван: відчував, що сина не переконаєш, та й була якась правда в отих його словах.

— Де дістав — там немає".— І, відчувши, мабуть, що образив батька, вже лагідніше додав: — Грицько приніс: у бліндажі розшукав.

◆Грицько? От же бісової віри дитина!"

— І що там говорять по радіво тому? — Івана вже розбирала цікавість: вже й забув, що пообіцяв Федорі умовити сина розбити пекельну коробку— Як там наші війська?

— Нічого, тату, воно не говорить! — з досадою син.— Мовчить, як могила!

— Отакої! А то чого?

— Лампи однієї не вистачає. Не знаємо, де її дістати.

— А якої? Мо', я де напитаю...

— Це не та лампа, що ви думаєте, тату,— всміхнувся Євген. — Її хіба що в німців можна дістати.

— А чого ж, можна і в німців! — не здавався Іван. Що хіба — німці не люди? Кожне хоче смачно поїсти та випити.

От якби назбирати із сотню крашанок та дістати десь глечичок меду — привіз би Іван оту лампу, їй-богу, привіз би!

І вже цілісінький день тільки про лампу і думає. Як її дістати? Де?

Пішов би до брата, той же зараз при владі, з німцями за ручку вітається, та й довіритись йому можна у всьому: брат нікого ще не продавав, нікого не зраджував. У нього слово — креміль: пообіцяє — мовчатиме, хоч жили з нього тягніть. Так пішов би до брата, якби не Федора. Дізнається — заїсть зовсім тоді Йвана.

Ой жінки-жінки, які ж бо ви нерозумні та люті! І тут, бач, одразу: піду! Заберу синів і піду! А ти про те подумала, куди було діватися Йванові? Коли анахтемський той Гусаченко сказав, що прийде обідати? І німчура поруч: як що, так і стрельне із автомата. Не було автомата? А ти звідки знаєш? Я ж коло нього стояв, а не ти!

Піду! А що б ти на Йвановім місці робила? Коли автоматом у груди?..

І син, бач, Євген не хоче зрозуміти, як батькові важко. "І ноги моєї більше в цій хаті не буде!" А куди ти, сину, підеш? Кому ти потрібен з отією єдиною ногою?

А таки піде,— шпиняє інша думочка. Піде й не оглянеться. До Катерини Шульженкової. До отієї, яка вже й не знає, кого вона любить: Євгена, який колись її зрадив та женився на іншій, а тепер, бач, повернувся калікою, та таким нещасним, таким страдним, що серце заходиться дивитись на нього, чи Миколу, молодшого брата Євгенового, за якого, вже була й заміж зібралася, та війна перебила. Де він зараз, Микола, звідки його виглядати? Воює, чи може, й живого нема? Бо скільки їх, людських дітей, скосило війною! Тож Катерина як почула, що Євген повернувся додому, сама

прибігла до нього. Не вдавала, що їй солі позичити чи у печі їй погасло,— як стала на порозі, як прикипіла до Євгена очима, то вже й не розуміла, мабуть, у чий хаті стоїть.

А красива ж бісова дівка — Іван аж приплямкнув. Приплямкнув і на Федору оглянувся боязко: чи не почула? Не почула, здається, тільки сидить хмара хмарою,— в бік Катерини й не гляне. Здогадалася одразу, за чим прибігла до їхньої хати...

Попідтикав ковдру Іван, щоб сина ніде не продуло, та й повернувся бідолаха, до теплої хати. Уже й не лягав: до світанку очима прокліпав.

А зранку і заварилося.

Євген таки не забув розмови; вчорашньої:

— Так збиратися мені, тату, з дому? Поки ви фашистів тут пригощатимете?

— А що ж мені, сину, робити? — вже майже плаче Іван.— Самі ж, прокляті, набилися!

Євген уже нічого й не відповів: став мовчки вдягатися. Куфайку, що дісталася замість шинелі, шапку стареньку, подерту,— був колись командиром, був як картинка, а тепер — простий собі дядько, та ще й бідно вбраний. Мов десяток літ додалося одразу.

— Та куди ж ти зібрався?! На кого ж нас покидаєш?!— заголосила Федора.

— Не плачте, мамо, я ще не вмер йду у прийми до Катрі.

— Я так і знала! — висохли одразу сльози у Федори.— Чуло моє серце, чуло! — І до чоловіка: — А все ти, все твої витребеньки, чума ти невсипуща! І де ти взявся на мою нещасну голівоньку!

Ото таю що б не скоїлось — в усьому винен Іван!..

Пішов Євген — погойдався на милицях. Спасибі, хоч торби своєї не взяв: значить, неназовсім, значить, ще думає вернутись. А за сином і Федора. Ну, цій не вперше: як прошпетиться, бувало, Іван,— то до чужих людей і втікає з хати. Цікаво, до кого вона зараз піде? Отаку ораву нагодувати! Бо й сини ж усі до одного потяглися за матір'ю з хати. Здорові вже лобуряки, вищі од матері, а як солдати за командиром...

Ідіть, хлопці, йдіть, як вам рідного тата не жалко! Привчилися змалечку за спідницю триматися, вона вас і вусатих за собою водитиме!

Вирядив ото всіх Іван — лишився у хаті порожній. Од незвичної тиші аж у вухах подзвонює. І нудно стало Іванові — хоч головою об стінку!

Аж тут Курочка: став на порозі, носом гостреньким сюди-туди повів, очицями по хаті спорожнілій пошмигав.

— Доброго ранку, сусіде!

— Кому доброго, а кому, може, й ні! — непривітно Іван.— Та зачиняй двері — хати не вихолоджуй.

Курочка причинив акуратненько двері, ще й за клямку посмикав. Аж тоді вже пройшов од порога.

— А куди це твій старший подався? І Федора, бачу, кудись ізрання майнула з синами."

Бач — усе підстеріг! Сусіда має Іван — ні з чим не сховаєшся!

— На прощу до Києва. До вечора, дасть Бог, і змотаються.

— Хе-хе-хе,— розсипався дрібненьким смішком Курочка.— Ти все такий же, Іване. І роки тебе не беруть. До Лаври! Ну й сказонув,— і головою покрутив. Потупцявся, потупцявся — знову націлився на сусіда гостреньким, як булавочка, оком: — А що я, Іване, чував. Буцім у тебе Гусак сьогодні гостюватиме. Разом із німцем...

♦От воно, почалося! Ще й не збирався, а люди вже плещуть!" Курочці ж відповів з видом здивованим:

— Який Гусак? Який німець? Та я їх і вві сні не стрічав! І видумають же люди.

— А кажуть, буцім ти вчора півдня із ними на вулиці простояв,— вів своє Курочка.— В гості припрохував, ще й цілувався на прощання.

— Тьху! — аж сплюнув уже по-справжньому сердитий Іван.—Хай— тій падлюці й губи попухнуть, що отаке вигадала! Та я їх і в очі не бачив!

— То не прийдуть обідати? — Курочка розчаровано.

— Та кажу ж — не запрошував!

— Жаль. Бо я, грішним ділом, хотів і собі напроситися. Цікаво ж з німцем живим потолкувати...

— То сходи та й поклич на обід.

— До мене не підуть.

— А до мене?

— Ге, до тебе! Ти ниньки цяця. У тебе брат он хто, а я хто? Отут і не витримав Іван: таке загнув Курочці, що той аж заблимав.

— Іди звідси. Іди, поки живий! Бо, їй-богу ж, у пику заїду! Курочка попрощався швиденько та й геть од біди. Тільки Курочка зник, тільки Іван заспокоївся трохи — знову якась нечиста сила шкребеться у двері.

— Хто там?! — закричав уже Йван.

— Це я,— голос старечий.— Одчини, бо клямки ніяк не намацаю... Куди її нечиста сила й поділа?

Одчинив: Шульженко Оврам. Рідний Катеринин дід!

— А-а-а, здоровенькі були! Сватати прибігли, чи як? Дак товар сам до вашого двору подався!

— Зажди, дай оддихатись,— зіпав по-риб'ячому ротом дід.— Поки до тебе на гору вибрався — думав, дух з мене і випре.

— Так чого ж не послали молодшого?

— Бо сам справу маю до тебе. Таку справу, що аби мої взнали, то й не пустили б. Де тут у тебе можна присісти?

Сів на лаву, став ловити неслухняними пальцями костяні жовті гудзики на ветхій чумарці.ііван уже давненько не бачив старого: останні роки той сидів; більше вдома: зимою — на печі, літом — на призьбі. І за ос|танні роки дуже подався дід: постарів, аж потрухлявів, а обличчя взялося сивим мохом. Розкислі губи весь час трусяться, вилинялі, натомлені очі підпливають старечою сльозою. Дід сів і одразу мов задрімав.

Іванові його стало жалко: адже, здається, ще недавно дід Оврам був при силі, бадьоренько подибував вулицею, стукаючи об землю ціпком. Тільки пам'ять стала підводити. Зустрінься, відповість на вітання та й запитає обов'язково:

— А ти чий?

' А ще любив розповідати неймовірні історії, які буцімто з ним траплялися. Не про те, як хотів злетіти з клуні та врізався головою в землю,— про те не любив згадувати, і дуже сердився, як хто нагадував, а про інше. Про годинник, наприклад:

♦ Та хіба теперечки годинники! От колись були годинники! Упустили в колодязь, рік пролежав, дістали, притулили до вуха, а ВІН: цок-цок-цок..."

Або про російсько-турецьку війну:

"Хіба теперечки війна! Колись була війна! Як піднімуть в атаку, та як гукнемо ♦Ура!", то хто, бува, "У..." тільки крикне, а йому голову — рраз! — і одірве. Голова ото котиться, а "рра"! ще кричить..."

А ще любив дід розповідати про Леніна. З яким буцімто робив революцію.

— Тільки в Леніна, приміром, три пари волів, а в мене — одна...

Іван не став оті всі історії згадувати — не той тепер час,— запитав про інше:

— За чим же ви, діду, прийшли?

— А за тим...— мов прокинувся дід.— Євген твій тепереньки до нашого двору прибився — до Катрі пристав...

— Та що ви таке кажете? — здивувався глузливо Іван.— А я, бачите, й не знав.

— Еге, пристав,— рипів своє дід.— Катря, вона той, дівка розумна й при тілі. Усім у мене вдалася."

— Еге ж, здоров'я у вас хоч позичай!

— А я їм і кажу: як так, щоб без весілля? Такого у нас ще зроду не було! Поженіться, розпишіться в сільраді, а тоді вже й живіть.

— А вони ж що? — Іван уже зацікавлено.

— Та хіба вони...— розсердився дід, і запалені очі його зятрилися старечим німічним гнівом.— Що вони розуміють? Катря мовчить, а твій зна одне: діждемося наших, тоді й розпишемося. А як діти підуть — бастрюками? Непорядок, от воно що! — І ціпком об долівку пристукнув.

— А таки непорядок!

— Тож я і кажу: весілля треба згуляти. Німці не німці, хай хоч і чорти з рогами, а ми таки на своїй землі, чи як, живемо?

— А на своїй — поки що не зігнали.

— Тож я і кажу: поговори із своїм лобурем, хай не опирається. Батько ти йому чи не батько?

— Батько то батько,— поліз до потилиці Йван.—Тільки тепер такі діти, що й на батьків не зважають.

— Це так. Всі вони ниньки супротивники,— погодився дід. Пожував губами, ловлячи, мабуть, кінчик якоїсь думки, що десь загубилася обірваною ниточкою.— Дак ти йому так і скажи: весілля треба справляти. Щоб по закону...

Дід ще трохи посидів та й пішов. А Іван аж повеселішав: так дідова думка йому до серця припала! А що? А й справді — чом не згуляти! Німці? Та пропади вони пропадом, всі оті німці! З яких достатків? А то не страшно, було б весілля, а достатки знайдуться: люди самі знесуть. Та й Іван на щось розживеться, дістане — хіба первина! Аби лишень Євген погодився.

І тут наче молотком по тім'ю Івана: Гусак! Гусак, щоб він здох! Коли припруться-таки й погостують — Євген і розмовляти не захоче з батьком.

І-і-і, ти горенько!

Забігав, закрутився по хаті Іван — не знає, що його й робити. Оце накликав гостей — хоч бери та вішайся!

А мо', сховатися? Пересидіти в якомусь закуткові цей, будь він неладний, обід, переждати, поки Гусак з німцем завернуть голоблі? Тільки ж де?

Спершу подумав до сусіда майнути. Хоча б до того ж Курочки. Та вчасно схаменувся: ще хтось побачить та й скаже Гусакові з німцем.

Ні, не випадало Іванові ховатися в сусіда!

Мо', в хаті? Під піл навіть заглянув,— отут було б добре,— а як догадаються нагнутися? Вилазь тоді та лупай очима.

Про горище подумав: на гррищі, було б найбезпечніше. Тільки по якому чортові туди зберешся, коли в драбини два лише щаблі лишилося, та й ті догнивають.

Скільки гризла Федора: "Справ, нечиста сило, драбину!" — та Йванові все було ніколи, все не доходили руки. А треба було полагодити — давно на горищі сидів би. Заліз, драбину за собою витягнув: заходьте, дорогі гості, до порожньої хати.

Шукав, шукав надійних закутків у хаті Йван, але так і не знайшов. Випадало: десь у дворі треба ховатися.

Прилип до вікна: що є в нього в дворі? Сарай, клуня, саж. Сарай ще мовби нічого, хоч і стіни облуплені, клуня ж навскрізь голими ребрами світить: і горобця не сховаєш! А хлівець, мовби й придатний — Федора років сім тому сама з лози стіни сплела, глиною обквацяла, а Йван уже дашок гостроверхий із соломи змостив. Стоїть хлівець — ну, точнісінько гриб, що діждався першого снігу!

Поводив очима Іван і вирішив — найкраще-таки сховатися в сажеві. У клуні крізь діромахи все видно, в сараї двері на завісі повисли, а саж мовби справний.

Одів поспіхом старенький кожушок, шапку глибше на голову і — з хати.

Добирався до хліва задом наперед: свиня там уже зо два роки не жила, то й стежки нічого було топтати. Пройдеш нормально — по сліду знайдуть. А так, задом наперед, наче не в саж, а од сажу хтось ішов. Зайцював ото до свого схову Іван, на вулицю поглядаючи сторожко: чи ніхто не бачить?

Ледь заліз досередини: свині у них ніколи сала великого не нагулювали. Не встигало порося ще і в підсвинки вибитись, а голодна Приходькова орава вже й заглядала нетерпляче і у

ХЛІВ: ЧИ СКОРО КОЛОТИ?

У хліві гнояки — по вуха. Вибирає місце, яке чистіше, лає синів: чортові лобуряки,

до сала такі ласі, а щоб почистити хлів — руки короткі.

Умостився якимось, причаївся. Вуха наставив: ідуть чи не йдуть?

А мороз мовби сьогодні береться по-справжньому. Спершу за носа щипав, потім добрався до ніг та до спини. Та ще й вітер, будь він неладен! У кожну шпаринку свистить: що Іван надихає, те враз і видме. Аж тепер Іван зрозумів, чому в його свиней завжди сало було синє. Покладаєш отак на холоді — не тільки сало посиніє! А жіночка ж Федора не могла й стіни як слід обмазати!

Лежить Іван, коцюбне, а непрошені гості не йдуть та й не йдуть. Лише тоді, як Іванові здавалося, що він зовсім дубіє, од вулиці весело пролунав Гусаченків ГОЛОС:

— Хазяїни, злої собаки у вас немає?!

Іван і дух затаїв. Лежить — ворухнутися боїться.

Порипіли, чутно, до хати.

Виглянути б Іванові, та боїться — помітять.

Згодом знову зарипіли од хати, почувся сердитий Гусаченків

ГОЛОС:

— Знайшли кому, дурні, повірити!

"А що: напилися-наїлися? — повеселішав Іван.— Думали, поживитися в дурного Івана? Осьо вам!"

Потряс у бік вулиці посинілою дулею та й вибрався із саж.

Найменшому синові, що його Федора прислала на розвідку, сказав, весело чхаючи:

— Біжи та передай своїй дурній матері, що не одна вона вміє дулі сукати. Скажи, що твій тато отих песиголовців у спини із хати виштовхав!

Так розповідатиме потім: і в той день, і пізніше, особливо коли наші повернуться. Уже сивим дідом, отаким, як Оврам, вигріватиметься колись у кожусі на сонці та й шамкотітиме, як він воював із фашистами.

"Завдяки Івановій хитрій вигадці все обійшлося якнайкраще: і Федора повернулася додому, і Євгена вдалося умовити, щоб таки згуляти весілля, Євген врешті-решт здався: гуляйте, про мене. Тільки розписуватися не піду, хоч ріжте: повернуться наші, отоді в сільраді й розпишемось.

З огляду на час, на те, що на німецьку пайку не розгуляєшся дуже, вирішили покликати тільки рідню, та й то найближчу. Зійшлося більше жінок, бо чоловіків стало в селі обмаль,— з боку Катерини дві рідні тітки та сестра двоюрідна — дівка-перестарок. На вид мовби й нічого, а не сватав ніхто. Того, мабуть, усе весілля й просиділа надута мов сич.

А мати її, Катеринина тітка, тільки те й знала, що лаяла хлопців: які вони всі вітрогони та несерйозні. Од Івана запросили Миколу Васильовича з Данилівною — тут уже наполог Іван, хоч Федора довго й не згоджувалась: *Я з ним і за стіл не сяду!" Спасибі Євгенові; поміг умовити матір; слухав, як батьки сваряться, та й сказав нетерпляче:

— Та годі вам гризтися. Можна покликати.

Сидить тепер за весільним столом Васильович із Данилівною — Федора в їх бік і не

гляне.

Іще був музика: підліток Сидорко з балалайкою, Марти Лисючки наймолодший синок. Ті,— двоє старших, десь воюють, а цей, од Переярка Матвія, од коваля, лишився удома. Хотів був податися з татом, як відступали, та батько наказав лишатись при матері. Хлопчина не по літах серйозний і до музики вдатний.

Євген спершу не хотів ніякої музики — знайшли час! — та вмовили. Особливо коли Катря слово закинула. Поклала на плече руку, ласочкою в очі заглянула:

— Хай уже прийде, Женю. Хоч веселіше буде.

Євген і розм'як — не став сперечатися. Тим більше що зібралися не в Приходьків, а в Шульженків: тут і хата просторіша, і є на чому сідати. Марта тільки, як одпускала малого, просила, щоб не здумали напоїти.

— Та що ви, хіба, ми без розуму! — аж образився Іван. А згодом, підпивши, сам поліз до підлітка з чаркою: ану,

хлопче, годі тобі бринькати, візьми ось та хильни за молодих! Добре, що Федора угледіла — чарку забрала й чоловіка од хлопця оді гнала.

Весілля було мовби й нічого: не те, звісно, що в мирний час, але хто хотів, то міг і наїстися, і напитися, і натанцюватися досхочу під оту балалайку невтомну. Тож весілля було б як весілля і гості розійшлися б задоволені, аби не Івасюта.

Чи то мимо проходив та почув музику, чи хто сказав, тільки ввалився, непроханий, до хати, хазяїном став на порозі:

— Гуляємо?

Стоїть — шапки навіть не скине. Одна рука в кишені, друга — на кобурі. Очі каламутні і морда червона: хильнув ще зранку.

У хаті одразу завмерло. Тренькнула ще двічі струна та й замовкла, наче увірвалася.

— Гуляємо,— озвався од столу Васильович.— Хіба заборонено?

— А-а-а, і пан староста тут! — хитнувся в бік столу Івасюта.— Ну, раз пан староста є, тоді, знаця, порядок...

Цього разу ніхто йому не відповів. Івасюта, може, так і пішов би, аби не Приходько Іван: чи то не витримав мовчанки, чи так щось ударило в голову, тільки вхопив кухлик із самогоном та до Івасюти:

— Випийте за молодих, пане начальнику!

— Що ж, можна і випити,— не відмовився Івасюта: в нього аж очі зблиснули на той кухлик.— Можна і випити, якщо угощають... Та ще за хрещеника.

І тільки підніс кухоль до рота, як серед тиші задзвенів напружений голос Євгена:

— А чого це ви, тату, за мене розписуєтесь? Я, здається, не просив пити за мене!..

Всі так і залякли. Івасюта, що вже і пити почав, аж попирхнувся. Одірвався од кухля, запитав погрозово Євгена:

— Це ти про кого — про мене?

— Хоча б і про вас! — Євген уже стояв на своїй одній нозі, хоч з одного боку мати, а з другого Катерина смикали перелякано за поли: замовкни! Ой, замовкни!.. — І прощу на мене не тикати: я із вами свині не пас!

Івасюта — хрясь кухлем об долівку:

— А-а, більшовицька заразо! Так ти ото так!..

Лапає рукою по кобурі, не зводить з Євгена звужених очей.

Хтось із жінок зойкнув, хтось шарахнувся од молодого, хтось пірнув під стіл. Один тільки Васильович зберіг спокій — звівся й собі, grimнув на Євгена:

— Ану, сядь! — І тоді вже до Івасюти: — А ви теж не дуже! Не подобається — можете йти, нічого за зброю хвататись!..

Івасюта обпик Васильовича розлюченим поглядом — той очей не відвів, не злякався. Сказав спокійно, але тверда

— Отак, пане начальнику поліції!

— Ну, гаразд! — Губи Івасюти посмикувалися, руки тремтіли.— Ну, я з вами поговорю!"— Крутнувся — вийшов із хати.

У дворі вже, чутно було, загавкав собака і одразу ж — бабах! — аж шибки застогнали. А потім болісний плач собачий: ав! ав! ав! — різонув, наче бритвою. Хто зблід, хто захрестився, Євген шарпонувався з-за столу, та Васильович ухопив його за руку: сиди! І він опустивсь біля Катрі, а вона його одразу ж обійняла за плечі, вже й людей не соромлячись, і щось шепотіла до нього, заспокоюючи. А собачий плач лунав усе тихіше й тихіше. Незабаром і зовсім затих. Лише тоді гості помітили, що надворі вже сутінки — уже й посизіло, і час розходитись, щоб не нарватися на комендантську годину.

Прощалися з молодими та господарями якісь зніяковілі, наче й їхня була вина в тому, що сталося. Лишали одне по одному хату. Стороною обходили вбитого собаку, що непорушно лежав на снігу, забризканому гарячою кров'ю.

Частина четверта

і

Андрій Світличний потрапив у розвідники-парашутисти Після другого поранення.

Рана була дріб'язковою, прошило тільки м'якоть, не зачепивши кістки. Лікар польового санбату, накладаючи свіжі бинти, сказав:

— Повезло вам, юначе: тижнів два поваляєтесь та й одужаєте.

Однак лікар той був поганим ворожбитом: замість двох тижнів провалявся Андрій у шпиталі більше місяця. Чи то була занесена якась інфекція, чи отруєна куля, тільки рана гноїлася й гноїлася, як не чистили її лікарі, як не відмочували у марганці та не змазували йодом.

Оздоровчий батальйон, куди направлено Андрія, було задумано як своєрідний санаторій, де поранені набиралися б сил, щоб знову повернутися до бойових лав. Було закладено два величезні корпуси, затверджено чималий штат лікарів і молодшого медичного персоналу, але наші справи на фронтах ставали дедалі гіршими й гіршими, ешелони з пораненими пливом пливли в тил, заплановані лікарі та медсестри помандрували на фронт та в шпиталі, а там, де мали бути високі корпуси, вирости наспіх вириті землянки: довжелезні споруди, схожі на кагати з буряками, де по обидва боки тягнулися дерев'яні нари з соломою замість подушок та перин. На отих нарах і

валялися покотом виздоровлюючі: в основному бійці та молодші командири, бо лейтенантів чи капітанів одразу ж направляли на фронт.

Вся територія була розташована в радгоспівському саду, яблуні й груші стояли завмерлими шеренгами, наче на них хтось колись крикнув: "Струнко!" — а подати команду "Вільно!" забув! Вони так і задерев'яніли в непорушнім строю, і бійці-старожили, які вхитрялися уникати регулярних чисток виздоровлюючих щодо відправки на фронт, розповідали, що дерева не так давно аж гнулися од плодів: устигало щоранку землю рясно: нагинайся — не хочу,— але Андрійко груш і яблук уже не застав, хіба що де-не-де на оголоному гіллі можна було побачити червоний, як жар, на морозі запечений плід.

Зате ж яким він смачним здавався зголоднілому Андрійкові!

Бо годували у виздоровчому теж не дуже: майже щодня остогидла перловка та погано пропечений житняк, і бійці, давлячись ним, матюкали невідомого їм інтенданта, який вмудрявся навіть тут, на Кубані, де родила тільки пшениця, а жита й заводу не було, діставати житнього борошна. Не інакше — пер літаками із центру Росії!

Раз у тиждень їх оглядав старенький лікар, кожного десятого дня водили строем у баню; де обов'язково треба було здавати одяг на пропарку, а потім брати його з невеликого віконця, з якого на смерть запареними птахами вилітали сорочки і кальсони, штани, гімнастерки й шинелі. Одяг був гарячий і вологий, і батальйон повертався в землянки біжка, щоб не захопити простуди.

Бійці одсипалися, точили яси, здебільшого про фронтові пригоди, і виходило так, що кожен тримався героєм, і якщо не танк знешкодив, то вбив добрий десяток фашистів, от тільки дивно, чому не нагородили орденом або — у гіршому разі — медаллю. Про ордени та медалі розмовляли наймолодші, такі, як Андрій, а старші та буваліші плескали про жінок. Та як тільки сутеніло, поспіхом одягали куфайки й шинелі, насували глибше на голови картузи й пілотки, щоб не одразу можна було їх упізнати, й стрибали через низько натягнутий дріт, що ним була обгороджена територія оздоровчого батальйону. І тоді єдиний вартовий, який стояв при таких же символічних воротах, літній нестройовик, кричав:

— А куди ото без увольнительної, га?! Комендантові доложу! Постаті не зважали на той крик — поспішно зникали в

темряві, а вартовий, проводжаючи їх незлостивим поглядом, бурчав:

— Ач, гидоли, як побігли! А спитати, за чим? Тьху!.. Удень же миролюбно просив:

— Ви, хлопці, хоча б подалі од мене лазили, бо, їй-бо, в воздух стрельну! Дайте, у кого є, тютюню...

Йому щедро одсипали: на цигарку, а то й на дві, він неквапом закурював, клав, наче косу, на плече стареньку берданку і тьопав до караулки, в якій і відсипався до наступного вечора. Одужуючі ж билися об заклад, що берданка ота в нього й незаряджена: немає до неї жодного набою, і як тільки смеркало, знову шурували через дріт, аж гуло.

Поверталися пізно: хто серед ночі, а хто й перед побудкою. Од більшості несло

спиртним і ситістю, а то й дешевенькими парфумами — пахом жіночого тіла, яке нещодавно тримали в обіймах. Потім весь день відсипалися, забившись подалі на нари, щоб не помітив черговий по батальйону, а проснувшись, розповідали охоче, де були, що їли й пили, головне, з ким і як обіймалися. Розповіді оті були щедро присолені масними слівцями, супроводжувалися приплюскуванням, прицмокуванням, красномовними жестами, а дехто навіть очі заплющував та головою крутив, щоб передати бодай бліду тінь отого райського блаженства, що пережив у обіймах. Всі, особливо наймолодші, жадібно слухали, хоча іноді аж незручно було дивитися один одному у вічі, прилучалися до загального реготу — бувалі ж вояки! — а тоді, після відбою, не могли довго заснути: верзлось таке, що хоч голому на сніг!

Якось Андріїв сусід по нарах, один із отих, які майже щоночі мандрували через нап'ятий дріт, пообіцяв найближчим часом прихопити з собою і його, "бо ти, я бачу, скоро зовсім згориш — не лишиться й вугілля, а там такі молодички, що ну!..". Андрій весь спалахнув, але, щоб не зрадити себе, засміявся розуміюче й відповів, що він охоче піде.

Сусід раз сходив сам, удруге. Андрій уже й з полегшенням подумав, що той забув про свою обіцянку. Аж третього ранку сусід сказав:

— Сьогодні й підемо. Там таку тобі дівчину висватав — пальці оближеш!

Весь день Андрійко ходив, наче п'яний. І що ближче було до вечора, то ставав розгубленіший. І коли до землянки поповзли сизі сутінки і сусід сказав збиратися, Андрій поспіхом, з якоюсь приреченою вщайдушністю, одягнув шинелю, нап'яв пілотку на голову.

Вечір зустрів їх морозом. Небо ще не встигло потемнішати. Було бліде й високе, остуджене, як залізо: торкнися до нього — шкіра прикипить! Під ногами сухим піском пересипався сніг, повітря аж згусло. Андріїв напарник, потираючи вуха, бурчав, що градусів тридцять — не менше, що він і не пам'ятає отакої ранньої зими, що як морози отак будуть братися, то виморозять усе дощенту. Благенькі шинелі гріли погано — вони майже бігли, щоб зігрітися. Андрій уже й жалкував, що піддався намові: лежав би оце в теплі й горя не знав би!

Коли добігли до першої вулиці, супутник Андріїв попередив:

— Обережніше, тут ходить патруль. Коли що — через паркан і городами.

Патруля, одначе, не зустріли: благополучно добралися до потрібного двору. Товариш Андрійків штовхнув упевнено хвіртку, так само, не стукаючи, одчинив двері в сіни. Сіни були великі й просторі, і праворуч просвічували ще одні двері. З тих дверей лунали голоси. Товариш одчинив ті двері, й Андрієві в очі так і хлюпонуло світлом, теплом, а в ніс духом чогось неймовірно смачного. Потім уже, коли подивився на стіл, зрозумів — пахли пиріжки з картоплею! Рум'яні, підсмажені, лежали отакенною горою на величезному блюді, — харч, давно забутий Світличним, споживаний ним хіба що у найрожевіших снах. А поруч, у глибокій мисці, — сметана і встромлена ложка: стоїть і не падає.

Хазяйка — метка молодичка з чорними, як терен, очима і з такою білою та ніжною

шиєю, наче на шию оту пішла найвищого сорту крупчатка, одразу ж запросила їх до столу:

— Бо пиріжки прохолонуть...

Окрім Андрійка та його товариша, були ще двоє військових. Один із них — старший сержант, ще й з медаллю "За відвагу". Медаль стала причиною пекучих Андрійкових заздрощів: йому здавалося, що коли б і в нього була отака медаль, він почувався б отак же впевнено й сміливо, як той сержант. При всіх обійняв, бач, свою сусідку, притис до медалі, і вона лише вдає, що хоче вирватись із обіймів, а сама аж мліє од щастя. Андрій же сидить бовдур бовдуром, сидить і поворухнутись боїться, щоб не зачепити сусідку: молодесеньку дівчинку, якій ще, мабуть, немає й сімнадцяти.

— Подобається? — запитав пошепки товариш, ущипнувши за руку— Куй залізо, поки гаряче!..

— А, йди ти! — аж розсердився Андрій і весь вечір не міг набратися відваги роздивитися дівчину. Навіть імені її не знав. Подаючи холодну і дуже чисту долоньку, вона так тихо назвала себе, що Андрій і не розчув у загальному гаморі, а перепитати не зважився. І зараз здавалося, що коли б знав, як її звати, то й почувався б вільніше. Відчував, що має щось їй сказати, але в голові у нього було порожньо, хоч гуцикай. Сердито думав — чого він сюди приперся.

Врятувала трохи сусідка ліворуч — господарка хати. Вона встигала й пококетувати зі своїм сердечним дружком, і приглянути за Світличним. Підкладала весь час на тарілку, припрошувала:

— Та ви їжте, не соромтесь!

Андрій і їв би, аби не дівчина поруч: здавалося, що вона підглядає за ним нишком. Клав на тарілку недоїденого рівпирога і казав, що він уже! ситий, коли господарка поривалася підкласти ще. |

Після вечері, після пиріжків із сметаною, до яких подавали й чарку, усім стало ще веселіше. Сержант, уже не криючись, м'яв розімлілу молодичку, його напарник теж не ловив ґав: вийшов у парі в сіни; Андрійків товариш усе частіше шепотів щось на вухо хазяєчці, і та, сміючись, одмахувалася од нього, та водночас і тулилася. Андрій же почувався все незручніше, його гнітила мовчазність дівчини, до якої він так і не зумів за весь вечір озватися хоча б словом. І коли вона врешті сказала, що їй треба йти, і звелася, Андрієві враз аж полегшало. Та бісів товариш закричав на всю хату, що Андрій проведе її, і іпідморгнув по-змовницьки, нагадавши й про залізо, і потім ізареготався од власного дотепу. Світличний, насуплений, пішов 'проводити дівчину.

У сінях одразу ж наткнулися на дві злиті постаті: вони щось гаряче шепотіли, про щось домовляючись чи сперечаючись, і коли їх облило світло, і не подумали випустити одне одного з обіймів. Лише блиснуло жіноче око, весело й визивно. Світличний поспішив причинити двері. Дівчина ж, яку він узявся проводити, поспіхом вискочила з сіней.

Надворі стало ще холодніше. Білі від інею силуети дерев чітко вимальовувалися на темному небі, гострими скалками переливалися зірки. Андрій ішов у шинелі наопаш,

як і годилося бувалому воїнові, а дівчина, те зауваживши, вперше обізвалася

ДО НЬОГО:

— Вам не холодно?

— Ні! — Хоч йому було таки холодно: мороз студив груди, живіт, коліна.

— А я одразу замерзла б,— призналася дівчина й мерзлякувато повела плечима.

Андрійко хотів накинути їй на плечі половину шинелі, але так і не насмілився.

Натомість сказав:

— Ми в армії звичні...

Далі йшли мовчки. І чим довше йшли, тим нестерпнішим ставало мовчання.

— Ну от я і вдома,— з полегшенням сказала дівчина.— Спасибі, що провели.

— До побачення,— буркнув Андрійко, зовсім уже зніяковілий. Годилося ж, мабуть, обійняти на прощання дівчину. Уже був і руки звів, але так і не насмілився — удав, що поправляє шинелю.

— Ви ще довго у нас пробудете? — поцікавилась дівчина: тут, біля власного двору, вона стала сміливішою.

— Не знаю... Мабуть, недовго. Певне, скоро на фронт...

— Я вам писатиму, ладно? Андрійко кивнув головою.

— Ну, до побачення. Ідіть, бо вже пізно...

Андрій ще трохи постояв, аж поки дівчина зникла в хаті. Подумав, що він же не сказав, куди писати, не взяв її адреси, не знає навіть, як її звати. Йому стало гірко й досадно, мов його ошукали в чомусь. Уже майже сердито глянув на освітлені вікна, обернувся, рушив у батальйон.

Коли через день товариш знову запросив його із собою, Андрійко відмовився — трохи, мовляв, нездужає. І одразу ж пожалкував: дівчина прийде й цього разу, чекатиме на нього, але товариш більше його не запрошував — подався сам. І відчув себе Андрій найнещаснішою в світі людиною, і все довкола: й землянки, й солома, й перлові супи — стали такими остогидлими, такими нестерпними, що він у перший же понеділок, коли їх вишикували та запитали, чи є добровольці у лінійні війська, не вагаючись, вийшов зі строю.

— З Харківської, Полтавської, Чернігівської областей — два кроки вперед!

Андрійко ступив уперед. А з ним іще двоє.

Їх трьох oddілили од решти добровольців, повели у лікарню.

Оглядали довго й прискіпливо. Андрійко на запитання, чи рана болить, відповідав, що ні, не болить, хоч таки здорово боліла, коли лікар натискав на неї пальцем.

Потім їм наказали одягтися і повели у військкомат, де з кожним із них розмовляв капітан. Андрія викликали останнім, і він довго нудився в холодному, затоптаному і зачовганому коридорі з обдертими стінами, на яких висіли два великі плакати. На одному намальовано жінку з вимученим обличчям, котра простягала просто Андрійкові дитину, а за плечима в неї горіла хата. У голову ж їй цілився німецький багнет. "Порятуй!" — кричав плакат великими чорними літерами. Андрій згадав матір: як прощався з нею у госпіталі, як стояла потім вона на вулиці перед госпіталем, маленька,

жалісна, серед чужих людей, і все дивилася на великі засклені двері, не в спроможі одірватися поглядом од сина. Він одвернувся од плаката — жінка, яка німо кричала "Порятуй!", чимось скидалась на маму. Йому важко було на неї й дивитися.

На протилежній стіні висів плакат веселіший: наш борець із волювим суворим лицем колов багнетом фашиста — прямо в живіт. У фашиста було зелене обличчя, роззявлений широко рот і викочені на лоб очі. І хоч багато що на плакаті не було схоже на те, що бачив Андрій насправді,— і акуратна постать бійця у новенькій, наче щойно з цейхгауза, формі, і фашист, дуже вже німечний та переляканий: бач, і про автомат забув, угледівши нашого бійця,— плакат все одно сподобався — розглядав його довго й уважно.

У кабінеті, хвацько приклацнувши закаблуками, Андрій доповів. Капітан пильно подивився на Світличного, звернувши увагу на зібрану постать бійця.

Показав на стілець, запросив сідати.

— Комсомолец?

— Так точно, товаришу капітан!

Капітан попросив комсомольський квиток. Довго його роздивлявся, потім спитав:

— Де бували в боях? Андрій розповів.

— Хто ваші батьки?

Тепер у капітановім голосі вчувалася наче суворість. Андрій, відчуваючи за собою якусь провину, наче завинив у чомусь і перед оцим капітаном, відповів, що мати в нього учителька, а батько... батько розкуркулений...

— Тільки ми з ним не живемо! — поспішив додати.— Мама з ним розвелася...

— Де він зараз?

— Не знаю. Ми з ним не переписувалися...

Не випускаючи комсомольського квитка, капітан довго про щось думав. Потім сказав:

— Пишіть біографію. От папір, чорнило — беріть і пишіть. Андрій поворушив нахололими пальцями, схилився над

папером. Біографія виходила коротка, як пташина пісенька: народився, учився, служив у армії — от, власне, й усе. Ні, ще треба було повідомити, хто такі батьки. Він зупинився. Капітан, певно, стежив за ним, бо одразу ж спитав:

— Що там у вас?

— Батько... Про батька писати?

В строгих капітанових очах щось наче здригнулося. Якесь іскорка мов проскочила в них, проскочила й одразу ж згасла.

— Можете не писати. Ваша мати вчителька?

— Так.

— То й пишіть: народився в родині вчителя. Андрійко вдячно глянув на капітана: рідко хто з людей

здавався йому таким симпатичним. Вже весело дописав біографію, подав капітанові.

— Все,— сказав капітан, прочитавши біографію.— Можете йти.

У коридорі на нього чекали оті двоє:

— Ну що?.. Не чув, куди нас?

Андрій, як і вони, нічого не знав. Не дізнався й тоді, коли вже не капітан, а лейтенант вийшов до них і наказав рушати: не дізнався, й коли прийшли на вокзал; і коли їхали в переповненому, що аж тріщав од люду, вагоні; не було навіть де сісти, вони одвоювали одне місце на чотирьох, і по черзі сиділи куняючи, а поїзд повз, наче слимак, раз по раз зупиняючись посеред голого степу та чогось довго чекаючи, і пасажирів вибігали на тих зупинках до вітру. Лейтенант з явною неохотою відпускав їх із вагона, щоразу наказуючи: "Глядіть, не одстаньте!" — боявся котрогось із них загубити, однак і не казав, куди їдуть. Не сказав навіть тоді, коли доїхали й зійшли на маленькій, загубленій серед засніжених кубанських степів станції, а потім довго тупцяли занесеною снігом дорогою, оминаючи довжелезне, якому кінця-краю, здавалося, не буде, село, аж поки добралися до місця призначення: великого будинку з червоної цегли, що стояв над річкою. Будинок обгороджено колючим дротом. Не так, як в оздоровчому батальйоні: густий колючий їжак у два зрости заввишки, і вартовий з багнетом при боці, який довго й прискіпливо роздивлявся їхні документи, перш ніж пропустити досередини.

В отому червоному будинку й містилася школа пара-шутистів-розвідників, а вірніше — курси, бо "школа" — це звучало б занадто для двох чи трьох місяців навчання. Десь у верхах визріли якісь плани, для планів тих конче необхідні були парашутисти-розвідники, які засилялися б глибоко в тил, на окуповані території, і вже звідти повідомляли розвіддані: про пересування ворожих військ, про залізниці, номери полків і дивізій, про їхнє озброєння і т. ін. Для того й була створена школа з ущільненим графіком навчання — таким ущільненим, що від підйому аж до відбою її курсанти не мали жодної вільної хвилини: то чаклували над радіоприймачами, розбираючи їх та складаючи, то вистукували осточортілу морзянку, передаючи іноді один одному слова, не призначені для слуху начальства, то запам'ятовували всі чини та відзнаки німецької армії, то стріляли з автомата й пістолета по рухомих мішенях, навчалися користуватися капсулями-детонаторами, за допомогою компаса шукали орієнтири, які серед білого дня стирчали перед очима, а це наче попровалювалися крізь землю.

Одне слово, дні збігали, як весняні струмки: не встигнеш розплющити очі,— уже вечоріє, ніч незабаром. Андрій охоче засвоював ту премудрість, без якбї, як наставляли командири, нічого робити в тилу. І його за те відзначено було навіть у наказі по школі. !

Наказ цей з'явився в день, коли повідомлялося про розгром німців під Москвою.

Всіх настільки пригнічували щоденні повідомлення про тяжкі оборонні бої та про тимчасово залишені міста і села, про наші невдачі на фронті, що кожен — від начальника школи до рядового курсанта — всупереч отим повідомленням, думав: "Та

не може бути, щоб фашисти нас перемогли!" І чекав, і надіявся потай — ось-ось у репродукторі залунає інший, бадьоріший голос, передасть радісніші новини. Повідомлення про наступ наших під Москвою надійшло під час мертвої години. Андрій щойно поринув у сон, як по казармі прокотився стривожений гул. Здалося, гудуть ворожі літаки, які почнуть бомбити.

— Світличний, тривога! — заторсав його за плече сусід по ліжку.

Мимо пробігали напівзодягнені курсанти, про щось перегукувалися.

— Побігли! — підохотив уже зодягнутий сусід.

— Куди?

— До Ленкімнати! Наші в наступ перейшли!

Андрій так і скочив з ліжка. Натяг штани, швидко взувся. У Ленінській кімнаті повно курсантів. Андрій ледве втиснувся й собі туди.

На високій тумбі стояв старенький приймач. Прориваючись крізь тріскіт і свист радіоперешкод, лунав урочистий голос диктора:

"Війська Західного фронту лише під Єльцем захопили 226 гармат, 319 кулеметів, 164 автомати, 1286 гвинтівок, 30 тисяч снарядів, 5 тисяч мін, 907 автомашин, 1260 коней..."

Дух перехопило Андрієві. Ще ближче тиснувся до репродуктора, щоб не пропустити жодного слова. А голос невидимого диктора аж пронизував наскрізь, повнив радісним трепетом. Андрійко оглянувся на курсантів, що напірали з усіх боків, на сяючі обличчя.

— Ну, тепер поженуть!..

— Дали прикурити фашистам!

— Ось тобі й бліцкриг!-

— Ех, хотів би я зараз там бути!

— А що, братва, Гітлер як узна — одразу повіситься чи почекає трохи?

— Хе, як узна!.. Він раніше од тебе дізнався!

— А я думаю таю раз почали, то тепер аж до Берліна поженуть!

— Ого, куди хватонув!

— А що?.. Вони ж он куди за півроку дійшли! То й ми до них на весну в гості. Із своїм огоньком. Правда ж, товаришу політрук?

— Я б їх усіх до одного!.. Щоб і на розплід не лишилося!..

— Ну, це ти загнув! Не всі ж, може, й винні...

— Твої де зараз? За Уралом? А мої на окупованій... Ото й помовч!

— На карту цікаво глянути б...

— Хлопці, карти ні в кого немає?

Розходилися розмовляючи та перегукуючись. Про те, щоб заснути, ніхто й не думав. І до вечора, аж до відбою, тільки й розмов, що про наступ наших військ під Москвою.

Поспішний випуск курсантів відбувся напередодні Нового року. Хтось таки натиснув на їхнє начальство, бо воно скоротило і так ущільнену програму, вимотуючи

себе й курсантів до знемоги. Наприкінці їх навіть не пускали на ніч у казарму: виводили в поле, де стояв величезний стіг соломи, і курсанти, рятуючись од холоду, заривалися в той стіг, як миші.

Висмикуючи влежану, вбиту солому, Андрійко намагався забратися якомога глибше, щоб не так дошкуляв мороз. Солома була холодна й волога, Андрійко довго не міг зігрітися,— дрижав усім тілом, підтягував гострі коліна аж до підборіддя, та згодом таки вгрівався й засинав міцним сном молодой людини, вимореної фізично. І командирам доводилося майже за кожним лізти у нору та витягати за ноги.

Найбільше страху і тривоги набрався Андрій у школі тоді, коли стрибав з парашутом: уперше й востаннє, бо не було часу доучувати й дотреновувати курсантів. Вони добре вивчили парашуп як його згортати, надягати, як і коли смикати за кільце, як випадати з літака та приземлятися, щоб ноги з колін не повискакували. Та одне діло — вивчати, а зовсім інше — стрибати. Отож коли їх повезли на аеродром, вишикували перед стареньким, потріпаним "У-2" й сказали, що з цього літака вони зараз і стрибатимуть, Андрій відчув, як по тілу став розповзатися холодок неприємного страху. А тут ще й пілот-лейтенант, привітавшись до курсантів, насмішкувато запитав:

— Ну, орли, штани ще порожні?

Та побачивши, як невдоволені насупився їхній інструктор — теж лейтенант, одразу змінив ТОН:

— Давай по одному... Хто хоче першим?

"Орли" переминалися, поглядаючи з острахом на літак, інструктор же невдоволено супився: йому було незручно перед льотчиком за своїх курсантів. І тоді якась сила штовхнула Андрія в спину, набравши побільше повітря, він вийшов із строю.

— Курсант Світличний? — спитав зраділо інструктор.— Курсант Світличний, до літака!

Літак був двомісний, відкритий, попереду стояли тільки прозорі щитки, щоб не так дуло в обличчя. Андрій здерся на крило, потім усе ніяк не міг втиснутися досередини: заважав парашут. Про те, як вилазитиме отам, під хмарами, не хотілося думати. Інструктор, стоячи внизу, щось говорив до Андрія, а він кивав головою, хоч нічого не розумів. Льотчик теж заліз до літака, повернувся лицем до Світличного:

— Як підійму руку — вилазь і стрибай! Та дивись — не обірви крила!

Він був, мабуть, веселою людиною, але Світличному зараз не до жартів: затиснув коліна, що починали тремтіти, кивнув головою.

Льотчик одвернувся, і літак одразу ж кашлянув простуджено мотором раз, удруге, загурчав, заревів, здригаючись парусиновим тілом. Потім повільно поповз, вирулюючи на вузеньку, прочищену в снігу доріжку. Тут він зупинився на хвилину, наче роздумуючи, куди далі податися, потім заревів натужно, затрусився й швидко рушив з місця. Якісь червоні позначки по обидва боки доріжки все швидше й швидше проносилися мимо. Ось вони злилися в миготливий шнурок, 'гойднулися, пірнули донизу — літак завис у повітрі. Андрій [перевів погляд на голову льотчика, щоб не дивитися донизу, бо відстань між літаком і землею дедалі збільшувалася. Вони мов

піднімалися над глибокою прірвою, і туди, в оту прірву, мав стрибати Світличний. Крижаний вітер, обтікаючи прозорий козирок, бив у обличчя, обпікав підборіддя, ніс, щоки, Андрій спробував затулитися рукою, та рука одразу задубіла, хоч і була в рукавиці. Тоді він, шукаючи затишку, поглибше пірнув на сидіння.

Літак кидало сюди, туди, він увесь вібрував, і здавалося, ось-ось розвалиться. Над головою промайнула смужка туману

Андрій догадався, що то хмари, що досить висунути руку — й можна до них доторкнутися, і подумав, що йому зараз стрибати. І тільки подумав про це, як пілот підніс руку.

Зціпивши зуби, Андрій примусив себе звестися з сидіння. Вибрався з тісної кабіни, ковзаючи руками по слизькій поверхні літака, а крижаний вітер аж завивав, бив його в обличчя, в груди. Раптом стало тихо: свистів лише вітер — то льотчик заглушив мотор. Андрій чіплявся не тільки руками — очима за слизьку поверхню літака.

Трохи отямився, коли стояв на крилі. Не витримав — глянув донизу — і все в ньому отерпло: безодня моторошно дихнула в очі, вона вся була пронизана тремтливим світлом, так світився, мабуть, потойбічний світ, якщо він існував. Андрій щосили вчепився у козирок — у нього уже й мелькнула думка залізти назад на сидіння, але тут до нього донісся голос льотчика:

— Стрибай! Стрибай!..

І Андрій заплющив очі й ступив із крила в порожнечу. Так ступають, мабуть, приречені на страту з петлею на шиї... Його одразу ж перевернуло вниз головою, крижані струмені повітря полоснули по обличчю. Задихаючись, каменюкою падав донизу, в оту страшну порожнечу, що засмоктувала, втягувала у себе з непереможною силою.

Єдине, що зв'язувало тепер Андрія з життям,— кільце парашута. Стискав його щосили, а в голові, у напівпри-голомшеній свідомості, билося, кричало єдине благаання, єдина молитва: "Хоча б розкрився! Хоча б розкрився!.." Він падав, падав, падав, усе ніяк не зважуючись потягти за рятівне кільце; падав, поки перед його очима там, унизу, вигулькнула пляма невеликого гаю і з страшною швидкістю помчала на нього. Аж тоді, зажмурившись, смикнув кільце.

Його шарпонуло, перевернуло, трусонуло з такою силою, що, здається, на якусь мить утратив свідомість. А коли отямився, то вже не падав каменюкою, а гойдався на туго натягнутих, як струни, стропилах. І земля — ось вона, під ногами! — погойдуючись з боку на бік, швидко неслася назустріч.

Світличний приземлився далеко у полі. Забув "погасити" парашут — його жбурнуло боком у сніг, а вітер підхопив, надув, мов вітрило, й проволік Андрія майже через усе поле, аж поки полотнище заплуталося в тернових кущах. Так заплуталося, що його виплутували потім усі курсанти на чолі з інструктором. Але все те було дрібницею поряд із тим, що він лишився живий. Андрійко поглядав то на літак, який вже сів і чекав чергового курсанта, То в небо, і йому не вірилося, що він щойно, якісь кілька хвилині, був під отими попелястими хмарами, і йому хотілося стрибати, кричати,

сміятися, вимахувати щосили руками.

У тил противника скинули Андрія вночі п'ятого січня тисяча дев'ятсот сорок другого року. Перед підготовлюваним контрударом наших військ на Харківському напрямі.

Перед тим, як перелетіли лінію фронту, кілька днів прожив у хаті лісника на березі Осколу — недалеко од Сіверського Дінця. Тут, уздовж Дінця, вузьенькою кількакілометровою смугою тягнулися соснові ліси, де й зосереджувалися наші війська, готуючись до майбутнього контрнаступу. Щоранку, рівно о дев'ятій, з того боку Дінця прилітала "рама". Довго й нудно кружляла над лісом, щось визираючи та винюхуючи, і не звертала, здавалося, жодної уваги на наші зенітки, що стрічали її нервовим огнем: була мов заворожена від попадання осколків та бронебійних снарядів. Довгенько покружлявши, літак забирався геть, а хазяйка — лісникова дружина, проводжала його одними й тими ж словами:

— Полетів, бодай і не сів!

Окрім Андрія, в лісника квартирувало ще двоє: дівчина-єфрейтор і бородатий, вусатий, похмурий та непривітний старший сержант. Майор, який привіз Світличного із штабу, познайомив його з ними.

Дівчина сяйнула до Андрія усмішкою — була до біса гарненькою, добре припасована гімнастерка ловко облягала її талію, а з-під синьої спідниці звабливо виглядали повненькі литочки. Вона жартівливо козирнула Андрієві, а потім подала рожеву руку:

— Неля!

Долонька її ніжна й тепла.

Старший сержант же буркнув щось нерозбірливо, а потім повернувся до майора:

— Товаришу майор, можна вас на два слова? Провів майора в іншу кімнату, сказав роздратовано:

— Ви б іще немовля з колиски прислали!

Майор весело глянув на старшого сержанта — згадав, як той був і проти радистки, вимагаючи чоловіка, а не дівчину, тому й спробував перевести розмову на жарт:

— Немовля — це ідея. З немовлям на руках — маскуваннечко те, що треба!

15 А Дімаров

— Жартуєте, товаришу майор

Обличчя старшого сержанта стало зовсім ображене, і майор перестав усміхатись.

— Що ж до новенького, товаришу старший сержант, то я скажу вам одне: фронтовий його стаж трохи більший, ніж у вас. Воює з першого дня.

— Воювати можна по-всякому

— Наскільки нам відомо, непогано воює. І після поранення попросився добровільно на фронт. Це вам про щось говорить?

Старший сержант замовк.

— До того ж він із вашого села. Світличного пам'ятаєте? На обличчі старшого сержанта відбилося здивування.

— Світличний? Син учительки?"

— Точно. Його мати вчителька.

— А ви знаєте, товаришу майор, хто його батько?

— Знаю. Тому й посилаємо, що знаємо про нього все. Навіть те, що мати його, Тетяна Світлична, порвала з куркулем Івасютою ще в двадцять восьмому році й відтоді не має з ним нічого спільного. І що його виховував не батько-куркуль, а наша радянська школа і комсомол. Так чи не так?

— Та воно так..

— До речі, ми йому й довідку відповідну приготували: синок розкуркуленого, випущений із табору військовополонених. Довідка абсолютно надійна, засвідчена самим комендантом. Ви ж — його батько, старий Івасюта. їздили за ним із дочкою до табору й оце разом повертаєтеся в рідне село. В селі ж вам, щоправда, появлятися нічого, а тим більше — показувати своє посвідчення: боюсь — не повірять. Ясно, товаришу старший сержант?

— Та ясно...

— А якщо ясно, то приступайте до занять. Що у вас на сьогодні: вихід на орієнтир? Ото й тренуйтеся, щоб не шукали потім одне одного, поки й ми прийдемо...

Майор невдовзі й поїхав, а старший сержант Твердохліб приступив до занять. Ловив себе на тому, що весь час поглядає на Світличного: дорого віддав би, аби довідатись, що в того за душею!

Раніше він навряд чи отак легко погодився б із майором. Що там не кажи, а син куркуля є син куркуля, і недаремно ж кажуть — скільки вовка не годуй, усе одно в ліс тягне. Але війна, і особливо фронт, де він набачився усякого, похитнули погляди Твердохліба: життя — не лист паперу, поділений навпіл класовою лінійкою: по один бік — пролетаріат і найбільш селянство, по другий — явні вороги або приховані вороги, яких треба міряти однією лінійкою. Все не так просто. Війна нещадно оголювала людську натуру, і часто та натура так себе проявляла, що лишалося тільки дивуватися, як це ми весь час були поруч і нічого не помічали. У Твердохліба вже був на фронті, у взводі, один такий. Намагався не випускати його з ока, щоб не переметнувся часом до ворога, а той узяв та й кинувся з гранатою під фашистський танк, що наповзав на взвод.

Або отой випадок із чоловіком у зеленому капелюсі, випадок, після якого Твердохліб і пішов, власне, на фронт.

Було наче вчора. Палаюча станція, залита степовим гарячим сонцем. Він біжить по перону, стрибаючи через розкидану цеглу, уламки вагонів, а в спину йому, підганяючи, б'є істеричний жіночий крик

— Он він! Оно! У капелюсі зеленому!..

Твердохліба під час евакуації занесла доля на цю степову станційку півгодини тому, якраз перед нальотом ворожих літаків. Щойно він одчинив двері начальника станції, де було повно народу: і військових, і цивільних, щойно став пробиватися до начальника — затурканого, засмиканого, знервованого чоловіка, як за вікном злякано залементував

дзвін, застогнала паровозна сирена. Всі стрімголов кинулися з приміщення — хто куди... А в небі вже нарастив грізний гул і наче вимітав перон од людей: за кілька хвилин по ньому метався лише одинокий залізничник

Бомбили не так довго, але густо і люто. Коли літаки полетіли і можна було нарешті одірвати голову од землі, од станційних будов лишилися тільки купи каміння та подекуди стіни, а на коліях, забитих ущерт' ешелонами, в основному з евакуйованими, коїлось таке, що волосся на голові ворушилося. Там палало, тріщало, шкварчало, металися напівзбожеволілі люди — здебільшого жінки: голосили, кричали, когось відчайдушно догукуючись, хто, може, вже й почути не міг, бо згорів заживо чи лежить десь, осколком підкошений. Твердохліб ступив на перон, перед очима все аж гойдалося і гуло в голові. І в цей час істеричний вигук:

— Та шпійон же ж! їй же богу, шпійон!..

Твердохліб оглянувся: кричала сива жінка в обсмаленому одязі,— щойно, мабуть, вирвалася з отого палаючого пекла. Кричала й показувала вздовж перону рукою:

— Онде він побіг, у шляпі зеленій!

Твердохліб глянув у тому напрямку й справді побачив чоловіка в зеленому капелюсі. Зігнувшись, чоловік швидко біг вздовж колії.

— Та ловіть же його, бо втече!

Твердохліб уже не роздумував: обпалений ненавистю, вихопив із кобури пістолет, гукнув до бійця, який пробігав саме мимо з гвинтівкою за плечима:

— За мною!

І вже вслід утікаючій постаті:

— Стій! Стій, бо стрілятиму!

Наздогнали аж у кінці перону, біля напівзруйнованої водокачки. Вхопили за руки: Твердохліб за одну, боєць — за другу.

— Хто такий?! Документи!..

А ззаду вже набігав хвилюю натовп.

— Диверсанта впіймали, шпійона! Отією он шляпою до літаків і махав! Як махне — так бомби й сиплються!

Оточували їх трьох, тиснули з усіх боків.

— Та, мо', й не шпійон?

— А чого тоді в шляпі?

Твердохліб ще міцніше стискає лікоть підозрілого чоловіка: ненависть, гнів, злість за те, як він щойно лежав, безсилий, під бомбами, все більше нарастали. Відчув себе часткою натовпу, що пече незнайомця розлюченими, без крихти співчуття чи жалю, очима. Торсає щосили за лікоть, грубо кричить:

— Ану, давай документи!

Чоловік зацьковано дивиться на Твердохліба, налякано перепитує:

— Прошем пана, які документи?

"А-а, пана! — колихнувся недобре натовп.— Таки справді шпійон!"

— Документи, кажу! — grimнув уже Твердохліб.

— В мене тутай жінка... У неї всі документи.

— Де твоя жінка?

— Тутай малась бути,— киває чоловік на водокачку. — Повела сина до ветру, а я побіг ухопити кухоль води. А тут герман, прошем пана...

Кілька жінок метнулися одразу до башти.

— Тут нікого немає? — кричать тріумфуюче.

— То де твоя, жінка? — зблискують недобре Твердохлібові очі.

— Тутай малась бути,— озирається розгублено чоловік

— Сам, пане, шукаю. [

— Шпійон, шпійон! — гуде гЗозлючено натовп.— Диверсант!

— То не знаєш, кажеш, де' жінка? — У Твердохліба аж булькнуло в горлі.— А куди бом'би кидати — знаєш?!

— Які, прошем пана, бомби? — заячий переляк сплеснув у чоловікових очах, він, мабуть, зара: лишень зрозумів, у чому його звинувачують.— Які, пане, бомби?!

Тоді Твердохліб одпустив лікоть, що досі стискав, як у лещатах, і скомандував суворо бійцеві:

— Кінчай!

Боець теж одпустив чоловікову руку, зірвав з плеча гвинтівку. Обличчя його враз осатаніло, очі шалено викотились. Він засмикав затвором, досилаючи набій у патронник, і натовп, перелякано ойкнувши, подався назад, а чоловік уже розпачливо закричав:

— Які, пане, бомби?!

Тріснув постріл, чоловік одразу ж зламався, наче йому перерубали хребет, боком упав на перон. Він ще хрипів, сукав ногами, коли з-за башти появилася молода жінка з хлопчиком на руках:

— Прошем пані, ви не виділи мого чоловіка? У капелюсі зеленім? Побіг по воду, а тутай герман із бомбами...

Де ж ти, нещасна, до цього була?..

Настрій натовпу одразу ж змінився. Твердохліб на собі вже відчував ворожі погляди і коли не витримав — майже побіг геть, якась жінка закричала йому вслід:

— На фронті повоюй! Окопалися тут, щури, в тилу, а наші чоловіки там кров проливають!

Спіймав би зараз Твердохліб оту жінку, оту курву стару, що закричала йому про "шпійона",— не пожалів би й кулі на неї!

Того ж дня, оддавши всі документи Нешеретові й круглу колгоспну печатку, подався шукати найближчий військкомат.

Воював Твердохліб затято і люто. З похмурою відчайдушністю зводився в атаку: вб'ють не вб'ють — все одно не кланявся осколкам чи кулям, а в обороні командир роти чи взводу міг у його бік і не поглядати: навпроти окопу, в якому сидів Твердохліб, завжди валялося найбільше ворожих трупів.

Його швидко помітили, призначили помкомвзводу. І він часто зводився на весь зріст і кричав, піднімаючи догори автомат:

— Взвод, за мною, в атаку, гур-ра!..

Воював Твердохліб, страху не відаючи ні в атаках, ні в оборонних боях. Хіба що вночі, коли випадав короткий незатишний сон, снівся отой чоловік у зеленому капелюсі. Підходив, несміливо запитував:

— Прошем пана, за що ви мене вбили?

— Та не вбивав я тебе, одчепися! — з відчаєм кричав Твердохліб.

Чоловік наче й вірив — одходив. Та за хвилину знову повертався.

— Прошем пана, за що ви мене вбили?

Прокидався увесь спітнілий. Довго крутився, то на один бік уможуваючись, то на другий, крутився і важко зітхав.

Болісна зморшка перетинала йому чоло. Щось обірвалося в ньому після того випадку, щось порушилося; досі тверда і пряма, як аршин, мірка, якою вимірював інших, здавалася вже не такою непохибною. Часто пригадував довоєнне життя і думав: коли б воно повернулося, багато що робив би по-іншому.

Неля одразу ж ласкаво прийняла Андрія під своє крило, хоч була всього на рік старшою. Перед війною побувала трохи замужем (її чоловіка вбито на кордоні в перший же день війни), і це наче давало їй право дивитися на нього як на молодшого. Прозвала його "зайчиком". І хоч ображався Андрій, удаючи, що її не чує, вона дзвеніла на весь ліс:

— Зайчику! Зайчику, йди-но сюди!

І мусив-таки йти, усім своїм видом похмурим показуючи, яка несумісна її поведінка з тим, що їм належиться робити. Те, здавалося, ще більше тішило Нелю.

Твердохліб же ставився до Андрія спокійно. Якось під час перепочинку, коли вони присіли удвох посеред галявини на засніжений стовбур і низьке січневе сонце било їм прямо в обличчя, запитав:

— Скучаєш за матір'ю?

Досі не заводив з Андрієм розмови про село. Так, наче вони й не були земляками. Андрій збентежено глянув на Твердохліба. Той же дивився не на нього, а на захід, і бородате, завжди насуплене обличчя зробилося ніби не таке непривітне. В очах же ворушилася запечена туга.

Андрій тихо відповів, що скучає: згадав одразу і матір, і брата, а Твердохліб поворухнувся й мовив гірко:

— Війна, будь вона проклята! — І потім, мов сам до себе: — Що там із ними?

І Іройнявшись жалем до цього, набагато старшого, чоловіка, Андрій спробував його втішити*

— Може, з ними нічого й не сталося...

— Може,— відповів Твердохліб.— Може, й не сталося...— І звівся, мов аж сердитий на себе за отой порух душевний: — Розсиділися! А люди ж воюють!..

Однак після того ставився до Андрія тепліше.

їх посадили в літак п'ятого січня сорок другого року. Була морозяна й зоряна ніч. Усі троє перевдягнені у цивільне. Твердохліб з його вусами та бородою, що білили од паморозі, у старенькому кошуку й валянках зовсім скидався на дядька. Він мовчки і зосереджено слухав майора, що давав останні вказівки, а Неля, вбрана, як сільська молодичка, зацікавлено роздивлялася двомоторний літак, що тьмяно світився квадратними віконцями вздовж фюзеляжу.

Біля літака поралися військові, мабуть, пілоти: в унтах, хутряних комбінезонах. Андрій заздрісно поглядав на теплу ту одіж пальтечко, в яке його нарядили, гріло погано. Рятуював трохи парашут і великий речовий мішок, наповнений автоматними патронами, гранатами, ракетами й ракетницею, сухарями, консервами. В кожного були і голки, нитки, сірники — найцінніша на той час по селах валюта. У Твердохліба — ще й товста пачка наших червінців та окупаційних марок Андрій сам бачив, як майор передав йому оті гроші. Про голки ж, нитки та сірники сказав:

— З цим ніде не пропадете — виміняєте, що буде потрібно,— наче сам уже побував на окупованій території і знав, чого там найбільше бракує.

Усі троє озброєні автоматами, пістолетами. Рацию ж4 батареї до неї та вибухівку мали скинути на окремому парашуті.

Неля весь час трималася Андрія. Здавалася зараз маленькою й беззахисною, завжди усміхнені очі її були цього разу дуже серйозні, повні тривожного очікування. Торкалася Андрієвого ліктя, тихенько запитувала:

— Зайчику, тобі не страшно?

І вже у літаку — великому та незатишному, з тонкими вібруючими стінами, що відділяли від чорної крижаної порожнечі, з двома вздовж стін металевими лавками, на яких і сиділи вони, троє, укачані безперервним гойданням то вгору, то вниз, оглушені дзвоном моторів, Неля, тулячись плечем до Андрія, тихенько просила:

— Зайчику, разом стрибатимем. Добре?

У неї було таке розгублене обличчя, що Андрієві хотілося обійняти її, приголубити, втішити.

Летіли довго — години три, не менше. Давно минули лінію фронту. Їх навіть не обстріляли — чи то проґавивши, чи то прийнявши за своїх. Уже лишилася позаду не одна сотня кілометрів, а літак усе гудів та ;й гудів, мов і не збирався повертати назад. Та ось гул змінився, став наче тихіший, тіло Андрійкове відразу ж полегшало, і він зрозумів — літак став опускатися. Відчинилися дверцята, що вели до кабіни пілотів, появився штурман:

— Будемо стрибати! — наче й він збирався полишати літак.

Вайлуватю, ведмедем, підійшов до дверцят, одчинив. У літаку аж завило од крижаного вітру. Андрій пробіг пальцями по гудзиках пальта, зав'язав міцніше шапку, натяг рукавиці. Твердохліб же пішов услід за пілотом. Став при дверях, повернувся до Андрія й Нелі: як старший групи, він мав стрибати останнім. Андрій і Неля теж устали, пішли до чорного отвору.

— Ти не бійся — стрибай услід за мною!

Неля лише кивнула, очі у неї були застигли. Андрій усміхнувся їй підбадьорливо, і коли штурман махнув до нього рукою, ступив до дверей. У грудях щось холодно стиснулося. Він рішуче насупився, ступив до отвору.

В день відльоту, п'ятого січня, майор дав Твердохлібові явку до надійної нашої людини. Явку й пароль. Твердохліб мав запитати: "Чи не поміняли б ви хліба на шапку?" — "Ні,— має відповісти чоловік,— на шапку не поміняю. Поміняю на хромові чоботи". Лише після цього може Твердохліб відкритися тій людині, хто він, не розповідаючи, звідси, з якою метою його послали і з ким він прилетів.

Почувши, до кого він має звернутися, Твердохліб аж похитнувся.

Курочка?! Та він же його сам до в'язниці спровадив!.. На початку війни... За агітацію проти нашої влади...

— Значить, так треба було,— усміхнувся значуще майор.— А ви що хотіли: щоб наші люди перед самою появою фашистів їх проклинали?.. Забули, що таке підпілля, товаришу старший сержант!

Твердохліб відійшов, ошелешений. Було аж досадно на себе при згадці, як віз Курочку до району, пістолета до бока наставивши. І як, певно, Курочка потай кепкував із нього. А потім, у районі... Як тиснув йому начальник енкаведе руку, дякуючи за проявлену пильність, і як він, йолоп такий, повертався потім додому, гордий собою: в кого, в кого, а у нього вороги не розгуляються!.., і От тобі й ворог!..

Твердохліб вирушив у Тарасів <у через три доби після того, як їх скинули на парашутах.

Три доби вони шукали мішок з вантажем. І хоч Твердохліб на власні очі бачив, як штурман викинув його з літака, та мішок наче розчинився разом з парашутом у повітрі. З кожним днем усе менше лишалося надії його розшукати

Шукали тільки вночі, відлежуючись удень у stodolі торішньої соломи. Stodola стояла серед поля, далеко од села, що ледь бовваніло на обрії щіточками оголених дерев та напівзруйнованою церковною банею. Щоранку над селом підіймалися прямовисні дими, непевними хисткими стовбурами підпираючи небо, і розвідникам тоді вчувалися пахощі гарячої страви. Оберігаючись, щоби їх не помітили, багаття не розводили: гризли сухарі з промерзлими консервами, а хотілося пити — брали сніг.

Чого, чого, а снігу вистачало. Намело по самісінькі груди, і розвідники поверталися після нічних пошукеньок зовсім знесилені, в мокрому од поту одязі. Потім весь день не могли зігрітися, як не тулилися одне до одного,— тіло аж дубіло од холоду. Андрій схуд, очі аж позападали, ще недавно округле підборіддя у Нелі теж загострилося, а в очах залягла сіренька втома. Твердохліб ніби ще більше обріс бородою — тільки очі ятріли понуро; навіть серед білого дня виставляв розколошкану голову з нори у stodolі, вдивляючись у степ, мов сподівався побачити клятий мішок, цідив крізь зуби:

— Здохнемо, а знайдемо!

— А якщо його хто підібрав? — запитав Андрій.— Якщо мішок уже в поліції?

Твердохліб подивився на Світличного так, наче той і одніс мішок у поліцію.

— Треба буде — проберемося і в поліцію!

І Андрій з повагою подумав, що Твердохліб і справді ні перед чим не зупиниться...

Мішок знайшла Неля на третю ніч. Наткнулася на нього, коли вже поверталися до стодоли, і на весь степ задзвенів її радісний голос:

— Товаришу старший сержант, ось він!

Твердохліб навіть не вилаяв Нелю за необережність. Тремтячими руками одгортав шовковисте полотнище парашута, радісно бубонів:

— Ну, тепер живемо! Тепер нас голими руками не візьмеш! — Наче з ПОЯЕОЮ мішка всі труднощі, що чекали на них, обпали самі собою.

Затоптавши парашут у сніг, перетягли мішок уже до іншої стодоли, подалі од першої схованки: там натоптали так, що сліпий хіба що не помітив би слідів. Зашилися поглибше в stodолу, вибрали простору печеру, не зводили повних тривожного чекання очей з Ріелі, яка ворожила коло рації: антену вивели назовні, закинувши дріт на stodолу. І коли Неля зняла раптом навушники й обернулася до них прояснілим обличчям, радісно зітхнули обидва: працює.

Твердохліб, прокашлявшись, збентежено сказав:

— Значить так: до вечора відпочиваємо, а тільки смеркне, я йду в село. Ви ж звідси нікуди й ногою! Ждіть мене наступної ночі.

— А як не повернетесь? — запитала Неля.

— Не повернусь — ждіть ще одну ніч. А тоді виходьте на зв'язок і питайте, що робити далі. Тільки я постараюся вже повернутися, що б там не сталося!

Тільки смеркло — вибрався із стодоли.

— Затуляйтеся ліпше, — наказав наостанок. — Та не вилазьте без потреби, щоб ніхто не побачив... Мало на кого можете натрапити...

Насунув глибше подрану шапку, поправив кожушок — пішов. Степ уже тону в холодній пітьмі, тонко і жалісно посвистував приземок, змітаючи невлежаний сніг у западини. Здавалося, присипана снігом земля ворухиться, не знаходячи місця од стужі. Небо високе і чисте, слюдними скалками на ньому блискотіли зірки, і було воно геть сумне та незатишне, заледеніле од холоду. Твердохліб бажав би, аби його й зовсім зараз не видно було, того зорями всіяного неба, аби виснули хмари, та товщі, та чорніші, щоб усе тонуло в пітьмі, особливо коли добереться до Тарасівки. А з другого боку, може, це й ліпше, бо в суцільній темряві напевно збився б з напрямку, хоча й добре знав місце, якими йшов: недалеко, по ліву руку, лежала дорога, що вела до району. Нею він їздив мало не щотижня. Тією дорогою йти було б набагато легше, але Твердохліб не хотів ризикувати — уперто місив снігову цілину, іноді провалюючись по пояс, а іноді вибираючись на твердий, як лід, наст, по якому аж ковзалися ноги. Його вже давно кинуло в жар. Збив шапку на потилицю, а кожух розстебнув, такий він став жаркий. Та ще й важкий, бо в одній кишені — пістолет, а в другій — гранати: "лимонки" з вкрученими запалами. Гранати глухо постукували, терлися одна об одну, і металевий той звук додавав Твердохлібові сміливості: в разі чого голими руками кого не візьмеш!

Йти було все важче і важче — здавалося, він уже бозна-відколи бабрається серед оцих безконечних снігів, і хоч знав напевне, що йде не більше двох годин, все ж

зупинився, одгорнув рукав кожушка, глянув на поцяцькований світлими цифрами циферблат: стрілка стояла якраз на дев'ятій годині. Спливло дві години, а він не пройшов і шести кілометрів. Як так ітиме — добереться хіба що опівночі. А йому ж треба ще й назад вертатися!

Твердохліб постояв вагаючись, а потім звернув на дорогу.

Дорога лежала непорушна і мертва. Не було нічого чути, як не вслухавсь Твердохліб, лише тужно гудів телефонний стовп, що стояв обік гостинця. Грибки ізоляторів були наче обрубані пальці, розставлені якомога ширше, а з тих побілілих од холоду пальців тонкими нитками звисали дроти. Твердохлібові аж руки засвербіли — взяти й пообривати їх к бісу, бо тоді, в гарячці відступу, не встигли, а тепер, бач, ними користуються фашистська наволоч та запроданці різні. Однак у нього не було зараз часу, та й мав суворий наказ: не займатися нічим іншим, окрім того, що доручено.

Дорогою йти стало веселіше. Збитий, уковзаний сніг порипував під валянками, після отого цілинного місива ноги ступали вільно і легко, Твердохліб ішов, як заведений, і зупинився аж коло старезного явора, що ріс на межі тарасівських ланів.

Яворові було літ триста, якщо не більше, казали, що його посадив якийсь Тарас, козак з Пониззя,— він прибився у ці, тоді ще дикі, краї та й зліпив першу мазанку, і від нього уже пішла вся Тарасівка. За ці триста, а то й чотириста літ явір розкинув такі густі шати, що під ним могла сховатися добра сотня людей, а могутнього стовбура вистачило б до весни зігрівати усі хати в селі. Але нікому і в голову не збрела б така думка: підступити до нього з пилкою чи сокирою. Лише блискавиці били в нього незліченно,— бо він був найвищий посеред степу,— били й розчахували товстелезні гілки, обвуглюючи серцевину, хоч і вони неспроможні були підтяти дерево: щовесни явір убирався в зелень, скликаючи гомінке птаство до себе на новосілля. І Твердохліб, ідучи в район чи з району повертаючись, любив отут зупинитися: постояти під старезним деревом, спочиваючи од спеки, оглянути лани, що розтікалися увсібіч, то закосичені жовтіючими пшеницями, то половіючими житами, тр медяним морем гречок, де аж гуло од бджолви. З дитинства звичний краєвид пестив зір, ніколи не набридаючи.

Нині ж довкола голого дерева лежали стужею скуті сніги, а попереду, за пагорбом, вгадувалася Тарасівка.

Твердохліб одігнав непотрібні спогади, намацав у кишені пістолет, звично поклав палець на спускову скобу і, вже не випускаючи тверде руків'я з долоні, готовий будь-якої миті висмикнути з кишені рукуй стріляти, почав підніматися вгору.

На пагорбі знову зупинився. Село забовваніло внизу темне й невиразне. Хати, хліви, тини швидше вгадувалися, ніж прозирались.

Найближча од краю садиба — Марти Лисючки. Твердохліб пригадав, як одступав разом з її чоловіком — Петром, як розсталися в придонецьких степах: Петро — пішов далі у тил, а він — уже на фронт. Чи не зайти спершу до Марти? Розпитати, розвідати, що тут і як, своя ж бо людина. Уже й ступив був у той бік, ступив і зупинився: хто його знає, ким за цей час вона стала, ота Марта Лисючка. Усього чекав од своїх односельців

Твердохліб, які під час відступу наших не подалися в евакуацію. А це вже в очах його було немалою провиною.

І Твердохліб, звернувши з дороги, почав спускатися до городів. Ішов і не знав, що зробив найфатальніший крок у своєму житті, бо Марта Лисючка знала про Курочку те, чого не міг знати Твердохліб, і в Марти в цей час, в оцю саме хвилину, сидів Ганжа...

На городах було ще більше снігу. Твердохліб добре натоми вся — ноги аж підламувались у колінах. Часто зупинявся, щоб перепочити, а разом — і прислухатися, чи нікого не чути. Та безлюддя облягало його з усіх боків, виповзало з німуючих дворів та городів, волохате й примарне, тягнулося до нього сліпими, порожніми очима, зголоднілими за живою душею. Здрігнувся Твердохліб, аж плечима повів і, пірнувши у сніг, побрів-таки до Курочки.

Потрібну садибу впізнав одразу: ні в кого не було натягано стільки манаття, як у Курочки. Курочка цупив додому усе, що тільки трапляло на око. Почорнілі од часу дошки, виплакані роки із п'ять у нього ж таки, в Твердохліба, виплакані, завезені та й полишені до самого скону, лежали в обнімочку з колодами, прихопленими з аеродрому, а збоку їх підпирала напів-роздягнена віялка, притарабанена господарем із колгоспного двору під час короткого безвладдя. А там іще щось виглядало з-під снігу, захаращуючи двір од воріт аж до хати. Все те Курочка стягав, припасі в на чорну годину, не знаючи й сам, коли воно йому й знадобиться, і не раз бувало: спіткнеться, удариться боляче об якусь залізяку іржаву, що вже й у землю вросла, понатужиться, висмикне і довго роздивляється, пригадуючи, а що ж це таке.

Довго стукав у вікно, докликаючись господаря, аж нарешті там зашамотіло, зачовгало (у намерзлу шибку годі було щось побачити) і, вже од сінешніх дверей, пролунав обережненький голос:

— Хто?

— Свої, одчиніть! — нетерпляче відповів Твердохліб, озираючись у бік вулиці: йому вже здавалося, що за тином хтось причаївся.

За дверима довго мовчало, потім усе той же обережненький голос перепитав:

— Хто — свої?

Твердохліб зрозумів, що коли не назоветься, голос допитуватиметься, поки й хата стоятиме. І він уже роздратовано смикнув за клямку:

— Я — Твердохліб!

По той бік брязнуло, двері прочинилися ледь-ледь, так що появилася вузенька щілина, і в щілині отій замерехтіло насторожене око: воно налякано, а разом і цікаво прицілилося в Твердохліба. Твердохліб натиснув двері, щоб одчинити ширше, але по той бік обачливо підставили ногу.

— Хто такі?

— Чи не поміняли б ви хліба на шапку? — згадав про пароль Твердохліб.

По той бік знову помовчало, наче зважувало його пропозицію, потім відповіло:

— На шапку не поміняю, хіба що на хромові чоботи — і двері, наче оце вони й торгувалися із Твердохлібом, одчинилися враз, і вже сам Курочка засокотав довкола

несподіваного гостя:

— Володимир Васильович?! От кого не ждав, то не ждав! Та заходьте ж до хати, не стійте на морозі!

— Хто є в тебе? — спитав уже в сінях.

— Та жінка ж..

— Спить?

— Спить, спить, не сумнівайтесь! Вона в мене любить поспати. Та заходьте, вона у другій хатині.

Твердохліб, що був вагався, зайшов до кімнати. Кожуха однак не скинув, хоч у хаті було й нагріто, і руки з кишені не вийняв: мозолив руків'я пістолета. Намацав лаву, сів недалеко од дверей, попросив:

— Дай води!

— Цічас, цічас, от тільки каганець засвічу,— заметушився у темряві Курочка, але Твердохліб його зупинив:

— Щоб якась наволоч угледіла?

Взяв навпомацки мокрий кухоль, довго пив холодну, з льодком воду, віддувався, як кінь. Одразу ж полегшало.

— Засвіти світло. Тільки вікна спершу позавішуй.

І коли господар позавішував вікна і засвітив каганець, запитав:

— Хто у вас начальником поліції? Зачувши про Івасюту, недобре всміхнувся:

— Сповзлися, гади! Ну, хай сповзаються: повернемося — будем судити! — Голос його затужавів, набрав грізної сили.— Всіх судитимем — ніхто не уникне. Запроданці!

Курочку аж дрозь пройняв од того голосу. А Твердохліб знову спитав:

— А старостою хто? Чи не старий Івасюта?

— От уже й не вгадали: Приходько у нас старостою! Тільки не Йван, а Микола...

Та-ак! Теж із колишніх, із розкуркулених. От вона: розстановка класових сил! Як на долоні... Курочка ж тим часом поштиво спитав:

— Так ви, знаця, звідти?

— Звідти.

— Ну і як там?..

— Б'ємо німців, ось як Може, не вірите?

— Вірю, вірю, як би посмів не повірити! — засокотав перелякано Курочка.— Тільки ж отака несподіванка: лежу собі, сплю собі, а ви у вікно!.. А скажіть, якщо не секрет, коли наші повернутися мають? Ми ж тут, мона сказати, уже й очі прогледіли...

— Бачу, як прогледіли! — глузливо озвався Твердохліб.— Вигріваєте задниці коло жінок, ждете, поки вас од фашистів урятують. А є, глядіть, і такі, що німця хлібом-сіллю стрічали?

— Є, як же не бути,— підтакнув догідливо господар.— Всякі є люди...

— От ви їх і запишіть, щоб не забути! Прийдемо — питаєм!

— Запишемо, не сумнівайтесь! — Пом'явся, пом'явся і знов своє: — А все ж, коли повернутись збираєтесь, якщо не секрет?

— Коли треба, тоді й повернемося!

— А ви ч:амі як добралися? Пішечки чи прилетіли?

— Як дс.брався, то добрався! — Твердохліба вже починала дратувати оця настирливість.— Ви краще от що скажіть: у місті буваєте?

— А чого я там не бачив? Та й боязко: там же німоти аж кишить!

— От того й треба побути. Щось придумати й з'їздити... Узнати, як перевіряють документи, де стоять патрулі". На станції побувати, подивитися, скільки поїздів проходить, в яку сторону і з чим. Для першого разу вистачить. Ясно?

— Ясно то ясно, тільки ж боязко дуже.

— Ну, вовків боятися!" — Твердохліб презирливо.— Чи, може, роздумали?

— Та я хіба що... Я з дорогою душею! Я за вас, Володимире Васильовичу, у вогонь і воду!

— Не за мене — за владу радянську!

— А ви хіба не влада? Ви ж влада і є.

— Іще одне завдання,— обізвав Твердохліб Курочку.— Ось голки, нитки — на харч поміняйте. Хліба там, сала. Прийду — заберу.

— Коли ж вас чекати?

— Днів через три... Обернутися встигнете?

— Та якщо все буде благополучно."

— От і гаразд. Сьогодні у нас ще вівторок? Значить, чекайте в суботу. Або, в крайнім випадку,— в неділю. І харчів припасіть до того часу.

— Припасу, не сумнівайтесь,— пообіцяв господар— За нитку та голку у нас зараз і чорта з рогами виміняти можна, не те що харчі. Таке врем'я настало, що вистав у вікно сірника — все село збіжиться.

— Будуть і сірники — ви тільки своє діло робіть! Та глядіть: нікому анічичирк!

— Та що ви! Хіба ж я зовсім без голови! — забожився гаряче Курочка.— За мною — як за кам'яною стіною! Я що в одне вухо впускаю, те в друге не випущу!

Твердохліб же на всяк випадок ще раз попередив:

— Проговоритесь — перші на шибениці й загойдаєтесь. Ну, гаразд, треба вже йти.

Хоч не хотілося, ох, як не хотілося покидати хату! З тепла — на мороз, на сніг. Полежати б хоч годинку в м'якій теплій постелі, роздягнувшись до білизни,— не знати, що за те віддає би.

• — Піду! — наказує сам собі Твердохліб ті й зводиться рішуче з лавки. І запитує Курочку про те, про що думав весь час, навіть тоді, коли цікавився іншим:

— Про моїх нічого не чули?

— А ви хіба нічого...— почав був господар, та одразу ж і замовк. І здалося Твердохлібові, що він аж рота собі долонею затулив. Охоплений лихим передчуттям, ступив до господаря, наказав, не впізнаючи власного голосу:

— Кажіть, що сталося! Ну!..

— Їх до району забрано.

— Де вони? У тюрмі?

— Були наче в тюрмі... а тоді вивели й повбивали. Твердохліб аж застогнав. Помовчавши, попросив:

— Дайте води.

Нив, і зуби цокотіли об кухоль. Оддав порожній, глухо спитав:

— Хто виказав, знаєте?

— Та Івасюта ж Сам бачив, як віз до району. Ваша жінка отакечки сидить, а поруч неї — синочок, а дівчинка ваша — у неї на руках...

— Замовчіть! — крикнув Твердохліб, так страшно крикнув, наче Курочка полоснув його ножом по серцю. І ще раз води попросив.

Бракувало повітря. І хоч Курочка умовляв: посиділи б іще, поки він їсти щось налаштує,— не міг більше перебувати в хаті.

Здавалося: навалилася зверху стеля і тисне, тисне щосили: ось-ось звалить на долівку, роздушить, наче комаху. Поспіхом, утікаючи мовби від отієї звістки страшної, вискочив з хати, але й тут не було порятунку: щеміло, горіло, било у скроні, пекло в очі сірчаною сльозою. Ішов навмання, через сніг, не усвідомлюючи, куди йде, вже й не остерігаючись: усе Твердохлібові зараз стало байдужим, навіть власне життя.

Аж за селом зупинився. Хапав сніг, стогнав, бо перед очима, накликаючи нещадною рукою,— картина розстрілу. І як жінка тулиться до кам'яної стіни, і як син учепився в матір, а дочка вхопила маму за шию, пригорнулася, притулилась, щоб не бачити тих, які ціляться з автоматів.

Аж головою струсонував — сльози з очей і бризнули. Стікали по невмиваному обличчю, по вусах, бороді, а він не розумів навіть, що плаче, як ще не плакав ніколи: мовчки, безнадійно і гірко. І не легшало од того плачу.

Потім думав про помсту. ; Ішов і думав про помсту. Виколихував її, як дитину. Вона росла з кожним кроком, заіолоняла все його єство.

Івасюта! Ну, зачекай, Івасюто!

Зайде у хату до нього. У ще недавно свою хату, підніме з постелі, зібгавши сорочку на грудях, разом із шкірою. І, наблизившись лицем до лица, очима до очей, щоб побачити, відчути, як заячить у його розширених очищах переляк, нещадно запитає:

— За що ти вбив моїх дітей і дружину?!

І потім — усі кулі, усі до одної — у ненависну роздерту криком пащеку!

Аж під ранок добрався до схованки. Стодола бовваніла серед поля, мов біла гора, в передранкових хистких сутінках вона здавалася занадто великою. Твердохліб навіть подумав, що заблукав. Та, підійшовши ближче, побачив утоптаний сніг, і дірку, і натрушену біля неї солому.

Три доби, що він їх сам визначив Курочці, тягнулися довго й нестерпно. Тричі міняли схованку, бо на одному місці було небезпечно,— і все ближче до Тарасівки. Весь час одмовчувався, слова дратували його, а на Андрійка бликав зовсім вороже: не міг із собою нічого вдіяти.

Вовча кров! Івасютине поріддя!

Йому було б легше, аби оцей молодий Івасютенко та був по той бік — у поліції. Всіх,

всіх щоб зібрати докупі, а він вийшов би проти них — один проти всіх!

Здавалося, не дочекається тієї хвилини, коли піде у Тарасівку. Мусив щось робити, щоб хоч трохи забутися. Коли ж настав призначений час — і ночі не діждався: вийшов ще завидна. Поспішав на умовлену зустріч і не знав, що Курочка іще раз посидів у в'язниці, тільки тепер уже в німців...

А в цьому був винен начальник НКВС Королівського району,— людина дуже обережна й надміру обачлива. Все передбачив начальник, вжив усіх заходів, щоб не завалити наше підпілля, яке лишалося в тилу у гітлерівців. Сам навіть відстукав на тонкому цигарковому папері список нашої агентури, сам спалив і копірку, розтерши, развіявши попіл, а два тонкі папірці обгорнув довкола гранат, сам і вставив запали. Обгорнув, обв'язав: одну залишив собі, а другу віддав своєму заступникові, молодому лейтенантові, який перед війною закінчив училище: на той випадок, що коли з одним із них щось трапиться, то другий донесе вже на потрібну адресу. То ж, подаючи заступникові своєму гранату, наказував:

— Як що: гранату під себе і — за ручку! Живим не даватися!

— Єсть, не даватися живим! — хвацько відповів лейтенант і щоки його зарум'янилися од готовності до подвигу (прочитав щойно про капітана Гастелло).— Будьте певні, товаришу капітан: і себе підірву, і фашистів на той світ спроваджу!

Та сталося так, що лейтенант не встиг смикнути за ручку гранати. Їх зненацька оточили і перша ж куля поцілила лейтенантові в голову, а граната із списком потрапила до гестапо, і Куроччине життя загойдалося на тонкій волосинці.

Однак доля і тут зглянулася над Курочкою: замість того щоб висіти на шибениці поряд з іншими підпільниками, замордованими та закатованими, Курочка вийшов з в'язниці уже агентом гестапо, а щоб він не здумав обдурювати, на прощання йому пообіцяли: служитимеш вірою й правдою — житимеш, а спробуєш нас обдурити — проклянеш ту хвилину, коли й народився. І Курочка, тремтячи, схлипуючи, упав на коліна та й заголосив, що служитиме, ой, служитиме!

Так сталося ще одне гріхопадіння в багатій на хилитання і збочування Куроччиній біографії. Не розумом — усією шкірою відчув Курочка нещадну силу нової влади, і поклявся про себе служити їй вірою й правдою. То ж не встиг за Твердохлібом і слід захопнути, як Курочка став збиратися в Хоролівку.

Начальник місцевого гестапо зажадав, щоб радянського агента взяв саме Івасюта. Хотів спершу послати своїх людей, та, подумавши, відмовився від того наміру: Твердохліб міг відвідати не тільки Курочку. І поява кількох незнайомих людей одразу ж його насторожить. Викликавши Івасюту в Хоролівку, він педантично й довго інструктував, як діяти, щоб захопити радянського агента живцем. Обов'язково живого! За його неушкодженість Івасюта відповідає головою.

Івасюта поштиво слухав начальника гестапо, кивав головою, намагаючись не дихнути в його бік: учора добряче випив і від нього несло, як із бочки. Наприкінці пообіцяв, що зробить усе як треба: доставить Твердохліба живого і теплого.

— Випустиш — гер Крамер накаже повісити тебе на першій же гілляці! — чи то вже

од себе додав, чи то переказав слова свого шефа перекладач.

— Не випущу! — відповів Івасюта, і на брезклому обличчі по-вовчому зблиснули зуби.— У мене з ним свої порахунки!

Начальник, задоволений, кивнув головою. Навіть руку подав на прощання — рукавички, щоправда, не скинув. Зняв уже тоді, як Івасюта вийшов за двері, з бридливою гримасою кинув на підлогу — перекладачеві під ноги. Той догідливо їх підхопив, поніс наче до урни, але в урну не опустив, а, склавши акуратно, поклав до кишені: рукавички були майже нові, без жодної плями.

Івасюта ж, узявши з собою двох найнадійніших поліцаїв, на третій вечір заचाївся з ними в Куроччиних сінях. Господаря попередив: з хати нікуди ні ногою — щоб не наполохати жаданого птаха.

Поліцаї в схованці мерзли, боячись поворухнутися, в Івасюти теж бігали поза спиною мурахи — одягнувся ж легенько, щоб зручніше було брати. До того ж дуже хотілося самогону. Та одганяв чортячу спокусу: третій день до рота — ні краплі, тож потерпить іще, лишилось недовго. Прислухався насторожено, всіма нервами напружившись. До звуків надворі й поліцаї прислухалися, і Курочка у постелі не спав: уся хата, здавалося, дослухалась, а Твердохліба не було й не було. Чомусь запізнювався, може, й передумав приходити.

Та ось один із поліцаїв шепнув перелякано:

— Хтось іде. Чуєте?

Івасюта цитьнув люто на нього, навшпиньки підійшов до дверей, припав вухом. Спершу подумав, що поліцаєві вчулося, та ось і справді рипнув сніг, і серце в Івасюти лунко застукотіло. Аж одсахнувся у глиб сіней, щоб не видати себе отим стукотом, весь напружинивсь, завмер, ловлячи кожен порух по той бік дверей.

А там рипнуло раз... удруге... затихло, мов зупинилося... Теж прислухалося, певно... Івасюта аж дух затаїв, він боявся зараз лише одного: щоб хтось із поліцаїв не чхнув, не кашлянув. Потім ще раз рипнуло... ще... обережно і скрадливо... знову завмерло під самими, здається, дверима.

Тиша тривала довго й нестерпно, поліцаї аж спітніли, вслухаючись, а потім стукнуло тричі у шибку. Всі так і здригнулися, а в хаті одразу ж заляпотіло: Курочка босоніж біг до дверей. "Куди він біжить? — лютився Івасюта.— Налякає ж!.." І коли Курочка ускочив у сіни, спіймав його за груди, засичав у обличчя: "Тихіше, ти! Питай, хто..."

— Хто? — спитав той, і голос його був такий переляканий, що Івасюта подумав: "Ну, пропало! Догадається!"

Але по той бік не догадалося. Брязнуло клямкою, відповіло:

— Я, Твердохліб.

Поки Курочка возився із засувом, Івасюта гарячково вирішував, що йому робити з пістолетом: лишати в руці чи сховати. Пригадав наказ начальника гестапо: брати лише живого.

Отже, пістолет заважатиме. Спробував покласти до кобури, але так тремтіла рука,

що ніяк не міг попасти, і тоді сховав до кишені Курочка ж тим часом упорався із засувом, став відчиняти двері, й Івасюта, весь напружинившись, приготувався до стрибка.

Твердохліб ступив до сіней, здивований тим, що Курочка довго не одчиняв. Уже хотів спитати, що сталося, та на нього враз навалилися, обхопили щосили руками. Він рвонувся, відскочив, але одразу ж наткнувся на інші руки. Зрозумівши, що потрапив у пастку, Твердохліб хотів вихопити пістолет, але тільки стромив руку в кишеню — його щосили обхопили ззаду. Єдине, що він міг ще зробити — натиснути на спусковий гачок там, просто в кишені.

Тріснув постріл, свою ногу прошило вогнем. У сінях ще дужче завовтузилися, заборюкались, невпізнаваний од напруги і люті голос просичав:

— Стріляти надумав, паскудо!..

— Пістолет! Ось тут пістолет!— крикнуло злякано в темряві і, намагаючи зброю, крізь штанину вп'ялося у неї. Твердохліб натиснув ще раз, ще... Але його щосили здушили за горло, і вогняні обпікаючі кола попливли перед очима, завихрилися в тьмяніючій свідомості.

Отямився в хаті. Лежав на долівці, обмотузований віжками так, що ні звестися, ні поворухнутись. Не вірилось, не хотілося вірити в те, що сталося. Отак безглуздо потрапити в пастку. Ось він заплющить очі, а потім розплющить і знову буде на волі. Але тьмяне світло каганця, що його засвітив Курочка, вихоплювало то одну постать, то другу.

І він лежить зв'язаний перед ними. Це вже, мабуть, кінець.

Аж застогнав од власного безсилля, од того, що сталося. І стогін той не лишився непоміченим — одна з постатей підійшла, нахилилась, спитала з глузливою поштивістю:

— Прочуняли, товаришу голову? З приїздом вас! Пробачте, що так зустріли, але ви самі в тому винні: хто ж з порога стріляє в господарів?

Твердохліб одразу впізнав Івасюту — свого кровного ворога. Давня, устояна ненависть сколихнулася в ньому, і голос його аж задзвенів:

— Жаль, що не в тебе, паскудо!

— От бачте, які ви! — похитав докірливо головою Івасюта: він все ще грав гостинного господаря, хоч гра ця давалася йому все важче.— Ми тут вас ждали, ночі, можна сказати, не спали, а ви нас отак! Нехороше, дуже нехороше, товаришу голову. Чи хто ви тепер?

Твердохліб уже не відповідав: зрозумів — Івасюта навмисне викликає його на розмову, і чим більше він злитиметься, тим дужче втішатиметься його лютий ворог. Зціпив зуби, наказав собі: мовчи! Івасюта, так і не діждавшись відповіді, продовжував:

— Да, ждали. Ось подамо вам фаетона та й повеземо, як пана, в район, німцям на очі: дивіться, яка птаха до нас залетіла! Оті вже вас приймуть не те що ми, репані.

Один із поліцаїв догідливо реготнув, і обличчя Івасюти теж скривила посмішка.

, — Мовчите? Й говорити з нами бридуєте? Ну, мовчіть, мовчіть — там

наговоритесь! — Він випростався і вже іншим тоном, твердим і владним, наказав одному з поліцаїв: — Степане, біжи по сани! А я подзвоню в гестапо. Ти ж, — повернувся до третього поліцає, що витріщився на Твердохліба, — лишайся отут, і щоб із хати ніхто й ногою! Чув?

— Замкніться! — це вже до Курочки. — Одчините тільки мені!

— Цічас, цічас! — заметушився той: ховався за спину поліцаїв, щоб не потрапити на очі Твердохлібові.

Гнівом блиснули очі Твердохліба. Він увесь напружився, аж голову одірвав од долівки:

— Зрадник! Запроданець!..

— Ну, ти, лежи! — злякано закричав поліцай.

Думка про те, що Андрій і Неля теж можуть отак потрапити в пастку, бо не знають, хто ж такий Курочка, болісно пронизала Твердохліба. І він уже більше ні про що й не думав — тільки про те, як їх попередити: допомогти виконати завдання, заради якого вони прилетіли. І коли його везли сонним притихлим селом, мимо хат із осліпленими вікнами, мимо безлюдних дворів, підстерігши хвилину, зірвався на санях і закричав:

— Лю-ю-ди-и, Курочка — зрадник!

Івасюта матюкнувся, пхнув його в груди, щоб повалити на сани, заткнути пельку. Але Твердохліб, вигинаючись, пручаючись, виривав рот з пітної смердючої долоні, продовжував кричати:

— Передайте: Курочка — зрадник!

Замовк аж тоді, як Івасюта повалив його на спину, набив повен рот соломи.

Начальник гестапо чекав на них у першому ж селі по дорозі на Хоролівку. І як тільки сани в'їхали на вулицю, з-за будинку вискочили два німці, крикнули: "Хальт!" Івасюта зупинив коней, німці осліпили всіх ліхтариками і, взявши коней за вуздечки, завели у двір до тієї ж крайньої хати. Тут стояло чорне авто, широке, приземисте, а вікна у хаті світилися всі до одного. Там по кімнаті (господарів на ту ніч замкнули у погребі) походжав нетерпляче начальник гестапо.

Він одразу вийшов надвір і наказав упхнути Твердохліба в машину. Оті двоє німців так швидко підхопили під руки зв'язаного бранця, так спритно втиснули його на задне сидіння, що Івасюта й зблизнутися не встиг. Потім фуркнуло, гуркнуло, війнуло бензином, і машина щезла. Івасюта довго стояв, розчарований (начальник гестапо руки навіть не подав), і не знав, що його далі робити: їхати в Хоролівку чи вертати назад. Потім плюнув, матюкнувся сердито, скочив на сани.

— Паняйте додому! — скомандував поліцаєм.

А в машині, що мчала до Хоролівки, вибираючи з п'ятьми яскраву ділянку шляху, м'яко погойдувався задоволений начальник гестапо.

Отто Крамер — начальник гестапо Хоролівського та ще двох сусідніх районів, штурмбанфюрер СС, кавалер залізного хреста й кількох медалей, власник численних заохочувальних значків, що поцяцькували його мундир, як новорічну ялинку, повновладний господар життя багатьох тисяч, котрі мешкали на підвладному йому

терені, належав до тієї породи циніків, що їх щедро плодять тоталітарні режими. Давно він сповнився презирством до всього роду людського, який тільки того й заслуговував, щоб над ним знущатися. Усі високі слова, всі ідеали, що ними клялися його партійні вожді, були для нього пустотою, покликаною одурманювати двоногих істот. Він наплював би в перший-ліпший момент і на фатерлянд, і на вищість німецької раси, аби виникла така потреба — плювати, бо давно вже не вірив ні в що, а слугував єдиному богові —Отто Крамерові, і заради цього божка був здатний на все.

Ще за молодих літ, коли він починав служити в гестапо, один із його однокашників, хильнувши як слід і втративши контроль над собою, сказав:

"Послухай, Отто: у тебе не очі, а дві повії з Берлінер-штрассе!"

Всі так і завмерли, чекаючи, що зараз вибухне скандал: Крамер або затопить у пику, або хлюпоне межі очі пивом. Але обличчя Отто не сіпнулося жодною жилкою, і він продовжував цмулити пиво, мовби нічого й не сталося. 1

присутні з мимовільною повагою' подумали, що в цієї людини
і справді сталеві нерви. j

А Отто Крамер, повернувшись додому, довго сидів перед люстром — вивчав свої очі. Наступного дня сховався до аптеки і замовив собі окуляри. Ідеально відполіроване цейсівське скло надало його очам того настирного холодно-колючого поблиску, що примушував кожного, на кого Крамер дивився, мимоволі зіщулюватись. Відтоді ніхто не заїкався про берлінських повій: Крамер ніколи не розлучався з окулярами, навіть плавав з ними, і коли виходив, голий, з води, скельця поблискували холодно й строго.

Його вже давно не цікавило, що думають про нього колеги,— цінував лише думку начальства, бо од того, що думає про тебе начальство, залежала кар'єра. А Отто Крамер аж ніяк не збирався засиджуватись у чині штурмбанфюрера — начальника гестапо двох-трьох окупованих районів. Берлін був для нього провідною зіркою. Лише там, у столиці Третього рейху, можна зробити відповідну кар'єру. І він, за що б не брався, намагався робити все так, щоб це впадало в око начальству.

Саме це і стало причиною того, що Крамер відмовився од загальновизнаних і добре освоєних в органах гестапо методів фізичного впливу на арештованих. Всі оті катування гумовим шлангом чи дротяним нагаєм, накачування водою або повітрям, загання голів під нігті і виривання нігтів, все оце ламання, трощення, топтання хоч і давали певний ефект, однак були настільки ординарними і так набили оскому, що вже нікого не дивували, не вражали. Отто Крамер же, якщо хотів, щоб про нього заговорили, мав вигадати щось оригінальне, що вразило б будь-кого.

Після довгих пошуків зупинив свій вибір на стоматології. В дитинстві мав дуже погані зуби, його часто водили до стоматолога. Бормашина з її зубцями, свердлами, дисками стала для нього приви́дом, тим постійним страхіттям, яке осипає дрижаками за однієї лише згадки. Минали роки, молочні запломбовані зуби повипадали. Отто став підлітком, потім дорослим, давно вже й доріжку забув до того жахливого крісла, але спогад лишився. Його, вже одруженого, не раз будили серед ночі, щоб не кричав: снилося, що він знову в стоматолога і той підступає до нього зі свердлом у руках.

Тож Отто Крамер обрав знаряддям для катування бормашину.

Крамер не полінився з'їздити в гетто, де повільною голодною смертю вмирали євреї. Серед тих виснажених, змучених людей відшукав потрібного йому чоловіка: уславленого професора-стоматолога. Привізши його до гестапо, сказав:

— Я буду вашим студентом. Навчите — знайду спосіб урятувати життя вам і вашій дружині.

Наказав поселити професора в його ж квартирі, заново обладнати розграбований стоматологічний кабінет.

Ніколи ще в професора не було такого старанного учня. Крамер з'являвся секунда в секунду й одразу ж одягав білий халат. Цікавило його все: і як пломбувати зуби, і як їх виривати, які є хвороби і методи їх лікування. Особливо ж доскіпливо допитувався, коли найбільше болить,— чи тоді, як свердлити, чи коли спилювати. І де саме розмішені нервові точки, як до них добиратися.

Професор врешті-решт зачув недобре. З кожним днем ставав усе знервованіший, аж доки зовсім не відмовився консультувати Крамера. І як Крамер його не вмовляв, як не погрожував, той твердив одне: він не хоче, щоб у майбутніх катуваннях була частка його вини. Він і так проклинає лиху ту хвилину, коли дався на підмову гестапівця. Краще померти в гетто, ніж бути причетним до тяжких злочинів.

— Померти? — перепитав лиховісно Крамер.— Ні, пане професоре, померти вам так легко не вдасться! Я вже дечому навчився, пане професоре.

І наказав двом гестапівцям, які завжди його супроводжували, прив'язати старого до крісла.

— То як, пане професоре, може, роздумали?

З ненавистю дивлячись на Крамера, той заперечно крутнув головою.

Крамер включив бормашину... Сиве волосся старого потемніло від поту, зіниці розширились. Кров заливала підборіддя і груди, а він усе терпів. Навіть Крамера вразила витримка цієї старої людини.

На третьому зубі професор здався: кивнув головою, що згоден — говорити не міг...

А другодні Крамер змушений був висаджувати двері в знайомій квартирі.

Професор таки знайшов засіб вислизнути з його рук. Лежав на ліжку поруч із мертвою дружиною, а з обвислих рук, з перерізаних артерій, стікали останні краплини крові...

Однак цей прикрий випадок не завадив Крамерові набути потрібні знання: знайшовся лікар, який уже за гроші довершив навчання. Відтоді, куди б не закидало Крамера, він не розлучався з бормашиною.

За цей час просвердлив, поспилював сотні здорових і хворих зубів. Свердлив гострими свердлами і спеціально затупленими, зверху до корення і знизу вверх, вибурював величезні дупла, лишаючи тонюсінькі стінки, і пробивав тонкі, як голка, проходи, поціляючи у нерви. Жертви стогнали, харчали, волали, втрачали свідомість і божеволіли, а Крамер вносив усе нові й нові вдосконалення, підказані досвідом. Приміром, він збільшив висоту спинки крісла, щоб можна було прив'язувати не тільки

руки й ноги, а й голову; накреслив і замовив спеціальний пристрій для рота: пристрій гвинтами розводив щелепи, щоб катований не міг зімкнути зуби під час операції; випробував сильно діючі отрути, від миш'яку аж до сірчаної кислоти, щоби біль не давав спокою ні вдень, ні вночі. І навіть найтовстошкіріші гестапівці здригалися, коли оглядали ті пекельні пристрої. Не без прихованих заздрощів говорили, що Крамер не людина, а диявол. А тому байдужісінько, як там його називають. Крамер добився свого: його помітили, про нього заговорило начальство, до нього навіть стали приїжджати за досвідом, бо у нього був найвищий відсоток тих, які зізнавалися.

Твердохліб? Крамер не мав жодного сумніву: рано чи пізно, а зізнається. Поки що ж, щоб не гаяти часу, наказав одвести затриманого прямо до "стоматологічного кабінету" — так називали в гестапо катівню. Ковтнувши наспіх чашку чорної кави, поспішив туди й собі: йому не терпілося взятися до справи. Розумів: Твердохліб не рядова птиця. Дарма такого скидати на парашуті не будуть, до того ж він, певно, не один, і чим швидше виловить Крамер решту, тим буде краще для нього і для рейху. І він, дбайливо витерши білосніжною серветкою вогкі од кави губи, пройшов до "стоматологічного кабінету".

Годинник саме відбив третю ночі. За вікном стояла темінь. Великі шибки були наче вирізані з блискучого чорного дикту. У кабінеті ж усе горіло від яскравого світла, палахкотіло нікелем. Твердохліб стояв недалеко од дверей, притулившись спиною до стіни: поранена в сутичці нога все більше боліла, присмак крові, солоний і канудливий, весь час збирався у роті, хотілося сісти чи лягти, щоб дати спокій нозі. Він знав, чого від нього добиватимуться, і готував себе до найгіршого. І думав про одне й те ж: нехай хоч і жили з нього витягнуть, все одно не доб'ються нічого. Це було останнє, що лишилося ще Твердохлібові,— остання можливість. Він знав, наперед знав, що його не зламують, як би не мучили, бо відчував у собі силу, вишу од фізичних сил. Твердохліб похмуро, з ненавистю дивився на мовчазних двох есесівців, які приїхали з ним в авто, на Крамера, що мив руки довго і старанно, на перекладача, безбарвного й анемічної о, наче йому злили усю кров, замінивши її дестильованою водичкою. Цей перекладач, ця не людина навіть, а тінь од людини, і заговорив перший до Твердохліба. Підійшов, ворущачи білими, аж вицвілими віями, і маленьке личко його було поважне та строге отією поважною строгістю низькорослих людей, які бояться, щоб їх не брали на кпини.

— Гер Крамер запитує, хто ви такий?

Твердохліб зміряв недобрими очима того недоноска й одвернувся.

— Гер Крамер попереджає: од того, як вестиметесь, залежатиме ваша доля.

Гер Крамер тим часом помив руки, підійшов, одітий уже в білосніжний халат, ткнув Твердохлібові пальцем у груди:

— Польшевік?

Твердохліб з ненавистю глянув йому прямо в обличчя.

— Рут, гут! — покивав задоволено головою гер Крамер і, добираючи незнайомі слова, додав з жахливою вимовою: — Я луплю польшевік— І ще сказав щось, тепер уже по-німецькому, і оті двоє підхопили Твердохліба під руки, поволокли до високого крісла.

— Гер Крамер востаннє запитує: будете відповідати чи ні? Гер Крамер попереджає: буде боляче. Нестерпно боляче.

— Пішов ти, гаде, знаєш куди!..— прохрипів Твердохліб: сидів уже в кріслі, прив'язаний так, що не міг поворухнутися.

Гер Крамер кивнув так, наче тільки такої відповіді й чекав. Знову щось запитав.

— Яку ви музику любите? — переклав чоловічок.— Чайковського? Глінку?

— Оту, під яку вас, фашистів, ховатимуть!

Гер Крамер і тут не виявив невдоволення: підійшов до столика, на якому стояв патефон, і серед платівок вибрав одну, поставив, запустив; і кімната наповнилася такими тужними, такими ніжними звуками, що Твердохліба одразу стисло за серце, а очі наповнились сльозами. Він не знав, хто це — Чайковський, Глінка, бо не розумівся на класичній музиці: не до неї було. А якщо коли й слухав, то здебільшого застольних пісень або як співали жінки й дівчата, повертаючися з поля. Тут же не знайома досі мелодія пройняла, пронизала, змусила затремтіти кожною жилочкою, кожним напруженим нервом. І Твердохліб, задихаючись, майже плачучи од жалю й гніву, од ненависті, закричав:

— Сволочі!.. Гади прокляті!.. Кінчайте швидше!

Гер Крамер усміхнувся, кивнув, і оті два гестапівці ухопили Твердохліба за підборіддя, натиснули донизу, вставили в рот якісь лещата й почали крутити гвинти, розводячи щелепи. Рот розтулявся все ширше і ширше, нижня щелепа аж тріщала, віддаючи таким гострим боєм, що Твердохлібові очі враз налилися кров'ю, а ті все крутили й крутили, поки гер Крамер, який уже тримав свердло, не скомандував: "Генуг!" Аж тоді оті двоє одступилися, а гер Крамер одразу ж увімкнув бормашину. Свердло завертілося, задзижчало по-осиному тонко і злісно. І Твердохліб випнувся тілом, зрозумівши, що його чекає...

Він втрачав свідомість і тоді, коли свердло вгризалось в живу тканину здорового зуба, і тоді коли діставало нерв, і тоді, як гер Крамер клав пекельну суміш на оголений, обірваний і нерв, і тоді, коли старанно пломбував. Його приводили до тями, обливаючи крижаною водою, бо Крамер не для того крутив бормашину, щоб його "пацієнт" тікав од болю в непритомність.

Отямився Твердохліб у камері — вузькій і високій, з темними, аж чорними стінами, цементною долівкою. В ній не було вікна, тільки під стелею, в дротяному плафоні тьмяно блимала лампочка. У тому анемічному світлі, що ледь пробивалося крізь товстий шар пилюки й павутиння, камера скидалася швидше на склеп, призначений для того, щоб у іншому заживо ховати людей. Було дуже холодно й сиро. Стіни, стеля, підлога зблискували гострими голочками паморозі. Не було ніяких меблів, окрім старого, поїденого іржею ліжка з порваною металевою сіткою, та ще в кутку, біля окутих залізом дверей, параша, покрита гнилою слиззю.

Твердохліб звівся, прикульгуючи на поранену ногу, доволікся до ліжка. Ухопившись за спинку, сів, але довго сидіти не міг просвердлений зуб болів усе дужче; тьмарилося в очах; підхопившись, закульгав по камері, а біль ставав усе нестерпніший. І нікуди було

од нього дітися.

Та ось погляд Твердохліба впав на шпичак, що стирчав із спинки ліжка. Колись на ньому була нагвинчена кулька чи зірка, тепер же лишився тільки шпичак. І Твердохліб, розчепірівши пальцями губи,— зуб уже аж плавився од їдкого вогню! — щосили вдарився ним об гострий шпичак. В роті хруснуло, камера гойднулася перед очима. Разом із кров'ю Твердохліб виплюнув отрутою начинений зуб.

Тепер, коли полегшало, можна було б і присісти, щоб дати спокій пораненій нозі. Але Твердохліб не сідав. Дивився на закривавлений шпичак, і одна й та ж думка все дужче й дужче розгоралася в змученій, затьмареній болем свідомості. Знову бачив есесівця в білому, із свердлом у руках, і крісло, і себе в тому кріслі. Рішучість усе більше наростала, він знав, що зробить зараз, зробить не гаючись, доки фашисти не подумалися прибрати ліжку з камери...

І коли настав день і його завели знову до кабінету, в якому вже лежали наготовлені інструменти, а Крамер мив руки, Твердохліб сам ступив до нього. Ступив, простягнув руку, розтулив кулак і подав свої зуби, всі до одного.

— Васт іст дас? — спитав ошелешений гестапівець.— Вас іст дас?! — вереснув, утрачаючи самовладання.

І тоді розквашений, запечений рот Твердохліба розімкнувся, й на страхітливо розбухле, набрякле, аж синє обличчя спливла переможна посмішка...

Те, чого найбільше боявся Андрій, сталося. Вони прочекали одну ніч, другу, третю. Третю ніч майже не спали: все здавалося, що риплять кроки, що ось-ось зашурхотить солома й пролунає знайомий голос. Андрій кілька разів вилазив і подовгу стояв, прислухаючись, вдивляючись у снігами підбілену темряву. І Неля вилазила слідом за ним, тулилася до нього не так од холоду, як од тривоги, й питалася:

— Як ти думаєш, з ним нічого не скоїлось, Зайчику?

— Прийде, що б могло статися! — щоразу силкувався переконати її та й себе, але від того не ставало спокійніше.

Минула третя ніч, а Твердохліба не було. І коли настав ранок, непривітний та сірий, із синіми снігами, темними хмарами, що облягли небо, коли добре розвиднилося і чекати далі було безнадійно, Андрій сказав:

— Діставай рацію.

Неля звела заплакані очі, попросила, наче дитина:

— Давай ще почекаємо трохи!..— їй чомусь здавалося, що як тільки накладе навушники, тільки візьметься за ключ та відстукає, що їхній командир не повернувся, Твердохліб і справді загине.

Андрій сам хотів, щоб сталрся неможливе, і тому не заперечував. Подивився на годинник.

— Почекаємо ще півгодини. ;

Минуло півгодини і ще півгодини, а Твердохліба не було. Неля взялася за ключ.

Відстукала позивні, зав ерла, вслухаючись. Та ось обличчя її, напружене і зосереджене, повеселішало. Сяйнула на Андрія очима:

— Озвалися! — Й одразу ж згадавши про Твердохліба, сумно спитала: — Що передавати?

— Передай,— сказав Андрій,— передай, що старший сержант не повернувся з розвідки. Командування групи приймаю на себе і прошу дозволу на пошуки старшого сержанта.

За годину збирався в дорогу.

Майор, з яким перестукувалася Неля, і слухати не хотів про пошуки: були справи набагато важливіші, ніж вияснення долі старшого сержанта. Натомість Андрій мав сьогодні, не зволікаючи, вирушити в Хоролівку, розшукати Кузьменка Григорія Остаповича. Пароль майже такий самий: "Чи немає у вас шапки, щоб поміняти на хліб?" Відповідь: "Шапки не маю, маю хромові чоботи". Бути дуже обережним, бо можливий провал. Якщо Кузьменка нема — діяти на власний розсуд, але щоб не пізніше десятого січня були готові виконувати завдання.

Неля просила, прощаючись

— Ти ж недовго, чуєш?

Торкалася до нього рукою, заглядала у вічі:

— Та будь обережніший.

Поривалася йти з ним, переконувала, що вдвох безпечніше, але Андрій — невмолимий: хто його зна, що на нього чекає в Хоролівці. В разі чого — хоч вона залишиться, зв'яжеться зі штабом.

— Коли тебе ждати?

— Перед вечором,— сказав подумавши Андрій: дві години до Хоролівки, якщо добре йти, годину там, дві години назад,— до вечора можна й управитись.— Та ти не бійся: нічого зі мною не станеться!

— Ну, йди,— зітхнула сумно Неля.

Андрій востаннє повів зором довкола. Ніде нікого не було, телеграфні стовпи, що позначали путівець, здавалися звідси тоненькими паличками, до них добрий кілометр, і оцей кілометр найнебезпечніший: помітить хто — одразу ворухнеться підозра. Бо що людині робити в цю пору в степу, оддалік од дороги.

Тому Андрій весь оцей кілометр майже біг і вибрався на гостинець зовсім змокрілий.

Зупинився, щоб хоч трохи перепочити. Зняв шапку, витер мокре лице. Подивився туди, де лишилася Неля: стодола бовваніла ледь помітно в розмитому світлі похмурого дня. Так, він мусить повернутися за дня, якщо хоче втрапити додому: "Додому!" — аж усміхнувся сам із себе.

До містечка добрався за дві години двадцять хвилин. Стрічалися поодинокі люди, здебільшого жінки, з санчатами або з торбами за плечима: ідуть у села по картоплю, хліб. Навіть поговорив з однією жінкою, яка сама зупинила його, питаючи, де тут найближче село. Андрій відповів, що найближче Князівка, кілометрів із п'ять, не більше. Жінка тримала на руках закушкану дитину, а за нею йшов хлопчик років шести і мовчки плакав. Сльози замерзали на округлих щічках.

— Ти чого плачеш? — запитав, присівши, Андрій. Хлопчик мовчки дивився на Андрія, і з його великих очей

котилися й котилися сльози.

— Змерз,— відповіла за нього жінка.— Та й їсти захотів.— І вже звернулася до сина:
— Не плач, скоро буде село, там і нагріємося. Ходимо-ходимо, й кінця-краю немає...

— А звідки йдете?

— З Полтави.

— Давно звідти?

— Скоро три місяці. Забирали жінок командирів, то я її в оберемок, а його за руку — ледве вирвалася... Отак і ходимо тепер од села до села. Спасибі, хоч люди хороші: вмерти не дають...

Жінка попрощалася, пішла. І хлопчик мовчки поплівся за нею.

Хоролівку знав добре: не раз бував там із матір'ю, коли провідували бабуню. Потім три роки навчався у середній школі. Знав і вулицю, на якій жила потрібна людина: для цього треба було пройти майже через усе місто. І він — будь що буде — рушив центральною вулицею.

Це була єдина вимощена бруківкою вулиця, що розрізала Хоролівку навпіл: із заходу на схід. Вози завжди торохтіли по ній, як несамовиті, а на возах підскакували селяни, які з'їжджалися щонеділі ярмаркувати. З-під кованих копит коней висікалися іскри, а корови, що їх гнали на продаж, розтіжджалися ратицями. Жінки щосили затискали горнята з молоком і сметаю, кошики з яйцями й очі їхні аж стигли од напруги. Міські джиґуни, що виходили прогулятися на "централку", зверхньо поглядали на весь сільський отой люд, який трясся, підскакував, хапався за корзини й горнята, і з висоти своїх модних на той час кепочок з куценькими козирками, шовкових сорочок і широчезних кльошів гукали:

— Тьотю, молоко он біжить!

Тітка перелякано оглядалась, а джиґуни реготали і ще веселіте кричали:

— Та не там: за возом біжить!

Вулиця була та і не та: бруківка, щоправда, та сама, присипана снігом; ті ж паркани й будинки, тільки без знайомих вивісок, і не торохкотіли підводи, не вешталися цивільні люди. Натомість ходили люди в зелених мундирах, стрічалися майже на кожному кроці, озброєні й неозброєні.

Андрій спершу йшов увесь напружений і кожен стрічний німець змушував його завмирати. Та згодом зрозумів — німці його просто-напросто не помічають, як не помічають решти мешканців, котрі поступаються перед ними дорогою.

Потрібна вулиця була аж біля залізничного вокзалу. Вона й називалася Залізничною, і жили на ній переважно залізничники: веселий, дружний народ, який ніколи не давав один одного на поталу. У свята виходили рівною колоною, всі, як один, у новеньких кашкетах, що виблискували чорними козирками. Весною, на Перше травня, забирали жінок, дітей і на цілий день ішли на луг до Хоролу: розстеляли рядна, вигортали, хто що приніс, і чаркувалися до самого вечора.

Перед війною Андрій навчався з їхніми дітьми, тож не раз бував на цій вулиці, забудованій переважно одноповерховими цегляними будинками ще до революції: водночас із залізницею. Двері кожної квартири виходили на вулицю. Колись Андрій не звертав на те уваги, зараз же з досадою подумав, що не зможе зайти непоміченим.

Проти четвертого будинку зупинився, оглянувся: на вулиці саме нікого не було. Швидко підійшов до перших од краю дверей, постукав.

Одчинила жінка. Підозріло глянула на Світличного.

— Вам кого?

— Кузьменка. Григорія Остаповича...

— Такого тут нема!

Двері грюкнули так несподівано, що ледь не вдарили його по обличчю. Що таке?

Андрій оступився — здавалося, потрапив не туди, куди треба.

— Ви до кого?

Світличний аж здригнувся. Оглянувся: бабуса. Низенька, опецькувата, пов'язана навхрест великою хусткою, розглядає його з безцеремонною цікавістю.

Андрій, повагавшись, назвав. В очах старої — переляк. Оглянувшись, зашепотіла:

— Утікай, синку, поки й тебе не схопили! Забрали антихристи його, забрали, голубчика Уже, кажуть, убили...

— То я піду,— розгублено Андрій.— Дякую вам.

— Іди, синку, іди. Сохрани тебе Мати Божа!

Що робити далі, Андрій не знав. Швидше б вибратися з цієї небезпечної вулиці. Завернув за ріг будинку й одразу ж прикипів до місця: перед ним стояв німець. Унтер пильно дивився на Світличного, він чекав, поки той підійде до нього.

— Ком!

"Все!" — подумав Андрій. Згадав про пістолет, але унтер, здавалося, пильнував кожен його рух, до того ж у нього на ремені висіла велика кобура.

— Шнель! Шнель!.. Появився ще гурт німців

Андрій повільно підходить. Унтер показує на відчинену хвіртку, біля якої стоїть, нетерпляче командує:

— Ком!

"Стрілятиму в дворі",— думає Андрій. Обережно, непомітно вивільняє руку з рукавиці, одстібає на пальті гудзик за гудзиком. "Дослав набій у патронник чи забув? Здається, дослав..."

Двір великий, просторий, очищений од снігу. Ліворуч — цегляний добротний будинок, навпроти хлів. Там лежать колоди, стоять козли, і біля них вовтузиться самотня постать. Туди і веде Андрія німець.

— Арбайтен! — тикає пальцем спершу на колоди, потім на козли.

Аж тепер Андрій розуміє, для чого затримано його. Довкола наче аж проясняється, Андрій зраділо киває головою, швидко бере пилку, що погойдується в напіврозпилянній колоді.

Якийсь час пиляють мовчки. Андріїв напарник — підліток років чотирнадцяти у

засмальцьованій кацавейці з батькового плеча, на голові у нього — старенька шапка: одне вухо опущене, друге стирчить догори, від чого хлопець схожий на зайця. Він рудий, аж світиться. Червоне ластовиння всіяло густо лице, і на лиці тому — явна нехоть, ба, навіть відраза до роботи, яку змушений виконувати. Він не пиляє, а тільки водить пилкою, й

Андрій, який мусить швидше впоратись, щоб завидна вибратися

з міста, сердито питає: }

— Ти що, три дні не їв? Ану давай швидше!..

Та хлопчина не з ляканих. Б^ама на Андрія неприязно, огризається:

— А твоє яке діло? Роблю як умію... І ще повільніше водить пилкою.

Андрій починає по-справжньому сердитись.

— Давай от що,— каже рішуче,— або ти пилятимеш, або я поскаржуся німцеві.

— І чого ти до мене прилип?! — у голосі підлітка бринять сльози, він з неприхованою ненавистю дивиться на Світличного.— А коли я швидше не вмію! — Однак починає пиляти заповзятіше. Лише бубонить під ніс — Старайся — медаль дадуть...

Андрієві смішно й досадно — хіба може признатися оцьому хлопцеві, хто він такий. Гора напиляних кругляків стає все більшою й більшою. Андрій уже й пальто скинув — так розігрівся, підліток теж употів, однак кацавейки не зняв.

Врешті Андрій дозволяє трохи собі перепочити:

— Перекур!

Витирає мокрий лоб, оглядається, де б напитися. Бачить колодязь, весь у кризі, запитує:

— Не знаєш: відро там є?

— Є,— відповідає підліток.— Іди пий.

Відро висить у колодязі на обледенілому зрубі. Андрій опускає його, притримуючи рукою відполірований барабан, потім, притопивши, тягне догори. Весело побрязкує ланцюг, дзвінко сплескує вода, проливаючись із відра. Андрій аж губи облизує — так хочеться пити. Виважив відро, поставив на цямрину, нахилився — і тільки доторкнувся до води, як по голові хтось ударив, а відро донизу, на лід.

— Русіше швайне!..

Приголомшений, підбирає шапку, що злетіла від удару. В голові його аж дзвенить, а розлючений унтер штовхає в спину:

— Век! Арбайтен!

І знову в Андрія аж запекло: вхопити пістолет, стрільнути в німця. Та не мав на те права. Надягнув шапку на голову, побрів до хліва.

На підлітковому обличчі ластовиння аж горить од утіхи.

— Ти знав, що там заборонено пити? — питає сердито Андрій.

— А хоч би й знав!

16 А Дімароо

— Чого не сказав?

— Кожному казати — то й дня не хватить...

Не сказали більше один одному й слова. Лише тоді, як допиляли останню колоду й вийшли на вулицю, як розійшлися в різні сторони, підліток гукнув Андрієві у спину:

— / що — смачна вода в німців?!

В Андрія, як не дивно, одразу ж поліпшився настрій. "Чорт, а не хлопець!" — і весело закрокував по вулиці.

За Хоролівкою нагнала підвода — у ній повно озброєних поліцаїв.

— Ти, йди сюди!

Поліцай, який кликав Андрія, був, певно, старший. Вусате обличчя по-начальницьки суворе, на рукаві кожуха — біла перев'язь з орлом, фашистською свастикою. На поясі — кобура, з неї випирало руків'я нагана.

— Ану швидше воруши ногами!

— А хіба що?

— Пощокай мені!.. Хто такий?

— Людина, не бачите!

— Документи!

Андрій розстібає пальто, дістає посвідку на прізвище Івасюти. Вусатий бере "аусвайс", підносить до очей — почало ж темніти. Решта поліцаїв зацікавлено поглядає на Андрія, від червоних, розпалених пик віє горілкою і ситістю.

Дочитавши довідку, старший уже іншим тоном запитує:

— Івасюта Іван — часом не родич?

— Брат. А що?

Обличчя вусатого приязнішає:

— Сідай, підвеземо. Нічого терти підошви.

— А ви звідки? — обережно Андрій.

— З Князівки. До повороту підкинемо. А там — один скік.. Андрій сідає в сани: стіг, де чекає його Неля, недалеко од того повороту.

— Ви що, знаєте брата? — запитує вусатого, коли підвода рушила.

— Хто його зараз не зна... Отак поталанило: парашутист сам йому до рук приплив. Німці тепер його золотом обсиплють..

— Який парашутист? — холоне в Андрієвих грудях.

— Та звісно ж який: диверсант од червоних. Голова колгоспу колишній. Ще й стріляла, зараза!.. Добре, що не вцілив ні в кого — собі тільки в ногу.

Далі вусатий розпитував, як там у і зборах, чи багато полонених. Прицмокував: німці порядок кругом наведуть! Андрій відповідав неохоче, скупко: звістка про Твердохліба його приголомшила, гнітила все більше) і більше. Хоча й до цього був переконаний, що з командиром щось стряслося, та все ж, наперекір усьому, не полишала надЦ а може, просто затримався... Ось поЕєрнеться й побачить обох — Твердохліба і Ріелю...

— їгти хочеш?

— Що? — аж здригнувся Андрій.

— їсти, питаю, хочеться? Хлопці, а подайте, що там лишилося!

Лишився добрячий окраєць житнього хліба, шмат сала й цибулина. Все те так смачно пахло, що в Андрія, який із самого ранку крихти в роті не мав, аж зассало під ложечкою. Хотів, однак, відмовитись, але одразу ж уявив, які в оцих поліцаїв були б пики, якби довідались, кого підвозили та вгощали. Передумав — узяв сало, хліб. А старший ще й пляшку дістав, потрусив у повітрі:

— Ковтни та зігрійся. Жалко, що мало...

Андрій не відмовився й від самогону. Приклався, потяг смердючу рідину, закашлявся. Допив, однак, усю, вп'явся зубами в окраєць.

Уже зовсім стемніло, коли добралися до повороту на Князівку. Зіскочивши з саней, Андрій зачекав, поки поліцаї пірнули в пільму, а потім повернув назад.

Десь кроків за кількасот мав повернути до стодоли. Та пройшов кроків сто і двісті, пройшов з кілометр, а вранішніх слідів своїх не бачив, як не вглядався у сніг. І вже починало здаватися, що шукає зовсім не там, де треба шукати. Андрій майже бігає, шукаючи, бо темнішає з кожним кроком і нічого не видно.

Врешті стає, заплющує очі, пригадує. Ні, таки недалеко од повороту! Коли вибрався вранці на дорогу, то добре бачив темненьку смужку дороги, що вела на Князівку.

Повернувся і майже одразу наткнувся на сліди.

Стодола виросла перед ним так несподівано, що мало не ткнувся у неї обличчям. З-за стодоли виглядає Неля. І в руці пістолет.

— Ти що?!

Неля ще якусь мить не опускає зброю, наче не вірить, що перед нею — Андрій, а потім схлипує і припадає до нього.

Цілує в щоки, лоб, у губи, тремтить і плаче, питає з докором і тривогою:

— Де ти був? Де був так довго? — І Андрій, ошелешений, не знає, що й сказати.

16*

483

— Ти не знаєш, що я тут передумала!..

Неля вже трохи заспокоїлась. Ховає непотрібний тепер пістолет, а лівою все ще тримає Андрія за руку. Наче боїться, що, як тільки відпустить, він знову зчезне.

— Я нікуди більше тебе одного не відпущу!

І вже у stodolі, в тісній печері, коли Андрій усе розповів (не сказав тільки про Твердохліба), коли вже полягали й напружено відчували взаємну присутність, Неля перша поворухнулася і тихенько, мовби їх хто міг підслухати, спитала:

— Андрійку, не спиш? — Одразу ж покликала: — Йди до мене.

Андрійко повернувся. Неліні руки обхопили його, і вона припала до нього.

— Знаєш, чим ти пахнеш? Яблуком, — сказала по тому Неля. І ще додала: — Обійми мене... І поклади сюди руку... А тепер спи.

Андрій прокинувся од того, що було жарко. Жарко й незвично. Неліна рука лежала

в нього на шиї — вона й сонна тримала його, горнулася, тулилась, поклавши голову йому на плече. Нелине волосся пахло чимось теплим і милим, чимось таким, що в Андрія аж серце защеміло од ніжності. Захотілося погладити її, приласкати, але боявся її розбудити. Тому непорушно лежав, хоч у нього й німіло плече. Потім, коли зрозумів, що так і не засне, обережно підняв ліву, вільну руку, глянув на світлі цифри.

Сьома година, незабаром, світатиме.

Неля поворухнулася, ще тісніше притулилась до нього. І Андрій завмер, боячись дихнути. Потім, коли вона заспокоїлась, став думати про неї, про себе і про те, заради чого їх і скинули на парашутах.

Він уже знав, що має робити.

Ще по дорозі сюди, як довідався, що Іван став начальником поліції, після того, як пересвідчився, що довідка не викликає жодної підозри, і як почув, хто схопив його командира, надумав навідатись у рідне село. Була надія побачити матір і брата, якщо вони не евакуювалися, а головне: придивитися, відшукати своїх товаришів, щоб з їхньою допомогою розвідати залізницю й вокзал у Хоролівці. А вже потім викликати наші літаки й подати їм сигнал ракетами.

Це було те основне завдання, що перед ними поставив майор: наші літаки раптовим бомбовим ударом мали паралізувати рух на залізниці, і не тільки паралізувати, а й знищити якомога більше живої сили і техніки ворога. Тож Андрій і

Неля мали викликати літаки саме тоді, коли станція буде забита ешелонами, викликати після того, як приймуть із центру умовний сигнал. '

Андрій тепер знав, що Хоролівка забита німецькими військами, бачив здаля й ешелони, що йшли на схід, і зрозумів — зараз, після провал-/ Твердохліба, не має він права діяти наосліп, попастися до рук ворогові. Найкраще було б, аби вони пішли у Хоролівку всього раз, щоб звести до мінімуму всі шанси на невдачу, в оту ніч, коли повинні прилетіти літаки. А для цього потрібна допомога. Треба було розвідати підступи до станції, дізнатися, як її охороняють, в які години на ній скупчується найбільше ешелонів, звідки найкраще підкрастися і де залягти, щоб непоміченими діждатись своїх літаків і подати умовний сигнал. Тож Андрій надіявся, що в рідному селі він знайде потрібну людину.

Іще одна думка не давала спокою: він мав в'яснити, як попався Твердохліб, хто його зрадив. І насамперед покарати Івана. Як не застерігали від незапланованих акцій, Андрій знав, що не стримається: застрелить Івана за першої ж нагоди.

Тож коли стало світати, Андрій став збиратись у Тарасівку.

Неля спершу і слухати про те не хотіла:

— Хочеш, щоб тебе схопили? Тебе ж там усі знають!

Після того як Андрійко розповів про Івана (раніше, до цієї ночі, не признався б нізащо!), вона завагалася. Потім сказала, що коли так, коли треба йти, то підуть обое: вона нізащо не лишиться в оцій stodolі.

І Андрій змушений був нарешті піддатися. Порвав тільки довідку, згідно з якою

Неля доводилася йому сестрою, а натомість дістав іншу. Тепер Неля була вже вчителькою з Полтави, і їй дозволялося йти міняти продукти для тяжкохворих батьків. Позналилися ж по дорозі, й Андрій запросив її в рідне село.

Радіопередавач, три автомати, ракетницю переховали в інший, що стояв ще далі од дороги, стіг. Там же лишили й речовий мішок з консервами. Із собою взяли тільки пістолети, та в Нелі за плечима торба з сірниками і парою майже нових жіночих чобіт для обміну.

Все довкола повнилося білим мороком, здавалося, що то плавають замерзлі частинки повітря. Сонце ледь пробивалося крізь білу завісу, від його світла було мовби ще холодніше, сніги аж посиніли, на вії, на брови, на щоки лягла паморозь. Вони йшли дуже швидко, щоб хоч трохи зігрітися; зупинилися лише тоді, коли попереду, внизу, завиднілось село.

— Тарасівка? — спитала тихо Неля і торкнулася Андрієвої руки: всю дорогу доторкувалась до нього — то плечем, то рукою, і Андрій відчував, яка вона стала близька.

Андрій лише кивнув головою: говорити не міг. Дивився на білі хати, повітки, сараї, на прімокутники дворів, одгороджені утопленими в снігах тинами, на вулиці, що, наче замерзлі ручаї, розбігалися врізнобіч, і в нього бухало в грудях, і гарячий, підступний клубок пік йому горло. Він ще не знав, що його чекає в селі і хто на нього чекає, але вже знав, що зараз немає на світі сили, яка змусила б його завернути назад, що б там не сталося. І Андрій, узявши Нелю за руку, швидко став спускатися донизу.

Василь Ганжа навідався в Тарасівку одразу ж, як тільки почув про Твердохліба. Той, хто приніс оцю звістку, розповів, що Твердохліба чи то вбили, чи то поранили, а де він зараз, що з ним — ніхто до ладу не знає. Одні кажуть, лежить в управі тарасівській, інші — ніби його забрано до району в гестапо, а були й такі, що клялися-божилися, буцім Твердохліб, коли везли зв'язаного селом, гукав, щоб готувалися стрічати наших, які незабаром повернуться. Отже, Твердохліб появився з того боку, од наших, бо чого б ото так йому кричати?

І Ганжа, схвилюваний, вирішив навідатись у Тарасівку.

Світличний не перечив. Він і сам би охоче подався, та треба ж було комусь лишатися в загоні. Лише попросив, проводжаючи Ганжу за хутір:

— І до сестри навідайся. Дізнайся, чи не чула чого про моїх.

Бо Олеся з синами мов під воду пішли. Як розсталися в оту суботу, напередодні війни, так ні слуху ні духу. А їхала ж до Тетяни — в Тарасівку.

Ще наприкінці листопада, якраз по першому снігу, змушені були залишити яр і землянку, викопану вже гуртом, бо хтось таки нанюхав їхній притулок та й доніс про це німцям. Світличний, Ганжа й Пекельний (їх тоді було троє) саме палили в сусідньому районі збіжжя, що його звезли німці до залізниці. Не встигши повернутись затемна до своєї "домівки", пересиділи день в одного знайомого в клуні на хуторі.

Коли ж наступної ночі повернулися в яр, побачили зруйновану землянку.

— Оце й повечеряли,— мовив похмуро Ганжа, роздивляючись продірявлений

кулями казан.

Федір же, посмикавши вуса, відповів, що біс із нею, з вечерею,— добре, хоч самі ВЦІЛІЛИ.

Треба забиратися, поки фріци не додумались вернутися. Бо цей чортів яр гірший пастки: обляжуть з усіх боків — дідька лисого прорвешся.

Федір був навіть задоволений, що отак сталося — його гаряча кров прагнула помсти. Він марив навальними кавалерійськими атаками, в його неспокійній голові давно визрів план рейдового загону, який сьогодні тут, а завтра там — сам чорт за ним не вженеться. Переконавав, умовляв Ганжу, лаявся з ним, а той своє: почекай, не гарячкуй. Світличний думав, чи не залишити на Ганжу та й податися звідси. Ганжа ж дістав кисет, простягав Федорові:

— На, закури.

— Не хочу!

— Лютуєш?.. Даремно... Даремно, Федоре... Світличний довго мовчав, удаючи, що вже спить. Але Ганжа

знав — Федір його слухає, і вже вкотре заходжувався переконувати, що не можна отак зопалу діяти, спершу треба підготувати ґрунт, а тоді вже кидать насіння. Майже щоночі то сам, то разом із Світличним вирушав у села, обережно стукав у шибку йому лише відомої хати, викликав господаря на потаємну розмову. Були такі, що не одчиняли: "Ідіть, звідки прийшли, і знати вас не знаю!" — і тоді Федір поривався пустити червоного півня під стріху, викурити сучого сина на сніг, та Ганжа його завжди зупиняв: "Не треба, хай лишається з власною нечистою совістю". Але більшість таки впускала до хати і впізнавала Ганжу. Ганжа засиджувався до третіх півнів, бо хотів знати, що діється в селі. Хто старостою, хто в поліції, що говорить народ про "новий порядок", які настрої і, головне, чи знає хазяїн надійних людей, на яких можна було б поклатися. Ганжа випитував довго й обережно, в його чіпкій пам'яті осідали, вкарбовуючись, імена й прізвища. Нарешті повернувся задоволений і відповів на роздратоване Федорове: "Ти скажи, чого добиваєшся?"

— Хочу, Федоре, щоб німці та поліцаї у нас із тобою як на долоні ходили. Щоб не скидатися на отого старця сліпого, який колись у наше село приходив. Роздратуємо, було, ми його, тоді ще дітлахами, роз'юшимо, то він кляне нас, кляне, а тоді й давай ціпком наосліп вимахувати. Молотить повітря, аж свистить, а нам не страшно, а смішно. Тож щоб і з нами того не було. Щоб уже як бити, то бити!

Федір тільки гмикнув у вуса. Ганжа ж тим часом продовжував:

— А ще, Федоре, хочу, щоб наші люди, найполохливіші навіть, повірили: що б там не було, а ми переможемо! Рано чи пізно, а виженемо німця з нашої землі. І так гнатимем, що він і штани по дорозі губитиме.

— Тобі комісаром бути б, Влсилю. Так доладно ти з людьми розмовляти вмієш.

— Що ж, може, такі зараз людям найбільше й потрібні. Коли ж настала пора формувати партизанський загін та

зібралося хлопців щось душ із дванадцят�, — що місцеві, а що й оточенці, — то

Федір став командиром, а Ганжа — комісаром.

Ганжа виїхав, як почало смеркатися. Кінь бадьоро покинував головою, долаючи сніг, Ганжу ледь помітно похитувало, поступово стало хилити на сон, тоді він різко струшував головою, щоб не задрімати. Оглядався, чи не видно кого, але в степу було безлюдно. І Ганжа, щоб прогнати дрімоту, знову повернувся думками до вчорашнього неприємного випадку і до всього, що було з ним пов'язане.

Учора вперше посварився по-справжньому зі Світличним. І хоч потім, під кінець, помирилися, на душі все ж лишилася гіркота, і вони уникали дивитися один одному у вічі.

Причиною сварки став партизан, якого вчора вигнали із загону. Треба було б розстріляти, але зглянулися на його вісімнадцять років.

Тиждень тому він повернувся із села, куди несподівано прибилася німецька ворожа частина. Німці появилися так раптово, що хлопець як сидів над мискою, так над нею й завмер, а у двір уже заходили ворожі солдати, і всі мали автомати, і їх було душ із десятеро. Хлопець сидів, біліючи на виду, німці його, мабуть, отак і застукали б, якби не хазяйка: ухопила гвинтівку, що стояла біля дверей, запхнула під піч, ще й прикидала соломою. Хлопцеві ж сказала, щоб назвався її сином, коли німці допитуватимуться. Але німці були такі натовлені, що їх уже ніщо не обходило, вони лише наказали звільнити кімнату, а хлопцеві — наносити побільше соломи. І поки він пиряв у соломі, солдати поскидали шинелі, пороззувалися, а зброю недбало склали на лаві, коло дверей. Вирядивши хлопця, завалилися спати.

Хлопець сидів у іншій кімнаті разом з господинею та її двома маленькими дітьми. Була вже ніч, він міг би й забиратися геть, але ж у тій кімнаті лежала його гвинтівка, а без зброї він лишати село не хотів.

Хазяйка врешті послала дітям,; лягла і сама, йому теж сказала лягати: німці завтра підуть собі і далі, тоді й він піде — але хлопець, хоч її й послухався, заснути не міг. Перед очима лежала ота недбало навалена зброя, оті автомати з довгими, як пенали, магазинами, а в них у загоні були тільки гвинтівки та один ручний кулемет, і спокуса все більше розгоралася в ньому. І коли врешті всі поснули, не витримав: тихенько звівся й обережно вийшов у сіни. Довго стояв під дверима, при-слуховуючись, врешті наважився — натиснув на клямку.

В ніс йому вдарив сморід. Обмираючи, простяг руку й одразу ж намацав автомат — потягнув його тихенько до себе. Автомат зачепився за інший, але хлопець його вивільнив і, причинивши двері, одступив обережно в сіни.

Так він появився в загоні іменинником: з трофейним автоматом на грудях.

Та радість тривала недовго. Німці, недорахувавшись одного автомата, кинулися шукати зброю. Перевернули все й дістали з-під печі гвинтівку.

Жінку довго били, допитуючись, куди подівся її син, а що вона не могла нічого сказати, хоч би й хотіла, її вивели під хлів і розстріляли. А хату спалили. Разом з дітьми...

І ось він стоїть, винуватець трагічної події, жалюгідний, розгублений і, здається, аж

гнеться під важким поглядом Ганжі, що не обіцяє нічого хорошого.

— Ти за що воюєш?

Ганжа аж блідий — од болю, од гніву. І партизани, завмерлі, з острахом дивляться на нього.

— Ти хоч розумієш, що накоїв?!

Хлопець мовчить, знічений. Голова опускається, великі одстовбурчені вуха палають огнем.

— Розстріляти тебе мало! Викопаєш собі могилу, й у всіх на очах розстріляємо!

Світличний мовчав — йому було жалко хлопчину. Пригадував себе отаким же юним і як його теж одного разу заледве не притулили до стінки. І коли Ганжа жорстоко сказав: "Забирайся з очей — нам такі не потрібні!" — коли хлопець, зігнувшись, побрів, Світличний, пронизаний жалем, одкликав Ганжу вбік і мовив, що він з цим не згоден — треба повернути хлопчину. Полякали — і досить.

— Повернути? — звузив недобре очі Ганжа. — А оту жінку й дітей повернеш?..

Отоді вони й посварилися. І зараз, ідучи степом, пригадував Ганжа, що казав йому Світличний і що він йому відповідав, пригадував і зважував кожне слово на вагах власної совісті: чи вірно він учинив, напологши на своєму?

І відповідав сам собі: вірно!

Бо за що ми воюєм? За перемогу над ворогом? Та чи не повнішою була б перемога, аби ота жінка й діти її дожили до неї?

За думками незчувся, як добрався до Тарасівки. Спішився, прив'язав жеребця до верби, навісив шаньку на морду, обережно пішов через луки. Хоч не раз уже тут проходив, але береженого Бог береже.

Васильович ще не спав: Ганжа не встиг і в вікно стукнути, а він уже на порозі.

— От добре, що прийшов!..

Провів гостя до хати, затулив вікно, поліз до печі:

— Зараз вуглину дістану, засвічу.

Спалахнув вогник, загорівся бликун. Васильович обережно проніс його по кімнаті, поставив на стіл. Тьмяне світло розлилося довкола, і Ганжа побачив Данилівну, яка швиденько сповзала з печі: готувати, мабуть, гостеві поїсти, а на ліжку — чиїсь блискучі очі, сторожко націлені в нього. Придивився пильніше: якась незнайома дівчина.

— Хто це? — спитав невдоволено.

— Наша людина, — відповів тихенько Васильович. І вже до дівчини: — Та ти, дочко, не бійся, — це свій!

Дівчина продовжувала мовчки дивитися на Ганжу. Васильович же сказав Данилівні:

— Сходи та розбуди Олексіївну. Та й сина гукни разом...

— Якого сина, постій? — здивувався Ганжа.

— Та старшого ж, що в армії був! Андрія...

— Прийшов?

— Еге, прийшов,— відповів лукаво Васильович.— Та ще не просто так прийшов...

Ганжа подивився пильно на Приходька, на дівчину, і в очах його засвітилися нетерпеливі ВОГНИКИ:

— Кажи, що сталося? Звідки прийшов?..

— Наші, наші скоро будуть, Василю! — гаряче зашепотів Приходько.

Тепла хвиля вдарила Ганжу в груди. Він уже нетерпляче допитувався:

— Звідки знаєш? Хто сказав?

Приходько коротко розповів. Ганжа, схвильований, устав, підійшов до дівчини, що лежала під ковдрою, все ще не спускаючи з нього настороженого погляду:

— Ну, здрастуй, дочко! Спасибі тобі за радісну новину! І що прилетіла до нас!..

Довго не міг заспокоїтись. Лаштував цигарку, примѣвляв:

— Діждалися!

Потім, щось згадавши, спохмурнів:

— Про Твердохліба що чув?

— Узяли Твердохліба,— відповів сумно Васильович.— Курочка виказав!..

— Курочка?

— У нього ж у хаті й узяли. Як везли селом, то ще встиг закричати, хто виказав.

— Де він тепер?

— В гестапо.

— Ех, отак попастися! Та ще коли! — ударив себе кулаком по коліну Ганжа.— І вже з досадою: — Що він, не знав, хто такий Курочка?..

— А звідки ж йому було знати?

— Ну, з Курочкою потім,— похмуро Ганжа. Він знову подивився на дівчину, хотів щось сказати до неї, але тут відчинилися двері й до кімнати зайшла, всміхаючись, Данилівна, а за нею Тетяна й Андрій.

Оці два дні Тетяна не одходила од сина. Тягнулася до нього, мовби не вірила, що живий, повернувся додому і що його бачить. Вночі часто підхоплювалася, бо їй здавалося, що Андрій неспокійно ворухиться, ніби щось болить, і подовгу стояла над ліжком, на якому спав син.

У перший же вечір, коли Івась нарешті заснув і вона лишилася наодинці з Андрійком, не витримала — обмовилася про Федора, хоч той і застерігав її не говорити нікому й слова. Але воно якось само зірвалося з язика, до того ж це був не хто-небудь, а син, уже зовсім дорослий, він же побував на тому страшному фронті, де вбивають і калічать людей, він сам був поранений, тож із ким, як не із сином — найближчою, найдорожчою в світі людиною, поділитися своїми таємницями.

Схаменулася лише тоді, коли побачила, як стрепенувся Андрій. Як ураз загорілися очі, як став допитуватись нетерпляче про дядька. Схаменулася, та вже було пізно: мусила розповісти все.

— Ти навіть не уявляєш, як це для мене важливо!

Син уже збуджено ходив по кімнаті, а його худе лице аж розчервонілося.

— Я повинен з ними зустрітись. Обов'язково!

Взяв її руку в свою (завжди отак робив, коли хотів дуже-дуже попросити тро щось), накрив ласкаво долонею:

— Ти це зробиш для мене. Добре?

І Тетяна не могла відмовити. Кивнула, дивлячись на нього очима, повними сліз. В ній уже піднімалася звична тривога за нього, вже кляла себе, що обмовилась. Андрієві ж, повеселілому, збудженому, не сиділось. Глянув раз на матір, глянув удруге, на щось, певно, зважуючись, й усміхнене обличчя його враз стало серйозним. Аж постаршав.

— Тоді я теж скажу тобі, мамо: мене скинули на парашуті. Тетяна так і похолола. Пригадала одразу Твердохліба, який

теж, кажуть, спустився на парашуті й якого схопили та одвезли у страшне те гестапо. Повними страху очима дивилася на сина, бо їй уже здавалося, що й за Андрієм ось-ось прийдуть. І заберуть, одірвуть од неї. Андрій же, помітивши, як зблідла мати, поспішив її заспокоїти:

— Ти тільки не хвилюйся: нічого з нами не станеться. "З нами? З ким це — з нами?" — аж оглянулась Тетяна і

враз пригадала дівчину, що прийшла разом з Андрієм.

Вона таки мусила покликати в сніни Васильовича (давно вже не мала од нього жодних таємниць) і розповісти йому про сина: що він просить од неї. Обличчя її було все в сльозах, слава Богу, що хоч у снінах було темно і Приходько нічого не бачив.

— Зробимо,— пообіцяв Приходько і м'яко додав: — Ви тільки не переживайте: все буде добре.— Помітив, мабуть, як тремтить у Тетяни голос— Він ще не спить? Тоді я поговорю з ним.

Розмовляли довго, і син здавався Тетяні набагато старшим од своїх років: такий був серйозний та зосереджений. А коли дізнався про Твердохліба, про Курочку, про Івасюту, в нього стало таке суворе, таке жорстоке обличчя, що Тетяна аж злякалася.

— Застрелю обох! — сказав Андрій, і мати вже боялася, що він і справді піде стріляти. І його схоплять. Або й уб'ють. Коли вранці прийшов поліцай — кликати сина в управу, коли Андрій став одягати блаженське своє пальтечко, Тетяна поглядом, повним німого благання й відчаю, просила його бути обачливішим. І минула ціла вічність для неї, поки: Андрій повернувся з управи.

Був насуплений, роздратований. Тетяна боялася й питати, що там сталося,— не чекала нічого доброго. Він сам сказав:

— Ти знаєш, що він мені запропонував?.. Вступати в поліцію!. Родичі, каже... Та не хочу я такого родича! Не хочу!

В нього аж сізози заблистіли од гніву, аж пересмикнулось обличчя.

Тетяна мовчала, пригнічена: відчувала перед сичом свою велику провину. Що колись не знайшла в собі сил відмовити, не погодитись на ненависний шлюб. Коли б знала тоді...

— Мені треба швидше зустрітись з дядьком...

Тетяна сама вже хотіла, щоб син швидше побачився з її братом. І коли зайшов Васильович та шепнув, що прийшов Ганжа,— відчула полегкість. Поспіхом збудила

Андрія.

Ганжа на запальні Андрієві слова похитав головою:

— Стріляти? Стріляти найлегше... Ти стрельнеш та й підеш... Та й слід за тобою прохолоне, а твою матір — на шибеницю?.. І кожного десятого... Скільки ж народу загине?

— Так що виходить: так їх і лишати безкарними?!

— Чому ж,— голос Ганжі спокійний, буденний, він гасить тим голосом весь Андріїв запал.— Карати їх обов'язково треба. Але так, щоб не накликати горя на людей.

Тетяна, вдячна, не зводить очей з Ганжі. І Васильович покинує головою. А Данилівна знає своє: ставить на стіл ледь теплу картоплю,— підігріла б, так не можна ж запалити в печі, бо ще помітять...

Найбільше зрадів Ганжа, дізнавшись про рацію. "Ну, тепер заживемо! А то мов сліпі". Розпитував про фронт, про наступ наших під Москвою, бо чуток повно, а спробуй розібратися, яка з них правдива. Спитав, чи не прихопив Андрій свіжої газетки з собою. Коли той винувато сказав, що газети немає, аж кречнуv з досади: "Та чим же вони думали, твої командири! Та одну газету сто бомб не замінять! Людям би її зараз показати, пустити по селах..." — "Так, газетка ластівкою по руках полетіла б",— озвався й Васильович.

— Ну, гаразд,— сказав Ганжа.— Погостювали, і досить. Ще раз перепитав Андрія: — То коли можна чекати сигналу?

— Треба вийти на зв'язок післязавтра увечері.

— Маємо день. Малувато.— І повернуvсь до Приходька: — В Хоролівку не збираєшся?

— Збираюсь.

— Діло яке?

— Діло, краще б його й не було! їду виручати племінника... Євгена Іванового.

— А що накоїв?

— З Івасютою заївся. Той його в Хоролівку й одтарабанив. Як підозрілого, та ще й командира.

— Парашутистів шукають? — здогадався Ганжа.

— Та який з нього, безногою, парашутист. Івасюта вівся.

— Що ж, твоя поїздка нам не< руку,— сказав Ганжа.— Будеш їхати — гостей наших прихопиш. їм обом тут лишатися не можна.— А до Тетяни: — Про Андрія скажете, що подався шукати роботу. В Хоролівку, до знайомого. Він же там і вчився. А там чи то в облогу попав, чи ще щось. Щоб до вас не чіплялися. Та виїжджайте раніше, ми вас на дорозі й зустрінемо. Так де той стіжок? — повернуvся до Андрія.— Намалювати можеш?

— Можу, тільки ви навряд чи знайдете.

— Спробуємо,— всміхається Ганжа.— Ночі зараз довгі, часу вистачить.

Провівши Ганжу, стали збиратися в дорогу. Щоб потім уже, як прокинуться, не возькатися.

Андрієві здавалося: не встиг і очі заплющити, а вже мати торсає легенько за плече:
— Синку, пора.

Не прилягала, мабуть, зовсім. Подаючи одяг, просила:

— Ти ж будь обережніший.

Виїжджали із села затемна. Васильович мовчки правив кіньми, Неля тулилася мерзлякувато до Андрія: з теплої хати мороз брав дошкульно. Їхали селом, прислухалися: чи не гукне поліцай. Воно хоч і сам староста їде, та краще, як ніхто не бачитиме.

Виїхавши за село, Васильович пустив коня риссю.

— Візьміть попону — од вітру прикриєтесь!

Андрій узяв цупку, як бляху, попону, натяг на себе й на Нелю, затуляючись не стільки од вітру, скільки од Васильовича: Неля, замерзла, все тісніше горнулась до нього. Попона пахла кінським потом, од неї ще віяло теплом. Неля ще дужче притиснулася до Андрія, рука її знайшла його руку, пролізла в рукав, обхопила зап'ястя, і вони завмерли. Час для них зупинився: була лише оця хвилина, коли рука в руці, щока до щоки, і кожне воліло, щоб вона тривала безперервно.

Перед поворотом на Князівку на них чекали парокінні сани і троє людей у кожушках, озброєні гвинтівками. Четвертим був Ганжа:

— Ну, гості дорої, перелазьте сюди,— сказав Андрієві й Нелі.

— А як же рація? — затурбувалася Неля.

— Знайшли. Все забрали.— І до одного з партизанів: — Паняйте прямо на хутір, передасте Світличному, щоб стрічали мене сьогодні увечері на цьому сам'ому місці. Та глядіть, не збийтеся з дороги: знаєте ж, ко'О везете!

— Не зіб'ємося! Ви самі по'єртайтесь здорові. Провівши поглядом сани, Гачжа підійшов до Васильовича:

— Приймайте, пане старосто, їздового. Ану, не забув іще в руках віжки тримати?

— А треба, Василю? — спитав Приходько, поступаючись місцем.

— Треба! — І коли вже рушили, поцікавився: — Ти куди: прямо в поліцію?

— Та ні — до Гайдука на квартиру. Захопив тут дещицю: тому руки не змастиш — і слухати не стане.

Ганжа помовчав, щось обдумуючи, а потім сказав:

— Що ж, так, може, й краще: поки ти гостюватимеш, я змотаюся до свого приятеля.

— А як затримають?

— А твоя довідка нащо? Сам же пан староста підписав! Васильович більше ні про що й не запитував. Уже в

Хоролівці показав Ганжі на цегляний будинок, що виглядав великими вікнами з-за нового паркана:

— Ото він і живе.

— Сміливо живе — і охорони не ставить,— сказав Ганжа, завертаючи коня.

— А чого їм боятися? Хазяїни.

— То ще побачимо...

Васильович зліз, потягнув важкий клунок.

— Довго пробудеш? — поцікавився Ганжа.

— Та постараюсь подовше, як у шию не витурять... За годину обернешся?

— Обернусь,— пообіцяв Ганжа і нокнув на коня. Васильович пройшов у двір, піднявся на ганок, обмів чоботи,

щоб не нанести снігу, аж тоді ступив до сіней, постукав у хатні двері.

Відчинила Ольга. Зіскочила, мабуть, з постелі: обличчя розпашіле, поверх довгої, до п'ят, сорочки — тоненький халатик все так і світиться. Васильович аби побачив таку в себе в селі — пужална не пожалів би. Тут же відвів швидше погляд,— так йому стало неловко! — охриплим з морозу голосом спитав:

— Дома хазяїн?

— Дома — зараз устане — Впізнавши Приходька, всміхалась до нього. За цей час, що пішла із села, стала мовби ще пишнішою — пані, та й квіт! 1 руки, наче білі пампушки,— ні за холодну воду, видать, не береться... Он, бач, і дівча з кухні визирнуло — ті; ьки блиснули налякані очі: прислуга.

— Та ви проходите, чого стоїте на порозі,— запрошувала-Ольга.люб'язно.

— Еге ж, за постій гроші не платять! — Васильович скинув шапку, клунок, однак не опустив на підлогу.— Оце б десь покласти? Тут моя стара передала дещицю...

— Та давайте сюди. Танько!..

На поклик з'явилося оте дівча, що визирало з кухні,— років чотирнадцяти, не більше. А може, так захарчоване, ще й обличчя, як у миші наляканої.

— Візьми ось, віднеси до кухні! — строго наказала Ольга.— Сніданок готовий?

Дівча, що вже й потягнуло було тонкі руки до клунка, опустило голову.

— Оце бачите яке! — поскаржилась Ольга.— Замокне, то хоч його вбий. Біда з ними, та й годі!

"А ти сама давно з гівна вилізла?" — подумки запитав Васильович, а дівчині сказав:

— Давай уже, дитино, я однесу. Покажи куди. Поклавши клунок, повернувся до кімнати. Ольги не було:

пішла, мабуть, будити чоловіка. Васильович вибрав стілець, який ближче до дверей, сів, став оглядати велику кімнату, що правила, мабуть, за вітальню.

Стіни обвішані килимами, меблів — повернутися ніде: круглий стіл і квадратний, підряд два буфети, шафа, крісла, диван, стільці попід стінами та довкола столів — усього стільки, що аж дивно було, чому із стелі звисає одна-однісінька люстра, а не дві або три. Гайдук, мабуть, не просто вмебльовував кімнату, а тягнув про запас, з розрахунку на більші майбутні хороби. От тільки де він їх збирається зводити: тут, у місті, чи, може, в Тарасівці? "Не було поміщика, тепер, може, й матимеш",— невесело думав Васильович, водячи очима по тому багатству. Знав же, відкіля появились килими та крісла, буфети й столи. Сам, можна сказати, був тому свідком — не хотів про те навіть згадувати, але не міг: спогад уївся, впікся в душу, тримався отією невилгоюною раною, біль од якої живе, поки й людина жива.

Було це наприкінці листопада, під час наради в бурго-містраті. Васильович сидів аж

у останнім ряду, сидів і куняв, приколисаний бубнявим голосом якоїсь приїжджої цяці, що роз'яснювала суть німецької політики, коли по залу прокотився стривожений гул. Усі кинулись до високих, на другому поверсі, вікон, що виходили на центральну вулицю, поприлипали до скла. Пропхавсь-до вікна і Васильович. І те, що він побачив примусило здригнутися: вулицею гнали євреїв. Старих, малих молодих, чоловіків, жінок, збитих у тісну, по вісім у ряд, колону Жінки несли на руках немовлят, діти підтримували старих батьків, хворі опиралися на здорових. Від колони віяло таким безпросвітком, такою приреченістю, що ставало аж моторошно дивитися на неї. Євреї йшли і йшли по кам'яній нахололій бруківці, ще живі, але й викреслені вже із життя, а з боків виступали німці з вівчарками, що поривалися весь час до збитих у колону людей: рвати, кусати. І здалось Васильовичу, що серед того потоку людського мелькнуло обличчя знайомої жінки...

Васильович шив чоботи в одного й того ж майстра — в Абрама Вайншенкера. Ціла вулиця була у Хоролівці, де жили тільки шевці-надомники. Вона так і називалася: Шевська. І кожен швець взував якесь село, і люди з цього села йшли тільки до нього.

Абрам Вайншенкер узував Тарасівку. День і ніч гибів над колодками, шиючи чоботи, чобітки, чоботята, черевики найрізноманітніших фасонів та розмірів, і в нього завжди як не дратва звисала із рота, то стирчали в зубах дерев'яні цвяшки. Він майстерно забивав їх у підшви, так майстерно, що чобіт Абрамів можна було безпомилково узнати по сліду.

Вся Тарасівка знала Абрама, і всю Тарасівку знав Абрам. Це була взаємоповага працюючих людей, які цінили зароблену копійку і вміли поважати не тільки власну працю, а й працю чужу. Взаємоповага ця народилася, мабуть, ще в ті далекі часи, коли предок Абрамів, дід, а то й прадід, пошив тарасівцеві, давно вже померлому, першу пару чобіт, пошив та й сказав: "Носіть на здоров'я". І тарасівський пращур проносив їх до смерті, а син його доношував — стоптати не міг, бо тим чоботям і справді не було зносу. Тож сучасне покоління тарасівців трималося цієї доброї традиції й нині і йшло тільки до Абрама, і сивий уже майстер, згорблений од постійного сидіння на низенькому стільчику, якийсь особливо сумирний та лагідний,— постукував та постукував шевським своїм молотком, а разом і підтримував ввічливу розмову з тарасівцем. Бо він знав, і скільки в нього дітей, і які в того клопоти, і що його корова зламала рога, а цвіт у саду прибив мороз, і за що посварився він з бригадиром, і який буде врожай, по скільки планують на трудовень... Усі ті безконечні новини вміщалися в Абрамовій голові, бо уже й сам до ладу не знав, хто він: хоролівець чи тарасівець. Тож Абрам вів непоквапну розмову і сам іноді скаржився на власних дітей, на трьох своїх синів, які давно вже повиростали, а до батькового ремесла щось не дуже охочі, батька нібито й соромляться. "У чому ви, сини мої, ходитимете, як усі стануть такі мудрі та горді?" — запитував гірко Абрам і скрушно похитував головою, не забуваючи, однак, тюкати своїм молотком.

Коли ж дошивав чоботи, отоді й починалася справжня кумедія. Абрам розглядав їх і так, і сяк, вишукуючи одному йому відомі дефекти; примушував свого клієнта по

кілька разів то взувати, то скидати обнову, бо: "Отут-о, бачите, ще трохи не так".— "Та годі вам, Абраме! — починав молити клієнт.— їй-бо ж, чоботи добрі: сидять як ули!" — "Е, ви таке кажете! — аж сердивсь Абрам.— Хочете, щоби з мене люди сміялися?" І коли тарасівець урешті взувався і рішуче зводився, Абрамів погляд був усе ще прикутий до чобіт.

Приходько, буваючи в Хоролівці, обов'язково провідував Абрама: любив посидіти, подивитися, як той працює. До того ж Абрам знав усі на світі новини.

Заходила Сара — Абрамова жінка, тиха й соромлива, дивно схожа на свого чоловіка. Усміхалася зніяковіло, питала, чи гість не хоче чаю. "Та чого ти питаєш?! — казав жінці Абрам.— Неси скоріше чай!" — наче вони обоє помирили од спраги.

Отож Васильовичу здалося зараз, що в колоні йде Сара. Він аж од вікна одступив, боячись, щоб жінка його не побачила, його аж за горло здушило, і чоботи, пошиті Абрамом, ураз наче збіглися, стиснули ноги. Васильович витер змокріле чоло й оглянувся безтямно довкола. В нього було таке відчуття, ніби він теж винен у тому, що коїлось в отому безконечному потокові змучених, приречених на страту людей...

І ще пригадав: згодом, коли євреї вже лежали розстріляні у величезній братській могилі, розповідали про дівчинку. Якась збожеволіла од розпачу мати замкнула свою малолітню дочку до великої, залізом окутої скрині. Скриня була стара, облуплена, стояла в темному холодно'му коридорі. Німці й поліцаї довго не звертали на скриню уваги, і дитинча весь час лежало в ній, щораз завмираючи, коли хто проходив мимо, а вночі, мабуть, скімлило од голоду, холоду, від туги за матір'ю. Коли ж скриню врешті одімкнули, побачили скарлючений трупик...

Васильовичу, який обводив похмурим поглядом кімнату, здавалося, що й стільця, на якому сидів, узято з дому розстріляних Абрама й Сари, хоч уі них такої розкоші не було зроду-віку. І

Врешті появилсь Гайдук

— А, пан староста? Якими вітрами?

Встиг уже вмитися й поголитись: шкіра так і виблискувала. Був не в мундирі, а в шовковій білій сорочці, заправленій у галіфе з німецького сукна, в офіцерських хромових чоботях.

Васильович звівся, але Гайдук поблажливо махнув на нього рукою: сиди, сиди. Не на службі ж, а вдома.

— Снідав?

— Та поїв, як від'їжджав.

— Все одно, Ольго, давай на стіл!

За столом сиділи втрьох. Ольга в розмову не втручалася. Гайдук же розпитував про Тарасівку, наче там і не бував. Кінчивши їсти, витер серветкою губи:

— То за чим приїхав?

Приходько став просити за племінника, що його посадив Івасюта. Помстився з-за того, що той йому чимось не вгодив. Гайдук слухав-слухав — обірвав нетерпляче:

— Гаразд, розберемося. Якщо не винен, випустимо. Все?

— Ні, ще не все,— спокійно Васильович.— Люди цікавляться, як бути зі школою. Діти ж ростуть, треба вчити...

Гайдук скривився невдоволено, обличчя набрало похмурого, жорстокого виразу:

— То не моя справа. Звертайтеся до бургомістрату. Якби моя воля — всі школи позакривав би! Навчили в свій час щенят більшовицьких, а вони нас — у спини! Для того, щоб за плугом ходити, науки не треба...

І налився кров'ю.

— Все?

— Та все,— ображено Приходько.— Тільки й у вас можуть бути діти...

— Ну, я своїх найду, де вчити! — обірвав Гайдук Васильович попросився і вийшов. Настрій йому був геть зіпсований.

Ганжа вже чекав на нього.

Довго їхали мовчки: у Васильовича все ще кипіла образа. Він, бач, надіявся, що вдасться відкрити школу, хоча б початкову, якщо не семирічку, бо війна війною, а діти дітьми, і кому вони будуть потрібні неграмотні. Хіба що німцям та отаким, як

Гайдук,— цим темна робоча скотина якраз і потрібна, хоч Васильович і в думці не міг допустити, що фашисти переможуть. Твердо вірив, як би там не було, які невдачі не звалювалися б на наші війська, а німцям таки доведеться звідси втікати рано чи пізно. І кожен прогаяний річ у навчанні дітей гірко відгукнеться в майбутньому. Тож Приходько не обмежився б розмовою з Гайдуком, а пішов би в бургомістрат до самого .Мирославського, аби не Ганжа, якого він не хотів піддавати зайвій небезпеці.

Ганжа теж мовчав: під впливом своєї розмови — іншої, набагато приємнішої, ніж у Васильовича.

Людиною, з якою розмовляв Ганжа, був його давній приятель-залізничник. Знав його увесь виселок, що тулився бараками до станції. Це був стриманий, навіть суворий, на перший погляд, чоловік; стриманість ота часом сприймалася як непривітність, хоч не було ще випадку, щоб дядько Хома комусь у чомусь відмовив. Щоранку виходив він на вулицю в незмінних кирзових чоботях, в засмальцьованому пальті й шапці взимку, а влітку — в картузові та піджаку, з дерев'яною скринькою для харчів та інструменту — дісталася йому ще од батька, він її збирався передати старшому синові. Та сина вбили в перші ж дні війни, а молодший теж воював десь на фронті, й Хома і його дружина осиротіли. Однак він продовжував виходити в один і той же час із дому в незмінних кирзових чоботях, пальті, із скринькою в руках на ту ж, що й раніше, роботу, і його, здавалося, ніщо не обходило, хіба що після звістки про сина трохи згорбився та додалося на обличчі кілька зморщок. І коли майстер (німець) ставив його в приклад іншим, дядько Хома тримався так, наче не про нього йшлося, наче й не чув отих улесливих слів. Іншого давно б тільки за це зненавиділи — хвалив же фашист. Дядькові ж Хомі ніхто не закинув і слова, навіть наймолодші, най-запальніші. І Ганжа, якого зв'язувала давня дружба з залізничником, теж і на краплину не сумнівався, тому й

розповів йому все, що треба було.

А потрібно було не багато, не мало — висадити в повітря міст через Хорол. Відступаючи, наші таки добре рвонули його, аж повилітали шибки в Хоролівці, але німці встигли його відбудувати і тепер гнали ешелони на схід, аж рейки стогнали. Ганжа хотів, щоб наші літаки, коли прилетять, розбомбили не тільки станцію, а й натовкли побільше ешелонів з військовою технікою, а для цього треба пошкодити міст. Хай хоч на добу зупиниться рух, ха'й наб'ється отих ешелонів на станції по самісіньку зав'язку, щоб і бомбі не було куди впасти.

Дядько Хома зрозумів одразу намір Ганжі, хоч про наших бомбардувальників нічого не знав — у тому йому Ганжа не признався.

— Можна зробити, чого ж,— нгче мова йшла про якусь незначну, звичну роботу.
— Німці замість биків ряжі поклали: одну бомбу — й шпали розлетяться, як сірники.

— Міст охороняється?— поцікавився Ганжа.

— Є два поліцаї. Один з того боку, а другий з цього. Позамотуються в кожухи — всю ніч од морозу ховаються.

— Все одно ж побачать.

— А побачать,— погодився дядько Хома.— Але ж у нас є чортопхайка.

— Яка?

— Ручна, для колійних обхідників. Поставим на рейки — поліцаї до неї звикли.

— Думаєш, підпустять?

— Підпустять, чому б не підпустити? І хлопці свої з оточенців обоє. Так і ждуть, як би все кинути та податися до наших. Вони тих поліцаїв, як немовлят, пов'яжуть.

— Дамо двох і наших. Щоб певніше було.

— Та вони й самі, кажу, впораються,— заперечив дядько Хома.— І поліцаї ж уже звикли, що при дрезині лиш двоє.

Ганжа погодився:

— Гаразд, хай буде по-твоєму.

А дядько Хома взяв якусь книжку, став креслити на палітурці твердим, як рашпіль, нігтем:

— Дивися: ось міст, а отак ось річка. А отут вигин. І берег високий. Ото ви за цим вигином і сховаєтесь, поки поліцаїв пов'яжуть. А тоді по кризі — під міст. Тільки бережіться, щоб поїзд не застукав — там же охорона: підніме тривогу.

— Та то вже побережемося,— посміхнувся скупко Ганжа і, прощаючись, додав: — Ти ж гляди, переговори з отими двома. Та дивись там — хто його зна, що в них на душі...

Тепер, ідучи в санях, пригадував, чи не забув що сказати. Наче домовилися про все. Ганжа задоволено думав: ось і починається справжня боротьба. І нетерпеливилось чимскоріше добратися до загону.

Сигнал, на який усі так нетерпляче чекали, було прийнято того ж вечора: Андрій мав засигналити нашим літкам ракетами завтра ввечері, о двадцять другій нуль-нуль.

Вирушали завидна. Майже всіх партизанів повів за собою Ганжа, у Світличного ж лишалося два бійці й Андрій з Нелею.

— Вистачить? — непокоївся Ганжа.— Узяв би ще кількох хлопців.

— Вистачить, вистачить,— з: спокоював його Федір: він розумів, що Ганжі буде набагато валче, й нізачо не погоджувався одірвати од нього хоча б одного партизана. До того ж Ганжа вирушає завидна. І хоч їхатимуть степовою цілиною, далеко оминаючи села, хто його зна, що може статися в дорозі.— Ну, ні пуху тобі ні пера, як говорять мисливці! Та бомбу не загубить по дорозі!

Бомба лежала на легеньких ґринджолятах, що їх мала тягти пара коней. Важка, стокілограмова, прикрита брезентом, а в кишені в Ганжі — запал і більше метра бікфордового шнура. Ніхто ще не знав, скільки треба для того чортячого мосту,— вперше ж ішли на таку справу,— тому й дістали бомбу найбільшу: якби знайшли в тонну — повезли б і ту.

До річки добралися перед заходом сонця. Ще далеко перед вигином Ганжа наказав спішитись, залишити коней на двох партизанів. Далі мали йти пішки, тягнучи за собою санки. Закушкані, замерзлі бійці так і посипалися з коней, одразу збилися в гурт — покурити. В Ганжі в самого все аж зсохлося в роті, але він не прилучився до гурту, а подерся вгору, на високий правий берег, хапаючись за верболіз.

Наверху було ще холодніше. Стругав такий східняк — аж очі хололи. Увесь небокрай, де зайшло щойно сонце, залито червоним: на мороз. Довкола —засніжена, вигладжена вітрами цілина, й ріка вгадувалася лише по вербах,— голі, вони тягнулися звивистим ланцюжком на схід аж до самого мосту.

Ганжа скинув рукавиці, дістав бінокль — поки що єдиний на весь загін, дістався від німецького офіцера, який випадково наразився на партизанів. Ганжа аж не втримався од усміху, пригадавши, який ошелешений вигляд мав німець, коли його затримали. "Партизани? Тут? Не може цього бути!" Він навіть став кричати на них: як вони, мовляв, насмілилися затримати німецького офіцера, поки Світличний не дав йому в зуби: "Ти, гнидо, на кого кричиш?!" Аж тоді офіцер замовк.

Ганжа підніс бінокль до очей, і міст одразу ж насунувся на нього — наче різьблений на кривавому фоні, що заливав небокрай — чорнів, як обвуглений. Виразне мереживо ферми, чорна лінія основи, перекинута між двох берегів, і два опецькуваті зруби під нею — там, де колись стояли бетонні бики. Ганжа водив біноклем, шукаючи вартових поліцаїв. Урешті побачив одного, потім і другого: два чорненькі стовпчики, непорушно застигли по обидва ібоки мосту. Повів біноклем праворуч, виглядаючи підсвідомо дрезину, хоч знав, що ще рано: хлопці виїдуть пізніше. Із-за крайніх будинків Хоролівки виткнувся паровозик і, пухкаючи Зілим димком, покотив у бік мосту, тягнучи платформи з силуетами танків. Ганжа довго стежив за тим поїздом, рахуючи про себе платформи, стежив з почуттям досади і невдоволення, хоча й розумів — тут він нічого вдіяти не міг: ще не настав його час.

Одірвавшись од бінокля, знову глянув на небо. Швидко згасало, од червоного буйства не лишилося й сліду. Лишень вузьенька рожева смужечка тремтіла над горизонтом: із сходу вже повзли сутінки, і нещодавно червоні сніги вже покривалися розмитими фіолетовими тінями. Ганжа ще раз глянув у бік мосту — здавалося, ешелон

повз просто на нього.

До останнього вигину добралися, коли стало смеркати. Лишивши бійців унизу, Ганжа одразу видерся нагору й заліг у кущах: міст майже поряд, У бінокль одразу ж побачив вартового: у кожусі, валянках, з гвинтівкою на плечі, поліцай стояв обличчям до нього. Високий зведений комір покритися білим інеєм. Ганжа повів біноклем праворуч, у бік Хоролівки, й побачив дрезину.

Дрезина весело бігла по рейках, дві постаті, що були на ній, хилиталися то вперед, то назад, як заведені. Дрезина котилася все швидше і швидше, ось уже й поліцай почув — вайлувато повернувся до неї. Ганжа підтягнув карабін, щоб у разі чого вистрелити, але поліцай лише стояв і дивився, навіть не знявши з плеча гвинтівки.

Дрезина підкотилася до нього впритул, постаті зіскочили на рейки. Ганжа не зводив очей, чекаючи, що зараз зчиниться бійка, але там наче точилася мирна розмова — хлопці щось розповідали, а один із них навіть показував рукою в бік вигину, де заховалися партизани. Потім вони скочили на дрезину й покотили через міст, поліцай же лишився на місці, з гвинтівкою за плечима. "Вони що, подуріли?" — спантеличено подумав Ганжа, в ньому вже ворухнулася підозра, чи не зрадили оті два оточенці.

А хлопці тим часом уже були коло другого поліцай. Теж щось почали казати, показуючи у бік партизанів, але цей поліцай повівся зовсім по-іншому: став зривати з плеча гвинтівку. Тоді один із хлопців штовхнув його в груди. Заплутавшись у кожусі, поліцай упав навznak, а хлопці одразу ж навалилися на нього, довго борюкалися, потім нарешті звелися, й гвинтівка вже була в руках одного з них. Поліцай же все ще лежав — Ганжа подумав, що вони його вбили. Та ні, не вбили: ось поліцай повільно й неохоче звівся, потім, навіть не наг-гувшись за шапкою, побрів до дрезини й ліг упоперек неї. Дві постаті знову захилиталися, женучи дрезину назад, до першого поліцай, який стояв так непорушно, мов нічого не бачив, і вже звідти заблимали ліхтариком, подаючи умовний сигнал.

Ганжа звівся, помахав карабіном у відповідь і швидко побіг до своїх.

Партизани очікували в напруженні. І коли Ганжа появився на березі, всі, як один, повернулись до нього, а він гукнув: "За мною!" — і перший побіг, ковзаючи по слизькій чорній кризі.

Оті двоє оточенців стріли їх унизу, під мостом, з відібраними у поліцаїв гвинтівками. Обоє були в шинелях, у черевиках і обмотках, тільки замість пілотов чи шоломів мали старенькі смушкові шапки. Один із них ступив назустріч Ганжі, виструнчився, голосом, що зривався од хвилювання, відрепортував:

— Товаришу командир, ваше завдання виконано: ворожу варту знешкоджено! Доповідає сержант Колотов!

— Добре, хлопці, добре! — відповів їм тепло Ганжа і потиснув обом руки. Повернувшись до партизанів, що підбігали, тягнучи сани, скомандував: — Туди, хлопці, до середнього!

Посмолені шпали були аж сиві од інію. Щільно викладені, міцно збиті товстими залізними прогоничами, вони піднімалися вгору колодязною цямриною; на цих опорах

трималося полотнище мосту. Партизани, підтягнувши сани впритул, стали поквапом вивантажувати бомбу. Нахололе залізо прикипало до шкіри, важка кругла бомба вислизала з рук; партизани обліпили її, як мурахи, стягаючи із саней на кригу.

— Обережно, хлопці, обережно, бо ще й кригу проб'є! — Ганжа зірвав уже дерев'яну кришку од нашої протитанкової міни, вставляв у неї запал з наживленим бікфордовим шнуром. А бомба лежала під зрубом, привалившись важко до шпал.

Ганжа зачистив кінець шнура, дістав запальничку.

— Ану, хлопці, бігом за вигин! Усі до одного!

— Товаришу командир, а як же з ними?

Запитував Колотов: він усе ще тримав гвинтівку наготові — стеріг поліцаїв.

— З цими? — Ганжа глянув на дві постаті в кожухах і валянках, запитав того, що не боронився: — Ти чого не стріляв, коли твого напарника повалили?4

— Так ми ж у нього затвор висмикнули! — пояснив Колотое. — І сказали, що ви в нього цілитесь: як поворухнетесь, так кулями й прошиєте.

Аж тепер Ганжа зрозумів, чому так дивовижно поведився поліцай. "Молодці, хлоп'ята!"

— А ти чого одбивався? — запитав у другого, що стояв набурмосений, тільки злизував кров із розсіченої губи.

Той блиснув на Ганжу, відповів затято:

— Хіба зараз не однаково: все одно ж розстріляєте!

— Розстріляємо? — перепитав Ганжа. — Ні, ми на вас тратити кулі не будемо: німці й без нас вас обох розстріляють. — І вже до оточенців: — Поміняйтеся, ХЛОПЦІ, ІЗ НИМИ шинелями, та й обувкою, і хай забираються на всі чотири. Та швидше, якщо не хочете в небо злетіти!

Перед самою війною якась добра душа викопала три довжелезні, в зріст людини, рови. Рови тягнулися один за одним метрів за сто п'ятдесят од залізниці; їх зрівняло, по вінця засипавши снігом, і були б вони зовсім непомітні, аби не викопана земля, схожа на вали стародавньої фортеці. Обдуті, обстругані вітрами, вони виразно чорніли серед снігів, і до них, пригинаючись, скрадалися Світличний Федір, Андрій і Пекельний Корній.

Позаду, в ярку, лишилися коні з одним партизаном. "Чуба попогріємо, як доведеться драпати!" — сказав Федір, звертаючись до племінника. Корній же тільки сопів, пручи в мішку запасні диски до кулемета. Андрій дивувався двожилності дядьковій, який ішов попереду, протоптуючи їм дорогу, та ще й ніс на реміняці важкий танковий кулемет дулом уперед, був готовий вмить стріляти. Андрій аж змокрів у кожусі, що йому дали замість пальта. Коли німці й справді натиснуть, то доведеться кидати важку оцю одежину: далеко в ній не забіжиш. Та ще до того в кишені важко погойдувалася ракетниця з ракетами, а в другій — дві гранати "лимонки", а через плече висів автомат, що його Андрій ніс так само, як і дядько, — стволом уперед. Бо не вірилося, що за отими чорними валами нікого немає, що ніхто за ними не стежить, підпускаючи на вірний постріл. Андрій внутрішньо аж стискався, вдивляючись у ті

вали, що підіймались над снігом — таємничі й загрозливі. Але німці, мабуть, і справді почувалися як удома. Їх не сполошив навіть вибух бомби по той бік Хоролівки, а якщо й сполошив, якщо насторожив, то настороженість та була спрямована туди, в бік висадженого Ганжею мосту: і досі там нервово пострілювали, а трасуючі кулі згасаючими іскорками повільно пливли над завмерлим містечком.

Отак і добралися до валів непомічені, і тут Корній, який тюпав позаду, оступився і з брязкотом, гуркотом полетів сторч головою в яму. Брязкіт той, здавалося, так і розпоров зачаєну тишу, обоє аж присіли, чекаючи пострілів, але німці чи то не почули, чи не звернули просто уваги,— лише чутно було, як чахкав попереду паровоз та хекав Корній. бабраючись у глибокім снігу.

— Заснула, свиня! — лаявся пошепки дядько Федір, стоячи вже над ямою.— Вилазь, нечиста сило, бо я тобі й в'язи зверну!

— Дак не можу! — відповів басовито Корній, і голос його, здавалося, докотивсь аж до станції.

— Тс-с-с, телепню! — засичав на нього Світличний.— Давай сюди диски!

— Дак немає. Десь пірнули на дно. Подержіть осьо ружжо, бо й це загублю...

Дивлячись! як Пекельний ведмедем бабрається в снігу, шукаючи* загублений з дисками мішок, Андрій кусав собі губи, щоб не розсміятися. Ота болісна напруженість, коли вони йшли, беззахисні, щомиті очікуючи пострілів, минула, він відчув розслабленість, йому захотілося опуститися в сніг і лежати. Просто лежати.

Корній нарешті знайшов мішок, вибрався й сам, весь білий од снігу, і вони подерлися на вал, що чорнів плескатою вершиною.

Попереду непорушно сіріли вагони. Усі колії забито ешелонами, одні паровози ще нохачкували, ліниво й безнадійно, інші стояли завмерлі: машиністи, мабуть, погасили і топки; вздовж вагонів, платформ походжали лише вартові. Темна двоповерхова будова вокзалу з гостренькою баштою посередині витикалася по той бік вагонів.

— Назбиралося достобіса,— прошепотів задоволено Світличний.— Буде нашим роботи.—І обернувся вусатим обличчям до Андрія: — Значить, племіннику, так: ти лишайся на місці, а ми переберемося на сусідній горбок У разі чого — прикриємо вогнем. Та не здумай одстрілюватись: твоє діло — ракети. Освітиш фріців — і до коней мерщій! Зрозумів? — І вже до Корнія: — Ну, пішли. Та дивися — ще раз до ями не вскоч.

— Чого б я скавав,— пробубонів Пекельний, зсуваючись за командиром донизу.

Провівши їх поглядом, Андрій* став зручніше вмошуватись. Поклав автомат, дістав ракетнищр, чотири ракети, гранати, акуратно розклав, щоб було все під рукоп. Промерзла земля була тверда, як залізо, й Андрій подумав: добре, що не пер із собою лопату; тут і кайлом не рдовбеш. Понишпорив довкола очима і знайшов те, що треба: велику грудку землі. Переповз: якраз добра, захищатиме голову. Попідтикав поли кожуха, щоб не мерзли коліна, завмер, прислухаючись, чи нічого не чутно, але небо було ще мовчазне і спокійне. Зірки поблискували в ньому так тихо та мирно, наче й не було ніякої війни.

Літаків не було й не було. Андрій усе частіше поглядав на освітлений циферблат годинника. Двадцять хвилин на одинадцяті, а в небі — ні гугу Занепокоївся: облягали тривожні думки — може, й не прилетять; може, там передумали або нарвалися на зенітний щільний вогонь та й повернули назад. А тут іще й небо стало затягуватися наче імлю: зірки вже ледь-ледь блимали зникаючи. Андрій боявся — затягне зовсім хмарами, то з літаків, чого доброго, не помітять ракет.

Та ось до нього долинув якийсь звук, долинув і обірвався одразу. Андрій, обернувшись обличчям на схід, зсунув на потилицю шапку.

Спершу нічого не почув. Потім крізь тишу прорвався якийсь дивний звук. Звук то посилювався, то згасав, і тоді Андрій думав, що то йому вчулося. Та звук знову народжувався, щораз наростаючи, й інтервали між його посиленням та затуханням ставали все коротшими. Ось він злився в суцільну басовиту ноту, забринів над снігами. "Летять!" — хлопцеві одразу стало жарко. Скинувши рукавиці, взяв ракетницю, звів курок — аж хруснула нахолоджена морозом сталь, завмер.

Гул наближався. Літаків було, мабуть, багато, бо небо аж дзвеніло й вібрувало навстріч небу земля. Попереду, на коліях, затутукав перелякано паровоз, заголосила жалісно рейка, постаті вартових, що чорніли на платформах, враз пощезали. Потім тутукання урвалося, затихла, захлинувшись переляканим криком, рейка. Все завмерло, зачалося, пригнічене могутнім гудінням — воно котилося важко й грізно. Андрієві навіть здалося, що він бачить чорні силуети літаків, яю проносяться над головою. "Пора!" Звів ракету і вистрелив у бік ешелонів.

Вогняна тонка ниточка метнулася од нього вгору, прогнулася дугою, спалахнула розжареною кулькою. Ракета загорілася над самими ешелонами, стікаючи сліпучо-білим вогнем. І все враз залилося різким фосфоричним сяйвом: і вагони, і паровози, і станція. Од вагонів до ракети, що повільно пливла у повітрі, протягнулися кольорові пунктири: то стріляли німці в ракету, хоч пострілів тих не було чутно,— вгорі аж ревіло. Тоді Андрій вистрелив ще раз і ще, та й одразу ж упав — в обличчя порснуло, ударилс груддям, затьохкало, засвистіло довкола. Ховаючись, Андрій усе ж глянув угору: там, з-під хмар, назустріч його ракетам сипонуло вогняним ланцюжком, і ціла гірлянда сліпучо-білих шарів повисла над коліями.

Куль, що тьохкотіли довкола, враз не стало — німці стріляли вже не в його бік, а правіше: вогняні різноколірні траси, сплітаючись, тягнулися до сусіднього валу, де лежали дядько Федір і Пекельний. Андрій глянув туди і побачив червоний вогник, що пульсував, як живий. То стріляв дядько з кулемета. Од вагонів почали одриватися постаті й бігти, борсаючись у снігу. Їх було достобіса. Андрій засунув до кишені ракетницю, вхопив автомат і, виділивши німців, що бігли навпроти, прошив їх довгою чергою. Німці попадали. Та тільки перемістив огонь на інших, підхопилися знову. Він знову поклав їх на сніг, і німці вже не зводились. Андрій потягнувся за гранатами.

Ракети, пущені з літака, пливли над вагонами. Ревіння моторів, що було трохи послабшало, знову переповнило небо: літаки, розвернувшись, заходили на ціль. І ось згори, з темного підсвіченого ракетами неба, з надсадною пронизливою невмолимістю

засвистіло — понеслося донизу. І там, де щойно стояли вагони, розкололося, розламалося, злетіло вгору в клубках гарячого диму, у фонтанах танцюючого вогню — оглушливий гуркіт прокотився над степом, затрусив землю. А згори ревіло, свистіло, вищало,— суцільна лавина вогню, диму і гуркоту звалилась на колії.

Потім спалахнуло так, що Андрій аж очі заплющив,— вогняний смерч зметнувся під хмари, сипонув увсебіч наче жаринами, а крізь ревіння і шал прорвався різкий тріскіт. По всьому полю, де залягли зараз німці, затанцювали чорні фонтани. Андрій зрозумів, що то поцілило в ешелон із снарядами і що тепер треба забиратися звідси швидше, якщо хочеш лишитися живий.

Він глянув праворуч і побачив дві темні постаті, що бігли в його бік. Сніг довкола аж ворухнувся од вогнів: червоного, білого, синього, він, здається, аж плавився, і посеред того вогняного моря вистрибували чорні постаті дядька Федора і

Пекельного — плескаті й тонкі, мовби вирізані з картону. Дядько біг, і махав до нього рукою, і щось, певно, кричав, але крик його гаснув, ледь одірвавшись од рота: годі було щось почути в оцьому божевільному гуркоті. Андрій зсунувся їм назустріч із валу.

Бігли не зупиняючись. У грудях пекло, в скронях бухало. Степ миготів різнобарвно, а позаду гриміло й рехло.

Клубком скотилися в яр. Партизан ледве втримував коней: вони виривалися, ставали цапа, в круглих викочених очах червоно миготів переляк, а Світличний, Андрій і Пекельний лежали, безсило розпластані, й довго не могли звестися на ноги.

Потім розібрали коней, мовчки погнали ярмом. Яр вів од залізниці все далі й далі. Та навіть тут двиготіла земля, осипався з крутосхилів сніг. Здавалося, гримотить не тільки позаду, а й праворуч, на сході.

Вибравшись із яру, вони, наче по команді, оглянулися: позаду все ще палало, злітало вгору вогняними стовпами, а захмарене небо миготіло, мов у блискавицях. Дядько Федір кречнув, задоволений, Андрій же чомусь подумав про Нелю, яка лишилася на хуторі, і йому стало жалко, що її немає зараз поруч, що не бачить вона такого. Згадав і Твердохліба — серце стиснулося, й уже не радісно, а похмуро дивився на вогняний феєрверк: дуже хотілося, щоб командир, де б він зараз не був, оце все почув і побачив. Він сидів, застиглий, у сідлі й не знав, що саме в цю мить Твердохліб думає про нього й про Нелю, думає й плаче, вперше за своє довге й нелегке життя, не соромлячись сліз.

Твердохліб прокинувся од вибухів, що струсонули в'язницю. Вірніш, не прокинувся, а отямився, бо вчора його знову катували і, непритомного, приволікши до камери, пожбурили на льодяну цементну підлогу. Вони його знаходили на тому ж місці, де кидали, бо Твердохліб уже не міг рухатись: дивно було, як він іще жив.

Давно вже не міг поворухнути ні рукою, ні ногою: всі кістки потрощені Вони били по одному й тому ж місці товстим залізним прутком, аж поки хрускала кістка, били й кричали: "Зізнавайсь! Зізнавайсь! Зізнавайсь!.." Били, поки з прута починала стікати кров, і він напивався всім тілом, і жував собі губи розбухлими яснами, і мовчав, мовчав,

мовчав. А якщо й стогнав, то лише тоді, коли втрачав свідомість. Вони уже знали: стогне — значить, непритомніє, і хлюпали на нього водою. Бо вони не хотіли, щоб він хоч на хвилину, хоч на мить утік од болю. І знову гупав прут, ламаючи цілу ще кістку...

Він пройшов крізь усі муки, які тільки могла вигадати їхня пекельна фантазія. Біль не одступався од нього й на мить: ні коли його мучили, ні коли вкидали до камери,— біль ставав то глухіший, то зовсім нестерпний, він допалював його тіло і душу, й Твердохлібові часом здавалося, що в голові вже не мозок — суцільний огонь. Боявся лише одного: що збожеволіє, а збожеволівши, викаже те, що добиваються од нього гестапівці.

І тоді він зосереджувався на одному: на своїй до них ненависті. Ненависть ця була зараз єдиною силою, яка ще допомагала триматися. Він щоразу йшов наче в бій, повертаючись нездоланий. І щоразу то була його перемога над здоровими, дужими, фізично неушкодженими ворогами, розлюченими власним безсиллям. Він розпалював у собі оцю ненависть, підтримував її щохвилини, гнав навіть найменші спогади з минулого, щоб не розслабнути, не розчулитись, не жаліти себе, бо тоді — не знесе тортур.

Коли гестапівці приходили за ним, очі його аж пекли, чорно і страшно, а розбухле, спотворене бородате обличчя дихало такою затятістю, що вони не витримували: накидалися на нього ще в камері й знавісніло топтали ногами. Тіло здригалось, голова моталася од кожного удару, але очі не гасли...

Цієї ж ночі, отямившись од вибухів, що трусили в'язницю, зрозумівши, що то таке, Твердохліб уперше дав собі волю й заплакав. Плакав од великої ніжності до двох найближчих, найдорожчих для нього людей, які зробили те, заради чого він терпів муки. Він плакав і плакав, розслаблений, немічний, наче дитина, а в'язниця двиготіла й трусилася, і гойдалася налякано тьмяна лампочка в дротяному плафоні...

Вранці ж, коли стихло, за ним знову прийшли. І коли вони мовчки підняли його і понесли, Твердохліб одразу ж здогадався, куди його несуть, бо вони дивилися на нього вже як на мертвого.

Його винесли в двір, на мороз, напівголоного, босого, закривавленого. Але він не відчував холоду. Лише в першу мить, коли вдихнув чистого, промерзлого до кристалевої ясності повітря, злиплі, запечені кров'ю легені різнуло таким гострим болем,, що він мало не втратив свідомості. Дихав обережно, відчуваючи, як з кожним подихом виходить з грудей темне, наболіле, запечене, а в голові стає ясно і чисто, як і в небі, що висіло над ним. І Твердохліб з жалем подумав, як він рідко раніше дивився в небо.

Його пронесли через увесь двір, вкинули до вантажної машини, у відкритий кузов, оббитий металом. Нагололий, проморожений за ніч мета/ був покритий інеєм, і коли машина виїхала за ворота й попала під сонце, іній враз спалахнув, заграв веселково, переливаючись коштовним камінням. На очі Твердохлібові знову навернулися сльози, але він зараз був не сам — поряд з головою його, майже впритул до обличчя, чорніли брудні, нечищені чоботи з тупими носками, з твердими короткими халявами. І він

щосили стиснув повіки, щоб отой, який стовбичив над ним, не помітив сліз.

Машина зупинилася. Твердохліб розплющив очі й здригнувся: над ним, тихо погойдуючись, звисала петля. Вона була з найкращої, мабуть, вірьовки, яку тільки можна було дістати у їхньому рейхові, з любовно вив'язаним— вузлом, з акуратно обрізаним кінцем. Це була добротна фашистська петля в ясному і чистому українському небі. І хоч Твердохліб знав, для кого вона наготовлена, вона його ні вразила, ні ;налякала: після того, що йому довелося пережити, смерть була і вже не страшною. Він навіть не думав про неї, як не помічав і того, що робилося довкола. І лише тоді, як його підхопили під пахви й підняли, побачив фашистів, які товпилися довкола машини, поліцаїв і двоповерховий будинок райкому, куди він так часто заходив і над яким зараз звисав прапор із свастикою. 'Один з німців дістав якийсь папірець і став голосно його читати. Всі інші завмерли з поваги до того папірця. Твердохліб [не дослухався, що саме читає отой німець. Коли німець закінчив, па груди почепили якусь дошку. Він опустил погляд і прочитав великі чорні літери: "Бандит". Хотілося крикнути: "Самі ви бандити!" — уже й повітря набрав, та занімів ураз, подався вперед, прислухаючись. Там, далеко на сході, пролунав гуркіт, і Гримало часто і лунко, і він помер, упевнений, що почув звук далекої битви.

У загоні дізналися про страту Твердохліба того ж таки дня. Неля, не криючись, плакала, Андрій майже з ненавистю дивився на літнього чоловіка, що приніс сумну звістку, і похмуро на Ганжу, на дядька Федора, які все розпитували, як те сталося, і наче воно мало зараз якесь значення. Тепер, коли завдання було виконане, він збирався іти назустріч своїм, що наступали, забравши з собою і Нелю, але дядько Федір сердито сказав, що нікуди їх не відпустить, разом діждуться своїх, а Ганжа промовчав, коли Андрій звернувся до нього за підтримкою. Андрій розумів: їм потрібна рація, він обіцяв поговорити з начальством, щоб у загін прислали радиста, на що дядько Федір резонно зауважив: "Нащо присилати, коли ви уке тут!" Ганжа ж зауважив примирливо — не треба, мовляв, сваритися, ліпше зв'язатися з майором і попросити в нього дозволу залишитись у загоні до приходу наших.

На тому й домовились, зупинившись на хуторі, щоб Неля могла вийти на зв'язок. Тут і нагнала звістка про страту в Хоролівці.

Смерть Твердохліба запалила в Андрієві помсту. Цієї ж ночі думав іти в Тарасівку, щоб убити Курочку. Він повинен помститися за свого командира!

Дядько Федір потер себе по лобі, щось, певно, надумуючи, потім сказав:

— Гада треба взяти живцем. Судити й повісити! Як ти думаєш, комісарє?

Ганжа докурив цигарку заперечно хитнув головою:

— Курочку судити не завадило б, тільки є в мене ще одна думка. Ви знаєте, де начальник гестапо ждав Твердохліба? У Петрівцях, у крайньому од дороги дворі! Приїхали машиною: він, перекладач-шофер і ще два гестапівці. Там йому Івасюта й передав Твердохліба. От на кого гачечок закинути!

— Думаєш — клюне?

— Напевно клюне. Не забувайте про міст і про станцію. Крамер повинен би в

Петрівці прикотити. Тут його й треба накрити.

— А Курочку що — не чіпати?

— Курочку потім німці й без нас повісять. Коли будуть дошукуватися, хто партизанів на Крамера навів. Курочці тоді од петлі не одвертїтись. Тож хай і здихає од своїх хазяїв.

До Тарасівки мав їхати Світличний з двома партизанами.

Повернулися вранці: випірнули з білого мороку, як привиди. Натомлені, одразу лягли спати, дядько ж Федір збуджено походжав по кімнаті, розповідаючи про зустріч із Курочкою.

— Так що готуйтеся стрічати високого гостя!

— А Курочка встигне повідомити?

— Встигне. Одразу ж і подався. Взяв, певно, коней у Івасюти: гнав, аж ошмаття летіло!

— Сорока на хвості принесла? — не повірив Ганжа.

— При чім тут сорока: на власні очі бачив. Як виїхали за село, то й зупинилися недалеко рід дороги, щоб подивитися, поїде Курочка чи ні. А тепер налиий мені, комісаре, чарку горілки, бо я теж хочу спати.—1 Підійшов, ляснув Ганжу по плечу: — Та не суши собі голову — розіграємо, як по нотах. То де ж мо9 чарка?

— Сам наливай,— усміхнувся Ганжа: давно звик до безжурної натури Світличного. Що ж, може, отаким зараз і треба бути: легше жити на світі. Простежив, як Світличний налив із баклаги у склянку, випив одним духом, як захрумкотів міцними зубами твердий огірок і як блискучі очі його блаженно зволожились... Подумав з мимовільною заздрістю, що такого й літа не беруть. І з грубуватою добротою сказав: — Лягай уже, вояко!

Світличний, дожувавши огірок, ліг, як був, засупонений горілиць на лаву й одразу заснув — хоч над вухом стріляй — не прокинеться. А Ганжа сидів і роздумував, як же краще взяти Крамера. Узяти живцем, а не мертвого. І згадував Твердохліба, чомусь не літнього вже — самовпевненого чоловіка, голову колгоспу, а того, далекого, з двадцятих років парубійка, наївного і гарячого, котрий марив світовою революцією. І здавалося, там, у районі, висить саме той Твердохліб, молодий і по-дитячому чистий. Гнів на фашистів, на всю оцю нечисть, що залила рідну землю, підіймався у ньому, їв очі. І він уже думав, що Крамера треба не просто скарати, а покарати так, щоб і німці, а насамперед — наші люди, побачили, хто тут справжній господар. Поступово визрівав план, як те зробити. Коли прокинувся Світличний, Ганжа одразу ж поділився своїм наміром. Не мав жодного сумніву, що Світличний погодиться: план був ризикований, можна було й головами накласти. Та чорт із ними — головами! — нетерпляче вигукнув Світличний.— Аби ж тільки Крамера вловити!

...Крамер виїхав, як і того разу, однією машиною, хоч серед німців уже поширилась чутка про таємничих якихось бандитів, які діють у районі; хоч сам, на власні очі, бачив висаджений міст, а обидва вартіві-поліцаї, які прибігли в Хоролівку, розповідали налякано про загін бандитів, які буцімто й підірвали міст. Наслухавшись поліцаїв,

комендант уже збирався дзвонити в Полтаву. Добре, що Крамер вчасно нахопився та вибив у старого йолопа трубку з рук Довелось терпляче і довго пояснювати, що з них же й питають, коли дізнаються, яким робом зруйновано міст. І питають зі всією суворістю воєнного часу "Але ж поліцаї!" — белькотів комендант: після

17 А. Дім.нхт

513

цієї жахливої ночі був блідий і розіублений, і Крамер з презирством дивився на нього. "Що — поліцаї! — махнув зневажливо рукою.— Як ви можете вірити отим дезертирам? Вони що завгодно набрешуть, аби виправдатися. До речі, де вони зараз?" — "У в'язниці," — відповів комендант, і Крамер схвально кивнув головою: хоч на це в нього вистачило глузду. "З вашого дозволу, я заберу їх до себе: мені вони скажуть усю правду.— Комендант кивнув неухважно: йому не давала спокою думка про наступну розмову з начальством. І тоді Крамер звівся, став перед ним рішучий.— Ви повинні, колего, запам'ятати одне: міст висаджено в повітря радянським бомбардувальником. Це був до біса точний удар, прямо-таки на грані фантастики: першою ж бомбою поцілити в міст, але на війні трапляються і не такі дивні речі. І тут ми з вами були безсилі: винищувачів, на жаль, не тримаємо. А бандитами, якщо такі є, в чому я маю сумнів, дозвольте зайнятися особисто мені".

Комендант врешті згодився. Крамер же, одвернувшись од нього, наказав негайно привезти обох поліцаїв. Узявши од них, на смерть заляканих, письмове свідчення, що міст розбомбив радянський літак, власноручно застрелив їх у підвалі таємної поліції.

Про себе ж не мав сумніву, що міст висадили у повітря бандити. Можливо, їх було не так і багато, як твердили поліцаї, але що вони були — факт. І потім — оті сигнали ракетами. Знайшлися солдати, які на власні очі бачили, як хтось сигналив ракетами. Солдатів же не розстріляєш, щоб заткнути їм роти. На щастя, всі солдати — очевидці з розбомблених ешелонів. Крамер поспішив у першу чергу спровадити їх із Хоролівки.

Отже, на підвладному тсрені діють бандити. Не виключено, що все це — парашутисти, висаджені з літака або, в крайньому разі, група комісарів-фанатиків, які лишилися од розгромлених більшовицьких частин. Крамер навіть думати не хотів про партизанів, особливо тут, у степах,— треба бути божевільним, щоб зважитися на якусь боротьбу. Коли ж примчав агент із Тарасівки та розповів, що до нього знову навідався посланець з того боку і дав завдання з'їздити до Хоролівки рознюхати, що було знищено під час нальоту, гер Отто Крамер переконався остаточно, що це такі паранутисти-розвідники.

Розпитав уважно, хто саме приходив, який з виду. Чоловік середнього віку, смаглявий, як циган, схожий на чорта, ще й вусатий. Весь час шкірив зуби... "Зуби? — перепитав, оживляючись, Крамер.— Зуби — це добре. Дуже, дуже добре!" І, вдоволений, наказав Курочці одразу ж повернутись додому, щоби попередити Івасюту: той! уже знає що робити... "Тільки щоб живим! Обов'язково живим! — І коли Курочка виходив бочком, щоб не показувати начальству спину, поманив його пальцем. Дістав із шухляди дачку марок, подав у радісно підставлені долоні: — Тобі, Івасюта одержить

окремо.— І додав пишномовно: — Німеччина й фюрер не забувають послуг!"

Перед тим як виїхати в Петрівці, навідався до в'язниці: захотів оглянути камеру, де сидітиме затриманий. Наказав винести все, об що можна вибити зуби. Тільки голі стіни! Посуд же подавати лише тоді, коли їстиме. Задоволений, сів і поїхав. І коли перекладач натякнув неспішно, що не завадило б узяти більше охорони, Отто Крамер зміряв його презирливим поглядом: "Ви що: боїтеся отих жалюгідних бандитів? Ви ж німецький офіцер! Як вам не соромно!" Промовляв не стільки для перекладача, скільки для двох есесівців, що, озброєні автоматами, сиділи позаду. Знав, ці слова завтра ж будуть підхоплені ким треба в гестапо (підлабузники, слава Богу, не переводяться!) і рано чи пізно докотяться до вищого начальства. І вже коли їхав, коли вривався у ніч і пошматований простір завивав за віконцями "хорха", сам себе переконував, що з ним нічого не станеться. Кар'єра ж, яка так блискуче починалася (в двадцять вісім років — штурмбанфюрер, начальник міжрайонного гестапо), не може ні з того ні з сього обірватися. Це було б кричущим безглуздом, порушенням усіх природних законів. Не вірячи ні в Бога, ні в чорта, ні в самого фюрера, ОТТО Крамер в той же час відчував майже забобонну побожність до власної фортуни, до тієї могутньої сили, яка передрікає його долю й нікому не дозволить її поламати. У це Крамер вірив беззастережно і свято.

Приїхавши у Петрівці, в знайомий уже двір, наказав, як того разу, замкнути господарів у погріб. Почекав надворі, поки охоронці вивели налякану жінку, двох дітей, і тоді зайшов до хати.

В ніс ударило застоюним, несвіжим повітрям. Перекладач запалив велику лампу, привезену із собою, викрутив гніт, і яскраве світло розлилося по кімнаті, з низькою провислою стелею, з великою піччю й полом, де лежала пом'ята постіль, з глиняною долівкою. "Варвари! — подумав байдужо Крамер, роздивляючись знайому йому обстановку— Дикий, некультурний народ!" Глянув роздратовано на віконечко — там не було й натяку на квартиру, пройшовся до столу. І тут погляд його упав на етажерку, яку він того разу не помітив.

17*

515

Етажерка стояла в кутку під портретом Тараса Шевченка, такого ж варварського поета, як і весь цей народ. "Книги? — здивувався Крамер.— Варвари читають книжки?" Не скидаючи рукавичок, щоб не підхопити якої зарази, простяг руку й висмикнув нівмання одну з книжок.

Це був, апевно, підручник з фізики: Крамер упізнав з дитинства знайомі малюнки, і йому стало якось аж не по собі, що тут, у цій дикій країні, насмілилися вивчати те ж саме, що вчив колись він. З наростаючим роздратуванням Крамер кинув підручник на долівку, навмання висмикнув ще одну книгу — вже з іншої, нижчої полиці, і це вже був не підручник, а томик якихось віршів, хоч про що там писалося, хто її автор, Крамер не міг зрозуміти. Він висмикував книжку за книжкою, жбурляючи їх погім додолу, і щось його особливо дратувало в усіх цих томиках. Що саме — не міг дотямити. Зрештою збагнув: кожна книжку дбайливо обгорнуто в газету. Певне, власник оберігав ці

томики, як найбільше багатство в цій хаті. Крамер не міг повірити, що книжки належали отій жінці, яка недавно спала в зім'ятій несвіжій постелі і яку кілька хвилин тому провели повз нього з отупілим од страху обличчям, чи її дітям, таким же дикунам, як і мати... Але етажерка стояла перед очима і портрет висів, любовно обвішаний рушником. З-під високого упертого лоба дивилися глибокі очі людини, яка знала щось більше од Крамера. Крамер роздратовано одвернувся од портрета, розстебнув важку, хутром підбиту шинелю, сів до столу.

Перекладач тим часом, упоравшись із лампою, вийшов надвір до машини. Крамер сидів нетерплячий. Йому здавалося, що ніколи ще час не волікся так повільно, він аж постукував рукавичкою по столу.

Врешті почув за вікнами якийсь рух, приглушений вигук. "Привезли!" — подумав полегшено. Переборов бажання вийти назустріч, застебнув шинелю, поправив високий кашкет, надав своєму обличчю холодного, нещадного виразу. Сидів і незбливно дивився на двері, що ось-ось мали одчинитися й пропустити захопленого агента.

І двері одчинилися, і першим зайшов перекладач — Крамер не впізнав його, бо обличчя, власне, не було: якась біла пляма хилиталася під кашкетом, щось таке стерте й невиразне, наче в мундирі перекладача йшла не жива людина, а привид. А з-за тієї потойбічної істоти враз вигулькнуло інше обличчя: смагляве, вусате, з палаючими, як у чорта, очима, і з-під лискучих чорних вусів виблискували міцні вовчі зуби. Вигулькнуло і вигукнуло весело (Крамера аж морозом обсипало од того веселого голосу!):

— Добрий вечір, пане Крамере! Ось і ми до вас у гості! — І вже гаркнуло, люто викочуючи очі: — Ну ти, руки вгору! Генде гох, твою мати!..

Весь обперлий, все ще не вірячи в реальність того, що відбувається, Крамер задирає руки, а з сіней заходять і заходять — Крамер не може вже й рахувати. І в руках кожного — зброя. І той, схожий на цигана, а разом і на чорта з найстрашнішого сну, близько підходить до Крамера, дихає йому в обличчя чимось таким міцним і жахливим, що в Крамера аж у голові тьмариться, весело посміхаючись безцеремонно обмацує його.

Крамер прийшов до тями аж у машині. "Хорх" мчав тепер у зворотному напрямі, за рулем, як і перед цим, сидів перекладач, а позаду, замість охорони, троє бандитів, і серед них отой найстрашніший, схожий на диявола. Двоє з них були в шинелях тепер уже мертвих есесівців. Перекладач гнав машину так, мов намагався втекти од автомата, що впирався йому в спину, — повітря аж завивало довкола машини, вривалося всередину крижаними гострими струменями.

Крамер сидів заляканий, переповнений страхом і не знав іще, чого вони од нього хочуть. Перекладач, до якого врешті-решт повернувся вигляд живої людини, передав йому їхній наказ: сідати на своє місце і їхати так, наче нічого й не сталося. І не здумати гратися зі смертю, коли їх уже в місті наважиться зупинити патруль. Тут автомат боляче ткнувся дулом у спину. Крамер усім тілом відчув, як його прошиває черга, і хотів запевнити, що його машину ніхто не наслідиться зупинити, але не здобувся на слово: горло перехоплене так, наче його затисло обценьками.

На мить мелькнула думка про втечу. Шарпонути дверцята, вивалитися з машини, загубитися в мороку. Але отой диявол, що сидить прямо за ним, натисне на спусковий гачок швидше, ніж він вискочить. А Крамер не хотів помирати.

Повнився несміливою надією, що вони його не вб'ють,— могли застрелити ще там, у хаті. Він напевно їм потрібен живий, може, хочуть його викрасти і переправити через лінію фронту; за час служби в гестапо Крамер наслухався таких історій удосталь і зараз був не проти, щоб це сталося й з ним. Вії" робитиме все, що від нього зажадають, стане навіть їхнім агентом, аби лише зберегли життя.

Тільки чому ж тоді вони їдуть у Хоролівку?

Машина вискочила на узвишшя і мов ще швидше помчала донизу — в затемнене місто. Осяяні світлом, промайнули постаті патрулів,— впізнавши машину ще здалеку, вони навіть не спробували її затримати. Крамер, напружений, як струна, розслабився. Молив тепер Бога, щоб їх ніде більше не затримали. Боявся, що, коли доведеться розмовляти з патрулем, не витримає, зрадить себе, а диявол позаду сіконе, не задумуючись, з автомата...

Лише тоді, коли машина помчала в бік базарної площі, Крамер догадався, куди вони їдуть. Догадався й зіщулювся, а невидимі обценьки ще раз здушили за горло.

Машина стояла, втомлено пофоркуючи мотором, а прямо перед нею, вихоплена світлом, висіла видовжена постать із звернутою набік головою. Шибениці не було видно — ховалася в темряві, і здавалося,— страчений висить прямо в повітрі з обрубаним кінцем вірвовки, що наставилася з-за вуха у небо. Він наче прислухався до чогось, що коїлося там, угорі, прислухався напружено й болісно, весь засипаний снігом, закостенілий на холоді, а білі ступні ніг з повириваними нігтями торкалися майже радіатора.

Крамер аж очі заплющив, щоб не бачити мертвого, а в машині позаду зарипіли сидіння. Одчинилися дверцята, і йому наказано вийти.

Він стояв поруч із перекладачем, спиною до машини, обличчям до повішеного, який тонув у мороці (світло вже виключили), і бачив не тільки страченого, а й усю шибеницю, і поліцай при ній, який був поставлений стерегти страченого. Поліцай стояв виструнчений, опустивши гвинтівку на землю та витріщившись на несподіване начальство. Він отак і стояв би, якби один із отих чоловіків, що сиділи позаду, не підійшов до нього, не висмикнув із рук гвинтівки та не дав йому в зуби. "За що?!" — ойкнув поліцай, опускаючись задом у сніг. Чоловік же мовчки схопив його за комір, трусонув, поставив поруч із Крамером. А другий, скинувши шинелю есесівця, спритно, як мавпа, подерся на шибеницю. І вгорі загойдалася порожня петля, а страчений уже лежав на снігу, коли двоє підійшли до Крамера, заломили йому руки за спину, зв'язали; і один із них повісив йому на груди ^ошку з написом, оту жахливу дошку, що висіла досі на страченому, в Крамера вже не лишилося сумніву, що вони хочуть зробити з ним. Він рвонувся, закричав, але крик застряв йому в горлі: чиясь безжальна рука стала запихати до рота ганчірку Ганчірка була в мастилі, в бензині, й у Крамера очі на лоба полізли. Випихав язиком ту ганчірку, щоб звільнити рот, сказати їм, що він усе

для них робитиме, аби тільки не вішали, аби не вішали! Вони ж волокли його до петлі, що гойдалася чорно і страшно...

Потім машина розвернулася і помчала назад. Попереду, поруч з перекладачем, який з іову втратив лице, сидів циганкуватий отой чоловік, що скидався скоріше на чорта, позаду ж, витягнувшись задубілим тілом, лежав. Твердохліб, і оті двоє, що сиділи по обидва боки, підтримували його так, наче він був ще живий і йому могло бути боляче.

Машина поїхала, і на площі знову стало тихо, аж моторошно. Недалеко од шибениці лежав оглушений поліцай, а важке тіло Крамера все ще погойдувалося, все ще розкручувалось то праворуч, то ліворуч, і білим квадратом звисала на грудях табличка з чорним словом: "Бандит".

Ще ніколи, здається, не було такої довгої зими. Довгої й лютої.

Снігу намело по груди — лежав утрамбований, прилизаний східняками, які щоранку як заходжувалися пекти од червоного сонця, то не вгамовувались і до ночі. Вихолоджена за день земля вночі стискала од лютої стужі, і здавалося, ось-ось усе замре, заніміє навіки під оцим чорним небом. Щоночі в садках лунко і страшно тріщали промерзлі дерева, той лускіт котився селом, як канонада. Хати стояли засипані по самісінькі стріхи, з обкутаними соломою стінами, кострубаті та нашорошені, ніби замерзлі птахи.

А коли вгамовувалися трохи морози, заходжувалися лютувати бурани. Всього надивилася за довгий свій вік Тарасівка: замітало її по димарі, відрізало од білого світу на тижні. Пробивали довжелезні тунелі до стаєнь, де стояла худоба. Але щоб зривало дахи й ламало дерева, такого ще не пам'ятають тарасівці. Он підхопило бляшаний дах на колишній колгоспній коморі й так потаскало, що вранці знайшли аж за селом — покручений, мов сто чортів його товкло та крутило. А тополі на краю села, на узвишші, за ніч виклало всі до одної, мов попідрубувало.

В одну з отаких ночей, в хуртовину, не бачену досі, коли у степу творилось таке, що страшно й ніс поткнути, замерз оточенець, родом з Орловщини. Прибився до села невдовзі по тому, як фронт одкотився на схід. Несучи перед собою оббинтовану руку, мов лялечку, зайшов до молоді солдатики

Задорожної Клави, яка провела чоловіка в перший же день на війну, а за місяць і похоронку на нього отримала. Зайшов напиться води. І така та вода здалася йому смачною та солодкою, що він уже нікуди й не рипався: пристав до вдовиці у прийоми.

Ніхто Клаву не осудив, не гокивав головою, що взяла приймака на чоловікове тепле ще місце: двоє малих на руках, треба ж якусь раду давати. Добре, що знайшлася хороша людина та ще й, видати, хазяїн: десь за два дні вже цюкав сокирою, тримаючи її у здоровій руці. Отак цюкав, цюкав, поки й прицюкався. Гляди, й прижилася б нова галузка на щедрій нашій землі, аби не оця скажениця-зима: пішов чоловік із санчатами в степ по солому, серед ночі пішов, щоб поліцаї не бачили, та й не вернувся, застуканий бурею. Вранці знайшли небораку по ув'язаній на санях соломі, що ледь стриміла із замету, а то й до весни пролежав би.

Коли хоронили, найбільше жалкували за тим, що вирвалася людина живою з війни і отак по-дурному загинула.

Та як не лютувала зима, як не душила морозами, як не мела снігами, а з середини березня повернуло на весну.

За кілька днів послабшали морози, щез вітер-східняк. Сонце, схаменувшись, враз подобрішало і з кожним днем пригрівало дужче й дужче, змитаючи насамперед з горбів посірілі сніги. Ярками, ярами, яругами, степовими скромними річечками, де влітку і горобцеві по коліна, зашуміла, заревіла весняна каламутна вода, й моротошно було дивитися на оті скажені потоки. Матері одганяли од річки дітей, щоб якого не змило, та хіба їх, оглашених, убережені: лізуть, як заморочені, пхаються, де глибше. Вже одне пірнуло було у потік — витягли майже готове: наковталосся, чортеня, води по самісіньку зав'язку.

Три дні й три ночі ревло, стугоніло. Вимивало верби, що стояли над річкою, заливало городи аж до хат, підбираючи все, що погано лежало. Чого тільки не пронесло помимо Тарасівки. Раз проплив навіть саж, цілий-цілісінький, а на сажеві стирчав червоний півень, кукурікаючи щосили, мовби просився на берег. Дехто з молодших уже збирався погнатися слідом: заглянути, чи нема там усередині й льохи, та поки знайшов, на чому поплисти, за хлівом і слід-прохолов: кукурікало вже аж за вигином. А вдруге, якраз на бистрині, на виду в усього села пропливла забита труна: десь добралосся і до кладовища. Труну вимило, мабуть, з могили, бо дошки були не білі, а чорні, і на вікові збереглася глина. Старі жінки перелякано хрестилися. Кажали, що не до добра те; що то Бог посилає знамення на смерть та руїну. !

За три дні утихомирилось; трохи, хоч повінь не спала: снігів же було стільки, що вистачило б на дві добрі зими. Вода вже не ревіла каламутно, а сунула швидко й безшумно, розливаючись у плеса-озера, і на 1 истій, дзеркальній поверхні сліпучо вигравало сонце, а небо голубіло ласкавим теплом.

Потім зійшов і сніг. Тримався б, може, довше, аби не весняний перший дощ: шумів цілісіньку ніч, не вщухаючи. З'їв увесь сніг, оголив чорну, мокру, непрогріту землю. Сонце одразу й заходилося коло неї: в полі всюди аж колихалося паром. Особливо парувало над невеликим клаптиком зябу, що його спромоглися підняти з осені. Орало двоє: Протасій Непідкований та Шулженко Трохим — робили аби день до вечора та щоб не попастися на очі комірникові чи Івасюті. Тягнули отак до морозів: то плуг поламався, то кінь ногу підсік, та й дотягнулися, що чорніє тепер той клопоть серед поля, наїжаченого стернями, незораного — шапкою можна накрити. Івасюта нахвалявся, що хай лишень пройде зима,— гнатимуть у поле од старого до малого, пальцями землю шкребтимуть, а посіють усе, що належиться.

На погрозу оту спершу не дуже зважали: ходили вперті чутки, що наші ось-ось проженуть німця. Під Москвою уже й погнали, а теперечки і в нас наступатимуть. Чуткам цим вірили охоче, бо уже й сліпий бачив: од фашистів добра не жди, ці й з мертвого дертимуть, аби лишень попався. Добре за фашиста хіба що Івасюті та ще кільком посіпакам, які втратили совість, а мо', ніколи її й не мали. Та й то як сказати:

сьогодні ти лижеш чобіт, а завтра тебе тим же чоботом — у зуби! Курочка он як пнувся зі шкури, щоб хазяям новим догодити, Твердохліба видав — не зблимнув, а спіткнувся на рівному — сам загойдався в петлі. їздила його жінка забрати хоч мертвого, щоб поховати людиною,— не оддали, ще й побили. Валяється тепер десь на смітнику — собаки, гляди, вже й маслаки розтягли. Та й сам Івасюта ледь не потрапив до Курочки в кумпанію: днів із десять сидів у гестапо. Вернувся синяками списаний, то зробився ще лютіший, ніж був.

Отакими чутками жили весь січень і лютий. Хтось, кажуть, чув серед ночі, як гримає на сході. Так, мовби дихає важко. Особливо після того, як розбомбили хоролівську станцію. Натовкло німців — тиждень ями копали та збивали хрести. Приходько Іван не витримав: сам сховався у Хоролівку, щоб на власні очі побачити. Розповідав потім сусідам, що німецьким могилам кінця-краю не видно. Так рядками й збігаються до обрію — мовби плугом хто проорав.

— Дивізію поклали — не менше! І над кожним — хрест із берези. Де вони тієї берез* — й набрали!..

Згодом поповзли інші-чутки: темні й похмурі — наступ наших не вдався, застрягли під Харковом. Недарма ж Івасюта нахвалявся привселюдно: хай пройде лиш зима — німці од більшовичків і мокрого місця не лишать! Оглянуться аж за Уралом, та й то пізно буде.

І хоч не хотілося вірити, але в Івасютиних словах таки була частка правди: якщо наші не зможуть придушити взимку німця, то з теплом він знову оживе, як сарана.

Село хмурнішало од тих чуток, а весна робила своє. І хоч уночі розбишакував ще морозенко: посипав молоденьку траву інеєм, заморожував калюжі на дорогах, розкидаючи їх, мов слюдяні люстречка,— повороту до зими вже не було. Це відчували і люди, й тварини.

Щоденно село будив нутряний рев бугая, що просився на волю й на пашу. Бугай стояв у комірника, могутній і лютий, з короткими й гострими, наче кинджали, рогами. Придбали його ще перед війною — заплатили стільки, що цілу череду можна було б за ті гроші купити. Коли відступали, Твердохліб наказав передовсім виводити бугая. Вели його аж три чоловіки: двоє щосили тримали важкий ланцюг, кільцем продітий у ніздрі, а третій підганяв ззаду кілком — тварина не хотіла йти, весь час опиралася. Недалеко, мабуть, і одвели: бугай повернувся надвечір уже сам. Мотаючи ланцюгом, люто форкаючи, прибіг на колгоспний двір та й удерся в спорожнілий корівник, висадивши двері. Там його спершу знайшов комірник, коли повернувся з невдалої евакуації, пообіцяв поставити могорич чоловікам, які ще лишилися, і вони гуртом одвели бугая до нього у двір: німці, мовляв, побачать — обов'язково заріжуть, а в нього, дасть Бог, збережеться "для обчества".

Діло, звісно, вірне і вигідне: у всьому районі тепер, вважайте, лишилися тільки корови, то комірник за того рогатого парубка три шкури дертиме з кожного.

Слухаючи низький отой рев, люди все частіше поглядали на степ: чи не пора виганяти на пашу охлялих за зиму корівок? З сіном тугувато: скільки його пропало в

лузі, поки познімали чортячі ті міні, скільки погнило, що страшно й казати. Підгодовували бурячком, гарбузами, як у кого була зайвина, бо виданої пайки не хватило й на тиждень: у багатьох хатах давно вже забулося, як той хліб і їдять. А якщо хто й односив па жорна, то щоб не чули й не бачили. Бо не раз бувало: несе додому у вузлику, під полу сховавши, а навстріч — поліцаї. Ану, що несеш? Одберуть, незважаючи на крик і сльози, ще й до буцегарні спровадять. А там уже й Івасюта, як з ножом до горла: признавався, звідки зерно? Чи не те, що з комори колгоспної? Знайдемо — нарікай на себе.

І бувало — знаходили: перевертали догори дном усе в подвір'ї. А бувало, що й не знаходили: люди теж не дурні — навчилися ховати. Закопає — сам потім не знайде.

У кожного оті дев'ятсот літрів молока, як гиря на шиї. Не здаси, не однесеш до краплини — заберуть тебе й корову. Сльозам не вірять, у цих закон один: оддай, хоч умри. Здеруть шкуру, ще й сіллю посиплють.

Поки що викручувались, а що далі буде, не хотілося й думати!

А це ще одна "розвага" тарасівцям: Івасюта сватав Наталку Кононенкову.

Що Наталка йому не посміє відмовити, не мав сумніву. Де їй діватися? Ланкова, орденоноска, орден досі в управу не здала, каже: загубила; од німців тікала, та не втекла — біографія, хоч одразу на шибеницю. Що німці з такими робили, в селі вже знали. Івасюті тільки пальцем кивнути: щезне — кури й слід загребуть.

Перестрів у минулу неділю на вулиці — вбрана, мовби на весілля. Тільки й того, що орден на груди не почепила. Наряджалася так щонеділі, хоч мати криком кричала: "Кого ти, дочко, дратуєш? З ким у смерть свою граєшся? Хіба не бачиш, що вони ж і так зуби на тебе гострять? Пересиділа б нишком, може, якось і обійшлося б". — "Хай точать, а я од людей не хочу ховатись!" — "Не од людей, дочко, не од людей: од звіроти!" Зблисне очима, здвигне плечем: "То хай ті бояться, що ріжуть та крадуть. А в мене совість чиста".

То Івасюта її й перейняв якраз біля управи.

— Ану, постій!

Стала — наче й не злякалася. Мов не начальник поліції — простий парубок її перестрів. Насіння дістала: лусь-лусь Іванові прямо під ноги!

— Угости,— наставив долоню Іван.

— А хіба вам, дядьку, німці не дають, що ви в дівчат иобираєтесь?

— Ось поцілую, тоді визнаєш, який я тобі дядько! Наталка одступила на крок, спитала з викликом:

— А ви знаєте, що роблять отим, які цілують без дозволу?

— Що, коли не секрет?

— По пиці дають!

Івасюта хоч і розсердився, однак виду не подав. Наталка водночас і дратувала його, і вабила. Може, вродю, а може, й оцією безстрашністю. Інша на її місці давно б уже тремтіла, а ця очима так і ріже. Чорт, а не дівка.

— Ти, дівко, не дуже ляпаси роздавай. Знаєш, який тепер

час?

— Спасибі, що підказали. Бо я, бідна, й не знала.

— Отакі, як ти, найскоріш обпікаються...

— А чого це ви моєю долею переймаєтесь?

— Бо жалко. Давно треба було б до району одправити, бо в мене теж одна голова на плечах...

— А мені жалість ваша не потрібна.

— Зачекай, не скачи в очі: я до тебе, Наталко, з добром...— Голос його осікся, а з суворого, непривітного обличчя глянули розгублені, змучені очі.— Думаєш, як начальник поліції, то вже й не людина?

Наталка мовчала: її вразив, застукав зненацька отой біль, що сколихнувся в очах Івасюти.

— Думаєш, у мене серця немає? — допитувався тим часом Івасюта.— Як повернуся з роботи та ступлю до хати порожньої — вовком вив би, аби знав, що люди не чутимуть! Лежу серед ночі, лежу собі й думаю: невже не знайдеться на світі хоч одної душі, яка мене зрозуміла б? Людини до пари, щоб одружитися..

— То й женіться собі на здоров'я, хто вам не дає! — стенула плечима Наталка. Ще не догадувалася, до чого ведеться, однак відчувала: неспроста ця розмова.

— Женитися? — Його напружений погляд так і вп'явся в Наталчине обличчя.— А хто за мене піде! Ти от пішла б?

— Чого в мене вчепилися? — розгубилась Наталка.— Дівчат вам немає?

— Ти не крути — прямо кажи: пішла б за мене чи ні? — підступив до дівчини Йван. Підступив і за руку вхопив, наче збирався тягти одразу до шлюбу.

— Пустіть! — смикнула руку, та Івасюта тримав її, як обценьками.— Пустіть, кажу! — крикнула щосили, й обличчя її пересмикнулося од неприхованої ненависті.— Звикли людей хапати!

— Пішла б, питаю, чи ні? — допитувався, мов божевільний, Іван.

Наталка шарпонулася щосили — в руці щось аж хрумкнуло, і чи то від болю, чи од гніву з очей так і бризнули сльози. Івасюта врешті її одпустив. Сам не знав, що це з ним скоїлось, а Наталка, одскочивши, гнівно крикнула:

— Чіпляйтесь до інших, бо ?у вже засватана!

— Ким?! — дихнув пеклом Іван.

— Радянською владою!

Крутнулась, побігла. Івасюта жадібно дивився вслід — до жодної, здається, ще не відчував такого. Темне, гаряче бажання піднімалося в ньому. На мить уявив її в постелі, доступну й беззахисну. Зашуміло в голові, забухало в скронях. "Біжи, біжи — далеко не забіжиш. Не врятує тебе й твій жених — сам уже дихає на ладан".

І весь день ні про що не міг думати — тільки про Наталку. А згадав увечері про свою хату, порожню, незатишну, про посуд немитий, холодну постіль, про зрадницю Ольгу, то й рушив до комірника.

Коли роздушили одну пляшку, другу — потягло н-> відвертість: розказав про свій намір. Ось тільки не знав, чи піде за нього Наталка.

Комірник скрушно покрутив ГОЛОВОЮ:

— Важкеньке це діло.

— Чому? — невдоволено Йван.

— Та якби ж то дівка як дівка. А то, звиняйте, сатана у спідниці. Біля такої ляжеш погрітися, а встанеш обпечений.

— От такі мені й подобаються.— понуро Іван.— Знатиму хоча б, за що постраждаю.

— Ну, якщо вам жити набридло...— погодився комірник— Тільки ж таку голіруч не візьмеш: ото як затялося, то ти їй хоч кілок на голові теши! У матір вдалася: мати молодію точнісінько така була.

— Заміж вийшла ж

— За кого схотіла. Думаєте, інші не сватали? Батько пужално не одне обламав, а толку так і не домігся.

Коли доцмулили ще пляшку і загули добрячі джмелі в голові, думав по-іншому:

— Воно, звісно, як за це діло узятися... Пертимеш прямо в лоб — по лобі й дістанеш.

А тут з політикою треба.

— От ви й візьміться.

— Взятися, звісно, не штука,— тягнув комірник.— Тільки ж мороки до біса.

— За мороку в накладі не будете. Посватаєте Наталку — просіть що хочете.

— Що ви таке кажете! — аж образився той.— За кого мене вважаєте? Та щоб я із своєї людини!.. Хіба так щось, на пам'ять... А скажіть, хто то вам отак ловко оті чоботи зшив, що я їх якось бачив у вас?

— Хромові? — посміхнувся догадливо Йван.

— Та хромові. Дуже таки ловко зшиті!

— Посватаєте — будуть ваші.

— Та хіба я за чоботи? Я тіки для вас! Щоб із-за іншого когось — та крий мене Боже! Жінко, а подай-но ще пляшку! Після четвертої комірник почувався вже в чоботях. У хромових, Іванових. Лупив кулаком по столу, п'яно їжачився:

— Та х-хто вона така, щоб опиратися?! Та м-ми її зв'яжемо й скрутимо.

На тому й розійшлися: Іван посунув до себе, комірник, провівши його до воріт, довго ще стояв і варнякав щось до зірок.

Прокинувшись другого дня, комірник ніяк не міг пригадати, про що домовлялись. А коли врешті згадав — ухопився за голову: "І-і-і, ти горе, смикнув же нечистий за язик!" Івасюта, знав, тепер не одступиться, а такої клятущої дівки, як Наталка, ще мабуть, і земля не родила! Пам'ятає, як вона колись одного одшила. Хлопець як орел, та й не хто-небудь — сам голова Петрівської сільради, а вона його мокрим рядом:

— Ви до мене чи до мого ордена приїхали свататись? Не знав, неборака, де й очі дівати. Ще й вибрала, клята

дівка, такого гарбуза, що не кожному мужикові під силу підняти. Гнав коней селом, аж дрожки підскакували. Та нікуди діватися — треба сватати.

Видудлив три кухлі розсолу, щоб залити хоч трохи пекло всередині, і почала пав похмуро до Кононенків.

Недовго в них і гостював: вискочив, як обпечений, з хати. Що сказонула йому Наталка, навіть Івасюті не признався, тільки всю дорогу потім одпльовувався.

— Не вигоріло наше діло... Вмовляв, просив — що горохом об стіну.

— Не хоче? — аж змінився на виду Івасюта.

— Мало сказати: не хоче — ледь ноги виніс із хати.

— Ну що ж, не хоче — не треба.— Вимучена посмішка скривила Іванові губи.— Ми теж люди горді: кланятися вдруге не будемо. Тільки я її тепер по-іншому посватаю!

Комірник не наважився спитати, як збирається сватати: таки страшні очі стали в Івасюти. Увечері вже довідався, що Наталку посадили в холодну. Івасюта буцім сам її й замкнув, і ключ до кишені сховав. Догралася дівка.

Наталка сиділа в холодній п'ять днів. І всі оці дні Ганна не одходила од управи. Благала поліцаїв ДОЗЕОЛИТИ хоч словом з дочкою перекинутись — і на поріг не пускали. Передачі брали, бо їсти ж щось треба заарештованій, а на більше не йшли: боялися Івасюти. Ловила й Івасюту — той непривітно слухав жінку, казав одне й те ж

— Раніше думати треба було. А тепер пізно. Кинулась у відчаї до Тетяни: замовте слово хоч ви, може,

вас хоч послухає — вік за вас Бога молитиму, візьміть ось крашанок для своєї дитини. Тетяна одбивалася од того дарунка, аж щоки горіли. Не знала, чим нещасній жінці допомогти. Хіба Іван на неї зглянеться?

— Зглянеться, зглянеться! Ви ж розумна, вчена, ви ж за його батьком були колись заміжжям.

Краще б і не нагадувала: без того, здається, люди, дивлячись на неї, тільки про те й думають, що вона — колишня поліцаєва мачуха.

Пообіцяла поговорити з Іваном, щоб тільки заспокоїти жінку.

І коли Ганна, вдячна, пішла, дала волю сльозам.

Бо в Тетяни — теж горе чи не більше, ніж у Ганни. В цієї хоч дочка поки що жива, а її старшого сина, може, вже й на світі нема.

Після того як розбомбили хоролівську станцію та повісили начальника гестапо, німці влаштували облаву: зібрали всіх поліцаїв, весь гарнізон, що стояв у Хоролівці. Щось із місяць ганялися за партизанами, Івасюта двічі вертався в Тарасівку, оброслий щетиною, злий, як сатана. Люди здогадувались, що партизанів не пощастило зловити, а жінки, котрі старші, молилися за їхній порятунок.

Та найпалкіше, найгарячіше молилась Тетяна. За Андрія, за Федора, за всіх тих, що були з ними разом.

Іван двічі заходив до неї: допитувався, куди подався її старший. Він щось підозрював і, якби Тетяна не була колись заміжжям за його батьком, давно б уже спровадив її в гестапо. Але остерігався, щоб підозра не впала й на нього: як-не-як — родичі.

Тетяна твердила одне син пішов шукати роботу. В Хоролівку. А потім, мабуть,

подався в Полтаву до знайомого. Вона сама

чекає звістки од нього, вже не знає, що й думати. Іван підозріло дивився на неї, а виходячи, сказав:

— Виїхали б ви звідси, чи що. Не муляли б очі.

Аж ось поліцаї повернулися з облави. Вкотили валкою зі співом та свистом у село, зупинилися біля управи. Вже вечоріло. Чужі поліцаї лишилися ночувати в Тарасівні, а тара гівські затіяли їх угощати. Пішли по хатах за їстівним — назбирали два повні лантухи, ще й зігнали жінок лаштувати вечерю. В якійсь хаті знайшли приховану самогонку.

Гуляли до ранку. Похвалялися один перед одним ратними подвигами, — хто скільки вбив, — і виходило так, що партизанам не вдалося врятуватися нікому.

Чужі поліцаї попиячили та й поїхали, а Тетяна од тієї чутки страшної посивіла. Коли зайшла до Васильовича, Данилівна — аж жахнулася. Кинулась утішати, розраювати, що, може, то ще й неправда, — хіба можна їм вірити, отим песиголовцям! Тетяна стояла, мов несповна розуму. Оминула Данилівну, підійшла до Приходька, згаслим голосом попросила виписати перепустку, щоб ніхто не затримав у дорозі: хоче йти на те місце, де побили партизанів.

Васильович став одраювати. Дорога ж не близька — аж у сусідньому районі, та й небезпечно зараз там появлятися. Хто його зна, чи не лишили німці варту — схоплять, ніхто не врятує.

Промовляв наче розумні слова, а відчував: щось каже не те. Тетяна мовчала. Приходько врешті здався — написав. Тільки не на прізвище Світлична, а — Івасюта: "Кажіть, що родичка начальника поліції. Так воно буде безпечніше". З отією довідкою і рушила в сусідній район.

Сонце зустріла вже в полі, за добрий десяток кілометрів од Тарасівки. Воно піднімалося все вище та вище, по-весняному чисте, ясне, незабаром стало посправжньому й припікати. Тетяна спершу скинула теплу хустку, потім зняла і пальто.

Дорога ще грузла під ногами. Довкола сіріли стерні, поля тяглися рівні, як стіл, тільки де-не-де підіймалися козацькі могили й темніли скирти соломи. І все те грілося, млоїлось у веснянім теплі, й голова йшла обертом од пахощів розімлілої землі, од м'якого повітря, яке ласкаво обвівало обличчя. На стернях походжали чорні, як сажа, граки, пір'я на них було по-весняному чисте, аж вилискувало. Птахи всі до одного статечно поважні, мов селяни на святі.

Тетяна йшла не зупиняючись, хоч уже й притомилася. Боліли ноги, ломив поперек. Але вона ладна прийняти будьякі страждання, аби тільки її син 'не лежав у страшній тій ямі,

до якої повкидано партизанів. І все довкола — і сонце, і небо,
й поля, і по-святковому наряджені птахи — здавалось Тетяні
святотатством. (

Допленталася до села геть змучена. • Тополівка, біля якої партизани потрапили в пастку, даремно носила цю назву: ще ніколи, не бачила Тетяна одразу стільки

тополь. Високі дерева оточували майже кожну садибу, а вулиці були схожі на алеї. Вони були на диво порожні, ці вулиці, навіть у вікнах не мелькали цікаві обличчя. Тетяна, розгублена, зупинилася: не знала, до кого звернутись. Повела очима й аж тепер зрозуміла, звідки тривожний, пронизливий запах, що наростав з кожним кроком,— попереду чорніло свіже пожежисько.

Ще не вивітрився чад, їдко заповнюючи повітря, а до нього домішувалось щось солодко-нудотливе. Тетяна вже десь чула цей запах, але де не могла пригадати. Все подвір'я було засипане попелом, згоріла не тільки хата, а й усі прибудови, навіть цямрина колодязна обвуглена, мов горіла й вода. Певне, вогонь тут лютував безборонно. Сторожко обійшла сумне місце — стало моторошно од баченого.

Далі угледіла школу. Одразу же згадала, що в Тополівці є в неї знайома вчителька. Весела, розбитна жіночка — колись жила разом із Тетяною під час педагогічної наради в Полтаві, запрошувала й до себе в гості. Хвалилася чоловіком і сином: було видно по всьому — дуже щаслива, од того й добра до всіх людей.

Тетяна записала навіть її прізвище, але зараз ніяк не могла пригадати. Здається, Лариса... Ага, іще її чоловік був завучем школи.

— Вам кого?

Голос пролунав так несподівано, що в Тетяни аж тьохнуло серце. Обернулася і побачила згорбленого діда, що пильно дивився на неї.

— Я до вчительки.

— Якщо до Олени Матвіївни, то її вже немає. А як до Лариси Павлівни...

— До Лариси Павлівни! — зраділа Тетяна.

— Лариса Павлівна є. А ви хто їй будете?

— Знайома.

— Ото бачите хату? Під червоною бляхою? Дак за нею ще одна хата — в ній вона й живе.

Тетяна, подякувавши, хотіла вже йти, та згадала про згарище:

— Скажіть, що то у вас за пожежа була?

— Пожежа? — Старий оглянувся, чи ніхто не підслуховує, продовжував таємниче: — Мо', чули, партизанів у нас побили? Дак один попався із нашого ж таки села, з отого самого двору. То його у вогонь і вкинули. І жінку з дво ла дітками. Та йому, мертвому, вже не пекло, а жінці-дітям як було горіти живцем?

Дідок іще, мабуть, розповідав би, але Тетяна не могла більше слухати: підкотило під горло, запекло в очах. І думка, що серед убитих міг бути й Андрій, погнала її за будинок під червоною бляхою.

Ще в сінях почула сердитий жіночий голос:

— Я тобі дам, каналіє!

— Завагалася: заходити чи почекати. Не хотілося наражатися на сварку. Через хвилину-другу делікатно постукала в двері.

Відчинила Лариса Павлівна — червона й сердита. Запитлива подивилася на Тетяну?

— Ви до кого?

— Я до вас, Ларисо Павлівно,— знічено відповіла Тетяна.— Можна?

Лариса Павлівна мовчки осторонилася, пропускаючи Тетяну до хати. В невеликій кімнаті біля столу сидів набурмосений хлопець — схожий на матір. Чуб у нього найжачений, а праве вухо трохи товще од лівого й червоне, як жар. Хлопець навіть не глянув на несподівану гостю, сидів, ображено чмихав.

— Не впізнаєте? — запитала Тетяна.

— По правді признатися — ні,— придивлялася господиня.

— Я — Світлична, Тетяна Олексіївна. Пригадуєте конференцію в Полтаві?..

— Тетяна Олексіївна!.. Боже, що з вами?

— Нічого,— відповіла Тетяна, і губи її затрусилися: ледь стримувала сльози.— Шукаю сина. Можна присісти?

Знеможеним рухом поклала на лаву пальто, зсунула тонку білу хустину з волосся, й очі Лариси Павлівни наповнились співчуттям.

— Та ви ж уся сива,— пошепки сказала вона, мов це було найстрашніше, що скоїлося з Тетяною.

Тетяна стенула плечима: що їй до того! Була така втомлена — язиком ворухити не хотілось. Заплющити б очі й посидіти, притулившись спиною до стіни. Але просто сидіти й мовчати було б нетактовно.

— Ваш синочок?

— Мій! — Очі Лариси Павлівни сердито зблиснули, а хлопець ще нижче опустив голову— До чого додумався — гільзи збирати. Я тобі дам гільзи|

Хлопець поворухнувся, сказає у підлогу:

— Інші ж збирали.

— А ти не смій! Щоб і ноги твоєї там не було!

— Що за гільзи? — поцікавилась Тетяна.

— Оті, що після партизанів лишилися,— Лариса Павлівна була все ще сердита на сина, і тому здавалося, що сердиться й на Тетяну.— Людям — горе, а цим дурням — радість!

Зачувши таке, Тетяна стрепенулася:

— То правда, що німці всіх партизанів побили? — спитала й напружилась болісно, боячись почути, що всіх.

— Правда, та не до кінця! — відповіла вже м'якше Лариса Павлівна.— Дев'ятьох убили, а решта втекла.

— На конях прорвалися! — не витримав хлопець.

— А ти помовч, коли дорослі говорять! — гримнула Лариса Павлівна. І поскаржилась: — І що мені з цим неслухом робити? Відколи чоловіка забрали на фронт — геть одбився од рук

— Даремно ви так на нього,— заступилася за хлопця Тетяна: ладна була його зараз цілувати за оту звістку. Якщо прорвалися на конях, то тільки з Федором, Федір і кінь в її уяві нероздільні, а Федір нізащо не лишив би Андрійка! — Хлопці є хлопці, в самої двоє

синів.— І як не важко, мусила довідатись про все до кінця: — А ті дев'ятеро — не чули, хто вони й звідки? Може, хто їх бачив?

Лариса Павлівна кинула погляд на Світличну: неспроста допитується про партизанів. Може, тому й стала розповідати детально: як по обіді за селом знялася стрілянина. Не вщухало до вечора, а коли смеркло, вчинилося таке, що страшно й згадувати. Ото саме тоді партизани, що відстрілювалися з яру, посідали на коней та й кинулися в прорив. І тоді їх, кажуть, найбільше й побито. Дев'ятьох, усіх до одного, привезли потім у село, розклали рядком під управою, зігнали вранці людей впізнавати. І знайшовся негідник, що одного впізнав. Ото ж сім'ю того партизана й спалили, інші ж були всі чужі. Ларису Павлівну теж виганяли дивитись. Усі восьмеро були людьми вже літніми, бо молодші — спритніші, проскочили... Тетяна вдячно глянула на Ларису Павлівну і, розуміючи, що та вже здогадалася про все й ховатися нема чого, спитала:

— А серед отих літніх не було вусатого? Схожого на цигана?

Лариса Павлівна відповіла, що не було. Один був з вусами, але світлий.

Тетяна, трохи заспокоєна, хотіла збиратися додому. Лариса ж Павлівна стала вмовляти залишитися на ніч. Дорога ж далека, засвітла не вернеться. От тільки треба повідомити старосту, бо наказано строго: без його згоди нікого не пускати до хати.

Повернувшись з управи, довго сиділи за чашкою чаю. Чаю, щоправда, не було — заварили вишневих гілочок, і од червоного окропу терпко пахло весняною свіжістю, а замість цукру кидали сахарин просто в окріп. Тетяна чула про такі чужоземні ласощі, але бачила їх уперше — обережно опустила дві таблетки до кухля. Сахарин їй не сподобався: чай став хоч і солодкий, але набув якогось неприємного металевого присмаку. Лариса Павлівна пояснила, що так і мусить бути, бо німці роблять цю пакость з вугілля.

Непоспіхом сьорбали чай, розмовляли,—не про сучасне, про недалеке минуле. Боже, яким воно безхмарним та щасливим здавалося зараз!

Коли ж полягали — на одному ліжку,— пошепки продовжували розмову. Вже про сучасне. Лариса Павлівна твердила, що наші таки скоро повернуться, хоч як німці галасують про свої перемоги. Слова її були гарячі й ширі, як молитва, сповнені віри в те, що все, чого бажається,— збудеться, тільки не треба занепадати духом.

— Ви знаєте, майже щоночі сниться мені Льоня,— шепотіла вона.— І щоразу однаково. Ніби наші вже прийшли у село і Льоня разом з ними, і весь в орденах. Такий веселий — таким його ніколи й не бачила. То хіба до поганого може таке снитися?

Тетяна сама жила вірою, що наші незабаром повернуться, бо для двох найдорожчих людей — Андрійка і Федора — перемога над німцями означала життя, а поразка — неминучу загибель. Третього їм не дано, а їхнє життя було і Тетяниним життям, їхня ж смерть стала б і Тетяниною смертю.

Прощалися родичками.

Тетяна трохи заспокоїлась: найстрашніше минуло, лишалася надія, що вона ще побачить сина живого. Та минав час, і звична тривога знову повернулася до неї.

Щоночі по кілька разів схоплювалася з постелі: здавалося, хтось стукає в шибку.

Серце бухкало, аж млосно ставало. Притримуючи на грудях сорочку, бігла до вікна, припадала лицем до холодного скла. І щоразу розчарування: ні Андрійка, ні Федора не було. До болю в очах придивлялася в пусте подвір'я, залите місячним сяйвом, в густі тіні, що тулилися сторожко попід сараєм та коморою, надіючись, що ось-ось якась із них поворухнеться, одірветься од стіни, обернеться на постать людини. А вони лежали, застигли.

Долівка холодила підшви, холод брався по тілу, вся вона аж дрижала, боячись одірватися од вікна, бо, здавалося, —одірветься, там одразу з'явиться й зникне щось найдорожче.

Прокидалася розбита, із синцями під очима.

Спонукала піти до Івана не тільки просьба нещасної Ганни: надіялася почути од нього щось про партизанів. Не могло того бути, щоб він нічого не знав: щотижня буває в районі, а там таки щось мусять знати — загін же не голка, щоб безслідно щезнути, та й Федько не такий, щоб десь тишком-нишком сидіти. Тетяна добре знала свого брата.

Іван саме снідав. Лупив сине, як смерть, яйце, хтозна-коли, мабуть, і зварене, тикав у сіль, насипану на стіл. Тут же стояла й пляшка з каламутною рідиною, до половини випита склянка. Хоч надворі стояло тепло, в хаті було холодно й сиро, як у погребі. Картуз, лежав на столі серед немитих мисок, а одна ложка валялася на підлозі біля Йванових ніг. Смерділо сивухою, тютюном, бо хоч вікна і були на міський кшталт, кватирок Іван і не думав одчиняти.

В нього було набрякле обличчя і червоні очі. Глипнув спідлоба на Тетяну, не відповів на добридень. Допив зі склянки, з огидою став жувати саме яйце, хоч хліб лежав поряд: біла, як сніг, паляниця, мабуть, нещодавно і випечена, ще пашила теплим духом. Тетяна аж слину ковтнула, глянувши на ту паляницю: вона й забула, коли їла чистий хліб,— економлячи борошно, змішувала пополам з картоплею. Хліб од того не випікався, виходив глевкий, зате наїдний: каменюкою осідав у шлунку.

Проковтнувши яйце, Іван взявся за пляшку, щоб долити в склянку, але Тетяна, мабуть, йому заважала. З жалем заткнув пляшку кукурудзяним качаном, запитав роздратовано:

— Чого вам?

Тетяна не зважила на грубий тон: у ній прокинувся педагог— багатолітня звичка зберігати спокій і рівний тон у найприкріших ситуаціях. Недарма ж, збираючись до Івасюті;, вбралася, як у школу: в єдиний синій жакет, в строгу, англійського крою спідницю, старенькі, стоптані, але ще пристойні туфлі. Одягнулася так не для Йвана,— для самої себе, бо знала, що костюм одразу додасть їй упевненості, вчительської гідності. Тож Тетяна, мов і не почувши грубого того запитання, в свою чергу, спитала:

— Може, запросите сісти? Здається, хоч цього вас учили в школі?

— У ваших школах не вчився! — огризнувся Іван. Оскільки ж Тетяна продовжувала дивитися на нього, роздратовано буркнув: — Сідайте, якщо прийшли.— І, жалкуючи, мабуть, що поступився, одразу додав: — Тіки недовго розсиджуйтесь — мені треба йти.

— Сидітиму не довше, ніж треба.

Вибрала чистіший стілець, сіла, намагаючись не пом'яти спідницю.

— За що ви заарештували Наталку? Чим вона провинилася? Івана аж пересмикнуло: всього чекав од колишньої мачухи, тільки не цього.

— А ви що: в адвокати до неї найнялися? Чи вона вам яка родичка?

— Не в адвокати й не родичка.

— Тоді хто ви такі, щоб мене допитувати?

— Я не допитую — просто питаю: за віщо посадили Наталку?

— За що посадив — за те й сидить! — одрізав Іван.— І якщо ви за цим до мене прийшли, то вважайте, що розмова закінчена.

— Ні, не закінчена. І я маю певне право питати вас, Іване. Вже хоча б тому, що я не їрдин рік прожила у вашій сім'ї, і все, що ви зараз робите, торкається й мене. Од людей же не відгородишся, Йване.

— А мені плювать на людей — я сам собі хазяїн! — блиснув очима Іван: відчував зверхність оцієї, ненависної йому жінки.— Кінчайте, бо добалакаємося хто й зна до чого. За вами теж, здається, дещо водиться...

Але Тетяна, не зважаючи на погрозу, не припиняла розмову. Сама дивуючись власній сміливості, продовжувала:

— Ви знаєте, хто в мене зараз сидить? Ганна — мати Наталчина. Що я їй передам, Іване? Чи у вас не було ніколи матері? Хіба вас Ганнині сльози не печуть?

— Ви моєї матері не чіпайте! — розлютивсь Івасюта.— Не чіпайте! Ви самі на її місце прийшли! Ще й не охолело, а ви вже вмостилися."

— Цс я прийшла, Йване? — запитала гірко Тетяна.— Розпитали б свого батька, як я на те місце йшла!

І — І батька не згадуйте! — закричав затрусившись.—

Забирайтеся геть, поки цілі! Чуєте?..!

[— Гаразд, я піду,— звелася налякано.

І — Ідіть і щоб не попадалися більше на очі! Бо надумаю допитуватися, де ви свого сина заховали!

! В Тетян* серце так і тьохнуло: живий Андрійко! Могла б уже йти, але знову згадала про Ганну:

— Так що передати Ганні? — спитала вже на порозі. ' Іван довго не відповідав. Потім відповів: ! — Як порозумнішає, то, може, і випущу. А ні — в тюрмі й зогніє.

Тетяна передала Ганні все, що почула. Не сказала тільки про останнє: нащо додавати горя.

Ганна пішла плачучи, знала ж дочку: надії на добро не було. А Іван, діждавшись ночі, сам пішов до Наталки, і Дівчина вже спала. Зібгалася на голих дошках, що в перші !дні муляли, та згодом мовби й пом'якшали. Мучила невідомість — [івасюта про неї наче забув: навідувалися лише поліцаї, приносили передачі од матері. З сухими, гарячими очима брала Наталка ті вузлики і часом здавалося — на них ще зберігся дотик материних рук. Вона тоді кричала сердито на поліцая: : "Зачини, чого

витріщився!" Коли ж поліцай виходив, давала [волю сльозам. Їла приготовлене матір'ю, а сльози котилися й їй котилися, мов дурні. Наталка сердито витирала їх долонею.

Двічі матері вдавалося обдурити варту й прорватися до заґратованого вікна, що з того боку, знадвору, було при самій землі. Щоб побачити дочку, Ганна ставала на коліна та ще й нахилялася, і збоку здавалося, що то вона молиться Богові, замкненому до буцегарні. Прикипала обличчям до ґрат, дивилася на дочку і плакала. Обидва рази майже не сказала нічого — заважали сльози. Наталка ж усміхалася, кивала їй головою: нічого, мовляв, з нею не станеться.

Кілька разів приходили їй подруги — гукали щось віддаля, бо ближче не підпускав поліцай, а Наталка махала їм у відповідь рукою.

А дні спливали й спливали. Найважче було вечорами, коли втихала тупотня над головою й усе в управі завмирало до наступного ранку. Темрява поволі заповзала в камеру, в'язка, мов смола, липла поволі до Наталки, аж душила. І тоді приходили похмурі, невеселі думки: життя її скінчене — певне, розстріляють, як постріляли отих ланкових, які мали щастя заробити по медалі чи ордену. Наталка сиділа, відчуваючи себе не молодою дівчиною, а старою бабою. Часом здавалося, що вона вже й нежива.

В такі хвилини з особливою жадобою прислухалася до завмираючих звуків. Десь мукне корова чи докотиться жіночий голос — вона так і замре. Життя села сприймала тепер через звуки, бодай найслабкіші, — через єдину ниточку, яка ще пов'язувала її з односельцями.

Лягала спати, коли вже не долітав жоден звук. Мостила під голову в'язану кофту, а осіннє пальто, куплене в Москві, як їздила за орденем, склала так, щоб одночасно можна було і лежати на ньому, і вкритися. Згорталась калачиком, ховаючи під пальто й ноги: тут і досі було вогко і зимно, особливо ночами: недарма ж люди прозвали приміщення "холодною".

І в цю ніч, розговівшись двома крашанками, що передала мати, заснула, коли село давно вже затихло, а прокинулася од чиеїсь лихої присутності.

Звела голову, завмерла, вслухаючись у тему.

В камері таки хтось був. Ось наче рипнула підлога, щось мовби човгнуло.

— Хто там?!

Наталка одповзла до стіни, серце в неї аж застугоніло.

— Хто там?! — крикнула, пронизана страхом. Мовчало. Підступало все ближче і ближче.

Наталка вже бачила невиразну постать, напіврозчинену в темряві, а в лице їй ударив важкий перегар самогону.

— Хто це?! Чого вам треба?! — Голос Наталчин аж задзвенів, вона й ноги під себе підібгала, бо вже лапало по дошках. Повзло по нарах, лізло на неї.

Наталка, розмахнувшись, ударила навідмаш. Ударила по чомусь твердому й кістлявому, ударила з такою силою, що їй одразу ж одібрало руку.

— Битис-ся, стерво!

Аж тепер упізнала Івасюту. Відповзла у куток, забила, забгалася в нього, та

Івасюта був уже поруч: схопив за коліна деркою, як терпуг, долонею, навалився на неї.

— Пусті-іть!.. І Іусті-іть!..

Одбивалася щосили: руками, ногами, колінами, ліктями. А він її цупив — до себе, під себе, навалювався важко, сморідно шипів у обличчя:

— Не хотіла... добром...

Одірвав од рятівної стіни, повалив, підім'яв, ловлячи, викручуючи руки за спину. І тоді, відчуваючи, що сили ось-ось зрадять її і станеться непоправиме, страшне, уже й не вірячи, що хтось почує її, прибіжить на поміч, Наталка закричала щосили:

— Ряту-уйте! Ряту-уйте!

Івасюта матюкнувся, одпустив їй руку й долонею затис дівчині рот. Наталка одразу ж уп'ялася в долоню зубами. Хрумкнула шкіра, рот наповнився солоним і гарячим.

— А-а-а, гадюка! — закричав уже Івасюта. — Пусти! Смикав долоню, але Наталка все глибше грузла зубами. Тоді він другою, вільною рукою став бити її по голові.

Молотив, наче ціпком, аж поки Наталка затихла зовсім. Вивільнив руку, затиснув прокушену долоню, намагаючись зупинити кров, що цебеніла, зсунувся з дощок. Довго шукав двері, натикаючись щоразу на стіни, а коли врешті знайшов — садонув щосили ногою.

Роздивився руку вже нагорі, у себе в кабінеті, коли переляканий на смерть поліцай засвітив лампу. Кров текла й текла, хоч Івасюта щосили затис рану рукою.

— Чого витріщився?! — гримнув на поліцаю, який тримав лампу в руках. — Найди чим перев'язати! Та постав, дурню, лампу!

Івасюті зробилося млосно. Хміль вивітрився, мов і не пив. Проклинав хвилину, коли надумався лізти до божевільної дівки. А тут ще й щеміла вилиця, куди заліпила рукою. Буде синяк на півморди! Хоч на люди не показується.

Поліцаю не було цілу вічність. А коли врешті появився, то тримав у руці якийсь чорний клопоть.

— Дурню, не міг чогось бруднішого знайти! — визвірився Івасюта. Однак мусив скористатися ганчіркою.

Перев'язавши руку, послав поліцаю в холодну:

— Подивись, що там із нею. Та лампу візьми! — гукнув услід. — Чи дурними очима світитимеш?

Поліцай цього разу довго не затримувався.

— Ну, що там?

— Лежить.

— Знаю, що не танцює. Підходив до неї?

— Я посвітив од порога. Іван аж зубами скреготнув:

— Бігом мені вниз — послухай, чи диха! Цього разу поліцаю не було довше.

— Дихає, тільки стогне.

— Ну, раз диха, то житиме. Вони, дівки, як кішки, живучі — Звівся, притримуючи замотану руку, наказав поліцаєві: — Занеси їй води, може, захоче. Та замкни, щоб не втекла, як очухається. І гляди: ляпнеш кому — голову одірву!

Йшов додому, приколихував прокушену руку, що боліла дужче і дужче. Не знав, що робити з Наталкою. Плонути й одпустити? Не можна. Скажуть, навіщо ж тоді тримав стільки днів. Відправити у район? До цього треба було — тепер не можна: візьме й розкаже, що хотів узяти її силою. Івасюта ж не знав, як німці на це діло подивляться: ану ж захочуть продемонструвати свою справедливість! Та ще ж якби не Гайдук. А Йван не хотів ризикувати навіть у малому: на нього чекало сто десятих батьківського поля, яке він сподівався-таки вислужити в німців!

Недарма ж, коли їхав у район (а їздив чи не щотижня), завжди робив гак, щоб побувати на тому полі. Особливо весною, коли скресали сніги. Зупиняв коней, вилазив, схвильований.

Поле лежало перед ним спокійне, вічне, мудре. Воно ніколи нікого не зраджувало — платило сповна за любов. Івасюті здавалося, що він знає кожен клаптик на ньому, кожную грудочку. З зав'язаними очима міг би пройти з краю в край, сказати, де родить краще, а де трохи гірше, де треба сіяти, а де лишати на пар. Поле дихало Іванові в дуигу, і не було пахощів для нього МИЛІШИХ, ніж запах чорнозему — оцієї масної, родючої землі, яку іноді хотілося побожно взяти до рота, як святе причастя. Часом не витримував — ступав з твердої, висохлої дороги у вологу ріллю, вгрузав блискучими хромовими чобітьми по кісточки, по халяви, йшов, вивертаючи важкий чорнозем. По ньому підіймалося благодатне тепло, і кожен м'яз наливався силою, а ніздрі роздувалися, зволожувались очі. Він ішов і йшов, не в спроможі зупинитися, аж поки кінчалося зоране. Вернувшись, обережно зчищав з чобіт землю, згортав, уже зчищену, з дороги в ріллю, щоб не пропало і крихти.

їхав потім і думав, що зробить усе, ні перед чим не зупиниться, аби тільки німці повернули дідівщину.

Не мав сумніву, що цього року, весною, а найпізніше влітку, війна скінчиться. Хай тільки підсохне як слід, щоб не грузли машини, і німці перейдуть у наступ, уже остаточний. І він уже цього літа збиратиме врожай не для когось, а для себе.

Дбав про це заздалегідь. Як не сутужно із зерном, а таки засіяли озимини сорок гектарів та сорок скопали й зорали під ярину. Іван сам стежив, щоб копали, орали як слід, щоб виходило побільше людей. А коли Приходько поцікавився,

чого це він так клопочеться, щоб на його колишньому полі

було зорано й посіяно, а на решті, хай хоч і бур'ян росте,

Івасюта ехидно відповів: 1

— Яке воно моє! За спільне болю.— І вже з притиском: — Та щоб німців було чим годувати. Так чи не так у районі, казали?

Приходько відмовчувався, комірник же поспішно підтвердив, що саме так, бо й сам краєчком ока накинув на клапоть колишнього поля колгоспного. Трохи, щоправда, не там, де був його лан, а правіше, де ліпша земелька. Облюбував гектарів тридцять, бо людина він скромна, та й нащо йому більше: він та стара. Постарався восени, щоб оті тридцять гектарів були скопані, і натякав обережненько Йванові, що добре було б, аби отой клаптик дістався йому за його вірну службу, на що Івасюта обіцяв де треба

замовити слово.

Так що Івасюті ніяк не випадало мати перед німцями рильце в пушку. Отож з Наталкою щось треба було робити, поки не пронюхали в районі.

Долю Наталки, сам того не відаючи, вирішив Гайдук: подзвонив і попередив, щоб завтра, з самого ранку, всі були на місцях. Ще й одягнулися як слід, і в управі прибрали.

Іван одразу ж догадався — хтось має приїхати. Перш ніж повідомити Приходька та комірника, поспішив до свого кабінету. Сів за стіл, поклав перед собою тепер уже білим замотану руку, наказав привести ув'язнену.

Наталка ввійшла змарніла, аж жовта: видно, таки добре дісталось по голові. А не кусалась б, то й голова була б цілою!

— Сідай! — похмуро кивнув на стілець Івасюта. І сердито на поліцая, що стояв, роззявивши рота: — А ти чого витріщився?! Вийди!

Лишилися вдвох. Наталка стояла, затято дивилася мимо Івасюти у вікно. В сухих гарячих очах плавилася ненависть. Іван теж мовчав, — не знав, з чого почати. Тарабанив пальцями здорової руки по столу, збирався з думками.

— Ти от що, — заговорив. — Можеш забиратися додому. І що було, те забудь. Не смій мені й згадувати.

Наталка навіть не поворухнулася. Мов і не до неї мовлене.

— Ляпнеш кому — знову тут опинишся. Та вже не сама — з матір'ю. А мовчатимеш — ніхто тебе не чіпатиме.

Помовчав, чекаючи, що вона хоч головою кивне. Але хіба од такої почуєш.

— Думаєш, мені не дісталось? — запитав примирливо. — Руку до кістки прогризла, синяк на морді поставила. Та інший довіку тобі не простив би. А я прощаю. Всі ви, дівки, намахані. Поки заміж не вийдете — не розумнішаєте.

Наталка пішла, не сказавши й слова. Івасюта не був певен, що вона мовчатиме.

Гукігув поліцая — послав до Приходька й комірника: треба ж сказати їм про візит. Та й управу прибрати як слід: вимити, вишкребти, ще й стіни помазати.

І невдовзі сиділи, радилися, як стрічатимуть гостей. Комірник сказав, що непогано було б з хлібом-сіллю вийти навпроти.

Думка Івасюті припала до серця. Зібрати якомога більше людей, виставити наперед когось із старших — добре, щоб із сивою бородою на всі груди, дати в руку тарілку з хлібиною й сіллю: німцям обов'язково сподобається. От тільки кого?

Перебрали всіх дідів — і жоден не годився. Той кривий, той на одне око сліпий, той зовсім уже ветхий, а той підійшов би, так борода як у цапа, ще й набік завернена.

— Може, ви піднесете? — звернувся нарешті до Приходька Івасюта. — Ви ж староста, вам і карти в руки.

Приходько ніби й не проти, якби не боліла права рука.

— Чого це вона раптом у вас? — підозріло Івасюта.

— Не раптом, а болить усю зиму. Мабуть, застудив. Треба б до лікаря, так де ж його тепер у дідька знайдеш.

Іван не став дослухати — повернувся до комірника:

— Тоді, мабуть, вам.

Той одразу ж погодився: у нього руки, слава Богу, ще не трусились. Узяв на себе і паляницю, жінка випече таку, що й німці оближуться. А Приходько пообіцяв принести сіль: для німців йому солі було, мабуть, не жалко.

Перейшли до того, чим пригощати. І де. Івасюта запросив би до себе, так усім же відомо: один він тепер. Комірник і тут виручив: сказав, що можна й у нього. Жінка наварить, насмажить, аби тільки було з чого.

— Доведеться зарізати підсвинка,— сказав на те Йван.— Німці без свинини й до столу не сядуть.

— Де ж його взяти, коли всі на обліку?— поцікавився Приходько.— Кожне порося записане, хіба не знаєте?

— Спешимо. Заради такої okazji й німці очі заплющать. У кого є підсвинок?

— В Явдохи Погрібної щось наче хрюкає,— вихопився комірник: пригадалася недавня сварка з нею.

І — Хрюкає! — передражнив сердито Васильович.— А скільки р Явдохи дітей?

— Та я хіба що,— позадкував Комірник.— Спало на думку — я й той... сказав. і

— Тоді кажіть у кого? — роздратовано Йван.— В кого не візьмемо дякувати не прибіжить.

— У Бородая он аж три стоїть,— сказав нарешті Васильович.— Не розоримо.

Іван сказав, що хай і в Бородая. Комірник же мстиво подумав, що Бородай рано-пізно, а визнає, хто в його кабанчика пальцем ткнув,— про це вже він перший подбає. А Бородай такий, що краще з ним і не зв'язуватися: всіх сусідів привчив [ходити навшпиньки.

І — Тепер самогонка. Щоб тільки первак та двічі перегнаний. Передайте Марфі: як смердітиме хоч з однієї пляшки, то й [апарат на голові поб'ю.

І Комірник і тут пообіцяв простежити. Кожну пляшку понюхає перед тим, як на стіл подавати.

Іван ліг спати лише тоді, як пересвідчився — зроблено все.

Схопився з третіми півнями. Вмивався, голився однією рукою — кляв крізь зуби Наталку. Роздивлявся синяк на лівій щоці й знову лаяв Наталку. Ледве зодягся. Хотілося щось перекусити, та без горілки до рота не лізло нічого, а пити остерігався. Зачерпнув кухоль води, пополоскав у роті та й виплюнув.

Село ще спало, повите ранковим туманом. Мов з небуття виринали, проступали найближчі хати і тини, дерева і молоденька, по-весняному не густа ще трава. Було тихо і свіжо. Іван глибоко вдихнув повітря й пішов до воріт.

Одчинив хвіртку, взявся з другого боку, щоб прикрити за собою, й одразу ж одсмикнув руку: влипла у щось в'язке. Глянув і аж задихнувся — уся хвіртка й ворота вимазані дьогтем. Хтось квацював — не жалів: дьоготь аж на землі виднівся чорненькими озерцями.

Матюкаючись, нахилився, став витирати долоню об землю. А вулицею вже тупотів комірник, вимахував чорними долонями. Добігши, вирячив очі:

— І у вас?!

Дурне запитання вивело зовсім Івасюту з рівноваги. Відчув таку ненависть, що аж пекло в очах. Не вірив тепер в оцю дрімоту довколишню — стріляв би підряд, в усі вікна стріляв би Вішати! Півсела перевішати! Ну, він добереться, дізнається, хто таке зробив. А поки що надає поліцаям по шиї. Проспали падлюки. Тільки б жерти та пити. Ну, він їм покаже! Хай лишень німці поїдуть — язиками з воріт вилизуватимуть! Завернув до управи і здалеку ще закричав:

— А-а, таку вапгу мать!

Ворота управи геж чорніли од дьогтю. Єдине, що встигли зробити до приїзду німців,— познімати ворота.

— Це ж стільки дьогтю треба! — дивувався комірник.— Де його й дістали!

За годину зігнали людей: душ сто. Жінки й дівчата стояли попереду, а чоловіки ховалися за їх спинами — тарасівці давно вже навчилися в скрутні хвилини виставляти перед себе жіноту, баба є баба, з нею не кожен захоче і зв'язуватись, а з чоловіка спитають завжди. Попереду ж усіх стояв комірник — тримав на витягнутих руках тарілку з рушником, хлібиною та сіллю. Був у святковій парі з чорного сукна, в хромових чоботях, у фабричній, зі стоячим коміром, сорочці. Купив її років п'ять тому, за той час чи то сорочка збіглася, чи шия потовщала, бо ґудзики аж тріщали. Стояв червоний, але розстебнутися не смів.

Івасюта поглядав нетерпляче на узвишся, звідки мали появитися німці. Вони чогось забарилися, сонце піднімалося все вище й вище, припікало по-справжньому: комірник геть був мокрий, тільки очима поводив.

Врешті на узвишся вигулькнула чорна машина, за нею друга, третя — вантажна, набита солдатами. Тягнучи за собою шлейфи пилуки, машини стрімко пірнули в село. Люди заворушилися, Іван прикрикнув на них, щоб стояли на місці, поправив картуз, востаннє мовив комірникові:

— Як вам кивну — одраз підносьте.

Той облизав губи, злякано запитав Івасюту:

— А кому підносити?

— Буде видно.

Машини вигулькнули в кінці вулиці, з гуркотом під'їхали до управи.

Поволі осідала курява. З передньої, довгої й чорної, обнікельованої так, що аж горіла на сонці, виліз Гайдук, відчинив шанобливо дверцята. І по тому, як виструнчився, всі зрозуміли — звідти й появиться оте велике цабе, заради якого "варилася каша".

Це був високий німець в чорному шкіряному реглані, чорному кашкеті. Ліве око в нього закрите чорною шорою, як у коня: в правому, підтримуване бровою й щокою, блищало кругленьке скельце. І від того німець здавався дуже важним. В

комірника аж коліна затрусилися, коли Івасюта штовхнув його

ліктем: давай! і

Слава Богу, обійшлося благополучної німець не розсердився, не хвицьнув у зуби комірника, що стояв перед ним ні живий ні мертвий, а повернувся до Гайдука і щось запитав, здивований. Той, мабуть, йому пояснив, що це значить, і німець, опустивши з єдиного ока монокля, що одразу ж загойдався на тонкому шовковому шнуркові, прийняв од комірника хліб-сіль. Ще й мовив "данке" і передав одразу ж тарілку молоденькому офіцерикові.

З другої машини повиходили: новий комендант, ляндсвірт та Інга Карлівна; в кузові вантажної застиглими рядами сиділи солдати — всі в касках, з автоматами.

Гайдук став представляти сільське начальство. Німець у реглані покинував кожному, однак руки не подавав.

— Може, пройдемо до управи? — спитав Івасюта. Гайдук звернувся до німця — той заперечливо хитнув

головою, до того ще щось сердито сказав. Гайдук переклав:

— Гер оберег хоче спершу проїхати в поле.

"У поле? Що йому там треба!" — губився думкою Івасюта. Однак слухняно поліз до машини, на задні сидіння, поруч з Гайдуком і молодим офіцериком. В задню ж машину посадили Приходька, а комірника, якому не вистачило місця, примостили у вантажній.

Коли Гайдук, уже за селом, сказав шоферові завернути на путівець, що вів до хутора Іваськи, в Івасюти ворухнулася підозра, чи не доніс хто за оту оранку й чи не їдуть німці оце перевіряти. Але те міг би зробити й ляндсвірт. Тут, напевно, щось інше.

Не здогадувався Івасюта й тоді, коли підкотили до його колишнього двору. І коли вилізли всі та ходили запущеним дворичем, роздивляючись. Оберег спустивсь аж до річечки, яка ще не скинула повені, довго дивився на верби, що стояли у чистій тихій воді, порозвішувавши зелені сережки. Не догадувався й тоді, як оглядали колишнє батькове поле, скопане й зоране, частково засіяне,— густою щіткою зеленіла озимина, й оберег нахилився над нею, провівши по ній долонею. Не догадався тоді, коли повернулися до села й він запросив гостей закусити, чим Бог послав. Гості одразу ж погодилися — поїхали до комірника, який чекав їх там, де ще недавно стояли ворота. І кланявся, і тулив руку до серця, показуючи, який він щасливий, радий.

Аж тоді, як посідали за стіл, заставлений смажениною, та палили першу чарку, як Гайдук, звівшись, повернувся до обрста і закаблуками приклацнув, ще й схилив поштиво голову, а оберег кивнув милостиво, лише тоді здогадався Івасюта.

Гайдук чесав по-німецькому, як по писаному (недарма їв чужий хліб чоловік), а нга Карлівна — єдина жінка за столом — перекладала все на українську, тільки в її чахлих вустах слова були такі неживі та безбарвні, що поліцаї й староста аж шиї повитягували, щоб розшолопати, що й до чого.

Гайдук же почав із того, що всі вони раді й щасливі вітати на своїй землі високого гостя, одного з найхоробріших лицарів великої німецької армії, удостоєного найвищої нагороди — рицарського хреста й дубового листа. "Якби ще й кілка дубового в спину!" — подумав Васильович, зберігаючи, однак, поштивий вираз на обличчі. Гер оберег на

власні очі, мовляв, міг у тому пересвідчитись, приймаючи хліб-сіль, що ними український селянин зустрічає тільки найбажаніших гостей. Гайдук знову вклонився оберегові — не так, як кланявся комірник, а по-закордонному: лише голову схилив, виструнчившись. Німці заплескали в долоні, вітаючи гера оберста, який завоював таку любов. Гер оберег нахилив голову й собі. Суворе обличчя його, перетяте чорною пов'язкою, трохи пом'якшало, він усміхнувся навіть Гайдукові.

— Ми вітаємо вас на звільненій українській землі,— солов'єм заливався Гайдук,— як великих наших учителів. Учителів мудрих і строгих, а часом і суворих, бо справжній учитель тільки таким і повинен бути. Недарма ж у нас кажуть, що наука не проходить без... Як це по-німецькому, Інго Карлівно? Підкажіть: наука не проходить без бука.

Гайдук змушений зупинитися, бо Інга Карлівна довго не могла підшукати відповідника останньому слову, однак німці все зрозуміли і зареготали схвально та весело. Комендант же закохано дивився на промовця і промовляв розчулено:

— О, пук! Палька! Зер іут!

— Український селянин працьовитий, покірний, терплячий,— вів далі Гайдук.— Він схожий на сірого степового вола, в якого могутні та грізні на вид роги виростають лишень для того, щоб краще трималось ярмо. Візьміть першого-ліпшого нашого дядька, та поставте де треба, та нагніть йому голову, щоб він лише землю побачив, то йому вже й не треба буде нічого: оратиме й сіятиме, наперед навіть не думаючи, кому дістанеїься той урожай.

— Гут, гут' — кивали задовфлено головами німці: такий селяпини їм явно подобався. '

— Тож вітаючи нового землевласника,— закінчив Гайдук,— тарасівці, в тім числі і я, пане оберете, бо теж родом із цього села, будуть віднині пишатися тим, що перші в районі, а то й в області мають за хазяїна представника великої німецької нації. За нового тарасівського землевласника, шановні панове!

Усе поплигло перед очима в Івасюти — аж за краєчок столу вхопився, боячись, що впаде.

— А що це начальник поліції не піднімає чарку? — долинув Гайдуків голос— Тост не сподобався чи, може, не згоден з чимось?

Іван підвів голову й наразився на погляд Гайдука. Очі в того були глузливо примружені. Мстиві, задоволені вогники так у них і скакали. "Так ось хто навів німця на моє поле! — —подумав Івасюта.— Ось хто ворог мій лютий!" І тут з-за Гайдукового плеча мов вигулькнуло Ольчине обличчя з її посмішечкою. Аж душа застогнала, а обличчя стало таке чорне й пекельно-понуре, що комірник, який сидів поруч і од очей якого нічого не можна було приховати, аж зіщулився.

Ледь переборовши себе, Івасюта глухо мовив:

— Чого ж — я вип'ю.

І хоч рука з чаркою тремтіла — аж горілка виплескувалася, випив за одним духом усю. Самогонка здалася гіркою, як полин.

— Пан начальник поліції, мабуть, трохи хворий,—мовив Гайдук. Інга Карлівна

одразу ж переклала.— А що це в тебе з рукою?

— Повредив,— видушив із себе: розумів, що Гайдук знущається з нього, святкуючи свою перемогу. Боявся й глянути, щоб не зрадити себе, не видати ненависті, яка в ньому клекотіла. "Забрали! Обдерли! Пограбували серед білого дня!" Не хотів дивитися й на німців, які стали йому не менш ненависні, ніж Гайдук. "А я ж для них ще й старався, думав, як би краще догодити! Та чи я їм потрібен! Одкинули, розтоптали — й не оглянуться. Все розтоптали".

Жадібно пив самогонку чарку за чаркою, мов хотів залити вогонь, що пік серце. А вогонь не вгасав — займався ще дужче.

Врешті не витримав: звівся з-за столу, вийшов із хати, мовби до вітру. Та його ніхто й не затримував: усі уже були добре напідпитку й у хаті стояв такий гелгіт, мовби в неї зігнали табун іусей. Мовчав лишень Васильович, який мало

18 А-Дімпроо

545

пив: пригублював лишень для виду свою чарку, та комірник зблимував осоловілими очима, щосили намагаючись сидіти рівно, бо його хилило то в один бік, то в другий.

В подвір'ї стояли всі три машини, і солдати не сиділи вже на вантажній, а стояли з автоматами наготові. "Стережуть! — подумав ненависно Івасюта віднині все, що німці робитимуть, викликатиме в нього лише ненависть.— Боятися! В білий день боятися! Господарі!" Пішов похитуючись за хату, спустився аж до левади — і там стирчали солдати: всі, як один, у касках і кургузих мундирчиках, у чоботях з широкими й короткими, мов поодрубуваними, халявами — всі на один копил. Забачивши Івасюту, повернули, мов по команді, голови, мовчки стали дивитися на нього.

І тоді, пропечений мстивим почуттям, розстебнув ширіньку і став на їхніх очах дзюрити в траву. Дзюрив довго й демонстративно, солдати ж мовчки дивилися, незворушні, як манекени: мабуть, не мали команди стріляти у того, хто стане дзюрити в їхній бік, а то й звикли, що начальство може дозволити що завгодно,— бачили ж, як їхав у машині з оберегом...

Німці попили-погуляли та й поїхали, і збита машинами курява ще довго стояла на вулицях. І крізь ту куряву сонце, що встигло скотитися з полудня, здавалося тьмяним, каламутним.

Івасюта не проводжав гостей: десь зник. Аж серед ночі об'явився в селі — постукав до комірника у вікно.

Там було темно і тихо, мов ніхто і не жив. Іван пождав-пождав, а потім нетерпляче ударив у раму кулаком.

Зачовготіло, до чорної шибки прилипло обличчя господаря.

— Хто там?

— Я, одчиняй!

Комірник довго возькався коло дверей (після бенкету, мабуть, і досі руки трусилися), врешті одчинив, став на Порозі у спідньому, мовив з докором:

— І водить вас! Ішли б уже спати! — П'яний був, а запам'ятав, що в Івасюти

одібрали поле. Знаця, не в такій уже й шані в німців, щоб перед ним ходити навприсядки!

— Не можу,— відповів тоскно Івасюта й похитнувся, наче його штовхнуло в груди,— Пустити до хати чи так і стоятимеш?

— Та заходьте, якщо вже прийшли,— неохоче одступився од дверей комірник.— Я тільки до того, що йшли б, може, спати. А коли вже прийшли...

Івасюта, мов не чуючи, ступив до кімнати, і темрява, просякнута важким духом перегару та курива, колихнулася перед ним, наче'завіса.

— Де в тебе лампа?

— Та постійте, я сам! — Комірник зашарудів, намагаючи лампу, потім довго бив у кзесало.

— Дай я!

— Та заждіть ви! — сердито озвався комірник Ударив іще раз і видобув огонь.

Івасюта сів одразу до столу. Відколи втік з бенкету, не присідав — підосви аж горіли, пекло всередині.

— Все видудлили? Чи лишилося щось?

— Та, мо', що й лишилось,— комірник неохоче.

— Тоді давай: душа горить!

Поки комірник ходив по самогонку, прокинулася жінка. Одірвала од подушки сонну голову, закліпала на світло очима.

— Кого це Бог приніс?

— Спіть, тітко, спіть, і без вас обійдемося. Вип'ємо ось по чарці, та й піду.

— Все п'єте, похмеляєтесь,— і дня вам уже мало! — з докором сказала жінка.

— А як життя таке, що пити заставляє?

— П'ють не од горя, од дурощів,— не погодилася вона.— Доп'єтесь, бачить Бог, доп'єтесь до лихого, та буде пізно.

— Вже допилися,— буркнув Іван і згадав про поле. Знову різнуло по серцю. Опустив голову, заглибився у своє.

Комірник вніс пляшку й дві чарки.

— Закуску зібрати?

— Не треба.

— То, мо', хоть хліба?

— Не треба, кажу! — І сам налив чарку, випив жадібно, налив одразу й другу, буркнув до господаря: — Сідай, чого стоїш? В ногах правди немає.

— А немає,— сідаючи, погодився комірник— Тільки де вона є?

— Ніде нема. Ну, будь здоров.

Тепер пили уже вдвох. Івасюта не зупинився, поки не вицідили до краплини. Не видно було, щоб сп'янів, тільки чорнів на виду, а очі западали глибше і глибше. Комірник же знову посоловів, і його повело на сердечну розмову:

— Дивлюся оце я на вас, Іване Оксеновичу, і так мені вас жалько.

— Ти знаєш, де я ниньки був? — перебив Івасюта.— З полем прощався.

Обличчя його болісно пересмикнулося.

— Було поле — й нема. І життя в мене немає... На все йшов. Жінку оддав — сам, своїми руками, під нього підкладав! Батька із світу зжив, а вони взши й одібрали. Так хто я без поля тепер?!

— Може ж, іще й повернуть? — здобувся на слово господар.— В іншому місці дадуть.

— Дадуть, ще й добавлять! Мені моє оддайте, моє! Старалися, орали, сіяли, а врожай німець збиратиме? Поміщик! Залити б бензином та підпалити, щоб до каменю вигоріла! — Ухопився за голову, рвонув на собі волосся.— Гад! У-у, гад!

— Про кого ви? — господар налякано.

— Про дружка одного. Такого дружка, що я його повік не забуду! Дасть Бог — зустрінемось: усі жили на нитки перемотаю! Німці мене осьде різонули! — показав на горло.— Тож і я так послужу їм.

Такими понурими очима дивився на лампу, що, здавалося, не витримає — згасне й вогонь. Комірник мовчав, пройнятий жалем не так до Івасюти, як до самого себе. І коло його поля німці товклися, біля отих облюбованих тридцяти гектарчиків. І треба ж було квапитися! Не орав би, хай полежало б, може, й не помітили б. "Ой, гріхи наші, гріхи!"

— Ну, я пішов,— звівся Івасюта.— Спасибі!

А наступного дня, перестрівши комірника біля управи, коротко кинув:

— Зайди до мене!

Всю ніч, мабуть, не спав: очі червоні, а обличчя аж жовте. Пропустив комірника до свого кабінету, зачинив наглухо двері.

— Сідай!

Той сів, трохи розгублений: не знав, що викине Івасюта, од нього зараз усього можна було чекати. Іван же¹ походив-походив, зупинився навпроти:

— Ну, от що. Учора я в тебе засидівся, наговорив дечого з п'яного розуму. Чого треба й не треба. Краще забути.

— Та я й не помню нічого! — забожився комірник.— От убийте — слова не можу згадати!

— То й добре,— відповів на те Йван.— Для тебе ж краще буде.

"Боїться,— подумав комірник.— Боїться, що комусь розкажу. А якби розказав — ой-ой-ой що б тобі було, голубчику!" — Бо все, до останнього слова, пам'ятав: пам'ять його ще, слава

Богу, не зраджувала! — "Ну що ж: ми й помовчимо. Поки що.

А прикрутить, тоді не прогнівайся!: приятель приятелем, а своя сорочка ближче". І

Вийшов з управи, посміхаючись та покиваючи. Відчував: віднині Івасюта у нього в рукач. Хоч він зла не хоче нікому. Бачить Бог — не хоче! Аби його не чіпали.

Івасюта чекав нового поміщика з дня на день, а оберста 'не було. Німці наче забули

про Тарасівку, в Івасюти вже заворушилася надія, що оберет, може, передумав, може, йому не сподобалось і знайшов маєток в іншому місці, бо хіба мало сіл, де збереглася й садиба поміщицька, і палац кам'яний, хай навіть обдертий, а все ж не на голому місці!

Минув квітень, збігло півтравня (Івасюта й зовсім повеселішав),— і раптом подзвонив ляндсвірт, що за три години приїдуть.

Цього разу не стрічали з хлібом-сіллю, не лаштували банкету: Івасюта привітався до гостей темний як ніч, та й у комірника на душі кішки шкребли, хоч і намагався не подавати виду. Один Приходько не переживав особливо: і поля собі не припасував, і людей на нього не гнав, то йому й байдужісінько.

З ляндсвіртом приїхав уже не оберет, а німець у жовтих черевиках і крагах, у сірому з товстого сукна галіфе, в картатому піджаку спортивного крою, в зеленому капелюсі з кучими полями, ще й блискучим пером за широкою стрічкою — наче висмикнув з хвоста у якоїсь ворони. Німець був високий, сухий і жилавий, мав років сімдесят — не менше, хоч по статурі його відчувалося: доживе й до ста; отакі в сімдесят женяться, поховавши перших жінок, та ще й беруть не кого-небудь, а молодичок, літ на сорок молодших. І ті потім не скаржаться — на сусідів вусатих не поглядають.

Німець вийшов з машини, опираючись на ціпок: був на праву ногу кульгавий, і тарасівці його й охрестять одразу: "Руб-п'ять". Ціпок у німця неабиякий: з заморського чорного дерева, міцний, як залізо, і, як залізо, важкий,— дехто з тарасівців невдовзі його й спробує; а поки що ж Івасюта дивився на німця неприязно і думав: "Управитель, чи як?"

Виявилось: не управитель — рідний оберетів тато. Теж, значить, поміщик. Поки син воюватиме, старий порядкуватиме тут. Щоб не марнувати часу.

Разом із німцем і ляндсвіртом приїхала Інга Карлівна та молодик у цивільному — землемір із земельного відділу. Він іодміряв поля для нового поміщика: не багато й не мало — триста гектарів. Так що комірник переживав не дарма: не тільки одрізали Івасютине, а прихопили й оті тридцять гектарів.

Івасюта в поле не поїхав. Буркнув, що зайнятий, та й це не його діло. Є он староста, є голова общини — хай вони їдуть. І лише тоді, як повернулися ті сиділи в управі, накидаючи план поміщицької садиби (отут стане будинок, тут — флігель для наймитів, тут — корівник, стайня, свинарник), як старий німець сказав, що йому потрібна здорова роботяща дівка для прислуги, лише тоді мовив Івасюта:

— Є така дівка! — І щось зблимнуло в очах його.— Скажіть йому,— звернувся до Інги Карлівни,— що ця буде в самий раз.

— Хто? — запитав занепокоєно Приходько.

— А от зараз узнаете! — одрізав Івасюта і знову повернувся до німців.— Сюди покликати, чи, може, сходимо до неї?

Старий сказав, що хай приведуть до управи. Івасюта вийшов, щось сказав поліцаєві. Той довго не появлявся, врешті заглянув У двері.

— Ну, що там? — спитав, вийшовши до нього, Івасюта.

— Не хоче йти.

— Не хоче? — якось аж задоволено Йван. Повернувся до кабінету, голосно мовив: — Панове, дівка соромиться, то, може, пройдемося до неї? Тут недалечко.

Німці, про щось погиргикавши, погодились. Приходько, який уже догадався, кого має на увазі Івасюта, порівнявши з ним, сказав докірливо:

— Недобре ви діло затіваєте, Йване!

— А ви помовчіть! — огризнувся Іван, погрозово глянувши каламутними очима. — Христосика грати надумались? Не вийде, пане старосто! — І вже до німців: — Отут вона, панове й живе... Заходьте, заходьте, собак тут не водиться.

В хаті, мабуть, щойно була сварка. Ганна ще сякалася у фартух, на очах її не встигли висохнути сльози. Наталка блиснула очима на німців, що саме заходили, одвернулася: і знати вас не хочу! І така вона була зараз красива навіть у презирливім гніві своєму, стільки зваби було в гордовитій постаті дівочій, що ляндсвірт аж прицмокнув, а тонкі губи Інги Карлівни зовсім витягнулися в ниточку і посиніли.

— Ну, здрастуй, Наталко! — привітався Іван. — Вітай сватів! Дайте на чому сісти панам! — помітив і Ганну.

Ганна схлипнула востаннє, схопила один стілець і другий — підставила німцям. Ті посідали, ляндсвірт все ще не одводив зору од Наталки, обмацував її очима з голови до п'ят, а старий

теж придивлявся до дівчини. Лишився, мабуть, задоволений, бо кивнув головою і сказав щось Інзі Карлівні, ткнувши в бік Наталки ціпком. ,

— Пан Крюгер цікавиться, чи ти не є хвора? — запитала Інга Карлівна Наталку.

— А ви що — прийшли мене лікувати?

— Скажіть, що здорова! — поспішив відповісти за дівчину Івасюта: боявся, щоб вона не придумала для себе якоїсь хвороби.

Наталка глянула гнівно на Івасюту. Інга Карлівна переклала ту відповідь. Тоді старий німець розрядився довгою тирадою.

— Пан Крюгер бере тебе до себе, — ледь встигала за ним Інга Карлівна. — Ти будеш у нього служницею. Пан Крюгер каже, що коли ти будеш сумлінно ставитись до своїх обов'язків, шаїгуватимешся, то він тебе зробить людиною.

— А він мене спитав, ваш Крюгер, хочу я йти до нього чи ні?

— Наталко! — гукнула застережливо Ганна, гукнула й одразу ж затулила долонею рот, боячись, що німці ще дужче розгніваються. Благальні очі її аж плавились од стримуваного плачу.

— Що, Наталко? — спитала у матері дівчина. — Хіба не бачите: сватають! Як худобу беруть, обіцяють зробити людиною!.. Добре, мамо, я піду!.. Піду, якщо ви так уже хочете! Тільки не лийте тоді сліз по мені!

— Та хіба ж я, дочко, хочу, — залилася сльозами Ганна. — Біда наша хоче!

— Вона згодна! — переклала Інга Карлівна діалог між дочкою і матір'ю.

На обличчя ляндсвірта лягла розчарована гримаса: йому чомусь не хотілося, щоб оця красуня дісталася старому цапові. Та він одразу ж оволодів собою, з приємною

посмішкою повернувся до Крюгера:

— Вітаю вас із першою робітницею, пане Крюгер! — І не втримався, щоб не вколоти старого: — Тільки вона трохи дикувата, вам не здається?

— О, я у свій час і не з такими справлявся! — відповів самовпевнено Крюгер.— Повірте мені: мине кілька днів — і ця дика слов'янка стане у мене шовковою.

Він звівся, постукав ціпком у долівку:

— Ми заїдемо за тобою через годину. Щоб до того часу ти вже зібралася. Візьми числу постіль, білизну, бо додому одпускати му раз на місяць А я не терплю, коли од прислуги тхне несвіжою білизною.

Васильович виходив останній. Спершу хотів лишитися, щоб утішити дочку й матір. Та що він міг зробити? Поговорити з німцем, переконати, що Наталка не годиться в прислуги? Що вона хвора, хоча б на сухоти? Німці, кажуть, бояться сухот, ІК чуми. Ну, гаразд, німець погодиться. А далі? А далі — давай іншу. А чим та, інша, гірша від Наталки? За яким правом він покаже на нову? Горблячись од власного безсилля, од безвиході, Приходько пішов важко з хати. Та будь воно прокляте, оце староство! Легше лежати в могилі! І одразу подумав про Ганжу. Понад два місяці не подає про себе знати. Може, подався на північ, у Брянські ліси? Кажуть, багато народу в свій час туди рушило. А може, десь загинув? І хто ж тоді засвідчить, що він — Приходько, не запроданець, не прислужник фашистів, а чесна людина? Хто скаже всю правду про нього? Не смерті боявся Васильович (раз жити — раз вмирати), боявся чорної слави. Як надумає, що доведеться пережити Данилівні, якщо його заарештують свої, то й голова обертом іде.

Німці за годину й заїхали. Наталка сідала в машину, наче кваплячись покинути село. Ганна аж губи кусала, щоб стримати крик — дочка попередила: заголосите, не знаю що із собою й зроблю!

Старий Крюгер поселився тимчасово в одноповерховому цегляному будинку, де жила нещодавно родина євреїв. Крюгер свято вірив, що всі лиха, навіть стихійні,— од більшовиків та євреїв, і тому його не гризло сумління, коли ступив до будинку, з якого ще не вивітрився дух обірваного насильно чужого жиїтя. Навпаки, він педантично і скрупульозно оглянув усі речі, які лишилися після євреїв — од дитячої колиски до великого горіхового буфета, і, завівши спеціальний зошит, заніс туди все — ніщо не має пропасти.

Цегляний будинок мав три кімнати і кухню. В найбільшій Крюгер влаштував собі опочивальню, прохідна стала їдальнею, а в ще одну поселив свою чи то кухарку, чи то ключницю, яка слугувала йому ще тоді, коли ще жива була його дружина, а сип, теперішній оберет, бігав до школи. Це була товста пухка німкеня, колись молоденька й гарненька, але роки зробили своє, і Герта давно вже не мріяла про нареченого, а цікавилася переважно кухнею й стравами, які мала щодня готувати для овдовілого. Під її руку й віддав Наталку гер Крюгер.

Перше, що зробила Герта, це показала Наталці, де вона житиме. При кухні була комірчина, вузька й без вікна, там уже стояли стареньке металеве ліжко з плескатим

матрацом, тумбочка, стілець. Над ліжком — над головою майбутньої служниці — звисав дзвінок, цінур од якого проведено до опочивальні. Німкеня пропустила вперед Наталку, бо, мабуть, сама не пролізла б, і показала на мигах, щоб отут влаштувалась. І іє встигла Наталка заслати постіль, викласти білизну в тумбочку, та хоч як слід роздивитися оцю соба-г/ конуру, як Герта знову стала в дверях, запечатавши їх своїм тілом, з відром у одній руці й ганчіркою в другій.

До пізньої ночі, не присідаючи, Наталка прибирала в кімнатах. Герта час від часу витикалася з кухні, щоб перевірити, як управляється нова робітниця. Од кухарки смачно пахло печенею, та й сама була наче випечена з тіста. Герта тикала в найменші щілини пальцем, і коли там було, на її думку, погано вимито, сердито кричала. Наталка ледь стримувалась, щоб не пожбурити в Герту ганчіркою.

Коли вимила в кімнатах і в коридорі (гер Крюгер давно уже спав), німкеня повела її ще й на кухню і показала, що Наталка й тут має прибрати, а тоді вже може лягти.

Лишившись наодинці, дівчина тоскно оглянулась. Із стелі звисала велика електрична лампа, заливаючи світлом кухню. Тут ще дужче, ніж од Герти, пахло здобою. Хоч Наталка весь день проробила впроголодь — посьорбала в обід тільки супу з маленькою скибочкою хліба, увечері випила чашечку гідкої чорної кави з мікроскопічною булочкою — їсти не хотілося. Лише канудило од тих апетитних пахощів. Постояла трохи, обіпершись спиною об стіну (в очах аж мерехтіло), потім знову нахилилася до відра й ганчірки.

Лягла спати десь годині о другій, якщо не пізніше. На всяк випадок заставила тумбочкою двері, що одчинялися досередини, вимкнула світло і тільки донесла голову до подушки, одразу провалилася в сон. Сон зімкнувся над нею, як мертва вода. Наталка спала й не чула, як нетерпляче і різко дзенькнув над головою дзвінок. Помовчав, наче чекаючи, а тоді залився суцільним роздратованим дзвоном. Навіть і тоді Наталка не прокинулась одразу. Уже й чула дзвін, розуміла, що то таке, однак не могла вирватися зі сну — перебувала в стані напівсвідомості.

Прокинулася остаточно, коли здавалося: дзвінок ось-ось обірветься. Підхопилася, накинула поверх сорочки спідницю, боляче налетіла на тумбочку, аж тоді вискочила з комірчини.

Крюгер стояв посеред яскраво освітленої спальні і люто смикав за шнур. То було "неабияке видовище: довготелесий дідуган у довгій, до п'ят, сорочці, в рожевому в'язаному ковпаку з блакитною китицею смикає щосили за шнур, наче затявся його обірвати. Наталка завмерла на порозі: їй здалося, що німець збожеволів. Побачивши дівчину, закричав, бризкаючи

СЛИНОЮ:

— Ком! Ком! Ледача свиня!..

Наталка врешті втямила, що Крюгер підкликає до себе. Коли підійшла, Крюгер показав рукою собі під ноги:

— Винеси це! Швидко!

Аж тепер побачила Наталка, над чим стояв Крюгер,— то був нічний горщик, з

якого він, мабуть, щойно звівся. Все ще не вірячи, що німець примушує її виносити з-під нього, Наталка як стояла, так і застигла. А старий кричав ще лютіше:

— Бери і неси! — тикаючи пальцем то в горщик, то в неї, і хоч Наталка не розуміла німецької мови, однак усе було ясно. Одступила назад і сердито сказала:

— Не буду! Сам наробив — сам і винось!

Крюгер не зрозумів її слів, та їх, власне, не треба було й розуміти: бридлива гримаса, заперечливий жест рукою, гнівні вогники в очах були досить красномовні. Німець з несподіваною спритністю підскочив до дівчини, вхопив її за волосся і, гнучи донизу голову, заволав:

— Бери! Бери, непокірна скотино!..

Од болю, од смороду Наталка аж задихнулася. Голова її моталася то вгору, то вниз, німець смикав і смикав, примовляючи щоразу: "Бери!" Схлипнувши, Наталка вхопила горщик. І коли він те побачив і одпустив їй волосся, вона різко випросталася й виплеснула, що там було, йому в обличчя.

— О!.. О!! — ошелешено видихнув Крюгер.

Наталка не стала ждати, поки німець продере заліплені очі,— пожбурила в нього й горщик, метнулася з опочивальні. По коридору їй назустріч вже бігла розбуджена Герта. Бігла й питала:

— Вас? Вас?.. *

Наталка налетіла на неї, садонула її в груди. Німкеня коротко векнула й упала навznak. Наталка стрибнула через неї, кинулася щодуху в сіни, одсунула двері й вискочила надвір. Як була: у сорочці, спідниці, босоніж.

Крюгер горлав уже в дворі. Не оглядаючись, дівчина вибігла на вулицю. Свистіло у вухах, у голові билася одна лише думка: пошвидше б за місто, у поле, там — порятунк. Вулиця була кривуляста і довга, обгороджена високими парканами, мов мишоловка, здавалося, їй кінця-краю не буде. Наталка бігла і бігла, і коли вулиця раптом скінчилася, перерізана іншою, набагато ширшою і забрукованою, то не могла зупинитися — вилетіла й на неї. Ліворуч пролунала коротка, як собачий гавкіт, команда:

— Хальт!

Розпатлана, в нічній білій сорочці, Наталка бігла, одштовхуючись підшвами од твердої бруківки. Серце стукотіло десь аж під горлом, бракувало повітря. А позаду тупотіло й вигукувало, наздоганяло. І коли Наталка, перечепившись, упала, то підхоплюватись було вже пізно: двоє захеканих німців стояли над нею і цілилися з автоматів.

— Ауфштеєн!

Підняли, поставили її на ноги, штовхнули у спину, повели, не питаючи навіть, хто вона й звідки. І змученій, вимотаній до краю Наталці враз усе стало байдуже — і куди її ведуть, і що з нею робитимуть.

З кінця травня тарасівців стали виганяти на роботу до нового поміщика: орати, копати, сіяти, возити з району цеглу для будинку та служб. Цеглу було завезено в

Хоролівку напередодні війни — для нової лікарні. Тепер Крюгер домігся, щоб оддали йому. Спорядили десяток підвід, в половину запрягли коней, зібраних по селу, а в решту — корів, по черзі од кожного двору.

Непривчені тварини рвалися з ярма, тягли одна в той бік, друга — в той, не їзда то була, а мука.

Крюгер щоранку наїжджав до Тарасівки. Завів собі парокінний фаєтон, на передку сиділи два солдати з гвинтівками. Один правив за кучера, інший — за перекладача. Крюгер же красувався позаду, прямий, наче ціпок, у тірольському капелюсі — поміщик, та й квіт. Проїжджав селом, не зупиняючись, не дивився ні вправо, ні вліво, а лише прямо перед собою. Тарасівці існували для нього тільки тоді, коли працювали, все інше Крюгера не цікавило. До обіду товкся то на обійсті, то в полі, встигав за всім простежити, скрізь побувати, і коли що було не по йому, одразу впадав у шал: лаявся по-своєму або й пускав у хід кийка, яким і голову провалити можна було. Бив не тільки чоловіків — діставалося й жінкам. Погрібну Явдоху оперезав так, що рачки поповзла з поля додому: здалося, що не на повну лопату копає. Лежить тепер жінка, підвестися не може.

Після Наталки про прислугу не заїкався: мабуть, уже не довіряв тарасівським. Узяв, кажуть, з хоролівських — привів прямо з біржі. Про Наталку ж довго не було нічого чути, казали, що сидить у в'язниці. Ганна кілька разів носила передачу, але тільки марно ноги біла: передачі од неї не брали, ще й лаяли, гнали від тюрми.

Аж зрештою прокотилася чутка, що Наталку повезли до Німеччини, у табори. Буцімто молода Гусачка, яка була нещодавно в Хоролівці, зайшла на станцію та й побачила, як заганяли до вагонів дівчат, а серед них і Наталку. Ганна одразу ж побігла до Гусачки, однак Гусачка не могла певно сказати, Наталка то була чи не Наталка, бо така вся побита, аж синя. Гукнути ж не наважилася — кругом німці та поліцаї.

Оце й усього, що дізналася Ганна. І лишалося їй тільки тужити за дочкою та втішатися тим, що й Івасюті, Наталчиному кривдникові лютому, одлилося повною мірою: після того як його поле перейшло до Крюгера, його вже не бачили тверезим. Пив день і ніч. Допився до того, що став уже бачити чортів — зелених і синіх, а то й свого вбитого батька. Батько з'являвся до нього серед ночі, перед другими півнями: син прокидався од того, що хтось шкрібся у двері і по-собачому скиглив. Волосся ставало дибки, шкіра одлипала од черепа, бо він уже знав, хто то шкребеться.

Батько проходив крізь двері, мов крізь завісу, світячись якимось потойбічним зеленкуватим вогнем. Світилася довга жіноча сорочка, в яку він чомусь був зодягнений, світилася розколошкана борода і мертве обличчя, мерехтіли зелено довжелезні оголені руки, якими батько міг дістати од порога аж до ліжка. Та найстрашніше світилися очі: великі, як блюдця, спрямовані на сина.

Од тих відвідин в Івасюти вже й удень трусилися руки: візьме чарку, а горілка так і вихлюпнеться.

Самогонку щодня брав у Марфи: як не пляшку, то й дві. Жінка терпіла-терпіла, а тоді терпець і урвався: якби ж один він, а то майже всі поліцаї надурняк пригощалися.

А в неї хіба горілчаний завод? Чи бурякова плантація? З власної крові, вважайте, жене, щоб отим потерчатам було що до рота вкинути.

— Ладно,— сказав на те Івасюта,— щось придумаємо: в накладі не будете.

І згодом приволік Марфі аж два кожухи:

— Оце збудьте де хочете, тут хватить і вам, і мені. Марфа, дурна баба, на радощах і поперла обидва кожухи

в Хоролівку: до знайомої спекулянтки. Була думка обміняти на борошно, що його спекулянткаї за самогонку ж діставала в німецькій пекарні. Запакувала кожухи в мішок, мішок на плечі та раненько й рушила. !

А в обід розмазувала сльози! в поліції.

Бо й до вулиці тієї не дійшла, де жила знайома,— перестріли поліцаї.

— Що, тітко, несеш?

Марфа — тик-мик, не знала, що й казати. Стоїть, тремтить, аж мішок на ній труситься. Ну, її, звісно, в поліцію. Витрусили обидва кожухи, стали допитуватись, де взяла та до кого несе,— Марфа в усьому й зізналася. Що дав обидва кожухи начальник •поліції їхньої, Івасюта, а несе до своєї знайомої — міняти на борошно.

Посадили й знайому, хоч та Христом-Богом клялася, що Марфи в очі не бачила.

Дійшла черга й до Івасюти.

Гайдук, коли йому доповіли, аж звівся з-за столу: нарешті! Настала хвилина, яку він так довго чекав, яку не один день виношував: Іван сам собі викопав яму, лишалося тільки його підштовхнути.

Здогадувався, й що то за кожухи.

Коли німців приморозили минулої зими під Москвою, вони стали збирати серед місцевого населення теплий одяг — кожухи, валянки, рукавиці. І не один у селі захукав у голі долоні, застрибав горобцем. Оскільки до цієї роботи залучено насамперед поліцію, то й увесь реквізит було складено на постерунках, під її охороною.

Потім, з настанням тепла, німці наче забули про зібраний одяг, принаймні в Хоролівському районі. Чи то нагрілися так, чи то були переконані, що війну скінчать уже цього літа, тільки ніяких більше розпоряджень про теплий одяг не надходило, і Гайдук розпорядився уже власною владою: зібране переписати, списки надіслати йому, а весь одяг скласти, замкнути і зберігати до особливого розпорядження.

Ось вони, списки, у нього в сейфі. Усі до одного, в тім числі й по Тарасівці.

Івасюту привезли того ж дня, надвечір. Коли його завели до тісної камери та замкнули двері, він уже розумів: пахне могилою. Догадувався, чиїх рук це робота, і вони, оті руки, якщо його й випустять, то хіба що на шибеницю.

Всю ніч майже не спав: обсідали важкі, безпросвітні думки. Картався, що отак по-дурному втелюючись, кляв Марфу, яка його видала. Та од того не легшало. Перед очима весь час стояло Гайдукове обличчя, його нещадний, крижаний погляд. Іван дорікав убитому батькові, який колись видав старого Гайдука,— не було б того випадку, не сидів би він отут, чекаючи неминучої погибелі.

Вранці попросився до вітру. Вивів його немо/одий уже поліцай: наставив карабін, ще й руки наказав за спину завести, так що йшов Івасюта вже зовсім арештантом. Коли ступив із темного, зачовганого й запльованого приміщення в подвір'я й побачив небо, сонце, клени, прикрашені ніжним листям, коли в обличчя війнув м'який ласкавий вітер, що залетів, мабуть, аж із поля,— така туга пронизала його, що аж схлипнув, аж очі заплющив, заточившись на рівному.

— Йди вже, йди! — буркнув поліцай, підштовхуючи його карабіном у спину— Бо ще не донесеш.

Іван обернувся, обпік поліцай таким поглядом, що той аж одскочив, закричав налякано:

— Ну, ти! Хочеш, щоб завернув тобі голоблі до камери?.. Споруда, до якої попросився Іван, стояла під високим, у

два людські зрости, парканом. Цегляна, побілена вапном, під бляхою. І коли Івасюта зайшов всередину й поліцай зачинив за ним двері, ще й примкнув знадвору, перше, що впало в око Іванові, було те, що дашок ширший од самого клозету: наче майстри збили його десь окремо, а коли принесли і наділи, як шапку, то позаду, од паркана, лишилася широка щілина. Серце тьохнуло, коли те помітив. Оглянувся на двері, ухопився за брус, підважився.

Щілина була не така вже й широка, але він, мабуть, пролізе: пуза, слава Богу, нажити не встиг. Подивився в щілину на той бік стіни, побачив гору битої цегли, торішній сухий бур'ян. Опустився, бо вже почали боліти м'язи.

— Ти скоро знесешся? — запитав поліцай нетерпляче.

— З животом щось... у мене. Ріже, як ножем,— відповів жалісливо Івасюта.

— То в тебе ведмежа хвороба. Давай кінчай, бо мені час додому.

Іван, почекавши трохи, постукав у двері.

І потім весь день тільки про оту щілину й думав. І молив Бога, щоб Гайдук не здумав перевести його до в'язниці. І чим нижче опускалося сонце, тим більше хвилювався. Під кінець дня його аж пропасниця стала бити.

Як тільки стемніло, знову попросився надвір.

Цього разу вів його молодий іполіцай. Навіть посоромився подати команду, щоб Івасюта заклав руки за спину,— певне, недавно на службі. Так, цього разу треба тікати. Досить було часу, щоб продумати все до дрібниць. Тому щойно опинився всередині, а поліцай замкнув за ним двері, сів на холодний і мокрий цементний приступок — ніколи розбиратися, що під ним, шукати сухішого місця. Зняв поспіхом один чобіт, другий, засунув їх за ремінь, якого поліцаї не здогадалися зняти, а онучі запхнув до кишень. Намацав брус, виважився, чіпляючись за нього босими ногами. Помацав, чи не стирчить де гвіздок, щоб не зачепитися. Обережно просунув ноги в щілину, став пропихатись донизу. Пхнувся, аж ребра тріщали і шкіра здиралася по животу. Протиснувся, по-котячому м'яко стрибнув на цеглу.

Завмер прислухаючись: мовби спокійно. Тільки серце шалено гупало в грудях, одразу пересохло в роті

Потім нагнувся, взяв цеглину — важку й холодну. Затиснувши її у руці, став обережно скрадатися попід стіною, обходячи клозет зліва.

Поліцай стояв до нього спиною: терпляче чекав. А може, й дрімав, приколисаний вечірнім спокоєм? Підкрався, щосили вдарив цеглиною в потилицю.

Постать поліцає враз підломила, карабін випав з рук. Івасюта підхопив зброю, щоб не брязнула об землю та не вистрелила, а поліцай упав йому до ніг, глухо гупнувшись пробитою головою. Лежав і не ворухився.

Івасюта постояв хвилину, прислухався. Було тихо, лише од вулиці, з-за високих воріт, лунало покахикування вартового. Тоді Йван знову одступив за клозет.

Видерся на дашок, з дашка на паркан, а вже звідти впав на м'яку землю: тут починався чийсь город. Сів, взувся наспіх і, тримаючи карабін наготові, побіг у темряву.

До Тарасівки добіг годин за чотири: ніч коротка, невдовзі й світатиме, а йому треба впоратися затемна. І саме в цю ніч. Завтра здійсниться тривога, вся поліція стане на ноги, і Гайдук напевне накаже стерегти і його хату.

Добрався городами до свого двору, підійшов до дверей, поторгав за клямку. Двері замкнено, поліцаї, коли його забирали, і ключа, мабуть, приховали з собою. Тоді Івасюта подався до комори, де в дровітні мала стирчати сокира.

Висмикнув її, повернувся до хати, тільки вже не до дверей, а до вікна, закрив жало сокири в щілину між луткою й рамою, натис. По той бік щось хруснуло — певно, зіскочив шпінгалет, вікно одчинилося, в обличчя вдарило застояним духом. Аж підвело живіт — так захотілося випити. Та стримався, не приклався до пляшки, яку налапав, а засунув до кишені: коли впорається, стоді й вип'є. Пройшов у спальню, знайшов два ключі: один сд дверей управи, другий — уже од його кабінету.

Без пригод добрався до управи. Забрехав, правда, в одному дворі собака. Він аж присів, матюкаючи пошепки невсипущу тварину, але нікого той гавкіт не потривожив. Івасюта пішов далі. Біля управи знову роззувся, босоніж піднявся на ґанок, припав до дверей.

Всередині було тихо. Черговий, замкнувшись, за звичкою спав у кімнаті, що була навпроти кабінету. Стромляючи до шпарки ключа, молив Бога лише про одне: щоб поліцай не забув причинити за собою двері.

Двері були зачинені. Івасюта обережно одімкнув кабінет, ступив усередину.

Ручний кулемет, як завжди, стояв у кутку, біля столу. Тут же, у сумці, лежали чотири заряджені диски. Притулив до стіни непотрібний тепер карабін, одягнув важку сумку через плече, взяв кулемет і вийшов з управи. Не забув замкнути за собою і двері.

Світанок стрічав уже в полі, за шість кілометрів од Тарасівки, на торішній соломі, що чорніла високою купою при самій дорозі. Вирих у тій соломі глибокий окоп, примостив кулемет, націливши його вздовж дороги, чекав терпляче, поки зійде сонце й появиться Крюгер, який виїжджав з Хоролівки на світанку.

Перед ранком густо впала роса. Коли зійшло сонце, степ заяснів, заіскрився мільярдами різнобарвних вогнів. Та Івасюті зараз було не до тієї краси: до болю в очах

вдивлявся в пряму стрічку дороги, що слалася до обрію. І коли Крюгер нарешті появився у своєму фаєтоні, з двома солдатами попереду, Іван припав щокою до мокрого приклада, завмер, чекаючи, поки німці почнуть спускатися в неглибокий видолонок, щоб коні не завадили їх вицілити.

Взяв усі три постаті в проріз прицілу, натис на спусковий гачок. Кулемет затрусивсь, як живий, гарячі стріляні гільзи застрибали довкола. Один солдат одразу впав коням під ноги, а другий ще хотів зіскочити, але теж звалився на дорогу. Перелякані рисаки розвернули фаєтон, Івасюта послав дві довгі черги тепер уже в Крюгера. Од того тільки жовті краги мелькнули та покотився зелений капелюх. Один кінь теж упав —

бився й іржав болісно, а другий ставав цапа, намагався вирватися з упряжі. :

Івасюта одірвався од кулеметі, зачекав, не спускаючи очей з дороги. Німці лежали непорушно, затих і поранений кінь, потривожена— тиша знову облягла побоїще, тільки їдко пахло порохом. Та вуха, не звиклі до стрілянини, мов позакладало ватую, і в них щось потріскувало. Іван почепив через плече сумку, підхопив кулемет, зсунувся з соломи донизу.

Повільно підходив, тримаючи кулемет дулом униз. І коли до німців лишалось кілька кроків, раптом один із них розплющив очі, звівся й вистрелив з карабіна. Стрельнув не цілячись, та куля, однак, не минула Івасюту: в стегно вдарило, мов молотком. Нога враз отерпла. Івасюта поспіхом підняв кулемет, бо німець уже досилав другий набій, щосили натис на гашетку: кулемет застрибав у руках. З грудей німця полетіло клоччя, він випустив карабін і повалився на спину. А Івасюта бив і бив, уганяючи в нього всю свою лють. Зупинився лише тоді, як диск спорожнів.

По лівій нозі стікала кров, там, де поцілила куля, пульсувало гаряче. Івасюта подумав, що треба зняти штани, перев'язати рану, але не мав на це часу: постріли напевно почули в Тарасівці, в Князівці. Ось-ось могли появитися поліцаї. Зціпивши зуби, перемагаючи біль, пошкандибав до фаєтона, до неушкодженого коня, який стояв присмирій, тільки дрібно тремтів. І тут наткнувся на Крюгера.

Крюгер лежав голічерева, з обличчям, задертим до неба. Черга пробила йому груди, але він ще був живий — сукав ногами, шкрябав дорогу пальцями. В грудях у нього хрипіло й свистіло, і губи вкривалися рожевою піною.

Підняв кулемет і важким, окутим в залізо прикладом ударив щосили в обличчя. Раз, удруге, втретє. Бив, поки од голови Крюгера не лишилася кривава каша.

Випряг коня, важко видерся на нього, рушив у степ.

Гнав спершу чвалом, аж поки не сховалася за горизонтом дорога. А потім пустив коня ступою, бо як не кортіло забратися подалі, їхати швидше не давало пробите стегно. В рану мов усгромили ножа, з кожним кроком коня ніж встромлявся все глибше і глибше. Часом здавалося: не витрима — знепритомніє. Згадав про самогонку, яку прихопив з дому, лапнув себе по кишені й застогнав од відчаю: кишеня була порожньою. Де посіяв пляшку: в управі чи пізніше — не знав. Здавалося, аби була

самогонка, хильнув хоч ковток — одразу полегшало б.

їхати далі не міг. Натягнув повід, кінь став. В очах замерехтіли чорні метелики, запечені губи зовсім розтріскались — хотілося пити, але довкола, скільки око сягало, сіріла стерня, не було й натяку на воду.

Каламутними эчима озирався довкола, вибираючи місце, де можна б зупинитися, перечекати спеку. Врешті побачив високу могилу, що горбом піднімалась над степом, пустив до неї коня.

Злазячи, ступив необережно на поранену ногу й зомлів. Коли отямився — лежав навznak у траві, а кінь пасся недалеко од нього, і перше, про що подумав,— спутати коня. Але був такий млявий, що не міг поворухнутися. Лежав і дивився, як той відходив усе далі й далі...

Частина п'ята

Дорого обійшлася німцям, що хазяйнували в Хоролівці, смерть старого йолопа Крюгера. Комендант поніс свій запущений ішіас і п'ятдесят років прямо на фронт: у тісні та вонючі солдатські окопи. Начальник гестапо теж потюпав слідом: розжалуваний у рядові Навіть ляндсвірт не втримався на зігрітій посаді, хоч він, здається, не мав ніякого відношення до цієї сумної події. А найбільше, звісно, дісталось поліції, бо стрілочник, як відомо, завжди винен: німці розстріляли всю охорону, яка чергувала в той час, коли Івасюта втік із ув'язнення.

Гайдукові теж світила петелька або й куля межі очі, бо чия кадра уколошкала Крюгера? Поки його тягали на допит, перевівся нінащо: тільки губи, та очі, та ще жовна на випнутих вилицях.

Утратив сон, з ноні в ніч вертівся на ліжку, важко зітхав. І все більш ненавидів свою половиноньку: спала, хоч би тобі що! Над головою вішатимуть — очей не розплющить! Хіба візьме подушку та натягне на вухо, щоб не чутно було, як рипітиме шибениця...

Ну, та цій завжди собаче весілля! Не стане його, Гайдука, одразу ж знайде інші обійми...

Хвойда всесвітня!

Якось не витримав — стусонув коліном у спину. Ольга зойкнула, зірвалася з ліжка.

— Ти що?!

— Нічого...— Гайдука аж за горло здушило. Стримався, щоб не заїхати ще й кулаком.— Лягай досипай... Кор-рова..

Ольга почухала спину, знову полізла в ліжку: тепла, розморена.

— Спи, доки мене не повісили! — докинув гірко Гайдук.

— Як не повісили, то вже не повісять,— озвалася позіхаючи Ольга. Вмостилася, почмокала смачно і одразу ж заагула.

Гайдук на неї вже й дивитись не міг. Ображено сопучи, зсунувся з ліжка, взяв ковдру, подушку, пішов до канапи. Закурив, довго лежав, пропікаючи вогником темряву, блимав понуро. Сків у безнадійних думках, ятрився образою на чорну німецьку невдячність: служив їм вірою і правдою, власного життя не жаліючи, а вони — чоботом у душу!..

За віщо?

Одне й утішало, що не посадили одразу ж за ґрати. Може, все ж урахують його бездоганне минуле, самовіддану службу, а особливо — дві медалі, що висять на мундирі: не за очі красиві їх одержав Гайдук, тричі ходив у самісіньке пекло, переповзав через кордон, ризикуючи щоразу нарватися на кулю прикордонника чи попастися чекістам до рук і невідомо, що було б краще, бо тоді Гайдукові пригадали б усе: і банду, і активістів повішених, і шпигунство на іноземну розвідку,— залишав на той крайній випадок Гайдук ампулу з отрутою: в комірець, в самий кінчик, щоб, як до лиха, то одразу вхопити у зуби...

Повертався щоразу — мов з того світу...

А почалася війна — теж довелося перебрати гіркого. Знов по цей бік, у більшовицькому тилу, з приймачем і ракетницею: вишукував цілі для літаків. Недосипав, недоїдав, помирав од спраги і втоми, ризиковав щохвилини, бо спіймали б — на місці й покінчили б; скільки разів вгризався у землю зубами, коли поруч, у темряві, тупотіли захекано і стривожені злі голоси боляче били у вуха: "Тут він!.. Тут!.. Пильніше шукайте!.. Звідси злетіла ракета!.."

Шукали. Проходили поряд, мало не топтали по ньому, а він лежав, уже й дихнути не сміючи, і, якби міг, то зупинив би і серце: боявся — почують. І потім, коли небезпека минала, довго не мав сили покласти "вальтер" за пазуху: пальці аж прикипали до руків'я розпеченого...

А тепер що: до стінки і — "фойєр"? По медалях, що самі й навішали?... Ні, медалі зірвуть, як зірвав колись хреста німецький полковник з німецького ж таки офіцера. Помах руки — і людини не стало. Живий труп із білим, як крейда, обличчям. Покірна мішень для карабінів...

Ех, життя, будь ти неладне!..

Ранок стрічав, мов давнього ворога: не чекав нічого втішного від наступного дня. Зодягався, випивав склянку міцної кави, плентав у поліцію — чекати на черговий виклик до слідчого.

Телефонний дзвінок іноді лунав одразу ж, як тільки переступав поріг кабінету, а бувало, апарат мовчав аж до вечора. І невідомо, коли було важче. Сидів як прив'язаний,— хоч що робив, відчував отой телефон. Наче міну. Ось-ось візьме й вибухне. Ось-ось...

Порятунок прийшов, коли уже й не сподівався.

Представник гестапо з Полтави, якого всі німці в Хоролівці чекали, як смертної кари, виявився Гайдуковим знайомим. Та не просто знайомим — товаришем: в одній і тій же розвідшколі навчалися перед війною, поряд і спали, і їли. І в карцері якось разом сиділи, коли надумалися провідати місцевих дівчат.

Віллі Кофт не забув минулих Гайдукових послуг: як той підставляв не раз спину, виконуючи за себе й за нього важку та невдячну роботу. Мив у казармі підлогу. Чистив гальюн. Бігав на пошту за посилками від батьків Віллі, які за своїм улюбленим сином світу не бачили. І хоч вважалися обоє курсантами і були наче рівнею, однак Гайдук

уже тоді добре затамив, хто з них слуга, а хто — пан. Тож належно себе і поводив.

Коли по закінченню школи його відразу ж послали на Радянський кордон — на диверсії й розвідку, а Віллі забрали в Берлін, Гайдук і це сприйняв як належне. Бо куди йому, безбатченкові, без роду й племені, рівнятися з арійцем, та до того ж ще й з аристократів: мав перед прізвиськом приставочку "фон" — золотий отой ключик, що відчинятиме двері до найвищих посад у майбутньому.

Віллі й зараз уже обіймав солідну посаду і мав неабиякий чин: штурмбанфюрер СС. І якщо на Гайдукових грудях побрязкувало лише дві медалі, то Кофтів бездоганно пошитий мундир прикрашували не одна орденська стрічка, пришпилена з вишуканою недбалістю улюбленця долі.

За роки, відколи вони розлучилися, Віллі таки дещо змінився: ледь помітно посивів, трохи побрезкло обличчя, він ще більше посутулішав. Сидячи за столом під час наради, чітко і строго дивився на присутніх, наче тепер уже вирішував, кого на фронт— у штрафбатальйон, а кого на шибеницю. Ось його світлі очі зупинилися на Гайдукові (Гайдук аж дух заचाїв, а в грудях поповз, поповз крижаний холодок), щось у них, у тих очах, ворухнулося, чи то тільки так здалося Гайдукові, бо Віллі одразу ж перевів погляд на опасистого німця, який сидів поруч. Німець засопів, мов йому забракло повітря, неспокійно засовався, червона шия, здавлена тугим комірцем, враз змокріла од поту, а Гайдук, переводячи дух, сам себе запитував, упізнав його Віллі чи ні, бо жоден м'яз не здригнувся на обличчі високого гостя. І невідомо, чого б він зараз дужче хотів: щоб Віллі його упізнав чи так і лишитися для нього чужою людиною. Бо чи не спитає з нього, як з давнього друга, особливо суворо й нешадно?

Тому навіть не пробував підійти до штурмбанфюрера під час перерви.

Віллі, однак, упізнав, а може, знав про Гайдука — ще перед поїздкою в Хоролівку: Гайдук уже виходив з гестапо, як його затримав черговий.

— Пане начальнику поліції, вас просять зайти у приймальню!

Гайдук аж здригнувся. Виду, однак, не подав: строго насуплений, піднявся на другий поверх, зайшов до приймальні.

Тут сиділо повнісінько німців, чекали на виклик. Секретар, як тільки уздрів Гайдука, підняв трубку, щось тихо сказав. Вислухав, поштиво кивнув головою.

— Зайдіть.

Штурмбанфюрер зустрів його на порозі. Розвів широко руками, приязно всміхнувся.

— А-а, старина!.. Що ж це ти не признаєш своїх друзів?.. Негоже, негоже..— Обійняв за плечі, провів до невеликого столика, на якому стояло кілька пляшок— Віскі?.. Коньяк?..— Налив із пузатої пляшки, перший підніс плескатий келих: — За щасливе побачення!.. Прозіт!..— Випив, посмакував, похвалив: — Гарний напій. Що-що, а пити ці французики вміли.— Наче французів уже й не існувало на світі.

Гайдук теж вихилив келих — обережно, наче отруту, і хоч ніяк не міг звикнути до іноземного трунку (тхнув він йому чомусь клопами), похвалив і собі. Обережно, щоб не розбити тендітну посудину, поставив келих на тацю. Сидів потім, скутий, напружений, все чекав, що Віллі от-от поцікавиться, як воно сталося, що він проґавив Івасюту. А

Віллі наче забув, за чим, власне, й приїхав: поринув у спомини. Палив сигарету, розчулено мружився.

Скільки ж це років минуло, як він із камрадом навчався в тій школі?.. Ах, які то були щасливі часи! Ї їавіть карцер викликає зараз розчулення. Чи не так, любий друже?

Гайдук обережно притакував, хоч йому зараз було не до спогадів: здавалося, що Віллі в оцих мандрівках у минуле не зовсім щирий. Не для того ж приїхав він до Хоролівки, щоб побачитися з ним, з Гайдуком! І чим довше поринав у спогади ВІЛЛІ, тим більша напруга наростала у Гайдукові.

Врешті й Віллі, здається, набридли ці спомини, погасив сигарету, скрушно зітхнув: і

— Отак би погомоніти до ранку... Та, на жаль, ми собі не належимо: війна, друже, війна...

Гайдук напружився, у нього одразу ж спітніли долоні.

— З оберегом Крюгером доводилося зустрічатися?

— Так,— відповів похмуро Гайдук

— Серйозний чоловік,— сказав задумливо Віллі.— Пригрозив, що у справі батька дійде аж до Берліна, якщо ми всіх не покараємо. Рицарський хрест — нічого не поробиш!..— Обличчя Віллі стало зовсім заклопотане, він дивився на Гайдука так, наче казав: жаль мені тебе, старий друже, але що маю робити? Служба є служба...— Як ви того бандита не втримали?

Здається, й не слухав Гайдука, бо обірвав на півслові:

— А охорону розстріляли навіщо? Замітали сліди?

— То вже гестапо...

— Чому не допитали? — докопувався Віллі: він наче й не чув Гайдука.— Може, серед охорони були його співники, що допомогли йому втекти?

— Я тут ні при чім... То гестапо.

— Йолопи!

Віллі рвучко звівся, роздратовано осмикнув кітель. Гайдук дивився на старого приятеля, дивився й думав, що зараз вирішується його доля. А може, вже й вирішена? Тільки Віллі незручно рубонуті з плеча: як-не-як, а колись таки навчалися разом.

Віллі ж тим часом поліз до кишені, дістав портсигар. Золото так і сяйнуло Гайдукові в очі, бризнуло світлом дорогоцінне каміння. Віллі натиснув на кнопку — кришка одскочила і тихенька мелодія залунала в кімнаті. Срібні дзвоники вителенькували щось таке ніжне й розчулене, що Віллі аж очі замружив, слухаючи той передзвін.

Дослухавши музику, дістав сигарету, вгостив Гайдука. Поплескав по плечу, покивав головою:

— Не вішай носа, камраде! Дякуй долі, що на світі є Віллі, який не забуває старих друзів.

Знову сів поряд, спитав:

— Ти знаєш, що з тобою хотіли зробити?

— Догадуюсь,— гірко відповів Гайдук— Розстріляти або й повісити...

Віллі ствердно хитнув головою.

— І тебе, друже, вже давно закопали б, аби не я...

— Дякую, Віллі! — В Гайдука аж сльози навернулися на очі, такий був зворушений.

— Пусте! — махнув недбало Віллі рукою.— Ми, старі вовки, повинні триматися один одного, бо інакше нас кожен баран затовче.— Віллі дуже любив проголошувати афоризми, Гайдук пам'ятав це по школі.— І я кинувся за тебе у бій. "Віллі,— сказав я собі,— якщо ти не врятуєш старого камрада, то яка ціна тобі після цього?" Я захищав тебе, як тільки міг. Та, на жаль, я теж не всесильний,— поморщився Віллі.— Дуже ж багато ви тут накоїли! Розбомблена станція, висаджено моста у повітря... Посеред міста, на центральній площі, повішено нещасного Крамера... А тепер із цим старим ослом... Це, звісно, найгірше... І то хай би стріляв якийсь комісар, збільшовичений фанатик, а то начальник сільської поліції! Кому ж тоді накажете вірити, якщо поліція починає нам стріляти у спину? І кого треба спитати найсуворіше за цю дику акцію?

Гайдук низько опускає голову. Відчуває майже фізично важкий тягар звинувачень. Якщо так суворо покарали начальника гестапо і коменданта, то що тоді вже говорити про нього!

— Так що тебе теж доведеться зняти з посади, камраде... Єдине, що я зміг для тебе зробити: врятувати од шибениці.

— Дякую... Віллі...— Гайдука аж за горло здушило. Він щиро розчулений, він не знає, що й зробив би зараз для Віллі. В нього сльози навернулись на очі. І те не сховалось од Віллі.

— Ну, ну, куди це годиться! — Поплескав по плечу, всміхнувся підбадьорливо.— Старий вовк — і такі сентименти!.. Ми ще послужимо фатерляндові й фюрерові, покажемо, на що здатні справжні розвідники!.. А зараз, камраде, тобі треба довести, що ти не такий уже безнадійний працівник... Що ми можемо покластися на тебе. Убивство Крюгера не означає, що ми відмовимося од маєтку. Навпаки! Ми зведемо маєток, незважаючи на всі перешкоди,— аж пристукнув кулаком Віллі.— Це — справа нашого престижу, сам гебітскомісар запевнив оберста Крюгера, що він справить новосілля в цьому році. Так, у цьому році! І це не має бути звичайне господарство, а взірцевий маєток, перший у цьому краї. Ми доручили одному з кращих архітекторів спроектувати палац, з Берліна наказано, аби компенсувати гірку втрату, розширити володіння до чотирьохсот гектарів. Днями ж у Тарасівку (що за дикі назви у вашій країні) виїдуть землеміри, а незабаром прибуде наш інженер, який здійснюватиме нагляд за спорудженням палацу... 1, основне, що стосується вже тебе: за все повністю відповідатимеш ти! Забезпечення робочою силою, суворе дотримання графіків, порядок^ дисципліна — все це стосуватиметься твоєї діяльності. Запам'ятай: олтого, наскільки ти з усім цим справишся, залежатиме подальша твоя кар'єра... Ото так, любий друже.

Знову дістав портсигар, закурив. Кинув недбало: —Тобі ж доведеться й очолити

місцеву поліцію. Профільтрувати як слід, підібрати надійних людей. І моли Бога, щоб більше такого не траплялося. Бо тоді я вже нічого не зможу для тебе зробити.

— Не станеться! — запевнив Гайдук.

— Будемо надіятись...

Віллі провів Гайдука до порога.

— Ми ще зустрінемося,— пообіцяв.— Нагляд за будівництвом покладено на мене. Не підведеш свого друга?

— Та я...

— Ну, ну...— поплескав по плечу— До побачення, старий камраде!

Віллі пробув у Хоролівці два дні. І весь цей час Гайдук не одходив од телефону: сподівався, що Віллі його покличе й скаже, що лишає в Хоролівці. Але Віллі не кликав, Віллі наче забув Гайдука — викреслив із пам'яті. Подзвонив лише під кінець. Наказав негайно виїжджати в Тарасівку, пильнувати будівництво палацу. "Сам приїду на відкриття! — гукнув бадьоро у трубку— Ми ще вип'ємо з тобою, друзяко!.."

Ще тиждень не покидав Гайдук Хоролівки: здавав справи своєму наступникові. Це був низенький товстун, веселий та привітний з виду: все усміхався приязно, називав навіть колегою,— прочув, певно, дещо про Віллі. Гайдук же одразу зненавидів його, як зненавидів би будь-кого, хто зайняв його місце, і вже сам швидше поквапився залишити Хоролівку.

Гайдук поїхав у Тарасівку з новим комендантом, який захотів подивитися майбутній маєток. Комендантові, мабуть, і досі стояло в очах убивство Крюгера: тепер за сотню метрів попереду мчали два мотоцикли з кулеметами, а позаду — повна машина солдатів. "Буде кому закопувати",— похмуро думав Гайдук. Хоч він не вірив, щоб хтось зважився зустріти їх пострілами, все ж кожного разу, коли проїжджали мимо торішніх стіжків, що чорніли перепрілою соломою, відчував неприємний холодок десь аж під ложечкою.

Комендант не поїхав у село — наказав одразу ж повертати на хутір.

Закинута, заросла донедавна дорога була знову ж вторована: Крюгер до загибелі щодня ганяв підводи з Хоролівки, і на широкому подвірі лежали гори ак/ратно складеної цегли, обтесані свіжі колоди, стояли вис Мо', курочку зарізати? Тіки ж вони всі на учоті."

Гайдук відповідав, що курки не треба: слава Богу, наївся. Од горілки, од приємної ситості він подобрішав, і навіть хата вже не здавалася такою брудною. Дістав сигарети, вгостив і господаря. Той курих, аж прицмокував:

— Та й цигарети ж! Що ж то значить — культура! — Хоч сигарета була пісна, мов солома.

Потім став обережно допитуватись, коли скінчиться війна.

— Війна? — перепитав Гайдук— А староста хіба нічого не розповідав?

— Та наче нічого... Мо', і казав що кому, тіки я, звиняйте, не чув.

— І людей не збирав? — продовжував цікавитись Гайдук: позаминулого тижня, з приводу літнього наступу німців, в районі збирали всіх старост і начальників поліції

Читали лекцію про події на фронті, наказували провести збори по селах.

— Та мов не збирав...

— "Мов", "мов"! — Аж розсердився Гайдук— Ти прямо кажи: збирав чи ні?

— Та мов не збирав... А мо', і збирав, тільки я, звиняйте, не пам'ятаю. Пам'ять у мене...

Гайдук аж сплюнув з досади. Погасив недокурок, поглядом пошукав попільничку, попільнички, звісно, не було. "Азія!" Роздушив недокурок у тарілці, твердо сказав:

— Війні скоро кінець. Німці вже підходять до Волги. Візьмуть Сталінград — із більшовиками буде покінчено.

— Дай Боже, дай Боже...

— Кінець більшовичкам! — Гайдук звівся, осмикнувши мундир. Зірвався на рівні й комірник Жінка його, почувши про кінець війни, завмерла коло мисника.— Кінець! — повторив, як припечатав, Гайдук

— А як же, звиняйте, із нами? — поцікавився комірник

— З вами?" З вами подивимос[™]я Хто* допомагатиме німецькій владі, працюватиме чесно, того залишимо. А решту — в табори! Або й на шибеницю.

Комірник ще хотів запитати, що німці думають робити з землею,— роздавати людям чи лишать у колгоспі, та побоявся: дуже ж бо строгий вид був у Гайдука.

— Ну, спасибі за хліб-сіль,— став прощатися Гайдук— Піду знайомитися з поліцаями. Скільки їх там лишилося? — наче й не знав.

— Та одного ж, що не встеріг пулімйота, наче повісили.— ("Розстріляли",— уточни^з Гайдук).— Еге ж, розстріляли наче... А двоє самі наче втекли...

— Це ті, з полонених?

— Та мовби вони...

— То скільки ж лишилося?

— Та начеб трое: двійко наших, а один мов із Капказу.

— Не густо... Ну, нічого, нових наберемо. Вийшов із хати. Вже у дворі сказав комірникові:

— Працюватимем разом. Хто що скаже проти влади німецької чи якісь інші думки, щоб я знав того ж дня. Як на сповіді. Довідаюся, що утаюєш,— не прогнівайся!

— Та Божечку ж мій!.. Та чи я насмілюся!..

— Зажди, не божкай! — обірвав Гайдук його вже почала дратувати надмірна запопадливість комірника.— Особливо приглянься до старости. Не забув, на чиєму боці він воював під час громадянської?

Комірник не забув. Мов не забув.

— Ну, бувай... Так, кажеш, не скликав зборів пан староста? — І, не чекаючи відповіді, рушив на вулицю: строгий, зібраний, в чужоземнім мундирі — німець, та й квит!

Гайдук хоча й збирався щойно скликати поліцаїв, та враз передумав: "Встигну, не горить..." Його охопило якесь дивовижне розслаблення, якась нехіть, чи що: може, то захмелена ситість подіяла, чи літнє сонце ласкаве, чи тиша, що облягла все навкруг,—

така дрімотлива, така вмиротворена, мов і не було на світі війни... Тільки Гайдукові враз захотілося опинитися в полі, посеред неосяжного простору, лягти в невисоку й суху степову траву, втупити бездумні очі в небо, покутуючи гіркувато-солодку стеблину... На нього так і війнуло напівзабутим дитинством, коли він був ще Кольком, а не Миколою і пас невелику череду (Гайдуки завжди пасли свою худобу окремо, не довіряючи чужим пастухам, які ніколи не доглянуть як слід. Та воно й не дивно: чуже — не своє... Та ще ж їм до того й заплати, й напій, і нагодуй — оддай, як у прірву). Тож Гайдуки завжди пасли своїх коней-корівок окремо, і Колько, якому найчастіше доводилося виганяти на пашу, тримався осторонь пастухів та підпасичів, щоб не змішати своєї худоби з чужою, і вже тоді навчився з погордою думати: "Злидні, що вони можуть!" — і приглядався ревниво до чужої худоби, й пиховито втішався: "А наші ситіші й нагуляніші..." І не раз, лежачи голічерева на траві та мружачи очі в сонцем обласкану синяву, не раз уявляв себе Колько хазяїном оцих усіх ланів, оцих усіх пастухів та підпасичів або ще ліпше — царем, щоб їсти і спати на золоті.

"Ховаються",— думає Гайдук, спроквола простуючи вулицею, бо вже помітив і одне обличчя у вікні, й друге, що мелькнуло та й зчезло. "Бояться... Мундира мого бояться... А може, вже й дізналися, хто я такий... А не треба було чіпати, розорять та цькувати..." Тут перед очима Гайдуковими наче виплило з сивого туману: боязким вогником освітлена хата, він, брат і тато з Сидорами за плечима і татів надтріснутий голос: "Ну, хлопці, прощайтесь з матір'ю",— і мати-покійниця вся у сльозах. "Та сини ж мої, та соколи!.." Гайдукові аж хлюпнуло в очі, аж звело щелепи судомно, і він, ковтаючи гірку слину, мстиво подумав: "Ховайтесь, ховайтесь, все одно не заховаєтесь!" Помітив згорблену постать, що метнулася попереду в бік воріт, голосно вигукнув:

— Хальт!

І сам не знав, чому гукнув по-німецькому.

Постать так і вклякла на місці, а Гайдук знову скомандував:

— Ком!.. Ком!.. Шнель!..— Ще й поманив до себе пальцем. Дядько підходив так (а це був дядько, літній уже чоловік,

ще й з тиждень не голений, бо заріс щетиною по самісінькі очі)... так підходив до Гайдука, наче його тримав хто за поли. Гайдук дивився пронизливо й строго, в дядька, мабуть, уже й жижки трусилися, бо він ледь ноги переставляв: підходив, наче за власною смертю. Гайдук напустив на себе ще більшу строгість, його тішив оцей переляк, і коли дядько підійшов, він, ні слова не кажучи, став його роздивлятися.

Дядько заворушив плечима, переступив з ноги на ногу, зітхнув, як натовлений віл. Він не знав уже, мабуть, що й думати, він навіть оглянувся, мов шукаючи підтримки, але вулиця довкола була наче виметена,— тільки він і оцей, одягнений у німецьке, чужинець, який пік його поглядом.

— Хто такий? Чого тікав? — запитав нарешті Гайдук. Спитав уже по-українському, тільки слова пролунали дивно, наче калька з німецької.

— А бодай вам, як ви мене налякали!

; Чоловік раптом усміхнувся, переляк враз щез із його очей, і вони стали такі веселі

й цікаві, що Гайдук уже й не знав: обмирав щойно оцей дядько од страху чи прикидався.

— Чого втікав? — спитав ще строгіше.

— Я? — здивувався чоловік.— А чого б це я мав утікати? Я ж вас признав іще здалеку.

— Упізнав? І хто ж я, по-твоєму?

— Та Гайдук же!.. Чи як вас теперички...

Тепер настав час здивуватися і Гайдукові. Гайдук ще раз пильно придивився до дядька, і щось у ньому почало мов спливати: якісь давно знайомі риси пробивалися крізь густу щетину, зморшками взяту обвітрену шкіру, товсті веселі губи, цікаві, як живчики, очі.

— Та я ж Іван Приходько! — вже зовсім весело вигукнув дядько: він був дуже потішений тим, що Гайдук ніяк не може його впізнати.

І Гайдук враз пригадав. Пригадав, що оцей Приходько був комнезаможцем. І водився з Ганжею. І їх розкуркулював. А тепер стоїть перед ним — хоч би тобі що!

— Комнезамож Приходько? А де твій дружок?

— Дружок? — спантеличено заблимав Приходько.

— Ганжа!.. Чи, як почалася війна, ти з ним посварився?

— А я ні з ким не сварюся,— відповів безтурботно Іван, і об цю його безтурботність прямо-таки розбивалася Гайдукова суворість.

— Чого не втік? — запитав він сердито.

— Куди? — витріщився дурнувато Іван.

— З більшовиками! За Урал, до Сибіру!

— А в мене чоботи зносилися — до Сибіру тікати... Та й чого б оце я до Сибіру того перся, як мене й тут зашпори беруть. А там, кажуть, і слина замерзає у роті.

— А як візьмемо й посадимо?

— Та за що ж мене садовити?

— А з більшовиками хто якшався? Владу радянську підтримував?

— А я ще супроти жодної влади не йшов. От ви прийшли, то я таки знову за вас...

— А де подівся партквиток? Заховав?

— Сховав би, аби мав що ховати. Мене ж не прийняли! У тебе, сказали, язик як мантачка, ти всі партійні секрети по селу рознесеш. В тебе, сказали, в голові сама лиш полова, тебе треба спершу пропустити через віялку... А що я, дурний: живцем у віялку пхатися?

— Куди біг? — перейшов на інше Гайдук будь-яка злість розбивалася об дурнувату відвертість цієї людини.

— До Бородая... Несу ось олію.

— Замість самогонки, чи що?

— Та ні ж — лікувати! Там списали, кажуть, так, що страшно і глянути. Лежить, кажуть, і поворухнутись не може... А ви не скажете, за що його так? ',

— Заслужив,— відповів коротко Гайдук йому вже набридли с ці теревені.— Ну, йди.

Іди та лікуй. Та свою сійну побережи!

— То й ви ходіть здоровенькі! — закивав йому привітно Іван.

І знову Гайдук не міг зрозуміти: так людина сказала чи на щось натякає. Пішов далі насуплений: чомусь розмова з Іваном зіпсувала геть настрій.

Хата ж, в якій колись жив Твердохліб, а потім Івасюта, а віднині житиме він, не порадувала його своїм видом. Стіни в патьоках од дощів, бозна-коли й мазані, вікна голі, сумні, якісь аж осліплі, бляшаний дах, колись пофарбований у червоне, тепер аж рудий, навіть димар перекособочився: металевий півень на ньому дивився не в небо, а сумно нахилився донизу, наче хотів злетіти на землю та все ніяк не наважувався. Гайдук похмуро піднявся на ґанок, взявся за клямку, але дверей одчинити не зміг були замкнені. Зійшов донизу, заглянув у вікно.

Всередині було не краще, аніж знадвору. Біля ліжка валялася ковдра, подушки зім'яті, розкидані, наче ними хтось бився, один стілець перекинутий, а стіл стояв навскіс. Гайдук вороже подивився на ліжку, широке, двоспальне, на якому спав Івасюта з Олькою і на якому тепер доведеться спати йому. "Викину!.. Сплю, щоб не лишилося й сліду!" Обійшов ґанок, заглянув у друге вікно: там було наче ще брудніше. "Свинота! — подумав про Івасюту та Ольку Гайдук, хоч Ольга тут давно не жила, а жив один Івасюта. Але Гайдукові хотілося так думати, він відчував од цього якесь аж задоволення мстиве.— Свинота немита!.. Ну, та вона в мене потанцює! Вона в мене належиться! — пригадав Ольчину звичку майже до обіду валятися в ліжку.— Кожну дошку в підлозі вилизуватиме!"

Одірвався од вікна, пішов до корівника. Двері — навстіж, усередині — по коліна гнояки, валяються утоплені в гній вила. "Азія! І жити не вміють по-людському!" — подумав про своїх земляків. І те, що про них отак подумав, принесло йому втіху, бо відчув себе істотою іншою, вищою від усіх оцих дядьків, тіток, серед яких народився й виріс і серед яких доведеться тепер йому й жити. "Що ж, поживемо і в Азії", — і, рішучий та зібраний, рушив уже до управи.

Застав старосту, який так і не ходив на обід: все морочився зі списками. З порога хотів запитати, як так вийшло, що пан староста забув строгу вказівку: скликати людей, розповісти про переможний наступ німецьких військ, та одразу ж роздумав: "Встигну". Натомість поцікавився:

— Ну що?

Приходько одірвався од списків, розвів скрушно руками:

— Людей обмаль... Мужиків... Думаю, думаю, як усі дірки залатати, а воно й не виходить.

— Де ж ви їх подівали? — запитав саркастично Гайдук— У колгоспі ж не плакалися, що немає народу?

— Так війна...

— То й що, що війна?

— Чоловіків майже всіх мобілізували,— пояснив терпляче Васильович.— Лишилися

підлітки та діди. Та ще інваліди.

— От вони й працюватимуть.

— Та працюватимуть, куди ж їм подітися. Тільки ж якби ми знали одне... А то ж ще маєток.. Боюсь, що не впораємося.

— Впораємося! — відповів жорстоко Гайдук— Здохатимуть, а зроблять усе, що належиться. Запам'ятайте, пане старосто: я з-за якогось Миколи чи Гапки не збираюся висіти в петлі! Та й вам, здається, ще власна голова не набридла.

— Та не набридла,— зітхнув Васильович.

— Тож глядіть, щоб не позбулися.

На цьому й покінчили. Приходько рушив нарешті обідати, а Гайдук зайшов на ту половину управи, де містилася поліція.

Всі три поліцаї були на місці: "сільський телеграф" працював бездоганно. Тож всі три поліцаї сиділи мов на голках, чекаючи нового начальника поліції, а коли він зайшов, зірвалися мов обпечені.

Гайдук замість відповісти на привітання втупився в підлогу:

— Це що?

Показав на бичок, що його кинув поспіхом один з поліцаїв: недокурок і досі димів.

Витріщившись на Гайдука, поліцаї мовчали.

— Що це, питаю? — Гайдук не підвищував голосу, але стільки крижаної нещадності було в тому питанні, що в поліцаїв вже й потилиці стали терпнути.

— Хто кинув?.. Ти?..— Бо два поліцаї мимоволі подивилися на третього. Той мовчав похнюпившись.— Підбери.

Поліцай нахилився, похапцем ухопив недокурок

— Поклади на стіл,— скомандував Гайдук— На папір... А тепер біжи за лопатою... Бігом!

Поліцай пробкою вилетів у двері.

Гайдук бридливо подивився на двох поліцаїв, що лишилися (вони вже й дихнути боялися), сказав презирливо:

— Ви не поліцаї, ви — потолоч! Як ви одягнені?—(На обох був цивільний одяг, ще й не дуже новий).— Чому не в формі?

— Дак не видали ж,— насмілювався озватися один з поліцаїв, із місцевих, бо другий не все, мабуть, і розумів: смагляве обличчя, чорнющі очі, смоляна кучерява чуприна вказували на те, що він не місцевий.

— Ти звідки? — поцікавився Гайдук

— Єреван.

— Полонений?.. А чого не втік із отими двома? Поліцай мовчав.

— Гаразд, про це поговоримо потім.— Підійшов до вікна, провів по склу пальцем: на сірому тлі лишилася світла доріжка. Глянув на забруднений палець, скипів: — Це що? Приміщення поліції чи свинарник? Ферфлюхтіге швайне!.. Негайно привести жінок, щоб прибрали і вимили!.. Ну!..

Наступаючи один одному на п'яти, поліцаї метнулися до дверей.

— Назад! — крикнув їм у спину Гайдук Поліцаї перелякано повернули назад.

— Що треба сказати?

— Є, пане начальнику! — невпевнено відповів місцевий поліцай.

— Не "є", а "яволь"! Пора б уже навчитись розмовляти по-людському!

— Яволь, пане начальнику!

— Йдіть! Щоб за п'ятнадцять хвилин були з жінками!

Не встигли ті зникнути, як до кімнати ускочив поліцай, що бігав по лопату.

— Приніс! — Молоденьке, як у підлітка, обличчя було геть мокре од поту.

Наказавши поліцаєві взяти недопалок, Гайдук повів його надвір. Тут же, у дворі, одміряв два кроки уздовж, крок ушир, коротко кинув:

— Копай! — Закотив обшлаг рукава, глянув на годинника: — Даю дві години. Щоб було два метри углиб.

Обличчя поліцає враз посіріло, лопата застрибала у руках.

— Дядечку, я більше не буду! — Він, либонь, подумав, що Гайдук наказує копати для себе могилу.

Гайдук догадався, про що подумав поліцай, однак не став заспокоювати:

— Рівно дві години! — Постукав пальцем по циферблату.—

Ну!

Схлипуючи, поліцай увігнав у землю лопату.

Гайдук трохи постояв над ним (важка тінь іадала прямо на згорблену постать), а потім глянув у бік воріт: чи не появилися поліцаї з жінками. Сам ще не знав, як їх покарає, коли не вкладуться в п'ятнадцять хвилин, але покарає напевне. Варвари, інакше з ними й не можна!

Поліцаї упоралися раніше.

— Гут! — похвалив їх Гайдук. Перевів погляд на чотирьох жінок з віниками, ганчірками й відрами, скомандував так, наче жінки оці й не були людьми, а худобою: — Ведіть їх у приміщення. Щоб усе блищало і сяло. Перевірю через годину.

— Яволь! — закричали поліцаї і потурили переляканих на смерть жінок до поліції.

Закипіла робота. Жінки замітали, мили, шкребли, поліцаї носили воду, аж хлюпотіло, а той, третій, заривався у землю, як кріт...

За годину Гайдук зайшов до приміщення: жінки домивали підлогу. Гайдук постояв у дверях, чекаючи, поки вони закінчать, ткнув під ноги пальцем:

— Поклади.

Одна із жінок догадалася — послала ганчірку. Гайдук старанно витер підощви, зайшов до кімнати.

Кімната сяяла вимитими шибамі, сонячні зайчики одбивалися од столу, гуляли на побілілій підлозі. Гайдук дістав білу як сніг хустину, провів нею по шибці, по столу, нахилився до підлоги. Одірвав, невдоволено буркнув:

— Шлехт!.. Зер шлехт!.. Перемити!

— Та ми ж її й так шарували! — озвалася одна з жінок. Гайдук пильно подивився на неї, спокійно спитав:

— У в'язниці сиділа?

— Та Бог милував,— злякалася та.

— Сидітимеш... Перемити! — І вийшов надвір. Поліцай, який копав яму, старався, аж груддя летіло.

Добрався до глини, твердої, мов камінь, хекав, як загнаний кінь. Гайдук же стояв і м'явчки дивився донизу, й для поліцай це було, мабуть, найстрашніше...

Коли жінки ще раз вимили підлогу й хустина тепер лишилася чистою. Гайдук наказав поліцаям відвести їх до будинку, що в ньому жив Івасюта: хоч наспіх прибрати, бо гидко туди зайти. То потім, пізніше, він подбає про те, щоб будинок вибілили й усередині, й Зокола, ще й дах пофарбували (не в червоний колір, він його; ненавидів, а в зелений чи синій), та викине геть усе барахло, щоб і духом Івасютиним не віяло. Можливо, не викине, а одвезе у Хоролівку й спродасть, Гайдук не з тих, хто викидає на вітер добро. Ну, там видно буде. А поки що хай хоч повитирають пилюку, та помиють підлогу, та винесуть гній із корівника...

— Та в нас і так уже ноги гудуть! — почали молити жінки.— Одпустіть нас, будьте' ласкаві, в нас же діти ще негодовані.

— Но, но! — сказав строго Гайдук, точнісінько так, як говорив комендант отам, на подвір'ї нового поміщика. І до поліцаїв: — Ведіть!

— Яволь! — крикнули поліцаї та й потурили жінок у бік воріт.

— Одведете — й одразу ж назад! — гукнув услід їм" Гайдук: він уже поглядав у бік ями, з якої вилітала жовта глина. Зачекав, поки минуло рівно дві години, скомандував: — Вилазь!

— Я ще покопаю! — почав проситися поліцай: так йому, бідоласі, хотілося жити.— Ще ж немає двох метрів.

— Ну, покопай, покопай,— усміхнувся Гайдук: все одно треба чекати, поки оті двоє повернуться. Глянув трохи згодом в бік вулиці: біжать. Збивають пилюку, мов коні.

Орднунг. Порядок.

— Вилазь! — скомандував строго.

І коли той виліз — вибрався з ями, мов на той світ, наказав підняти недокурк, покласти на дно ями. Не кинути, а саме покласти... Поклавши на дно недокурк, поліцай аж голову в плечі ввібрав, аж скімлився весь, чекаючи, певно, пострілу в потилицю.

— А тепер закопуй,— сказав спокійно Гайдук Не став читати нотацій. Знав: віднині кожен із них скоріше проковтне недокурк, аніж кине на підлогу.

Потім, коли яма була закопана, ще й утрамбована, взявся за поліцаїв. Прискіпливо перевірів зброю, чи добре почищена. Повів на луки, за річку, поставив мішень, показав поціляти в яблучко. Поліцаї чи то хвилювалися, чи не стріляли ніколи: мазали, аж кулі висвистували.

— Шлехт!.. Шлехт!..— примовляв щоразу Гайдук Не сердився, не кричав, однак од голосу його, крижаного, спокійного, поліцаям ставало аж млосно. Відчували: цей не помилює. В разі чого — стрельне й не зблимне.

Під кінець узяв гвинтівку в одного з поліцаїв, сам ліг на землю. Прицілився, випустив п'ять набоїв. Обганяючи один одного, поліцаї побігли до мішені: всі кулі поцілили в яблучко!

— Так стріляти! — сказав строго Гайдук. Дістав портсигар, закурив, мружачи холодні очі від цигаркового диму.

— Яволь! — вигукнули поліцаї.

Щось подібне до сміху торкнуло тверді Гайдукові вуста.

— Щодня, з дванадцятої до першої, ходитимете сюди й стрілятимете. Доки не поцілятимете в яблучко. А зараз ідіть повечеряйте. І щоб в цванціг нуль-нуль були вже на службі... Дотримується комендантська година?

— Дотримується, пане начальнику!

— Погано дотримується.. Населення ходить по вулицях кому коли заманеться, посеред ночі украли кулемета в поліції — це не комендантська година, а суцільний бордель!

— А як вони не слухаються,— поскаржився поліцай, що копав яму.

— Що значить — не слухаються? — запитав суворо Гайдук— Ви хто: поліцаї чи тільні корови? Гвинтівку з плеча і стріляйте. Одного-двох уб'єте, решта слухатиметься, аж присідатиме... І зарубайте на носі: я вам не Івасюта!.. Ідіть!

Поліцаї обернулися невміло, закрокували, мов гуси.

"Вояки! — дивився їм у спини Гайдук.— З такими хіба наведеш порядок у селі!" Подумав про те, що варто підібрати ще двох-трох поліцаїв уже в Хоролівці. Серед карних злочинців, що сиділи у в'язниці. Злодії? Убивці? Бандити? А Гайдукові такі й потрібні. Щоб і матері не пожаліли рідної. Головне — прибрати одразу ж до рук, щоб більше смерті боялися.

Ну, це він зуміє.

І ще про одне думав Гайдук, повертаючись до управи. Коли перевозити Ольку: зараз чи трохи пізніше. Врешті вирішив перевезти, як наведуть сякий-такий лад у хаті. Вибілять, вишкребуть, пофарбують, аж тоді поїде забирати майно. Забере все до трісочки, лишить новому начальникові голі стіни — хай сам наживає.

Аж усміхнувся, задоволений.

А коли пізно ввечері зайшов до прибраної хати та ліг на застелене старанно ліжко (не роздягаючись ліг, наче на фронті, ще й кобуру на живіт пересунув, щоб була під рукою), коли вмовився як слід, став думати про Івасюту. Який мов у воду пірнув, мов провалився крізь землю. Знайшли тільки коня, зловили за десяток кілометрів у полі, та наткнулися на місце, де одлежувався Івасюта: прим'ята трава, запечена кров, кілька набоїв загублених, а Івасюти так і не знайшли, хоч обнишпорили

всі ярки і переярки, перевернули всі довколишні села. Привезли навіть собаку, але було пізно: пройшла злива і позмивала всі сліди. і

А він же десь є, Івасюта. Десь І одлежується, зализує рану: не міг. забігти далеко, не міг. Все оддав би Гайдук, аби упіймати свого ворога! Що вже не по батькові — по

ньому ударив...

"Начальник сільської поліції,— аж скрипить він зубами.— Дорфполіцай!" — Найнижчий шабель у німецькій драбині.

Пригадав, як кричав йому в спину комендант, вимагаючи бігти, і аж кров ударила в голову...

Звівся, закурив, щоб заспокоїтись. Нерви, друже, нерви. Старіємо, чи що?.. Рано... Рано списувати ще Гайдука, Гайдук іще себе покаже, Гайдук іще вибереться з оцієї смердючої ями! Не для того він скінчив школу розвідників і заслужив дві медалі, щоб кінчати кар'єру дорфполіцаєм...

"Кістями ляжу, а збудую палац! Півсела на кладовище спроваджу, а цього року таки справимо новосілля! А попадеться Івасюта — живим з рук не випущу. Замурую у фундамент, щоб і після смерті катувався".

Іще подумав про Ганжу, який теж десь на Полтавщині мотається. Жаль, що його, Гайдука, не було під час' облави останньої,— він би жодного з тих бандитів не випустив. Скільки їх утекло? Десяток, більше?.. Ну, хай ховаються, хай ждуть смертної години своєї. Захотілося в громадянську погратись — догралися. Спробували, що таке німецька нещадна машина. Ця кого завгодно розчавить, не те що якусь там жалюгідну жменьку фанатиків...

Докурив, знову ліг. І незчувсь, як заснув.

Прокинувся вранці од того, що захотілося їсти: вчора забув повечеряти. Треба сказати старості, щоб носили молоко, хліб, яйця і сало: годі побиратися — напрошуватися на обіди й вечері. Встав, поспіхом умився, лаючи себе, що забув прихопити зубну щітку і бритву,— на підборідді вже пробивалася щетина. "Бракувало ще перетворитися в місцевого дядька,— подумав бридливо,— що голиться раз на тиждень, та й то уламком коси. Сьогодні ж з'їжджу в Хоролівку, заберу все необхідне".

Але того дня так і не поїхав.

Вийшов надвір, став зачиняти двері і ткнувся носом у білий аркуш паперу. Аркуш був видертий з учнівського зошита, в косу лінійку, списаний крупними літерами.

"Ти, посіпако німецький..."

В Гайдука аж у очах запекло. Оглянувся, підсвідомо вхопився за кобуру.

Довкола нікого не було. Ні в дворі, ні на вулиці. Однак Гайдук не міг позбутися відчуття, що за ним хтось підглядає — стежить, що він робитиме далі. Закам'янів лицем, одірвав од дверей гриклеєний аркуш. Про себе відзначив, що клеєно розведеним борошном перед самісіньким ранком, бо' ще не встигло і висохнути. "Отже, є хліб! Для німецької армії немає, а для цього ось є. Ну, я вас нагодую: вимету все до зернини!" Одірвавши листок, вернувся до хати. Сів до столу, розгладив аркуш, став читати спочатку:

"Ти, посіпако німецький, запродавцю гітлерівський, курва фашистська і закордонне лайно!.."

"Лайно" чомусь найбільше образило. Набрякнувши обличчям, читав далі:

"Якщо ти думаєш, що безкарно нашу землю топтатимеш, то помиляєшся: не для

того ми її в панів відвойовували, щоб усяка погань собача лишала на ній свої вонючі сліди..."

"Політграмота!" — посміхнувся криво Гайдук Посмішка торкнулася тільки губів, очі ж лишилися крижаними і пильними: вдивлявся в кожную літеру так, наче хотів побачити за нею невідомого автора.

"Скоро повернеться Червона Армія, і тоді од таких, як ти, не лишиться і мокрого місця!.."

І ще було кілька фраз — всі в такому ж категоричному стилі. Видно було, що їх автор, чи автори, не мали жодного сумніву, хто переможе. Гайдук прочитав до кінця, а потім став роздивлятися дулю, намальовану нижче, під текстом. Невідомий художник малював ту дулю так старанно, що, мабуть, аж язик висолоплював. Узяв за взірець не якусь там грушку дитячу, не жіночу, сестрини чи материну, тарапуньку, а чоловічу, батькову, з добрий гарбуз завбільшки дуляку. Гайдук міг би запрягтися, що аби вишикувати усіх чоловіків Тарасівки та наказати зсувати дулі, то упізнав би власника оцієї, намальованої, з першого погляду.

Це була велика дядьківська дуля з твердим, як ріг, нігтем, з такими міцнішими пальцями, що жодна сила у світі неспроможна їх розігнути, якщо вони вже надумуються скластися в оцю красномовну фігуру. Важка намозолена дуля, яка вже як складеться, то стає мов із чавуну. Художник малював її, не шкодуючи часу, бо в кількох місцях лишився слід од гуми: підправляв, домальовував, добиваючись найбільшої схожості. І дуля вийшла, наче жива,— цілилася Гайдукові межі очі нігтем-копитом, а внизу виведена ще одна фраза:

"А оце-о нюхай щовечора". Спершу поставило крапку, а потім, мабуть, подумало і додало (чи підказали збоку, хіхікаючи): "Коли спати лягатимеш".

Гайдг/кові аж щелепи звело од ненависті. Ледь утримався, щоб не пошматувати на клапті папір, розтоптати ногами. Прибрав сперед очей, довго стояв, ганяючи жовна. Заспокоївся, взяв папір, ще раз уважно подивився на текст. Склавав акуратно, заховав до нагрудної кишені. Не вирішив іще, що робитиме, але так цього не полишить.

Найпростіше було б одвезти в гестапо, в Хоролівку. Але Гайдук не знав, як на оцей його крок гляне начальство. Чи не розцінить, як безпорадність? Не міг сам упіймати якихось сопляків...

"Шукатиму сам. Ну, а вже як знайду..." — стиснув кулаки, аж кісточки побіліли.

Знову вийшов із хати у двір. І тут на воротях побачив петлю. Не оту акуратну німецьку петельку, з рожевого конверта вийняту, а грубезну, з налигача, ще і в гнояці. Вимастили, мабуть, навмисне, бо гній був свіжий, аж скапував. І поруч білів папірець. Гайдук одклеїв його, прочитав:

"Це поки що для тебе, а для твого біснуватого Гітлера ми знайдемо кращу".

Той же почерк, ті ж косі лінійки.

Гайдук і цей папірець сховав до кишені. Глянув на зашморг, не знаючи, як до нього підступитися. Потім, сердито насупившись, став одв'язувати мотуз.

Той, хто в'язав, тягнув, мабуть, щосили: вузол не подавався, хоч зубами гризи.

Гайдук спершу стерігся, щоб не закалятися в гній, та згодом плюнув на свою в Німеччині набуту охайність і смикав, і шарпав, і рвав, забруднюючи в гнояку випещені руки. Розв'язавши нарешті, пожбував налигач вподовж вулиці, пішов знову до хати: одмивати гнояку.

Та як не мив, як не тер, дух гною так і не вивітрився. Гайдук одчинив буфет в надії знайти одеколон, але там валялися запилені порожні пляшки з кукурудзяними затичками. В одній ще хлюпотіло на денці, Гайдук одкоркував, обережно понюхав — ніс йому так і вдарив прокислий дух самогону. "Свинота проклята!.. Азія!.." Однак — що мав робити? — вилив на долоні, розтер: хай краще тхне самогоном, аніж гноякою.

Ішов до управи і думав, що він зробить з невідомим художником, як упіймає. Або, вірніше, з художниками: Гайдук не мав сумніву, що їх було кілька. Бо на обох аркушах — жодної плями гною: одне стерво клеїло, друге в'язало, а третє стояло на чатах.

"Не менше трьох. Та нічого, тут одного лише б зловити, а там нитка потягнеться... Потягнеться!" Мимоволі придивлявся де кожного двору, кожної хати, мимо яких проходив: здавалося, що саме тут, за цими ось стінами, причаївся той невідомий писар. Або ось за цими... Чи за цими...

Перед управою вже стояло кілька підвід, в одні були впряжені коні, в інші — корови. Коні стояли покійно і звично, похнюпивши важкі свої голови, корови ж поривалися вивільнитися з ярем, глухо ревіли, намагалися піддіти одна одну рогами. Всі вони були залигані, й Гайдук уявив раптом у себе на шиї оту смердючу петлю, і його аж заканутило.

У дворі юрмилися люди: чоловіки й жінки. Більше — жінок, молодих і старих, та ще дідів і підлітків, чоловіків же було не так густо: жменька, не більше. Всі вони, збившись у гурт, смалили цигарки й слухали Приходька Івана, який щось розповідав, а забачивши Гайдука, привітався голосно й радісно:

— З ясним сонечком вас! То й ви уже встали?

Всі одразу ж замовкли, насторожена тиша нависла над двором, лише чутно було мукання впряжених корів. Гайдук, не відповівши на Іванове привітання, дивлячись прямо і твердо крізь натовп, що поспіхом перед ним розступився, проніс закам'яніле обличчя до ганку, ступив на скрипучі дошки.

В постерунку були вже всі три поліцаї — чекали на нього. Зірвалися на ноги, виструнчилися, їли очима начальство.

— Чого поніміли? — запитав строго Гайдук. — Не знаєте, як треба вітатись?

Поліцаї не знали.

— Хайль Гітлер! І праву руку вперед...

Поліцаї гел'гекнули: "Хайль!", Гайдук скрививсь невдоволено, але муштрувати не став: не до того було. Натомість спитав:

— Нікого вночі не затримали?

— Так що нікого, пане начальнику!

— Всю ніч чергували?

— Всю, пане начальнику!

Гайдук недовіжливо гмикнув, але розповідати поліцаям про петлю і листівки не став: не довіряв уже й їм. Не сказав нічого й Приходькові, який вийшов із кабінету, почувши "хайль" поліцаїв; чи не принесла ще кого лиха година? Лише поцікавився:

— Усіх зібрали?

— Та начебто всіх...

— Повинні бути сто три діуші,— заглянув до блокнота Гайдук— А в дворі наче менше...'

— Хто хворий, а кого в — запитав Світличний ще тоді, коли дядько прийшов у загін: можна було дати йому і сорок, і всі п'ятдесят. "Та скільки вам треба, стільки й пишіть". А на запитання, чого партизанити надумався, коротко відповів: "Допекли".

"Добре ж вони тобі, мабуть, пекли",— подумав тоді Світличний, бо знав іще з громадянської, як важко розворушити сумирного нашого дядька: кректатиме, в дугу спину гнутиме, головою тільки на всі поганання-поцв'юхкування помотуватиме і — на лоб очі — тягтиме плужка... Ну, а якщо вже зовсім непереливки стане,— урветься волячий терпець, тоді бережися: страшний він у вистражданому гніві своєму! Не зупинить ніщо — хіба тільки куля...

— То ви були конюхом? Що ж ви досі мовчали?

— Не питали, то й мовчав.

— Воювати доводилося? — Бо й карабін тримав у руці, наче вила.

— Та було... В громадянську... За це мене поліцаї й тягали.— Ворухнувся, і таким потом кінським, густим, що навіки в'ївся у шкіру, таким рідним і милим війнуло од нього, що в Світличного аж ніздрі розширилися.

— Хоменко, якщо не помиляюся? Поведете хлопців до третьої стайні!

Розділили загін на три групи, щоб наперед кожен знав, кому до якої стайні, стали підбирати, хто піде з Світличним. Двох треба, не більше. Двох, але таких, щоб земля під ними горіла!

— Вітьку візьми,— пораяв Ганжа.

Вітьку? Що ж, мабуть, підійде,— хлопець надійний. А кого другого?.. Повів по шерензі очима: хлопці всі наче й браві на вигляд, а от догадайся, як вони поводитимуться, коли сама смерть загляне у вічі! Світличному вже доводилося бачити: і груди — колесом, і погляд — орлиний, і крок стройовий — далі нікуди,— оце боєць, оцей воюватиме! А свисне, тьохне над вухом — од такого вояки сама лише задниця над землею стирчить.

Хіба ось цього?

Пристав до них тиждень тому: втік із табору. Та не просто утік: по дорозі німця роззброїв. Німець одстав од колони, забіг у гайок, а цей йому й штани не дав засупонити: тькнув по чавункові лопатою. Прихопив гвинтівку, що стояла під деревом, ремінь із підсумками і, як був босяка, подався далі.

"А якби схопили?" — "Живим не схопили б! Хто там побував, тому краще померти..." — "Що, так годували погано?" — поцікавився хтось. — "А ти сам піди спробуй!" — блиснув очима недобре. А шкіра жовта, як у мерця, на обличчі кістлявому.

Він і зараз вилицями гострими світить.

— Сорокін!

— Я!

— Підеш зі мною. Тільки позич у когось автомат, вернемось

— оддаси.

— Упораєтесь утрьох? — спитав Ганжа стурбовано.

— Упораємося!.. Хіба з такими орлами кількох поліцаїв не вхоркати!

— Це ще які поліцаї вам трапляться.

— Та які будуть! Теж вояків найшов!

— Забув Катеринівку?

Світличний і замовкнув одразу: пригадав двох поліцаїв, що засіли на горищі в управі, коли вони заскочили зненацька в село. Решта одразу ж навсібіч сипонула, хто відстрілюючись, а хто й про гвинтівку забувши, а ці зустріли їх таким кулеметним вогнем, що одразу ж усі згадали про землю: попадали на неї, на рідну, притискались — ворухнутись боялися, бо замалим не волосся на потилиці кулями стриже. "За хати!.. За хати давай!.."

— кричав тоді Федір своєму військовій розпластаному і, ніде правди діти, сам повз, зариваючись носом у землю.

Сяк-так підповзли, оточили: "Здавайтеся, поки живі!" А вони зверху — гранатами: мов, побачимо, хто перший загине! І з горища: у вибухи, в дим...

Одного поліцая звалили одразу ж, а другий через пліт та городами. Тільки кукурудзиння тріщало. Вихопився аж на тому боці села на пагорб і звідти вже, обернувшись, погрозив кулаком: мов, заждіть, ми ще зустрінемося! Партизани ляснули пострілами. "Одставити!" — наказав похмуро Світличний: зменшена віддаллю постать уже зникла за пагорбом. "Хто?" — спитав Світличний поліцая, що його захопили в полон: стояв аж зелений, боявся й очі звести. І як же здивувався, що той відірвиголова не начальник поліції, не з розкуркулених, а з бідняцького роду... Що його стріляти примусило? Страх? Думка, що все одно не помилують, як упіймають?.. Чи натура така уже запальна та затята, що розкривається лише в бою?.. "А ти?! — закричав на впійманого поліцая сердито. — Чому не стріляв?!" Той уже й гикать став од страху. "Вояки, таку вашу мати!.. Всипати півсотні гарячих, щоб забув, як і гвинтівку тримати!" Бо поки що всіх підряд поліцаїв на той світ не спроваджували, декому давали можливість одуматися. Попереджали: підете знову в поліцію — тоді вже не помилуємо!г

Цих же, що разом із німцями стерегли конезавод, вирішили розстріляти. Усіх до одного. Бо мало того, що в довколишніх селах од них стогнали, так іще гвалтували дівчат. Трьох нещодавно взяли начебто для того, щоб готувати на кухні, і, до казарми не довівши, прямо в полі й розіп'яли. І потім, розпластаних, у землю втовчених, тут же й постріляли...

Бачили матір однієї з дівчаті після того, як уже поховали сердешних, розмовляли з нею. Розмова — краще й не згадувати!.. Кожне слово не вимовляла — з серця

видушувала. А в очах — стільки горя, стільки муки, запеченої, навіки застиглої, що прорветься, хлюпоне через край — весь світ спопелить...

Отоді й вирішили: поліцаїв-гвалтівників — усіх до одного! Разом із їхніми хазяями — німцями.

Ганжа знову витяг зошит. Учнівський, з написом на обкладинці: "Катренко Василь, учень другого "Б". Де той школярик, живий чи помер, так і не знав: зошит Ганжа підібрав у школі, що її поліцаї перетворили в казарму.

— Отже, дивися сюди...

Малює, вже вкотре, план конезаводу. Просторе подвір'я оточене цегляними стайнями, збудованими ще до революції. Стіни — снаряд не візьме! І вузенькі вікна-бійниці. Не стайні — фортеці. Якщо варту наполохати передчасно: засядуть — довіку не викуриш.

— А підпалити?

— Дідька лисого! Стіни муровані, а дахи бляшані.

— Умгу...

В центрі двору широкого — два двоповерхові будинки. Теж цегляні. В одному контора була з усіма її службами, а в другому жив директор і три жокеї із сім'ями.

Ганжа вимальовує ті будинки по-школярському старанно. Стіни, вікна усі до одного, двері. Навіть димарі не забув.

— В оцьому, що зліва, тепер німці живуть. А в оцьому — взвод поліцаїв.

— А комендант, коли приїжджає, де зупиняється? — поцікавився Світличний: "батько конячий" не виходив йому з голови.

— Ось тут, на другому поверсі,— тичнув у перший будинок Ганжа.

— А вся площа цеглою вимощена...

— Да-а... Ямки не видовбаєш, як стріляти почнуть. Не двір — мишоловка!

— Отож і треба, щоб вона вас не приклацнула.

— Не приклацне, не переживай.

— Дивися сюди,— продовжує малювати Ганжа.— Стайні назовні глухими стінами виходять. А поміж, ними — паркан цегляний, триметровий...

— Перемахнемо!

— Перемахнеш, як він увесь шпичками уतिकаний! Та ще й дрiт колючий зверху... А тут ось ворота, залізом оббиті. На ніч закриваються намертво, і по той бік — два поліцаї™

— Не одчинять? :

— Не одчинять.

— А як добре попросимо?

— Все одно не одчинять.

— Ну, тоді через паркан...

— А дрiт?

— Перекусимо! Та в наших хлопців зуби такі, що й рейку перегризуть!

— Дрiт найкраще різати отут, подалі од воріт,— правив своєї Ганжа: згадав про

ножиці, що їх змайстрував їм коваль. З отого села, де дівчат поховали. "Точно такі, як були на війні!" — сказав, передаючи: коваль був на імперіалістичній, всю Галичину на пузі проповз. "Дріт перекусять?" — "Перекусять і виплюнуть!"

— Тож ми ось тут вас і ждатимемо,— тицьнув олівцем у ворота.— Ломик, глядіть, не забудьте! — Ломик ламати замок. Що його сам фельдфебель щовечора на ворота навіщує.— Та тихіше ламайте, щоб не підняти на ноги...

— Не піднімемо. У підштаниках візьмемо.

Ганжі б оця впевненість! Ба, скинув піджак, ліг на сонці, на вигріві, потягається солодко:

— Лягай і ти, комісар: вночі навряд чи доведеться заснути. Ганжа й сам знає про це. А заснути не може: така вже

вдача. Знову пригадує, чи все врахували, і весь отой двір, червоною цеглою вимощений, мурованим парканом оточений, фортецями-будинками і фортецями-стайнями ("Будували ж, чорти")... весь отой двір перед очима. Наче Ганжа зараз стоїть серед отого широкого двору. Стоїть, роздивляється пильна он два будинки, ось стайні... А то що?— Стривай!.. От бач, і забув!-Та то ж нужник! Теж із тієї ж цегли червоної, за будинками, при самій стіні,— от де хлопцям перебратися! Щоб не стрибати з паркану — ніг не ламати. Дістав знову зошит, хімічний олівець, намалював, ще й стрілку наслинив: ось тут!

А тільки сонце на захід — став хлопців розбуркувати:

— Ану, годі хropaка задавати: у тещі після війни одсипатиметесь!

І до Світличного, що підхопився, наче водичкою ясною умитий:

— Кулемета не братимете? і

— А на біса він?

— А то узяли б... Мало що статися може.

— Нічого не станеться. Та ти не переживай, комісар: все буде гаразд! Хіба не бачиш, які орли йдуть зі мною!

"Орли" вже зібралися біля Світличного. Озброєні автоматами, з гранатами в кишенях, хлопці стояли якісь вже од загону віддалені.

— Глядіть же там, обережніше,— напучував їх Ганжа.— Головне — це ворота одчинити. А німців та поліцаїв уже разом добиватимемо.

— Рушили? — перебив нетерпляче Світличний. І скомандував весело: — Животи до хребта, причадали до пупа — за мною!

І загін, сміючись, рушив за своїм командиром. Усі до одного, навіть Неля та Пекельний на бричці. Спершу її хотіли тут полишити, а тоді й передумали: ану ж хто осколка чи кулю впіймає! Все може бути. Тож вирішили бричку лишити в байраці найближчому. І Нелю з Корнієм. Корній аж зрадів: це ж можна й поспати. Та й од куль подалі. Бо він хоч і не лишав самовільно позиції, коли стріляти доводилося, і в атаку піднімався з таким видом, наче не на ворога — по сіль у крамницю чалапав, однак даремно ризикувати не любив: пам'ятав, що життя тобі мама дала одне і жоден командир його тобі не доточить. Тож Пекельний одразу й видерся на фаєтон, а Неля

ще довго канючила, що вона піде хоч у групі Ганжі. І тепер, невдоволена, сердита на всіх, їхала позаду колони.

Колона йшла степом швидко й бадьоро, і степ розгортався перед нею запущений. Наче й не ступала тут зроду-віку людина, не орала, не сіяла: бур'яни й бур'яни, степові буйні трави, здичавілі злаки, що й росли вже не в колосок, а у стебло. А колись же пшениця стояла стіною чи жито, а то й розливалися білі гречки!.. Отак швидко все здичавіло! Скільки ж то праці людської доведеться докласти, щоб знову заколосилось довкола!.. Колона йшла степом, і не в одного стискалося серце при оцьому дикому буйстві, що пре із землі, як шалене. І коли Неля, не селячка — міська, коли Неля побачила велетенський клин поля, порослий суціль волошками, що переливався бузково майже до обрію, коли Неля не витримала й закричала до Корнія, щоб зупинився, і побігла у розлив волошковий, а потім з отакеним букетом повернулася назад і сказала Пекельному, зариваючись у квіти обличчям: "Та погляньте, яка ось краса!" — той глянув неприязно на зілля, що із ним доводилося воювати щороку... Колона йшла степом, і сонце вже сідало за хмари, і всі з надією поглядали на сизу стіну, бо над їхніми головами, їм навперейми, вплив уже місяць: не відстане, не зіб'ється, вони до двору — і він повисне над двсром, вибілить, висвітлить кожную шпарину — миша не прошмигне непоміченою. "Ходу, хлопці, ходу!" — нетерпеливиться Світличний, бо йому все здається, що партизани йдуть не так швидко як слід.

Зупинилися в байраці: там, за пагорбом, вже конезавод.

— Перекур.

Світличний та Ганжа одразу ж подерлися на пагорб, решта опустилася на землю: в ногах аж гуло, одмахали добрий десяток кілометрів не присідаючи! І одразу ж то там, то тут — цигарки світлячками: довкола вже сутінки, хмари вже й місяць накрили. Неля одразу й скористалася цим: підійшла до Андрія.

— Втомився?

Андрій муркнув щось нерозбірливо: соромився, коли Неля отак, на людях, підходила до нього. А вона сіла поруч, злегка торкнулася до нього рукою: їй захотілося раптом, щоб він її обняв, пригорнув, до болю, до сліз захотілося, і, закушуючи губу, щоб не розплакатись, сама на себе сердита за оце несподіване бажання, що нахлинуло, залило, пронизало до останнього нігтика, вона довго сиділа застигла, аж Андрій стривожено повернувся до неї. І той його порух наче зламав Нєлину застиглість: вона схилилась над ним, запитала тихенько:

— Пам'ятаєш свій випускний?

І Андрій відразу ж зрозумів, що Неля питає не про школу розвідників, яку кінчила й вона, а про іншу, далеку, майже нереальну, в яку вже важко й повірити, бо вона була по той бік війни... Андрій одразу ж згадав випускний вечір і як він стояв під стіною високого залу, з виглядом незалежним та гордим, бо не вмів танцювати, і як підійшла до нього Юля, дівчина з десятого паралельного класу, — красуня, відмінниця, за якою зітхали всі хлопці старших класів, — сама підійшла і силоміць майже потягла його в коло, до танцю. І як він танцював: невміло, невправно, на когось налітаючи, когось

штовхаючи, нічого не бачачи й нічого не чуючи, окрім дівочого тіла, що м'яко, податливо й страшно віддавалось до рук

Скільки тривав отой танок, він і досі не знає, тільки Юля, коли стихла музика, так і не одпустила його руки: щось йому говорила, і він щось їй відповідав,— був наче п'яний. І коли вона його попросила провести її додому, він радо погодився, хоч краєчком ока побачив чиєсь спотворене люттю обличчя. І всю дорогу, од школи до Юлиного дому, ішов і мучився думкою, що мусить її поцілувати: бо так робили всі хлопці, які проводжали дівчат. Ось там, на отому розі.. Ні, там, під тополею, там, здається, темніше... Так і не наважившись, довів до двору, і Юля, яка йшла всю дорогу мовчазна, чогось мовби чекаючи, сказала йому на прощання: "До побачення, маестро! Ви добре танцюєте!" І засміялася, й побігла через двір до будинку

А тоді була темрява, що зовсім уже згусла, і розбійницький посвист у спину, і тупіт услід/ і чорні невиразні постаті: "Ось він!.. Бий, чого дивишся!.." І кулаки, які били сліпо й люто в обличчя, у груди, у спину. Йому добре-таки дісталось: кілька днів він просидів удома і весь час марив Юлею, що ввійшла у нього, як чад, як отрута,— не розумів, як досі міг жити без неї. А коли трохи зализав синяки, подався одразу ж у Хоролівку, начебто за підручниками, які полишив на квартирі, а насправді ж — щоб побачити Юлю. І Юлина найвірніша подруга, яку Андрій зустрів біля школи, розповіла, що то Юля зробила навмисне, аби подратувати .свого хлопця, з яким перед тим посварилася. "А ти й вуха розвісив!" — з несподіваною злістю сказала вона: Юля вибирала собі у подружки лише некрасивих дівчат.

Він тоді так і не стрів Юлю, одразу ж подався з Хоролівки. Коли вийшов за місто, у степ,— не витримав, заплакав. Від ганьби, від образи, від думки, що весь світ тепер знатиме, як насміялися з нього.

Кілька днів відчував себе найнещаснішою у світі людиною. Од життя вже чекати нічого, лишилося тільки померти. Та перед цим помститися Юльчиному хлопцеві, який так підступно на нього напав. Не сам, не в чеснім бою, а вовчою зграєю.

Андрій кілька разів приходив у Хоролівку і таки діждався своєї хвилини: застукав їх обох біля річки в неділю. "Он вони! — сказав йому товариш по школі, Мишко, який напросився бути його секундантом.— Бий, поки не обернувся, у спину!" Але Андрій не став бити в спину: прагнув чесного бою. Наздогнав, смикнув за руку і, коли той обернувся, врізав правою у вуха...

Хлопець виявився не з лякливих, і вони зчепилися на смерть. Андрій відразу ж відчув, що його суперник сильніший і спритніший, але це ще більше розпалило його: він знав, що поб'є, що подужає, тож з такою люттю молотив кулаком, що той врешті-решт став поступатися.

◆Перестаньте!.. Перестаньте!.." — кричала плачучи Юля, і коли її хлопець упав і Андрій, весь закривавлений, глянув на неї, вона закричала йому прямо в обличчя: "Ненавиджу тебе!.. Ненавиджу!.."

— Пам'ятаєш? — допитувалася Неля таємниче і тихо, як питають про щось дуже інтимне.

— Ну, пам'ятаю,— відповів неохоче Андрій.

— Які ж ми були тоді дурні... й щасливі, — Неля засміялася ніяково, Андрій же одразу подумав про те, що Неля — заміжня і згадує зараз свого чоловіка. І, обпалений ревностями, вже майже її ненавидячи, відкинув грубо її руку.

— Андрійку, ти що? — вражено запитала вона.

— Нічого.

Андрій звівся, не дивлячись на Нелю, пішов геть. "Отакі вони всі!" — ворушилося похмуро в ньому, бо і Юлька, і Неля злилися в одну істоту — зрадливу й підступну, і йому, як і того разу, знову не хотілося й жити. "Нічого, почнеться ось бій..." І бачив себе, прошитого кулями, і Нелю, збожеволілу од каяття. І коли угледів дядька й Ганжу, що вертались од пагорба, кинувся їм навперейми:

— Візьміть мене! Ну візьміть!

— Не можу, плем'яшо,— відповів йому дядько.— Та ти не журися — вистачить і вам! Ми ж тільки ворота одчинимо. А викурювати будемо разом.— А про себе подумав: "Ну як їх убережеш?!" Згадав сестрине прохання прощальне.

Трохи згодом і вирушили.

— Ви ж до воріт ближче підтягуйтеся,— сказав Світличний Ганжі.— Щоб не довелося потім гукати.

— Не турбуйся, гукати не доведеться. А ви обережніше там. Та німців не побудіть.

— Ми тихенько,— запевнив Світличний.— Ну, хлопці, пішли. І поки вони видиралися на пагорб, Ганжа дивився їм услід.

Потім повернувся до партизанів, що стояли напружені, сказав розібратися невеличкими групами, щоб отак і зосередитися біля воріт.

— Та не дорогою — полем ідіть! — завернув найгарячіших з дороги.— І пригинайтесь пониже — спин не жалійте.— Бо хоч і стемніло, та не настільки, щоб зовсім не видно було: місяць світив уже на всю силу, пробиваючи хмари, і хто дасть гарантію, що поліцаям, які охороняють ворота, не збреше в голову виглянути в поле. Але навіть оглядаючись, непокоячись, щоб ніхто не одстав, Ганжа продовжував думати про Світличного.

А той саме штурмував безуспішно цегляний мур, що зблизька був мов іще вищий. Спробував зопалу видертись, чіпляючись за ледь помітні заглибини, та й зірвався одразу ж. Лаючись, лупонув кулаком по товстелезній стіні:

— Мурували, падлюки! —

— Ану дайте я,— сказав Вітька-моряк.

Оддав автомат Сорокіну, розігнався, стрибнув Та й шугонув донизу.

— Так не вийде,— сказав нарешті Світличний.— Хто із нас найлегший? Сорокін? Бери, Сорокін, ножиці, а ми тебе підсадимо.— Підступив до паркану, нагнувся, впираючись руками в коліна, скомандував Вітьці: — Лізь! — І коли той став своєму командирові на плечі й теж уперся лобом у паркан, по них уже подерся Сорокін. Вчепився вже там, угорі, однією рукою за гострого списа, а другою ледве витяг з-за пазухи ножиці: коваль заліза не пожалів, ножиці важили півпуда, не менше.

— Ти скоро? — шипів Вітька знизу: тверда, як залізо, п'ята обдирала шию.— Та не топчися, заразо! — Бо Сорокін, перерізвавши дріт, в'язав уже мотуз до шпичака. Світличний же унизу тільки кречав.

— Лізьте! — скомандував нарешті Сорокін.— Та автомати спершу подайте.

Він уже сидів зверху, затиснений між двома шпичаками.

Чіпляючись за мотуз, видерся Вітька, потім — Світличний. Прямо під ними тьмянів плескатий дах нужника. Попереду чорно височіли будинки. Ворота ж по той бік, за будинками. Світличний, прислухавшись, чи не несе яку нечисту силу до вітру, перший став намацувати ногою дах нужника— не вистачало ще провалитися! Спустився донизу, допоміг злізти хлопцям.

Постояли прислухаючись Нікого? Мовби нікого.

Довкола порожньо й тихо. Так тихо, що кожен із них чув, як дихає товариш. Будинки були розвернуті глухими стінами в бік нужника, і Світличний подумав, що їм пощастило: ніхто не визирне, не побачить. А по праву руку, з парканом зливаючись, виступала вже одноповерхова споруда. "Стайня!" — пригадав Світличний малюнок Ганжі. За нею, за стайнею, і мають бути ворота. І два біля воріт поліцаї. Яких от-от мають змінити. Світличний одсмикнув обшлаг рукава, підніс до очей годинник: одинадцять сорок. Ще двадцять хвилин. Повинні встигнути.

— За мною!

Спершу йшли під парканом, потім уже — попід стайнею. За стінами чутно було приглушений шурхіт, час від часу металево щось брязкало, а коли проходили попід вузьким, під самісіньким дахом, вікном, фиркнуло так, що в Світличного аж тьохнуло серце. Зупинився, задер угору голову, потім знову пішов, пригинаючись, націлений весь уперед, і котяча хода його була така нечутна, мов не по цеглі ступав, а плив у повітрі. Ось він завмер, ще й руку назад наставив, попереджаючи хлопців, і вони теж застигли, і тоді до них долинув глухий, мов з-під землі, голос: хтось там, попереду, біля воріт, бубонів монотонно. "Поліцаї!" — подумали хлопці. А Світличний уже діставав із піхов гостру, як бритва, фінку. Дістав, закинув за плечі непотрібний поки що автомат, оглянувся на хлопців. І коли б оце був день, а не ніч, вони побачили б, як із-під вусів весело й хижо зблиснули зуби.

Вітька теж уже тримав фінку в руці — лезом до себе. Вся його постать, невисока і зграбна, аж підбралася, націлена на стрибок, несхибний удар. А йому через голову дивився Сорокін: цей замість ножа тримав ломик. Теж зброя нівроку, коли нею користуватись як слід.

Світличний ще раз поглянув у бік будинків, його все більше непокоїло, що ось-ось відчиняться двері й появиться зміна, але там було сонно і тихо, і він, озирнувшись на хлопців, мовчки хитнув головою: за мною!

Бубоніння попереду з кожним кроком ставало все чутнішим, тамуючи подих, обережно переставляючи ноги, вони повільно посувалися вперед... Ось двері минули,— дух кінського поту так у ніздрі й ударив,— ось знову стіна, і ще одне вікно над головою... і ще одне... і — стій! — ріг будинку... Голос урвався, кашлянуло, наче над

вухом, глухо поскаржилося:

— У грудях шкребе... Курнути немає?

І другий, дзвінкий, молодий, йому ВІДПОВІВ:

— Щоб німці побачили?.. Забув, що Мишкові було?

— Кий чорт побачить, коли вони сплять! — відповів перший уже роздратовано.—

Дай, бо вже й терпіти несила.

— На, тільки присядь, щоб не так було видно.

— Та присяду ж... Ще й одвернуся.

За хвилину дзенькнуло, мов залізом об камінь. "Кресало!" Світличний обернувся до Вітьки, що гаряче дихнув йому в потилицю, хитнув головою. "Пора!" — зрозумів його Вітька і теж хитнув: "Давай, командире, я за тобою!" І обоє, плече у плече, метнулись за виступ...

Коли Сорокін підбіг, все було скінчено: один з поліцаїв так і лишився сидіти, уткнувшись головою в ворота, а другого

Вітька все ще тримав у обіймах —г опускав обережно на землю. В грудях у поліцая щось хлюпало, булькало, ноги судорожно били об землю...

— Ломик!_ Ломик давай! — засичав Світличний до Сорокіна. Вихопив ломик, підскачив до воріт.

А там висів пудовий замчише, що їх навішували колись багаті дядьки на комори — дужка з руку завтовшки — не підступитися. Світличний заклав зопалу ломик, натиснув щосили — заскрипіло, завищало залізо, ломик став гнутися, а замок як висів, так і продовжував висіти.

— Дайте ще я.

Вітька простягнув було руку, та враз і одсмикнуг* од будинків донісся виразний кашель. Ухопившись за автомати, вони обернулися і одразу ж побачили три невиразні постаті, три розмиті фігури, що йшли у їхній бік.

Зміна!

— Лягай! — зашипів Світличний до Сорокіна, ще й рукою натиснув на голову. І, вже впавши, здогадався Сорокін, чому його поклав Світличний: поліцаїв же коло воріт було тільки двоє. Ось один із них і лежить поруч, і од нього канудливо тхне кров'ю, але не на мертвого — на живих поліцаїв дивився Сорокін, що підходили, на Світличного й Вітьку, які з ножами в руках пішли їм назустріч: боялися, мабуть, щоб ті завчасно не помітили трупи.

Зійшлися, кинулися, змішалися — чийсь стогін передсмертний, чийсь здушений зойк, що обірвався одразу ж, а потім — спалах, постріл, зігнута чорна постать, що метнулась назад, в бік будинків. І їй услід — коротка й поспішна автоматна черга. Постать підстрибнула по-заячому побігла ще швидше, і тоді Сорокін, виставивши автомат, прицілився. Автомат затремтів, забився в руках, випльовуючи одстріляні гільзи, осліплений спалахами, Сорокін аж голову звів: постаті вже не було. Натомість в одному з вікон з дзвоном посипалося скло, замиготіло, запульсувало вогнем, й одразу ж довкола Сорокіна завищало, затьохкало, сипонуло, викреслюючи іскри, а позаду

заскреготіло залізо. "Кулемет!" — визначив одразу Сорокін і швидко підповз до убитого, щоб прикритися од куль. І вже звідти, поклавши автомат на непорушне тіло, спіймав у приціл пульсуючий вогник, натис на спусковий гачок. Автомат знову затремтів у руках, довга черга прошила вікно, вогник погас, але вже стріляли з інших вікон, і Сорокін став бити на вибір, на спалахи, гасячи то одне вікно, то друге, і в ньому все аж дзвеніло од незвіданого досі почуття мстивої радості. Він уже навіть не думав про своїх товаришів, які десь поділися, ні про те, що його можуть убити,— він не раз там, у таборі, марив про автомат, націлений у ненависні обличчя,— і ось автомат у руках і він, Сорокін, не зрушить із місця, доки не випустить останню кулю. "Ну, давайте, давайте!..— аж кричало у ньому— Набігайте, висовуйтеся!.. А-а-а, не подобається!.." Він стріляв і стріляв: по вікнах, по дверях, і коли йому вдарило в груди і в голову вдарило, він навіть не зрозумів, що це вже смертельно. І в свідомості, яка швидко гаснула, все ще стріляв... стріляв... стріляв...

— Сорокін! — трусонував його Вітька щосили. А Світличний, перевернувши непорушне тіло на спину, глухо вимовив: — Все! — І закричав уже до Віктора: — Давай за будинки! — І підхопився, й метнувся в бік стайні, бо один зараз біс повзти чи бігти по цій площі проклятій, де кулі — як оси. Вони бігли під стайнею, а довкола аж миготіло, і в обличчя, на плечі, на голову бризкали, сипалися осколки подовбаної цегли. А там, за стіною, іржали, билися наполохано коні... Світличний з Вітькою бігли вже попід муром, і лящало, тріщало, вибухало довкола, тільки кулі мовби не так густо роїлися, і подовбана цегла не сипалася; зупинившись на мить, обоє оглянулись: біля воріт, поверх муру, пульсувало й спалахувало. "Наші! Наші стріляють!" — аж тепер вони зрозуміли, чому й досі живі...

— Давай!

Допомагаючи один одному, командир з Вітькою видерлись на мур.

Стрибнули донизу, до своїх...

— Пропало!.. Все к бісу пропало!..

— Годі тобі... Все одно не допоможеш...

— Чортів замок! — Світличний аж зубами скреготнув, пригадавши, як зігнувся ломик... І Сорокін... І Степан...— Ех!..

Пропускав колону, похмуру, похнюплену, й аж чорнів на виду. Порівнявся з бричкою.

— Як йому? — питав Нелю. Хоча б міг і не питати: Степан лежав непритомний,— біле, аж синє обличчя, загострений, як у покійника, ніс. "Ех, Степане, Степане, що твоїй матері казати!.."

І до Нелі:

— Пильнуй, щоб не трусило! — Бо всі груди Степанові — кокон білий суцільний: стріляв із кулемета, доки його й не прошило. — Не спіши, не спіши! — вже до Пекельного.— Груддя об'їжджай!

Обганяй знову колону, а сльози аж закапали на очах: отаку справу згубити! Не міг собі простити! Не міг!

І коли зупинилися (скільки одійшли од того заводу проклятого: десять, двадцять кілометрів? — ніхто не міг би напевне сказати), коли стали на високому пагорбі: перепочити, подумати, куди далі податися, і партизани попадали, хто де стояв, і не було ні сміху, ні жартів, мов при покійникові, тільки хтось попросить тихенько: "Дай закурити", сказав Світличний Ганжі:

— Обирайте собі командира!

— Може, застрелишся? — покосився на нього Ганжа. Світличний смикнувся щось сказати у відповідь, та враз

передумав: махнув лише рукою.

Ганжа теж надовго замовкнув, бо слова усі були зараз зайві. Йому не менше боліло, що їх спіткала невдача, він теж відчував особисту провину: бач, усе розвідав, усе рознюхав, а про замок і забув.

— Слухай,— повернувся до Федора,— а якби його гранатою?.. Хоча — побудили б усіх... Викурюй потім по одному з будинку.

— Якщо іще викурили б! — буркнув Світличний.— Там же — як на долоні...— Хотів ще щось додати, але Ганжа його

ЗУПИНИВ:

— А цить! — Ще й руку застережно наставив.

— Що там?

Звівшись на коліна, Ганжа уже прислухався до чогось.

— Чуєш, гуде?

— Що гуде? — Світличний нічого не чув: у голові й досі відзвонювали постріли.

— Мовби машина... Чи літак!.. Ні, мабуть, таки машина.— Ганжа уже звівся, вдивляючись у обрій, туди, де губилася дорога,— він аж долоню до лоба наставив, щоб захистити очі від сонця, яке вже зійшло і звідти й світило.— їй-богу, машина! — Бо вже побачив і куряву: тоненький, ледь видимий хвостик, що витикався з-за обрію.

Партизани, які лежали поруч, теж почули далекий той гул. Заворушилися, посхоплювалися, стали вдивлятися в обрій.

— Дві... Дві їде, товаришу командир!..

Світличний уже й сам бачив, що дві: попереду маленька, як сірникова коробка, позаду — більша. Легкова й вантажна. Прудко скотилися з далекого пагорба, пірнули донизу, гул вщухнув, тільки висіла пилюка.

— Зупинились, чи що?

— Де зупинилися! Просто не чути.

— Сюди ідуть! Прямо на нас!

— Німці?

— А хто ж!

І вже дивилися всі на Ганжу і Світличного: що вони вирішать.

— Чи не сам комендант? — спитав уголос Ганжа.

— "Батько конячий"?.. Як він дізнався?

— А телефон!

— Ну якщо "батько"...— Очі Світличного зблиснули, досі похмуре обличчя враз пожвавішало.— "Батька" треба зустріть як належиться!

— От і стрічай,— усміхнувся Ганжа.

Світличний — де й поділася млявість — пружно повернувся до партизанів, підняв угору руку:

— Хлопці, зустрінемо "батька"?

— Зустрінемо! — одним подихом всі.

— Тоді слухай мою команду: два кулемети сюди, на дорогу, чотири — на фланги, підводу одвести назад, всім — у цеп, і не стріляти, поки я не скомандую. Василю,— вже до Ганжі,— бери десятьох і он туди, щоб жодна собака не випорснула!

Партизани розбіглись навсібіч, пригинаючись, розтягуючись ланцюжками, весело побігли, де й поділася втома, а Світличний лишився на місці, біля двох кулеметів. За одним уже лежав Андрій, і Світличний одразу ж упізнав кулемет, добутий із танка Степаном, і знову різонуло по серцю, і гойднулося обличчя Степанової матері, її очі благаючі, та він сам собі наказав: "Ну, годі!.. Годі про це!" — бо от-от мали з'явитися машини: гуло все ближче і ближче. Світличний глянув донизу, туди, куди круто западала дорога, й одразу ж наткнувся поглядом на височезний будяк, що ріс при самій дорозі.

— Бачиш будяк? — схилився до племінника. Андрій, пошукавши очима, спитав:

— Отой?

— Та отой же! Почнеш стріляти, як перша машина із ним порівняється... Жасимбеков, тобі зрозуміло? — Бо за другим кулеметом лежав Жасимбеков.

— Всьо панятно, товаріш командир! — відповів Жасимбеков.— Стрелять будяк!

— Не в будяк, а в машини! І без моєї команди не починати! — Світличний ліг поруч з племінником, який припав до кулемета, ледь поводячи сюди-туди дулом.— Не нервуй, плем'яшо, не нервуй: нікуди вони; од нас не подінуться! — Хоч

самого вже тіпало: починало здаватися, що німці якимось

побитом довідалися про засідку та й повернули назад: дуже ж

бо довго не ПОЯВЛЯЛИСЯ. !

Та ось, наче чортик із бочки; вихопилася перша машина, а за нею і друга. Гул, досі приглушений, став дзвінкий і сильний, машини прудко котили донизу: "конячий батько", якщо він сидів у передній, таки добре квапився до своїх улюбленців. І хоч нічого не було видно за вітровим склом чорного "опеля", та до того ще й сонце било у вічі, Світличному раптом здалося, що він виразно бачить того "батька", і йому враз захотілося зустрітися з ним живим.

— По колесах зумієш? — спитав він Андрія.

Машини ж тим часом швидко котили вниз, і задня, вантажна, що до половини потонула в пилюці, була повна солдатів: вони сиділи плече у плече всі в касках, і Світличний гукнув Жасимбекову:

— Жасимбеков, по вантажній стрілятимеш! — Так йому хотілося захопити живими пасажирів передньої машини.

Машини спускалися все нижче, нижче, високий будяк наче біг їм назустріч. Ось він майже поруч... Ось порівнявся... "Давай!" — видихнув Світличний, і в ту ж мить його боляче ударило у вуха, задзвеніло у голові: збуджений, він не помітив, як висунувся наперед, на рівень кулеметного дула. Матюкнувшись, Світличний зірвався на ноги, — там, унизу, вже все змішалось, звідусіль — і справа, і зліва били довгими чергами кулемети, сухо здійснювалася автоматна тріскотнява. І вже витикалися голови, й найгарячіші, найзапальніші. стріляючи, бігли донизу.

— Назад!.. Назад!.. — закричав щосили Світличний, але його не чули: все більше й більше партизанів збігало у вибалок. Тоді Світличний, гукнувши: "За мною!" — теж побіг дорогою вниз.

Тут усе було скінчено. "Опель" лежав, завалившись на бік у неглибокий кювет: шофер, либонь, крутонув щосили кермо, щоб розвернутися. Он він і лежить, напіввисунувшись, наскрізь прошитий чергою. А поруч, вивалившись із тієї ж машини, од машини кілька кроків одбігши, — товстий чолов'яга в офіцерському мундирі з погонами срібними і в таких блискучих чоботях, мов були вони полаковані. Однією рукою товстун ухопився за потилицю, поміж пальцями виштовхувалася густа чорна кров, а друга, з пістолетом, була відкинута набік, наче німець, падаючи, хотів закинути ту зброю подалі, та забракло вже сил.

Таки вбили "конячого батька". Ех, досада яка! Світличний повернувся до племінника, сказав із докором:

— Я ж просив по колесах...

— Я по колесах і цілив, — заперечив Андрій ображено. — Гляньте, якщо не вірите! — І показав на переднє колесо, посічене кулями.

Та Світличного колеса вже не цікавили: пішов до вантажної машини.

Цій машині дісталось менше. Стояла цілісінька посеред дороги, де-не-де свіжими пробоїнами світячи, лише бокові дошки кузова були наче решето, і німці, майже всі до одного, як сиділи, так і завалились рядами: били ж майже впритул, за сто метрів, не далі. Ні руху, ні стогону, тільки на дорогу, в пилюку капотить рясно кров. Кривавий той дощ все дужчає й дужчає, ось уже й дзюркоче подекуди, тонко і жалісно, і в декого із партизанів аж скривилось обличчя.

Світличний побачив Ганжу, поцікавився:

— Ніхто не втік?

— Та мовби ніхто... Шофера он узяли.

Тут же, біля машини, обступивши шофера, збилися в гурт партизани.

— Молодий!

— Що, Гітлер капут?.. Тож-то й воно!..

Світличний став протискатись до гурту, партизани, розпалені сутичкою, неохоче поступалися.

Німець стояв посередині, на молоденькому обличчі застиг вираз зацькованості. Був без пілотки, в розстебнутому на шиї мундирі; на широкому поясі зависла порожня вже кобура.

— Стріляв? — запитав похмуро Світличний. Угадавши одразу ж командира, німець виструнчився,

витагнув руки вздовж стегон.

— Та де йому було стріляти! — зневажливо сказав Вітька-моряк, у якого за поясом уже чорнів відібраний парабелум.— Ледь од руля одірвали! Чіплявся, як за мамину спідницю.

Довкола засміялися, і в сміхові тому не було уже злості.

— Фашист? Гітлерюгенд? — допитувався тим часом Світличний.

Молодик ще більше виструнчився, але губів не розімкнув. Він навряд чи й розумів, що його питає страшний оцей партизан.

— Та який із нього фашист! — раптом заступився за німця Хоменкск стояв поруч із Світличним, зіпершись на карабін, мов на лопату, й на його обличчі вже якесь аж співчуття.— В нього ж ще й моня на губах не:обсохла. Бач, як злякався!

Партизани знову розсміялися, Світличний же ще дужче насупився: не від того, що він гнівався на німця чи партизанів, а від думки, що полоненого доведеться розстріляти. І розстрілюватиме хтось із них з оцих хлопців, які усміхаються так, наче перед ними не ворог, а давній знайомий. Тому він і насупився, й сердито наказав:

— Хоменко, стережіть полоненого,— допитаємо потім! Та глядіть, щоб не втік! — І, розсунувши плечем партизанів, вийшов із кола. Біля "опеля" метушилися партизани, пробуючи одчинити задні дверцята.

— Що тут таке?

— Хтось усередині.

— Всередині? — Світличний прислухався й одразу ж почув якийсь звук: у машині чи то плакало, чи то жалісно поскімлювало. "Собака, чи що?"

— Ви що, дверцят одчинити не можете?

— Так не одчиняються!

— Дайте я!

Взявся за хромовану ручку, крутонув, смикнув догори. Але дверцята таки добре заїло, вони й не думали одчинятися, лише там, усередині, ще дужче заскімлило. Тоді Світличний, вишкірившись, учепився уже обома, смиконув так, що або ручка — в руках, або дверцята — із петель, та замалим і не впав, бо дверцятами наче хто вистрілив, а з машини вирвався голосний плач.

— Хто там?... Вилазь!..

Партизани просунули обличчя в отвір і там, унизу, серед червоної з золотом шкіри, що нею були оббиті сидіння і кузов, побачили скоцюрблену постать у чомусь такому квітчастому, такому яскравому, що в них аж замерехтіло в очах.

Дівка, чи що?

А вона хлипала, хлюпала носом, совала оголеними ногами, не помічаючи навіть, що спідниця закотилася їй аж до пояса.

— Хлопці, ану допоможіть вибратись!

Та хлопці лише топталися довкола, збентежені. Тоді Світличний, кречнувши, сам

поліз у машину. Просунувся на переднє сидіння, став на дверцята, схилився над дівчиною: в обличчя йому війнуло дорогими парфумами. Сердито гримнув на дівчину:

— Перестань!

Та одразу ж затихла. Прикривала обличчя долоньками, з-поміж пальців гостро й налякано зблиснули очі.

— Ти що, поранена?

Дівчина заперечно хитнула головою.

— Тоді годі ламати комедію: вилазь із машини! Та спідницю осмикни! — Йому було аж неприємно, що всі бачать її оголені ноги.

Все ще схлипуючи, дівчина нарешті наважилася одірвати від обличчя долоньки. І було воно в неї таки гарненьке — тільки дуже напудрене. "Конячий батько" розумівся не лише на конях... А по обличчю — патьоки. Дівчина спробувала осмикнути спідничину, а вона, вузька, наче чарка, по закордонній моді пошита, не осмикувалася.

— Ну давай, вилазь! — сказав похмуро Світличний: не дивитися б на оті оголені ноги! — Хлопці, допоможіть! — І вже

ЗОВСІМ СЕРДИТО: — ЧОГО РОТИ ПОРОЗЗЯВЛЯЛИ: ДІВКИ ЖИВОЇ НЕ бачили?

— Дівку то бачили, а от вівчарки німецької не доводилося! — озвався котрийсь. Руки, однак, простягнули і дівчину з машини витягли.

Вибравшись і собі, Світличний спитав:

— Ким працювала?

Дівчина в оточенні партизанів — хлопців молодих — усе ще осмикувала свою спідничину, і в рухах її було щось кокетливе. Та гляньте ж, яка я гарненька, яка в мене попка ладненька! — говорив наче кожен її порух... особливо долоньки, що старанно пригладжували спідничину.

— Так ким працювала? — перепитав її Світличний.

— Питайте не ким, а чим! — втрутився Вітька-моряк: це він і сказав про "німецьку вівчарку". Дивився зневажливо, аж губи кривив: — Наштукатурилась!..

У дівчини одразу ж скривилось обличчя, а з очей так і ринули сльози. То був, певно, її випробуваний захист, до якого вона шоразу вдавалася. І Світличний, якому сльози жіночі — гаряче вугілля на рану, гримнув на Вітьку:

— Ану помовч! — І вже до дівчини: — А ти не реви — ніхто тебе ще не збирається вбивати!.. Як звати?

— Ксеня,— прошепотіла ледь чутно. Сльози вже не котилися, але продовжували зависати на віях: от спробуй лиш крикнути — знову поллються.

— Звідки сама?

Так же ледь чутно назвала село. Світличний колись там і був: гарне село, і дівчата красиві.

— Як ти потрапила до німців?.. Та перестань рюмсати! — Бо дівчина одразу ж покотила сльози з очей.

— Вони мене забрали. 1

— А чому тебе, а не іншу?

— Бо я знала німецьку.

Ага, все ясно. "Дас фенстер, дер тіш".— "Добре, Ксеню, сідай. Молодець. Беріть, діти, приклад із Ксені!" А там уже й вірші, а там і книжечка, поки що тоненька, по-німецькому написана, і заохочена дівчина уже й дома розмовляє лише по-німецьки. І все село знає про це, бо горді батьки спішать розповісти кожному, що дочка у них мов справжня німкеня: чеше так, що й не розбереш. А тоді війна, й окупація, і комендант на поріг: "Гутен таг, фройляйн Ксенья!.. Бітте!" Та й повіз Ксеню в район — перекладачкою при власній особі. А її батько вперше прокляв лиху ту годину, коли дочка захопилась німецькою, а мати плакала у відчаї, та вже було пізно.. Ксеня теж, мабуть, плакала, і комендант жартівливо сварився на неї: "Но, но, фройляйн Ксенья!" І давав білу хустину — витирать оченята. Таку білу та ніжну, ще й дорогими парфумами напахчену, що страшно було її й до рук узяти, не те що прикласти до носа.

Далі — більше: Ксеня звекає потроху до нового життя, до своєї роботи. Та й що вона, власне, робить такого поганого, вона ж лише перекладає. А пан комендант такий уважний, такий чуйний до неї: щоранку цікавиться, як вона спала, який у неї настрій. І майже щоденні дарунки: духи, пудра, мило, рожеве та ніжне, лак для нігтів і помада губна, а для брів — олівець, бо комендант хоче бачити Ксеню не гіршою, аніж дівчата в його далекій Німеччині, при одній лише згадці про яку в нього завжди зволожувалися очі. Ксеня поступово звекає до подарунків, привчається користуватися ними і все щільніше обтягається спідницею, бо комендант знався і на спідницях, і на інших предметах туалету жіночого. Фройляйн Ксені уже лестила щоденна увага пана коменданта, тим більше що всі, навіть німці, його дуже боялися, а вона могла дозволити собі поварити трохи воду із нього, прикидаючись, що сьогодні щось нездужає чи просто не в настрої, і надувала невдоволено губки, й одсувала подарунок, а разом і його руку одводила, яка тягнулася ніжно її поплескати. "Ай, перестаньте!" — знаючи вже, що й оте "Ай!" йому подобається. Фройляйн Ксеня старанно засвоювала вищу арійську культуру, французькою косметикою припахчену, голландськими сирами вгодовану, грецькими винами напоєну,— та й дозасвоювалася до того, що одного ранку прокинулася в пана коменданта в постелі, на широкому ліжку, що на ньому спав колись із своєю дружиною відомий на ЕСЮ область дитячий лікар Герштейн. Герштейн тепер спить у яру, розстріляний із усією сім'єю, а його ліжком користується пан комендант, та ще й Ксені вділив тепле місечко. "Но, но, фройляйн Ксенья, нащо оці сльози! Ви ж є мудрий дівчина!" І фройляйн Ксеня не дуже довго й печалилась...

— Так куди це ви їхали, якщо не секрет? — поцікавився Світличний.

У колишньої фройляйн од партизанів секретів не було. Все ще схлипуючи, стала розповідати, що десь серед ночі подзвонив телефон. Вислухавши, комендант закричав, що він зараз їде. Зірвавсь як опечений, наказав збиратися й Ксені. Поки підняли солдатів, поки зібралися, стало світати. Так що виїхали вже майже по видному...

— Тож там вас чекають?

— Чекають.

— Умгу..— Посмикуючи вуса, Світличний задумався. Дивився то на одну машину, то на другу, і в його очах уже щось тремтіло, щось народжувалося,— ось вони заблищали весело й молодю:

— Хлопці, а чи не майнути нам замість пана коменданта до німців у гості? Вони ж там приготувалися, чекають, то навіщо ж їх розчаровувати? Як ви думаєте, хлопці?

Хлопці погодилися з радістю. Тоді Світличний пішов до машини.

— Хлопці, ану допоможіть!.. Давайте на ноги поставимо." Ну, р-раз!_ Ну, два!.. Ви що, три дні каші не їли?.. Ану дружно!..

Дружне сопіння, почервонілі обличчя. "Опель" якось неохоче одірвавсь од землі, гримлячи якимось залізниччям, став на колеса.

— Ану, хто був шофером?

— Я трохи був.

— Що значить "трохи"? Був чи не був?

— Та перед війною курси закінчив. А поїздити не встиг.

— А на курсах машину водив?

— Та водив же...

— То й тут поведеш. Як тебе звати?

— Володька.

— Мінняй, ВОЛОДЮ, переднє колесо та освоюй іноземну цю музику. Даю півгодини. Впораєшся?

— Та спробую... І

— От і добре... А вам, хлопці, годі роти роззявляти,— берться за німців! Щоб за десять хвилин жодного не було в мундирі!

— І отого? — показав на полоненого Вітька-моряк.

— Того поки що не чіпай. Той нам ще стане в пригоді... Ну, хлопці, давайте — час не жде!

Ганжа спитав:

— Ти в якій будеш їхати?

— Та, мабуть, що в отій,— кинув Світличний на "опель".

— Тоді я у вантажній.

— За німцем пильнуй, щоб по дорозі не вистрибнув.

— Не вистрибне.

А партизани тим часом скидали солдатів з машин, знімали з них мундири та чоботи, одтягали з дороги в кювет.

— Закопати б, щоб степ не завонювали.

— Без нас закопають... Що-що, а це' вони вміють: ховати своїх... Іди мундир вибирай, а то не дістанеться. А я ось у нього позичу,— кивнув Світличний у бік "конячого батька". І пояснив: — Попереду їхатиму, то щоб усім видно було, що сам комендант, а не будь-хто.

— А вуса? — посміхнувся Ганжа.— Вони ж як твої вусища побачать — гикати почнуть! Давай краще вже я.

Але Світличний нізащо не хотів поступатися місцем. І вуса обстригти, як жартома пораяв Ганжа. Сказав, що перев'яжеться якоюсь шматиною білою. Могли ж у коменданта розболітися зуби? Од звістки, що хтось насмілився на його коненят зазіхнути?

— Ну давай, перев'яжуйся,— поступився Ганжа. Світличний підійшов до вбитого німця, підняв високий

кашкет. Обтрисив од пилюки, насунув на голову — мов там і був. А от з мундиром вийшло гірше: мундир теліпався, як на опудалі: "батько конячий" встиг добре роз'їстися на наших харчах. Дивлячись на свого командира, партизани не могли втриматись од сміху, хоч із них самих теж можна було посміятися: на тому широкий та куций, а той з головою пірнув. Підганяли, мінялися, приміряли каски...

На всіх, звісно, не вистачило. Що ж, решта сяде нижче, щоб не видно було

— Хоменко, веди сюди німця!

— Перекладай! — наказав Світличний Ксені. Переконавшись, що партизани не збираються її одразу розстрілювати, та заспокоїлась трохи. І, от же зілля невігубне! — вже просила Хоменка дістати в машині сумочку з олівцем, помадою, люстечком. "Будеш гарна й без люстра!" — буркнув сердито Хоменко: лишив удома дочку такого ж віку приблизно, і аж руки чесалися провчити цю "фройляйн"! — Переклади, що він може на щось надіятися, якщо буде точно виконувати його ось команди! — показав на Ганжу, який уже був у німецькому — Ти теж сядеш у кабінку...

Ксеня усміхнулася кокетливо, повернувшись до німця. Той, вислухавши, виструнчився ще дужче.

— Ну що ж, давайте по машинах, бо там уже, мабуть, заждалися. З кулеметами — попереду, з автоматами — по бортах, решта — в середину... їхатимете одразу ж за нами,— це вже до Ганжі, який, одчинивши дверцята, поставив ногу на приступок. Німець уже сидів за кермом, Ксеня — з ним поруч.

Зачекавши, поки всі повмощувалися, а підвода з пораненим, Нелею, Пекельним та ще одним партизаном, для охорони приставленим, звернувши з дороги, пірнула в бур'яни, Світличний насунув на брови картуз, поліз до "опеля". Сів, поклав автомат на коліна.

— Поїхали!

Володя, закусивши губи, щось смикнув, щось натиснув, щось відпустив,— машина, завивши мотором, рвонула з місця, а дорога стрибонула назустріч. Щось торохкотіло позаду, щось брязкало, а машина рвалася уперед, все більшу набираючи швидкість, і вже повітря свистіло за склом, і злилися в суцільну стіну бур'яни, і гуцикало на вибоїнах так, що в Світличного й картуз злітав з голови, а Володя, вчепившись щосили в руль, впивався очима в дорогу. Світличний оглядався раз по раз, чи не одстає вантажна машина,— не відстає, тримається, наче приклеєна, німець-шофер старається з усіх сил, та й де ж йому не старатися, коли на карту поставлене власне життя.

Ті п'ятнадцять чи двадцять кілометрів, що їх нещодавно долали, похмурі, пригноблені невдачею, чотири години, пролетіли за якихось двадцять хвилин.

А як вискочили на пагорб останній і побачили знову мури фортечні, шпичаками усіяні, дротом колючим обплетені, й відчинені навстіж ворота, і дві вишикувані шеренги на площі, чорну й зелену, що завмерли, "конячого батька" стрічаючи, сказав Світличний Володьці:

— Жми прямо в двір!

Володя кивнув, газонув іще більше. Світличний же опустив бокове скло, приготувався стріляти прямо з машини. Востаннє озирнувся: їдуть?.. їдуть! Гойднулося за вітровим склом обличчя Ганжі, а поверх кабіни стирчали дула кулеметів.

Машина стрімко мчала вниз — все ближче, ближче насувалися ворота і виструнчені поліцаї при них... Ось продудонів дошками місток, промелькнули обличчя поліцаїв, але Світличний по них не стріляв: ніде вони не дінуться, спіймаємо потім! — туди, уперед, дивився напружено, піднявши готовий до бою автомат, і, коли вилетіли на площу й шеренги вирости перед ним, гукнув до Володі:

— Розвертай!

Володя щосили крутонув руля, шеренги й будинки з шаленою швидкістю понеслися набік, гойднулися, пірнули донизу, а натомість у очі вдарило небо. Світличний одірвався од сидіння, боляче вдарився тім'ям об дах, його жбурнуло на Володьку, завищало, заскреготало залізо, обдираючись об цеглу, : густо посипалося бите скло. Потім враз стихло, машина, якимось чудом знову ставши на колеса, струсонулась востаннє й завмерла.

Світличний кинувся одразу ж за автоматом, що його впустив, тільки чорт його знайде в оцьому шарваркові! — мацав осліпло руками, натикаючись на різний непотріб, а Володя сидів, безтямно вчепившись у руль: все ще, мабуть, не вірив, що лишився живий.

— Де автомат?! — закричав на нього Світличний: він ладен був його задушити.

І тут до них донісся натужний гул: у двір в'їжджала вантажна машина. Бризнула коротка черга: вони таки зрізали отих двох поліцаїв,— й одразу ж, тій черзі услід, вдарили кулемети й автомати, затріщали квапливі гвинтівочні постріли. Плюнувши на автомат, Світличний вдарив ногою у дверцята, але вони, покороблені, тільки здригнулися, їх таки добре заклинило, і він молотив по них ногою, аж поки й уцух бій.

Хоч, власне, боєм це було важко й назвати: шеренги поліцаїв та німців були розстріляні, зметені кулеметним та автоматним вогнем у першу ж хвилину, і тепер партизани стрибали з машини і, розпалені сутичкою, бігли до будинків, до стаєнь, шукаючи поліцаїв та німців, які ще, може, вціліли, а дехто кинувся до пом'ятого "опеля", і перший підбіг Ганжа:

— Живі?

— Живі! — гаркнув Світличний, висунувши люте обличчя у вибите віконце.— Та допоможіть, чорти б вас побрали! — Бо дверцята ще міцно тримали своїх бранців у полоні.

Гуртом одчинили дверцята. Світличний підняв непотрібний уже автомат, що лежав під ногами (міг би поклястися, що хвилину тому його тут не було), виліз похмурий як

ніч: отакий бій прогавити! Йому вже здавалося, що й партизани, які стоять довкола, презираються, усміхаючись нишком, і він, ще більше насупившись, сердито спитав:

— Чого так одстали?

Ганжа хотів відповісти, але тут у будинку на другому поверсі, над їхніми головами, брязкнуло — посипалося донизу скло, голосно ляснуло кілька пострілів. Затупотіло, закричало. І одразу ж уже в друге вікно виглянуло червоне обличчя Андрія.

— Що там? — запитали знизу.

— Поліцая впіймали! — весело й зло вигукнув Андрій. — Під ліжком ховався, зараза!

— Убили?

— Зараз доб'ємо!

— Не чіпайте — ведіть сюди! — Бо з охорони, здається, не лишилося нікого живого.

Ба ні, лишилося: он одного турять у спину, — в стайні зловили, он другого, — цей як сидів у нужнику, так увесь бій і просидів, до дірки приклеївшись. Його так і пригнали: розстебнуті штани в руках і ремінь на шиї. Звели й отого, що ховався під ліжком: обличчя — як крейда, й рука закривавлена. Поставили під стіною.

Світличний, Ганжа, партизани підійшли впритул. Дивилися на них, наляканих, знічених, на юні обличчя, що й бритви не знали, але молодість їхня не викликала зараз співчуття, а бридливу ненависть.

— Довоювались, голубчики? Хто дівчат розпинав? Поліцаї ще нижче опустили голови, мовчали пригнічено.

Потім один відповів:

— Я не розпинав.

— А тих, що в казарму приводили? — допитувався нещадно Ганжа. — Мовчите?

— Ми дівчат не чіпали.

— Не чіпали! А хто ж — святий дух?..

— Розкажіть краще, як людей грабували! — втрутився Світличний. — Як перед фашистами собаками повзали. Вояки засні!

— Розкажіть!.. Вони розкажуть, як же!.. — відповів бридливо Ганжа і повернувся до партизанів: — 4— Товариші партизани, що накажете з ними робити? Може, пожаліти та одпустити?

— Годі жаліти!.. Набридло!

— Вони б нас одпустили?

— Та що з ним панькатися: розстріляти, і квит!

— Чуєте? — повернувся до зовсім уже обмерлих поліцаїв Ганжа. І до Світличного: — Давай, командире!

І тільки Ганжа оте вимовив, як партизани, які щільно обступили поліцаїв, одразу ж відхлинули. І поміж ними й гими, що стояли під стінкою, оголилася вузьенька смужка бруківки, що ширшала й ширшала.

— Ну, хто? — спитав Світличний.

Охочих щось не знаходилося. Партизани переминалися, [ховалися один за одного, відводили очі. ! — Що, немає охочих?

— Ех, так вашу!..

З гурту вирвався Вітька. Збив пілотку аж на потилицю, зірвав з плеча автомат. Не чекаючи команди, не цілячись, натис на гачок, повів автоматом зліва направо. Партизани так і сипонули од нього, а поліцаї одразу ж зламалися в ногах, звалились на землю.

— Чистоплюї! — лаявся Вітька, і бліде обличчя його було перекошене ненавистю.— Вони нас!.. А ми їх!..— Закинув автомат за плече, рушив до стаєнь. І партизани, всі як один, посунули слідом.

А в стайнях, схарапуджені пострілами, все ще билися коні, розносили стійла, зривалися з ланцюгів. Металися по вузьких проходах, шулячи вуха, іржали тонко і зло. Партизани, які сміливіші та мали вже справу з кіньми, накидалися на них по [двоє, по троє, ловили за вуздечки, за гриви, кричали, сміялися і лаялись, і не один уже побував на землі, збитий з ніг, не один дістав копитом у бік чи у спину.

— Спереду!.. Спереду заходь!..

— За вуздечку хапай!.. За вуздечку!..

— Та тримай же!.. А, ч-чорт!..

А Світличний поміж ними, червоний од збудження:

— По одному! По одному виводьте!.. Куди женеш? Куди питаю, женеш?

— Дак ви ж сказали виводити!

— А ти його загнуждав?.. Вуздечку спершу надінь!

— Так він же головою мотає!

— Мота, бо це тобі кінь, а не пень! Дай сюди!.. Отепер і виводь... Кавалерист, таку твою за ногу!

Партизан, замалим не плачучи, тягнув до дверей непокірну худобину, а з другого кінця стайні уже крик відчайдушний:

— Командире!.. Командире!..

— Що там іще? — так і кинувсь Світличний-

— Та йдіть-но сюди!.. Та швидше!..

Підбіг і обмер: в стійлі на двох ланцюгах стояв жеребець: чорний, як ворон, з вигнутою дугою шиєю, з сухою породистою головою. М'язи так і перекочувалися під едвабною шкірою,— жеребець голосно форкав, топтався на місці, косував вогняними очима на партизанів, що відступили подалі: такий вирветься

— не доведи і помилуй! А поміж ними, такий же розлючений, з такими ж очима червоними мотався Ашот:

— Дай автомат!.. Дай автомат!..— Хоч автомат теліпався у нього за спиною.

Бо жеребець, як довідався потім Світличний, ухопив Ашота за голову. Добре, що не за шкіру, видер лише жмут волосся.

— Дай автомат, я його стрельну!

— Я тебе стрельну! — визвірився на нього Світличний.— Ану відійди! Не лізь до тварини, як не вмієш із нею поводитись!

— Це тобі, Ашоте, не корова! — додав хтось із партизанів.

— Сам ти корова паршива! — Лаючись, Ашот пішов із стайні.

— Куди ж ти, Ашоте? Позбирай он волосся, може, приклеїш!

— Клеєм столярним! — сміялися йому вслід партизани і зовсім залилися, коли Ашот вибухнув такою лютою лайкою, що аж повітря погуло.

— Хо-хо, оце так дає!

— Ну годі вам! — зупинив їх Світличний: дивився на жеребця, і циганське серце його аж млоїлось. Простягнув руку

— жеребець, вишкірившись, рвонув ланцюги, аж затріщали дошки.

Тигряка, не кінь!

— Ану, хлопці, виводьте! — наказав Світличний.— Одмикайте ланцюги та добре натягуйте. Щоб не вирвався часом. По двоє, по двоє беріть!.. Зачекайте, хай решту виведуть, бо не втримаємо. Ну, тепер можна... Не заходьте ззаду: дасть копитом — три дні кості збиратимемо!.. Кось, кось, кось... Кось, кось, кось,— голосом ніжним, мов до коханої дівчини.— Не смикайте, хлопці, не смикайте!..

— Та чи ми його смикаємо! Він нам руки з плечей вивертає!

— Нічого, хлопці, нічого... Виводьте, виводьте...— А сам уже ніс сідло з стременами, й вуздечку, й нагайку, біля стійла підібрані. Сідло високе, синім бархатом обшите, золотими зірками поцяцьковане: чи не з цирку часом? Все може бути: німці цуплять — не дивляться. І стремена позолочені. А нагайка простацька, робоча, кавалерійська нагайка: в долоню Світличного так і вросла.

Жеребець же, побачивши широко одчинені двері, хропонував, як заведений танк, рвонув на світло — партизани попадали, наче снопи, але ланцюгів, спасибі їм, з рук не випустили: він їх отак і виволік за собою у двір. Заіржав, став чорною свічкою, замолотив у повітрі копитами.

— Тримайте! — закричав Світличний щосили. Кинув усе к бісу, метнувся на поміч, ухопив ланцюг. Підбіг і Ганжа: здалеку побачив, якого чорта вивели. Гукнули ще кількох партизанів — і вже гуртом ледь зупинили тварюку.

— Втримаєте?

— Утримаєм, не бійся! — В Ганжі аж шия од натуги посизіла: держав за ланцюг біля вискаленої морди.

Світличний підняв вуздечку, зайшов спереду.

— Гляди, щоб не гризонував! — попередив Ганжа.

— Не гризоне! — Світличний накидав на високо задерту морду вуздечку.— Бач, не подобається! — засміявся втішено. Просунув сталеві вудила між зуби, натягнув вуздечку на голову, на вуха прищулені: жеребець одразу ж став гризти сталь, розкидати навсбіч білу піну. Світличний же тим часом приладнав сідло, затягнув міцно підпруги. В стремено ногу, птахом у сідло, натягнув поводи: — Пускайте!

Хлопці, одчепивши ланцюги, так і сипонули хто куди, а жеребець одразу ж став на дибки. Світличний ударив його нагаєм по морді, межі очі, жеребець, опустившись на передні, став хвицяти задніми, аж у повітрі засвистіло,— Світличний його нагаєм по заду! І зовсім оскаженіла тварина рвонула з місця і — махом, махом,— у відчинені

навстіж ворота!

— Ну, пропав командир!

— Занесе аж у Німеччину!

А кінь і вершник уже мчали дорогою вгору — тільки тупіт шалений, та пил з-під копит, та помах руки з нагаєм,— ось вони злетіли на пагорб, мелькнули, порвавши на клоччя повітря, та й зникли по той бік...

— Все_. Тепер не повернеться, поки й ухоркає.

— Ще невідомо, хто кого вхоркає!

27 А.Дімароо

833

— Да-а, це звір!.. Якби тебе на такого?.. Га, Мартинюк?

— Та він одразу маму став би звати!

Розходяться, жартують, сміються, мимоволі на ворота позирають. На дорогу, що прослалася в степ. І вже чийсь голос захоплений: ;

— Оце кавалерист!

— Кавалерист!.. Кавалеристів багато. А такого, як наш командир, удень з вогнем пошукати!

Ганжі й приємно, а разом і думка ревнива: "А ти?.. Зміг би отак?.." І чесно признався, що, мабуть, не зміг би. Хоч сам вік звікував біля коней. Тут же вдачу таку треба мати, чи що: живцем перти у вогонь. І хоч дратувала його не раз надмірна запальність Світличного, і злився, бувало, на нього, а от —любив його, чорта! Іншим уже й уявити не міг. Та й чи хотів би кого іншого на місці командира загону?

— Ану, хлопці, в'яжіть коней по двоє! — Бо заздалегідь вирішили із Світличним коней гнати не під вершниками.

Кавалеристів же справжніх — на пальцях порахувати. Наб'ють собі сідала — три дні ноги дрючками ставитимуть. Та й коней покалічити недовго, якщо не вмієш сидіти в сідлі. І сідел же менше десятка. Так що гарцювати потім будемо вчитися, а тут дай Боже догнати до місця. Жеребці ж он так і пориваються один одного гризнути за холку чи копитом уцілити. Вискіт, тупіт, хропіння — наче у пеклі. І розпачливий голос то в одному кінці широкої площі, то в другому:

— Куди преш із своїм жеребцем?! Куди преш, бодай тобі повилазило!

А той, неборака, не бачить і сам, куди його цупить оскаженіла тварина.

— Іванов!.. Жасимбеков!.. Ану злазьте з коней, ще накатаєтесь!.. Поможіть дати лад! — Обох лейтенантів, Володьків-братів, ізсадив: встигли розжитися сідлами. В кров, видать, в'їлося: кавалерист без сідла, що солдат без чобіт. Гукнув і Хоменка, який стеріг німця та Ксеню, що сиділа досі в кабіні вантажної.

— А хто ж їх стерегтиме?

— Та постав кого-небудь.

Хоменко вибрав партизана в літах, довго наказував стерегти бранців — очей не спускати:

— Утечуть — голову одірву!

Тільки встигли сяк-так коней збити в табун — тупіт із степу.

— Командир! Командир повертається!

Кинулися до воріт, а Світличний уже спускався із пагорба. Не кроком, не риссю — кар'єром. Продудонів по мосту, ввірвався, як вихор, у двір. Жеребець весь і у піні, у милі, вершник теж мокрий,— дісталось, либонь, обом. Осадив різко, на всьому скаку, рвонувши щосили вудила, в кров роздираючи губи,— жеребець захропів, червою піну пускаючи. Зліз — аж хитався.

— Ну, як? — підійшов до нього Ганжа.

— Беру! — сказав Світличний, мов циган на ярмарку. Дістав хустку з кишені і, перш ніж утертись самому, витер морду коня.

— Сподобався?

— Питаєш! — Гарячі очі його так і звожились.— Тепер мені й сам чорт не страшний!..

Партизани засміялися схвально, усміхнувся й Ганжа.

Та милуватися конем було ніколи: треба вирішувати, що робити з вівсом та пшеницею, що ними була набита одна з стаєнь,— мішок до мішка, з пронумерованими бирками,— акуратність німецька, нічого не скажеш! І з двома велетенськими скиртами сіна, що не помістилися в дворі — височіли за конезаводом.

— Сіно спалити: все одно з собою не візьмемо!

— А може, людям роздати? — втрутився Хоменко: м'яв поміж пальцями духмяне сінце, нюхав, замалим на язика не клав: оце б корівчині!

— Як ти його роздаси?

— Та гукнути із сіл, що поближче! — не здавався Хоменко.

— А німці?.. Німці, думаєш, ждатимуть, поки ти людей скликатимеш? Тут самим дай Бог ноги швидше забрати, а ти людей під удар підведеш!.. Що їм німці зроблять, як біля сіна застануть?

— То паліть, тільки не на моїх очах! — Хоменко востаннє глянув на сіно, так жалісно глянув, наче од серця одривав, махнув рукою та й пішов геть у двір.

— Не зараз! — сказав Ганжа Вітьці, який уже й запальничку дістав.— Як рушимо, отоді й запалиш.

— Правильно! І завод весь за димом пустити!

— За димом? — обернувся до молоденького партизана Ганжа.— А ти його будував, що — за димом?

— Так фашисти знову ж сюди коней наведуть!

— То й що?.. Наведуть, тільки ненадовго...

— То це й заводи не треба палити? І фабрики?

— Завод — воєнний об'єкт. Завод на німців працює, а який воєнний об'єкт оці стайні?

— Та вони ж у них коней тримали!

— А ми забрали. А спробують ще раз завезти — і тих заберемо. Ще й спасибі їм скажемо — Ганжа поглянув на убитих, що лежали на подвір'ї, і додав: — Якщо почують...

Зерно зирішили повантажити на машину. Бензин іще був, повезе скільки зможе. А те, що не влізе, покласти на коней. По два мішки візьмуть запросто.

— Менше один на одного стрибатимуть!

— Хай постараяться: їм же і їсти! Ще що?

А ще лишився Сорокін. Його знайшли не в дворі, коло воріт, де він стріляв до останнього, а в підвалі одного з будинків Волокли, мабуть, за ноги: потилиця геть зчесана. Втягли, роздягнули до спіднього, пожбурили на купу вугілля — обличчям вниз. Вугільна пилюка аж уїлася в шкіру, наче він і мертвий возив по тій купі лицем: так Пекла, так боліла побита об бруківку потилиця. Партизани винесли його обережно з підвалу, під спину, під плечі долоні підставляючи, опустили додолу, ще хтось і піджак, якимось поліцаєм загублений, під голову підмостив.

І лежав Сорокін, якийсь весь аж видовжений, наче розпрямлений смертю, і загострене обличчя його, обтягнене сірою шкірою, було непорушно-застигле. А під бровами, ріденькими, світлими ("Ми — рязанськіє", — пригадав Світличний), за білими-білими віями — розплющені очі, що не встигли ще й вицвісти. І такі вони здавалися живі, такі моторошно живі на отому мертвому обличчі, що декого аж морозцем обсипало, хоч війна, здавалося, привчила до всього.

— (Здвоювався, бідолашний!

— Добре ж, що хоч недовго мучився! — Бо груди Сорокіна прошиті кривавою стрічкою: з такою стрічкою людині хіба що раз дихнути лишається.

— Де поховаємо? — тихо спитав Ганжа.

— Поховаємо в полі. Подалі од цього гадючника! — Бо при одній лише думці, що німці можуть одкопати Сорокіна і поглумитися з мертвого, Світличного так і пересмикнуло. — Беріть, хлопці, несіть до машини! Та обережно несіть: хай відчуває, що він серед своїх, а не серед отієї звіроти!

Згодом покинули двір. Попереду їхала машина, що аж стогнала, перевантажена. З усього було видно, що їй уже недовго залишилося їздити. Ганжа, погуючи на хлопців, забрався у кабінку, сів поруч із німцем та Ксенею. За машиною гнали коней, а позаду стовпом підіймався дим: горіло сіно, а в дворі — отой "опель* пом'ятий, що із нього злили на прощання бензин. Бо Світличний, після того як Володя його "прокатав", не схотів більше залазити в металеву труну: "Хай чорт нею їздить!" А спохмурнілому Володьці сказав:

— Зачекай, тобі ще знайдеться робота!

Коли од'їхали з десятків кілометрів, обігнав машину, що ледве повзла, наказав зупинитися.

— Вилазьте! — скомандував німцеві й Ксені.

Ксеня вилізла, бліда, пригнічена, навіть фарба, здавалося, поблякла на губах, але з

очей уже не котилися сльози: за ці кілька годин надивилася такого, що забула, як і плакати. Вона сторонилася німця, а він усе підступав, усе горнувся до неї, і погляд у нього знову був тоскний, зацькований,— погляд людини, яка усвідомлює, що її чекає попереду.

— Що думаєш із ним робити? — спитав Ганжа. Не для себе спитав — для партизанів.

— Німця одпустимо. Хай іде на всі чотири.

— А як знову за зброю візьметься?

— А ми що йому обіцяли? — визвірився Світличний.

— Так це ж німець! Фашист! — хтось із гурту.

— А ми — партизани! Партизани, а не курви німецькі! І гріш нам ціна, якщо ми свого слова дотримати не можемо! — І вже до Ксені, яка аж голову в плечі ввібрала: — Скажи йому, хай іде куди хоче... Тільки хай зарубає на носі: попадеться іще раз — не помилуємо! — Зачекавши, поки Ксеня, ковтаючи слова і збиваючись, переказала полоненому, Світличний уже звернувся безпосередньо до німця: — Зрозумів? Топай до своєї мутер, поки ми не роздумали!

— Данке зер!.. Данке зер!..— забубонів вдячно німець.

— Данке, данке! — махнув на нього рукою Світличний, і німець, сприйнявши той помах руки як команду, повернувся й пішов,— не в бік райцентру, звідки приїхав, а до конезаводу.

— Тю, куди він попер!

— Заверніть, бо заблудиться!

— Хай іде! — зупинив партизанів Ганжа.— Може, поживе довше на світі: прийде до своїх, ті його ще, гляди, й розстріляють...

— Ну а ти? — обернувся тим часом до Ксені Світличний.— Що накажеш робити з тобою?

З Ксениних очей одразу ж так і хлюпнули сльози.

— Та не реви — раніш треба було плакати! Як до німців на службу наймалася.

— Вони мене силоміць...

— Силоміць! — пирхнув Світличний.— І в ліжку лягла силоміць? Коменданту під боки?

Ксеня мовчала. Тремтіла і схлипувала.

— Так що нам з тобою робити?.. Що нам, хлопці, робити з нею?

Партизани мовчали. Врешті чийсь голос

— Розстріляти гадюку!

— Ти сказав? — знайшов одразу ж Світличний власника голосу — того самого молоденького партизана, що пропонував пустити за димом стайні й будинки.

— Ну, я.

— От бери і розстрілюй.

— А чого це я? Що я — рудий?..

— Можна, командире, мені? — виступив наперед Хоменко. Зняв гвинтівку з плеча,

дав Андрієві: — Потримай.— Підійшов до вже зовсім обмерлої Ксені: — Ну, дівко, кажи, як тебе судити: по закону чи як серце підказує?

Ксеня голосно схлипнула, прошепотіла крізь сльози:

— Як серце...

— Тоді нагинайся!.. Нижче, нижче, не бійсь: голова не одвалиться! — І коли Ксеня нагнулася замалим не до землі, так наче просила партизанів простити її велику провину, Хоменко затиснув її голову поміж колінами — як у обчепки узяв! — Задирай спідницю! — скомандував. Поплював на долоню — і з усього маху по грішному тілу! Ксеня шарпонулась, вереснула, а долоня Хоменкова, тверда, мозоляста, залізна, знову опустилась, як ціп.— Не крути, не крути задницею!.. Оце тобі, суча дочко, оце!.. Не гуляй... не волочися з німцями!.. Не продавай свою душу за шмат одєжини!.. Ось тобі!.. Ось!..

Ксеня вишала, аж у вухах лящало. Крутилася сюди-туди, а Хоменко лупцював та й лупцював не зупиняючись.

— Досить! — зжалився нарешті) Світличний: сміявся разом з усіма.— Досить, Хоменку, бо ще долоні одіб'єш!

— Нічого, для такого діла не жаль,— вимахував рукою Хоменко.— Вона в мене звична... Трьох до розуму довів...— Розмахнувся востаннє, припечатав щосили, одпустив Ксенину голову: — Носи на здоров'я та пам'ятай нашу науку!. Та спідницю осмикай, стид свій прикрий! • — нагрімав, бо Ксеня, за рясними сльозами нічого не бачачи, і про задерту спідницю забула...

— А тепер іди! — наказав їй Світличний.— Іди та добре подумай, як будеш далі жити на світі! — Провів поглядом Ксенину постать, сказав Володьці: — Ну, шофере, залазь до машини! Та гляди мені: перекинеш — нагая не пожалію!

— Не перекину! — вигукнув Володєка, щасливий.

— Може, сядеш у кабінку? — спитав Ганжа Світличного.

— Сідай уже ти_. А я на все життя накатався.— Та й помацав голову, де виросла гуля — з яйце гусяче. І коліно опухле.

Зупинилися вдруге на тому місці, де лишили підводу. Світличний звівся на стременах, роздивляючись, але довкола нікого не було видно: тільки степ, безлюдний, розімлілий од сонця. Тоді він заклав пальці до рота, по-розбійницькому свиснув, але степ не озвався — мовчав, Світличний іще раз підніс до рота, але свиснути не встиг — іздалеку докотився посвист.

— Проснувся Корній! — засміялись довкола.

Згодом підкотила й підвода. Пекельний сидів на передку, похмурий та заспаний, а позаду вже — Неля.

— Ну як Степан? — спитав у неї Світличний.

Неля підняла на нього змучене обличчя, сумно сказала:

— Погано... Не приходить до пам'яті. Світличний важко зліз із коня, підійшов до підводи. Степан лежав застиглим обличчям до неба. Ніс загострився,

шкіра пожовкла, замість очей — глибокі чорні провалля. А з відкритого рота, з-

поміж вуст, посірілих, потрісканих, у кривавих бульках, виривалося із свистом повітря. І груди, бинтами обмотані, кров'ю пропечені, весь час піднімались-опускались судомно.

Ех, танкісте!.. Що ж це ти так?..

— Ти йому хоч губи частіше змочуй.

Неля дістала із кухлика мокру хустину, обережно стала вимочувати криваву піну на запечених губах. Звела на Світличного великі, сльозами наповнені ОЧІ:

— В лікарню б його.

— Яка тут лікарня! — буркнув Світличний.

— Хоч лікаря б...

— Лікар буде: хоч із-під землі, а дістанемо! Ти його тільки припильнуй... Не дай померти!..

Одійшов від підводи, глянув очима гарячими:

— Хлопці, хто із вас жив неподалеку?

— Я жив.

— Я.

— Більше немає?

— Моє село за двадцять кілометрів звідси.

— Давай і ти!

— Та і в мене так само... Набралося сім чоловік.

— Хлопці, у кого в селі лікар лишився?

Лікаря не було. Не було навіть фельдшера: евакуювалися або забрали в діючу армію. Тож хлопці мовчали, зніяковілі, один тільки Хоменко й озвався:

— Я мовби знаю...

— Що значить: мовби?

— Не в нашому селі — десь у сусідньому. Тільки ж дуже він обережний, той лікар: боюсь — не знайдемо.

— Як то не знайдемо?

— Не знайдемо, бо його люди ховають. Од поліцаїв... Ото як розбили німці санітарну частину, то його люди й підібрали з ногою одірваною. Спершу в однієї жінки лежав, приходив до пам'яті, а тоді як поповзла чутка, що він не простий чоловік, поліцаї й давай за ним полювати. А люди — ховати. І знає поліція, що десь поблизу цей лікар, а де саме, в якому селі та у кого, не може довідатись...

— А ви хоч його бачили?

— Я не бачив, мене болячки не обсідали... А сусідка моя до нього ходила... Щось із серцем у неї.

— Тож із сусідки твоєї й почнемо,— вирішив Світличний.— Ану, кавалеристи, до мене!

Хлопці так і підбігли — шість душ. Та сьомий Хоменко.

— В кого гвинтівка — поміняти на автомат! Кулемет захопів! — А сам уже знову в сідлі— І побільше гранат...

— їдеш? — запитав у нього Ганжа.

— Ні, на місці топчуся! — Світличний уже й коня уперед послав, та Ганжа його зупинив:

— Зачекай, треба домовитись. Ми зайве зерно закопаємо, машину спалимо, бо пального нема все одно, а чекати вас будемо он там,— показав у тому напрямку, де до цього часу підвода ховалася.— Знайдете?

— Знайдемо по машині.

— По машині не знайдете: машину ми одженемо подалі, щоб німці зерна не нанюхали. Та й могилу з Сорокіним... Краще я залишу, двох при дорозі: вони вас і стрінуть. Ви тільки напрямом запам'ятайте — частіш оглядайтеся". Ну, щастя вам! Та за поліцаями не дуже полюйте! — гукнув уже вслід.

Із зерном провозилися години чотири, не менше. Спершу місце вибирали далі од дороги, якби Ганжа не зупинив, то зашилися б хтозна й куди: і туті мов нічого, а там іще краще; а потім, коли яму викопали та стали пиряти важкенні мішки од дороги, то самі себе й лаяли, що так далеко забралися здуру. Про те ж, щоб підганяти машину чи кіньми підвезти, Ганжа не хотів і слухати: німці теж* не дурні, сліди одразу ж помітять. То поки те зерно перенесли, чуби попогріли.

А перед тим поховали Сорокіна. Загорнули в брезентину, опустили до ями. Був чоловік і не стало: лишився тільки горбик землі, польовими квітами обкладений. Годилося б хоч якийсь стовпчик поставити: із табличкою, з написом, хто тут лежить, але й цього не можна зробити: партизан без імені воює, безіменний і в могилу лягає.

Що ж, запам'ятаємо й так Якщо живими лишимося. От повернуться наші, перенесемо тебе у село або й до центру районного. Поховаємо на площі, в труні, ще й пам'ятник над тобою поставимо.

Іще подумали про його батьків, дружину, дітей, якщо вони в нього лишилися (за життя й розпитати не встигли), що треба буде їх сповістити, коли— наші прийдуть.

— З якого він хоч села? Не знав ніхто.

І подумав Ганжа, що треба список завести. На всіх партизанів, сьогодні ж Хто, звідки, яка лишилася родина...

Упоравшись із зерном, позамітавши сліди, погнали машину назад, до німців побитих, що валялися при дорозі. Ганжа наказав Володьці:

— Поїздь, поїздь, насліди... Та не жени так, бо й тельбухи повітрушуєш!

Володька й старався. Ганяв машину бур'янами, аж поки пальне захлюпотіло на денці.

— Давай на дорогу! Виїхали, зупинили.

— Зціджуй бензин!

Володька дістав відро, ключ, поліз під бак А Ганжа разом із хлопцями став ламати сухий бур'ян, тягати до машини. Накидали в кузов, навіть у кабінку напхали.

— Вицідив?

— Та до краплини!

— Тоді обливай!

Ганжа підпалив віхоть, кинув наверх. Вогонь так і бухнув, знявся стовпом, обняв з

усіх боків машину, вдарив жаром і смородом, а вони стояли й дивилися, як обвуглюється дерево, як корчиться й чорніє залізо, а потім червоніє, розжарене, як від коліс попливла догори густа кіптявина з чорними клаптями сажі.

— Зараз рвоне! — сказав Володька, одступаючи, і тільки те вимовив, як і справді вибухнув бак під тиском пари, та так, що вони аж пригнулися, а машина важко осіла на задні колеса.

— Пішли! — і без нас догорить!

І вони пішли. І довго ще оглядалися на стовп ядучого диму, що хилитався над степом.

Зупинилися в балці: глибокій, широкій, з високою, по пояс, травою, з тихесеньким струмком посередині, — не балка, а рай, в отакі до війни приганяли коней на пашу, тому й берегли — не розорювали, і цвіли вони, первозданні, з весни й колихалися до пізньої осені, до перших морозів медовими травами, й викохували таких коненят, що любо-мило й глянути: і під сідло командирське не сором — недаремно ж приїжджали сюди посланці далеких кавалерійських частин.

Зупинилися, стали циганським табором побіля струмка, розгнуздали коней, пустили на пашу стриженних: Ганжа пильнував, щоб в'язали як слід, бо шукай тоді вітра у полі, — кінська пам'ять тривка — одразу ж гайне до конезаводу. Йому ж допомагали брати Володьки, командири ескадронів майбутні, — що ж, дай час, будуть і ескадрони, а то й полки (Ганжа уже запалився Федьковою вірою). Тут лише свиснути, лише почати, викресати лише вогонь: спалахне, розгориться — жоден німець не погасить!.. От якби тільки наші вистояли. Якби тільки німця погнали... Як у грудні сорок першого під Москвою... Якби він іще раз юшкою вмився — отоді й нам легше буде. Так що потерпіть, Володьки, настане й ваш час — ескадронами командувати. От тільки як вас одрізнати один від одного, хай легенько вашому татові гикнеться?" Комеск перший, комеск другий?.. Ну, тоді розберемося: де ще ті ескадрони, а ти уже голову сушиш! — усміхнувся собі Ганжа. Виділив охорону, щоб зненацька хто не застукав, двох на дорогу послав: переймати Світличного.

Ходить Ганжа табором: дістають партизани із сумок, із Сидорів, хто чим багатий, чим хто розжився по селах, і тут проявляється вдача людська: хто розкрива свого сидора, аж зав'язки тріщать, а хто їсть, наче краде: руку до торби й швидше до рота. І погляд відсутній: мов, не чую, не бачу, як ти, голодний, слину ковтаєш.

Підійшов Ганжа до кількох торбохватів (вони й гуртувалися докупи, їсти сідаючи), привітався голосно:

— Хліб та сіль, православнії

Бликнули спершу неприязно, іншому відповіли б: "їмо, та свій, а ти рядом постій!" — а це ж комісар, цьому так не можна.

— Сідайте до нас, — посунулися, місце звільняючи.

— А чого, можна й сісти, якщо добрі люди запрошують! — примостився одразу ж Ганжа — Тільки що ж це мені: до кожного в торбу заглядати? Ану, давайте якусь шматину та й висипайте, хто чим багатий!.. Сипте, сипте, не бійтесь! Торби ваші не

всохнуть! — І коли виросла ціла гора їстівного: і хліб, і сало, і масло, і ковбаса, й крашанки пополам із лушпинням (так, сучий син, у торбі й чистив), оглянувся Ганжа на партизанів, які поряд сиділи,— хто сухар гриз, хто окраєць черствий.— Хлопці, а ви ж чого?.. Люди ж добрі запрошують! Давайте до гурту!

Хлопців удруге запрошувати не треба: торбохвати аж стогнали, дивлячись, як зникає їхнє добро.

— Ну, спасибі вам! — звівся Ганжа.— Наївсь, напивсь — царем зробивсь! Отепер і подрімати не гріх.

Пішов до струмка, щоб напитися, а там на пружній м'якій мураві, на зеленому килимі, двоє лежать. Поскидали піджаки й сорочки і навпроти сонця, голічерева.

— Ану зводьтєся! — сердито Ганжа.

— А чого? — очима сонними сліпують.

— Похворіти хочете? Спилами на землю сиру!

— Не похворіємо.

— Я що сказав! — уже grimнув Ганжа.

.Звелись неохоче, піджаки й сорочки підібрали. Побрели, де вище.

Діти! Ну діти! Бач,— не похворіємо!..

Став на коліна, схиливсь до струмка, закинув у чисту водицю долоні: "Ну й смачна ж! Особливо після обіду добрячого!" Пригадав, які обличчя були в торбохватів,— усміхнувся. І одразу ж про кухню подумав. Обов'язково треба заводити кухню, годі харчуватися з Сидорів Добре б польовою розжитися, на колесах. А торби — не доведуть до добра. Сьогодні хліба чи сала, а завтра набій пожалієш товаришеві: відстрілюйся сам, чим у тебе лишилося, а мого не чіпай!

Отак-то воно...

Звівся, обтрусив краплини з грудей, оглянувся: майже всі спали. Лише біля підводи, що трохи збоку стояла,— Нелина постать. Чергує, боїться, що засне, не помітить, як Степан прийде до тями... І хоч Ганжа уже двічі до підводи підходив, пішов іще раз.

— Ну, як?

Хоча б міг і не питати: і так видно було, що хлопцеві не полегшало й трохи.

Неля повернула до Ганжі змучене обличчя, сумно сказала:

— Так само...

Дістала із кухлика мокру хустину, віджала воду, стала витирати Степанові губи — хустина почервоніла одразу.

— Ти от що, дочко, лягай, а я почергую.

— А ви?.. Ви теж не спали?..

— Де ж не спав?.. Я вже комарика придушив... Та мені багато й не треба... Лягай, лягай, бач, аж хитає...

— Я трохи... Півгодинки, не більше,— сказала лягаючи Неля. Підклала долоню під щоку й одразу ж заснула.

Ганжа вмочав хустину у воду, викручував, витирав закривавлені губи:

"Потримайся, козаче,— ось лікар приїде. Лікар, він, брате, допоможе одразу..." А в серці вже звична тривога: як там Федір, не напоровся б на засідку. Хоча — вони ж усі в мундирах німецьких...

Швидше б верталися...

Прислухався мимоволі: чи не їдуть? Не їдуть. Тиша така — аж дзвенить. Тільки форкають коні, соковиту траву пощипуючи, та дихає важко Степан. І сонце вже на прузі: велике, задумливе. Буде й завтра гожа днина.

Од коней, од воза — тіні вечірні. Довгі, густі, прохолодні.

І вже місяць — блідим серпом. Ганжа подумки почепив на його краєчок відро — не зірветься, втримається. Отже, дощу не буде. На сонячні дні, на гожу погоду показує місяць: хлібам дозрівать, наливатися, врожайми багатими радувати. Тільки де той врожай, коли довкола — самі бур'яни! Якщо років зо три війна ця триватиме — люди забудуть, як і зерно кидати в землю...

Ба ні, не забудуть: бачив Ганжа, мимо сіл проїжджаючи, скопані, засіяні, вкриті хлібами лани,— розумів: не тільки із примусу, із страху перед поліцаями й німцями люди копали та сіяли. Бо й на вгороді у кожного, там, де росла раніше лише картопля, огірки та цибуля, тепер густою стіною стояли хліба. Пшениця і жито,— не ласувати, а вижити.

◆ Ні, не так легко ізвести з світу цілий народ,— думав Ганжа, пригадуючи газети німецькі, де майже на кожній сторінці писалося про "життєвий простір".— Не так просто його викорчувати й знищити. Топталися по нас, кому тільки не лінь. А дядько як орав земельку свою, так її й оре. Як сіяв, так і сіє... І довіку буде свою землю орати. Бо тут коріння його, яке не вирубає жодна сила у світі, як ти не вимахуй сокирою. Стовбур зрубаєш — лишиться пеньок Пеньок розхитаєш — коріння лишиться, яке вигребеш хіба що разом із землею. Тільки не пошита ще така торба: усю землю разом із собою забрати. А "простір життєвий", а тісно німцеві — дурневі тісно у хаті й самому..."

Задумався Ганжа та й незчувся, як зовсім звечоріло: досі виразне обличчя Степанове, з чіткими, болісно загостреними рисами, розпливлося, розмилося, і треба було нахилитися, щоб побачити губи.

Глянув на захід — зовсім погасло: ледь смужка Сіріє.

Годин десять, якщо не більше. По селах уже до сну лаштуються. А Світличного не чуть і не видно...

Простягнув руку до кухля, зачепив: кухоль брязнув, об щось залізне ударившись. А щоб тебе: Нелю збудив!

Підхопилася і до підводи одразу ж:

— Що з ним?

— Та нічого,— Ганжа сердитий на себе.— Кухоль ось перекинув.

— А я була вже подумала...— І не кінчила фрази: таким страшним було слово останнє.

— Житиме Степан! — нарочито бадьорим голосом відповів їй Ганжа.— Ось привезуть лікаря — одразу ж допоможе... А ти лягай ще поспи...

— Я вже виспалася,— сказала Неля. Намацала кухоль, хустину дістала і рухом обережним та ніжним (як у них, у жінок, це ловко виходить!) витерла губи Степанові— А ви йдіть, я вже сама...

— Ну, коли проганяєш...— Ганжа позіхнув — при думці, що зараз ляже в траву— Прикрий тільки, а то ще застудиться.

Одійшов од підводи, шукаючи місце, де можна було б прилягти, та й наткнувся на гурт партизанів, що сиділи, тихенько про щось розмовляючи.

— А ви, хлопці, чого не спите? Чи команди не чули?

— Та-а... щось не спиться.

Присів до них Ганжа, придивився: новенькі. Три дні тому до загону прибилися, всі з одного й села. Літ по сімнадцять, не більше, досі не знали, як і порохом пахне, а тут одразу ж — у бій! Звісно, що сон не братиме!..

Пригадав, як просилися — мало не плакали: "Та ми ж, дядьку, вже й поліція убили, осьо і ружжо!" — показували на трьох єдину гвинтівку. А один із них, набурмосений, по всьому видать, ватажок, вигукнув зло: "І нікуди ми не підемо! Не маєте права! Ви що, Сталіна не читали?" — "Ну, що з ними робити?"

— повернувся тоді Ганжа до Світличного, що стояв, під вусами посмішку зганяючи: хлопці йому явно подобались.— Що накажеш робить, командире?" — "Що накажу? — Світличний удав, що вагається, а хлопці так і вп'ялися у нього очима.— Коней доводилося пасти?" — "Та кожного літа!" — "І верхи їздили?" — "Аякже!" — "Що ж лишається, комісарє, робити! — розвів руками Світличний, а очі так і бризкали сміхом.— Хочеш-не-хочеш, а доведеться прийняти".— "Ой, спасибі вам, дядьку!"

— "Який я вам дядько?! — гаркнув Світличний.— Ви що, у загін прийшли чи на стайню?.. Кру-гом!" Крутнулися — замалим не попадали. І той, що тримав рушницю, притискаючи щосили до бока, прикладом важким товариша — лусь!

— Куди їх? — спитав потім Ганжа.

— Побудуть біля коней поки що. А там буде видно.

А сталося — одразу ж у бій. Тому й досі не можуть заснути. Бач, автоматами трофейними бавляться — ніяк не намілюються. Діти, ну діти!..

— Ви, хлопці, поменше їх сіпайте. Бо недовго й до нещастя. Ще награтесь, встигнете...

— Ми не граємося — ми ворожу зброю вивчаємо.

— Вивчати треба удень... А вночі спати слід...

— А партизани хіба сплять уночі?

— А що ж — гопки танцюють?

— Партизани уночі тільки й воюють. "Бач, яке!" — упізнав Ганжа ватажка.

— Як тебе звати?

— Ну, Василь.

— Нувасиль чи Василь? — Хлопці розсміялись.— Це вже, Василю, коли доведеться, тоді й воюватимемо. Вдень, то й удень, а вночі, то й уночі.— Звівся, наказав уже строго: — А тепер — спати усім! Не ляжете — одберу автомати! Ясно?

— Ясно, товаришу комісар!

— Не кричіть голосно — людей побудите... Ну, спить мені... Одійшов од хлопців, ліг горілиць у траву. Небо так і

гойднулося — опустилось донизу, зірки аж на повіки лягли, трава ж обплела руки-ноги. "Що це, невже я уже сплю?.. Де ж це Федір подівся?" І зімкнулося, й погасло одразу, і він провалився у сон...

— Комісаре! Комісаре! Та прокиньтесь ж! Німці!

— Як німці? Де?

— Звідси не видно. Пішли на горбок...

Дрімоти як не було. Спотикаючись, поспішав за чорною постаттю, що бігла попереду. Вискочили на пагорб: там стояв ще один партизан. У їхній бік навіть не обернувся: дивився перед собою у темряву.

— Ну, що? — спитав той, що привів Ганжу.

— їдуть.

Тепер і Ганжа побачив далеко на обрії снопики світла. Вони то спалахували, то пригасали, гойдалися то вгору, то вниз, зливаючись і знову на окремі пучки розсипаючись, — рухалися тією ж дорогою, якою нещодавно йшли і вони, од конезаводу вертаючись, от тільки ніяк не міг розібрати, скільки машин. Було тільки ясно, що не одна, та й, мабуть, не дві: німці підняли весь гарнізон, свого коменданта розшукуючи. І хоч Ганжа був упевнений, що німці будуть їхати тільки дорогою, нікуди не звернуть, аж поки наткнуться на своїх, на побитих, він насамперед подумав про партизанів, які спали.

— Біжи вниз, піднімай усіх! — наказав партизанові, який його розбудив. — Стривай!

— Бо той уже рвонув донизу — Не кричи, не лякай — тихенько буди. І щоб ніхто не здумав цигарку палити.

Глянув у бік конезаводу — там глухо і темно. І знов*у — тривожна думка про Світличного, який мав повертатися цією ж дорогою: не зіткнувся б із німцями! Згадав про Андрія й Ашота, отам, при дорозі, спитав того, що лишився:

— Те місце, де ми звернули з дороги, знайдеш?

— Знайду, як не знайти.

— Тоді біжи й скажи хлопцям, щоб стріляти не здумали. Діждетесь командира — й назад. Зрозумів?

— Зрозумів!

— Давай Та глядіть, обережніше. Щоб німці вас не помітили." Лишився один, та ненадовго: позаду розлігся тупіт і тріск,

кілька постатей бігло до нього. Зупинились, захекані

— Чого бігли? — Ганжа невдоволено.

— Так німці ж!

— То й що?.. Німців не бачили? — Ганжа більше за все боявся, щоб не зчинилася паніка. — І ти прибіг? — Упізнав Вітьку — Вертайся назад, попередь, щоб ні звуку... І хлопців з десятків, з двома кулеметами, до мене пришли.

— Я сам приведу.

— Ні, ти там командуй. Упряжіть коней у підводу і щоб ні з місця. Хіба що почнемо стріляти. Тоді коней з підводою женіть униз балкою, а решту — до мене. Хоч я не думаю, щоб вони сюди завернули,— до конезаводу попруть.

Вітька побіг вниз, решті Ганжа наказав залягти. Строго-настрога попередив, щоб без його команди не сміли й ворухнутися. Хоч що б там сталося...

Машини наближались. Рухливі яскраві снопи рвали темряву, металися праворуч, ліворуч, дорогу намагаючи, і вже чутно було тонке комарине гудіння, що дужчало й дужчало, ставало все басовитішим. "Одна, дві, три,— став рахувати Ганжа машини, що виривалися саме на узвишшя,— чотири, п'ять, шість. Шість машин, по тридцять, не менше, в кожній солдатів: весь гарнізон, мабуть, оголили... От коли б по райцентрові вдарити!" І тут чи не вперше пожалкував, що вони не на конях поки що. Навпростець же кілометрів п'ятнадцять, не більше. Поки німці повернулися б, вони там похазяйнували б уволу.

Ну та гаразд, наше од нас не втече. Тут лише б Світличного швидше діждатися. Та й рушити одразу ж із цього місця непевного, бо німці неодмінно завтра стануть сліди їхні нанюхувати...

А машини все ближче й ближче. Спалахують фарами, натужно гудуть.

"Хоч би там хлопці не зірвались — не стрільнули! Треба було б самому до них!" Але вже не встигне добігти.

Ганжа аж кулаки стиснув, вдивляючись. Ось вони близько зовсім... ось навпроти... "Хлопці, не рухайтесь!.. Хлопці, замріть!.." Ось проїхали мимо — засвітили вогниками.

Пронесло!

Витирає змокріле чоло, а партизани, які лежали в цепу, стали зводитись, підходити до нього, перегукуючись збуджено.

— Ех, оце б ударити!

— Ударити!.. Він тебе б ударив!.. Бачив, скільки машин?

— А кулемети навіщо?

— Дуже ти настріляєш, нічого не бачачи?

— Так і він же не бачитиме!

— А цитьте! — зупинив їх Ганжа: здалося йому, що віддалений гул раптом ущух. Так і є: нічого не чути. Тільки понад далекою балкою, куди машини скотилися, металися вогники.

◆Зупинились, чи що?"

І тільки подумав, як там, над невидимим звідси байраком, прошиваючи темряву, схрещуючись і навсібіч розходячись, ПОПЛИВЛИ різнобарвні вогні. Степ наче зітхнув — докотив до них рясну стрілянину. Вона все дужчала й дужчала, німці наче зовсім впали у шал, посилаючи черги за чергами, вже усе небо над ними було прошите слідами трасуючих куль, та ось стрілянина так само раптово .вщухла, як і почалася, лише ракети все злітали й злітали в повітря.

— По кому це вени?

— А біс їх знає!

Ганжа все з більшою тривогою думав про Світличного: йому вже здавалося, що то Федір зіткнувся з німцями. Хоч важко було допустити, що Федір отак здуру попер на вогні, на машини. Прислухався, вдивлявся у темряву — напружено, до болю в очах: от-от залунає тупіт копит, з'являться високі, на конях, постаті. Але попереду було тихо й порожньо, і Ганжа, не в спроможності більше стояти й чекати, спустився донизу, у табір.

А там шум, метушня, приглушені вигуки: Світличний із своєю братвою!

— Звідки взялися? — Аж голос затремтів од радості: аби міг, обійняв би оцього чорта вусатого!

— А звідти,— махнув у протилежний од дороги бік Світличний.— Шпарили навпростець... Та годі тобі приглядатися — приймай лишень гостя! — Бо перед Світличним, на холку жеребцеві навалюючись, темніла ще одна постать, щось біле в руці правій тримаючи. Придивився Ганжа: милиця. І нога права по коліно обрубана.

— Поможи чоловікові злізти!

— Дякую, я вже якось сам.— Але десяток рук простягнулось до лікаря: підхопили, зняли, на землю обережно поставили, милиці подали, ще й під лікті підтримали.

— Сумку тримайте!

Світличний подав лікарську сумку, що пахла йодом і ще чимось їдким, і зіскочив на землю.

— Благополучно доїхали? — спитав Ганжа лікаря: приглядався до нього, але, крім невиразної плями обличчя, нічого не бачив.

— Благополучно, якщо не вважати, що ледь другої ноги не позбувся! — відповів весело лікар.— У товариша Світличного не кінь, а тигряка осідланий.— І одразу ж, тон жартівливий збавляючи, поцікавився: — Так де ваш поранений?

— Зараз буде.— Ганжа вже послав за підводою. А про себе подумав, що лікареві потрібне світло, та ще й добре.— Ану, хлопці, годі витрішки їсти: збирайте сухий бур'ян. Глянув у той бік, звідки нещодавно стрілянина доносилася: там було темно і тихо. Німці чи то поїхали далі, чи заглушили машини.— Ану, в кого є плащі,— тягніть усі до одного!

Поки збирали бур'ян, поки шукали плащі, підкотила підвода. Ганжа наказав розпрягти коней, щоб не смикнули ненароком, розставив довкола партизанів з плащами.

— Піднімайте, хлопці, вище, щоб не так видно було... А ви лаштуйте віхтів побільше. Скажете, коли палити,— це вже до лікаря.

— Вже можна.— Лікар стояв біля Степана і, спершись на милиці, оддирав білі бинти. Високо підняті плечі його нагадували крила підбитого птаха, але руки орудували вправно і вміло. І Ганжа, і Світличний, і Неля, й усі партизани одразу ж повірили, що лікар врятує Степана, що Степан житиме.

— Давай! — Ганжа узяв кимось поданий віхоть, підніс запальничку. Вогонь запалав весело і ясно, вихоплюючи з темряви пораненого, який так і не приходив до тями, лікаря, що погойдувався на милицях, високо підняті, зімкнені щільно плащі, застигли

обличчя партизанів.

— Підведіть його,— скомандував лікар.— Обережніше... Так.. так.. Досить... Отак і держіть.— Степан уже сидів, підтримуваний добрим десятком рук, а Неля тримала йому голову, щоб не падала донизу. В грудях пораненого клекотіло і булькало, тонка кривава цівка потекла йому з рота — на підборіддя.

— Та витріть же хтось! — прошепотіла Неля, й обличчя її болісно пересмикнулося.

— Нічого, нічого, все буде гаразд,— примовляв лікар тим часом.— Потерпіть, молодий чоловіче, зараз полегшає,— наче Степан міг його чути.— Ось ми вас звільнимо, обробимо рани, перев'яжемо...— Він гомонів і гомонів не вмовкаючи, а бинти моторошно тріщали, наче він не шматки поруділої, на короб затверділої марлі оддирав од грудей,— дер Степанову шкіру.— Ось ще трохи. Іще. Так... так...— Останній бинт смикав обережніше, не так різко,— в неспокійно-миготливому світлі зблиснула шкіра, засвітилася оголено: важкий канудливий дух поплив над возом.— Спирт! Вату! — скомандував лікар, і це був зовсім уже інший голос: нетерплячий, вимогливий. Світличний, який тримав сумку й літрову баклагу зі спиртом, дістав поспіхом вату, подав алюмінієву посудину.

Обтерши груди, вкриті затверділою шкаралущею крові, обробивши рани, щедро йодом змастивши, лікар став швидко бинтувати Степана. Обмотав, зав'язав, наказав опустити.

— Житиме? — запитав Ганжа. Встиг роздивитися обличчя лікаря. Молоде ще, а якесь аж одутле. І мішки під очима. Ясно, від чого: отаке перенести! — глянув на милиці.

— Будемо надіятись,— відгювів йому лікар.— Організм молодий, хлопець здоровий... От тільки возити його зараз не можна ніяк...— Він уже ховав до сумки вату, бинти, баклагу зі спиртом ("Одного збагнути не можу,— скаже пізніше Світличний Ганжі.— І як кістку сам собі одпиляв та почистив, і рану сам собі перев'язував — це ще якось можна збагнути... А от що спирт не випив — зберіг,— оцього ніяк не збагну!" — "А ти із чого почав би, аби тебе отак шматонуло?" — спитав лукаво Ганжа. "Та звісно ж, із спирту!" — "От через це ти й не лікар").— Йому зараз спокій потрібний.— Ганжа з Світличним переглянулись і без слів зрозуміли один одного: хутір!

— А ви з ним побудете, лікарю? — спитав благально Ганжа.— Поки він хоч трохи оклигає.

Лікар поклав сумку на підводу, потер обличчя долонями, наче вмивався чи втому стирав, очі ж його блиснули лукаво і весело:

— А чого б я ото їхав до вас? Тепер, хочете-не-хочете, приймайте в загін!

Ну, хлопець! Ну, молодець!

— Як же вас хоч величати?

— Майор медичної служби Зарудько! — Глянув на ногу обрубану, сумно додав: — Колишній майор. А тепер — просто Микола Петрович.

— Нічого, Миколо Петровичу, ось дістанемо ліки — такий шпиталь розгорнемо, що куди тим санбатам!

— Медикаментів трохи є — були б ваші рани,— усміхнувся лікар. І розповів, як посилав у степ хлопчаків підбирати усе, що від розгромленого санбату лишилося. По людях і сховане.

— Заберемо, скажіть лише, в кого,— пообіцяв Світличний— А шпиталь наш на одному хуторі буде. Виділимо вам двох партизанів, щоб не так страшно було, і рушайте собі потихеньку— Світличний обернувся, пошукав поглядом, хоч навряд чи й міг когось побачити в темряві, гукнув: — Хоменко!

— Ось я!

— Поїдете з ними. За старшого.

— А Пекельний?

— Та й Пекельний. Він дорогу вже знає, то й буде за їздового... Ну, а там уже самі дивіться...

— Та не здумайте з поліцаями зв'язуватись! — попередив Ганжа.

АНАТОМІ ДІМАРОВ

— А як чорти принесуть?

— Принесуть, то відбріхуйтеся. У вас же на лобі не написано, що ви — партизани. Скажете в разі чого, що в прийми пристали."

— Оце,— почухав Хоменко потилицю,— партизаном уже був, а теперечки доведеться і в приймаки записатись" То скільки на тім хуторі сидіти?

— Скільки треба, стільки й сидітимете,— відповів Світличний. Знав: попереду бої, значить, будуть і поранені.— А ми навідуватимемось... Так що одразу й рушайте. І Нелю беріть...

— А чого це мене! — запротестувала Неля.

— Так треба, Нелю,— почав умовляти Світличний: не хотів прямо сказати, що в них же кінний загін формується. А який із баби кіннотник? Коза верхом на тиніві! — Нам сестра милосердя потрібна. От підучишся у Миколи Петровича — ми тебе заберемо одразу.

— Та й радіо за цей час дістанемо,— докинув Ганжа.

— От-от: розживемося в німців.

Неля неохоче погодилася. Подумала про Андрійка, що й не попрощається з ним,— одразу ж запекло в очах. І, сердита, нещасна, ображена, видерлася на підводу, підняла автомат. Сталь холодила їй руки, а в очах пекло і пекло — хоч бери і реви.

Пекельний застріг уже коней, забрався на передок: цьому було байдужісінько — лишатися в загоні чи подаватись на хутір. "А що,— так і віяло од його згорбленої постаті,— мені й там добре, аби лише без діла не смикали".

— Ну, пора! — Світличний, Ганжа потиснули лікареві руку: він теж сидів уже на підводі— Ліки ваші зберемо, не турбуйтеся. Та обережніше їдьте, на шлях не вискакуйте!.. Чуєте, Хоменко?

— Та чую... Миша не з'їсть, то й вовк нас не ковтне. Корній, наче проснувшись, заворушив віжками, нокнув. Скрипнули колеса, люди, що сиділи на підводі, хитнулися, попливли у темряву.

— Хоч би благополучно добралися.

— Доберуться.

Хоч обое вже знали: до всіх тривог, на які таке багате партизанське життя, долучилася ще одна.

А підвода все віддалялася. Ось і коней минули. "Куди ви?" — запитала темна постать, що пасла табун. "Туди ж!" — відповів Хоменко сердито. Ось зникли й коні. Вони опускалися нижче й нижче, повітря ставало дедалі прохолоднішим. Їхали, мабуть, з годину, аж поки Хоменко сказав Корнієві зупинити, зіскочив з воза.

— Піду пошукаю дорогу. Десь тут має бути. Зашелестів бур'яном, затріщав пересохлим бадиллям, потім

затихло і нічого не чути було, хоч як прислухалася Неля. Тільки якийсь звук дивовижний, — не звідти, де зник Хоменко, а спереду. Неля повернулася, прислухалася: Корній! Сидить і похропує смачно та солодко. Її аж злість узяла на Пекельного, вже простягнула була руку — штовхнути у спину, та й схаменулась одразу: "Що це я? Хай спить". Натомість намацала кухлик, дістала хустину, схилилася над Степаном.

Степан дихав мов не так уже важко, чи то тільки Нелі здалося. Обережно витерла губи, легенько торкнулася чола. Наче й лоб у нього не такий гарячий, як був.

— Миколо Петровичу!

Лікар, який теж, здається, задрімав, од її збудженого шепоту аж здригнувся.

— Йому наче легше. Не такий лоб гарячий... Ось попробуйте...

Микола Петрович торкнувся Степанового лоба, взяв його руку. Потримав, мовчки до чогось прислухаючись, обережно поклав.

— Він житиме? — з палкою надією запитала Неля. — Житиме?

Лікар кашлянув, помовчав, відповів стереотипною фразою:

— Будемо надіятись.

Нелю аж кольнуло неприязно в серце. Так, наче лікар не бажав швидкого Степанового одужання.

Сиділи мовчки. Неля думала вже не про Степана, який лежав поруч, а про Андрія, ^і думка ця зігрівала її і повнила ніжністю, такою незвичною й сильною, що її аж кидало в жар. Відчувала його усього: його руки, ще по-хлоп'ячому невмілі, його сковані рухи, зімкнуті сором'язливо вуста. "Яка він ще дитина у мене!" — усміхалась, розчулена, і була дуже щаслива оцією материнською майже розчуленістю, — аж очі заплющила, зімкнувши вологі, гарячі повіки. "Я довго там не буду", — подумала про хутір, майже вороже подумала, бо їй уже здавалося, що вони навмисне послали її, аби розлучити з Андрійком.

Тим часом повернувся Хоменко.

— Найшов, — сказав тихо. І до Пекельного, який перестав хропіти: — Паняй прямо за мною... Та прав обережніше: там рів.

Корній розвернув коней ліворуч, услід за Хоменком, вони якийсь час котили по рівному, підминаючи колесами високу траву, потім підводу хитнуло, перекособочило,

аж затріщали дошки, і Неля, вхопившись однією рукою за дошку, другою намагалася притримати Степана. Корній ноюгув, махнув батогом, Нелю ще дужче гойднуло, підвода випрямилася, а по литках боляче хльоснув бур'ян.

Рів лишився позаду, вони деякий час їхали полем, і тріск лунав такий, що чутно було, мабуть, по всьому степу. Аж ось бур'яни одступилися, коні пішли веселіше, колеса зашурхотіли по м'якому та рівному; Хоменко, який досі йшов попереду, стрибнув на підводу, весело сказав:

— Ну, тепер покотимо до самого хутора!

Отак вони їхали не зупиняючись до ранку, а як добре розвиднилося, Хоменко наказав зупинитися.

— Днювати будемо? — поцікавився Микола Петрович: він уже злавив з воза, опираючись на милиці, горблячись.

— Навіщо?.. Будемо їхати далі, бо часу немає.

— А як німці зустрінуть?.. Чи поліцаї?

— А оце-о нащо?

Хоменко поліз до кишені, дістав звідти цілий жмут білого ганчір'я. Розгорнув одну, розгладив на коліні, і Неля одразу ж упізнала пов'язку, що її носили поліцаї, з чорними готичними літерами, орлом та свастикою.

— З вами, бачу, не пропадеш! — усміхнувся лікар.

— А нащо пропадати? Хай вороги наші пропадають, а ми ще будемо жити.

Поки Микола Петрович шкутильгав подалі в бур'ян (Неля аж одвернулася цнотливо), Хоменко прилаштував собі на рукав пов'язку, почепив і Корнієві, подивився критично, лишився задоволений:

— О тепер і сам дідько не розбере, хто ми такі! Глядіть же: питатимуть — кажіть, що веземо поліцая пораненого.— Ти,— звернувся до Нелі,— сестра його... А ви,— це вже до лікаря, який вибрався із бур'янів,— йому дядьком рідним будете. А вертаємося в Крутояри,— назвав село, що лежало по дорозі до хутора.— Крутояри, не забудете?

— Та не забудем.

Невдовзі довелося й перевірити: діють поліцейські пов'язки чи ні. Бо про те, щоб звертати з дороги в бур'яни, об'їжджаючи села, тепер, серед білого дня, не могло бути й мови: їх все одно помітили б, і підвода, що рухається не по дорозі, викликала б одразу підозру. Тож коли наблизилися до великого села, що витягнулося вдовж розлогої балки, і Пекельний мимоволі притримав коней, Хоменко сердито спитав:

— Чого став? — І вже до Неді, яка потягнулася мимоволі до автомата: — Ану заховай! Сховай свою пукавку! Забудь, що вона в тебе і є.— І до них, до обох, до притихлих: — Глядіть же мені!.. Паняй! — ткнув у Корнієву спину.

Пекельний чмокнув якось особливо голосно, ворухнув віжками, кзні затрюхикали по дорозі. Пригорнувши автомат сіном, але все одно тримаючи руку на зброї, Неля напружено дивилася на хати, що наближалися: їй здавалося, що з кожного вікна виглядає якщо не німець, то поліцай. Ось проплив перший двір, одгороджений од вулиці тином і розквітлими соняшниками, якийсь дядько, що викидав саме гній із

корівника, повернувся на тупіт, застиг, тримаючи вила.

— Бог у поміч! — привітався Хоменко весело й голосно та й штовхнув Корнія: — Зупини!.. Хазяїне, а йди-но сюди!

Дядько встромив вила у гній, пішов непоквапом, на ходу витираючи об штани долоні.

— Ворушися пошвидше, нам ніколи ждати! — прикрикнув на нього Хоменко, ще й руку одставив, так щоб видно було пов'язку. Але дядько був, мабуть, не з боязких: не побіг, не заквапився, лише досі цікаве обличчя його одразу ж спохмурніла "А, он ви хто!" — говорив увесь його вид.

— Здрастуй! — буркнув, наче рублем кинув, Хоменко: він явно входив у роль поліцая. Та не просто поліцая, а якоїсь важної цяці.

— Здрастуйте.— Дядько стояв коло воріт, глибоко посажені очі його вже встигли обмацати всіх.

— Де тут у вас поліція?

— Та де ж, як не в школі! Отак прямо і їдьте! — Дядько махнув уподовж вулиці рукою, він явно хотів швидше їх спекатись.

— А корова в тебе є?

— Та щось там стоїть...

— Доїться? — допитувався старого Хоменко.

— Та щось ніби капає...

— То винеси молока! Та ворушися швидше, бо в нас часу немає!

Дядько неохоче пішов у бік погребя.

— Бач, капає! — проводжав його очима Хоменко.— А в погріб глечики зносить! — Наче він побував уже в погребі й побачив ті глечики.

Коли дядько вернувся — виніс півглечика молока, та ще й, мабуть, зібраного, Хоменко дістав кухоль, налив, став непоквапом пити. Він наче демонстрував оту свою непоквапність: самовпевненість людини з пов'язкою, та ще й озброєної, яка відчувала себе володарем над життям і смертю всіх оцих дядьків та тіток, які, напевно ж, з усіх вікон зирять на них,— так, і тільки так мав вести себе поліцай, і навіть Неля відчула, як у ній ворухнулося щось аж вороже до Хоменка, а що вже тоді казати про дядька, який бачив лише кургузий німецький мундир, з німецького ж таки, мабуть, плеча, й нарукавну пов'язку. Напившись, Хоменко витер вуса, задоволено кречнув:

— Смачне молочко!

Дядько не сказав: "Пийте на здоров'я!" — як годилося б відповісти, він похмуро дивився в землю, а той, наливаючи в кухоль молока, обернувся до лікаря й Нелі:

— Ану спробуйте! Холодне!

Неля поспіхом відмовилася: відчувала, що не зможе не те що пити — ковтнути. Не схотів і Микола Петрович. Корній же вицмулив залюбки, ще й решту з глечика злив.

— Поїхали,— сказав, оддавши порожнього глека, Хоменко: не подякував навіть. Це теж мало переконати хазяїна, що перед ним таки поліцаї.

Вони їхали селом, непоквапом їхали ("Не жени, не жени,— стримував Хоменко

Корнія,— забув, що везеш пораненого?"), і Неля раптом відчула, що вона більше вже не боїться: вона немовби глянула під час щойної сцени на них усіх збоку, глянула очима отого похмурого дядька й переконалася, що Хоменко й Корній таки й справді на поліцаїв схожі, тож і боятися нічого.

Тому вона досить спокійно подивилася на поліцая, який невдовзі їм і стрівся— ішов назустріч, закинувши недбало гвинтівку за плече,— дулом донизу. Ще й лузав насіння, спльовуючи поперед себе лушпиння. Вона тільки послала руку під сіно, намагаючи автомат, і холодне залізо заспокійливо торкнулося її долоні.

— Зупини! — скомандував Хоменко.— А йди-но сюди! Поліцай, сховавши насіння, підійшов до підводи.

— Як ото ти носиш гвинтівку? — по-начальницькому строго запитав Хоменко.— Ногу собі хочеш прострелити?

— Дак вона ж незаряджена! — весело відповів поліцай.

— Все одно так носить не положено! — ще строгіше Хоменко.— Забув, що ружжо раз у рік і незаряджене стріляє? — Поліцай поспіхом перевісив рушницю, тепер уже дулом догори. Хоменко ж безнадійно зітхнув: — Учити вас!.. Ну, ладно, де ваш начальник? У школі?

— Ні, вони іще вдома. Я оце по них іду.

— А чого? Він що, сам дорфги не знає?

— Та з району дзвонили... І

— Ну, якщо із району...— Хоменко задумався, наче вагаючись, що далі робити, потім сказав: — Жаль, часу немає, а то я разом із тобою заїхав би... Веземо ось пораненого.

— А де це його? — Поліцай аж навшпиньки звівся, щоб роздивитися краще пораненого.

— На конезавода. Партизани напали — ледве одбилися. Поліцай іще хотів щось спитати, але Хоменко нетерпляче

махнув рукою:

— Ну, нам пора. Кланяйся своєму начальникові. Буду вертатись — заїду.

Підвода знов покотила, а поліцай все ще стояв, поглядом їх проводжаючи. Та ось рука його пірнула до кишені, дістала насіння, він знову рушив отим перевальцем, що ним ходять сільські парубки до дівчат на посиденьки. "Довго ж у тому районі чекатимуть дзвінка!" — весело подумала Неля, й глянула на Хоменка, й аж здригнулася: досі спокійне та самовдоволене обличчя Хоменкове заворушилось тривожно, а погляд став насторожено-гострий. І, глянувши в тому напрямі, куди дивився Хоменко, Неля побачила високий будинок під бляхою, великі вікна й гурт поліцаїв у дворі, коло ганку. Холодок так і поповз поза спиною, вона судомно затиснула автомат, готова щомиті висмикнути й стріляти, тим більше що й Хоменко взяв автомат, поклав на коліна. Неля ще раз глянула на нього запитливо й трохи розгублено, але обличчя Хоменкове знову було застигло-нудьгуюче, якесь мов аж сонне.

— Хлопці, а йдіть-но сюди! — гукнув він до поліцаїв, і коли ті підійшли — оточили

підводу, спитав: — Як нам до Крутоярів добратися: сюдою чи тудю?

— А ви хто такі будете? — поцікавився один з поліцаїв.

— А тобі що, повилазило? — запитав сердито Хоменко.— Сам не бачиш?

— Та бачу,— зніжковів той.

— А бачиш, то чого допитуєшся? Начальника свого питаєш. То куди, хлопці, на Крутояри?

Поліцаї, перебиваючи один одного, стали показувати.

— Ага, знаця, праворуч. То бувайте здорові! — І до Пекельного, що сидів з таким видом, наче йому було все байдужісінько: — Паняй, чого задрімав!

— Ну, я бачу, з вами не знудьгуєшся! — сказав Микола Петрович, коли вони вибралися з села.

Хоменко лише плечима стенив. А що ж тут такого! — говорив увесь його вид, навмисне простецьке обличчя. Лише очі його й зраджували: глибоко-глибоко, десь аж при самому денці, стрибали бісенята лукаві.

Лишивши позаду село, зупинилися. Треба нагодувати коней та й самим поїсти, бо сьогодні навряд чи доберуться до хутора. Та й хто його зна, що їх чекає попереду.

— А коли як слід поїсти, то й помирать веселіше! — сказав Хоменко супутникам.

— Кудись подалі зашиємося? — спитав його лікар.

— Навіщо? — здивувався Хоменко.— Кого нам боятися? Партизанів катма, а свій брат поліцай нас не зачепить.

Та й вибрав зеленесенький виярок біля самої дороги, де перед війною був стан польовий, не інакше: стояла напівзруй-нована кошара, ребрами оголеними світлячи, ще й невеликий ставочок поблискував, обсаджений молоденькими вербами.

— Овець тримали,— сказав Хоменко, злязачи з воза. Довкола і справді все було всіяно овечими буруб'яшками,

земля ж утоптана гостренькими копитцями. Неля попросила Корнія під'їхати до ставка, у ріденьку тінь. Хоменко ж тим часом виламав із стіни кошари два патики з рогульками, загострив їх, зачистив, забив акуратно у землю, приніс од воза відро, приміряв, чи добре висітима,— наче тут і було! І поки Микола Петрович та Неля возилися з пораненим, перебинтовуючи його та зручніше уможуючи, поки Корній розпрягав коней та пускав на пашу, Хоменко встиг і дровець наламати, і набрати води, й засипати, й укинути все, що для кандьору належалось,— і вже клекотить, булькотить, парує, на веселому вогникові варячись, а Хоменко, урочистий, як Бог під час створення світу, помішує вариво дерев'яною ложкою.

— Скоро буде готове,— задер вусате обличчя до Нелі, яка саме підійшла.— Накривай, дочко, на стіл.

♦Стіл" був накритий недалеко од воза, теж під вербою, щоб на сонці не смажитись: брезентина, а на ній накраяний хліб і дві ложки: одна Нелина, алюмінієва, з короткою ручкою, а друга Корнія — не до кожного рота і влізе, та ще й із такою ручкою довгою, що й із-за чужої спини дістанеш. У Миколи Петровича ложки не було, в армії про те дбав, мабуть, вістовий, і він знічено одсовував ложку Хоменка: "Та ви їжте, я потім",—

аж поки Неля здогадалася принести кухоль: кандьор же не дуже густий, так що можна і з кухля.

їли, аж за вухами лящало: давно не куштували вареної страви.

— Після такого кандьору й подрімати не гріх.

Корній одвалився од столу, ліг догори черевом. Неля узяла порожнє відро, кухоль, ложки, спустилася до води. А Хоменко і лікар заходилися лаштувати цигарки. Після безсонної ночі й учорашнього сум'ятливого дня їх теж хилило на сон, аж очі злипалися, але вони щосили боролися з ним, з перебільшеною увагою натрушуючи тютюн у папір. Натрусили, послинили, і в Хоменка вийшла цигарка як лялечка — і крихти не випаде, в лікаря ж не цигарка, чортзна-що: одразу видно було, що людина цигарками фабричними збалувана. В Хоменка аж долоні засвербіли: взяти й поправити, бо в усьому любив лад, але передумав: ще чого доброго образиться! Натомість викотив з багаття жарину, підхопив на долоню з такою залізною шкірою, що її не брав і вогонь, дав спершу прикурити лікареві, а тоді вже сам затягнувся димком, очі солодко мружачи, пустив кільця прямо в небо, блакитне, безжурне і таке тихе та мирне, наче війни й не було. Та й самому йому про війну не хотілося й думати: кат із нею, з війною, лихий її вигадав! — а думав Хоменко про своїх, що лишилися вдома, особливо ж про Катю, старшу дочку, якій ось-ось стукне сімнадцять. А вітру того в голові — хоч позичай!.. Хоменко згадав одразу ж Ксеню, перекладачку, чи ким там вона німцям була, і як він її вчив уму-розуму, голову між колінами затиснувши... учив, долоні своєї не жаліючи" "Довго ж вона не сяде! — усміхнувся весело.— А не тягайся, бережи свою честь! — вичитував подумки, так наче дівка ота й досі стояла поруч зарюмсана.— Це ж як твоїм нещасним батькам буде про те дізнатися?..— І знову думками — до своєї дочки: — Ні, моя не така... Моя таки порядна дитина!" Думка про те, що його Катря могла б зв'язатися з німцем, була настільки нестерпною, що Хоменко, лиш би її спекатись, повернувся до лікаря:

— А що...— Та й замовкнув, бо лікар уже спав, цигарку на землю зронивши. "Отак і до пожежі недалечко... Добре ж, що на землю, а не на сіно!" Хоменко обережно підібрав цигарку, погасив об долоню, щоб не згорав марно тютюн. "Ото наморивсь, бідолашний! — Наче він, Хоменко, і не втомився.— Що ж це мої тамечки роблять? — Переборював липучу дрімоту— Важко їм там без мене... А кому зараз легко? Хіба що поліцаям та старостам. Та й ті, якщо розібратися, теж медом чуби щоднини не мажуть. Що служба собача: людей щодня за ноги кусати, а що й хазяї дуже строгі. Хіба не повісили в Колотичах старосту за те, що зерно не вберіг! А такий, кажуть, був, що німець тільки рота розтулить, а він уже біжить-спотикається: команду виконувати... І що воно за порода падлюча? На якому гнойовищі вона й розплодилася?.." Хоменко ніяк не міг зрозуміти отих поліцаїв і старост. Німців розумів, бо то ж вороги. Тут діло ясне. А ці ж своєму сусідові-кумові рушницею межі очі тичуть! І совість їх не мучить, і сплять, наче праведники. Яку ж чорну душу треба мати — на народ свій руку підняти! І де вона в них узялася, ота чорна душа?

Е-хе-хе! Закрутилося, завертілося — не розбереш, що й до чого._ Поспати .й собі,

щоб потім рота не дерти.

І тільки ліг, тільки очі заплющив — Неля тихенько:

— Ви не спите?

І щось таке було в її голосі, що з Хоменка сон як змело.

— Що тобі, дочко?

В Нелі радісно губи тремтіли. І світло лилося з очей.

— Степан отямився!

— Буди лікаря! — Хоменко зірвався, не чекаючи, поки Неля добудиться лікаря, побіг до підводи.

Степан лежав, як і досі, на спині. Білий кокон бинтів, жовте обличчя. Тільки щось у ньому змінилося, в тому обличчі,— воно вже не було непорушне й застигле, як у мерця, воно здригалось, посмикувалося, а з темних провалів, з моторошних чорних западин жагуче і гаряче блищали очі. І коли Хоменко підійшов, коли нахилився над ним, очі ворухнулись, здригнулися, і чорні, болісно розширені зіниці повільно попливли в його бік. Так повільно, наче Степан їх підштовхував. Ось вони смикнулися, стрілися з очима Хоменка, прикипіли — поранений наче хапався щосили за Хоменків погляд, видираючись із страждання, із небуття, що підступало, навалювалось, одсікало його від усього живого. І Хоменко, не знаючи, що йому зробити, що віддати, аби погляд оцей не погас, не зачавшув, схилився ще нижче й аж руки простер над пораненим...

Потім вони знову котили дорогою, і Хоменко думками був на хуторі, він уже непокоївся тим, що їх там чекає, хоч до хутора ще треба добратися, а в дорозі могло статися все. Хоменко не знав, скільки їм доведеться пробути на хуторі, може, тиждень, а може, й місяць чи й більше і за цей час Ганжа та Світличний посадять-таки усіх партизанів на коней, і навчать триматися в сідлах, а не падати додолу мішками.

І ось він — перший кінний партизанський загін, що народився на Полтавщині, на її неозорих степах, де тільки швидкість і виручить, де — сьогодні тут, а завтра вже там, за сто, а то й більше кілометрів. Ось він, кінний партизанський загін, вирушає на першу бойову операцію. Риссю, риссю вилітають коні з невеликого гаю, Іде вони днювали, вилітають у простір, повитий сизими сутінками, що гуснуть на очах, а небо вже засівається перлими зорями Риссю, риссю, по чотири у ряд, стремено в стремено, лікоть до ліктя. Риссю, риссю — прямо у степ, де лиш тріскіт бадилля, лиш тупіт копит, лише вітер темний в обличчя, і нікого ні справа, ні зліва, тільки іноді блимне вовчим вогником десь аж при обрії, блимне і згасне, ховаючись, вікно не вікно, село не село,— спробуй здогадайся! Риссю, риссю — до невеликої станції, що причаїлася посеред степу, тримаючись за дві нитки чавунні, щоб зовсім не загубитися в темряві, одна дорога простяглася до Києва, а друга — в Полтаву і на Харків. І по них чахкотять, стугоняють, вицокують великі й малі ешелони,— на схід, на схід, на схід, на захід, на захід, на захід — день у день, ніч у ніч, мимо станції, обдаючи її вугільним димом і пилом: ешелони, які пролітають не зупиняючись, так, мабуть, ніколи веселим отим воякам в мишиного кольору мундирах, із засуканими рукавами по лікті; а які й зупиняться — напитись води, і тоді паровози вщачкуються, мов загнані коні, аж

боками залізними поводячи, і похмурі машиністи, біля яких обов'язково — солдат з автоматом, простягають не дивлячись руку за жезлом. Смикне за ланцюжок, тутукне, мов скрикне, зачакотить, огортаючись парою, крутоне шалено колесами, мов од вагонів втекти намагаючись,— тільки ні, не втече, не одірветься,— попливуть усе швидше й швидше платформи з гарматами й танками, із снарядами й бомбами, червоні вагони вантажні з солдатнею веселою: пісні, вигуки, регіт, звуки гармошки губної "Нах Дон!", "Нах Кавказ!", "Нах матушка Вольга!" —

Вольга. Вольга, муттср Вольга. Вольга. Вольга, Русланд флюс!..

"Хох!.. Хох!.. Хох!.."

"Ну, заждіть, їдрі вашу в корінь!.."

Риссю, риссю — аж сльозяться очі од вітру!..

Коні вже переходять у галоп, їм наче передається нетерпеливість Світличного: "Не жени так, бійців розгубимо!" — стримує його Ганжа, порівнявшись. Притримує коня, пропускає колону: ніхто не одстав? Пропливають, гойдаючись у сідлах, зброєю тихо побрязкуючи, старанно тримаючи стрій: далася-таки юнаки люта школа Світличного, що аж голос зривав, майбутніх кіннотників вишколюючи. До крові, до сліз, до сьомого поту. До синяків — завбільшки з тарілку, поки навчились не падати...

З горба на горб, з долини в долину, аж поки Світличний осаджує різко жеребця, і кон', розпалені, налазять один на одного, форкають збуджено, рзуть повіддя з рук Колона враз змішалася, збилась докупи, але не на партизанів дивився зараз Світличний, а донизу, вперед, де, мов на долоні, висвітлена рясними вогнями, лежала залізнична станція.

— Бач, як світять!

— Не бояться!

— А чого їм боятися?

І Світличний дивиться, дивиться так, мов бачить уперше. Мов не був отут позавчора, у бур'яні ховаючись, і оце вперше побачив і одноповерховий станційний будинок, високу водонапірну башту поруч із коліями, до якої саме підповзав паровоз, тягнуци за собою довгу нитку вагонів, і спресоване сіно, складене в довжелезні штабелі,— там, освітлена лампою, похитувалася фігурка вартового,— а колючих дротів, що ними обнесено сіно, звідси не видно, то вже хлопці намацають, коли підповзуть.

— Почнемо? — під'їжджає Ганжа до Світличного.

— Давай — кива йому той і підносить до очей годинник, поцяцькований цифрами, що світяться в темряві— В одинадцять нуль-нуль був щоб на місці!

Звірили годинники. Потім Ганжа обертається до партизанів, тихо командує: — Ану, хлопці, хто зі мною — сюди.— Кіннотники мають перебратися по той бік залізниці, щоб ударити з тилу.

— Починайте ж тільки, як ми почнемо,— нагадує ще раз Світличний.

— Та пам'ятаю... Ну, ні пуху тобі ні пера! — Розвернув коня, і невеличкий загін розтанув у темряві.

Тоді Світличний з жалем злазить з коня: все на світі оддав би, аби тільки атакувати

станцію в кінному строю! Помчати навалю донизу, щоб тільки тупіт шалений та свист у вухах... Ех, і померти б не жалко!.. Світличний похмуро стрибає на землю, оддає коноводові повід:

— Донизу женіть. Та глядіть: розбіжаться — шкури попускаю з усіх! — І, провівши очима табун, повертається до спішених партизанів: — А що, хлопці, помагаємо, з чим німці кашу їдять?

— Помагаєм! ,

— Тоді всі — за мною! ' І повів партизанів донизу.

КОЛИ б хто сказав Тетянні раніше, що після всього цього ще можна жити на світі, вона не повірила б. Ходити, дихати, їсти, чути й бачити — з обірваним серцем. І ненавидіти себе за те, що дихає і їсть, відчуває голод і спрагу, за дрімоту, за сон, за утому, — щохвилини здавалося Тетянні, що вона весь час зраджує. Зраджує кожним словом; кожним рухом своїм, — тим, що живе, а не лежить у могилі. "Господи, та що ж це таке?! — мало не кричала вона, беручи до рук ложку — Та що ж я роблю?!" І в ложці, бувало, збиралося більше сліз, аніж страви.

Але сльози приходили рідко. Сухими гарячими очима дивилася Тетяна на світ і нічого не бачила. Весь її зір був утуплений у той жахний день, за яким усе зупинилося. Заніміло, застигло, закам'яніло, скуте відчаєм, мов кригою, і хай гріють із неба хоч тисячі сонць — не розтоплять!

Коли б вона знала, того ранку проснувшись, що несе їй цей день, вона і секунди не сиділа б на хуторі. Ухопила б Івася за руку, підняла б їх усіх, побігла б щодуху, отак, у чому була, в чому зірвалася, аби тільки встигнути, аби лиш подалі, аби вони всі уціліли... А тепер уже пізно. Пізно, пізно, пізно — ще жодне слово, відколи Тетяна й на світ народилася, не несло в собі стільки безнадії гнітючої. Вона аж гнулася, аж ламалася, і стогнала, і кусала уста.

І знову поверталася думками в той день. Гнала себе на тортури, на вогнище, до Івасевого перекошеного од болю обличчя, до різкого сплеску його крику, до нестерпно болючого спалаху крові на синовім тілі...

Іноді Тетянні починало здаватися, що вона марить. Що ось зараз, в цю мить, розплющить по-справжньому очі — й отой увесь жах щезне, зникне безслідно, мов сон важкий, од якого серце ячить і зривається в безвість...

Але той день стояв перед нею — в усій своїй жахливій реальності...

І те, як вона проснулася радісна, бо вчора їй уперше вдалося нагодувати Олеся. Хлопчину, тяжко пораненого в груди. Це вже був другий, після Степана, поранений, і теж — у груди.

Його привезли тиждень тому, і весь оцей тиждень він не приходив до пам'яті. І вони день і ніч були коло нього. Разом з лікарем, який сам од утоми ледь тримався на єдиній своїй нозі. Протискався на милицях у вузький отвір "шпиталю", опускався біля пораненого, брав його руку з набухлими жилами і довго тримав прислухаючись. А Неля-Галя-Тетяна — хто саме чергував — не спускали із нього очікувального погляду.

— Будемо надіятись, — казав щоразу Микола Петрович. І обережно одпускав руку

пораненого. Так обережно, мов була вона в нього із скла і могла щомиті розсипатись на друзки.

А вчора Олесь врешті отямився. Лежав непорушний, обмотаний бинтами, лише обличчя чорніло пережитою мукою, і дививсь, дививсь на Тетяну так невідступно, мов боявся, що вона от-от щезне і тоді він знову шасне в безпам'ять.

У "шпиталі" враз потемнішало: в отвір пропихався Микола Петрович. Тетяна повернула до нього щасливе обличчя, прошепотіла:

— Отямився...

— От і добренько! — голосно й весело сказав Микола Петрович.— А чого це ми плачемо?

Аж тепер зрозуміла Тетяна, що вона плаче. Сльози мимоволі котилися з очей, дурні оті сльози, що їх годі зупинити,— Тетяна провела по обличчю долонею й сказала лікареві, який, як і всі чоловіки, не міг зрозуміти, що можна од радості плакати:

— Так він же отямився!

Микола Петрович одставив милиці, опустився на підлогу. Підсунувся до Олесь, взяв його руку:

— Ну як, молодий чоловіче? Та ти у нас герой!.. Сто літ тепер житимеш!..

Але навіть той бадьоренький басок не розімкнув Олесеві вуста: дивився пильно і строго на лікаря, і якесь аж невдоволення відбивалося в його глибоких очах. Наче усе те, крізь що він пройшов, було настільки вище, важливіше, серйозніше од бадьорих слів лікаря, що Тетяні стало незручно.

Потім вона з ложки годувала Олесь. Бульйоном. Вливала обережно, боячись, що він захлинется. "Ще? — питала очима після кожної ложки.— Ну, давай ще одну!" І він ледь розтуляв рота і так дивився на неї, ніби їв лише для того, щоб зробити їй приємність...

Потім він заснув. Не впав у забуття, а заснув. Досі гаряче чоло стало холодне й вологе, рясні крупні краплини скочувалися по шкірі, обличчя пом'якшало, втратило мертву загостреність, лише губи залишались мов спаяними,— дивлячись на них, пригадувала Тетяна, як він, маривши, лаявся,— брутально, як його навчила війна. Але навіть ^ей спогад не міг пригасити тремтливої радості, що він видужає, що лишився живий, і весь день Тетяна була сповнена тієї жадоби діяльності, яка опановує людину, коли їй щось удається. І жінки, і лікар, і Хоменко, й Степан, який уже майже одужав, і Корній, і навіть Івась ходили іменинниками, а Тетяна, прокинувшись наступного дня вранці, одразу ж подумала про Олесь і не могла втриматися од щасливого усміху.

З усміхом отим вона й підхопилася, й обережно, щоб не розбудити нікого, вийшла надвір.

І ранок видався — під настрій Тетяні. Високе небо було чисте та ясне, там уже давно пощезали зірки, лише місяць відсвічував блідо, і був він такий тонкий та прозорий, наче вирізаний із цигаркового паперу. Чисто, ясно і світло було й унизу, на землі,— земля наче вмилася, стрічаючи сонце, що вже поспішало з-за обрію, посилало червоне проміння. От-от вигляне, бризне гаряче й щедро відіб'ється в росі, і весь двір

запалахкотить, заіскритись, заграє веселковими кольорами, простелиться килимом, що йому й ціни не складеш, на який не ступати — молитися. Все довкола завмерло, готуючись до урочистої миті, і навіть стрункі явори, які і в тишу найбільшу вхитрюються струмувати своїм листом сріблястим, навіть вони стояли, мов вирізьблені.

А повітря, а повітря! Тетяна дихала й не могла ним надихатись. І, відчуваючи, як зливається всім щасливим єством із природою, стояла й чекала трепетно сонця.

— Гарно, правда?

Тетяна аж здригнулася. Оглянулася — Хоменко. Вийшов так тихо, що вона й не почула. Стояв босоніж, у домотканих штанях, у натільній сорочці, ще й груди розхристані. Стояв, дивився мимо Тетяни, і його темне, посічене вітрами обличчя із обвислими статечно вусами було геть розчулене.

— Недаремно ж старі люди казали: божа краса.

Тетяна не озвалася: тільки мовчати, тільки дивитися, тільки вбирати у себе оцю дивовижну красу. Балакуча присутність Хоменка починала її дратувати, хоч вона нічого проти нього не мала, хоч він їй подобався: хазяйновитістю, якоюсь устояною селянською мудрістю. Але зараз краще було б, аби він помовчав.

— Ба, уже й сонечко! — привітав появу сонця Хоменко та й одразу ж скрушно зітхнув: — А ми спокою не знаємо.— Ступив із порога — прямо в спориш, у росу — до колодязя, де стояло на високій цямрині дерев'яне відро,— не вмиватися,

28 А Дімаров

865

а спершу напоїти худобу Хоменко ішов по траві до колодязя, і вся постать, непоквапні рухи його так органічно вписалися в ранок, у двір, в оцю всю трепетно-чисту красу, що коли б він оце щезнув, то й природа багато що втратила б. Тетяна подумала про коней, яких він зараз виведе на водопій, про сумирну корову, таку ж терплячу та лагідну, як і Хоменко, і їй аж соромно стало за те, що не озвалася до Хоменка й словом. (Потім, пізніше, як мучилась через оту миттєву до нього неприязнь). Вона вже дивилася лише на нього, непоквапного, сонцем омитого, що лягло спершу на розкуйовджену голову, на плечі широкі й трохи обвислі,— плечі людини, яка поносила важкого, а потім залляло вже всю постать, і босі, од роси мокрі ноги наче взулись одразу у вигаптувані діамантами черевики — так спалахнули росинами. Ступаючи тими черевиками царськими, Хоменко підійшов до колодязя, взяв відро, позолочене чи й зовсім викуте з золота, непоквапом став опускати вглиб (чи могла подумати Тетяна, що за кілька хвилин Хоменко лежатиме за отією цямриною, од німців одстрілюючись!)... Виважив потім відро, схилився над ним, аж на воду дмухнув, аж губи наставив,— напитися, та враз передумав — став лити воду в корито. І вода лилася, мов золото, й корито відсвічувало золотом,— все аж буяло од золота, що його невтомно сипало сонце на землю, покривало все суще на ній... А Хоменко тягав і тягав із колодязя, лив і лив у бездонне корито, наче хотів напоїти всю землю, і Тетяна подумала, що то він не в спроможності одірватися од милої серцю роботи. І, всміхаючись до Хоменка, хоч він усміх її навряд чи й помітив, вона теж ступила на землю, в спориш. І

той її крок був останній в оцій святковій прозорості, в оцій тиші, мирній та лагідній, бо враз загуло, заревіло, і Хоменко, кинувши додолу відро, метнувся од колодязя:

— Німці!

Тетяна так і обмерла (потім вона довіку не зможе простити собі миттєвої оцієї розгубленості — втрачених дорогоцінних секунд), в неї й серце зупинилося, а Хоменко вже вискочив із хати з кулеметом у руках і, пробігаючи мимо Тетяни, гукнув

До неї:

— Рятуйте поранених! Добіг до колодязя, впав.

А Тетяна все ще стояла на місці. Стояла й дивилася, усім тілом холонучи, як по дорозі повзли тупорилі, повні солдатні машини. І лише тоді, як бабахнуло, голосно й різко, як застукотів, завищав довжелезною чергою кулемет у Хоменка, як зупинилися одразу ж машини і посипалися: солдати на землю, а з хати мимо неї пробігли Неля й Кррній, прошкутильгав, далеко відставляючи милиці, Микола Петрович, Тетяна зірвалася з місця. Побігла до клуні, а звідти вже вискочив з автоматом Степан, війнуv їй в очі оббинтованим лівим плечем: "Куди ви, ховайтеся!" — лише зараз почула Тетяна, як тьохкає, чмокає в стіну і густо сиплеться глина. Пригнувшись, вона підбігла до дверей, і чорні дошки були вже геть подзьобані, двері тріщали, скрипіли голосно й болісно, а позаду, за спиною, аж клекотіло од пострілів. Тетяна вскочила в клуню і одразу ж побачила Галю та Нелю: зігнувшись, вони волокли на плащ-наметі Олеся. Тетяна підбігла до них — допомгти, але тут на неї крикнув Микола Петрович: "Сина!.. Сина рятуйте!"

— "Івась!" — так і зойкнула Тетяна і метнулася у двір.

І машини, й німці, що розсипалися в цеп, і колодязь, і Хоменко з Степаном за цямриною — все це було вихоплено бічним зором, мигцем,— Тетяна щодуху бігла до хати, незважаючи на кулі, що густо роїлися довкола,— Івась, Івась, думка лише про нього відчайдушно билася в ній, керувала усіма її вчинками. А хата вже горіла, хата вже корчилася, намагаючись скинути, зірвати із себе солом'яну шапку, облиту вогнем, хата німо кричала назустріч Тетяні: вибитими вікнами, одчиненими навстіж дверима. Задихаючись, стогнучи, Тетяна ускочила в сіни, у дим, рвонула на себе двері до кімнати.

— Івасю!.. Івасю!..— їй здалося, що Івася немає.

І побачила сина: схилившись наперед, Івась щось робив біля вікна. Потовчене скло гостро блищало довкола, воно застряло навіть у Івасевій чуприні, та він, мабуть, того не помічав, страшенно зайнятий чимось,— лише зараз побачила Тетяна в руках у нього гвинтівку,— раз по раз пересмикуючи затвор, він припадав до приклада й стріляв через вікно.

Голосно й різко тріснуv, присідаючи, сволок, до кімнати повалив густо дим, і Тетята, боячись, що от-от обвалиться стеля, метнулася до сина. Ухопила за лікоть, потягнула щосили — геть од вікна, у яке так і влітали кулі,— до іншої кімнати, що виходила вікном на город,— подалі од смерті, подалі од пострілів, геть-геть із хати, яка от-от завалиться! — а він упирався щосили, тягнучи за собою гвинтівку.

Підбігла до вікна: шибки були цілі, то ж ніхто ще по них не стріляв, виглянула, але, окрім вишні, нічого не побачила. Вишня була молоденька, розложиста й рясна — вона затуляла

28*

867

весь краєвид. Не відпускаючи синові руки, прислухалася: стріляли по той бік, а тут начебто спокійно, лише все дужче гоготить і тріщить, і дим наповзає уже й до цієї кімнати. Тетяна, поторгала раму, намагаючись одчинити вікно, але рама мов прикипіла до лутки. Тоді вона натиснула дужче... ще дужче... щосили. Одчинила, виставила голову: мовби нікого. "Лізь!" — сказала Івасеві. "Лізь ти!" — уперся він. "Лізь!" — закричала на сина Тетяна, ладна його зараз побити.

Тягнувши за собою гвинтівку, Івась подерся на підвіконня. "Та кинь цю прокляту рушницю!" Тетяна хотіла одібрати у сина, але він щосили вчепився у неї. "Господи, а як німці побачать! Нікого не видно?" — спитала сина, що був уже у вікні. Івась заперечно крутнув головою і стрибнув донизу.

Слідом за ним полізла у вікно й Тетяна. Стрибнула, замалим не наступивши на сина: Івась уже лежав, пильно дивлячись перед собою, Тетяна теж туди глянула і одразу ж упала на землю: там були німці. Збившись у гурт, вони когось обступили, щось роблячи, а поруч білів бинтами непорушний Олесь, а ще трохи далі, притулившись спиною до яблуні, сидів Микола Петрович: милиці валялися поруч, потрошені, він упирався руками в землю, і голова його була низько звішена, і на груди йому, на гімнастерку, лилась густо кров. Але не на нього — на німців дивилася Тетяна, на їхні спини, обтягнуті короткими мундирами, як вони все товклися, пхаючись досередини, — ось хоч один із них оглянеться й одразу ж їх побачить... Тетяна зацьковано кинула погляд на тернові кущі, що густо росли довкола саду. І, вже ні про що більше не думаючи, смикнула за руку сина, показала очима: "Туди!"

Івась швидко поповз, а Тетяна — слідом за сином. Повзла і холонучою спиною відчувала присутність німців позаду. Повзла і молилася: "Господи!.. Господи!.. Хоча б вони не обернулися!.. Хоча б не побачили!. А як побачать, то хай тільки в мене стріляють!.. Тільки в мене!.. Та кинь цю жахливу рушницю!" — закричала подумки на сина, який ніяк не хотів розставатися з гвинтівкою.

Вони вже доповзали до кущів, до густого колючого терня, вони вже були майже поруч, як враз щось змінилося. Тетяна залякла, боячись оглянутись, а Івась оглянувся в бік матері і щось тихо сказав. І хоч Тетяна не почула його, вона вже зрозуміла й сама: постріли!.. Там, у дворі, перестали стріляти. "Повзи!.. Швидше повзи!.." — наказала очима, і тут їх ударив у спину страшний Галин крию

— Не треба!.. Не треба!.. Ой,| що ви, людоньки, робите!.. Полізли в кущі. Колюччя впивалося в шкіру, рвало волосся,

дерло одяг, а вони повзли й повзли — глибше, глибше, поки й опинилися в неглибокій западині. Колись тут був, мабуть, рів, стінки давно обвалилися, дно запливло землею, засипалося листом,— запах гнилі та сирості огорнув їх одразу, а вони

лежали, обезсилілі, неспроможні поворухнутися. Тетяна вже тремтіла всім тілом, дрож бив її й бив, і вона нічого не могла з собою подіяти. "Лежи!.. Лежи!.." — сичала на сина, бо він все намагався звести голову.

Із двору, од саду, доносилися різкі голоси: німці чи то на когось кричали, чи поміж собою сварилися, збуджені боєм. Ось ляснули постріли: раз... удруге... утретє... Тетяні здалося, що то стріляють по них, вона аж наперед проповзла, щоб затулити своїм тілом Івася, але то — не по них, по них стали стріляти згодом, і то — по кущах, наосліп, навмання, раз по раз вигукуючи: "Партізанен!.. Ком!.. Виході!.." Кулі зрізали гілля і листя, впивалися поруч, перед очима, у землю, огидно вицмокуючи, бризкаючи груддям в обличчя. "Господи, тільки не в Івася!" — аж стогнала Тетяна, ладна прийняти у себе всі кулі. Усі до одної.

Покричали, постріляли — затихли. Згодом, чутно, пішли...

— Ма, вже пішли! — прошепотів до Тетяни Івась: звівся на коліна — хотів, мабуть, виглянути, чи й справді вже німці забралися геть.

І в цю ж мить од хати ударила черга. Остання, наосліп, послана німцем, що вже біг, мабуть, до машини. Івась голосно схлипнув, упав як підкошений.

Він упав донизу лицем і забився в конвульсіях, а на спині, поміж гострими лопатками, стала розповзатися темна, паруюча пляма. Тетяна кинулася до нього, обхопила, одірвала од землі (їй раптом здалося, що Івась, зарившись обличчям у листя, задихається, що ось вона його переверне на спину і йому враз полегшає)... Тетяна перевернула Івася горілиць, — і він уже хрипів їй прямо в обличчя, і губи його бралися кривавою піною, і вигинався дугою, впираючись потилицею в землю. "Івасю, Івасю!" — гукала, кликала сина Тетяна, а він не чув, він хрипів, і в широко розплющених очах вже мерехтіла безтяма. Тетяна оглянулася дико, шукаючи порятунку для сина, одразу ж згадала про лікаря. Поповзла з терня, аж затріщала шкіра, не думала навіть про німців, а якби їх побачила, то не ховалась би. Кинулася б до них, хапала б за руки, за ноги: "Ой люди, ой милі, рятуйте Івася!.." Хрипіла, стогнала, шарпаючи терня, що впивалося в обличчя, у голову, в спину, шматувало шкіру. Не од болю стогнала: навряд чи й відчувала той біль: в голові билася, ячала, горіла думка про Йвася.

. Видерлася нарешті з кущів, уся геть скривавлена, не розібрати, що то з неї звисає: лахміття чи шкіра. Кинулася до яблуні, де сидів щойно лікар, — там було порожньо... Тільки гоготів довкола вогонь, пожираючи хату, клуню, сарай, — Тетяна оббігла весь двір, але кругом було порожньо... "Я зараз, Івасю, я зараз!" — метнулася назад, до кущів...

Син уже не хрипів, не вигинався дугою. Лежав заанімілий, дивився застиглими очима на матір. Худе обличчя його ще більше мов схудло, риси враз загострилися, а поміж рожевими од піни губами білили болісно зціплені зуби.

І страшно закричала Тетяна, і впала на сина, і забилася в конвульсіях. І їй уже здавалося, що й вона помирає, стікаючи криком.

Заніміла, застигла. Скільки пролежала отак, нерухома, не знала й сама. Потім звелася на коліна. Голова трусилася, як у столітньої, виплакані очі сухо горіли.

Підважила Івася під плечі, обережно потягнула з кущів. Пильнувала, щоб жодна колючка його не дряпнула, жодна гілка не упала на нього.

Сонце стояло вже на заході, хоч Тетяна навряд чи й бачила сонце. Просто на синове нерухоме обличчя, од якого вона не одривала очей, лягла тінь, поповзла важко донизу. На шию, на груди, на руки, на ноги. Вона запинала його, наче саваном, а разом покривала й Тетяну.

У дворі вже не лишилось нічого: вогонь знищив усе, що міг лише знищити, тільки гарячі вуглини раз по раз спалахували то в одному місці, то в другому та густий сизий чад розтікався важко подвір'ям. І Тетяні здавалося, що й у ній, усередині, пройшлася пожежа. Все випалила, все вигоріло, і пече, і спалахує незгасле вугілля...

Знову зійшло сонце, таке ж ясне, як і вчора, і небо засяяло омітою за ніч блакиттю, і птахи запурхали, і заіскрилися роси. Тетяна взяла Івася на руки: не хотіла ховати тут, на подвір'ї, серед руїни й згарища. Син був важкий, смерть налила його тіло свинцем, руки Івасеві важко звисали і били її по колінах, а вона пильнувала, щоб не зачепити його ногами об землю, бо йому ж могло бути боляче, і йшла, як заведена, далі, далі од двору, аж поки й зупинилася на узвишші. Обережно опустила Івася на землю, нарвала трави, підмостила під голову, спустилася в двір: треба ж було чимось копати яму.

Довго шукала лопату. Врештр вигребла з купи обвуглених решток — почорнілу, з обсмаленою ручкою. Долоні одразу почорніли од сажі, Тетяні здалося, що то в неї обгоріли руки.

Копала яму. В твердій, наче камінь, землі, в дзвінкій ясній глині. *Це ж йому буде сухо лежати..." Бо ні дощок, ні гвіздків, щоб збити труну,— згоріло все. Зачищала стінки, рівняла — так ретельно і старанно, мов не могилу — хату зводила синові. Заслала травною, побільше трави, щоб м'яко лежати, щоб не муляло в боки, у спину, і довго по тому не наважувалася опустити сина до ями. А коли опустила, коли укрила щедро травною, ще й на обличчя накинула подерту кофтину свою, коли закопала і горбик насипала,— кинулася гарячково відкопувати: здалося Тетяні, що Івась раптом ожив. Що задихається, нею похований, що земля аж ворухиться — от-от вибухне його розпачливим криком. Задихаючись, відчуваючи, що вона ось-ось збожеволіє, Тетяна викидала геть землю. Враз подумала, що може зачепити залізом Івася,— одкинула з жахом лопату, ламаючи нігті, раничи пальці, стала вигортати землю руками.

Зірвала кофтину, згорнула траву. Й аж застогнала, побачивши застигле обличчя Івася...

І довго по тому не наважувалася знову взятися за лопату. Відчувала, що, коли їй знову здасться те ж саме, вона вдруге не витримає. І не смерті боялася — божевілля.

Потім збирала квіти. Рвала й носила, рвала й носила, аж поки не видно стало й могили: білим, червоним, жовтим і синім розцвіла вона серед степу,— кольори, наче сльози, спливали сумно донизу, а Тетяна збирала й збирала, ладна визбирати всі квіти довкола. Врешті сіла, схилилася, втупилася в землю очима.

Не було ні плачу, ні сліз. Була тільки тиша, застигла і моторошна, був тільки степ обезлюднілий і вона, одна серед степу, одна на весь світ...

Аж через день знайшла в собі сили одірватися од Івасевої могили: згадала Андрійка. Розшукати, привести, щоб він попросився з братом,— ця думка все більше оволодівала Тетяною, вона вже не могла ні про що інше й думати, вона уже йшла, вона уже бігла, продираючись крізь густі бур'яни, наче Івась міг їх не діждатися і вона мусила встигнути... мусила повернутися вчасно... Вона йшла і йшла — прямо на північ, бо туди ж вирушив загін, лишаючи хутір, бо звідти ж прикотила підвода з Олесем". Отже, Андрійко десь там, десь попереду, вона мусить знайти його, вона його знайде...

Частина сьома

Настала друга воєнна зима — рання і щедра: сипала снігом, як з віялки. Вже й хати потонули по самісінькі стріхи: хоч вилазь у димар; вже й на городах заструги — наче білі стоги, і дітлахи спускаються з них, мов із гірок, а коли задував вітер, піднімалося таке, що й носа не виткнеш,— ліпило і зверху, і знизу,— а сніг валив і валив, наче зима заповзялася поховати живцем усе суще.

Раніше дядько не дуже цим і журився б: ну, намело, ну, насипало, що на коні не проб'єшся, так на те ж і зима! — і, розчистивши вузенькі стежини до корівника та до колодязя, навряд чи й подумав би пробиватися далі, на вулицю: все одно ж замете! То навіщо даром і вхоркуватись! То ж, бувало, не виходили на вулицю тижнями: одсиджувалися, мов борсуки, по хатах

Ниньки ж гіршої кари, ніж оцей сніг, трудно й придумати: щоранку виганяли людей розчищати дорогу од села до палацу Старих і малих — нікого не милували. Хуртовина не хуртовина, хай ліпить таке, що й білого світу не видно,— бери лопату і йди. З ранку до пізнього вечора. Поверталися: одежина аж хлюпотить, а спину мов сто вовків пожувало. Намахаєшся ж, накланяєшся ж за день так, що й рук-ніг під собою не чуєш. Чоловіки, сяк-так поївши, падали кулями в постелі: стріляй — не розбудиш! А жінки, охкаючи та стогнучи, повзали до пізньої ночі од печі до мисника, готуючи на завтра сніданок, обід і вечерю, бо вранці буде вже ніколи. Вранці хоча б устигнути подоїти корову та погодувати дітлашню, яка тільки й знає, що їсти. І добре, як діти вже поспиналися на ноги: саме з печі злізе, саме й поїсть, а як. таке, що в колисці? Що без маминої щедрої циці заходиться кричати весь день, аж синіє? Отаке, як у Катерини Шульженкової, чи тепер уже Приходькової,— Євген, що його як безногого не чіпали, носиться, носиться, сина укоськуючи, а під кінець і сам мало не реве.

— Плодитимуться менше! — відрізав Гайдук, коли Васильович натякнув, що треба було б молодих матерів не чіпати. А коли Васильович сказав, що й так у селі немовлят не густо, Гайдук і зовсім визвірився:,— А кому вони потрібні, ваші щенята?! Хай хоч і всі передохнуть — не тужитиму!

♦Ти-то не тужитимеш! — подумав гірко Васильович.— Про тебе — лиш би ти лишився живий". Але не сказав більш нічого — постерігся. І так поміж ними чорні коти щодня пробігають, особливо після того, як утекла Тетяна Світлична. Сплив у пам'яті той літній ранок.

...Васильович іще спав, коли Гайдук до нього загнукав,— ледь займався світанок. Гайдука ж самого підняв поліцей, який, патрулюючи по селу, навідався до управи.

Гукнув Ашота — у відповідь анітелень. Подумавши, що він, може, спустився до вчительки, сам заглянув до холодної, та одразу ж і метнувся назад: там були навстіж одчинені двері й порожні нари. Біг селом, аж лопотіло, затарабанив щосили у двері:

— Пане начальнику!.. Пане начальнику!.. З переляку і про мову німецьку забув.

— Хто там? — Гайдук з-за дверей.

— Це я, Санько! Одчиніть!

Упізнавши поліцая, Гайдук одчинив двері: в руці тьмяно зблиснула сталь пістолета.

— Що там?

— Учителька втекла! — видихнув той.— І Ашота немає... Гайдук натягав німецький піджак на ходу, вже на вулиці.

Збіг на ганок управи, аж застугоніли дошки, спустивсь до холодної. Садонув ногою відчинені двері, закричав на поліцая:

— А ти?! Ти де був?

Санько задком-задком та од нього: ще ніколи не бачив таким лютим начальника.

Піднявшись із холодної, Гайдук побіг до телефону. Крутонув ручку ♦бандури", зняв трубку, та одразу і передумав. Кинув трубку на важелі, пішов до кабінету. Санько, який уже й дихнути боявся, чув лише кроки: сюди-туди, сюди-туди. Спершу поспішні, потім повільніші.

Вийшов із кабінету холодно-спокійний.

— Пішли!

Всю дорогу мовчав. Санько ж, радий, що йому, здається, не перепаде, теж мовчав завбачливо.

— Стій тут! — наказав Гайдук, коли підійшли до порога.— Як гукну — одразу ж заходь... Ферішеєн? — Бо вже вирішив твердо: заарештувати Приходька. Як пособника вчительки.

А може, й отого бандита — Світличного. Ну, та про це вже пана старосту в гестапо питатимуть.

І, недобре звузивши очі, постукав у двері.

Тільки з тієї розмови нічого не вийшла Приходько нічого не знав і не відав. Жила в його хаті? Ну, жила: десь же то треба жити людині! Поселилася ще тоді, коли війною й не пахло: то він що, бог,— знати, як хто себе поведе через десять років? А що втекла, так не од нього ж: ви її брали, ви її й прогавили. Ви, а не я, пане начальнику поліції! То з вас у першу чергу й треба питати...

— Це вже не вашого розуму діло! — не витримав Гайдук: відчував, як вислизає з рук Приходько.

— А не мого,— погодився спокійно Васильович.— То вже гестапо розбереться у всьому...

Гайдук так ні з чим і пішов: зрозумів, що сказав би у гестапо пан староста. А Васильович, провівши несподіваного гостя, вже й не лягав: утекла! — аж дзвеніло у ньому.

— Слава Богу!" Слава Богу!..— радісно хрестилась Данилівна: дізнавшись, що

Світличну посадили із сином у холодну, плакала, поки й заснула.— Вони хоч їх не половлять?

Васильович відповів, що не знає. Самого вже їла тривога: хоча б не спіймали! І весь той день, хоч який був заморочений та засмиканий, весь день тільки про вчительку й думав.

І про її брата, Світличного. І про Ганжу. Де вони, що з ними? Ходили глухі чутки про якийсь партизанський загін, що його німці розгромили ущент, не лишили нікого живого,— Васильович не знав, що й думати. Хотів був з'їздити в ті краї, розпитати обережно людей, як воно було насправді,— Гайдук •не пустив: "Ось побудуємося, тоді по гостях і роз'їжджатимете. А поки не кінчимо, ні вам, ні мені — з села ні ногою!"

З того часу й тривожився Васильович, достеменно не знаючи, як склалася доля зниклих односельчан™

А тут ще й карта, будь вона проклята: дістав її Гайдук ще влітку, з району привіз, та й наказав вивісити біля управи, при вході. Наша карта, а не німецька, і слова усі написані по-нашому, а здається чужіша чужої. Бо від краю до краю, од Ленінграда до Волги і далі, донизу, підминаючи під себе Кубань і Кавказ, поповзла чорна лінія, з чорними, хижо націленими кудись аж за Урал стрілами. "Кінець більшовикам! — сказав тоді, вішаючи ту карту, Гайдук.— Капут!.. Восени будемо святкувати перемогу. Якщо не раніше". І Васильович, щоразу мимо тієї карти проходячи, гірко думав: "Невже ж і справді кінець?" І, сам того не помічаючи, горбився.

І ще: надходило на село! дві газетки, що друкувалися українською мовою десь аж у^ Харкові, та ще одна — вже німецькою. Харківські газетки, убогі, нужденні, на такому сірому папері, що й літери важко розгледіти, мусолили спершу поліцаї, а вже потім пускали зголоднілим за новинами селом, німецьку ж читав Гайдук, часом, коли був у доброму настрої, переповідаючи Приходькові та поліцаям прочитане. І виходило так, що війна й справді ось-ось закінчиться, бо Червоної Армії вже, по суті, й немає: так, окремі групи фанатиків, які чинять упертий, але безнадійний опір. Що ось-ось упаде Сталінград, і тоді Сталінові, який сховався в Кремлі, не лишиться нічого іншого, як здатися на ласку переможної німецької армії... І єдине, що втішало Васильовича, лишало хоч невелику надію, це те, що "ось-ось" затягнулося: минуло літо, і осінь минула, вже давно, здавалося б, від розгромленої Червоної Армії не повинно було й сліду лишитися, а "окремі групи фанатиків" продовжували чинити запеклий опір і звитяжна армія фюрера як товклася в сталінградських руїнах, так продовжувала й досі товктися. Гайдук уже не розповідав, що вичитав у німецькій газеті,— сам, мабуть, відчував, що щось там не те, а Васильович, проходячи мимо карти, вже веселіше поглядав на застиглу, зав'язлу під Сталінградом чорну лінію. І відповідав дядькам, коли ті обережно цікавилися ("Староста ж, повинен знати усе"), чи не чуто часом, коли скінчиться війна:

"Не знаю — брехати не буду... А ви краще б готували для німецької армії кожухи і валянки. Скоро почнемо збирати". Хоч такої команди й не поступало поки що з району. Та Васильович як у воду дивився: з першими заморозками Тарасівкою од хати до хати

пішли поліцаї — витрушували дядьків із кожухів та валянок.

Цього разу наказано було взяти з кожного двору повний комплект аж до шапки та рукавиць включно. Гайдук пообіцяв під час наради в районі, що збере, скільки належить, і майже місяць ганяв поліцаїв селом, бо кожухи раптом усі позникали: тарасівці наче зроду-віку не носили кожухів і валянок, а про шапки й уяви не мали. Були сіряки і куфайки, були якісь пальта, вітром підбиті, кацавейки, що їх у добрий час посоромився б і старець одіти, були саморобні калоші та валянки з сукнини і вати, а кожухів не було, кожухи мов випарувались усі до одного одразу. "Тож якщо вашій армії так уже припекло, то забирайте оцю кацавейку, тягніть останню куфайку!" — "Що це?! — запитав Гайдук, коли поліцай, той же

Санько, приволік до управи оберемок подраних куфайок.— Що це, питаю?!" — *Дак ви ж наказали!" — "Я тобі наказував ганчір'я збирати?! Кожухи, кожухи потрібні!.. Век!.. Век!" Та й піддав ногою зіbrane.

За місяць зібрали півтора десятка кожухів, сім пар валянок, дев'ять шапок і тринадцять пар рукавиць: навіть на одну підводу не вистачить. Отоді й поїхав вкрай розлючений Гайдук до району та й привіз трьох нових поліцаїв — Гошу, Мишу й Пантьошу: не інакше — з в'язниці, де вони сиділи за мокре діло. Гоша й Миша меткі та веселі, так зуби й шкірять, ще. й охочі, мабуть, до дівчат, бо коли Гайдук віз їх селом, стрічним молодицям підморгували і кричали таке, що хоч вуха затикай. Пантьоша ж високий, як стовп, а голова — наче яблучко. Кулаки ж — страшно й глянути: дві голови дитячі стулити до купи.

Гайдук їх спершу не до управи — додому повіз, угостив як належить, а потім на квартиру поставив: до самогонниці Марфи, яка у свій час підвела отак Івасюту та й сама ледь із петлі вирвалась. Врятувала її тоді та ж спекулянтка знайома, якій Марфа кожух несла: боялася, що і її потягнуть на шибеницю, коли Марфа розв'яже язика, тож не пожаліла золотих, іще царських, десятків, — перепало і поліцаям, і Гайдукові. Та Гайдук і сам не квапився посилати Марфу на шибеницю: наказав привести жінку до кабінету і, лишившись наодинці, сказав, на яких умовах він їй дарує життя: Марфа віднині повинна бути його очима і вухами.

— Я твій бог, я твій і цар! Здумаєш що утаїти — пожалієш, що. й на світ народилася! — І так глянув на Марфу, що в тієї спина вкрилася інеєм.

Тож Гайдук і поставив нових поліцаїв на постій до самогонниці Марфи.

В перший же вечір вони повпивалися як свині і Марфу на смерть упоїли. Горлали пісень, аж ходила ходором хата, та все блатних, все сороміцьких, а вранці проснулася Марфа — гола-голісінька, і Гоша, і Миша, й Пантьоша — у чому мати родила: під однією ж із нею рядниною. Той руку на неї закинув, той ногу, а на місці найпотаємнішому пудовим замчищем — Пантьошин кулак. Сид, страм, очі на білий світ не дивилися б, а тут іще й діти: зирять на матір із печі, питають налякано:

— Мамо, а чого дядьки усі голі?...

Того ж ранку сказав Гайдук новим поліцаям:

— Погуляли, повеселилися — тепер за роботу! Щоб за тиждень всі до одного

кожухи були тут!

— Будет ізделано! — вигукнув весело Гоша (був серед трьох наче за старшого) та й, підсмикнувши видану Гайдуком гвинтівку, звернувся уже до своїх друзків: — Ну, фраєра, айда шмонати! '

І покотився Тарасівкою стогін та плач. Поки Санько, сам на смерть наляканий (як що, то, гляди, ще й приріжуть!), доки Санько стояв у воротах на чатах, Гоша, Миша й Пантьоша перевертали всю хату вверх дном, а якщо у ній був хазяїн, то хазяїна били. І потім, скривавленого, на юшку потовченого, виводили в двір: пригадуй, душа з тебе вон, де твій кожух! Пригадуй, поки живий!..

Пригадували. Харкали кров'ю — пригадували.

За тиждень відправила Тарасівка до району дві повні підводи валянків, кожухів, шапок. Добровільна жертва німецьким воякам. Тарасівці надіялися потай, що тими ж підводами й оці чорти з села заберуться,— вже й кожухів не жалко, тільки б спекатись,— так ні: Гайдук і не думав розлучатися з трьома блатняками. Призначив Гошу своїм заступником, і вони стали виробляти таке, що хоч живцем у петлю.

Найбільше боялися Пантьошу — з його кулаками пудовими. Ті двоє били, хоч причепившись до чого, а цей просто так, із нудьги "делав букет". Стоїть стовпом, сліпує очима сонними, мов йому все на світі байдуже, і раптом — до першого стрічного:

— Топай сюда!.. Я тебе букет зараз ізделаю! — І пудовим отим кулачищем з усього маху — в лице!..

Іван Приходько перейняв якось брата:

— Щось, брате, треба робити...

— А що я вдію! — сердито Васильович: самому оці поліцаї сиділи в печінці.

— Боюся: не накоїли б мої якої біди,— продовжував Іван, завжди веселе обличчя його було зараз похмуре й стурбоване.

Васильович одразу ж зрозумів, кого має на увазі брат. Синів. І в першу чергу Євгена. Ще й справді здумають стріляти у зайд — біди тоді не обертися. Гайдук того тільки й жде.

— Скажи, хай поки що не затівають нічого. Я сам спробую цих падлюк укоськати.

Як — не знав іще й сам. Знав тільки одне: треба-таки щось робити.

Про племінників же, синів Іванових, знав майже все. І про приймач, який досі мовчить, бо Грицько не ту лампу приніс, і про зброю. Іван, од брата секретів не мав — ділився усім. І про прапор червоний, що його збиралися весною над управою вивісити,— тоді ледь одмовив, і про намір спалити маєток, як тільки добудують. Хотіли спершу дошки запалити, ще в штабелях,— Васильович втрутився і тут: мав розмову з Євгеном. Зайшов до нього увечері, схилився над КОЛИСКОЮ:

— Як поживаєш, козаче? Бульки пускаємо? — Потикав пальцем у тугі, наче гумові, щічки, сказав до Катрі: — Ти, дочко, сходи до батьків: нам з Євгеном словом перекинутись треба.

Катря мовчки взяла сина з колиски, вийшла. Жінки після пологів у тілі

наливаються, а на цій і спідниця не держиться. Та й з якого добра того тіла нагулювати, коли люди забули, як хліб справжній і пахне! Село вже давно сиділо на картоплі, на буряках, а якщо й удавалося потай змолоти якусь жменю зерна, то з чим тільки те борошенце не перемішували! Щоб більше наїдку було.

Васильович сів до столу, і Євген навпроти сидів: теж схуднув, самі маслаки. На дядька насторожено дивиться. Хоч знає ж, добре вже знає, хто дядько насправді: розкрився йому одного вечора Васильович, усю душу змучену вивернув "Отакі, плем'яшо, діла. А ти — староста, посіпака німецький!.." — "А я знав?!" — Євген аж сердито. По очах його бачив — вірить дядькові, а разом і не вірить. "А де зараз Ганжа?" — спитав по паузі. "Отож-то й біда, що не знаю! Все б оддав, аби взнати". — "Може, німці вже і вбили?" — "Може, і вбили", — глухо Васильович. І таке в нього тоді було, мабуть, обличчя, що Євген взявся його утішати. Мовляв, аби впіймали чи вбили, у селі обов'язково дізналися б. Ганжа ж — із Тарасівки, звідси і в партизани пішов, то щоб німці упустили нагоду похвастатись? Та ніколи у світі! Він, Євген, уже німців знає...

Того вечора прийшов додому Васильович — мов душу омив. І потім не раз до Євгена навідувався...

— Ви от що, Євгене, з маєтком не кваптеся.

— Боїтесь?

— Боюся,— признався Васильович.— За село наше боюся.

— Знайшли чим тривожитись: вогонь до села не дістане!

— Вогонь-то ні, а німці... Тебе ж першого візьмуть. Як командира колишнього.

— Хай беруть! — Аж вилиці запалахкотіли в Євгена.— Аніж отак скніти.

— Якби ж то тільки тебе,— продовжував Васильович.— Чув, скількох у сусідньому районі розстріляли заложників? За молотарку попсовану. То, думаєш, із нами церемонитись будуть? Та вони за кожну спалену дошку по людині вішатимуть!

— То що нам робити? Так сидіти по шпарках? Прапор хотіли вивісити — розстріляють; не можна. Дошки спалити — те ж саме. Чого ви од нас хочете?

— Хочу, щоб людська кров не лилася даремно... От ви на дошки націлились. А ти знаєш, скількох вони врятували од Німеччини?

— Як врятували?

— А отак. По сусідніх селах скільки вже молоді вигребли? А з нашого села жодного. А мали ж двадцять душ одіслати. І відправили б, ніде не поділися б, аби не маєток. Я сам до коменданта ходив, доказував, що руки робочі нам он як потрібні. Лаявся комендант, кричав, а погодився. Мусив погодитись, бо йому теж діватися нікуди: не збудуємо вчасно — з нього ж у першу чергу й спитають. А маєток — він нікуди од нас не дінеться. Німці його в торбу не вкинуть, як утікатимуть. Та й толку від тих дощок Ну, спалите. Так вони ж іще більше навезуть. На наших же спинах. Ні, Євгене, вже як замахуватися на німця, то по-серйозному. А без толку, аби лишень подратувати...

— То вже як зуміємо,— аж образився Євген. Образитись образився і з дядьком попрощався холодно,

а дощок не зачепили.

Васильович же, повернувшись після тієї розмови додому, сам не знав, на чиєму боці правда. На Євгеновому, який аж горить хоч чимось німцям насолити, чи на його, що племінника за руку притримує? Згадував революцію, а тоді й громадянську, коли був отакий, як Євген,— чи багато зробили б вони, аби старих та обережніших слухалися?.. А з другого боку: хіба тоді було отаке — півсела за молотарку? Чи весь хутір — за одного вбитого німця? Зігнали у клуню й спалили. Дітей, і тих не помилували. А потім виявилося: ніхто у того німця й не стріляв. Сам здуру вистрелив, прикладом у двері ударивши. "Німецький закон є суворий, але справедливий!" — сказав тоді їм комендант. Ще й погрозив на них пальцем: глядіть, мовляв, щоб і з вами того ж не було! А вони сиділи припишкля, бо й у найзатятіших та найвідданіших мурашки побігли по спині (старосту теж у тій клуні спалили). Виходили з бургомістрату — один одному не дивились у вічі...

Отакі вони — німецькі закони!..

І він, Приходько, в одній вовчій зграї. Із гайдуками та німцями. Плюнути б на все та й податися з села: пропади воно пропадом, оце ваше старостування! Пересидіти десь, перебути, поки наші повернуться. Або й знайти партизанський загін. Повинні ж десь бути партизани, не вибили ж усіх!..

А як не найде, що тоді? Тікати ще далі, як наші натиснуть? Бо хто ти такий, ким був під час окупації? Хто засвідчить, що тебе партизани умовили? Світличний, Ганжа? А де вони зараз? І хто дасть гарантію, що вони доживуть до того дня, коли наші повернуться? Загинуть — і обірвалася ниточка...

І вже вкотре аж стогне Васильович, що залишився в селі під час відступу наших. Що дався Ганжі себе вмовити...

Отак і жив: поміж петлею і кулею. І німці, коли що, не помилують, і в наших рука не опуститься пожаліти німецького старосту. Під кінець аж у сні вірити став: цілий день потім згадує, мучиться,— до чого б воно? Звідкіля іще напасті ждати? Бо щодня як не те, то друге.

Ще напровесні надійшов строгий наказ: щоб усе було зорано й засіяно. До останнього клаптика. "Німецька армія не для того проливає кров, щоб везти хліб із фатерлянду! — розорявся комендант на черговій нараді.— Українська родюча земля мусить дати усе, в чому має потребу німецький героїчний зольдат!" — кричав, аж посинів. Тільки од крику того не стало більше плугів або коней. І хоч Гайдук, з наради отієї вертаючись, грозився вголос: "Пальцями, а зоремо!" — хоч і моталися з дня у день поліцаї та комірник, на поле людей виганяючи ("Од тринадцяти літ до сімдесяти, щоб жодного в селі не було!") з плугами, коровами, лопатами, сапами, а так і не впоралися: половину саяк-так засіяли, а половина як стояла під бур'янами, так і лишилася стояти.

Як сіяли, так і вродило: сльози одні. І одразу ж, з-під кіс, з-під серпів, везли до району: молотили вже там, під недремним оком німецьким, щоб не пропала й зернина. Тут же зважували, зсипали до мішків і — плумбу на кожен. "Оце хазяїни, дак хазяїни,— цмокав Іван Приходько,— на кожную зернину — печатку!" — "Еге ж, хазяїни,— озивався хтось із молодших,— ще рік отак похазяїнують — од нас і маслаків не лишиться!" — "А

я собі думаю, чого це вони нас землею не наділяють? — продовжував міркувати Іван.— То нахвалялися землю нарізати, а це мов язика поковтали".— "А чого?" — "Для себе приберігають. Не чули хіба: по той бік Хоролу у Німеччину вже стали вивозити. Підганяють вагони — і весь чорнозем під корінь... Кахи, кахи! — бо незчувся, як солдат підійшов, із тих, що тік стерегли. Але й тут не втримався: — Та й печатка ж важка: з чого вони її тільки й роблять?"

Ну, Іван як Іван, цей і в труні язиком теліпатиме, а верталися з току дядьки мовчазні та похмурі: що їсти, як жити, коли німець вигрібає до зернини? Отр, що на городі, ото тільки й твого. Іди, жни, кожную зернину пильнуючи, щоб не випала з колоска та не загубилася, молоти на печі, зсипай до торб і торбинок, а тоді потай — на жорна. На ручний отой млин, де більше поту проллеш, аніж борошна змелеш, та й то прислухаючись, та й то оглядаючись, щоб поліцаї часом не застукали: одберуть, ще й по шиї надають. Щоправда, у двох молоти можна було майже відкрито, про людське око тільки й ховаючись,— і комірник, і Козачок із поліцаями в обнімку ходили, зате ж дерли мірчук — літровими кухлями! Принесеш потім додому та й не знаєш: учиняти чи так і лишати в торбині,— нюхати, щоб не забути, як борошно й пахне.

Отакі тепер статки!

Після жнив пробували ходити по колоски. Самим було ніколи: той чортів маєток і душу вимотував,— налаштовували дітей. Вішали торби на плечі, наказували:

"Ти ж, Васильку, іди туди, де ярк. Я там жала, то навмисне колоски там лишала".

Діти раді, у поле — пташиною зграєю. А увечері розходилися дто хатах опухлі од сліз: поліцаї перейняли й повитрушували зіbrane. Ще й кількох, що хотіли втекти, побили.

Васильович ходив тоді лаятися з Гайдук: це що ж, хай гниє, аби лише людям не дісталось!

— Хай гниє! А красти відучимо!

І поліцаям наказ: ще хоч раз кого побачать у полі з торбою — стріляти!

Вимерло поле. І колоски погнили. Під час осінніх обложних дощів, що як зарядили у вересні, то й лили до перших морозів. Промочили землю, аж чавкотіла, перетворили в суцільне болото, і німцям, хоч-не-хоч, довелося роботи в маєтку тимчасово прининити: все розкисло, розмокло, не трималося купи. Ходив туди тільки щодня Данько Бородай: запам'ятав німецьку науку — не головою, посіченою спиною. Рубці довіку носитиме. Та Гайдук час од часу навідувався: перевірити, чи все ціле, чи на місці усе. І чим довше лили дощі, тим більше нервував: бачив маєток уже збудованим і німецьку прихильність до себе, що був її втратив, і ще одну зустріч із старим камрадом ОТТО, який обов'язково приїде на новосілля до нового поміщика. Приїде і забере його, Гайдуга, знову в район, а то й в область. Від оцих когутів подалі: ненавидів їх іноді так, що аж за горло хапало.

А тут іще чутка про якийсь невловимий загін, що гасає по області: сьогодні тут, завтра — там, розорили конезавод, спалили залізничну станцію і три ешелони з військовою технікою, розгромили постерунків з десятків,— вриваються серед білого

дня, звальюються, як грім на голову, не милують, кажуть, нікого: ні поліцаїв, ні старост, а німців захоплять — теж на той світ спроваджують. Гайдук спершу не вірив, відмахувався зневажлива брехня, вигадка чергова більшовицьких недобитків, а потім виявилось, що не така вже й брехня,— зібрали в районі начальників усіх постерунків і попередили, щоб були особливо пильними, бо отой невловимий загін таки є і його поки що не вдається знешкодити. Тож усіх поліцаїв перевести на казармове становище, постерунки обладнати для тривалого опору, на випадок, якщо ота банда заскочить у село. Захід, звісно, тимчасовий, банда невдовзі буде знешкоджена, але поки що треба постерегтися. Повернувшись, Гайдук наказав поліцаям перебратися всім до одного в управу, виставити два кулемети у вікнах, наготувати гранати. Перебрався до поліцаїв і сам, ще й Приходькові запропонував ночувати в управі, але Васильович відмовився: захворіла дружина, і він не хоче лишати її одну. "Ну, як знаєте! — сказав Гайдук роздратовано.— Я вас попередив, а там діло ваше".

А у Васильовича на серці аж тьохнуло: невже Ганжа і Світличний? І він знову став ждати нічних гостей, ждати і раз по раз підхоплюватись та підбігати до вікна: здавалося щоразу, що то не дощ хлюпоче, а чиїсь обережні кроки.

Та як не виглядав, як не стеріг, а таки проґавив: повернувся якимось із управи геть вимотаний, ледь до постелі доліз, не схотів навіть вечеряти, та й заснув кам'яним отим сном, що хоч із гармати над вухом стріляй. І довго не міг розшолопати, навіщо його будить Данилівна.

— Та проснися, старий!

— Га?.. Що?..

— У вікно хтось шкребеться!

Аж тоді схопився, підбіг до вікна: і справді, чиїсь пальці по той бік по шибі — тук-тук — обережно.

— Ти ж спитай — хто,— Данилівна тривожно у спину. Махнув тільки рукою. Вискочив у сіни, притуливсь до

дверей (серце гупає — мало не вискочить).

— Хто?

— Свої. Одчинить...— по той бік тихенько. Ганжа!

— Зараз... Зараз...— А пальці ніяк не могли намацати засув. Врешті знайшов, рвонув, одчинив широко двері.

— Сам удома? — спитав його в сінях Ганжа: віяло од нього сирістю й холодом, реміняччям намоклим.

— Сам, сам... Та заходь же до хати! — Не помічав, що стоїть на порозі, заважає зайти. Згадав, що двері надвірні полишив одчинені, кинувся, щоб замкнути, але Ганжа зупинив:

— Облиш, там хлопці у мене.

— Та клич же і їх: хай хоч трохи обсохнуть!

— Нічого, вони в мене звичні,— мов аж усміхнувся Ганжа. Ступив до хати, привітався у темряву: — Добrivечір вам! — Хоч давно була ніч.— Давненько ж я у вас

не був.

Данилівна, яка теж підхопилася з постелі, аж охнула, почувши голос Ганжі. Метнулася до мисника — по сірники,— Ганжа зупинив: треба ж вікна завісити, щоб поліцай який не заглянув.

— Ходять вулицями?

— Та ходять, бодай їх болячка вхопила! — озвалась Данилівна. Васильович мовчки завішував вікна.

— Гайдук тепер начальником? — Бач, і це знав.

— Гайдук... Івасюта забіг...

/ — Забіг,— повторив Ганжа. І знову вчувся якийсь усміх у його голосі.

Засвітили. Не бликун — лампу. Трохи ще гасу лишилося. Данилівна протерла скло, викрутила гніт — ясне світло так і омило мокру постать Ганжі, в плащі німецькому, чорному.

— Скиньте хоч верхнє! — вже од печі Данилівна.

— Скину,— Ганжа зняв плащ, недбало кинув на лаву. Був у мундирі німецькому ладному, тільки й того, що без хрестів та погонів, а на командирському, вже нашому, ременеві, з п'ятикутною зіркою на пряжці,— жовта нова-новісінька кобура. Перехопив погляд Приходька, всміхнувся у вуса: — Не впізнаєш? — І пояснив: — Ми тепер на повному німецькому утриманні. Німець нас і зодягає, й годує. Ще й зброю дає,— торкнувся долонею кобури.— А ви не запалюйте! — до Данилівни, яка вже й соломі у піч запихала.

— Та розігріти ж хоч трохи!

— Нічого, і холодним поїмо. А то ще поліцаї нанюхають.— Сів на лаву, до лампи ближче, дістав кисет, поліз досередини.— От же погода: і тютюн к бісу одсирів!

— То я дам свого! — Васильович метнувся до піджака, дістав цілу пригорщу і, поки Ганжа лаштував цигарку, не спускав погляду з гостя.

Він таки дуже змінився: поголене лице якесь аж чуже — чи не од того німецького одягу? І голова геть посивіла. (А була ж як крило ворона: до п'ятдесяти — жодної волосини срібної). Видно, таки не з медом було чоловікові весь оцей час.

Наслинивши цигарку, Ганжа рипнувся був вийти у сіни (бач, не забув, що хазяйка не терпіла тютюнового диму), але Данилівна його аж за рукав ухопила:

— Та куріть уже тут! — А сама вже од мисника та до столу— Оце хоча б розігріти трохи! — журилася. .

Васильович звівся був за пляшкою, що стояла бозна-відколи у закуткові, але Ганжа зупинив: не треба. Не час... Хай як німців потуримо...

— А чи потуримо ж? — не втримався Васильович.

— Потуримо! — Обличчя Ганжі одразу ж стало нещадне й тверде.— Будуть ще німці тікати — штани губити!

— Дай Боже, дай Боже!

Ганжа глянув на Приходька, усміхнувся:

— Відколи це ти став богомільним? Може, й до церкви ходиш?

— Ходив би; аби була,— мовив Васильович.— На цій проклятій посаді не те що Богові, чортові свічки будеш ставити!

— Ну, посада як посада,— заперечив Ганжа.— Як-не-як, а начальство ж.. Та й у німців, гляди, уТіюшані...

— Еге, в пошані: так зашморгом у очі й світять.

— Ви спитайте, коли він по-людському спав! — втруtilась Данилівна. Подавши на стіл, вона сіла навпроти Ганжі, жалісливо дивилася, як він їсть.— У нього душа уже вигоріла!

— Нічого: проженемо німця, отоді уже й виспимось.— Ганжа поклав ложку, одсунув порожню тарілку— Оце спасибі: давненько борщу не куштував!

— Дайте я ще підсиплю!

— Дякую, наївся отак! — витер долонею вуса, пильно на господарів глянув: — Розкажіть краще, як вам тут живеться.

— Що ж тут розказувати,— скрушно Васильович: досі радісне обличчя його якомсь аж померкло.— Новини-то є, тільки чорт їм радий! Придушили нас визволителі — дихнути не дають!

— Гайдук ще тут?

— Та тут же... Набрав поліцаїв з району — бандит на бандитові

— А ви що хотіли: щоб вони були янголами?

— А тут іще маєток,— продовжував скаржитись Васильович,— не мали поміщика — діждалися радості! Мало того, що у полі, так іще й там: хоч умри, а Їоби! На панщині, мабуть, і то легше було.

— Скоро новосілля? — поцікавився Ганжа: знав, мабуть, і про той панський палац.

— Збиралися ще восени, а тепер на пізніше перенесли. Що не так усе робиться, як того німцям хочеться, а що й погода... То, мабуть, десь по Різдву— Й одразу ж згадав про Євгена, останню розмову з племінником, додав: — Як хлопці не сплять...

— Що за хлопці?.. Які? — аж смикнувся Ганжа.

— Та є тут у нас...— І розповів усе, що знав, про Євгена. Не забув навіть того, як одраїв червоний прапор вивішувати — Гайдукові новий козир давати. Було ж із листівкою — замалим не добрався. Добре, що в німої той же почерк, що і в її померлого брата. А докопався б — не одна голова покотилася б.~

— А з приймачем що там у них?

— Лампи якоїсь не можуть дістати. Грицько он до Харкова їздив.

— Ну, бачу, новин тут у вас...— аж усміхнувся Ганжа.— Ти запиши, яка лампа,— спробуємо дістати. Хай хлопці слухають та й людей не забувають при цьому. Тільки щоб поліцайні до рук не попалися.

— Отож-то й воно,— похитав головою Васильович.— Молоді та гарячі.

— А ми з тобою навіщо?.. Вдруге навідаюся, зроби так щоб я з Євгеном зустрівся. Поговорити буде про що. А поки що вітай, як побачиш.

— Та я зранку до нього зайду,— пообіцяв Васильович. І, повагавшись, запитав про те, основне, про що весь оцей час думав: — Скажи, Василю... Тільки правду кажи: як

там наші?

— Наші? — перепитав Ганжа Приходька. Перепитав і насупився.— Радісного мало поки що: до Сталінграда німці дійшли. І Кубань підім'яли під себе. Хоч їх зупинили.

— Що ж воно буде?

— Що буде? Буде те, що минулої зими вже було! Під Москвою... А може, й більше.— Ганжа звів погляд, і такою вірою, запеченою, вистражданою, дихнули його чорні очі, що Приходькові аж ударило в груди.— Буде, Миколо! Нашим лишилось одне: або німцєві хребет зламати, або самим... Відступати вже нікуди...

— А нікуди,— погодився Васильович.— Недарма Гайдук нахваляється: доженемо до Уралу — кінець більшовикам!

— Хай нахваляється: його таке діло собаче — брехати, як німці накажуть. А ви теж не мовчіть. Зараз найголовніше, щоб люди віри не втратили... Ганжа знову заходився лаштувати цигарку, а закуривши, спитав

— Часто буваєш у районі?

— Та доводиться іноді.

— Як будеш, приглядайся, де німці стоять. Добре, аби іще й замальовував. Пам'ять пам'яттю, а на папері надійніше. Особливо до станції приглянься. І де в них які склади...

Васильович не спитав навіщо, хоч одразу ж подумав: напасти, не інакше, збираються! Невже ж у них така сила? Аж повеселішав. Пообіцяв зробити усе, що зможе.

— Коли тепер ждати?

— Як будемо поблизу, так і заскочу,— відповів Ганжа.— Та й лампу ж треба завезти Євгенові. Передай, хай не зариваються: береженого, як то кажуть, і Бог береже...

Невдовзі й звівся: треба йти. Данилівні сказав на прощання:

— Ото — ледь не забув: вітає вас квартирантка.

— Олексіївна?! Та де ж вона, Господи?! — так і кинулася до нього Данилівна.

— В добрих людей.

— А ми уже не знали, що й думати. То заждіть же, я Івасеві хоч гостинця якого передам.

— Ото, стара,— зупинив її Васильович,— їм тільки й роботи, що твої гостинці розвозити!

— Іншим разом, Данилівно.— Ганжа уже надівав чорний плащ, що торохкотів, як залізний.— Бо зараз ми не в той край ідемо.

— Та чи вони ж хоч здорові?

— Здорові, здорові... Ну, бувайте поки що! Не проводи! — до Васильовича, що кинувся був за піджаком.— Сам дорогу знайду._

¹ Вийшов з хати, пірнув у темряву. Захлюпотіло, затупотіло, наче якісь голоси залунали. Але як не вдивлявся Васильович, до холодної шибки припавши, так і не побачив нікого. Скільки ж їх було? Прислухався: тихо неначе. Аж тоді одірвався од шибки.

В хаті темно (лампу вони погасили одразу, як тільки Ганжа вийшов надвір), темно і тихо, біліє тільки непорушна постать дружини.

— Оце аж на душі розгодинилося — похвалився дружині.

— Гарний він чоловік,— озвалась Данилівна.— Бач, заїхав, не полінувався, а могли ж і встрілити.

— Ну ти й скажеш: устрелити! — аж розсердився Васильович.— Бачила, який у нього автомат! Та ще й хлопці надворі-Та вони од тих шмаркачів і мокрого місця не полишили б!

— Старий, а як ти гадаєш: наші повернуться?

— Повернуться: де ж їм подітися, коли їх отака дівка, як ти, жде не діждеться!

— Це ж і Василько десь там воює,— зітхає Данилівна. "Якщо ще живий!" — ледь не ляпнув Васильович, та вчасно

прикусив язика. Аж сам себе вилаяв подумки. А вголос сказав:

— Та воює ж... Як не воювати — воює...

— Мені хоч раз би його приголубити, а тоді вже й померти.

— Ну, ти й мене ще переживеш! Спи уже — покійниця! — хоч знав: не засне. Та й самого не брав сон: після отакого заснути! Покрутивсь, повертівся — звівся тихенько.

— Ти куди?

— Та надвір...

Взувся, накинув піджак, одчинив двері сінешні. В обличчя так і вдарило сирістю, надворі лило й хлюпотіло, і Васильович одразу ж подумав про Ганжу, про хлопців, які з ним приїжджали,— як ото їм по дощі такому! Ступив за поріг й аж зіщулився: бризнуло за шию, хлюпонуло на голову. "Оце лє — мов прорвалося!" Ледь не ступив у баюру: залило увесь двір, а на вулиці робилося таке, що ні пройти, ні проїхати: сусідський хлопець перебігав учора дорогу та й загруз — ні сюди ні туди. "А вони ж по ріллі",— знову про партизанів подумав, але думка ця не була безнадійна й похмура, схожа на нещодавні думки, а тепла і радісна, бо над усім цим: і дощем, і болотом, і нудною сіренькою темрявою, над тривожним: "Як вони там, серед розкислого поля?" — тремтіло й світилося зайчиком сонячним: а Ганжа таки живий! Живий! І Васильович, повернувшись у сіни та обтрушуючи мокрий піджак, так і не зміг зігнати з обличчя щасливого усміху.

З тим же радісним настроєм він проснувся уранці, і по хазяйству наспіх попорався, й поснідав, а потім пішов до управи.

Дощ пересіявся, хоч, мабуть, ненадовго. Холодний, пронизливий вітер гнав низькі хмари, вівсюжив свинцеву воду в баюрах, все довкола аж порозбухало, вологою насичене, й на темних тинах, мимо яких проходив Васильович, густо тремтіли каламутні краплини. Деревя стояли сумно оголені, солом'яні дахи на хатах геть почорніли, а дими, що витікали з бовдурів, скочувались важко донизу. Під ногами чавкотіло й роз'їжджалось, грязюка важко налипала на чоботи. Васильович одразу ж подумав, як ото буде людям добиратися до маєтку, бо Гайдук іще вчора скомандував: дощ не дощ, а щоб сьогодні всі були на роботі,— й поліцаї ще вчора обгавкували кожен

двір, і комірник метушився у службовій запопадливості: "Аякже, аякже німці — вони порядочок люблять! Так що ви той: виходьте усі!" Тож жінки наспіх доварювали, яка на що спромоглася, бо от-от закалатає, задзвонить уїдливо рейка, що її Гайдук наказав принести з колгоспного двору та й повісити біля управи,— лупив щоразу Пантьоша металевим калатаном, що його теж підібрали там же, і маленьке обличчя його щоразу ставало натхненне й щасливе. Дзвонив, поки Гоша вискакував із управи та й виривав, лаючись, оте калатало з Пантьошиних рук— "Ти шьо, поглушити нас хочеш?"

А люди, зачувши металевий той зойк, похапцем вискакували з хат, бігли до управи: там уже стояв коло ґанку Гайдук, нетерпляче поглядав на годинника. Зійдуться стрілки на восьмій — махне рукою, і Гоша, Миша й Пантьоша, які стоять біля нього, по-собачому заглядаючи в очі, вибіжать назустріч отим, що припізнилися, та кийками, кийками — по зігнутих спинах.

— Шнель, шнель, сім'я собаче!

Я вдоху Погрібну так уцілили — тиждень одлежувалась. Тож люди і квапляться: добігти, поки Гайдук рукою не махнув."

І тільки Васильович подумав, що сьогодні, може, ще й не поженуть людей на роботу, як біля управи зойкнула-заплакала рейка, і металевий той звук покотивсь над селом. "А бодай тобі й руки повсихали!" — аж здригнувся Васильович, бо ніяк не міг звикнути до болісного голосіння заліза Він пішов швидше, хоч йому й не грозив дубовий кийок Люди бігли з усіх кінців до управи, обганяючи його. Одні вітали пана старосту, інші, особливо молодші, вдавали, що не помітили, але навіть це не гасило того теплого вогника, що горів у нього в грудях: він саме думав про те, як зайде сьогодні увечері до племінника і розповість йому про Ганжу.

— Запізнюємося, пане старосто, запізнюємося! — показав йому Гайдук на годинника: був у такому ж чорному плащі німецькому, як і Ганжа, і в такому ж кашкеті, тільки з-під полакованого, над самими бровами навислого дашка холодно й строго дивилися ненависні Васильовичу очі, а по праву руку, з кийками в руках, стояли Гоша, Миша й Пантьоша. Васильович відповів, що забарився, бо дружина захворіла, а про себе подумав: "Знав би ти, чого забарився!" І не стримавсь, мабуть, од усміху, бо Гайдук запитав підозріло:

— Та чого це ви радуєтесь?

— Чого б це я радувався! — стенив плечима Васильович і примусив своє обличчя насупитись.

Отак він і стояв, по ліву руку Гайдукову, поряд з комірником, одділений од людей смугою відчуження, що її проклало село поміж собою і новою владою... так він і стояв, дивлячись на своїх односельців, приміряючись подумки, кому можна буде слово-друге шепнути, а кому й ні, бо хто вміє мовчати, а в кого язик — як у його брата Івана...

Сьогодні не запізнився ніхто, двір уже повний од люду, можна й рушати, але Гайдук чомусь не подавав команди: натомість він підняв руку, вимагаючи "ахтунгу", хоч люди й так мовчали, похмурі, лише тоскно висвистував над головами вітер.

— Ахтунг! — сказав строго Гайдук І Гоша, Миша, Пантьоша аж шиї повитягували,

щоб углядіти, чи хто не ворухиться. Та люди вчені, так і завмерли,— навіть жінки та баби, які ніколи не проходили військового вишколу, навіть підлітки, і Гайдук, опустивши руку, став говорити про те, що доблесна німецька армія добиває більшовиків на Кавказі та Волзі і недалекий той час, коли з червоними буде зовсім покінчено.— А зараз перед вами виступить ваш односелець, воїн переможної німецької армії, який приїхав із Сталінграда, де солдати фюрера добивають червоних бандитів! Біте! — І повів у бік ґанку рукою. І на той жест, наче чортик із банки, вискочив із сіней Степан Гусак — у німецькому мундирі солдатському, в низьких, із широкими халявами чоботях, у високій пілотці, з правою, зігнутою в лікті, рукою, обмотаною щедро бинтами. Люди як уп'ялися очима в ту руку, що висіла на перев'язі, так і не одривалися, і не в одного в очах Приходько прочитав: "Це ж і мій міг устрелити!" — прочитав, бо й сам подумав те ж саме: що і синова куля могла запросто сидіти в оцій руці забинтованій. Степан поправив поранену руку — фронтовий привіт землякам од невідомого воїна, виступив наперед, бундючно виставивши груди, на яких виблискувала одна-єдина медалька, пожалувана

німцями: бач, таки заробив, таки вислужив, та й радий, а те, що мати спливла сльозами, що брат забіг з двору,— те йому байдужісінько: Гайдук йому тепер і за тата, й за матір, за брата й сестру, до нього вчора й пішов, у село заявившись, у нього й вечеряв із новими своїми побратимами: Гошею, Мишею й Пантьошею,— їли порося реквізоване, яєчню в салі, пили самогонку й співали німецьких пісень. Пісні співали в основному Гайдук та Гусак,— навчилися, служачи в німців, Гоша ж, Миша й Пантьоша їм підтягували старанно, і до пізньої ночі з єдиних освітлених на всеньке село вікон виривалося, аж бряжчали шибки:

"Хох! Хох! Хох!"

Тож Степан поправив поранену руку, виставив но-півнячому груди і став промовляти.

Що він спершу сказав, Васильович не розібрав: усе дивився на перев'язану руку. Але коли Степан згадав Сталінград — насторожився. Ага, його в Сталінграді поранило! І чим довше говорив Степан, описуючи бої в Сталінграді, в яких він і брав найбезпосереднішу участь, тим уважніше слухали люди, слухали й презирилися крадькома, бо виходило, що не так уже легко даються німцям їхні перемоги, що більшовики не такі уже й здеморалізовані, коли кожен будинок доводиться брати з бою, коли там пекло таке, що й камінь горить — не витримує. А тут іще Степан ляпнув про ешелони з пораненими, які ідуть із Сталінграда на захід: от мовляв, який у німців зразковий порядок, не тс що у більшовиків,— кожен ешелон уже знає, до якого їхати міста, де обладнані зразкові шпиталі. А лікарі — куди нашим: айн-цвай — і знову на фронт!

— Мене завезли аж у Полтаву, то я уже звідти комен нах гауз...

Ага,— презирнулися люди,— аж у Полтаву! Скільки ж їх, тих ешелонів, коли біля Сталінграда вже й місця не вистачило! І хтось же товче отих німців. Хтось же стріляє!

Натовпом аж гомін прокотився. Люди заворушилися, закашляли, Гоша, Миша й

Пантьоша повернулися до Гайдука, чекаючи знаку: хапати й бити, а Гайдук, невдоволений Степановим виступом (він теж помітив зміну в настрої людей), відтер його плечем, виступив наперед;

— Ахтунг!.. Поки німецька звияжна армія добиває більшовиків на Волзі, ми повинні самовідданою працею доказати свою лояльність до визволителів. Попереджаю: віднині в будь-яку погоду ми будемо виходити на роботу в маєток. Оберег

Крюгер повинен уже на Новий рік одсвяткувати перемогу в новому палаці... Ферштеєн?..

Ферштеєн... Куди ж не ферштеєн...

І пішли на роботу: колоною, а не безладним овечим гуртом. ("Що то значить — німецька культура! — прицмокував Іван Приходько.— Щодня, мов на демонстрацію, ходимо".— "Еге ж, ходимо, поки й рачки поліземо".— "Та й тоді — тільки колоною...") ...Колоною, по чотири в ряд, любо-мило й глянути: молодші — попереду, старші — за ними, а позаду жінки та дівчата. Навіть ці навчилися тримати стрій. Та й де ж не научишся, як оті безрогі чорти, оті бузувіри, оті захребетники так очима й стрижуть: кого потягнути вповдовж спини! Колоною, мимо хат і садиб, де лишилися тільки діти малі, та баби й діди немічні, та каліки,— по розкислій дорозі: за село, в степ, до колишнього хутора Іваськи, на якому буде жити віднині німецький поміщик. З роду в рід, тисячу літ — ні більше ні менше, як нахвалявся Гайдук. Ну, це ще подивимось, вовк теж збирався когось узяти, поки його узяло, тож поки що помовчимо та подумаємо нишком про оту Степанову руку: це ж не тільки там ранять, а й убивають, і якщо під поранених — цілісінькі ешелони, з-під одного Сталінграда, то скільки ж це треба могил накопати, щоб поховать усіх убитих? І чи не вийде так, що Гітлерові ні з ким буде й перемогу свою святкувати — лишиться один, як той палець? Отоді буде "хох"!..

Цього разу аж ворушилися бадьоріше: не треба було й підганяти. Люди працювали весело й дружно, і такі були уважні та чуйні один до одного, мов рідні сестри й брати.

Васильович догадувався, в чому причина незвичної запопадливості його односельців, і коли оголосили перерву на обід та дядьки, перекусивши що Бог послав, зійшлися під стіну, од злого вітру ховаючись,— побалуватися тютюновим димком, підійшов і собі до гурту:

— Ану вгостіть, у кого кращий!

Найкращий, звісно ж, був у рідного брата, у Йвана: змішаний із листям капустианим. Цей, відколи пам'ятає Васильович, ніколи тютюну багато не сіяв: чи то ліньки було, чи то безтурботній голівоньці здавалося, що й цього досить, тільки вже з пізньої осені починав розбавляти капустианим листям, а під кінець одне майже листя й кутив. "Не тютюн, а казна й що!" — плювалися дядьки, спробувавши Іванового, на що той завжди відповідав: "Зате веселенький: од вашого плакати хочеться, а мій сам сміхом рота дере!" Він і зараз усміхався до брата, лукаво мружачи очі:

— То це що, вже не вистачає німецької пайки? Чи наш таки смачніший?

— Мабуть, що наш,— відповів Васильович, слинячи цигарку. Оглянувся, чи немає поблизу Гайдука або когось із поліцаїв, додав: — Та й визволителям нашим самим їхні

сигарети згодяться: грітися взимку. Там же, на Волзі, в степах, як засвище, то держися!

— То вони туди й кожухи наші повезли? — спитав Іван.

— А куди ж.. На те вони й визволителі, щоб наші кожухи взимку носити. Сам був на війні, знаю, що таке морози в окопах. А вони ж ще й незвичні до наших морозів...

"Еге! — презирнулися поміж собою дядьки.— Виходить, у німців не так усе й ладно, якщо вони збираються й сю зиму в окопах товктися".

Курили, мовчали, чекаючи, що іще пан староста скаже. Та Васильович вирішив: вистачить для першого разу. Був упевнений, що сьогодні про цю розмову все село знатиме. До Гайдук докотиться? Не боявся й цього. Він що говорив? Пояснював дядькам, куди пішли їхні кожухи та валянки. Як їх у комендатурі навчали. То ж із коменданта й питаєте.

— А що,— встряв у розмову Мефодій (він іще дужче заріс густою щетиною — мов ховався за нею),— не чували в районі: поблажка нам буде?

— Яка ще поблажка? — витріщив очі Іван.

— Та за те ж, що оце-о будуюмо! — кивнув Мефодій на стіни.— Молока, мо', скажуть менше здавати чи крашанок..

— Та й дурний же ти, Мефодію! — відповів Іван. А оком веселеньким, хитреньким — стрель у бік брата.— Які можуть бути поблажки? Не корова ж теше обаполи, а ти!.. Чи ти, може, і яйця несеш? Тільки якого ж то треба півня, щоб тебе потоптав!

— Сам несися, як тобі припекло! — образився Мефодій— Я сурйозно питаю, по ділу, а тобі тільки дурні зуби шкірити!

— І я сурйозно...— почав був Іван, та Васильович його перебив:

— Не буде поблажки, Мефодію: здаватимем, як і здавали.

— Та де ж того молока в біса набратися: хоть водою розбавляй!

— Розбавляйте чим хочете, тільки хто не здасть до літра останнього, того визволителі наші не помилують.— "Визволителі, мати їхню!.." — прочитав у спохмурнілих поглядах дядьківських.

І тут пояснив усе правильно: Гайдук не причепиться, якщо хтось не донесе. Отак і ходи понад прірвою, понад краєчком.

Сюди — хить, туди — хить, і ніхто за полу не вхопить, як зірвешся та шаснеш донизу...

— Ну, годі: покурили, та й до роботи! — Бо помітив: підходив Гайдук.— Давайте, люди, старайтеся, наш поміщик спасибі нам скаже!..

З того дня, дон, не дощ, сніг не сніг, ішли на роботу. Копали, а потім і били в промерзлій землі ями, пиляли дошки, носили цеглу, зводили стіни, вставляли рами, навішували двері, а коли звели дахи, щоб не заливало дощем, а тоді не засипало снігом, стали настилати підлогу. Роботи вистачало усім, од старого до малого, і Гоша, Миша, Пантьоша, а за ними й Санько пильно стежили, щоб ніхто не байдикував. Хто ж попадався, з тим була розмова коротка: кийком по спині чи кулаком у зуби. І Васильович після розмови з Євгеном, а особливо після того, як Пантьоша "іздедал

букет" кільком тарасівцям, так "ізделал", що ті по тижню одлежувалися, вирішив серйозно поговорити з Гайдуком.

Надумався зайти до Гайдука прямо додому, щоб ніхто не завадив їхній розмові. Якось уже склалося так, що ні він до Гайдука, ні Гайдук до нього — ні ногою. Гайдук спершу запрошував кілька разів, але Приходько завжди знаходив причину відмовитись. "Ну, як знаєте!" — сказав нарешті Гайдук і більше вже не запрошував. А Васильович, хоч сам себе лаяв за отаку непотрібну упертість, нічого не міг із собою вдіяти. Згодом утішився думкою, що так воно, може, й краще: Гайдук — не Івасюта, цього не купиш пляшкою перваку та закускою. Випити вип'є і з'їсти з'їсть, а очі лишаються такі ж холодні та насторожені: по яких закордонах він їх отак і заморозив!

Васильович вийшов із двору в ясний та гожий ранок. Учора ще мела хуртовина, ліпило так, що й білого світу не видно, ледь додому добралися з того проклятого хутора, а сьогодні небо світле й дзвінке, як перша крига, а на сході палає весела заграва. Чисті ясні кольори лягли на вкриті снігом дахи, на високі заструги, на цнотливо біліючі пагорби, що обступали село, і у Васильовича аж стислося серце од усієї цієї краси та ще од думки про те, що хтось, десть, по якомусь ним самим вигаданому праву прийшов незваний та й став руйнувати їхнє життя. Бо тільки так і не інакше міг назвати Васильович усе те, що робили німці, і йому часом здавалося, що все це не реальність, а сон — одне з тих страхітливих марень, після якого людина прокидається геть розбита. Тож Васильовича не радувала ні гожа днина, ні чисте та свіже повітря, яке, здавалося, саме лилося в груди, ні бадьорий морозець, що пощипував підборіддя і щоки, бо він знав, що мине півгодини, а то й менше, і завищить, заголосить сталевим покликком рейка, женучи людей до управи, щоб звідти колоною, по чотири в ряд, рушити до маєтку нового поміщика. До того ж зовсім не радувала майбутня зустріч із Гайдуком і розмова з ним, що мала відбутися.

У дворі Гайдуків було вже розчищено: акуратні доріжки послалися од воріт до корівника, погребів і навіть отієї споруди, куди й царі пішки ходили. Васильович іще здалеку побачив дядьків, які, закинувши лопати на плечі, квапилися додому: щось укинути до рота, поки не забемкало в рейку. Двоє повернуло в завулок, а один ішов йому назустріч, і він одразу ж упізнав Глекуху Петра, який устиг побувати в німецькому полоні, а повернувшись додому, сказав: "Думав, що на волю вирвався, а воно: з плену в плен". Приходько посторонився, вітаючись (відчув себе так незручно, наче Глекуха не Гайдукові — йому двір розчищав), спитав, аби щось спитати: "Уже розчистили?" — "Та розчистили ж!" — із серцем відповів Глекуха та й подався далі. А Васильович мовчки дивувався: які ото треба мати очі — щоранку примушувати людей гнути спину на себе (он і дрова жовтіють, напиляні та нарубані, та не просто нарубані, а складені в акуратний штабель: Гайдук якось вийшов, побачив, що той же Глекуха налаштувався додому, кинувши нескладені дрова, поманив його пальцем: "Ком!" Ткнув потім пальцем у дрова та й урізав по виду кулаком... І в корівнику вичищено, бо свіжий гній он парує на старанно складеній купі)... Хай би вже німець, тому, як кажуть, і Бог велів, а ти ж тут народився і виріс, так невже ж у тобі все людське вбите? Васильович

аж сіпнувся був назад — так йому не хотілося стрічатися зараз із Гайдуком, та одразу ж пересилив себе і зайшов у двір.

Не встиг ступити на ганок, як одчинилися-стрельнули двері, вискочила німа: в самій кофтині, у великих, аж за коліна, чоботях, з помийним відром у руках. Побачила Васильовича, смикнулась назад, аж хлюпнуло з відра, на худому обличчі злякано заблимали очі. "Біжи — ще застудишся!" — махнув їй рукою Васильович, але німа стояла зіщулившись, поки він і мимо пройшов. Не виплеснула воду прямо в сніг, а подалася за корівник, де була викопана яма помийна, ще й прикрита важкенною лядою ("Щоб і помий ніхто не вкрав!" — сміялися потай дядьки).

— А-а, пане старосто! Біте, біте!

Гайдук саме доснідував: чиста на столі скатертина, тоненько нарізаний хліб, вже порожня тарілка з слідами яєчні, паруюча чашка з кавою. Брав із тарілки білі сухарики, смачно хрумтів.

— Хочете кави?

— Дякую, я вже поснідав.

— Тоді присядьте, я зараз.

Васильович, скинувши шапку, сів на стілець. Мимоволі глянув на свої чоботи, які хоч і обмів на порозі, а все ж сніг залишився і вже став танути, а підлога ж вимита так, що дошки світилися! Та й усе у цій кухні було старанно прибране, і від столу, від дзигликів, од буфета горіхового, що виблискував склом і дорогим посудом, од самого Гайдука, здорового, ситого, поголеного старанно, в білосніжній, мов на свято, сорочці, віяло таким самовдоволенням, що Васильович аж насупився.

Увійшла з надвору німа, поставила порожнє відро, послала у дверях картатий килимок, пройшла до плити, де у величезному казані варилося для свиней та корови. В їхній бік навіть не глянула, але відчувала, мабуть, їхню присутність усім своїм тілом: аж здригалася спиною, коли лунав голос Гайдука.

— Прошу до вітальні! — Допивши каву, запросив гостинно Гайдук

— Дякую, я уже й тут...

— Прошу, прошу!

Приходько, глянувши на свої мокрі чоботи, неохоче звівся.

— Насліжу я вам.

— Приберемо,— сказав недбало Гайдук— Біте, пане старосто! — Посторонився гостинно, уперед пропускаючи.

Колись тут стояло широчезне ліжко, на якому спав Твердохліб із своєю Марусею. Потім його зайняв Іван — разом з Олькою. Гайдук же ліжко викинув геть разом з подушками й перинами, спальню переніс до іншої кімнати, де жили колись діти Твердохліба, а цю перетворив на вітальню: завішав, заслав килимами, обставив дорогими, з Хоролівки привезеними, меблями, а на стіни прилаштував фарфорові німецькі тарілки з готичними написами, з високими фортецями, чоловіками й жінками в перуках та середньовічному одязі. Тут же були розвішані й фото самого хазяїна: у мундирі німецькому, і то лише з німцями поруч,— з одними запанібрата обнявшись, а

перед другими шанобливо виструнчившись, а то й схилившись. Давши гостю помилуватися на оті всі прикраси, Гайдук відкрив портсигар, простягнув Приходькові:

— Біте, пане старосто!

— Дякую, я вже кури́в,— відмовився Васильович.

— Ну а я після кави без сигарети не можу— Гайдук дістав сигарету, постукав по блискучій поверхні портсигара, запалив. Пахнув димком, подивився на ГОСТЯ:

— Так чим зобов'язаний такою високою честю? — Очі дивилися з ледь помітним насміхом.— Яка вас біда привела?

— Та привела ж,— погодився спокійно Васильович.— Тільки не моя, а швидше ваша.

— О! — здивувався Гайдук.— Відколи це ви стали пройма́тися моїми турботами?

— Та мусив проїня́тися, коли на такій посаді... Німці не тільки з вас, і з мене спитають... Як палац не збудуємо вчасно.

— А що там? — одразу ж стривоживсь Гайдук.— Що сталося?

— Сталося те, що ваші поліцаї калічать народ,

— Значить, заробили: дарма не битимуть!

— Заробили чи ні — не знаю. Тільки одне діло нагримати, ну, підігнати, якщо там завозькався, а друге — на тиждень в постіль укласти... Ярмола Погрібний сім днів лежав — зуби випльовував. Та й вид увесь затік — не міг очима й глянути. А з Глекухою? І досі за бока хапається... Той на тиждень, той на тиждень, а робота стоїть... Так ми і до літа не впораємось, якщо людей даремно калічити...

— Гаразд,— обірвав Гайдук нетерпляче.— Накажу, щоб більше не сміли. Що у вас іще? — вже зовсім офіційно.

— Та мовби і все,— ворухнувся, щоб звестися, Васильович.

— Тоді у мене є до вас розмова...— почав був Гайдук, але тут застогнала-заголосила рейка. На обличчі Гайдукові аж досада відбилася, що так перебили невчасно, але служба є служба, тут нічого не вдієш, тож розмову доведеться відкласти до іншого разу, а зараз треба зодягати мундир, навішувати важкий пістолет.

Вийшли разом, удвох і по вулиці йшли, і люди, які вискакували на металевий поклик, що лунав од управи, пропускали їх боязко. "Дожився — гірше вовка бояться!" — гірко думав Васильович. Гайдук же мов людей і не бачив: різав повітря, прямий, наче ніж, а на застиглім, холоднім обличчі — жодного поруху.

Аж тоді, як мимо школи проходили, ворухнулося на ньому зле і вороже: певно, згадав, як одкривав восени школу і що з того вийшло.

Він не забув — знайшов тоді нагоду поговорити з комендантом про школу в Тарасівці, у якій діти вивчатимуть німецьку мову

Ну, ще, звісно, письмо й арифметику, щоб не рахували на пальцях, бо тепер — вік машин і комусь же треба буде на них працювати, але основне — німецька мова, бо не буде ж гер Крюгер вивчати українську, щоб пррозумітися з власними наймитами!

— Гут, гут! — схвально кивав комендант головою.

А коли "гут", то й не треба чекати, поки скінчиться війна: приміщення у них є,

парти теж, ну а поки знайдуться вчителі, що володіють німецькою, він, Гайдук, сам поки що спробує повчити отих малих дикунів.

Одержавши ще одне "гут", Гайдук шпарко взявся до справи: наказав заскрити вікна хоч в одному класі, помити підлогу, побілити стіни, зібрати й полагодити парти, що їх іще не встигли спалити поліцаї, викликав Козачків та Зіну Кіндратівну — єдиних учителів, які лишилися в Тарасівці, і вони з'явилися, перелякані, бо думали, що їх заарештують. Зіна Кіндратівна захопила навіть вузлик з білизною, попрощалася з дочкою, і довго не могла втямити, що від неї хоче Гайдук: усе чекала, що ось він гукне поліцаїв та й накаже одвести в холодну. Коли ж зрозуміла нарешті, що поки що її лишають на волі, так зраділа, що забула, де вона і який зараз час,— бовкнула, мов з

КОНОПЕЛЬ:

— А хто ж буде викладати історію?

Зіна Кіндратівна викладала історію, а Гайдук говорив лише про вивчення німецької мови, та ще письма й арифметики.

— Яку ще історію?

— Та України ж,— знітилася Зіна Кіндратівна: вже зрозуміла, що спитала те, про що й питати не слід.

— Забудьте й не згадуйте!.. Нічого забивати дитячі голови різними вашими історіями!.. І попереджаю: за найменшу спробу більшовицької агітації ви будете суворо покарані!

— А як же бути з підручниками? — несміливо спитав Козачок: мав на увазі підручники, що ними до війни користувалися учні.

— Підручники зібрати й переглянути. Усі сторінки, де "ми не раби", повикидати й спалити! Як і портрети всіх ваших вождів,— додав сардонічно.— Ми повинні готувати дисциплінованих і старанних трудівників, а не більшовицьких агітаторів. Наагітувалися, годі!.. І ще одне,— сказав Гайдук, коли вчителі вже звелися,— всі ви в найближчому часі повинні опанувати німецьку мову: в нашій школі не повинно лунати жодного слова іншою мовою! Тільки німецька!.. Все!... Можете йти!..

29 Л.Діма|хш

897

Учителі вийшли, мов у воду опущені. І коли Зіна Кіндратівна підійшла до Козачка — щось запитати, той аж сахнувся од неї:

— Не знаю, не знаю! — І смик за руку дружину: подалі од колеги, яка з першого ж разу встигла викликати гнів Гайдука.

Гайдук же того дня, коли мав уперше з'явитися в школі, встав дуже рано. Ольга ще не проснулася, та Гайдук не став її будити, а підняв німу, яка спала на кухні, у запічку. Німа схопилася, збрала похапцем свою нужденну постіль, кинулася до вмивальника: перевірити, чи не порожній. Бо якось забула, не залила звечора — Гайдук мовчки узяв її за вухо, провів до відра, показав на умивальник, а тоді став крутити, аж поки затріщали хрящі. Відтоді німа, підхопившись, насамперед кидалася до вмивальника.

Доки підігрівала каву й смажила яєчню, Гайдук встиг умитися й поголитися.

Голився особливо старанно: упіймав себе на думці, що хвилюється. Вчора допізна сидів, готуючись до уроку, і хоч продумав ніби й усе, однак здавалося, щось таки забув, і те "щось" не давало спокою. Тому й голився з перебільшеною старанністю, і на мундирі гудзики застібав, і надівав потім, після сніданку, високий кашкет з твердим, немов роговим, дашком. Узявши ремінь, завагався: чіпляти пістолет чи ні,— все ж таки школа, а не поліція. Почепив: без кобури, без звичної ваги при правому боці почувався б, мабуть, не так упевнено,— весь час чогось бракувало б.

Клас зустрів його настороженою тишею. Попереду сиділи учні, всього два десятки, не більше, а на задніх двох партах — учителі: Козачок з дружиною та Зіна Кіндратівна. Вони мали опановувати німецьку мову разом з учнями. Гайдук пройшов твердою ходою до столу, повернувся різко до учнів, якусь хвилину помовчав, нагнітаючи тишу (так заходив колись викладач у школі розвідників — штурмфюрер' Брефт, витримуючи паузу й дивлячись строго, прискіпливо на замерлих курсантів). Голосно привітався:

— Гутен таг!

Діти підхопилися, заторохтіли партами, старші видихнули дружно: "Добри-идень!", найменші ж дивилися мовчки й налякано, не розуміючи, що хоче од них сердитий дядько.

— Вітатися треба по-людському! — мовив Гайдук невдоволено.— Що за добридень? Гутен таг, а не добридень!.. Ану давайте ще раз!

Діти загелготіли, як налякані гуси.

— Шлехт!.. Зер шлехт!.. Дуже погано!.. Ану давайте іще раз. Всі разом, за мною: гутен таг!

Тепер вийшло мов трохи краще. Гайдук іще кілька разів примусив повторити німецьке вітання, врешті сказав, що для першого разу досить. і

— Генуг! Сідайте!.. Віднині Ц удома вітайтеся тільки по-німецькому! Привчайтеся до людської мови! — Краєчком ока бачив, як замерши слухають його вчителі, і це його тішило.— Я навчатиму вас німецькій мові. Вивчивши цю мову, ви будете вільно спілкуватися з нашими визволителями — німцями. Поки що я розповім вам про Німеччину та про її великого керманича — фюрера...

Гайдук підійшов до класної дошки, взяв шматок крейди: намалювати карту рейху, унаочнити, так би мовити, матеріал. Дошка була вся геть подряпана, поліцаї постаралися й тут, хтось із них чимось гострим видряпав слово, місце якому хіба що на паркані,— Гайдук од того слова й почав: повів білу лінію догори, а потім праворуч. Спиною відчував, як діти стежать за його рукою, що виводила контури рейху.

Він уже майже закінчив, коли позаду, за спиною, пролунав посвист. Рука здригнулася, крейда мало не випала додолу.

Різко обернувшись, Гайдук втупився в клас.

Учні сиділи припинішкі, посвист, здавалося, аж попригинав їм голови.

— Хто свиснув?!

Діти мовчали. Ворухнувся був Козачок, але Гайдук застережливо наставив на нього

долоню: хотів, щоб учні самі видали злочинця.

— Так хто свиснув? — пішов поміж партами.— Ти? — Учень аж головою затрусив: "Не я!" — Так хто ж, як не ти?.. Не знаєш? Не чув?...— Постояв над зовсім розгубленим учнем, повернувся до столу— Встать! — Діти встали, підхопилися й учителі.— Ви сидіть! — махнув на них рукою Гайдук і до дітей: — Вийти з-за парт! На коліна!" Всі на коліна!"— Бо хто опустився одразу ж, а хто іще й возькався: менші оглядались на старших, не знаючи ж, мабуть, як це робити.— А тепер слухайте: ви будете стояти на колінах, поки не скажете, хто свиснув!.. Ферштеєн?..

Підняв крейду, став домальовувати карту. І тільки торкнувся крейдою дошки, як знову свиснуло, тепер уже ледь чутно, несміливо, так, наче пробувало: ану ж, чи вийде? Гайдук аж крутонувся на місці.

— Хто свиснув?... І цього разу не скажете?

Учні мовчали. Менші вже схлипували, старші низько поопускали голови.

29*

899

— Що ж, тоді вам доведеться стояти на колінах до вечора!.. І завтра також... І післязавтра... Будете з дня у день стояти

на колінах, поки я не дізнаюся, хто свиснув.— Гайдук поклав на місце крейду, витер ганчіркою пальці: продовжувати урок він уже не міг. Поманив Козачка. Той підхопився, мов у*ень, грюкнув кришкою парти.— Продовжуйте урок, поки я схожу в управу.

Козачок одразу ж став пробиратися поміж стіною і партами, бо прохід посередині був зайнятий учнями. Гайдук же йшов вулицею, і в ньому все аж кипіло. Наглий той посвист і досі лунав йому в вухах, перед очима гойдалися голови учнів, опущені уперто донизу "Щенята!.. Більшовицьке поріддя!.."

Навмисне затримався в управі. А коли, повернувшись до школи, зайшов у коридор, крізь щільно зачинені двері класу почув якісь голоси. Постояв прислухаючись, одчинив різко двері:

— В чім справа?

В класі одразу ж запала тиша. Старші все ще стояли на колінах, а малеча сиділа за партами.

— Хто дозволив?! — запитав грізно Гайдук.— Ви? Козачок, червоний, наляканий, сам на себе не схожий, аж

позадкував од Гайдука:

— Не я... Не я... То он вона! — Та й показав пальцем на Зіну Кіндратівну.

— Ага!

Гайдук втупив очі в учительку, і чим довше дивився на неї, тим більше вона знічувалась.

— Ідіть-но сюди!

Зіна Кіндратівна слухняно звелася, пробралась поміж партами й стінкою. Стала біля крайньої парти, обперлась об неї рукою: її, мабуть, уже й ноги не тримали.

— Ближче, ближче! — і коли вона, хитнувшись, одірвалась од парти, строго спитав:

— Хто вам дозволив?

— Я сама,— відповіла ледь чутно Зіна Кіндратівна.

— Сама! — В нього аж пальці звелися в кулак — ударити, але це все ж була жінка, та ще до того й учителька.— Ну що ж Якщо вам їх так жалко... Тоді ви зараз нам скажете, хто свистів

Зіна Кіндратівна зацьковано оглянулася на клас, на дітей.

— Так хто?

— Я не знаю...

— Голосніше!

— Я не бачила,— так же тихо: відповіла Зіна Кіндратівна.

— Не бачили? — перепитав знущально Гайдук—Всі учні перед вами, а ви нічого не бачили?

Зіна Кіндратівна убито мовчала.

— І вам не соромно — брехати у вічі? — допитувався жорстоко Гайдук— Ви ж учителька! Чому ви учите дітей?. Ну, скажете нарешті, хто свиснув? — А що вчителька продовжувала мовчати і від зіщуленої, зніченої постаті її віяло такою ж затятістю, як і від усіх оцих бандюг, Гайдук зрозумів, що вона нікого не видасть.— Гарзд, я вам дам можливість подумати.— І тихо скомандував: — На коліна.

Зіна Кіндратівна зітхнула й опустила на коліна. Тепер настала черга Наталки Матвіївни.

— То, може, ви скажете, хто свиснув?.. А ви мовчіть! — гримнув на Козачка, що аж руки простягнув до своєї дружини молитовно: "Та скажи ж!.. Скажи!.."

Наталка Матвіївна теж не назвала нікого. Чи то й справді не знала, чи не могла.

— Що ж, доведеться подумати й вам...

Тепер уже обидві вчительки стояли на колінах. І не встиг Гайдук розтулити вуста, щоб запитати, чи й Козачок нічого не знає, як той вискочив з-за столу, ткнув у бік учнів рукою:

— Он він свиснув!.. Шульженко Петро!..

— Шульженко?.. Встати!..

Поміж учнями здійнявся рух. Діти заворушилися, обертаючись до білявого хлопця з обличчям, густо всіяним ластовинням,— воно в нього було, мабуть, аж руде, а зараз дуже зблідло і якимось аж стягнулося...

— Вийди сюди!.. Ком, ком! — Бо в хлопця вже й ноги прилипали до підлоги. І коли Шульженко підійшов, Гайдук простягнув руку, міцно затиснув худе підборіддя: — Хто тебе навчив свистіти? Батьки?.. Вчителі? Відповідай! — Все дужче й дужче стискав підборіддя, впиваючись поглядом в застигле од страху обличчя.— Ти що, язик проковтнув?

— Я сам,— сказав нарешті Петро.

— Не бреш! Ти не міг сам до цього додуматись — тебе навчили дорослі!.. Ну, хто?.. Батько?.. Мати?..

— У нього немає батьків,— несміливо втрутився Козачок

— Ти що, сирота?

Хлопець скривився, в очах його вже стояли сльози.

— В кого він живе? — спитав Гайдук Козачка.

— В рідної тітки... Одарки Безрідної...

— Хто вона?

— Удова.

— Більшовичка? — Гайдук надіявся докопатися до чогось суттєвішого, аніж оцей посвист. Згадав записку, наклеєну йому на ворота.

— Та мовби ні,— вагаючись, відповів Козачок.— Вона мов би віруюча...

— Всі ви віруючі! — мовив глузливо Гайдук. Одпустив нарешті Петрове підборіддя: — Стій на місці — підеш зі мною! А ви,— це вже до вчительок,— можете звестися. Хай це вам буде наукою... Сідайте і ви! — махнув у бік учнів рукою. І коли ті звелися й посідали за парти, сказав Козачкові: — Можете продовжувати. А я поки що оцим більшовиченням займуся. Марш уперед!

І повів хлопця із школи. В управу. Ще не знав, як його покарає, але кара повинна бути такою, щоб іншим відбити охоту. І поки вів похнюпленого Петра од школи, спрацював сільський "телефон",— не встиг замкнути малого в холодній, як і Одарка прибігла.

— Ой Боже!.. Ой Боже!.. Та нащо ж ви, іроди, дитину схопили?! Та чи у вас уже й серця немає, що ви за дітей узялися?!

— Ша, тьотю, ша! — застеріг її Гоша.— Серенади потом!

— Хто там? — виглянув з кабінету Гайдук.

— Та от прибігла визволяти ребйночка...

— Пропусти!

Сів за стіл, а Одарка закричала прямо з порога (була червона й розпалена, єдине око її аж горіло):

— Та чи ви уже й Бога забули, що дітей стали хапати?! Чи й совість свою погубили?! Та що він вам таке зробив, що ви за ґрати укинули?

Гайдук мовчки дивився на жінку, аж поки вона перестала кричати.

— Все? — запитав її різко. А коли Одарка сіпнулася щось сказати, ударив долонею по столу: — Мовчати! — І звівся: суворий, нещадний, у мундирі німецькому— Слухай, тітко, сюди... Слухай і запам'ятовуй, якщо хочеш іще пожити на світі... Разом із своїм щенюком, з більшовиченням... Твій племінничок влаштував демонстрацію проти німецької влади...

— Та що ви таке кажете, Господи! — аж у долоні сплеснула Одарка.— Та чого б це він мав те робити! Хто б це його так навчив!..

— Оце і нас цікавить: хто його навчив. Ми його випустимо, але після того, як він у всьому зізнається.

— Та в чому ж йому зізнаватися?

— А це вже ти йому, тітонько, підкажеш,— холодно всміхнувся Гайдук— Ми тобі таку можливість дамо.— І до Гоші: — Одвести в холодну!

— Та куди ж ви мене ведете?! — знову закричала Одарка.— Та чого ти мене хапаєш, щоб тобі й руки повсихали?! Пустити, сатано!.. Пустити, сила нечиста! — лунав її голос уже в коридорі. Аж поки й урвався вниз.

Гайдук же схилявся до думки, що Петра, можливо, ніхто й не намовив свистіти на уроці. Але щоб простити". Ні, жінко, погано ти знаєш німецькі порядки! Хай посидять до ранку, погріють голі дошки, щоб іншим не кортіло...

А згодом прибігла Одарчина дочка. Шістнадцятилітня Оріся. Гайдук саме збирався на обід, коли прочинилися двері й просунулася Гошина голова:

— Гер начальник, тут іще одна пташечка!

— Яка іще пташка?

— Другий ребйонек,— вишкірився Гоша.— Впустити?

— Давай!

Гайдук одразу ж її упізнав: запала в око на будівництві маєтку. Та й важко було не звернути на неї увагу: недаремно ж у селі казали, що росте Оріся ще красивішою од матері, коли та була молодію.

— Чого тобі? — спитав Орісю Гайдук

Оріся ворухнула вустами: хотіла, мабуть, щось сказати, та все не наважувалася. Переступила з ноги на ногу, і юні груденята її здригнулись беззахисно.

— Вона по мамашу прибігла,— пояснив Гоша, що стояв за дівчиною.

— По матір прибігла?

Оріся мовчки кивнула; на її очах з'явилися сльози, підборіддя тремтіло.

— Не треба плакати! — сказав їй Гайдук, а Гоша додав:

— У нас, дєтка, не плачуть — у нас, дєтка, кричать! Гайдук невдоволено глянув на поліцая. Скомандував:

— Одвести в холодну... А мамашу сюди!

— Ну от,— сказав Одарці Гайдук,— даю тобі останню можливість врятувати собі й своїм дітям життя. До вечора. До десятої.— І постукав пальцем по циферблату годинника.— Зізнаєтесь — випущу. А не зізнаєтесь — ночувати будете нарізно.

Лі щоб твоя дочка не боялася, з нею спатимуть мої поліцаї... По черзі чи разом,— то вже як домовляться.

Одарка як стояла, так і закам'яніла. А коли Гоша взяв її за руку, вона рвонулась щосили, упала перед Гайдуком па коліна, обхопила його НОГИ:

— Ой паночку ой що ж ви надумались!..

— Все!.. Поговоримо увечері!..— звільнявся од жінки Гайдук. Підскочив і Гоша, а Одарка виривалась-кричала:

— Ой, не губіть же дитини — я все вам робитиму!.. Гайдук увечері їх одпустив, хоч Одарка так і не пригадала

нічого. Не пригадала чи не схотіла?.. Навряд. Щоб урятувати дочку, Одарка зізналася б у всьому,— Гайдук у цьому був переконаний. Знав, па що йдуть матері заради дітей.

Одарка замалим руки йому не цілувала— так дякувала. Казала, що вік Бога за

нього молитиме.

— Та я ж на вас день і ніч робитиму!

Гайдук запам'ятав — не забув. І коли настала пора вибирати картоплю та Ольга поскаржилася, щоб вони удвох з німою не впораються, пораїв:

— А ти Безрідну гукни!

— А прийде?

— Прийде.

А потім, пізніше, коли впорали городину і випали перші сніги, уже й жалкував, що пораяв покликати Одарку: Ольга стала вчашати до Безрідної. І то хай би вже бігала, якщо так пекло чесати язиком, бо з німою не дуже набалакаєшся: Гайдук і взяв без'язику дівку служницею, щоб насолити Ольці ж,— не забув отого пізнього вечора у Хоролівці і своєї появи раптової, коли німецького офіцера біля Ольки застукав... Тож мало того, що впріг її в домашню роботу: "Помотайсь, покрутись, може, розучишся цицьки чужим чоловікам виставляти!" Мало того, що вимагав, щоб сніданок, обід чи вечеря були хвилина в хвилину,— "Орднунг, порядок німецький", і щоб у кімнатах усе блищало та сяяло, але коли вона стала скаржитись, що сама не в спромозі упоратися, що уже й сил більше не має, він, пригадавши німу, її і привів, втішаючись думкою потай, як Ольга, до балачок охоча, буде розмовляти з нею. Німа кілька разів утікала додому, і щоразу доводилося посилати за нею поліція, і Ольга казала, щоб пошукав якусь іншу, не таку дику. "Нічого, приручимо й цю!" Г коли вона ще раз утекла, завів її в стайню, прив'язав до ясел і одшмагав налигачем. Бив довго і старанно, а потім, залишивши прив'язану, помив старанно руки і сів обідати.

— Не одв'язувати, поки прийду! — наказав притихлій Ольці.

Повернувшись, ще раз пройшовся налигачем по спині.

Після цього німа перестала втікати додому. Сахалася тільки од Гайдука, мов од чуми. і

Що ж, хай сахається: Гайдук давно звик до того, що його бояться. Що при одному його погляді бліднуть і губляться. Це його навіть тішило: був переконаний, що лише на заляканого можна покластися, що лише страх керує вчинками людей. Тож хай сахається і голову в плечі вбирає, коли мимо проходить, йому не любов потрібна, не вдячність — рабська покора.

Добивався того навіть від Ольки, бо хто вона, зрештою, така: дружина, друг життя? "Дружина! — аж усміхався презирливо.— Підстилка!" Він її висмикнув з-під Івасюти, а Івасюта з-під кого? Не допитувався, це його не цікавило: давно вже вирішив вигнати Ольку, як тільки вислужиться та його повернуть до міста. Коли обійме надійну посаду, одразу ж і одружиться: годі байдикувати! Візьме не українку, а німкеню: порідниться з вищою расою, щоб його діти й забули про походження з хамського роду. З ласки німецької влади відмовиться навіть од власного прізвища,— випросить, як нагороду, німецьке, хоча б дружини майбутньої. Ім'я теж візьме інше, бо і Микола аж ніяк не пасуватиме до майбутнього чужоземного прізвища. Ганс, ОТТО, Фріц, Йоган — як завгодно, лише б не Микола. Микола — аж слухати гидко!.. Йоган Кофт... Гайдук

найчастіше чомусь зупинявся на прізвищі свого камрада високого, може, тому, що колись, ще у школі розвідників, коли йому пощастило чимось особливо прислужитися Віллі, той натякнув, що після війни вони могли б і поріднитися. Ще й показав йому фото сестри: щось таке невиразне й миршаве, що Гайдук потім не міг пригадати, як не тужився. Та він тим не дуже сушив собі голову: він одружився б і на козі — була б лишень породи німецької та привела йому вже німецьких козенят, щоб по-німецькому й бекали. І хоч Віллі більше не повертався до тієї розмови і фото не показував, Гайдук часто мріяв, як він порідниться з камрадом, особливо коли той став неабиякою цяцею в системі гестапо.

Поки що ж його влаштовувала й Олька: була таки досить моторна в постелі, от тільки що трохи до роботи ледача... Та ще раптова оця богомольність. Гайдука спершу те мало обходило, він навіть посміювався, коли Олька принесла якось образ діви Марії пречистої, принесла та й повісила над ліжком у закутку, ще й лампаду прилаштувала,— лампадне світло йому навіть подобалося, Олька здавалася в ньому набагато звабнішою. Але коли йому одного разу забаглося любові, а вона сказала, що зараз не можна, бо — піст. Гайдук по-іншому глянув на її релігійність. Він тоді таки добився свого, хоч Олька й боронилася по-справжньому, але нерадий був своїй перемозі: весь день ходив, як обпльований.

Олька, мабуть, те добре помітила... Олька, яка не забула ні свого нігтя скаліченого, ні заструганого сірника, все частіше постилася,— саме тоді, коли Гайдукові пекло розговітися, а коли він одного разу сердито спитав, чи довго триватиме оця гра, відповіла смиренно, опустивши очі монашкою, що на все воля Божа. І що хай він її хоч живцем палить, а вона не зречеться віри святої.

І Гайдук уже й не знав: справді стала такою святою та побожною чи все те робить, аби йому насолити...

Тому він і насупився, мимо безмовної школи проходячи... Безмовної, бо після того уроку навчання припинилося: діти, настрахані, так і не прийшли наступного дня, і коли Козачок прибів та спитав, що робити, Гайдук відповів роздратовано: "Робіть що хочете! У мене й без вас вистачає мороки! — Зиркнув вороже, застеріг. — Тільки глядіть: довідаюся, що ви там чому не слід навчаєте,— нарікайте на себе!.. І до отієї, як її, пильніше пригляньтесь!" — "Зіни Кіндратівни?" — поспіхом підказав Козачок боявся, що Гайдук назве його дружину. "От-от... А тих щенят я не буду вам за руки приводити — зганяйте самі!" Козачок помотавсь-помотався селом: діти ревіли — не йшли. Та й жінки, які сміливіші, кричали, що не пустять нізащо, бо в дитини он і коліна попухли од вашої науки проклятої... Мотався, мотався Козачок, та й змушений був знову зайти до Гайдука: "Що робити — не йдуть." — "Не йдуть — не треба! — відповів Гайдук роздратовано.— Хай ростуть неуками, зараз мені не до цього." Йому й справді було не ДО ШКОЛИ: німці квапили з побудовою палацу. Генріх Мольтке, архітектор, який майже щодня появлявся на будові, вже двічі висловив Гайдукові своє невдоволення млявими темпами: "Шлехт!" Зер шлехт, гер Гайдук!" Поскаржився комендантові, і той прикотив, наче окропу насъорбавшись: обличчя сизе й очі червоні. Бризкався—слиною,

тупотів і кричав, не даючи Гайдукові й слова мовити, вичитував, наче хлопчиська,— добре, що по-німецькому, люди не розуміли, як він його ображав, а гер Мольтке стояв собі обіч і всміхався зневажливо. У Гайдука три дні по тому вуха горіли. Зціпив зуби, затиснув серце в кулак — не подав клятому німцеві навіть виду, що він на нього ображений. З перебільшеною ввічливістю схилив перед ним голову? "Гер Мольтке вважає, що треба робити так, а не так? Буде виконано!" Ганяв поліцаїв до сьомого поту, заборонив навіть появлятися в самогонниці Марфи, пригрозив, що застрелить на місці, якщо од когось повіє сивухою. "Діло, діло перш за все, пани поліцаї! Розважатися будемо потім". А коли Миша став ремствувати і Гоша на нього тихенько доніс, Гайдук поцікавився, чи не набридло тому гуляти на волі. Тільки тепер доведеться не у в'язницю сідати, а йти прямо на шибеницю. І так глянув на Мишу, що в того і спина отерпла.

Поліцаї, озвірілі, злість на людях і зганяли. Навіть Санько став прикладом замахуватись.

Гайдукові того бидла не жалко: за одного битого трьох небитих дають. Однак не хотів, щоб староста поскаржився архітекторові. І, закликавши поліцаїв до свого кабінету, строго

ПОПередИВ:

— Щоб я більше не чув, що ви когось покалічили! Поскаржитесь ще раз пан староста — покараю суворо... Чуєш?! — Це вже до Пантьоші, що аж рота роззявив, пудові кулаки опустивши.— Це тебе в першу чергу стосується! — І вже спокійніше: — Ми повинні дбати про те, щоб усі працездатні виходили щодня на роботу, а не в постіль їх укладати.

Поліцаї вийшли мовчазні та похмурі: не сподобалося! І на старосту стали поглядати вовками. І Васильович, коли затримувався допізна в управі та повертався по темному, іде-йде, та й оглянеться. Став носити навіть наган у кишені. Зброю, видану німцями, яка досі лежала у скрині, Васильович як приніс із району, як сказав Данилівні: "Оце й мені пушку виділили — стріляти в людей",— як заховав, так про наган той і не згадував. А тепер ось дістав. Розібрав, старанно вичистив, перевірів, чи всі набої із капсулями,— вставляв у барабан по одному, жартував до дружини: "Беру, бо який же я староста, як без зброї!.. А партизани раптом заскочать — із чого буду відстрілюватись?" Та Данилівну не обдуриш: бачила його наскрізь. І хоч не сказала нічого, однак стала стрічати його щодня аж біля воріт виглядала та прислухалася, чи не зариплять його кроки. "Та я щойно ж і вискочила!" — оправдовувалась. А в самої, замерзлої, аж зуби видзвонювали...

Отак і жило село: між гвинтівкою й шибеницею. А палац поміщицький ріс, піднімався з снігів, витикався червоним дахом готичним з-за високого муру, що спускався аж донизу, до закутої кригою річечки,— не мур — стіни фортечні: вже й браму мали навісити, суціль металеву, та невідомі ковалики ніяк не могли її скінчити. Палац виблискував зашкеленими вікнами, і невдовзі прокотилася чутка, що в Хоролівку прийшов ешелон. Із Німеччини, замалим не з Берліна: подарунок од самого фюрера. У

перших вагонах зсе, щоб обставити палац зверху аж донизу, а в останніх — вже для хазяйства: і плуги, й трактори, й молотарки. Не забули й тарасівців: прислали грати для карцеру.

Так що невдовзі й новосілля.

Бучно і пишно вирішив одсвяткувати своє новосілля новий тарасівський поміщик оберег Крюгер. Привозили замалим не з Німеччини заморські напої — цілими ящиками, за наїдками ж далеко й ходити не треба було: наїдки збирали по довколишніх селах. Поліцаї й старости збивалися з ніг, організовуючи закусь для німецьких панів, і до колишнього хутора Іваськи все під'їжджали й під'їжджали підводи, набехкані по вінця їстівним.

Не минули й Тарасівки: закуску для панського столу взявся збирати сам Гайдук За ним уже пленталися Гоша, Миша й Пантьоша, а попереду, Гайдука одтираючи, пишний та важний виступав шеф-кухар, виписаний Крюгером аж із Берліна. Кухар був не простецький, готував, мабуть, для найбільших панів, бо коли підходив до двору, то пер одразу ж у ворота: у хвіртці, либонь, ще й застряв би. Півтора метра вздовж і стільки ж ушир, чотирьом дядькам не обняти, а огуззя таке, що й кабану не снилося. Котив попереду, зайшовши до чергового двору, одразу ж чесав до сажа, кошари чи курника. До хати вже підбігали Гоша, Миша, Пантьоша — кому випадало, та й гамселили щосили у двері.

— Хазяїн, ану ком у двір!

♦ Комали", вискакували, в чому були, підходили боязко до Гайдука та до німця.

— Показуй! — наказував строго Гайдук, і господар (а то й господиня) одчиняв поспіхом двері. Німець досередини не заходив: ждав, поки виведуть-винесуть. Виводили-виносили ті ж Гоша, Миша й Пантьоша: були уже в пір'ї, як чорти, ще й у посліді, бо клята птиця не розуміла, яка важна цяця прийшла на них подивитися,— розліталася, куди могла, а свинота щосили впиралася, ще й верещала. Тож Гоша, Миша, Пантьоша геть очманіли од гел'готання, крику й вереску німець же стояв і чекав, поки йому підведуть-піднесуть чергового кандидата на стіл новосільний. Брав курку чи гуску, довго обмацував, навіть пір'я роздмухував, до живої шкіри добираючись, і, якщо птиця подобалася, буркав: "Гут!" — та й передавав Гайдукові. А той уже односив до саней, що ними правив комірник, а поруч топтався Санько з мотком шпагатини на шиї. Тикав Санькові в руки одібране, командував: "Зв'язуй",— і Санько, однією рукою притримуючи курку чи гуску, другою змотував через шию шмат шпагатини, швиденько надкушував та й заходжувався стягати пташині лапи і крила. Коли ж птиця німцеві чимось не подобалась, він одкидав її набік. А теля там чи підсвинка, що не заслужили німецької прихильності, товкли уже поліцаї: так піддівали ногами, що бички і телички, хвости од ляку задерши, йшли диким вистрибом, а свинота летіла поперед власного вереску.

Довго ж по тому збирали господарі наполохану птицю, розігнану худобу!

А підводи тягнулися й тягнулися до маєтку, і люди тихцем дивувалися, скільки ж то буде гостей, як отака звозиться прірва!

Про те ніхто напевне не знав. Знав, може, лишень Гайдук,— водився ж із німцями, був із ними мов свій, але він помовчував: ходив такий строгий, що Іван Приходько, якому найбільше пекло про все те дізнатися, і не подумав би підступитись до нього. Гайдук, либонь, таки знав, недарма ж по закордонах тинявся, німецьких порядків навчаючись, тільки він, мабуть, про це зараз думав найменше, це його не цікавило, бо сушив собі голову іншим: запросить чи не запросить оберег Крюгер його на бенкет? Од цього залежало дуже багато, адже на бенкет приїде високе начальство: не тільки з Хоролівки, а й з Полтави, і серед них — Віллі Кофт, його давній товариш, сердечний камрад, од якого, власне, й залежала Гайдукова доля подальша. Він не забув обіцянку Кофта: згадати свого старого камрада, коли буде маєток збудовано,— обіцянкою цією весь рік тільки й жив, і робив усе, аби Кофт лишився ним задоволений. Недосипав, недоїдав, день і ніч пропадаючи на будові, не жалів ні себе, ні поліцаїв, женучи на роботу своїх землячків, своїх односельців, яких іноді так ненавидів, що всіх до одного перестріляв-перевішав би. За те, що поверталися не так, як йому хотілося, що прикидалися хворими й немічними,— за непослух, за лінощі, за млявість. "Шнель!..Шнель!.." — аж тіпало ним, бо йому все здавалося, що вони до нового року не вправляться...

Управились. Впоралися.

Палац стояв, мов картинка, палац блищав вимитими старанно вікнами, світив цегляними високими стінами, підіймався стрімко угору червоним готичним дахом. Палац наче був шматочком самої Великонімеччини, живцем перенесений в український степ,— перша ластівка вищої культури, форпост "нового порядку",— взірєць для майбутнього. Гайдук так і сказав, підносячи ключі берегові Крюгерові, і той, усміхнувшись прихильно, ще й руку потиснув, ще й паном назвав, прізвища Гайдукового, однак, не згадавши, хоч як морщив високого лоба, та Гайдука те не образило навіть. Гайдукові з цим паном не жити: ось зустрінеється з Віллі, і все вирішиться. Віллі вже став йому снитись. Віллі, який мусить згадати свою обіцянку: висмикнути камрада із цього болота. Забрати в Полтаву, в Хоролівку навіть, лиш би не тут, серед оцих гречкосіїв, до роду яких він мав нещастя належати.

До того ж іще одна удача привалила до рук Гайдукові. Сама привалила — не ворухнув навіть пальцем: неабияка гирка на оті ж майбутні ваги, що їх триматиме Віллі, зважуючи Гайдукову долю подальшу.

Тетяна Світлична. Учителька.

Коли Гоша прибіг серед ночі й сказав, що впіймали учительку (упізнав Світличну Санько, та й не міг не впізнати, бо він же і вчився у неї), коли Гоша доповів, кого він затримав на вулиці, Гайдук зірвався, як опечений. Одягався поспіхом, хапав мундир, пістолет, а в самого аж руки тремтіли од радості: отаке везіння! Сама впіймалася пташка!

— Як упіймав? — спитав уже на вулиці: мело, аж у очі ліпило, за крок нічого не було видно, снігу — вище колін.

— Упіймав! Од Гоші ніщо не уйдьоть! — хвастовито відповів Гоша.

— Замкнули?

— Так точно!

— Хто стереже?

— Санько!

— Знайшов кого ставити! — аж вилаявся Гайдук: пригадав, як того разу втекла Тетяна з управи.

Не витримав — сам спустився донизу. Одіпхнув Санька, що чатував коло дверей, простягнув руку до Гоші:

— Ключі!

Довго тикав ключем, поки Гоша насмілювався йому зауважити:

— Не той ключик, начальнику!

Аж тепер узяв себе в руки. Одімкнув, зайшов до холодної зовнішньої спокійний та незворушливий. Наче Світлична й не тікала нікуди. Мов просиділа отут оці кілька місяців, забута всіма, і він оце лише зараз згадав про її існування.

— Ну, здрастуйте! — привітався, іронічно.— Що ж це ви: хоча б повідомили, що зібрались провідати! Ми б вас зустріли як слід. Приміщення хоча б натопили.— Бо холод стояв ще більший, аніж надворі. Світличну як увели, обліплена снігом, так у снігу тому й сиділа: біла, як мрець, тільки обличчя застигло чорніло.

— А синка де ж поділи?

Не ворухнулася, не зблимнула навіть. Дивилася застигло у вкриту інеем стіну, і коли б не пара з вуст, можна було б подумати, що вона вже й не дихає.

— Ведіть до мене! — скомандував тоді Гайдук: холод став підбиратися й до нього, хоч був у кошуку та валянках.— Та сніг із неї струсіть! — Не вистачало іще, щоб там наслідила!

Піднявся до кабінету — приємно війнуло теплом. Намацав лампу, запалив, поставив так, щоб світло падало на затриману, роздягнувся, сів у крісло. "Піймалась!" — аж дзвеніло у ньому. Думав про те, як зрадіють отам, у районі, а то, гляди, і в Полтаві: сестра ж самого Світличного, керівника неловимої банди, од якої вже не в одного коменданта посивіли скроні. Там ешелон пустили під укіс, там зерна склад спалили, там розгромили військову колону,— налетять, ужалять, як оси, та й щезнуть безслідно, щоб через якийсь час чортзна-де й з'явитися. І хоч Хоролівський район чомусь обходили і в селах довколишніх було тихо та мирно, Гайдук не раз просинався ночами, тривожно у тишу вслухаючись: вчувався йому гарячий тупіт копит, брязкіт нещадної зброї...

А тут — упіймалася! Сама в руки прийшла! І знає ж, знає напевне, де її брат! Може, по його завданню і ходила... Ну що ж, поговоримо. Поговорим, голубонько!..

Та розмови не вийшло: Тетяна сиділа з таким обличчям застиглим, з таким видом відсутнім, наче й не бачила Гайдука. Не чула, глуха до всіх умовлянь та погроз, коли ж Гайдук врешті не витримав — ударив навідмаш по обличчю,— вона навіть не спробувала витерти кров.

І Гайдук зрозумів, що не вирве з неї жодного слова. Знав, уже стрічався з такими.

Потер руку, якою ударив, дістав сигарету. Закурив. Заспокоївся.

— Що ж, не хочеш себе вести по-людському, доведеться тебе передати в район. У гестапо. Там уже давно тобою цікавляться.

І тепер не здригнулося обличчя Тетяни.

Гукнув Гошу, наказав одвести назад, до холодної. "Хай погріється!" — пригадав обкидані інешм стіни. Сам же пішов на другу половину управи, до телефону. Довго крутив ручку "бандури", розбуркуючи заспану телефоністку, зажадав, щоб його негайно зв'язали з гестапо.

— Кабінет начальника не відповідає!

— Дзвоніть на квартиру!.. Та ворухіться, біс вас візьми! Як і сподівався, начальник і слова не сказав, що Гайдук

наважився його розбудити. Почувши прізвище Світличної, наказав негайно доставити її в район.

— Забезпечте надійну охорону!

— Яволь! — одгукнувся Гайдук: вирішив, що повезе її сам. Не довірив би жодному з своїх поліцаїв. Бо тепер у руках цієї вчительки була і його доля. Не витримає, видасть брата — і його зірка знову зійде на небосхилі німецької розвідки.

Мовчала й там, у гестапо. І слова не видушили. Привезли десь за тиждень до Тарасівки — вішати. На площі, перед управою, на спеціально спорудженій шибениці. Стояла на табуретці з тим же обличчям закам'янілим (тільки камінь зміг би оті всі муки й витримати), стояла і наче не бачила дошки з єдиним словом: "Бандитка", що важко висіла на грудях. Дивилася кудись в далечінь, поверх людських голів — так жагуче, так невідривно, мов сподівалася ось зараз, в останню хвилину свою побачити те єдине, заради чого досі й жила. А коли прочитали вирок і накинули на шию петлю, вона мов лише оце зараз побачила людей: аж рвонулася до них, аж похитнулася і закричала щосили:

— Передайте Андрійкові!.. Передайте Андрійкові!..

А що передати, люди так і не взнали: Гоша гикнув, підскочив, вибив з-під Тетяниних ніг табуретку...

І висіла Тетяна цілісінький тиждень: час, що потрібний був Богові для створення світу. Потім німці дозволили її зняти. Гайдук наказав поліцаям, і ті, обрізавши мотуз (петля прикипіла до шиї — не розв'яжеш, хоч пальці ламай!), поклали на сани задубіле тіло вчительки та й одвезли за село, до глинища, куди тарасівці скидали дохлу худобу, та й укинули до нього Тетяну...

Так що Гайдук міг бути задоволений: доля таки усміхнулася йому. Ваксував хромові чоботи, приміряв сорочки — готувався до бенкету. Бо Крюгер таки його не забув — запросив. Щоправда, без Ольки, але Гайдук і сам Ольки не взяв би: подумки вже розпрощався з нею.

Іще один чоловік із тарасівців був удостоєний лизнути з новосільної чарки: пан староста, Приходько Микола Васильович. Гайдук міг би його звалити, як упіймали Тетяну: нагадати лише, що Тетяна жила в пана старости, її підозріливе гестапо одразу

ж узялося б за нього, але вчасно подумав, що Приходько міг же розповісти, як він, Гайдук, прогавив півроку тому Світличну. Тому й промовчав. Тому й не доніс. Нагадав тільки якось Приходькові: "А Світлична, здається, у вас жила!" — й усміхнувся недобре. Хай знає, од кого віднині залежить, нехай дозріває: настане час, і Гайдук простягне руку по нього.

Так що живіть поки що, пане старосто...

Приходько ж, не відаючи, які думки рояться в голові Гайдука, теж збирався на бенкет. На те новосілля, будь воно прокляте! Чистив наган, зважував один по одному на долоні патрони. Тонкі довгі гільзи з тупими, глибоко втопленими кулями. Думав, чи вистачить: перезаряджати часу не буде.

Гаразд, дасть Бог, і цими обійдемося."

Жартував невесело:

— Оце діждався честі: сам пан у гості кличе!

А перед цим ходив ховати Тетяну. Вночі, в хуртовину. Данилівна, яка день і ніч плакала, що оце ж вона там лежить непохована, сама вже злякалася, на вікно заліплене глянувши:

— Може, не підеш, старий? Хай хоч пересядеться трохи.

— Не пересядеться... Та й нам же краще: ніхто не побачить.

— То і я з вами піду.

— Тільки тебе й не вистачало! — аж розсердився Васильович.— Тут самим дай Бог ніг — догребтися!

— Так над нею ж ніхто й не потужить! — А в самої вже сльози кап-кап із очей.

— На могилі потужите.— А про себе подумав: "Якщо іще за нами тужити не доведеться". І додав: — Ми там недовго: на кладовище однесемо та й вернемось...

За братом сходив, за Іваном. Ще позавчора йому сказав: "Підемо, брате, ховати учительку". І Іван, завжди балакучий, як баба (ти йому — слово, він тобі — десять), лише кивнув головою. Лише спитав:

— Удвох донесемо?

— Візьми синів на підмогу.

— Візьму,— відповів коротко Іван.— Вона ж їх учила...— А вже проводжаючи, вже за воротами, поклав руку на братове плече: — Тяжко, брате? — І очі його були зараз не безжурні й веселі, а великі й засмучені.

— Нелегко, Іване,— відповів Васильович.— То я гукну...

— Мо', хоч труну допомогти змайструвати?

— Справлюся й сам...

Справився: змайстрував домовину. Стругав і збивав, прислухаючись, чи не риплять чії кроки, чи не несе кого сила нечиста? Данилівна потім усередині труну спорядила: в житті настраждалася, то хай хоч у смерті на м'якому полежить. Ось вона і стоїть, домовина, на верстаті в сараї.

Підхопили, взяли на плечі, вийшли надвір. А тут уже їх чекали Іванові сини: Грицько і Микита. Молодший, Микита, з ціпком, а Грицько — з автоматом.

— Залиш отут цяцьку! — аж розсердився Васильович.

— Дак поліцаї ж!..

— Діти! Ну, діти! — Але більше не став наполягати на своєму — не до того було.

— Давайте ми понесемо!

— Заждіть, ще дістанеться й вам,— відповів Васильович здушено: налетів саме вітер, шарпонував так, що й кінь не встояв би, пожбував снігом в обличчя.— Ну, й мете ж!

— Ходімо, брате?

— Ходімо.

Ішли не вулицею — попід городами. Провалювалися по пояс у сніг, по груди провалювалися, і коли вибралися за село, аж хиталися од втоми.

— Перепочинем...— прохрипів Васильович. Та й опустив додолу труну, та й сів прямо у сніг. І одразу ж на мокро од поту обличчя, на шию оголену накинувся вітер: тут ще дужче мело, і крутило, і свистіло, й стогнало, і сипало зверху,— ще трохи нерухомі побудуть — і сліду од них не лишиться.

Васильович звівся і, намагаючись не думати про ті два кілометри, що лишилися до глинища, знову взявся за труну:

— Беремо, брате?

— Беремо.

Труна по той бік смикнулася, піднялася догори. "Добре, що з ним брат Іван!" — ворухнулося тепло у грудях...

До глинища добилися геть знесилені. Сповзли донизу: тут не так мовби мело, вітер свистів угорі, понад високими стінами, лише сніг густо сипав і ніде не видно учительки... Ось тут мала бути... Ось тут... Бродили по глинищу, розгрібаючи сніг, аж поки Грицько наткнувся на тіло.

— Сюди!— Сюди!...— закричав щосили.

Дістали з-під снігу, сяк-так обмели, понесли до труни. Уже вчотирьох, підкладаючи долоні під спину, під руки, під голову, а вона ж була застигла, як крижина,— і мертва учителька, лише ліва рука весь час сповзала та звалювалася, мов до тіла недбало пришита. "Перебили!" — згадав про гестапо Васильович. Подумав іще про зашморг, що вп'явся намертво в шию, сам себе уже лаяв, що не взяв ножа, спитав навіть брата, коли поклали в труну:

— У тебе немає ножа?.. А у вас, хлопці?.. Немає?..— Хоч біжи по ніж, тільки ж куди побіжиш, тут дай Боже до кладовища донести! А петля уже наче йому на шию лягла, наче його здушила щосили,— його, а не вчительку, якій отак, із зашморгом, і до могили лягати...

Що ж., коли так.. Прости, Олексійно...

Васильович дістає з кишені гвіздок по гвіздкові, прибиває.

— Ось тут, брате, прибий.

— Знаю... Приб'ю...

І до хлопців, коли вже забив домовину і підняв, удвоє важчу на плечі:

— Лопати ж візьміть!

Тепер вітер дув не в обличчя — у спини. Васильович весь час чув, як смикалася-штовхала у плечі труна: братові тепер діставалося більше. Часто мінялися з синами Івановими, відпочивали.

— Не заблудилися?... Втрапимо? — питався щоразу Іван.

— Втрапимо,— відповідав Васильович. Хоч під кінець уже самому стало здаватися, що таки збилися з напрямку: кружлятимуть посеред степу, поки й розвидниться.

Аж ось земля наче запала донизу, Васильович ледве втримавсь на ногах: "Рів!" Рів, що довкола кладовища!.. І тільки вибрався з рову, як ввіткнувся у хрест, що виринув з білого мороку...

— Як же ви хоч яму довбали? — питає Ганжа через дві ночі на третю.

— Яма готова була — чекала ще з осені,— відповість Васильович.— Мали ховати бабу Наталку, а дочка передумала: далеко од всієї рідні То їй нову викопали, а ця, бач, пригодилася... Сніг тільки й вигребли...

Ганжа слухатиме, болісно суплячись. Світличний же сидітиме, ввіткнувшись обличчям у стіну, руками в коліна вчепившись, а коли врешті повернеться, коли різко зведеться, коли гляне — мов різоне,— страшні будуть очі у Федора! І, прощаючись, скаже Ганжа (тихо, щоб не почула Данилівна):

— Ти краще на бенкет той не йди.

— Не можу,— похита головою Васильович. Ще й пожартувати спробує: — Там же без мене і їсти не сядуть...

Але Ганжа на жарт не дався:

— Гляди ж, бережися!.. Не впіймай нашої кулі...

— Та вже якось спробую.

— То щастя тобі!

— Щастя й вам!

Проведе аж у кінець городу, і стиснеться серце, коли вони віддалятися стануть, зникаючи в темряві, і запече від самотності, од усвідомлення того, що йому вже більше не дано з ними побачитись: знав, на що йшов. І весь день наступний прощатиметься подумки із селом. Із людьми, із братом, з дружиною.

-Ти ж, стара, приглянь за кабанчиком... Воно хоч і на обліку в німців, та, дасть Бог, не встигають ізлопати... Як Василько повернеться, скажеш, щоб хату перекрив: дах геть протікає...

Наказуватиме, поки Данилівна в сльози удариться:

— Та що ти надумав, старий?! Умирати, чи що?!

— Не вмирати — женитися,— спробує усміхнутись Васильович.— Там же наїдуть німкені: мо', і на мене яка оком накіне."

В той день проснувся, ще й схід не займався. Тихцем, щоб не розбудити дружину, сповз із ліжка, вдягнувся, вийшов надвір. Довкола від морозу аж сизо, зірки переливаються в небі ясні та великі, дерева стоять аж білі, і такою красою, урочистою, чистою, дихала передсвітанкова ніч, що Васильович захлинувся. "Ого!.. Що це зі

мною!.." Прокашлявся збентежено, за лопату взявся: прочищати доріжки.

До сніданку порався по хазяйству: відкидав сніг, чистив у корівнику, навісив нові двері, що їх змайстрував іще з осені, а повісити все не доходили руки, а тоді заходився перекладати соломі: теж збирався давно, бо як скинули ще до снігів, із поля привізши, так біля воріт і лишили. Переніс, склав у акуратний стіжок, підібрав та підчистив, бо не любив, коли десь накидано, і, вила все ще з рук не випускаючи, оглянувся довкола: чи не забув що зробити? І знову йому в очі ударила небуденна краса зимового ранку, бо саме сонце зійшло та й підпалило дерева, досі білі од паморозі, вони враз спалахнули, потекли донизу тисячами кольорових вогнів, на білі та чисті сніги, що так і сипонули у відповідь іскрами. "Старію, зовсім старію",— похитав сам собі головою Васильович, бо знову запекло в очах, здушило у горлі. А зайшовши до хати, похвалився дружині:

— Та й гожа ж днина! Давно такої не було!

— За цими німцями і Бог руку тягне! — відповіла сердито Данилівна: не подобалося, ох, не подобалося, що чоловік іде на той проклятий бенкет!

— Сідай уже їсти, старий,— голос її потеплішав одразу— Бо там хтозна, чи ще й погодують.

— Погодують, стара, погодують: хіба не бачила, скільки туди всього потягнули?

Але Данилівна не всміхнулася навіть: сиділа навпроти, дивилася на чоловіка. Так пильно дивилась, мов його бачила вперше.

— А ти ж чого не їси?

— Я, старий, щось не хочу.

— Х-ху, оце так наївся! — Хоч сьорбав, наче з примусу: од різних думок і їжа в горло не лізла.— Тепер і закурити не гріх.

— Кури вже тут.

Ну, зовсім свято сьогодні Васильовичу. Сидів паном, кутив за столом, ховав очі за димом.

— Ну, треба йти...

Звівся, дістав з-за божниці наган, засунув за пояс.

— Нащо ото взяв? — стривожилася одразу Данилівна: ходив же вдень без зброї, іноді тільки на ніч діставав.

— Ото! А чим же я од німкенів одбиватимуся? Похитала лишень головою. Журно зітхнула.

— Ти ж там бережися, старий.

— Та спробую не упитись...

— Я ж тебе виглядатиму— Наче на край світу збирався Васильович.

Провела аж до вулиці і, поки видно було, у воротах стояла.

По дорозі зайшов до Гайдука: учора домовилися йти разом, та й запрошення в нього ж Гайдук саме крутився перед люстром — рівняв проділ на чуприні. Напахтився — несе, як од дівки, а сорочка єдвабна так на ньому і грає.

— А, пан староста! Зараз ідемо!

Веселий, привітний, аж на себе не схожий. Із чуприною впорався, покрутив

головою, сам себе розглядаючи,— лишивсь задоволений.

— Фрау Ольга, мундир!

Ввійшла Ольга, мундир несучи. Старості ледь кивнула. Сердита, заплакана. Васильовичу зрозумілі ті сльози: усе село знало, як Ольга збиралася на бенкет. Замовила сукню аж у Хоролівці, тричі їздила приміряти, а тепер у сукні тій хіба що до корови: не запросив її пан! "Повезло тобі, молодице, а ти ще й плачеш!" — подумав про себе Васильович: пригадав Ганжу і Світличного. І які були в Федора очі, коли про смерть Тетяни довідався. "Повезло... А тобі?.." Аж трусонув головою, одганяючи чорні думки.

— Що ж, пішли, пане старосто? Біте! — Аж двері притримав, наперед пропускаючи.

Біте то й біте — ми люди не горді. Тільки даремно так скалишся: недовго доведеться радіти...

Вибравшись за село, йшли дорогою: прочищеною, накатаною. Після хурделиці усім селом відкидали, розчищали дорогу панам, а машини вкатали. Лише вчора, під вечір, проїхало три — повні солдатів. Охороняти гостей. Треба було б передати, попередити Ганжу, а як передаси... Та дасть Бог — справляться...

— Що це ви так задумались?

— Я?... Та про що б це мав думати!

— Даремно. Про весну, пане старосто, думати треба! Погуляємо — й одразу ж до діла! Не забувайте, що гер Крюгер людина військова, залізна дисципліна для нього важить найбільше. О, він навчить наших ледарів, як працювати по-справжньому!.. Тож даю вам дружню пораду: настане весна — всіх до одного — в поле! Старого, малого — усіх! У плуги, у борони, лопати у руки — і щоб поле гера оберста було як крізь сито просіяне! Упораєтесь, встигнете, то й вам буде добре. А не зумієте догодити герові оберегові, тоді вам краще й на світ було не родитися!..

Говорив так, мов уже й не збирався бути в Тарасівці.

— Ото так, пане старосто...

Незчулися, як підійшли до палацу. До мурів фортечних, що підіймалися над степом засніженим.

"Ой важко буде хлопцям гребтись по снігах!" — мимоволі озирнувся на поле Васильович.

— Чого оглядаєтесь — дивіться вперед!

Попереду ворота: брама залізна. І два, з бляхами на грудях, жандарми.

— Хальт! — наче постріл.— Аусвайс!

Гайдук недбало послав руку за викот кожушка, дістав запрошення: на себе й Васильовича. Жандарм уважно й прискіпливо подивився на запрошення, потім на них, щось вимогливо мовив.

— Біте! — усміхнувся Гайдук, кобуру знімаючи з ременя. І до Приходька: — Ви при зброї? Здайте!

Наган так і впився у живіт Васильовичу, заворушивсь, мов живий. Васильович був уже смикнувся по зброю, та враз

пригадав Ганжу і Світличного і, будь що буде, сказав до жандарма, ще й руками себе по стегнах ударив,— ось, мов, я весь перед вами: 1

— Та яка в мене зброя? Удома лишив!

Гайдук переклав, жандарм козирнув, поступився, даючи їм дорогу, і вони зайшли у двір. "Та й дурні ж таки ці жандарми — на слово повірили!" — аж розвеселився Васильович. Та одразу й насупився: на балконі, що нависав над першим поверхом, над ґанком, побачив групу солдатів: викладали мішки з піском і кулемет прилаштовували. Кулемет без кожуха, з хижо обрубаним дулом, був націлений прямо у степ: Васильович уявив, як свистітимуть кулі над спинами, заганняючи безжалісно в сніг, і ще раз подумав: "Ой, важко буде!.. Ой, важко!" — йому вже здавалося, що краще було б, аби хлопці не появлялися зовсім...

У дворі ж од машин аж чорніло: наїхало таки й справді чимало. Та все "опелі", "кадети" і "капітани", "адмірал" навіть один, коло самого ґанку, а на ґанку — хазяїн, гер Крюгер, оберст і новий поміщик тарасівський, пан і володар оцих усіх земель, що розляглися довкола, і отих усіх людей, що їх звідси й не видно. Тисне руки гостям, усміхається приязно, і їм навіть потиснув — оддав належну порцію усміху: "Пан Гайдук!.. Пан староста!.. Дуже приємно, дуже приємно... Біте, проходите!" І вони зайшли досередини, де товклося повно німців, і Гайдук одразу ж поспішив одійти од Васильовича, щоб ніхто не подумав, що вони — одного поля ягоди, а Приходькові те було лише на руку, в Приходька були свої плани, тож він не засмутився ніскільки, залишившись один.

Перед тим як запросити до столу, гер Крюгер показував гостям маєток стайні, корівники, свинарники, пташарні, гамазеї для збіжжя, сараї для реманенту. А ще різні допоміжні приміщення: літню кухню, котельню, й генераторну, і карцер,— все було як на отому плані, що висів у коменданта. По широкому ж дворищі замість прислуги снували солдати, а карцер був поки що порожній. Німці, однак, бачили в своїй уяві вже всі приміщення заселеними, в них і очі горіли, вони все прицмокували: "О, колоссаль! Колоссаль!" — і аж на п'яти один одному наступали, а коли підійшли до ватерклозету, теж мурованого, з готичним дашком, коли пан Крюгер, усміхнувшись, щось до них мовив, здійснювся регіт такий, що й солдати у їхній бік обернулися. Німці стали гуртом умовляти гера Крюгера, а він не погоджувався,— йшлося про щось дуже веселе, бо сміялися всі: навіть дві німкені, єдині дві дами, вже у літах. Навіть вони щебетали щось до оберста... "Гаразд, якщо дами так просять",— вклонквея їм Крюгер галантно. Осмикнув поцяцькова ій рясно орденами й значками мундир під накинутою наопаш шинеллю, обличчя його враз стало урочисто-поважне. Ступив до клозета, зачинився зсередини. Пани, що досі гелґотіли, мов гуси, одразу й припишкли, шанобливо завмерши, вони мов прислухалися до того, що діялося всередині, а коли одчинилися двері й появився гер Крюгер, всі закричали, заплескали в долоні. "Освятив!" — подумав Васильович, який стояв позаду, та й пригасив одразу ж усміх глузливий, що мимоволі набіг на вуста...

Нагулявшись, посідали до столу. На першому поверсі, в бенкетному залі, так душ на сто. У високі вікна ясно і гаряче лилося сонце, воно відбивалося од пляшок, од графинів, од келихів, рум'янило і без того підрум'янену страву: курей, качок, гусей, поросят,— гору наїдків — аж столи прогиналися. "Колоссаль! Колоссаль!" — котився захоплений гомін, а згори, з антресолів, лилася вже музика, ніжна й тиха, щоб у гостей виділялися соки, коли стануть оті страви жувати. І вони таки жували — тягнули все, що було на столі, і Васильович, який сидів аж при дверях, бачив тільки роти, що чавкотіли, дерли, трошили, вминали,— йому тоскно було, тоскно і бридко, бо й сам же був за одним із ними столом, сам же мусив їсти то одне, то друге, щоб не збудити підозри, хоч йому шматок у горло не ліз. Їсти й пити: за їхнього фюрера, за їхню перемогу, за здоров'я пана господаря,— тости лунали невпинно, гості поступово впивалися, Васильовичу вже давно лежати б під столом, аби він нишком не спорожняв келиха під той же стіл. "Дай Боже! Дай Боже!" — обертався до сусідів і справа, і зліва, а сам уже прислухався — щохвилини ждав пострілів — і думав, думав невпинно про кулемет, отам, на балконі. "Ох, не видержать хлопці!.. Не видержать!.."

І коли й справді ударили постріли і гості застигли, хто як сидів, ще нічого не розуміючи, Васильович, поки його не збили з ніг, не підім'яли, перший схопився з-за столу й кинувся в двері. На сходини, мимо вікон, з яких уже скло так і бризкало, а стіни навпроти вишивалися густими подзьобинами... Біг задихаючись, а стрілянина густішала, і лемент отам, унизу, і басовите, люте металеве гарчання угорі, на балконі. "Ой хлопці!.. Ой хлопці!.. Потримайтеся, хлопці!.." А дверей перед ним — наче чорт понавіщував; штовхав, бив люто ногою,— з кімнати, в кімнату, мимо ліжок, шифоньєрів, сервантів; столів та стільців,— до балкона, до того балкона проклятого, що, здавалося, вже над усім степом нависнув...

"Зараз, хлопці... зараз... Потримайтеся, хлопці!.."

Шарпонував двері останні, і в обличчя йому різнуло таке світло яскраве, що він аж похитнувся, заплющивши очі. А коли розплющив — побачив кулемет і двох німців біля НЬОГО: один стріляв, а другий подавав стрічкуз патронами. І стрибали, і сипалися гільзи, стікаючи димом...

Васильович глянув донизу: там, у дворі, металися солдати, вони бігли до муру, до брами, а по той бік, у полі, серед снігів, ворушилися постаті в білому: залягали, зариваючись в сніг. "Зараз!.. Зараз!.." Васильович смикав наган і все ніяк не міг висмикнути, зачепився курком чи ще якоюсь нечистою силою... Врешті висмикнув, вистрелив майже не цілячись.

Німець смикнувся, осів, випускаючи руків'я, другий одразу ж кинувся до нього: одтягнув убитого, похапцем ліг, і кулемет знову ожив. Тоді Васильович вистрілив удруге...

Цей навіть не стріпнувся. Васильович одтягнув його набік, (німець був важкий, як колода), ліг за кулемет. Повів дулом донизу, вицілюючи солдатів, що обліпили мур, натис на спусковий гачок. Кулемет затремтів, затрусився, випльовуючи дим і вогонь, одна, друга постать там, біля муру, сповзла донизу... "Ну, хлопці, давайте!" — звівся

Васильович, щоб роздивитися, де ж там вони, але тут його щосили вдарило в груди. Ударило, кинуло донизу обличчям, і ще не боліло, а вже усередині, в грудях, кров так і бризнула цівкою: "Таки упіймав... Добре ж хлопці стріляють..." Кров лилась усе дужче, кров аж шуміла, кров аж ревла, заливаючи нутроші, і він вдавлювався, вдавлювався в крижану поверхню балкона, зливаючись з нею. І перший біль полоснув щосили по серцю.

Й одразу ж його хтось ухопив за ноги. Ухопив, поволік по шорсткій підлозі обличчям, і Васильович на якусь мить утратив свідомість. Коли ж отямився, то перше, що почув,— басовитий перестук кулемета. Стріляло над вухом, б'ючи болісно в скроню, а кров хлюпотіла вже в роті, лилася з-поміж зубів,— Васильович захлинувся... закашлявся, і кашель обривав йому все всередині, і біль був такий, що не було сил навіть стогнати. Боячись, що ось-ось він знову втратить свідомість, Васильович одірвав од підлоги лице і перед ним, наче в тумані, гойднулася спина німця, що стріляв з кулемета. Туди, в степ, у хлопців...

Васильович, мов виринаючи, ухопив судомно повітря і знову забився у кашлі, що вивертав усі нутроші, а коли трохи одкашлявся, побачив наган: зброя лежала поміж ним і німцем. Він спробував вивільнити руку але тіло придавило її, його ж < власне тіло, воно було вже наче мертве: жили тільки очі, що прикипіли до зброї, та напружена до краю свідомість. Він смикав рукою і смикав, вивільняючи її з-під власного тіла,— нарешті вивільнив і, зовсім обессилілий, опустив донизу лице. В голову било і било: здавалося, що кулемет стріляв не в степ

— ПРЯМО у НЬОГО: В ЧЄРЄП, у МОЗОК, 2 ВІН, ПРОШИТИЙ ВеСЬ

кулями, якимось чудом іще живий. Знову закашлявся, захилинаючись кров'ю, і, застогнавши, одірвав лице од липкої підлоги: знав — це вже востаннє. Наган лежав майже поруч — тільки дотягнутися: шкрябаючи рукою, обдираючи, ламаючи нігті, він тягнувся до нього, тягнувся, а наган мов відповзав, а кулемет все бив, бив по вкрай змученому мозку. Тоді він, зібравшись з останніми силами, усім тілом рвонувся вперед...

І Гайдук, вискочивши на балкон, побачив непорушні тіла, а там, унизу, вже не в полі — на подвір'ї — постаті в білому, що, стріляючи, бігли до палацу. Гайдук що духу метнувся назад, донизу, до Віллі: розшукати, врятувати камрада, од якого залежало все його, Гайдукове, майбутнє... Гайдук стрибав сходами через трупи гостей, а стрілянина вже тут, біля ґанку і тупіт, і крик "Де Віллі?! Де Віллі?!" І, налетівши на Віллі, ухопив, потягнув за собою донизу. У бункер з бетонованими стінами, з броньованими, як у танках, дверима,— заховатися, одсидітись, поки прибуде підмога, поки їх визволять... Віллі стрибав, наче хорт,— Віллі теж хотів жити... А хто не хотів зараз жити?.. ♦ Давай, Віллі, давай!.." Якийсь товстун застряв попереду — в спину його, у потилицю! Нижче, нижче, молячи Бога, щоб ніхто їх не випередив, не замкнувся у бункері...

Добігли, ускочили. Удвох навалилися на масивні броньовані двері, зачинили, замкнули на засуви...

Ну, дякуй, Віллі, німецькому богові! Та мені, Гайдукові, твоєму камрадові!..

А по той бік уже стукіт і крик приглушений, здушений, там набилося, мабуть, гостей по самісіньку зав'язку, а серед них, можливо, й хазяїн... Не треба. Віллі, не одчиняй: все одно всім не вистачить місця, хай вони гинуть першими, а ми вже після них! Чуєш: стріляють уже тут, в коридорі!.. Хитнуло, рвонуло — граната!.. Прислухались, молячи Бога, щоб було по той бік якнайбільше гостей. Хай завалять до стелі, аби лиш партизани не вгледіли двері.

Бо тоді їм каюк.. Рвонуло іще раз. Затихло...

А вони все ще стояли завмерлі, все ще вслухалися: аж не вірилося, що їм удалося врятуватись! і

— Пішли,— прошепотів нарешті Гайдук: він уже тремтів. Притулився до холодної стіни, витер мокре чоло.

Було темно і тихо, наче у склепі. Лише чуто: важко дихає Віллі.

— Пішли... Врятувалися...— прошепотів знову Гайдук: аж пекло підбадьорити Віллі й себе, переконатися ще раз, що смерть їх обійшла стороною.

— Ну, Віллі, тепер сто літ житимемо! — Гайдук уже сміється, охоплений нестримною радістю. І якоюсь аж ніжністю до камрада.

— Замовчи! — прошипів Віллі: він усе ще прислухався — не вірив, що партизани забралися геть.

А вони таки забралися, вони таки пішли, партизани: приглушений тупіт лунав уже над головою, тупіт і скрегіт,— щось наче совали, щось тягнули важке,— меблі, чи що? — Гайдук прислухався, а уява вже малювала машини, повні солдатів, що мчали з району... Та — що це? Якийсь наче дим... Звідкіля тут дим?_ Гайдукові спершу здалося, що то Віллі запалив сигарету, але Віллі не кутив... Тоді звідки ж тут дим?.. Гайдук нахилиється: йому здається, що дим проникає ізнизу, і, задихнувшись, закашлюється: густий їдкий дим йому вже майже до пояса. ♦ Пожежа?.. Вони підпалили палац!.." Гайдук кинувся до дверей: одчинити, вибратися з цієї пастки страшної, поки їх не подушило, зіткнувся з Віллі — той теж смикав засуви, рвав їх на себе. "Зараз, Віллі, зараз!.." Одімкнули нарешті, навалилися, але двері не одчинялися: у щось упирались, м'яке, неподатливе. "Трупи!.." Гайдук аж застогнав у відчаї, гатив і гатив у двері — плечем, усім тілом, а дим уже по груди, по шию, густий, наче дьоготь... "Давай, Віллі, давай!" — а Віллі уже поруч немає, Віллі кудись зчезнув... "Віллі!.. Віллі!.." Одбіга од дверей, налітає на Віллі — ледь не збиває камрада з ніг. І в лице йому, в жадібно розтулений рот, б'є, немов з джерела, чисте повітря. Ще не розуміючи, звідки то, Гайдук припадає до продухвини і ковтає, аж здригаючись тілом, але тут чиясь рука хапає його за плече, оддирає, одштовхує, б'є щосили у груди. Гайдук знову пірнає у дим і, видираючись, рвучись до повітря, до свіжого струменя, натикається на спину, що заступає, одштовхує, одкидає у дим, і, захрипівши од люті, впивається у неї руками.

Б'ються камради запекло, на смерть. Хриплять, рвуть один на одному мундири, намагаються дістати до горла. І, вже упавши, вже свідомість втрачаючи, не випускають один одного з рук:..

І німці, які врешті-решт прикотили з району, так їх потім і знайшли: на підлозі, із

спотвореними люттю обличчями, не могли розчепити рук: навіть мертві вони продовжували душити один одного...

І вдруге прогриміла війна над Тарасівкою — у вересні сорок третього. Прогриміла, прокотилася на захід. І тоді з обгорілого льоху, мов із могили, вибралася на світ білий єдина душа, що лишилася в селі. Ганна Кононенчиха, мати трьох синів, які воювали на фронті (а може, й загинули), й однієї дочки, яку забрали в Німеччину, дружина чоловіка, якого спалили взимку, другого дня нового року, після того, як партизани розгромили маєток. У той день спалили всіх чоловіків Тарасівки — немовлят навіть з колисок висмикували. І був плач великий по всьому селу, і жінки чіплялися за чоловіків та синів, а їх били прикладами в груди і голови. І була ще рясна стрілянина: на тому кутку, біля Шульженків, бо коли забирали сина з колиски, то безногий Євген вирвався з рук жандарма, висмикнув з-під подушки автомат та й поклав усіх німців, що набилися в хату. А потім одстрілювався, поки й згорів: із сином, із жінкою Катрею, із тестем і тещею. Решту ж погнали через всеньке село: на колгоспний двір, і дорослі несли малих, а молодші підтримували ветхих дідів. І жінки, які бігли слідом, хапаючи в гарячі груди повітря, бачили потім, як їх загнали до стайні, забили дошками двері, а потім облили бензином і запалили. Уся стайня одразу ж узялася вогнем, і кричали в ній чоловіки, батьки та сини, а жінки, збожеволілі, ще дужче кричали і кидалися до того страшного багаття, а їх одганяли, стріляючи, б'ючи по чому попало прикладами...

Так убили Явдоху Погрібну, Калину Бородай, покалічили Мокрину Нековану....

А потім іще раз горіла Тарасівка — тепер уже вся, до останньої хати. І німці, які, одступаючи, погнали за село бабів, жінок і дівчат, бігали з двору у двір, стріляли з автоматів, жбурляли гранати, щоб не лишилося й живої душі.

Стріляли і в Ганну, яка не послуhalася, забилася в льох, та ще й залізла в діжку порожню, — діжка ота її і врятувала, коли німці ще й гранату пожбурили. Оглухла од вибуху, осліпла од диму, вона просиділа в льоху майже дві доби й не бачила, як горіло село, як утікали німці і як проходили наші війська.

Вибралася лише тоді, як угорі все затихло.

Не було ні хат, ні дворів — самі попелища. По закіптюжених травах важко збігав чад, чад той уївся в обгорілі дерева, у землю, Ганна вже й хустку розв'язала, бо й хустка наче вп'ялася їй у горло.

А потім, прийшовши трохи до тями, стала підбирати все, що не знищив вогонь.

Знайшла граблі з обвугленим граблищем...

Лопату, червону од застиглого жару...

Миску полив'яну і чоловікову ложку залізну...

Вигрібала з іще гарячого попелу, зносила терпляче на купу...

А потім одволокла вниз, за город, убитого німця. Німець був важкий, наче обжерся землі, і Ганна попомордувалася, тягнучи його за собою, — впряглася в костяні його ноги, як у голоблі, та й цупила. Аж поки й звалила до рову.

Повернувшись, побачила каску, що залишилася по німцеві. Однесла на купу...

Згодом Ганна надумалася поїсти. Винесла з льоху картоплю, довго шукала, у чому б

зварити. Взяла каску, оддерла якесь ремінччя і вже мала непогану посудину. Намила картоплі, склала обгорілі цеглини, розшукала ще незгасну жарину, запалила вогонь. І невдовзі в наповненій картоплею касці забулькотіла вода.

Ота каска і привернула увагу військових.

Військові в'їхали у спалене село вантажною машиною: двоє в кабіні, двоє у кузові, й одразу ж побачили Ганну, яка сиділа застигло над вогнищем. Військові були з фронтової газети, і один із них, наймолодший, аж шию витягнув, бо вгледів, у чому варить Ганна картоплю. Він одразу ж подумав, що обов'язково напише про жінку і каску, він складав уже подумки фрази, красиві й гучні: про війну, про звиягу наших солдатів, про безсмертя народу.

А Ганна ні про що те не думала: Ганна просто варила картоплю.

1974-1980